UC-NRLF
B 4 952 728

Digitized by Google

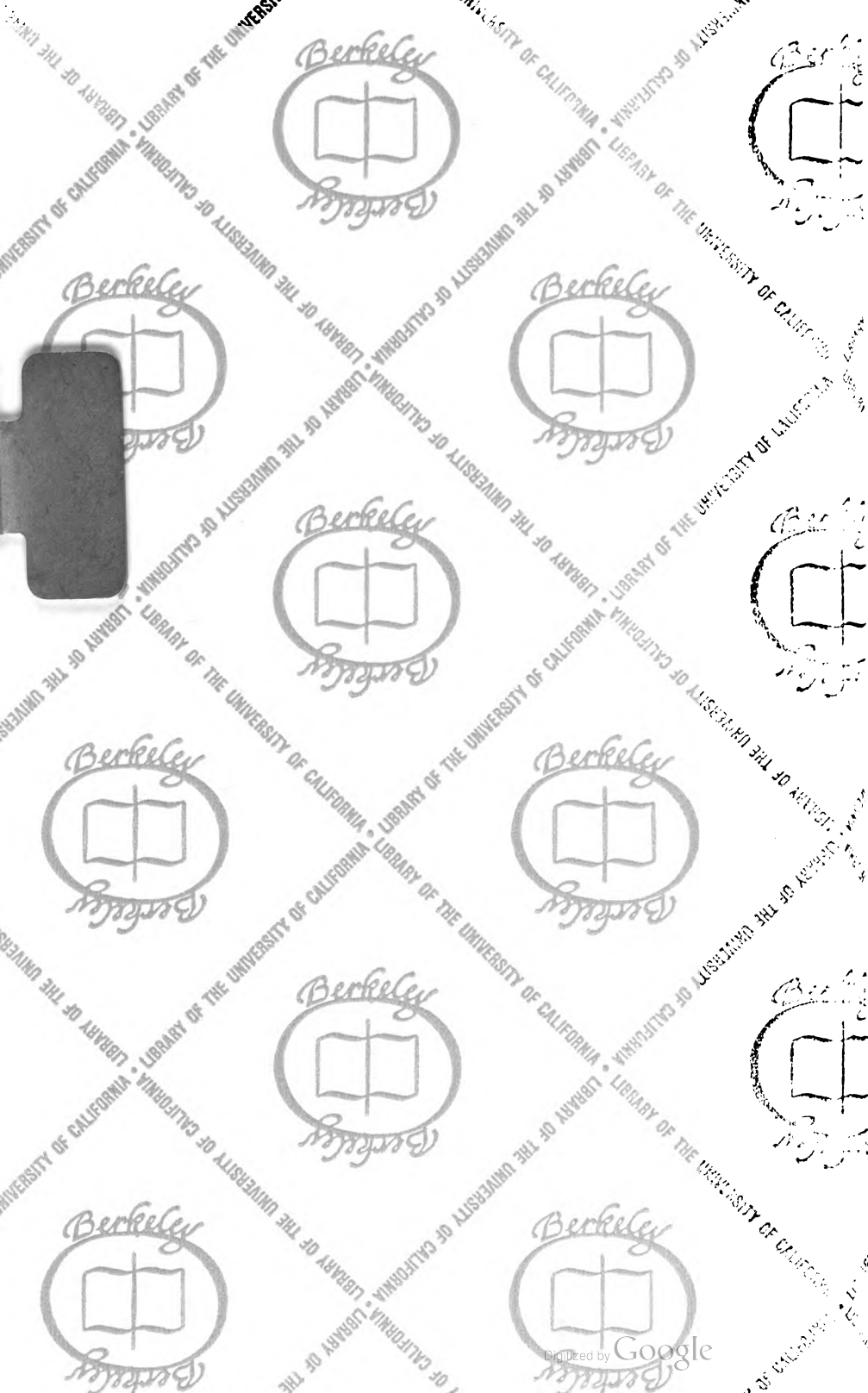
Digitized by Google

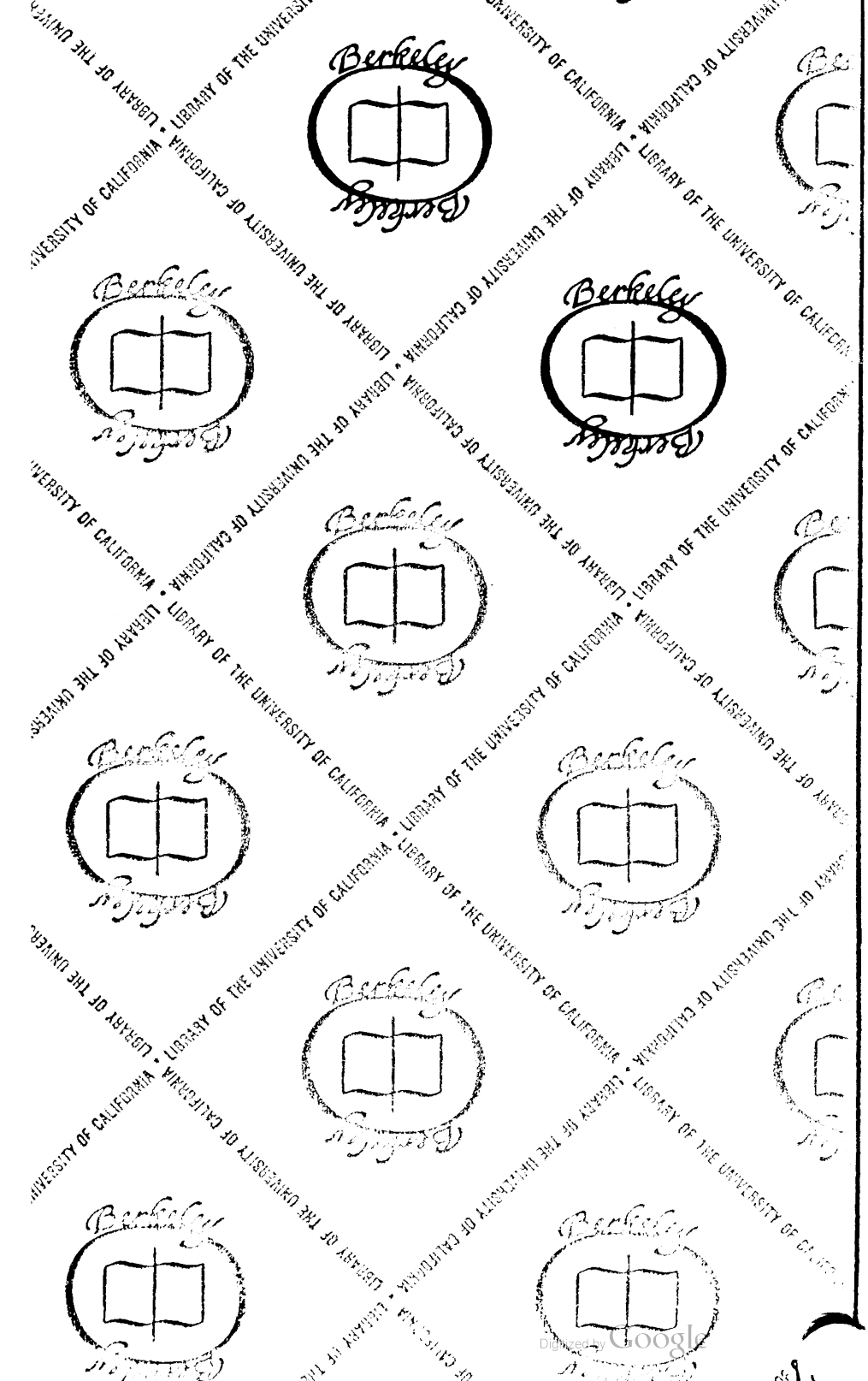

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

26:9-12

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

LIBRARY
DEC 27 1983
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

9
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: RO štamparija „Budućnost", Novi Sad, Šumadijska 12

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 9

Rasprave i članci

Stipe Orešković
Pitanje bratstva i jedinstva 1187

Milan Bajec
Od fiktivnog do stvarnog dohotka 1205

Ivan Ribnikar
Promene u emisionom mehanizmu 1222

Miloje Petrović
Biohova kritika Bergsona 1241

Sto godina od smrti Karla Marksa

Jovan Andrijašević
Vraćanje Marksu kao idenje napred 1250

David Dašić
O Marksovom metodu ekonomske analize 1257

Antikomunizam danas

Dušan Dragosavac
Eskalacija antikomunizma 1268

Branko Pribićević
Pojmovno određenje antikomunizma 1281

Miloš Minić
Glavne komponente antikomunizma 1290

Milija Komatina
Reduciranje socijalizma na staljinizam — strategija savremenog antikomunizma 1302

Živan Berisavljević
Osnovna obeležja antikomunizma posle drugog svetskog rata 1312

Iskustva

Jovan Đorđević
Stvaranje Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. 1318

Osvrti

Boris Nonevski
Metamorfoze našeg filma 1347

Prikazi 1354

Digitized by Google

Научные работы и статьи

Стипе Орешкович
Вопрос братства и единства 1187

Милан Баец
От фиктивного к реальному доходу 1205

Иван Рибникар
Перемены в эмиссионном механизме 1222

Милое Петрович
Блохова критика Бергсона 1241

Сто лет со дня смерти Карла Маркса

Йован Андрияшевич
Возвращение к Марксу как движение вперед 1250

Давид Дашич
О Марксовом методе экономического анализа 1257

Антикоммунизм сегодня

Душан Драгосавац
Эскаляция антикоммунизма 1268

Бранко Прибичевич
Определение антикоммунизма как понятия 1281

Милош Минич
Главные компоненты антикоммунизма 1290

Милия Коматина
Редукция социализма к сталинизму — стратегия современного антикоммунизма 1302

Живан Берисавлевич
Основные признаки антикоммунизма после второй мировой войны 1312

Опыт

Йован Джорджевич
Создание Конституции СФРЮ 1974 года 1318

Обзоры

Борис Ноневский
Метаморфоз нашего кино-фильма 1347

Рецензии 1354

Treatises and Articles

Stipe Orešković
The Question of Brotherhood and Unity 1187

Milan Bajec
From the Fictitious to the Real Revenue 1205

Ivan Ribnikar
Changes in the Issue Machinery 1222

Miloje Petrović
Bloch's Critique of Bergson 1241

The Death Centenary of Karl Marx

Jovan Andrijašević
Return to Marx as Forward March 1250

David Dašić
Concerning Marx's Method of Economic Analysis 1257

Anti-communism Today

Dušan Dragosavac
Escalation of Anti-communism 1268

Branko Pribićević
The Conceptual Definition of Anti-communism 1281

Miloš Minić
The Chief Components of Anti-communism 1290

Milija Komatina
Reduction of Socialism to Stalinism — Strategy of Contemporary Anti-communism 1302

Živan Berisavljević
Basic Features of Anti-communism since the second world war 1312

Experiences

Jovan Đorđević
Creation of the Constitution of Yugoslavia of 1974 1318

Surveys

Boris Nonevski
Metamorphosis of Our Films 1347

Reviews 1354

Digitized by Google

Stipe Orešković

Pitanje bratstva i jedinstva

Postoje periodi u našoj poslijeratnoj historiji u kojima se posebno aktualiziralo pitanje nacije i međunacionalnih odnosa. Osnova te reaktualizacije bila je prividno različita: u pojedinim trenucima *javljala* se kao pritisak kontrarevolucionarnih, birokratskih, dogmatskih, staljinističkih, tehnokratskih ili bilo kojih drugih snaga, kao pritisak starog društva ili kao »koncept novog«. Uvijek ista osnova takvih težnji, za restauracijom kapital-odnosa u punoj mjeri, bez obzira na njihov državno-kapitalistički ili državno-socijalistički oblik, s različitim koncepcijama političke suprastrukture, koristila je nacionalno pitanje kao suštinski interes svoje klasno-političke platforme, ali i kao medij kontrarevolucije.

Posebno interesovanje snaga kontrarevolucije za »nacionalno pitanje« zasnivalo se na računici historijske složenosti i ispreplletanosti nacionalnih teritorija, kultura i tradicija, te na brojnim opterećenjima prošlosti. Taj se medij pokušavao koristiti u svim onim trenucima u kojima je razvoj prakse revolucije stagnirao i zaostajao. To je uvijek bila prilika za buđenje poraženog građanskog interesa koji se u povijesti vezivao za klasne interese vlasti iz Beča, Berlina, Pariza, Versaillesa, Sankt Petersburga ili Rima, a onda i vjerojatno uz neke od novijih centrala svjetskog kapitalizma ili, pak, »ispravnijeg socijalizma«.

»Nova situacija« (kako je vole nazivati oni koji očekuju »novu politiku«) nakon Titove smrti kao da predstavlja podsticaj

Digitized by Google

snagama koje očekuju svoju priliku da dublje zagrizu u koru samoupravnog socijalizma ne bi li našle prikladne pukotine da djeluju na liniji destrukcije. U tim je »nakanama kontrarevolucije« socijalistička revolucija, historija KPJ/SKJ i *bratstvo-jedinstvo* naših naroda posebno »omiljen objekt« napada. U strategiji napada kontrarevolucije u posljednje vrijeme »ne bježi« se od revolucije, već se upravo traži i kopa po ključnim točkama komunističkog pokreta ne bi li se našao »dokaz« za svoje teze. Najprikladnija je i najzanimljivija metoda — korištenje socijalističkih simbola, jezika i, na prvi pogled, pristupa, da bi se njihovim izvrtanjem dokazala teza o »trulosti iznutra«. Nije li i korištenje, odnosno tumačenje završnog citata Programa SKJ da — »ništa nije tako sveto i nezamjenjivo da ne bi bilo zamijenjeno još boljim...« zgodna prilika da se otvori kritika svega postojećeg (neki taj citat i tumače u tome smislu). Pod udarom kritike svega postojećeg ne nalaze se, naravno, i kritičari socijalističke prakse, jer su oni »kritički demokratski subjekt«, ali je zato objekt najčešće socijalistička praksa i historija. Ta građanska kritika, zbog svoje klasne sušine, nije u stanju rasvjetljavati elemente starog u novom, iako je jasno da upravo ti elementi starog neprestano proizvode krizu i hoće »nazad« u »buržoasku prošlost«.

U takvoj situaciji pitanje *bratstva i jedinstva* poprima nove dimenzije i treba ga analizirati s posebnom osjetljivošću. Tu osjetljivost treba unapređivati prvenstveno pojačanim interesovanjem za istraživanje historije radničkog i komunističkog pokreta, te za istraživanje nacija i međunacionalnih odnosa, historije NOB.

Istraživanje ideologije kao strateške kategorije ispunjene kritičkom vrijednošću i revolucije kao kategorija u njihovom povijesnom slijedu, danas bi moralo odgovoriti na pitanja suvremenosti. »Jedino u tom kontekstu moguće je analizirati i *bratstvo-jedinstvo* kao živi društveni odnos.« Za mladu generaciju to znači »učenje historije« kroz suvremene odnose. Takvo učenje ima svoju posebnu opravdanost kada govorimo o pojmu *bratstva i jedinstva*. Što, naime, za današnju mladu generaciju znači taj pojam? Da li je to parola epohe partizanskog rata i antifašističke borbe? Je li to samo politička parola ili ima i svoj socijalno-klasni smisao? Što je bratstvo i jedinstvo značilo nekad, a što sad? Što je u njemu stalno i nepromjenljivo, a što mora odgovarati zahtjevima vremena, suvremenosti. Što znači *bratstvo*, a što *jedinstvo*? Da li je to samo općehumana parola ili je njen socijalistički sadržaj nepobitan? Kako se ona odnosi prema nacijama, a kako prema klasama? Da li je to samo parola ili i konkretna kategorija — društveni odnos? Kako, napose, danas izgrađivati *bratstvo i jedinstvo* novih generacija, uvažavajući i razvijajući tradiciju, ali unoseći elemente novog u nacionalne i internacionalne odnose?

Da bismo donekle razjasnili značenje i poruku parole *bratstvo i jedinstvo*, pokušat ćemo analizirati njezino značenje kao parole u kontekstu konkretnog historijskog trenutka u kojem ona ima

Digitized by Google

istaknuto mjesto i među drugim revolucionarnim parolama građanskog pokreta u usponu i komunističkom pokretu. Vidjet ćemo, zatim, na koji se način došlo do formiranja nacionalnooslobodilačke ideje u okviru koje je *bratstvo-jedinstvo,* kao parola, poprimilo sasvim određeno značenje i kako se ta ideja i koncepcija odnosila prema drugim konceptima rješenja nacionalnog, kulturnog, klasnog i teritorijalnog pitanja naših naroda te, na kraju, koje su klasne niti razvoja nove zajednice, od kada i odakle vuku korijene, te koji su putovi njena budućeg razvitka koji će značiti prevladavanje nacionalnih razlika, ali i njihova međusobnog obogaćivanja na osnovi daljnjeg razvoja socijalizma i revolucije.

Metodološki je cilj ovog istraživanja da pokaže kako se današnja organizacija društva i proizvodnje, političkog sistema i kulture odnosi prema svojoj tradiciji. U tumačenju je bitno pokazati da je anatomija sadašnjeg samoupravnog društva ključ za istraživanje procesa njegovog nastajanja, »uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih oblika na čijim se ruševinama ono izgradilo, od kojih se njemu djelomice još povlače nesavladani ostaci, dok su se djelimice puki nagovještaji razvili u izrađena značenja« (Marx). Neophodno je pokazati koji su se »nagovještaji« i na koji način razvijali, gdje su klice novih društveno-ekonomskih odnosa i kako su u toj revolucionarnoj transformaciji učestvovale subjektivne snage sa KPJ/SKJ na čelu. I *bratstvo-jedinstvo* bilo bi puka parola za nove generacije kada ne bismo istraživali put njezina nastajanja, odnosâ koje sa sobom nosi i njeno suvremeno značenje. U mjeri u kojoj uspijemo dokučiti te odnose, ona će nam predstavljati i konkretnu praksu i uputu za daljnju izgradnju.

Bratstvo i jedinstvo jedna je od onih historijskih kategorija koje pokrivaju cijelu epohu. Danas, kao i prije dvadeset ili trideset godina, ona, kao parola, izražava najnaprednije težnje nacija na jugoslavenskom prostoru. Rezultanta je dugog historijskog pritiska naprednih elemenata svih naših naroda koji su u višestruko revolucionarnim uvjetima toj paroli dali dimenziju koja izražava dugoročne nacionalne i klasne interese. Bratstvo i jedinstvo je tako postalo parolom revolucije. Postaviti temu: »*Bratstvo-jedinstvo,* o zajedništvu mlade generacije danas« — znači iskazati potrebu da se ponovno ispita funkcionisanje te parole u novim uvjetima. »Danas« zahtijeva da istraživanjem konteksta, ali i samog pojma parole ustvrdimo moguće otklone i promijenjena značenja. Na taj način definiramo parolu kao simbol revolucije, ali i kao konkretnu društvenu kategoriju podložnu silama historijske promjene.

Bratstvo i jedinstvo jedna je od parola čiji se sadržaj pretpostavlja, a razumijevanje se svodi uglavnom na funkcionisanje etičnosti i političnosti u poruci. Ali put njezina nastajanja, i kao ideje i kao prakse, razvoj njenih idejnih, socijalnih i političkih nosilaca pretpostavlja više od isključivo etičkog i političkog.

Digitized by Google

Da bi se izbjegla redukcija ne parole, već sadržaja koji ona nosi, nužno je istražiti i sve moguće planove njena značenja. Takav pristup garantira bolje razumijevanje njenog historijskog puta, ali i stvara pretpostavke za bolje tumačenje njenog značenja u današnjoj situaciji. Lenjin, govoreći o revoluciji, kaže: »Povijest uopće, a povijest revolucije posebno, uvijek je sadržajnija, složenija, višestrukija, življa, »lukavija« nego što to sebi predstavljaju najbolje stranke, klasno najsavjesnije avangarde izražavaju svijest, volju, strast, maštu desetak tisuća, a revolucija se u trenucima osobita poleta i osobita napona svih ljudskih sposobnosti ozbiljuje pomoću svijesti, volje, mašte, strasti desetaka milijuna.«[1]

Sve što vrijedi za revoluciju mora vrijediti i za revolucionarnu parolu koju su mase prihvatile i koja kao koncentrat svijesti predstavlja najsažetiji izraz svih kompleksnih htijenja i raspon svih stupnjeva revolucionarnih interesa (od »reformističkih«, povučenih valom revolucije, pa do najavangardnijih nosilaca budućnosti pokreta, u konkretnom slučaju KPJ/SKJ).

U istraživanjima pojma *bratstvo-jedinstvo* kao parole moramo poći od nasljeđa revolucionarne misli koje je KPJ, kao snaga koja je pripremala i nosila revoluciju, baštinila i od konkretnih uvjeta u kojima je revolucija pripremana. Sâmo isticanje pretpostavljalo je dug put teorijskog, klasnog, organizacionog i političkog izgrađivanja KPJ i bez te dimenzije često se i odviše lako pada na historicističke pozicije, što za sobom vuče nužnu redukciju značenja, kao što i u kasnijem tumačenju znači redukciju koncepta koji je implicitno sadržan u toj paroli, a koji je unutar KPJ egzistirao kao noseća snaga pokreta, ali i planirala buduću zajednicu.

Pojam *bratstvo i jedinstvo* kao revolucionarna parola sadrži, na izgled, samo političko-etičku dimenziju revolucije i sugerira značenje nacionalnog oslobođenja i negacije međunacionalne netrpeljivosti i mržnje kao historijskog nasljeđa i podrazumijeva nužnost zajedničke borbe i egzistencije u jedinstvu. Na taj bi se način zadaci revolucije mogli svesti na problem nacionalnog oslobođenja i emancipacije u međunacionalnim odnosima, što bi moglo sugerirati oslobođenje u sferi političkog, a ne i u sferi socijalno-klasnog; moglo bi značiti isključivu slobodu od okupatora, fašističke agresije, međunacionalnog ugnjetavanja, buržoaske dominacije, bilo strane ili domaće, kulturne zaostalosti itd.

Ali značenje je, unatoč nekim taktičkim ograničenjima, impliciralo i socijalno-klasnu slobodu za stvaranje novog socijalno-političkog poretka.

Partija je, a to se pokazalo u toku narodnooslobodilačke borbe, ostala vjerna (marksističkim) lenjinističkim načelima političke avangarde, ostala je uvijek »budućnost pokreta«. Stoga je mogla i

[1] V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, II, str. 739.

Digitized by Google

morala — neovisno o trenutnim snagama koje su stupale u oružanu borbu i njihovim političkim uvjerenjima (u odnosu na budući praktičko-politički oblik slobode) — sačuvati idejno i klasno utemeljenje u radničkoj klasi i svoje idejno vodstvo time što se nije unaprijed obavezala niti izjasnila za bilo koji politički oblik slobode, osim teze o demokratskoj osnovi vlasti, a ona je tada bila politički prihvatljiva za mase, ali isto tako i dosta »rastezljiva«... »Taj nastavak će ovisiti o rezultatima oslobodilačke borbe, jačini i raspoloženju (masa koje su iznijele pobjedu) i sposobnostima političkog i idejnog formuliranja klasno-nacionalnog sadržaja revolucije.«[2]

Razvoj KPJ i prije, a ne samo u toku rata, te razvoj FRNJ/SFRJ poslije rata pokazuje da je parola *bratstvo i jedinstvo*, osim ciljeva i zadataka neposredne revolucije, imala za sobom koncepciju socijalno-političke emancipacije i klasne revolucije, a pred sobom izgradnju novog društva u kojem će međunacionalni odnosi i nacionalna emancipacija biti samo jedan od osnovnih i konstitutivnih elemenata.

Zbog toga sama parola, odvojena od praktičnog značenja, kao i od različitih historijskih funkcija koje je imala (uz iste osnove), ne predstavlja poseban novum u slijedu revolucionarnih parola. Različiti primjeri pokazuju mogućnost različitog sadržaja unutar istog pojma. Tako je, na primjer, pojam bratstva doživljavao najrazličitije uspone i padove. Od davnog, ranokršćanskog principa »Ljubi bližnjega svoga«, koji se ubrzo pretvorio u bojni poklič za istrebljenje svih šizmi i herezi koje nisu pristajale na baš takav pojam bratstva kakav se u kršćanskoj crkvi zamišljao, pa do suvremenih »bratskih federacija«, bratskih pomoći i bratskih ujedinjenja koja imaju sasvim jasna kontrarevolucionarna značenja, bez obzira na nosioce znakova bratstva, pomoći i ljubavi.

Jedinstvo još manje predstavlja posebnost u historijskom toku. Isticale su ga sve socijalne i političke snage kojima su u borbi za ostvarivanje vlastitog koncepta bili potrebni brojnost i širina da bi ostvarile snagu i utjecaj.

Zanimljiv je primjer socijalne jednakosti koju je postavio revolucionarni »treći stalež«, da bi ga buržoazija, nakon izvojevanja pobjede u epohalnom sukobu građanstva i feudalizma, pretvorila u sasvim novo značenje, svodeći ga na jednakost vlasnikâ roba, na jednakost vlasnikâ kapitala i vlasnikâ radne snage, što je otvorilo put novoj epohi nejednakosti. Taj primjer najbolje pokazuje kako je isticanje revolucionarnih parola po sebi tek naznaka mogućeg puta koji bez svoje dosljedne primjene može predstavljati samo zgodan način da se jedna socijalna i politička klasa predstavi kao izraz opće volje u osvajanju vlasti, da bi nakon toga pretvorila opći princip u poseban interes.

[2] I. Cifrić, *Revolucija i seljaštvo*, str. 173.

Digitized by Google

Čisto formalno, parola *bratstvo-jedinstvo* nema, na izgled, elemente socijalne jednakosti, koncepta klasne vlasti itd. U usporedbi sa parolom Komunističkog manifesta: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se« ona kao da je zanemarila proleterski internacionalizam i izostavila programsko mjesto iz Manifesta koje daje nacrt budućeg društva: »Na mjesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uvjet razvitka za sve.« Tako što mogao bi zaključiti svako onaj tko pozitivistički uspoređuje parole revolucija, bilo buržoaskih ili socijalističkih, i nižući poruke, bilo etičko-humanističkog sadržaja bilo socijalno-političkog, traži sličnosti ili razlike. No, suština svake revolucije nije u tome *što proklamira*, što stavlja na zastavu budućeg poretka, već u onome *što praktički realizira* i u načinu na koji to čini. Značenje istih pojmova u različitim trenucima historije i sa različitim socijalnim nosiocima u potpunosti se mijenja. Ono što buržoaska revolucija ističe kao slobodu nema isto značenje kao i sloboda socijalističke revolucije. Prva znači slobodu kapitala, druga slobodu rada. *Droits de l'homme* francuske buržoaske revolucije kao da sadrže sva moguća htijenja naprednih pokreta. *Liberte, propriete, sûrete, resistence à l'opression* izražavaju pojmove slobode, vlasništva itd., koji su imanentni buržoaskom poretku i buržoaskoj svijesti. One su postulat, »mjestimice već i juridistička nadgradnja«, jednog individualno-kapitalističkog načina privrede protiv cehovskih prepreka, staleškog društva, vezanog tržišta. Socijalistički i revolucionarno pojmljeni znače, pak, borbu protiv eksploatacije, protiv »slobode kapitala i viška vrijednosti«, protiv kapitalističke klase, a ne staleškog društva.

Suština isticanja revolucionarnih i humanih parola vezana je, dakle, ne samo uz njihov pojmovni sadržaj, nego i uz praktičke konzekvence. Neke od tih parola doživljavaju »kritiku praksom«, a neke praktičku potvrdu. »Sloboda, jednakost, bratstvo — oprobano bitna ortopedija uspravnog hoda, muževnost ponosa, ljudskog dostojanstva — pokazuju daleko preko građanskog horizonta« (E. Bloch). Dosizanje tog horizonta značilo je i u koncepcijskom i u praktičnom smislu realizaciju unutar komunističkog pokreta. Sloboda i bratstvo oplođeni su konkretnim konceptom oslobođenja u već spomenutoj Marxovoj paroli: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se« koja je klasno rasvijetlila parolu: »Svi će ljudi biti braća«, ukazujući na način i put njena ostvarenja. Logičan je put takve izmjene u konceptu, ali i u putu, bilo postavljanje parole: »Svatko prema svojim sposobnostima, svakomu prema njegovim potrebama«. Tako je u *Kritici Gotskog programa* prvi put ideja humanizma i ljudske emancipacije povezana s idejom socijalne emancipacije i pretvorena u borbenu koncepciju. Općeljudsko-građansko »Svi će ljudi biti braća« *(omnia sunt comunia)* doživjelo je svoj programatski siže u navedenom spoju parola iz Komunističkog manifesta i *Kritike Gotskog programa.*

Digitized by Google

Ono što je naša proletersko-socijalistička revolucija istakla kao implicitan cilj i budući zadatak vodećih snaga nakon pobjede nad fašizmom Oktobar je pregnantno izrekao u poznatom pokliču, po svojoj pojmovnoj sadržini najproleterskijem u historiji: »*Sva vlast sovjetima*«. Time kao da je okončan put i plan ideja socijalističkog i socijal-utopijskog karaktera sve od Thomasa Morusa, preko Owena, Saint-Simona, Fouriera, Marxa, Engelsa, Lenjina i mnogih drugih, i proveden na tlo prakse, na tlo izvedbe socijalističke revolucije začete u Oktobru. Parola naše socijalističke revolucije baštinila je tu ideju koja je i na planu filozofije i na planu teorije revolucije značila bogatstvo iskustava svih proleterskih pokreta dviju komunističkih internacionala, brojnih ustanaka i pobuna, nacionalnooslobodilačkih pokreta, neponovljive, ali duboko inspirativne Pariške komune i njena ekonomskog i političkog sistema.

Iako nevidljivo, i na izgled nevezano, parola *bratstvo-jedinstvo* u našim je uvjetima i u konkretnim okolnostima sadržavala, više ili manje naglašeno, sve te elemente. Razvoj KPJ prije rata, razvoj borbe za njenu organizaciono-teorijsko-idejnu izgradnju, pokazuje kako ni jedan od navedenih elemenata tradicije međunarodnog pokreta nije zanemaren u toj izgradnji. Velik doprinos inteligencije u pokretu, koja je istraživala i prevodila marksističku literaturu i surađivala s međunarodnim radničkim pokretom, omogućio je da KPJ, kao idejno i praktički vodeća snaga antifašističkog otpora i socijalističke revolucije, »misli« u tom času kao stvarni kolektivni intelektualac mnogo šire i mnogo dublje nego što bi se to moglo zaključiti na osnovi površnog otčitavanja parole *bratstvo-jedinstvo*, a pogotovo ako je to otčitavanje s današnje pozicije, bez poznavanja bogatog zaleđa idejnih borbi u izgradnji *klasnog koncepta revolucije*. A taj je koncept premašivao horizont oružane borbe za slobodu i u svojim je korijenima, od početka, imao ugrađen i razvijen program socijalne revolucije koja će uslijediti poslije rata. Da je zaista tako, potvrđuju brojni sukobi oko koncepta revolucije, brojna lutanja unutar KPJ, ali i još u vrijeme NOB začet politički sistem koji je poslije rata dobio svoju *proizvodnu osnovu* u konceptu samoupravljanja. Na taj je način i rješenje nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa dobilo novu, revolucionarnu osnovu, koja daleko nadilazi isključivo političku emancipaciju i postavlja historijski zadatak oslobođenja rada kao temelj oslobođenja radničke klase i njeno pretvaranje u vodeću klasu nacije.

Do te pozicije KPJ/SKJ nije došla ni lako ni jednostavno, već kroz mnogobrojne unutarnje i vanjske sukobe, uz brojne žrtve i kroz negaciju čitavog niza hiperrevolucionarnih, reformističkih ili, pak, kontrarevolucionarnih koncepata koji su se nudili kao rješenja za mnoge nacije na tlu između Karpata, Krkonoša, Alpa, Jadrana i Panonije. Historija tih koncepata, kao i sukoba oko njih, te njihove negacije pokazuje kako se složenim putom moralo proći do trenutka kada je parola *bratstvo-jedinstvo* dobila svoj idejni koncept i realnu osnovu i kada je prihvaćena od širokih slojeva ugnjetenih i obespravljenih, nacionalno neg:ranih i so-

Digitized by Google

cijalno izrabljenih, intelektualno nezadovoljnih i komunistički inspiriranih, koji su u NOB-u činili otvoreni krug zajedničkog interesa za slobodu, samoopredeljenje, demokraciju, ujedinjen u ravnopravnoj budućoj zajednici. U te četiri osnovne parole mogli bismo izraziti i osnovne ciljeve u toku oružane revolucije.

Kao što smo uspostavili odnos parole *bratstvo-jedinstvo* prema drugim parolama svjetskih revolucija, zanimljivo je vidjeti kako se KPJ borila na »domaćem tlu«, s kojim parolama i s kojim koncepcijama rješenja nacionalnog i klasnog pitanja, s kojim sve strankama i partijama i protiv kojih stranih utjecaja.

Sve koncepcije rješenja nacionalnog pitanja na ovom teritoriju i s ovim nacijama bile su nevjerojatan splet klasnih interesa ili, bolje reći, njihova odnosa, utjecaja historijskog razvitka, međunarodnog okruženja i utjecaja krupnih stranih interesa te, na kraju, i djelovanja raznoraznih političkih partija i stranaka koje su uglavnom predstavljale maksimalan kompromis između interesa unutrašnje buržoazije i interesa međunarodne buržoazije i stranog kapitala. Nemoguće bi bilo vraćati se u historiju da bi se usporedile sve koncepcije i parole za rješavanje nacionalnog pitanja, pa čak ni sve one koje se isključivo odnose na ideju jugoslavenstva i jugoslavenske zajednice. Ograničit ćemo se stoga samo na razvoj unutar Kraljevine SHS od njenog nastanka 1. decembra 1918. godine.

Ključna točka u razumijevanju stvaranja stare Jugoslavije, njenog uspona i pada, jest suština njezina klasno-političkog uređenja iz kojeg su izvirali svi mogući klasni i nacionalni odnosi. Stvaranje stare Jugoslavije za mnoge i danas kao da predstavlja pozitivnu tekovinu panslavenske ideje (čak ne ulazeći u reakcionarne sadržajnosti panslavizma), ilirsko-romantičarske ideje o južnoslavenstvu, federacije kakvu su zamišljali Svetozar Marković, Vasa Pelagić, Ivan Cankar i mnogi drugi mislioci koji su s puno sluha i lucidnosti domišljali razrješenje nacionalnog pitanja na ovim prostorima. Nastanak stare Jugoslavije bio je krajnja suprotnost svim tim težnjama i osim imena (Jugoslavija) jedva da je nešto od ostalih pozitivnih tekovina nacionalnih i klasnih misli ugrađeno u osnove Kraljevine SHS. Dapače, upravo u načinu njenog konstituiranja krili su se svi klasni sukobi, kapitulantstva, izdajstva, sve do kvislinga i »junačke emigracije« pred prvim naletom fašizma.

Koncepcije rješenja nacionalnog pitanja čine široku lepezu raznoraznih utjecaja, interesa i idejnih opredjeljenja, koji su u tim ili kasnijim godinama bili prisutni u političkom mišljenju: u rasponu od koncepcija Treće internacionale s njenim »svjetskim« sadržajem, preko austromarksističkih i socijaldemokratskih, pa do krajnje desnih buržoaskih i u krajnjoj liniji nacionalsocijalističkih koncepcija.

Ni jedna nacija i ni jedan teritorij nije bio pošteđen takvih koncepcija — od Slovenije do Makedonije. U »zbrci« raznoraznih koncepata i parola u jednom je periodu dezorijentacija mnogih

Digitized by Google

partija i stranaka objektivno vukla odnose udesno, ka sve zaoštrenijoj diktaturi buržoazije i sve većem međunacionalnom tlačenju. Posljedica takvog stanja bila je da se KPJ u prvim godinama nije ispravno postavljala prema nacionalnom pitanju. Bitan utjecaj da bi se zanemarilo nacionalno pitanje izvršen je od strane Kominterne. Pridoda li se tome socijaldemokratska prošlost koja se u tim trenucima skupo plaćala, bit će nam jasnije zašto je KPJ poslije stvaranja Kraljevine SHS lutala u odnosu na nacionalno pitanje.

Utjecaj Kominterne omogućen je nizom faktora, od kojih je i unutrašnje organizaciono ustrojstvo KPJ umnogome diktiralo položaj i odnos svake nacionalne partije nakon njena nastanka prema nacionalnom pitanju, a relaciju KPJ prema Kominterni regulirala je politička platforma i odnos prema internacionalizmu i svjetskoj revoluciji.

U tom lancu svaka od nacionalnih partija nakon njihova formiranja (kad je već zadobivena ispravna pozicija prema nacionalnom pitanju ili je bilo manjih lutanja) bila je u funkciji integracije najvitalnijih zahtjeva nacionalne i socijalne revolucije, dok je KPJ bila izraz jugoslavenskog pokreta za socijalnu revoluciju.

Stavovi Kominterne prema rješenju nacionalnog pitanja, odnosno njihov presjek, najbolje govore koliko je politika i utjecaj Kominterne u jednom periodu bio velika kočnica za postizanje ispravnog stava. Osnovna greška bila je u tome što se zaboravljalo da se do svjetske revolucije može doći jedinstvenim podizanjem nacionalnih revolucija, a zamjenjujući tezu o odnosu svjetske i sovjetske revolucije.

Praktičke posljedice takvog odnosa vidljive su na Prvom kongresu Kominterne. Tada su tri mandata dobili predstavnici takozvane Balkanske revolucionarne socijaldemokratske federacije. Kongres je za Kraljevinu SHS utvrdio da je »tvorevina stvorena primjenom oružane sile«, te da je »vazalna država Antante«. U analizi načina formiranja Kraljevine ističe se reakcionarnost toga akta i jedina perspektiva za buduću »balkansku federaciju« vidi se u »Međunarodnoj Sovjetskoj Republici.«[3] Ta ideja uglavnom oscilira od rješenja u federativnoj socijalističkoj balkanskoj (ili balkansko-podunavskoj) sovjetskoj republici, te kao izraz te intencije i političkog programa za formiranjem Balkanske komunističke federacije (BKF) 1920. godine.

Na Vukovarskom kongresu prihvaćen je Program KPJ u kojem se iznosi opredjeljenje za stvaranje »Sovjetske Republike Jugoslavije«. U iduće dvije godine KPJ je doživjela pritisak od strane režima, koji je oštro reagirao na vezu s Kominternom i poduzeo sve da tu vezu prekine. Nije isključeno da je i taj pritisak otežao uvjete za transformaciju Partije i preciznije postavljanje

[3] *Prvi kongres Treće internacionale*, »Rad«, Beograd, 1953, str. 245.

Digitized by Google

nacionalnog pitanja. U tekstu Obznane (Zakona o zaštiti države) vidi se sav antikomunizam u režimu: »Da se do rješenja Ustava zabrani svaka komunistička i druga nastrojna propaganda, obustave njihove organizacije, zatvore njihova zborišta, zabrane njihove novine i svi drugi spisi koji bi mutili mir i spokojstvo države, propovedali, pravdali i hvalili diktaturu, revoluciju ili ma kakvo nasilje... Da se iz državne službe otpuste svi činovnici viši ili niži koji bi produžili propagandu boljševizma u našoj zemlji. A da se oduzme pomoć za školovanje onim studentima komunistima.« I sam tekst Obznane govori o velikom utjecaju Kominterne i Oktobra, s jedne, te reakcionarnosti režima, s druge strane.

Svijest o nemogućnosti svjetske revolucije, kao i organizacione promjene u Kominterni, dovele su do toga da se i unutar KPJ javljaju dvije frakcije i dvije koncepcije daljnje borbe: takozvana lijeva i desna frakcija. Situacija u zemlji i gubitak utjecaja na mase zastupanjem parola svjetske revolucije doveli su do spoznaje o dužnosti pokretanja rasprave o nacionalnom pitanju. To je na Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Beču, svibnja 1923, rezultiralo shvaćanjem o neizostavnoj potrebi da se o tom pitanju raspravlja. Od tog trenutka počela je borba unutar KPJ, koja je završila pobjedom ljevice i izgrađivanjem novog odnosa prema nacionalnoj politici, čiji su elementi dograđivani i kritički rasvjetljavani na Osmoj partijskoj konfereciji, kad je data kritika obiju frakcija zbog zajedničke karakteristike »neuključivanja u nacionalne pokrete«, te u dogradnji toga stava 1934. godine, kada je postavljen direktan zahtjev za preuzimanjem nacionalnog vodstva kroz isticanje parole za samoopredjeljenjem.

Tako se pokazalo da je parola za pokretanje revolucije na svjetskom planu i ostvarivanje »Svjetske Sovjetske Republike«, bez ispravnog rješenja nacionalnog pitanja i »bez sazrelih uvjeta za svjetsku revoluciju«, predstavljala jednu od onih parola koje su značile »ultraproleterski juriš na nebo«, a u praksi su za našu KPJ značili dugo razdoblje krize zbog neuvažavanja konkretnih unutarnacionalnih i međunacionalnih odnosa.

Parola »Svjetske Sovjetske Republike« pokazala se promašenom, jer nije polazila od realnog tla, te nije imala šanse da postane materijalnom snagom.

Dok se KPJ u prvom periodu razvijala pod utjecajem Treće internacionale, a njena desna frakcija, pod vodstvom dr Sime Markovića, zastupala politiku »Svjetske Sovjetske Republike«, a u unutarnacionalnim problemima oštro odvajala nacionalno pitanje od socijalnih zadataka klasne borbe KPJ (iako je prva došla do spoznaje o postojanju triju nacija u partijskoj politici) — socijaldemokracija se pocijepala u nekoliko struja i ujedinjenje vidjela na različite načine. Jedni su već mnogo ranije, pod utjecajem austromarksizma, gledali na slučaj aneksije Bosne i Hercegovine kao na »uvođenje u granice Austro-Ugarske novih masa Južnih Slavena,

Digitized by Google

što će ojačati pritisak Jugoslavena u Austro-Ugarskoj Monarhiji i ubrzati njeno pretvaranje u Konfederaciju naroda«[4].

Pokazalo se, dakle, da je socijaldemokracija mnogo godina prije stvaranja Kraljevine SHS zanemarila svaku mogućnost stvaranja jedinstvene zajednice na novim osnovama. To su bila gledišta hrvatskih i slovenskih socijaldemokrata. Njihove fraze i parole uglavnom su se uklapale u koncepciju rennerovske i ottobanerovske nacionalne politike. Tadašnje fraze i parole o »austrijskoj kulturnoj misiji na Dunavu«, »istočnoj marki«, teorije o »državi i naddržavi«, o »slavensko-njemačkoj simbiozi« — kao da su predstavljale »nježan izraz želja« i pretenzija za našim nacijama, tada buržoasko-romantičarski uobličen. Parolu o »slavensko-njemačkoj simbiozi« kao da je kasnije prihvatio dio Klerikalne stranke slovenske buržoazije.

Posebno je zanimljiva pozicija HSS sa Stjepanom Radićem na čelu i njegovo korištenje revolucionarnih koncepata i parola na »specifičan način«. Koristeći pojam samoopredjeljenja do otcjepljenja na svoj način i u svom konceptu, HSS je sve do pred rat uspijevala ostvarivati konstantan rast glasova, i to uglavnom na štetu proleterskog utjecaja na seljačke mase. Krleža će, komentirajući takav razvoj događaja, 1935. godine napisati: »Kada je Moskva godine 1924. Stjepanu Radiću njegovu parolu za samoodređenje hrvatskog naroda do otcjepljenja i do potpune državne samostalnosti hrvatskog naroda priznala kao prvenstveno važnu revolucionarnu parolu, demontiran je sav konkretni dotadašnji politički aktivitet hrvatskog proletarijata kao oportunistički.«[5]

Radić je u svom nadmetanju za mase uspijevao demagoškim pučko-tribunskim parafrazama širiti utjecaj na mase. U tome je dugo vremena uspijevao. Koncept »sovjetske republike« u njegovoj obradi glasio je »Republika cijelom svijetu dika« i imao je mnogo više utjecaja među masama. Njegov »licitarski, isprazni, frazerski, klaunovski« program o »republici« nailazio je na veći odjek kod masa garniran jednim mističko-ruralnim: »Vjera u boga i seljačka sloga« nego svi kritički napori lijevih pojedinaca unutar pokreta. No, cijela se politika rasplinula kao mjehur od sapunice onog trenutka kad je pritisak fašizma postavio historijsko »aut-aut«, a političke parole HSS-a djelovale kao podsjećanje na ne baš slavnu prošlost.

Slično je bilo i s politikom dijela srpske građanske klase, koja je ideju velikosrpske koncepcije u staroj Jugoslaviji spretno prikrivala politikom klasnog savezništva sa slovenskom i hrvatskom buržoazijom, pretvarajući velikosrpsku koncepciju u nešto manje militantnu taktiku velike Srbije pod jugoslavenskim ime-

[4] J. Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata*, »Rad«, Beograd 1958, str. 158.
[5] Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina*.

Digitized by Google

nom, a uz mnogo manje političke napore i manje političkih žrtava. Formula-parola takve politike izražena je kroz poklič: »Velika Srbija — to je Jugoslavija«. Tako je iznikla još jedna građanska buržoaska alternativa komunističkoj politici između dva rata, koja je imala svoj politički program u sistemu klasne kolaboracije i svoju parolu zasnovanu na nacionalnom mitu. Zajednička sudbina tih kompromisnih koncepcija izražena je u »padu« stare Jugoslavije i u međusobnom optuživanju velikosrpske strane da je do propasti zemlje došlo zato što je rasturena država s monolitnom srpskom vojskom i pretvorena u višenacionalnu državu s višenacionalnom vojskom.

Za propast se osuđuju izdajstvo Hrvata, Slovenaca i Makedonaca (ta se teza sve češće spominje i danas među srpskim nacionalistima, te se traži čista i velika Srbija, kao argument protiv svake Jugoslavije). Drugo je objašnjenje u tome da su potlačene nacije imale pravo što se nisu borile, jer nisu imale što braniti (i ta je teza nacionalistička, a danas se hrvatski nacionalizam koristi da bi dokazao potrebu čiste »države Hrvatske«).

No, i jedna i druga teza pokazuju koliko je reakcionarna politika nacionalnih buržoazija bila nesposobna da se i u nacionalnom, a ne samo u klasnom smislu ponaša kao zaštitnik vlastite nacije, za što se najčešće izdaje. Analiza njihovih parola i koncepcija pokazuje kako je jedina svrha njihova isticanja bila: klasno zamagljivanje i ideologizacija u funkciji nacionalnog i socijalnog eksploatiranja. Na prvom tvrdom kamenu kušnje iskazale su svoju pravu bit.

Analiza razvoja KPJ i njenih koncepcija između dva rata pokazuje, pak, da je samo ona koncepcija i ona parola stvarna koja polazi od vlastitih uvjeta i odnosâ vlastitih klasnih snaga, a ne doktrinarnih modela, ona koja je kadra marksističke teze praktički primijeniti. Tek takva koncepcija znači stvarnu političku dijalektiku. Razvijanje te dijalektike vodilo je uspostavljanju bratstva i jedinstva kao materijalne snage revolucije.

Pitanje bratstva i jedinstva danas je nedjeljivo od historijskog puta nastanka ideje i prakse socijalizma na našem tlu. Upravo činjenica da je današnje društvo rezultanta dugog historijskog puta, od kojeg samo na historiju KPJ otpada više od šezdeset godina, pokazuje da su procesi koji su uvjetovali nastajanje ekonomskih i društvenih odnosa u obliku u kojem su danas dominantni na implicitan način prisutni i ugrađeni u tkivo novonastale zajednice. Socijalistička revolucija je tim odnosima dala presudan pečat, formirajući novu zajednicu od istih nacija koje su postojale i prije njenog izbijanja. U sadašnjim uvjetima, bez obzira na to o kojem se od presudnih momenata izgradnje društva radilo, teorijski i praktično-politički je nemoguće razdvajati procese nastajanja društvenih odnosa od njihova trenutnog funkcioniranja.

Upravo je u toj činjenici i rezultat sve dosadašnje borbe, jer se pitanje jedinstva naših nacija — historijskim razvojem sve od

Digitized by Google

prvih začetaka samoupravne demokracije iz vremena NOB u oblicima narodnooslobodilačkih odbora, preko uvođenja samoupravljanja, od poznate parole: »Tvornice radnicima« (1950), koje je tim novim političkim odnosima dalo proizvodnu osnovu, do Ustava SFRJ iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976 — kao najbitniji društveno-historijski zadatak premješta iz sfere politike i nadležnosti države u sferu nadležnosti radnikâ i udruženih samoupravljača da odlučuju o zajedničkoj sudbini. To je i jedina moguća osnova budućnosti bratstva i jedinstva, koja kao svoj zadatak ima ukidanje svih posrednika između radničke klase različitih nacija, pa makar se oni predstavljali kao posrednici ili profesionalni čuvari bratstva i jedinstva. Na taj način prelazak od države kao predstavnika i zaštitnika općeg interesa, kao najgrubljeg oblika društvenog vlasništva, ka asocijaciji slobodnih udruženih proizvođača koji na samoupravnoj osnovi odlučuju o razvoju društva i na istoj toj osnovi razvijaju vlastite nacije kao njihovi hegemoni, predstavlja i jedinu moguću trasu kojom se mogu razvijati međunacionalni odnosi na ravnopravnoj osnovi.

»Drugim rečima, proces zbližavanja i spajanja nacija na temelju njihove dobrovoljne i ravnopravne saradnje ne rešava se automatski dolaskom socijalističkih snaga na vlast. Njihovi rezultati pokazaće se samo iz uporednog razvitka proizvodnih snaga, koji će zatvarati državno-vlasničke izvore birokratizma i napretka socijalističke ideologije koja će se oslobađati primesa birokratizma i birokratskog velikodržavnog hegemonizma.«[6]

Jugoslavenska socijalistička revolucija prvi je put jugoslavenske narode izvela na svjetsku pozornicu slobode, pretvorila ih u subjekt koji je sudjelovao u kreiranju sudbine slobodarskih pokreta Evrope.

»Jugoslavija je postala primer i podstrek za ostale narode jugoistočne Evrope, oružani otpor naših naroda postao je određeni primer puta malih naroda uopšte u njihovoj borbi za opstanak i slobodu — kad je i jedno i drugo ugrozio fašistički imperijalizam. Baš je zbog toga međunarodni značaj naše borbe tako velik.«[7]

To je onaj put s kojeg nema vraćanja. Najpresudnije u današnjem položaju Jugoslavije, njenoj budućnosti i sudbini, pa i sudbini bratstva i jedinstva naših naroda, jest upravo u tome kako će se, na koji način snalaziti na svjetskoj sceni. Tako se dolazi do na izgled paradoksalne teze, o kojoj se premalo vodi briga, da se o budućnosti Jugoslavije odlučuje i »u svijetu« i da će njeni odnosi sa svijetom, svjetskim kapitalom, njihov karakter prije svega, određivati i karakter odnosâ bratstva i jedinstva u njoj. Ta je činjenica zapravo najveće priznanje našoj revoluciji, ali današnja situacija i današnji odnosi pokazuju i težak, ako ne i naj-

[6] E. Kardelj, *Prilog slovenskom nacionalnom pitanju,* Predgovor, 1958.

[7] E. Kardelj, *Dva puta malih naroda Jugoistočne Evrope,* str. 9.

Digitized by Google

teži ispit za društveni sistem koji izgrađujemo. Način na koji će jugoslavenski narodi nastupiti na konfliktnoj sceni svjetskog kapitala odredit će i njenu unutrašnju i vanjsku sudbinu. Da li će je na toj sceni predstavljati udruženi proizvođač ili, pak, udružena ili podijeljena birokracija i tehnokracija — odlučivat će i o sudbini i karakteru socijalizma kod nas.

Pitanje unutrašnjeg jedinstva Jugoslavije oduvijek je bilo posebno osjetljivo i složeno. Ono je tražilo odgovore koji su maksimalno uvažavali sve društvene, socijalne, nacionalne, klasne, kulturne, historijske i ostale proturječnosti. Svako neuvažavanje proturječnosti (ili davanje pojednostavnjenih odgovora), isprepletane je odnose i interese pretvaralo u nerazrješiv čvor. Uvažavanje tih specifičnosti i traženje općeg u posebnom vodilo je kulturnom, ekonomskom i političkom progresu. Davati danas odgovore na pitanje bratstva i jedinstva znači, prije svega, odgovoriti na pitanje na koji se način ostvaruje osnovni proizvodni odnos, u kolikoj se mjeri ostvaruje vladavina radnikâ prostom i proširenom reprodukcijom i viškom vrijednosti. Svi sukobi koji izbijaju oko tog društveno-klasnog odnosa generatori su ostalih društvenih sukoba koji u ovoj ili onoj formi predstavljaju medijaciju tog osnovnog odnosa.

Neizbježno je naglasiti kolika je opasnost nacionalizma kao snage kontrarevolucije za bratstvo i jedinstvo, ali je još značajnije prodrijeti do osnovnih uzroka tih političkih oblika klasnog odnosa. U protivnom, isključivo zadržavanje na pojavnosti i posljedicama tog odnosa, zadržavanje na »pjeni« — može se pretvoriti u faktor ideologizacije stvarnih sukoba i premještanja interesa za istraživanje osnovnog društvenog odnosa na bitne, ali ne i presudne. U mjeri u kojoj se kritička analiza zadržava na površnostima zanemaruje se i praktički potiskuje najveća historijska rezultanta socijalističke revolucije i komunističkog pokreta. Jer, upravo je dokaz *za,* a ne *protiv* socijalizma i samoupravljanja u nas u tome što je društvene sukobe i klasna proturječja socijalizam uspio kanalizirati i ideološki razotkriti, pretvoriti cilj borbe proletarijata u cilj borbe svih progresivnih snaga društva, postaviti na javnu scenu borbu za višak vrijednosti. Zbog toga bi tretiranje bratstva i jedinstva kao isključivo političkog pitanja značilo zanemarivati osnovne promjene koje se događaju u ekonomskoj formaciji društva, prepuštati ga nadležnosti aparata države, partije ili bilo kojeg drugog oblika aparatskog djelovanja. Bilo bi to protivno ulozi širokih masa u socijalističkoj revoluciji.

Osnovno je, dakle, da je izgrađivanje bratstva i jedinstva danas pitanje izgradnje udruženog rada, asocijacije udruženih proizvođača, njihova vladanja svim oblicima viška vrijednosti. Svako isticanje drugih, usko ideoloških ili političkih ciljeva, prenaglašavanje brige posebnog aparata za te odnose, značilo bi okretanje kotača historije nazad. Zato nije čudno da se upravo politička birokracija na jedan način (poznate manifestacije i često sladunjavi politički govori, već oformljeni neofolklorizam u funkciji

Digitized by Google

ideologizacije bratstva i jedinstva, poznati socrealistički elementi društvene svijesti koji su došli do izražaja i na nedavnoj proslavi Dana mladosti), a tehnokracija na drugi (težnja za stvaranjem velikih korporacija »jugoslavenskog karaktera« koje ne počivaju na vertikalnom udruživanju rada i društvenog kapitala, nuđenje jedinstva pod dirigentskom palicom stručnjaka i upućenih itd.) — žele predstaviti kao jedini i pravi zastupnici općeg interesa i samim tim bratstva i jedinstva u, doduše, izmijenjenom obliku. Sva ta predstavljanja znače zamagljivanje osnovnog cilja borbe.

Dobro poznati ciljevi ustavne reforme odnose se na stvaranje institucionalnog okvira koji pruža mogućnost realiziranja prvih oblika stvarno udruženih proizvođača i njihova rada. U prvi plan sve više izbija zabrinutost za stvaranje tog sistema, a široka je i lepeza interesa koji iza toga stoje — od zagovornika stvarnih interesa za razvoj samoupravljanja do onih koji pod parolom brige za jedinstvo Jugoslavije u primisli ili sasvim jasno vide to jedinstvo uz centraliziranu i snažnu državu, monolitnu prateću partiju (a ne Savez komunista) i s potihim ili otvorenijim nadama za »reviziju« ustavnog koncepta. Oni u tome vide šansu za unitarne političke koncepte. Rado će navesti podatke da je promet roba, kapitala, radne snage i usluga koji cirkulira među nacionalnim ekonomijama (u onom smislu kako su nam nacionalnu ekonomiju tumačili Kardelj i Bakarić) značajno opao i da predstavlja opasnost za jedinstvo Jugoslavije. Podatak da je međurepublički promet roba i usluga pao sa 28 posto 1970 (tada se u cirkulaciji roba i kapitala unutar republike realiziralo 60 posto prometa, a na izvoz je otpadalo 12 posto) na oko 22 posto 1981. godine uzet će kao krunski dokaz da se zemlja »raspada« i da je pod hitno treba spasavati »jakom i centraliziranom upravom«.

A riječ je o tome da je kapital koncentriran u raznorazne savezne investicijske fondove raspoređivan i dijeljen odlukama birokracije. Sada se tek u osnovnim zamecima, ali na osnovi interesa, a ne apstraktne ljubavi, proizvođači trude da se sami udružuju, uz što manje posredovanja državnog aparata. Ako se putem samoupravnog sporazumijevanja razmjenjuje »samo četiri posto viška vrijednosti« među republikama, onda to nije samo četiri posto, već predstavlja i realnu klicu stvarnog samoupravljačkog odnosa. Alternative između centralne i republičkih, odnosno općinskih birokracija — birokratske su alternative. Sukobi i nesuglasice što sada izbijaju oko sporazumijevanja i dogovaranja žele se predstaviti kao krunski dokaz protiv takvog sistema uopće. A ne želi se priznati (ili se neće, što je vjerojatnije) da su svi ti sukobi postojali i prije, ali daleko od očiju javnosti. I upravo ti interesi protiv dogovaranja i sporazumijevanja interesi su protiv demokracije i javnog rada. Svi oni koji idu u osporavanje takvim argumentima iz raznoraznih interesa (a uglavnom zato što gube privilegije) zapravo žele osporiti klice novog odnosa koji se mukotrpno razvija. Oni koji budućnost jugoslavenskih nacija vide u njihovoj odijeljenosti, koji imaju separatističke koncepte, isto tako u

Digitized by Google

navedenim procesima vide vlastitu političku ideju, očekuju svađu i definitivno odvajanje. Naravno da nam ne treba ni »centralizirana jedinstvenost« ni »separatistička sloboda«.

Takva priželjkivanja ne smiju, međutim, biti smetnja da se bez ostatka podvrgnu kritici svi birokratski i tehnokratski interesi koji se predstavljaju kao nosioci jedinstva, a zapravo su njegovi glavni protivnici. Razvoj proizvodnih snaga u svjetskim razmjerima poprimio je takve dimenzije da naša ekonomija ne može opstajati na osnovama autarkije i subautarkije ako te snage želi i dalje razvijati. Argument protiv autarkije nije samo ograničenost tržišta, nego i količina kapitala potrebnog za njegov razvoj. Ni jedno ni drugo radnička klasa nije u stanju razjedinjenja snositi. Navest ćemo samo neke od primjera iz svjetske ekonomije kao dokaz da rast proizvodnih snaga probija okvire nacionalne države, to jest da minimalna granica rentabilnosti za proizvodnju neke robe zahtijeva serije koje traže tržišta više zemalja. Na primjer, danas postoji stroj koji proizvodi šibice za deset milijuna potrošača, drugi pak može proizvesti staklene balone za električne žarulje za 25 milijuna potrošača, jedna rafinerija nafte zadovoljava potrošnju benzina za više od petnaest milijuna ljudi itd.

To se odnosi ne samo na proizvodnju, nego i na sferu prijevoza. Tako je masovno uvođenje sistema kontejnera na sjevernoatlantskoj ruti preuzela »Atlantic Container Line« koju je stvorilo šest evropskih brodarskih kompanija iz četiri zemlje (»Compaigne Generale Transatlantique«, »The Cunard Line«, »Holland-American Line« i »Wallenius Shipping Company«). »Ni jedna od nacionalnih brodarskih kompanija nije bila u stanju sama podnijeti rizik i troškove tehnološkog preobražaja.«[8]

Navedeni podaci neodoljivo podsjećaju na naše tvornice šibica, šećerane i rafinerije. Pokazuje se tako argumentima koje nameće razvitak proizvodnih snaga (što nam je, nadamo se, nezaobilazan cilj, osim ako se ne sanja o oblicima primitivnog komunizma) da je nemoguće razvijati sistem udruženog rada i samoupravljanje a da se rad i društveni kapital stvarno ne udružuju. Jer, ako se toliko krupnih korporacija mora udružiti da bi se rentabilno prevozilo, onda je izlišno tumačiti kolika je potreba da se naše željeznice ili rafinerije grade na jedinstvenom planu i na zajedničkom udruživanju. Današnji sistem koji je u znatnoj mjeri preovlađujući, u kojem se birokracije (bez obzira na kojoj razini) natječu u razvijanju svojih posebnih proizvodnih snaga izvan kriterija koje nameće suvremeni svijet, ne može voditi dinamici koju zahtijeva takav razvoj. Alternative koje će nuditi izbor između rascjepkanosti kao rezultata birokratskih interesa ili, pak, koncentracije kao kompromisa tehnobirokratskih i centralističkih interesa — nisu nikakve samoupravne alternative, bez obzira na to koliko se one takvima predstavljale.

[8] A. J. Brown, *Introduction to the World Economy*, str. 127.

Digitized by Google

Razvitak proizvodnih snaga nezamisliv je bez jedinstvene znanstvene baze i bez koncentracije kapitala koji omogućuje podmirivanje golemih troškova istraživanja najviših oblika tehnologije potrebnih za izgradnju svjetski konkurentnih privreda. Ako se praktičnom umu čini mogućnim razvijati proizvodne snage na bazi postojeće podjele rada — što u nas znači uvažavati u značajnoj mjeri i oblike manufakturnog rada izraženog u privredi — onda i najbanalniji podaci o stupnju udjela znanstvenih istraživanja u proizvodnji viška vrijednosti govore o nezaobilaznom mjestu znanosti kao proizvodne snage rada. Takvu znanost nemoguće je organizirati na osnovi uskog znanja i sitnog kapitala, bez obzira na to koliko se nekoj općinskoj, republičkoj ili saveznoj birokraciji činilo da posjeduje proizvodne potencijale.

Isti taj pritisak razvoja proizvodnih snaga prouzročio je i to da su troškovi mnogih istraživačkih projekata premašili financijske mogućnosti država srednje veličine, što dovodi do internacionalne programirane koordinacije, kooperacije i podjele rada na tim područjima istraživanja. »Kod najmodernijih borbenih aviona na mlazni pogon troškovi razvoja su tako veliki da u slučajevima kao što su TSR-2 i Multirole Combat Air Craft (MCRA) nadilaze čak i financijske mogućnosti država kao što su Velika Britanija, SR Njemačka i Italija pojedinačno ili zajedno.«[9] Nevjerojatno ubrzanje integracije kapitala po vertikali upravo je osnovni modus opstanka na zaoštrenom i beskrajno konkurentnom svjetskom tržištu. Nepoštovanje tih zakonitosti značilo bi u našim uvjetima kočnicu razvoja i na vrlo izravan način dovelo bi u pitanje ustavni model jedinstva zemlje.

Stupanj unutrašnje integriranosti rada i društvenog kapitala nije samo problem »zatvaranja« pojedinih republika ili komuna u međusobnoj razmjeni roba i ideja, već je na vrlo neposredan način povezan s njihovim stupnjem i oblikom integriranosti u svjetsku podjelu rada. Procesi subautarkije na jugoslavenskom tržištu uvjetovani su u značajnoj mjeri i autarkizacijom jugoslavenske privrede u odnosu na svjetsko tržište. Odnosi koji su se ostvarivali unutrašnjim protekcionizmom sada su doveli do stanja u kome, natjerani na konkurentne odnose, nisu u stanju konkurirati proizvodnošću rada. Na taj se način stvaraju posebne osnove za sve vrste tehnološke, financijske, pa i kulturne i druge ovisnosti. Uključivanje u svjetsku podjelu rada i način na koji se ta integracija vrši umnogome utječe na stanje unutrašnjeg jedinstva zemlje. Upravo srazmjerno stupnju samoupravne integracije rada smanjuju se mogućnosti povezivanja našeg društvenog kapitala s međunarodnim kapitalom na osnovama koje bilo u kom smislu ne odgovaraju našem društvenom uređenju. Koliko je bitno da se udruženi proizvođači pojavljuju na stranom tržištu vidljivo je iz prethodnih podataka o količinama kapitala koji je potrebai. za

[9] Ernst Mandel, *Kasni kapitalizam*, str. 256.

Digitized by Google

ulaganja u ubrzani razvoj. Još je značajnije pitanje koliko se naš privredni sistem i na koji način povezuje s međunarodnim kapitalom i kakav je odnos tog povezivanja i povezivanja među pojedinim republikama. A upravo je to osnovno pitanje budućeg jedinstva zemlje.

Mnogobrojne oblike kojima se provodi internacionalizacija kapitala u planetarnim razmjerima putem multinacionalnih i transnacionalnih kompanija i način na koji te kompanije izvlače višak vrijednosti iz pojedinih ovisnih privreda nećemo šire razrađivati. Dovoljno je samo spomenuti sistem transfera cijena i tehnološke ovisnosti putem prodaje tehnologije, te ugovora sa stranim partnerima. Samo analiza ugovora, od kojih čak 98 posto njih ima takozvane restriktivne klauzule, a isto toliko i ograničenja s obzirom na izvoz na konvertibilna tržišta, pokazuje koliko je nemilosrdno nametanje kapital-odnosa našim proizvodnim sistemima u trgovini s inozemnim partnerima. Nisu rijetki slučajevi (njihova bi analiza značajno pridonijela diskusiji o jedinstvu Jugoslavije) da se ista multinacionalna kompanija pojavljuje kao partner nekolicini naših proizvodnih sistema i sklapa ugovore sa svakim od njih pojedinačno, onemogućujući tako »jedinstveni nastup« i otvarajući unutrašnju borbu u interesu stranog kapitala. Tako se pitanje okretanja tržištu i njegovim zakonima premješta s plana sudjelovanja u svjetskom tržištu kroz zajednički nastup na plan otvaranja unutrašnjeg tržišta za interese svjetskog kapitala.

Tek u toj točki postaje jasno kakve posljedice može imati unutrašnje nejedinstvo. Inzistiranje na slobodnom udruženom radu na ovome mjestu nije slučajno. U razmjeni sa svijetom »nesamoupravno udruženi rad«, dakle, svi oblici tehnokratski ili birokratski centraliziranog kapitala, ne ponašaju se nimalo očinski prema proizvođačima viška vrijednosti u nas i nije, prema tome, samo pitanje kako međunarodnom krupnom kapitalu odgovoriti što okrupnjenijim i ujedinjenijim jugokapitalom, već je bitno — kako je taj kapital formiran i tko o njemu odlučuje.

Digitized by Google

Milan Bajec

Od fiktivnog do stvarnog dohotka

Naši sindikati su na putu da obave značajan posao. Reč je o razradi sistema dohotka i ličnih dohodaka i utvrđivanju zajedničkih polaznih osnova za donošenje društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma u ovoj oblasti. O tome je početkom ove godine Veće Saveza sindikata Jugoslavije donelo i poseban dokument.[1]

Već sam konkretan pristup ovoj složenoj materiji najavljuje da će štošta biti potpunije razjašnjeno i u shvatanjima i u praksi. Posredi je materija koja je dugo ostajala zamagljena, izazivajući mnoge teorijske i idejno-političke sporove, a i kontroverze u svakodnevnom životu, naročito u samom udruženom radu. Uglavnom, i misao i praksa pretežno su se vrtele oko opštih principa, utvrđenih u Ustavu SFRJ, pri čemu je, posredstvom uvek novih političkih i drugih dokumenata, preporučivano radnim ljudima u udruženom radu da »sami« nalaze »prave« odgovore na konkretna pitanja u ovoj oblasti. Na kraju se obično sve svodilo na to da se svaka osnovna organizacija udruženog rada snalazi kako ume i zna sa dohotkom koji ostvaruje, a da se mnogobrojna pitanja u

[1] *Zajedničke polazne osnove za društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje o sticanju i raspodeli dohotka i sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju,* »Sindikati«, Bilten Veća Saveza sindikata Jugoslavije, br. 2/1983, str. 21.

Digitized by Google

vezi sa njegovim sticanjem i raspoređivanjem prepuste jednom manje-više proizvoljnom sistemu sporazumevanja i dogovaranja.

U proteklom periodu, naročito od donošenja Zakona o udruženom radu, donet je niz ovakvih dogovora i sporazuma kojima je trebalo razraditi opšta načela sistema dohotka. Međutim, mnogi pokušaji konkretizovanja »zaglibili« su se već u prvim susretima sa stvarnim životom. Još češće se, pak, događalo da akteri dogovaranja i sporazumevanja, unapred svesni nerealnosti poduhvata koji im je poveren, ostanu na tlu samo opštih stavova, naprosto preuzetih iz Ustava i Zakona o udruženom radu.[2] U svakom slučaju, praksa je, dobrim delom, prepuštena sebi i svakojakim proizvoljnostima, što je dovodilo do krupnih ekonomskih i socijalnih poremećaja. Sa svoje strane je, opet, sve to išlo na ruku tendencijama etatizma čiji su nosioci i protagonisti dobijali stalno nove argumente o potrebi obuzdavanja stihije u ovoj oblasti oprobanim sredstvima administrativnog rešavanja.

Uopštenost sistema dohotka bila je glavna smetnja borbi za njegovu praktičnu primenu. Naravno, i ovde se — kao i povodom svega drugog u našem razvitku — može govoriti o postojanju klasnih otpora rađanju novih društvenih odnosa. No, i takva tumačenja ostala bi na svoj način uopštena. Jer da je sistem dohotka stvarno razrađen i konkretizovan, morao bi sam po sebi biti tako snažno oružje u rukama radnikâ da bi svaki otpor unapred bio osuđen na neuspeh. Isto važi i za uobičajeni »argument« da je problem u tome što se nisu sprovodili dobro zamišljeni principi. Dakle, sve je trebalo da bude stvar dobre volje ljudi, a ne jednog sistema koji radničku klasu čini objektivnim nosiocem i graditeljem novih društvenih odnosa! Ovako se, u stvari, ostaje na običnoj tautologiji, otprilike kao kad bi se reklo — da se stvari ne sprovode zato što se ne sprovode...

Jedini logičan odgovor treba tražiti u činjenici da je sistem dohotka od samog početka postavljen na tako uopšten način da se pod njim uvek moglo podrazumevati gotovo sve i svašta. Poznato je, na primer, da je izraz »dohodovni odnosi« ušao u sve važnije političke dokumente i u gotovo sve samoupravne sporazume i društvene dogovore. Ali odnosi koji su saglasno tom izrazu izgrađivani predstavljaju krajnje raznorodnu praksu koju je danas zapravo nemoguće svesti na neki zajednički imenitelj. Izlazi kao da se nekom gotovom formulom dohotka htelo obuhvatiti sve probleme proizvodnje, razmene, raspodele i potrošnje u socijalizmu i rešiti bezmalo sve što je klasno društvo ostavilo u nasleđe i što treba da bude prevaziđeno...

Nije slučajno što se primena ovako uopštenog sistema morala sve više uslovljavati jednom neodrživom pretpostavkom — da se

[2] »Informacija o dosadašnjim iskustvima u oblasti društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke«, Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije, Beograd, jun 1981. godine.

Digitized by Google

prethodno u samoupravnoj socijalističkoj robnoj privredi moraju podesiti uslovi privređivanja, pre svega, u smislu uspostavljanja što ravnopravnijih pozicija svih delova udruženog rada u sticanju dohotka. Jasno je da je ovakvo podešavanje obična iluzija, pogotovo u današnjem vremenu krupnih strukturnih promena, tržišnih poremećaja i inflacije. Uostalom, čak i kad bi tako nešto bilo bar približno mogućno, ostaje otvoreno pitanje ko bi i kakvim merama to realizovao. Kao odgovor obično sledi još jedna uopštenost — sami radni ljudi putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Uglavnom, pred udruženi rad postavlja se gotovo fantastičan zadatak: da reši dogovorno i sporazumno bezbroj nepoznatih veličina (u vezi sa cenama, novcem, kreditom, porezima, carinama i ko zna sve čime) da bi sebe uopšte doveo na teren nekih »čistih« odnosa u okviru kojih bi sistem dohotka mogao da funkcioniše, da unapred, dakle, utvrdi niz uslova privređivanja na osnovama ravnopravnosti koji će omogućiti da svaki njegov deo, organizacija i pojedinac stiču dohodak prema stvarnim radnim doprinosima i da ga prema tome raspoređuju i dele.

Rezultat nije bilo teško predvideti — nerealno postavljen zadatak odvratio je društvene snage od pravog posla i osujetio borbu za stvarni dohodak.

1.

Savez sindikata Jugoslavije pokrenuo je sada aktivnost koja će se odvijati u skladu sa usvojenim dokumentom *Zajedničke polazne osnove za društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje o sticanju i raspodeli dohotka i sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju.* Od tog zajedničkog dokumenta treba da polaze društveni dogovori u republikama i pokrajinama o osnovama za dugoročno i plansko uređivanje odnosa u ovoj oblasti, a u tim okvirima bi se onda, samoupravnim sporazumima, utvrđivali zajednički stavovi o sticanju i raspoređivanju dohotka i čistog dohotka, kao i o raspodeli sredstava za lične dohotke, i, najzad, konkretne osnove i merila.

Sve to sada predstavlja bližu razradu i sistematizaciju problemâ u ovoj oblasti, što omogućava da se sa zajedničkih osnova priđe njihovom rešavanju u celoj zemlji. A to, svakako, predstavlja određeni napredak.

No, samo se postupno i u ovom dokumentu probijaju realistička saznanja koja nudi sama praksa, a koja bi trebalo afirmisati da bi sistem dohotka dobio određeniju sadržinu. Istovremeno se i dalje zadržavaju iluzije o dohotku kao generalnoj formuli za sva rešenja u vezi s njim, što nas zapravo i vraća na teren neodrživih pretpostavki u pogledu podešavanja uslovâ privređivanja. Reč je, naime, o insistiranju na tome da se sticanje

Digitized by Google

dohotka uskladi sa ustavnim principom da »rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka, na osnovu jednakih prava i odgovornosti«[3]. Veruje se, naime, da će se samim dogovornim i sporazumnim utvrđivanjem uslovâ privređivanja obezbediti da organizacije udruženog rada budu dovedene u položaj da ono što stiču na tržištu bude zaista rezultat njihovog rada.

Na tome se stalno insistira u ovom delu *Zajedničkih polaznih osnova*... u kojem se govori o sticanju dohotka. Pri tom se najpre daju neke opšte preporuke o »uspostavljanju dohotka samo na osnovu rada« kojima su i dosad bili krcati svi slični dokumenti.[4] Zatim se pledira za pravo radnikâ da iz svojih organizacija udruženog rada »odlučuju o uslovima privređivanja i sticanja dohotka«, što se zapravo svodi ili na običan verbalizam ili pak na isticanje opšte društvene pozicije radnika u delegatskom odlučivanju i njihovom delegatskom uticaju na politiku države koja je, međutim, i sama veoma ograničena u pogledu mogućnosti podešavanja uslovâ privređivanja u navedenom smislu.[5] I najzad, ukazuje se na značaj udruživanja rada i sredstava[6], dakle, na jednu zaista realnu orijentaciju u borbi za dohodak koja, ipak, tek treba da bude razrađena i utemeljena odgovarajućim ekonomskim pretpostavkama.

Očegledno je da ovaj deo *Zajedničkih polaznih osnova* . . . neće mnogo pomoći radnim ljudima da se iskobeljaju iz iluzija u koje ih uvek iznova uvlači predstava o dohotku kao neposrednom izrazu svačijeg rada i kao generalnoj formuli za odlučivanje o njemu. To su, dakle, sasvim uopštena opredeljenja koja će se samo postupno uspostavljati kao pravila ponašanja, pa i to tek pošto u samim organizacijama udruženog rada započne stvarna borba za dohodak. Neće se najpre svim tim organizacijama podesiti uslovi privređivanja, da bi svaka mogla da stiče i deli prema stvarno uloženom radu, već će se, naprotiv, opštim zaoštravanjem uslovâ privređivanja, na osnovu realnog vrednovanja faktorâ proizvodnje, doći do toga da se odgovorni odnos radnikâ prema ostvarenom dohotku nametne kao pravilo ponašanja svima u društvu.

U stvari, na pravom putu su *Zajedničke polazne osnove*... tek u delovima koji se odnose na raspoređivanje dohotka i čistog dohotka i na raspodelu sredstava za lične dohotke.

---

[3] *Ustav SFRJ*, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1974, str. 48.

[4] *Zajedničke polazne osnove*..., Bilten Veća SSJ, Beograd, 1983, br. 2, str. 24.

[5] »Organi i organizacija Saveza sindikata u republikama i pokrajinama... treba da doprinesu... da radnici u OOUR odlučuju o uslovima privređivanja i sticanja dohotka, da odlučuju o donošenju i sprovođenju politike cena, poreske politike, kreditno-monetarnog i kreditnog sistema i ovladaju celokupnom sferom sticanja i upotrebe dohotka«, Isto.

[6] Isto.

Digitized by Google

U oblasti raspoređivanja dohotka utvrđuje se nekoliko stavova koji su i dosad nalazili mesto u raznim dokumentima, ali koji bi sada morali biti ugrađeni u samoupravne akte organizacija udruženog rada. Uglavnom se postavlja kao neophodno to da sredstva za podmirivanje opštedruštvenih i zajedničkih potreba rastu sporije od rasta dohotka i da se deo dohotka, ostvaren u izuzetno povoljnim prirodnim, tržišnim i drugim uslovima, usmerava u akumulaciju, što će, u oba slučaja, biti u korist proširenja i unapređenja materijalne osnove rada.

Još određeniji je deo koji se odnosi na raspoređivanje čistog dohotka. Predviđene su jasnije osnove i merila raspodele na osnovu produktivnosti, rentabilnosti, ekonomičnosti i ostvarenja planskih zadataka.[7] Posebno su važne odredbe o obavezi organizacija udruženog rada da sredstva za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada izdvajaju u zavisnosti od dogovorenog nivoa akumulacije, a da se u osnovnim organizacijama utvrđuje donja granica akumulacije, s tim da sredstva za ove svrhe rastu brže od sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju. U ovim odredbama su, uglavnom, potpunije razrađeni odgovarajući stavovi Zakona o udruženom radu.[8]

I najzad, u oblasti raspodele sredstava za lične dohotke usaglašeni su stavovi u pogledu dogovornog i sporazumnog usklađivanja zajedničkih osnova za politiku vrednovanja poslova i zadataka sa stanovišta složenosti, odgovornosti i uslovâ rada. Osnovni je zahtev da se obezbedi veće vrednovanje proizvodnog i stvaralačkog rada.[9] Ovde je, reklo bi se, izvršena najžešća »samokritika« sistema dohotka. Tek sada se, naime, uspostavlja princip da »svakom radniku za iste rezultate rada i doprinos povećanju dohotka pripada približno isti lični dohodak«, dok je dosadašnja

---

[7] »Radnici u OOUR... koriste pokazatelje kao što su:
— ostvareni fizički obim proizvodnje po radniku, jedinici vremena, u odnosu na plan i prethodnu godinu;
— ostvareni dohodak po radniku u odnosu na plan, prethodnu godinu i grupaciju;
— ostvareni dohodak u odnosu na prosečno korišćena sredstva u odnosu na plan, prethodnu godinu i grupaciju;
— ostvareni ukupni prihod u odnosu na troškove poslovanja posmatran u odnosu na plan, prethodnu godinu i grupaciju;
— akumulaciju u odnosu na prosečno korišćena sredstva u odnosu na plan, prethodnu godinu i grupaciju;
— stopa korišćenja kapaciteta;
— i drugi pokazatelji u skladu sa konkretnim uslovima i potrebama OOUR« (isto, str. 26).

[8] »Radnici u osnovnoj organizaciji raspoređuju deo čistog dohotka osnovne organizacije za lične dohotke i za zajedničku potrošnju srazmerno doprinosu koji su dali ostvarivanju dohotka osnovne organizacije svojim tekućim radom i upravljanjem i privređivanjem društvenim sredstvima« — Zakon o udruženom radu, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 52.

[9] *Zajedničke polazne osnove...*, Bilten Veća SSJ, Beograd, 1983, br. 2, str 27.

Digitized by Google

generalna formula dohotka, koja nalaže da se raspodela vrši prema ostvarenom dohotku po radniku, vodila neprihvatljivom rešenju — da jednaki rezultati rada povlače za sobom upravo nejednake lične dohotke, već prema grani u kojoj se radi i uslovima u kojima se privređuje.

2.

Na dnevnom redu je stvarno vrednovanje osnovnih faktora proizvodnje — rada i društvenog kapitala. Pokazalo se da upravo od toga treba polaziti da bi sistem dohotka uopšte mogao da zaživi. Jer, pod pojmom »sistema dohotka« uvek podrazumevamo celokupnost odnosâ koji se na samoupravnoj osnovi izgrađuju u vezi sa radom i upravljanjem društvenim kapitalom, a ne neku gotovu formulu koja bi preko noći ukinula posebnosti ekonomskih funkcija rada i društvenog kapitala. Stvar je u tome da se objektiviziraju i uvažavaju ekonomske funkcije ova dva osnovna faktora, odnosno dela dohotka za potrebe reprodukcije radnikâ i dela za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada. Na tome se posebno insistira i u *Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije,* gde se kaže da odnos između ova dva dela ne može biti subjektivistički čin, već je to objektivno data proporcija koja na odgovarajući način mora biti i planski utvrđena.[10] Samim tim je onda i neophodno, a u interesu i samog sistema dohotka, da se dogovorno i sporazumno pristupa konkretnom vrednovanju živog rada, društvenog kapitala, kvaliteta upravljanja tim kapitalom i slično.

Dosad se ovo vrednovanje uporno izbegavalo. Bilo je to, nesumnjivo, u želji da se po svaku cenu održi na snazi predstava o dohotku kao jedinstvenom izrazu i radnih doprinosa radnikâ i njihovih organizacija udruženog rada i kao formuli koja već samim svojim postojanjem negira funkcije proizvodnih sredstava u svojstvu društvenog kapitala.

Ove iluzije, koja nas je inače skupo koštala, bili bismo pošteđeni da smo se brižljivije odnosili prema upozorenjima sa kojima je istupao E. Kardelj još pre nego što su stavovi o dohotku ugrađeni u Ustav SFRJ kao stvar opšteg društvenog opredeljenja koje na adekvatan način treba da bude razrađeno u praksi.

Osnovna Kardeljeva teza bila je da bi se u sistemu dohotka socijalistički samoupravni odnosi mogli automatski reprodukovati jedino ako bi dohodak radne organizacije stvarno izražavao Marksov »individualni kvantum rada«, a to bi moglo jedino ako bi se on sticao ne na osnovu tržišnog, već nekog drugog oblika

[10] *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije,* »Savremena administracija«, Beograd, 26. aprila 1982, str. 36.

Digitized by Google

privređivanja.[11] Naravno, ti drugi oblici mogli bi na današnjem stupnju društvenog razvitka da budu: ili beskrajno petljanje sa podešavanjem uslovâ privređivanja, kako bi se na tržištu dohodak svakog kolektiva doveo u sklad sa njegovim radnim doprinosom, ili čisto državno regulisanje kakvim je R. Hilferding u svom *Finansijskom kapitalu* zamišljao buduće socijalističko društvo u kome »nesmetani tok socijalističke privrede proizlazi iz zakona, uredaba i propisa socijalističkih vlasti«[12]. Uostalom, ove dve mogućnosti se u našoj stvarnosti ionako stalno prepliću i uzajamno podstiču. Iz ogromnog broja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, kojima smo u protekloj deceniji bezuspešno pokušavali da uslove privređivanja prekrajamo prema potrebama naopako shvaćenog sistema dohotka, sve više je proizlazila praksa etatističkog regulisanja sa kojom trenutno imamo i te kako posla. A pre skoro petnaest godina Kardelj je predviđao kuda bi mogla odvesti iluzija o dohotku kao »izrazu radnih doprinosa«[13].

U stvari, sama praksa u proteklom periodu razbila je iluziju o dohotku kao tobožnjem izrazu jedinstva faktorâ proizvodnje i prevazilaženja posebnih ekonomskih funkcija rada i društvenog kapitala. Činjenica je, naime, da se dohodak nije mogao drukčije izražavati nego upravo na tržištu, dakle, pod objektivno datim razlikama pa i nejednakostima, u uslovima privređivanja. Samoupravljačima je ovako preostalo da biraju: ili će se bespomoćno iscrpljivati u beskrajnom dogovaranju i sporazumevanju o ujednačavanju tih uslova, ili će se pomiriti s tržišnom stihijom u pogledu njegovog sticanja, pa time i sa stihijom u upravljanju društvenim kapitalom i raspoređivanju i raspodeli sredstava za lične dohotke. I evo, ovakva dilema, neprihvatljiva i ekonomski i socijalno, nameće se kao žrtva koju društvo podnosi na oltar fetišu iskonstruisane formule »jedinstvenog dohotka«.

Naravno, život ne trpi takve dileme, a još manje je sklon čekanju kada će se iz nerazmrsivog spleta mnogobrojnih dogovora i sporazuma o uslovima sticanja dohotka roditi »čista« situacija u kojoj će taj dohodak kao »jedinstven« moći da funkcioniše. Iz ove iluzije se neminovno dospelo u situaciju u kojoj državni aparat počinje faktički da uređuje uslove privređivanja na svoj način, naravno, ništa manje voluntaristički i nasilnički prema objektivnim ekonomskim uslovima i zakonitostima nego što se to pokušavalo putem dogovaranja i sporazumevanja. Ništa

[11] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1972, str. 68.

[12] R. Hilferding, *Finansijski kapital*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 34.

[13] »Svaki pokušaj da se ukupan dohodak jedne radne organizacije dovede u sklad sa »individualnim kvantumom rada« radnog kolektiva te radne organizacije nužno bi vodio otuđivanju najvećeg dela društvenog kapitala od neposrednog upravljanja baze udruženog rada i državnom određivanju plata radnicima. Takvi pokušaji vodili bi, dakle, vlasti birokratije i tehnokratije nad radnicima« (E. Kardelj, *Protivrečnosti*..., str. 70).

Digitized by Google

ne kazuje ni poznata teza da su svakojaki poremećaji u sadašnjim uslovima privređivanja nastali naprosto usled njihovog administrativnog uređivanja (u pogledu cena, poreza, kredita itd.). U stvari, ovakvo uređivanje nametnulo se usled nemogućnosti da se to isto postigne putem dogovaranja i sporazumevanja. Jer ni ovakvim putem se nije moglo postići da svaka organizacija udruženog rada, polazeći od svog dohotka, nađe sa hiljadama drugih zajednička rešenja kojima bi se zamenilo delovanje samog tržišta i utvrdio za svaku njen od njih čisti »radni doprinos«.

Najviše se tih iluzija vezivalo za »dogovorno« i »sporazumno« utvrđivanje cena, dakle, one najfinije i najmanje subjektivne ekonomske kategorije. Ostavimo ovde po strani sve češće kartelske i slične vidove regulisanja cena koji, očigledno, nemaju ničeg zajedničkog sa socijalističkim samoupravnim privređivanjem. Ali, ni ostali vidovi podešavanja uslovâ privređivanja preko cena ne vode uglavnom nikuda. U stvari, vode jedino stalno novim zahtevima da se preko cena prizna »radni doprinos« svakom, i to mereno uvek prema najmanje racionalnom proizvođaču, s tim da se svim ostalim priznaju i ekstradohoci. U tome dobrim delom i leže uzroci sadašnje inflacije, odnosno tendencije stalnog naduvavanja dohodaka, čemu se — koliko je uopšte to u stanju — suprotstavlja sama država. Jasno je, naime: društvu koje bi preko cena moglo da obezbedi svim proizvođačima da na osnovama rada i ravnopravno stiču svoje dohotke nikakvo tržište više ne bi bilo ni potrebno, jer bi to onda bilo već tako visoko razvijeno i razumno organizovano društvo da bi bilo u stanju da direktnim propisivanjem i normiranjem svih elemenata privređivanja reguliše celokupnu ekonomiku. A budući da to ipak spada u vizije budućnosti, morali bismo se jednom pomiriti s tim da za sad naprosto nema mesta predstavi o »jedinstvenom dohotku« koji bi sam po sebi poslužio svakoj organizaciji udruženog rada kao mera za donošenje samoupravnih odluka o njegovom raspoređivanju.

E. Kardelj je odlučno odbacivao fetišiziranje dohotka kao tobože neke naše originalne kategorije. Po njemu, dohodak je kao vrednosni izraz rada svojstven svim robno-novčanim sistemima. Za naše uslove bitna je suština proizvodnih odnosa koji se u vezi sa dohotkom moraju izgrađivati, s tim da se uvek ima u vidu njegova društvenost, njegovo osnovno svojstvo — da je rezultat ukupnog društvenog rada, odnosno, kako je Kardelj isticao, dohodak svake organizacije udruženog rada pripada svim radnicima društva, a dohodak ukupnog društvenog rada svakom pojedinom radniku.[14]

[14] »Dohodak svake radne organizacije je, prema tome, u društvenoj svojini, ne samo zato što su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, već i zato što je on rezultat ukupnog društvenog rada« (isto, str. 72).

Digitized by Google

Doduše, od ovog svojstva dohotka polazilo se i u svim dosadašnjim političkim dokumentima i samoupravnim aktima, naročito povezano sa insistiranjem na bržem udruživanju i dohodovnom povezivanju. Uglavnom se imala u vidu notorna postavka da će društvenost »jedinstvenog dohotka« određenije doći do izražaja, ako već ne u celom društvu, a ono bar u okviru integracionih i reprodukcionih celina, gde će onda konkretnije moći da se podešavaju i uslovi privređivanja za svaku od ovako povezanih organizacija udruženog rada, tako da joj se omogućuje da dohodak ostvaruje na osnovama stvarno radnih doprinosa. Međutim, upravo u ovakvim pokušajima pokazalo se da su uspešni bili samo oni koji su polazili ne od »jedinstvenog dohotka«, već od realnog vrednovanja osnovnih faktora proizvodnje — rada i društvenog kapitala. Tek onda je integracione celine bilo moguće zasnivati na principima »zajedničkog prihoda« i »zajedničkog dohotka«. A svako zanemarivanje takvog vrednovanja dovodilo je do teških poremećaja i sukoba interesâ u okviru integracionih celina. U većini slučajeva su, uostalom, upravo naopake predstave o dohotku kao izrazu samo sopstvenog rada vodile zatvaranju osnovnih organizacija udruženog rada i unapred osuđivale na neuspeh svaku inicijativu usmerenu ka udruživanju i dohodovnom povezivanju.[15]

Realno vrednovanje osnovnih faktora proizvodnje postavlja se kao neminovnost koja proizlazi upravo iz društvenog karaktera dohotka, iz činjenice da je svaka organizacija udruženog rada odgovorna za njegovo sticanje i raspoređivanje prema celokupnom udruženom radu i da ona tek na osnovama vrednovanja tih faktora biva stimulisana da racionalno raspolaže njime kao zajedničkim dobrom svih radnika.

3.

Teza o »jedinstvu dohotka« ne bi morala da znači ništa više od obične proklamacije, pa stoga sama po sebi i ne bi zasluživala veću pažnju od bilo koje slične teorijske konstrukcije. Ali, ozbiljno počinje da smeta njena verbalistička nametljivost koja je kadra da pothranjuje iluzije o mogućnosti odmeravanja radnih doprinosa organizacija udruženog rada preko njihovih dohodaka, što bi otprilike značilo da običnom računskom formulom društvo dovršava istorijski proces sjedinjavanja rada i društvenog kapitala. Za stvarnu klasnu suštinu ovog procesa presudno je, međutim, da se ekonomske funkcije rada i kapitala u okviru dohotka upravo posebno iskazuju i vrednuju. Jedino na taj način

[15] *Neka pitanja i problemi u funkcionisanju sistema proširene reprodukcije*, Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, 15. februar 1982, str. 41—47.

Digitized by Google

radnik stiče jasan uvid u privređivanje svoje organizacije udruženog rada i društva u celini. Nije istorijski posao radnikâ da se zatvaraju u svoje uske dohodovne okvire, da bi tamo raspoređivali na grupno-svojinski način ono što su po osnovu dohotka iskamčili od tržišta, već im je, naprotiv, najvažnije da iz svojih osnovnih organizacija upravljaju ekonomikom i društvom u celini, pa da tek na osnovu toga utvrđuju realne doprinose po osnovu živog i minulog rada.

Osnovno je da radnici faktički počinju da vrše obe ekonomske funkcije — najpre onu koju je u kapitalizmu obavljao kapitalista (i kao vlasnik kapitala i kao preduzetnik), a zatim i svoju prvobitnu (kao vlasnici sopstvene radne snage). Stoga radnicima nije potrebna fraza o »jedinstvu dohotka«, već im je potrebno stvarno ovladavanje osnovnim faktorima proizvodnje, pa time i faktičko uspostavljanje jedinstva upravljačkih i proizvođačkih funkcija.

Uostalom, da objasnimo sve to na tlu same naše stvarnosti. Videli smo da na sadašnjem stupnju razvitka moramo ostati na tlu tržišta, ako već ne želimo da zapadnemo u »neki drugi oblik sticanja dohotka« koji bi sam po sebi značio kraj samoupravljanja. Takođe smo videli da tržište raspodeljuje dohodak ne prema radnim doprinosima, već na osnovu društveno prosečnog rada, dakle, zavisno od privredne grane i njene tehničke opremljenosti, od strukture proizvodnih snaga, od konjunkturnih oscilacija itd. itd. Samim tim, ostanemo li pri iluziji o »jedinstvenom dohotku«, imaćemo krajnje nejednaku raspodelu koja nema više ničeg zajedničkog ni sa principom »svakome prema radu« ni sa osnovnim zakonitostima društvene reprodukcije, koja, otud, neminovno preti najdubljim ekonomskim i socijalnim poremećajima.

Praksa je u potpunosti demantovala osnovni argument koji se iznosi u prilog »jedinstvenog dohotka« — da on ipak stimuliše povećavanje proizvodnje i efikasnosti privređivanja.

Uglavnom, sve analize pokazuju da ni dohoci ni lični dohoci nisu do sad bili gotovo ni u kakvoj vezi sa takvim stimulisanjem. U proteklom planskom periodu (1976—1980) prosečna godišnja stopa rasta produktivnosti u društvenoj privredi iznosila je 2,1 odsto, a tehničke opremljenosti 3,7 odsto, dok je stopa efikasnosti korišćenja sredstava opadala po stopi od 1,5 odsto.[16] Realni lični dohoci rasli su za to vreme po stopi od 0,9 odsto godišnje. Pri tom je 28 grana brže povećavalo produktivnost od ličnih dohodaka, dok je u pet grana bio obrnut slučaj. Jedina stvarna povezanost uspostavljala se između porasta cena i povećavanja dohodaka po osnovu cena. Glavni element stimulativnosti postalo je podizanje cena, odnosno iznuđivanje »povoljnijih uslova pri-

[16] *Analiza o produktivnosti rada*, Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, 18. novembar 1981.

Digitized by Google

vređivanja« preko cena, što dobrim delom i leži u osnovi sadašnje inflacije. Već nekoliko godina se kod nas gotovo celokupni prirast društvenog dohotka realizuje preko cena.

Ukazaćemo na primeru dve grane kakva se »povezanost« između ličnih dohodaka i produktivnosti uspostavljala u navedenom planskom periodu. Godišnja stopa rasta produktivnosti u ugljenokopima iznosila je u tom periodu čak 12 odsto, a stopa opadanja realnih ličnih dohodaka 2,6, dok je u grafičkoj industriji, baš obrnuto, stopa opadanja produktivnosti iznosila 6,7, a stopa rasta ličnih dohodaka 2 odsto. Poslednjih godina imamo u celoj privredi blag porast produktivnosti, ali osetan pad realnih ličnih dohodaka.

Svaka analiza sticanja dohotka i njegove raspodele pokazuje, uglavnom, da usled tržišnih kretanja, stepena tehnološke opremljenosti, monopolskih pozicija i drugih uslova sistem »jedinstvenog dohotka« dovodi do potpunog raskidanja veza između radnih doprinosa i ličnih dohodaka. Naročito je to slučaj kad se upoređuju kapitalno i radno intenzivne delatnosti.[17]

U opštoj trci koja se vodi među raznim delovima udruženog rada da bi se putem »sporazumevanja« i »dogovaranja« iznudila što povoljnija pozicija u oblasti cena uslovi privređivanja postaju još neujednačeniji nego što bi bili pod normalnim delovanjem samih tržišnih zakonitosti. To onda i sa svoje strane doprinosi da udaljenost između ličnih dohodaka i radnih doprinosa bude još veća. Tako je u proteklom planskom periodu došlo do sasvim neodrživih razlika među granama — pa su prosečni lični dohoci u nekima čak dvostruko veći nego u drugima. Jasno je da radnici ovako gube poverenje u sistem dohotka. Otuda su sve izrazitije tendencije da se dohodak raspoređuje bez ikakve veze sa rezultatima privređivanja, odnosno da se lični dohoci počinju povećavati naprosto zato što to čine i ostale organizacije udruženog rada. A povećavaju se i tamo gde se posluje s gubicima.[18]

Ravnodušnost radnikâ prema ovakvom sistemu pogotovo je u vezi sa činjenicom da njegova uopštenost i proizvoljnost dopuštaju, pa i podstiču ugrađivanje svih mogućih troškova u dohodak.

---

[17] »Kapitalno intenzivne delatnosti, zahvaljujući visokoj tehničkoj opremljenosti rada, ostvaruju veći dohodak po radniku, a time i stope rasta ličnih dohodaka, mada pri znatno nižoj efikasnosti korišćenja društvenih sredstava, a često i nižim ukupnim privrednim efektima u odnosu na radno intenzivne delatnosti«. — Isto.

[18] »Čisti lični dohoci po radniku u OUUR privrede koje su poslovale s gubitkom povećani su za 29,7%, što je približno rastu ukupnih ličnih dohodaka u zemlji. Ima primera da su lični dohoci znatno viši i brže rasli u OUUR koje posluju s gubitkom nego u onim koje dobro posluju u istoj grani i grupaciji« — Veće Saveza sindikata Jugoslavije: »Informacija o ostvarivanju politike raspodele i ličnih dohodaka«, Beograd, avgusta 1982.

Digitized by Google

To su najpre troškovi po osnovu reprodukcije živog rada. Već nekoliko godina lični dohoci u proseku za celu privredu realno opadaju, a u dobrom delu privrede oni i duže vremena zaostaju za rastom produktivnosti. Istovremeno, međutim, oni u masi sve više opterećuju troškove proizvodnje, smanjujući ekonomičnost privređivanja. Obično je reč o gomilanju radne snage, naročito na režijskim, administrativnim i sličnim poslovima, tako da je, prema približnim procenama, bar jedna trećina zaposlenih u društvenoj privredi sada suvišna. Na to se nadovezuju i sva moguća izdvajanja iz dohotka i ličnih dohodaka za potrebe opšte i zajedničke potrošnje. Ukratko, masa ličnih dohodaka u privredi, ma koliko sama bila u osetnom i često neopravdanom porastu, zaostaje za porastom društvenog proizvoda i dohotka zemlje. Tako je udeo čistih ličnih dohodaka u društvenom proizvodu opao od 39,3 odsto u 1976. na 33,8 odsto u 1982. godini, a njihov udeo u društvenom dohotku od 45,9 na 38 odsto.[19]

Bilo bi samo po sebi dobro ako bi društveni proizvod i dohodak rasli brže od ličnih dohodaka, jer bi to značilo da se produktivnije privređuje i više akumulira. Međutim, to ovako izlazi samo ako se posebno ne prati kretanje troškova po osnovu živog rada i kapitala. Naprotiv, ako se posebno iskazuju ovi troškovi, videće se da su oni prekomerno rasli i tako umanjivali akumulativnost privrede. Njena akumulativnost, merena kao odnos između ostvarene akumulacije i prosečno korišćenih poslovnih sredstava, opada već duže vremena, da bi u proteklom planskom periodu stopa akumulacije dospela na nivo od svega 3,68. A u celoj protekloj deceniji opala je za polovinu.[20]

Poznate kontroverze u ocenama da su čas lični dohoci »pojeli« investicije, a čas investicije lične dohotke — samo izražavaju opštu konfuziju koju je izazvao sistem »jedinstvenog dohotka« koji unapred odbija svako određenije vrednovanje živog rada i angažovanog kapitala. Usled opštih proizvoljnosti u sticanju i raspoređivanju dohotka došlo je do njegovog »čerupanja« — i iznutra, od strane samih organizacija udruženog rada, i spolja, od strane raznih nosilaca opšte i zajedničke potrošnje. Vratili smo se na tlo starih konfrontacija između države i udruženog rada: ovaj se od prekomernih zahvatanja brani naduvavanjem dohotka preko cena i stihijnim povećavanjem ličnih dohodaka, dok državne i paradržavne strukture jačaju svoju dominaciju nad viškom rada, naročito u pogledu investicija. Privreda se u takvoj situaciji mora još i prekomerno zaduživati, da bi uopšte održala nesmetani proces reprodukcije, tako da danas raspolaže samo sa nekih 16 odsto sopstvenih obrtnih i 30 do 35 odsto investicionih sredstava.

---

[19] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, Savezni zavod za statistiku, str. 44.

[20] *Neka pitanja i problemi funkcionisanja sistema proširene reprodukcije*, Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, 12. decembar 1981, str. 17.

Digitized by Google

Dakle, akumulativnost privrede je, čisto računski gledano, počela izrazito da opada, ali je, istovremeno, u izrazitom porastu faktička akumulativnost celog društva, mereno bar u njegovoj sposobnosti izdvajanja za investicije koje su u proteklom periodu dostizale čak dve petine društvenog proizvoda. Istina, većim delom je i to išlo na račun prekomernog zaduživanja. Ali, i ti dugovi su svojevrsni izraz sposobnosti i napora privrede da akumulira, samo što joj postojeći sistem dohotka nije omogućavao da jasno iskazuje kako se kreću troškovi rada i kapitala, kako se oni vrednuju i kako njima na najracionalniji način ekonomisati.

Kardelj je stalno ukazivao na potrebu posebnog utvrđivanja veličine akumulacije — putem sporazumâ, dogovorâ, zakonâ i društvenih planova (»u jednom permanentnom procesu« — kako je isticao).[21] Isto tako je pisao o značaju jasnog razgraničavanja rezultatâ gospodarenja živim i minulim radom u okviru čistog dohotka svake organizacije udruženog rada, i to uz punu društvenu odgovornost prema svim ostalim organizacijama i društvu u celini. Pri tom je uvek imao u vidu protivrečni karakter dohotka, odnosno protivrečnost između društveno-svojinskog karaktera sredstava za proizvodnju i ličnog prisvajanja na osnovu rada, što čini neophodnim da radnici na osnovu jasnog iskazivanja i vrednovanja rada i kapitala uspostavljaju jedinstvo upravljanja ovim osnovnim faktorima proizvodnje.

4.

Aktivnost koju su pokrenuli sindikati u oblasti razrade sistema dohotka predstavlja dugotrajan, pa i permanentan posao. Najzad, uslovi u kojima se privređuje i stiče dohodak stalno se menjaju, tome se onda moraju prilagođavati i društvene konvencije kojima se utvrđuju kriterijumi i merila raspoređivanja dohotka i raspodele ličnih dohodaka. No, dosta vremena će uzeti i sam proces razjašnjavanja raznih predstava i predrasuda koje su se u proteklom periodu nagomilale oko sistema dohotka i koje smetaju da se dohodovni problemi počnu realistički rešavati.

Sindikati se jednodušno opredeljuju za dogovorno i sporazumno utvrđivanje zajedničkih osnova politike vrednovanja poslova i radnih zadataka kako bi se obezbedilo da se svuda priznaje »približno isti dohodak za iste rezultate rada« — pre svega, u okviru republika i pokrajina. Posebnim dokumentom preciziran

[21] »Radnik će upravo kroz politiku akumulacije u sve većoj meri sagledavati, ne samo trenutne probleme svojih radnih uslova, nego i dugoročne probleme produktivnosti svog rada, a samim tim stvarati i sve povoljnije uslove za svoje stvaralačke ambicije i za svoj socijalni i kulturni život« (E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 129—130).

Digitized by Google

je i sam pojam »vrednovanja rada«.[22] Iz ovog, uglavnom, proizlazi da treba više stimulisati radnike koji neposredno doprinose stvaranju nove vrednosti, dakle, one koji su u neposrednoj proizvodnji, koji rade pod težim uslovima, koji stvaralaštvom unapređuju proizvodnju i koji kao organizatori proizvodnje nose posebne odgovornosti.

Ovakvim pristupom dospevamo na tlo realnijih odnosa nego što je do sad bio slučaj. Sama činjenica da »vrednujemo« rad znači da pokušavamo da mu nešto bliže odredimo »cenu«. Nije to, naravno, nikakvo vraćanje na najamninu, ali nije više ni ostajanje na dosadašnjoj proizvoljnoj stavci kojom se, posle svih eksternih i internih odbitaka, određivala vrednost ličnih dohodaka kao neke rezidualne veličine i tobožnjeg rezultata radnih doprinosa. Umesto toga, ova stavka postaje sada jedan od bitnih ekonomskih parametara koji će uticati na to da se mnogi od tih eksternih i internih obračuna počnu osetnije menjati, naročito kad je reč o raznim doprinosima i drugim zakidanjima od dohotka koji često zadiru i u samu »cenu« radne snage.

Na tom »vrednovanju« se već duže insistira u raznim političkim dokumentima. Na to se odnosi jedan od stavova 12. kongresa SKJ.[23] Na tome se posebno zadržava u svojoj Rezoluciji Treći kongres samoupravljača Jugoslavije.[24]

Međutim, svi ovi zahtevi nailazili su do sad na razne otpore, jer se stalno robovalo predstavi da sistem dohotka sam po sebi najbolje rešava probleme ličnih dohodaka, a da bi svaka zajednička politika u pogledu njihovog posebnog vrednovanja značila atak na samostalnost organizacija udruženog rada i na zadnja vrata uvodila elemente »najamnine« i »tarifnih sistema«. Nije, u stvari, dovoljno sagledano da je ovde reč samo o uvođenju zajedničkih osnova sticanja ličnih dohodaka (a to su složenost, odgovornost i uslovi rada, a ne, recimo, diplome, zvanja ili neka druga formalna obeležja), kao i o vođenju zajedničke politike (da se više stimulišu oni poslovi i zadaci koji neposrednije doprinose porastu proizvodnje, produktivnosti i dohotka). Jer, nije stvar nekog grupno-svojinskog prava organizacija udruženog rada da ostvareni dohodak dele kako hoće, već je njihova obaveza u odnosu na sve ostale upravljače sredstvima u društvenoj svojini da na osnovu zajedničkih kriterijuma i merila rešavaju sva pitanja u vezi s dohotkom, pa i pitanja ličnih dohodaka. Uostalom, baš zato

[22] *Zajedničke polazne osnove za veće materijalno vrednovanje proizvodnog rada, rada pod težim uslovima i stvaralaštva*, Predsedništvo Veća Saveza sindikata Jugoslavije, »Sindikati«, Bilten Veća SSJ, str. 21—24.

[23] *Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje* — Rezolucija 12. kongresa Saveza komunista Jugoslavije, *Dokumenti*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1982, str. 86.

[24] *Rezolucija Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije*, »Borba«, *Dokumenti*, Beograd, maj 1981.

Digitized by Google

što se do sad organizacije udruženog rada same nisu podvrgavale diktatu sopstvenih zajedničkih merila i kriterijuma nastajali su u ekonomici i u društvu krupni poremećaji iz kojih se izlaz sve više počeo tražiti — u čistom etatističkom regulisanju.

Sa istih pozicija — odbrane postojećeg sistema dohotka — odbacivala se i ideja o programiranim ličnim dohocima. Ovoj ideji se, naime, pripisivalo da teži uvođenju administrativne regulative u raspodelu. Faktički su, međutim, upravo proizvoljnosti u postojećem sistemu dohotka dovele do tako krupnih ekonomskih i socijalnih problema da je administrativna regulativa postala zaista neophodna, mada, prirodno, ni sama ništa naročito nije rešila.

Uglavnom se uvek iznova iznosi na sasvim verbalistički način teza o samostalnosti osnovnih organizacija udruženog rada i o izlišnosti bilo kakve potrebe da se zajedničkom politikom ličnih dohodaka »dohodak štiti od samih radnika«. Pa o tome se uopšte ne radi! Politika ličnih dohodaka, uz njihovo programiranje, treba da postane upravo instrument u rukama radnikâ kojim će oni štititi svoj dohodak od prekomernih zahvatanja od strane državnih i paradržavnih nosilaca društvene potrošnje. I ne samo to. Ovakva politika je i svojevrsni naboj koji pokreće sve snage u organizacijama udruženog rada da bolje privređuju. Pre svega se to odnosi na organizatore proizvodnje kojima se ovako više ne dopušta da na bazi niskih ličnih dohodaka održavaju privid dobrog poslovanja. A odnosi se i na eksterne faktore, Naročito je to potrebno u slučajevima saniranja organizacija koje posluju s gubitkom, pri čemu upravo uvažavanjem »cene« živog rada treba sprečiti da se bilo koja od njih održava u životu na bazi ličnih dohodaka koji možda ne obezbeđuju ni minimum egzistencije, pa time ni minimum zainteresovanosti radnikâ da sanaciju sprovode borbom za veću produktivnost.

Jasno je da politika ličnih dohodaka i uvođenje kriterijuma za njihovo vrednovanje mora sadržavati i elemente ponude i potražnje — ako ne same radne snage — kao takve, a ono svakako ovih ili onih poslova i struka. Nije nimalo slučajno što kod nas, u sadašnjem periodu velike nezaposlenosti, imamo istovremeno više stotina hiljada nepopunjenih radnih mesta, prvenstveno u neposrednoj proizvodnji. Očigledno je da se živi rad vrednuje bez ikakve veze sa stvarnim odnosima ponude i potražnje. U razvijenim zemljama najviši prosek ličnih dohodaka je u industriji i rudarstvu, a tek onda slede primanja zaposlenih u drugim delatnostima. Kod nas je obrnuto. Međutim, naše društvo se, valjda iz straha od samog pominjanja ponude i potražnje u oblasti zapošljavanja, i dalje miri sa gomilanjem radne snage tamo gde je ionako ima previše i sa nedostatkom radne snage tamo gde je

Digitized by Google

nema dovoljno.[25] Dovoljno je napomenuti da su u poslednjih četrnaest godina radnici koji obavljaju administrativno-tehničke poslove sa srednjom stručnjom spremom imali u proseku za oko 19 odsto veće lične dohotke od kvalifikovanih radnika. Prvih ima ne samo previše, nego ih se i dalje previše školuje za ovakve poslove, dok drugih nema dovoljno, a još manje ih se školuje za poslove u neposrednoj proizvodnji.[26] Nije ni u kom slučaju trebalo toliko dugo da čekamo sa realnijim vrednovanjem rada na osnovu sporazumnih kriterijuma, pa i uz uvažavanje zakona ponude i potražnje, a da se u međuvremnu mirimo sa svim lomovima koji su dobrim delom baš usled toga nastajali u oblasti zapošljavanja i usmerenog obrazovanja. Interesantno je da je na ovaj fenomen do sad jasno i odlučno ukazao jedino Treći kongres samoupravljača, zahtevajući adekvatno vrednovanje rada, ne samo sa stanovišta njegove relativne složenosti i težine, već i sa stanovišta jedne smišljene politike zapošljavanja i školovanja.[27]

Iste rezerve kakve su se iznosile protiv programiranja ličnih dohodaka ispoljavane su i kad je bilo reči o programiranju akumulacije. U tome se takođe videla opasnost od etatističkog regulisanja, mada je u stvarnosti upravo odsustvo samoupravnog regulisanja ovog pitanja dovelo do toga da se sada državi prepušta najveći deo akumulacije.

Vredi napomenuti da je u rudimentarnom vidu ceo problem sagledan još pre više od jedne decenije — na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije. Tom prilikom je ukazano na potrebu utvrđivanja »dogovorenih nivoa ličnih dohodaka i akumulacije«, s tim da se »organizacije udruženog rada koje ne ostvaruju te nivoe smatraju poslovno neuspešnim«, pa u tom slučaju nastaje obaveza i za njih i za eksterne faktore društva da preduzimaju odgovarajuće mere.[28] U ovom stavu se konkretno izražava ono na čemu je Kardelj stalno insistirao. A to je potreba uspostavljanja dijalektičkog jedinstva — između posebnog vrednovanja živog i minulog rada na osnovu zajednički utvrđenih kriterijuma i merila i jedinstvenog upravljanja živim i minulim radom kojim se radnici u organizacijama udruženog rada dovode u poziciju da u interesu ličnih dohodaka dobro gospodare društvenim kapitalom i da u interesu oplođivanja i akumuliranja kapitala učine raspodelu ličnih dohodaka što stimulativnijom. A evo, umesto toga,

[25] »U SR Nemačkoj su u proseku lični dohoci najviši u industriji i rudarstvu, viši su čak nego u bankama, osiguravajućim organizacijama, trgovini na veliko i malo (odnos je 100 : 86 : 81 : 62). U nas je upravo obrnuto (100 : 133 : 116 : 96) (Z. Tanko, *Neregulisana raspodela i njene posledice*, »Borba«, 16. jun 1983).

[26] St. Čakširan, *Lični dohodak i minuli rad*, »Pres-kliping«, Beograd, 1982, str. 41.

[27] *Rezolucija Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije*, cit. izd.

[28] *Rezolucija i odluke Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije*, »Radnička štampa«, Beograd, 1971, str. 13.

Digitized by Google

dopuštali smo niz godina da u okviru »jedinstvenog dohotka« ovi odnosi ostanu zamagljeni, što je slabilo zainteresovanost radnika za akumulaciju i lične dohotke po osnovu rada i sve više činilo neophodnim prisustvo države u ovoj oblasti.

U daljoj razradi sistema raspodele sredstava za lične dohotke biće naročito važno nalaziti merila i kriterijume za utvrđivanje doprinosa po osnovu minulog rada. Dosadašnjom aktivnošću sindikata dosta se već u tom smislu raščistilo na planu raspoređivanja čistog dohotka, jer je uspostavljen niz pokazatelja (produktivnosti, rentabilnosti, ekonomičnosti, ostvarenog dohotka i proizvodnje u odnosu na plan itd.), što omogućuje utvrđivanje doprinosa cele organizacije udruženog rada po osnovu minulog rada. Dobro bi bilo da se sada i ta osnova dalje raščlanjuje: sa stanovišta akumulativnosti, gospodarenja sredstvima i rezultatima u pogledu udruživanja.

Na ovakav način radnik još neposrednije preuzima nekadašnju ulogu kapitaliste kao vlasnika i preduzetnika. No, podjednako je važno da se po toj osnovi pristupa i regulisanju samih ličnih dohodaka, dakle, utvrđivanju pojedinačnih doprinosa po osnovu minulog rada.

Ceo posao usmeravanja i odmeravanja odnosâ u raspodeli je veoma složen. On se ne sastoji u traganju za nekim gotovim formulama niti se može prepustiti proizvoljnom odlučivanju samoupravljačâ. Na dnevnom redu je istorijski posao uspostavljanja stvarne vlasti radnikâ nad dohotkom. Da bi vladali dohotkom, radnici moraju prethodno znati od čega se on sastoji, koji su, pre svega, bitni i objektivno uslovljeni elementi koji utiču na njegovo stvaranje i raspoređivanje, naročito kad je reč o odnosima između živog i minulog rada. U stvari, radnicima treba omogućiti da u oblasti dohotka, a time i u celini društvene reprodukcije, sagledaju zakonitosti koje deluju u kretanju i odnosima osnovnih faktora proizvodnje, da bi — u smislu Engelsovih napomena o »spoznatim nužnostima« — sebe učinili sposobnim i stvarno slobodnim za odlučivanje o celoj ovoj materiji, da bi tako, dakle, zaista postali gospodari nad rezultatima svog rada.

Digitized by Google

Ivan Ribnikar

Promene u emisionom mehanizmu

Emisioni sistem ili mehanizam je integralni deo kreditnog i bankarskog sistema ili mehanizma i zbog toga o emisionom sistemu ili mehanizmu ne možemo govoriti izolirano ako želimo ući u njegovu suštinu. Ali ako želimo naročito temeljito analizirati taj monetarni ili emisioni aspekt kreditnog i bankarskog sistema, moramo imati na umu da veštački izdvajamo iz tog sistema jedan njegov integralni deo.

U našem napisu želimo da govorimo baš o tom aspektu bankarskog i kreditnog sistema, što znači da želimo raspravljati o emisionom sistemu ili mehanizmu. Jedan od razloga što ćemo se izdvojeno baviti emisionim mehanizmom ili sistemom može biti u činjenici da baš taj aspekt bankarskog i kreditnog sistema izaziva naročito interesovanje u nas.[1] Unatoč tome, važe ona upozorenja i ograničenja koja smo naveli, a to je da veštački izdvajamo iz bankarskog i kreditnog sistema jedan njegov integralni deo. Toga je relativno malo kad je reč o centralnoj banci s

[1] Na ovome mestu nećemo navoditi napise o toj problematici. Recimo samo to da svi pokušaji analize monetarnog mehanizma izvan konteksta bankarskog i kreditnog sistema i tim sistema izvan konteksta privrednog sistema kao celine, i nadalje, sve ideje o promenama u monetarnom sistemu izvan pomenutih konteksta ne vode ničemu — ili vode nečemu kao što je *Platforma za promene u emisionom mehanizmu,* koja je objavljena u »Jugoslovenskom bankarstvu« (br. 10, 1981). 1981).

Digitized by Google

obzirom na to da je kod nje emisiona funkcija dominantna. Drukčije je sa poslovnim bankama. Kod njih je, razume se, dominantna druga — nazovimo je neemisiona delatnost ili funkcija.

Analizu počinjemo razmatranjem novca — »proizvodom« emisionog sistema ili mehanizma, i to analizom njegovih funkcija u nas. Nakon kratkog uvodnog obrazloženja kako i zašto naš dinar ne vrši novčane funkcije i u kom smeru treba menjati funkcionisanje ekonomskog sistema da bi mogao vršiti one funkcije koje može i mora vršiti u našem društveno-ekonomskom sistemu — dolazimo do centralne banke, naime, do toga u kakav položaj moramo dovesti tu instituciju monetarnog sistema da bi ona mogla izvršavati kvantitativnu dimenziju kreditno-monetarne politike, to jest da bi mogla održavati obim kredita i time količinu novca u opticaju u takozvanim monetarnim okvirima. Kada povezujemo centralnu banku sa tom dimenzijom kreditno-monetarne politike, ne mislimo da je ta dimenzija od odlučujuće važnosti S društvenog stanovišta je značajnija njena kvalitativna dimenzija, ali kako, prvo, bez zadržavanja obima kredita i preko toga novca u opticaju u monetarnim okvirima ne možemo očekivati mnogo od kvalitativne dimenzije kreditno-monetarne politike i kako, drugo, kvantitativnu dimenziju ne može obezbeđivati niko drugi osim centralne banke — već zbog toga valja vezati centralnu banku za kvantitativnu dimenziju kreditno-monetarne politike. S obzirom da se kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike odnosi na pitanje kako alocirati određen obim kredita, to ne možemo, u decentraliziranom ekonomskom sistemu — ako uzmemo samo ovu njegovu karakteristiku — tu dimenziju vezati za drugo nego za poslovne banke. Tako u stvarnosti ne postoje čisti oblici, to znači da, u pomenutom kontekstu, nema takve potpune polarizacije u kojoj se za centralnu banku vezuje samo kvantitativna dimenzija, a za poslovne banke kvalitativna dimenzija — analizom problematike kvantitativne i kvalitativne dimenzije kreditno-monetarne politike i njihove povezanosti sa centralnom bankom i poslovnim bankama dolazimo do osnovnih karakteristika emisionog mehanizma, koji se u jednoj od mogućih varijanti može naći opširnije u nekom drugom napisu.[2]

Za nas nisu relevantna samo razmišljanja o zatvorenoj narodnoj privredi. Otvorena naroda privreda i razmišljanja u tim okvirima su za nas relevantna, pogotovo kad je reč o uticajima na monetarni sektor — na tražnju za novcem i na njegovu ponudu. Pri postavljanju emisionog sistema moramo to uzimati u obzir. Ne možemo, naime, prenagliti i ne uvažavati uticaj svetskih ekonomskih i, uže, monetarnih zbivanja ako želimo da di-

[2] Reč je o napisu *O promenama u novčano-kreditnom i bankarskom sistemu* (»Jugoslovensko bankarstvo«, br. 3/1982, str. 27—36), koji je deo šire studije: *Kritika obstoječega denarno-kreditnega in bančnega sistema in predlogov za njegove spremembe ter izhodišča za nam ustrezni sistem*, RCEF Ljubljana, oktobar 1981, str. 87.

Digitized by Google

nar vrši novčane funkcije. Na duži rok ne možemo gojiti autarkiju. A isto tako je opasno autarkično razmišljanje o ekonomskim, monetarnim i društvenim problemima uopšte. A takvih razmišljanja ima poslednjih godina dosta.

1. Kakav novac imamo i uzroci takvog stanja

Poznato je da naš dinar slabo ili uopšte ne vrši novčane funkcije Zbog netržišno određenih cena roba on slabo vrši funkciju mere vrednosti i merila cena. Zbog visoke stope njegovog obezvređivanja transaktori izbegavaju da zadržavaju svoju imovinu u novcu i u drugim finansijskim oblicima denominiranim u dinarima, što znači da dinar vrlo slabo vrši funkciju hranioca vrednosti i funkciju mere vrednosti kod odloženih plaćanja, te u međunarodnim plaćanjima ima status minorne valute[3], što će reći da ga tamo nema.

Zbog neusklađenosti između administriranja na području spoljnotrgovinskih odnosa i stepena tržišnosti kod određivanja cene posebne robe koja se tu javlja, to jest devize (njena efektivna cena je viša od zvanične), transaktori traže devize umesto novca i za unutrašnja plaćanja i u tome uspevaju, ukoliko im to omogućava njihov položaj na tržištu ili, bolje, u društvu. Nadalje, mnogi transaktori, ukoliko i u kojoj meri im to omogućava njihov položaj u društvu, uspevaju da dođu do robe obećanjem plaćanja i pri tom je irelevantan njihov bonitet kao dužnika. Pri tom je svima jasno da će pojedinci i svi zajedno definitivno ispuniti preuzeta obećanja samo ukoliko jednom u budućnosti, ali, na žalost, to može biti i nakon nekoliko godina, sve to sankcionira bankarski sistem sa centralnom bankom na čelu. Sankcionira, razume se, odobravanjem kredita i time emisijom novca na osnovu takvih obećanja plaćanja, koja nastaju, prenose se i konačno dolaze u bankarski sistem, čak do centralne banke, iako u tom lancu niko nije pokušavao proveravati šta je iza svega toga, jer je to irelevantno.[4]

Tako dinar ima dva konkurenta koji mu oduzimaju značajan deo njegovog prostora. To su, najpre, različiti oblici supstitucije novca kao posrednika razmene pri unutrašnjim transakcijama i devize ili strani novac u funkciji hranioca vrednosti i u funkciji mere vrednosti za odložena plaćanja (finansijska štednja je najvećim delom u obliku depozita kod banaka, denominiranih u stra-

[3] Ako upotrebimo klasifikaciju valuta koju možemo naći u članku S. P. Magee — R. K. Rao, *Vehicle and Nonvehicle Currencies in International Trade* (»American Economic Review«, br. 2/1980).

[4] Nema, naime, kriterija za vrednovanje. Roba se daje uz obećanje plaćanja ako nema drugog izlaza. Na drugoj strani, roba će se platiti novcem ako se do nje drukčije ne može doći. Svako pokušava dobiti moć kako bi mogao da postavlja uslove.

Digitized by Google

nom novcu), u svim funkcijama u međunarodnim plaćanjima, čime se dinar gura u grupu minornih valuta. A deviza se javlja delimično i kao posrednik razmene unutar zemlje.

To je činjenično stanje i o tome, verujemo, nema različitih mišljenja. Verovatno je drukčije kada tražimo odgovor na pitanje: koji su uzroci za takav položaj dinara i, dalje, kako doći do toga da dinar preuzme novčane funkcije.

Govoriti o »bolesnom« novcu ili dinaru može biti opasno, jer bi to moglo značiti da je u narodnoj privredi sve u redu, osim novca koji ne vrši svoje funkcije kako bi trebalo. Govoriti o »bolesnom« novcu bi moglo značiti da postoji diskrepancija između funkcionisanja narodne privrede i onoga što nam kazuje njeno ogledalo — novac. Iako i toga može biti, osnovna slabost nije u toj diskrepanciji, nego u funkcionisanju narodne privrede. A iz toga proizlazi da nije prvenstveni zadatak u »ozdravljenju« novca, nego u ozdravljenju narodne privrede i posredstvom toga novca. Kako su bankarski, monetarni ili emisioni sistem deo privrednog sistema, koji su se adaptirali posebnom načinu funkcionisanja naše narodne privrede, potrebno je nešto menjati na tom području, iako je kompatibilno sa dosadašnjim funkcionisanjem narodne privrede, jer ne može više biti kompatibilno sa funkcionisanjem narodne privrede u drukčijim, normalnim ili normalnijim uslovima kakve iziskuje stabilizacija.

Pogledajmo, ukratko, te specifičnosti funkcionisanja naše narodne privrede koje se manifestiraju kroz ulogu novca i kredita banaka.

Osnovni novčani ili finansijski tokovi u našoj narodnoj privredi

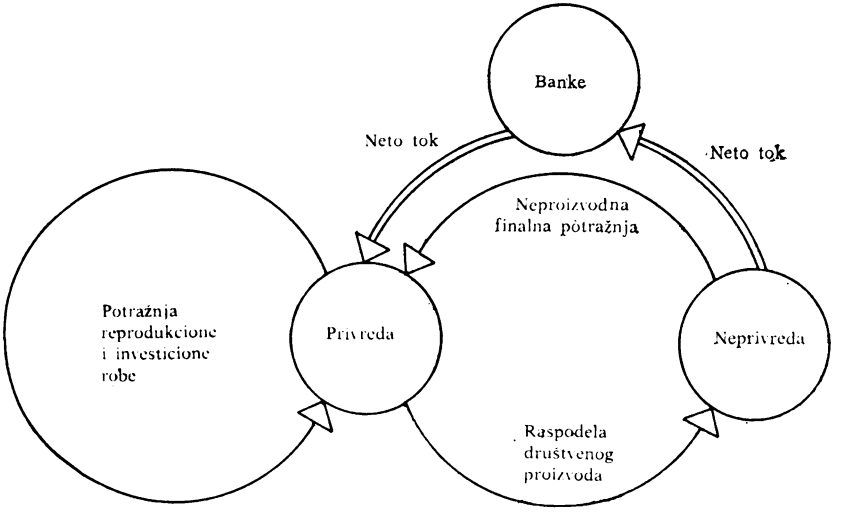

Digitized by Google

Naš je cilj skrenuti pažnju na ulogu novca i bankarskih kredita. Stoga uzimamo najuprošćeniju skicu novčanih ili finansijskih tokova u narodnoj privredi, gde su samo tri sektora: privreda, neprivreda i banke. Kakvi su ti osnovni tokovi, nije potrebno opširnije obrazlagati. Moramo skrenuti pažnju samo na sledeće: za transakcije između privrede i neprivrede i unutar neprivrede neizbežan je novac — supstituti ne dolaze u obzir. Transakcije unutar privrede mogu se vršiti i posredstvom supstituta za novac kao posrednika razmene ili/i kao sredstva plaćanja. Tokovi između nebankarskih sektora i banaka izražavaju rast kredita banaka i različitih novčanih i nenovčanih depozita kod banaka. Neprivredni sektori povećavaju kredite u manjem iznosu od depozita kod banaka. Za privredu važi upravo obrnuto. Tako privreda dobiva neto akumulaciju preko banaka od neprivrede, kako je i prikazano na skici.

Ako nema promena u kreditno-monetarnoj politici ni u restriktivnom ni u ekspanzivnom smeru, ostaje nepromenjena količina novca, izražena relativno prema celokupnoj količini novca koja se zadržava u privredi. Isto tako ostaje nepromenjena količina novca u opticaju, izražena relativno prema obimu transakcija i, na kraju, ne menja se stopa porasta međusobnih potraživanja i dugovanja u privredi.

Ako se promeni kreditno-monetarna politika i postane restriktivnija — nema, bar značajnijih, promena u obimu transakcija, i to ne samo na kratak, nego ni na relativno duži rok. To je omogućeno promenama do kojih dolazi na dva plana. Prvo, nedostatak novca za transakcione svrhe kompenzira se supstitutima, i to kod transakcija unutar privrede. Vanjska manifestacija toga jeste relativno smanjenje količine novca u privredi i povećanje stope porasta međusobnih dugovanja i potraživanja. Drugo, dolazi do promena u sektorskoj strukturi sredstava i kredita banaka. Smanjuju se sredstva privrede u sredstvima banaka i povećavaju se krediti privredi u kreditima banaka tako da ostaje nepromenjen neto tok novčane akumulacije preko banaka u privredi.[5] I ukoliko monetarni sistem ustraje kod restriktivne kreditno-monetarne politike, neće doći do osetnijeg smanjenja rasta agregatne tražnje. Širiće se upotreba novčanih supstituta unutar privrede i smanjivaće se udeo privrede u sredstvima banaka, povećavati udeo u njihovim kreditima tako da će ostajati nepromenjen tok novčane akumulacije preko banaka u privredu.

Na rast agregatne tražnje, različitih nominalnih makroprivrednih agregata i cena mogla bi delovati restriktivna kreditno-monetarna politika tek kada bi se njenom restriktivnošću došlo do toga da privreda upotrebljava sav svoj novac samo za finansiranje transakcija sa drugim sektorima. Tek od tada, bez dodatnog

[5] Vidi: *Značilnosti denarnega gospodarstva in emisija denarja (2)*, »Bančni vestnik«, Ljubljana, br. 33/1981, str. 66—73.

Digitized by Google

novca, to jest bez povećanja stope njegovog porasta, ne bi moglo doći do porasta agregatne tražnje. Nema, naime, porasta agregatne tražnje, nominalnog obima transakcija i cena, ukoliko nema novca za omogućavanje transakcija između privrede i neprivrede. Isto tako, ne može ostati nepromenjen tok novčane akumulacije preko banaka u privredi, ukoliko privreda dođe u tu situaciju da ima samo onoliko novca koliko joj je potrebno za finansiranje transakcija sa neprivrednim sektorima. Tok novčane akumulacije u privredu preko banaka mora se početi smanjivati.

Iako bi, dakle, restriktivna kreditno-monetarna politika mogla uticati na smanjenje agregatne tražnje samo ukoliko bi bila takva na duži rok — i to tako dugo da bi samo supstituti omogućavali razmenu u okviru privrede tako da bi sav novac u opticaju cirkulirao između privrede i neprivrede i unutar neprivrede — time nije dokazano to kako i kod nas može biti efikasna restriktivna kreditno-monetarna politika i da je uzrok njene neefikasnosti u tome što nije dovoljno dugo ustrajala u restrikciji.

Poznato je da to nije tako. Naime, pre nego što restriktivna kreditno-monetarna politika pređe onaj »prosto hod« i počne da grabi, porast novčanih supstituta počinje uzrokovati ozbiljne ekonomske i društvene probleme. Dužničko-poverilački odnosi postaju tako isprepletani, finansijsko stanje pojedinih producenata prestaje da nam pokazuje bilo kakvu sliku o njihovom stvarnom ekonomskom stanju, da sve to zahteva razrešenje. Razrešenje se nađe, barem do sada je bilo tako, u ekspanziji kreditno-monetarne politike. Posle određenog vremena dolazimo u približno isto stanje, samo uz veće društvene troškove, u kakvo bismo došli ukoliko bi se kreditno-monetarna politika sve vreme normalno prilagođavala potrebama, razume se, nominalno naduvavanim.

Tako ni kod nas cene i nominalni narodni dohodak ne mogu rasti, gledano na duži rok, bez rasta kredita banaka i novca u opticaju. Ali za to su, kako smo videli, potrebne određene kvalifikacije. Porast agregatne tražnje, cena i svih nominalnih agregata zahteva porast kredita banaka i novca u opticaju. Ako do toga ne dođe odmah — monetarni sistem, recimo, nije dovoljno »susretljiv« — moraće najzad doći, i to može biti tek za nekoliko godina. Zbog toga, iako duže vremena kredite banaka i novčani opticaj držimo čvrsto u rukama, time uopšte ne držimo u rukama agregatnu tražnju. Ona ima svoju logiku rasta, relativno nezavisno od toga šta se dešava sa kreditima banaka i količinom novca u opticaju. Kada konačno, zbog pomenutih problema, monetarni sistem sankcionira tu nominalno naduvanu agregatnu tražnju i viši nivo cena, on nije uzročnik toga. On samo stvara uslove za »normalno« funkcionisanje privrednog sistema, koji, ipak, znači njegovo nenormalno funkcionisanje.

Takvo funkcionisanje naše narodne privrede je, u suštini, posledica i manifestacija toga da u nas tržište (robe, deviza, ...) uopšte ne deluje ili deluje slabo. Moć pojedinih subjekata (organizacija udruženog rada iz privrede i drugih) nije određena njihovom

Digitized by Google

ekonomskom ili finansijskom snagom, ili možda bolje, njihovim ekonomskim i finansijskim zdravljem, nego pre svega drugim elementima. Ono što se na agregatnom planu manifestira na pomenuti poseban način jeste rezultat i suma ponašanja pojedinih subjekata gde njihove finansije i njihovo stvarno ekonomsko stanje ne igraju posebnu ulogu. Takvo ponašanje izražava i odnos tih subjekata prema bankama, i obrnuto.

Monetarni sistem može voditi i vrlo restriktivnu kreditno-monetarnu politiku, ali to ne znači da on može smanjiti dotok sredstava onima kojima bi ih morao dati, to jest ekonomski i finansijski slabima. Videli smo da se ne smanjuje neto tok sredstava u privredi preko banaka, uprkos restriktivnoj kreditno-monetarnoj politici. Nadalje, supstitucija novca znači supstituciju bankarskih kredita neposrednim kreditima između privrednih organizacija i preko toga mehanizma opet dolaze do sredstava oni koji imaju moć, a ova, opet, nema veze sa ekonomskim i finansijskim zdravljem. Time, to jest porastom neposrednih kredita među privrednim organizacijama, ne dolaze dodatna sredstva u privredu, nego se samo preraspodeljuju u korist najjačih, a ekonomski i finansijski verovatno najslabijih. Kvantitativna dimenzija kreditno-monetarne politike u takvim uslovima nema nikakvog smisla. Ne utiče ni na obim agregatne tražnje ni na njegovu strukturu u društveno poželjnom smeru.

Da bi ta kvantitativna dimenzija kreditno-monetarne politike postala relevantna, jer bez toga ne može doći do stabilizacione kreditno-monetarne politike, mora se, dakle, bitno menjati njena kvalitativna dimenzija. Kakva mora biti ta kvalitativna dimenzija, relativno je jednostavno reći. Reč je o tome da bankarskim kreditima treba finansirati, potpomagati i omogućavati samo ekonomski kvalitetnu proizvodnju, onu koja zbog svojih niskih troškova ima prođu na stranom i domaćem tržištu bez nenormalno visokih subvencija i drugih različitih neekonomskih podrški. Bankarski sistem mora svojom kreditnom politikom pokazati da ne namerava, na kraju krajeva — kao što je slučaj danas, ili kako je bilo do danas — sankcionirati sve, da ne želi davati kredite na osnovu svakojakih papira, nego da će ulaziti u suštinu — u kvalitet subjekata koji traže kredit. Time će postepeno prestati moć finansijski i ekonomski nesolidnih i slabih producenata da žive i da se šire na račun drugih.[6]

Mnogo teže od te konstatacije — kakva treba da bude kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike — jeste odgovor na pitanje kako do tog stanja doći. I to počev od sadašnjeg sta-

[6] To znači dati moć tržištu i novcu na tim područjima, gde oni moraju imati moć, i oduzeti je onima koji onemogućavaju afirmaciju ekonomski i finansijski zdravih proizvođača ili koji danas prouzrokuju to da proizvođači ne usmeravaju svoje napore u tom smeru da postanu ekonomski i finansijski zdravi i, preko toga, jaki.

Digitized by Google

nja, u kojem prevladava naturalna koncepcija privređivanja, a naš novac ne vrši funkcije koje bi trebalo da vrši (to je, u stvari, druga strana naturalnog karaktera privređivanja), i ne može nam pomoći u sprovođenju kvalitativne dimenzije kreditno-monetarne politike u društveno relevantnom smislu. Ako se ograničimo samo na bankarski, kreditni i monetarni sistem, onda je reč o tome da se na tom sektoru počne oduzimati oslonac takvoj kvalitativnoj dimenziji kreditno-monetarne politike kakvu smo do sada poznavali. A takvih oslonaca ima na tom području dosta[7], što je i razumljivo s obzirom na to da se, kako smo već rekli, i taj deo privrednog sistema prilagodio dosadašnjem funkcionisanju naše narodne privrede. Potrebno je početi sa zatvaranjem svih kanala kojima su ekonomski i finansijski slabi, a društveno jaki proizvođači dolazili do dohotka i novčane akumulacije i time oduzimali prostor i onemogućavali pojavu i egzistenciju drugih — ekonomski i finansijski jakih i zdravih proizvođača. Imajući u vidu te probleme i slabosti kreditno-monetarnog, bankarskog i emisionog sistema, pogledajmo kakve konkretnije promene su poželjne.

2. U kakav položaj moramo dovesti ili postaviti centralnu banku?

Ako posmatramo bankarski ili, uže, monetarni sistem kao celinu, monetarnom politikom pokušavamo postići određeni rast količine novca u opticaju. Ali taj cilj ne možemo postići direktno, nego samo preko rasta kredita banaka. Razume se da ni apsolutno ni relativno promene količine kredita banaka nisu jednake promenama količine novca u opticaju. Kada govorimo o potrebnom porastu kredita banaka i novca u opticaju, nećemo zato, prvo, misliti da je taj porast apsolutno ili relativno jednak. Drugo, ukoliko porast kredita banaka i novca u opticaju bude takav da zbog toga ne dolazi do inflacionih i deflacionih pritisaka, reći ćemo da su krediti banaka i novca u opticaju ili kreditni i novčani agregati u monetarnim okvirima. Šta sve utiče na potreban porast bankarskih kredita i novca u opticaju, to jest na monetarni okvir, nećemo razmatrati, osim što ćemo vrlo općenito reći da je taj porast određen autonomnim promenama u realnom društvenom proizvodu, u opštem nivou cena i brzini novca u opticaju.[8] Na kraju, društvo može svesno odlučiti da prekorači taj monetarni okvir ili do toga može dolaziti nesvesno, stihijno. Kako eliminirati ta stihijna prekoračivanja — to će nas najviše zanima-

[7] O tome se može naći više u raspravi *Novčani, kreditni i bankarski sistem*, »Jugoslovensko bankarstvo«, br. 4 i 5/1981.

[8] I, razume se, promena opticajne brzine novca u sebi krije uticaj mnoštva faktora. U stvari, preko nje se manifestira uticaj svih mogućih faktora, osim promene društvenog proizvoda i opšteg nivoa cena.

Digitized by Google

ti. Ali s obzirom na to da i svesno prekoračenje monetarnog okvira ima relativno uske granice i da sa društvenog stanovišta nije poželjno na dugu stazu — govorićemo, jednostavno, o monetarnim okvirima kao potrebnom i željenom rastu kreditnih i monetarnih agregata.

Bankarski ili, uže, monetarni sistem čine centralna banka (pod tim podrazumevamo sistem narodnih banaka) i poslovne banke (ovde mislimo na osnovne banke).[9] Najpre ćemo pogledati kakav je položaj centralne banke u vezi sa pomenutim monetarnim okvirima.

Da bi rast kredita banaka i novca u opticaju bio u okviru potrebnog porasta, moramo najpre stvoriti uslove centralnoj banci da može držati svoje kredite i preko njih primarni novac unutar okvira. Pri tom ne ulazimo u to kako su ti okviri određeni celokupnim bankarskim sistemom. Omogućavanje najpre, ili pre svega, centralnoj banci da se zadržava unutar monetarnih okvira značajno je zbog toga što centralna banka svojim kreditima i primarnim novcem postavlja okvire i poslovnim bankama; to znači celom kreditnom, bankarskom i monetarnom sistemu.

Osnovni zahtev koji mora biti ispunjen jeste taj da rast kredita centralne banke ne sme biti određen jedino monetarnim razlozima; to moraju biti i opšti društveni interesi. To mora da bude prvorazredan društveni interes, s obzirom na to da, kako smo rekli, centralna banka svojim kreditima i primarnim novcem postavlja okvire za kredite i novac poslovnih banaka. Da bi centralna banka mogla tako raditi, presudno je da kod sebe nema nikakvih prepreka koje bi uticale da ona održi obim svojih kredita u tim monetarnim okvirima. Ona mora biti oslobođena svih pritisaka vezanih za rešavanje pojedinačnih, konkretnih problema svojim kreditima. U protivnom gubila bi iz vida opšte društvene zahteve i interese.

Tome zahtevu ne može se udovoljiti drukčije nego tako da centralna banka nema nikakvih direktnih ili indirektnih veza sa pojedinim organizacijama udruženog rada iz privrede, neprivrede i sa bilo kojim drugim nebankarskim institucijama. Svaka direktna, a i indirektna veza sa konkretnim subjektima sprečavala bi joj vođenje brige o opštim problemima na tom području, a to znači brigu o opštoj likvidnosti u narodnoj privredi. Ako, dakle, želimo da centralna banka bude u položaju koji bi joj obezbedio održanje obima svojih kredita u monetarnim okvirima, ostaje joj da ima veze samo sa poslovnim bankama, što znači da utiče na željeni obim primarnog novca samo preko kredita poslovnim

[9] Izostavljamo interne banke i/ili posebne finansijske službe, jer su to više institucije poslovnih finansija i o tome je bilo više napisano u već pomenutim raspravama.

Digitized by Google

bankama. A za te kredite mora važiti pravilo da ona, u stvari, ne sme davati kredite konkretnim subjektima, na primer, konkretnim organizacijama udruženog rada iz privrede. Samo na taj način se postiže cilj — da se centralna banka ne upliće u konkretne poslove, što znači da može sačuvati svoj položaj kao institucija koja brine o opštim monetarnim uslovima funkcionisanja narodne privrede.

U takvim okolnostima kreditiranja poslovnih banaka — kad centralna banka utiče na primarni novac i preko toga na sve bankarske kredite i količinu novca u opticaju — moraju biti ispunjena dva uslova: nediskriminatornost i kratkoročna fleksibilnost njenih kredita.

Nediskriminatornost, o čemu ćemo nešto više reči malo kasnije, znači da se deo društvene novčane akumulacije (koja se daje kreditima centralne banke poslovnim bankama i preko njih njihovim članicama i/ili komintentima) tako raspoređuje da se, na jednoj strani, centralna banka ne može optuživati da primenjuje diskriminaciju, da jednima uzima a drugima daje ili da jednima uzima zato da bi mogla drugima davati, i da zbog toga, na drugoj strani bude uzaludno tražiti novčanu akumulaciju kod centralne banke. Do krajnjih mogućnosti sprovedena nediskriminatornost[10] oslobodila bi centralnu banku pritisaka da rešava konkretne probleme konkretnih subjekata. Ona to, naime, ne može uspešno raditi, jer nije poslovna banka — nema kadrovskih, informacionih i drugih potencijala i nema kriterijuma da može to raditi. Ali je možda još značajnije to da time — ukoliko to radi — gubi kako smo već rekli, iz vida ili stavlja u drugi plan brigu o opštim monetarnim uslovima funkcionisanja narodne privrede.

Kako se može, prvo, količina primarnog novca menjati i bez menjanja kredita poslovnim bankama, na primer, sa takozvanim deviznim transakcijama centralne banke (o tome nešto kasnije), što znači menjanjem kredita inostranstvu i, drugo, i pri nepromenjenom obimu kredita centralne banke i nepromenjenom obimu primarnog novca može doći do menjanja okvira za kredite poslovnih banaka i za količinu novca u opticaju (na primer, promenama u gotovom novcu u opticaju, u centralnim depozitima, u depozitnom novcu kod centralne banke, u sredstvima u platnom prometu i, na kraju, u rezervama likvidnosti koje žele zadržavati poslovne banke) — centralna banka mora biti sposobna na kratak rok preduzimati kompenzacione mere, kako bi, unatoč pomenutim promenama, ostao nepromenjen kreditni i monetarni okvir poslovnih banaka, jer ni zbog jedne od pomenutih promena nema društvenog opravdanja za menjanje monetarnog okvira.

[10] Te krajnje mogućnosti mogu još uvek značiti da se radi o diskriminaciji sa određenih aspekata. Dovoljno je da se zaustavimo kod stanja gde se sa ekonomskog, pa i šireg društvenog stanovišta ne može govoriti o diskriminaciji.

Digitized by Google

Te kompenzacione mere potrebne su, pre svega, u menjanju obima njenih kredita poslovnim bankama. Zbog toga centralna banka ne sme imati previše dugoročnih kredita ili zamrznutu aktivu, jer u protivnom ona ne bi mogla u kratkom roku smanjiti svoje kredite. Na kratak rok bila bi nefleksibilna. A svaka nefleksibilnost na kratak rok znači, po pravilu, da se obim kredita i primarnog novca ne može zadržavati na duži rok u monetarnim okvirima.

Kvantitativna dimenzija kreditno-monetarne politike mora biti u prvom planu federacije, republika i autonomnih pokrajina i taj interes mora se izražavati preko centralne banke. Ali ako ona treba da bude u prvom planu, to ne znači da je to i krajnji cilj. Naime, samo ukoliko se u prvi plan uzima taj kvantitativni cilj i ukoliko se on ostvaruje, moći će se ostvarivati i kvalitativni ciljevi kreditno-monetarne politike. Krajnji cilj jeste, naime, što efikasnija ekonomska alokacija onog dela novčane akumulacije koja se alocira preko banaka. Ali toga ne može biti ukoliko ne sprovodimo kvantitativnu dimenziju. U stvari, postizanje jednog cilja uslovljava postizanje drugog, ali ne automatski.

Razume se da samo sa kvantitativnom dimenzijom ne obezbeđujemo i kvalitativnu dimenziju. Ne samo to, nego kod kvalitativnih ciljeva kreditno-monetarne politike, što znači načinâ kako ih pokušavamo postizati, postoje kod nas verovatno najveći problemi, koji i dovode do toga da je kvantitativna dimenzija kreditno-monetarne politike irelevantna.

3. Kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike

Kad govorimo o kvalitativnoj dimenziji kreditno-monetarne politike, obično mislimo na to da problem nije samo u zadržavanju obima kredita i novca u monetarnim okvirima, nego i u tome da se krediti alociraju za određene namene koje su postavljene društvenim planovima različitih nivoa. Pri tom se misli naročito na namene određene na federalnom nivou i na centralnu banku koja mora omogućiti postizanje tih planskih ciljeva.

Ali kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike može značiti još nešto, i to se obično kod nas ne uzima u obzir. Naime, da kreditima banaka omogućavamo onu proizvodnju kojom ćemo postići najveće ekonomske efekte. Iako to može biti, a obično i jeste, ista proizvodnja (iste vrste robe), koju nalazimo u kvalitativnim ciljevima koje mora postići centralna banka, razlika može biti značajna u konačnom efektu ili u postignutom ekonomskom rezultatu, u zavisnosti od toga kako se pokušava postići ta kvalitativna dimenzija.

Ako, naime, ustanovimo da ćemo postići najveće društvene efekte, na primer, alociranjem velikog dela novčane akumulacije

Digitized by Google

u poljoprivredu i izvoznu privredu, onda nije, i ne sme biti, problem samo u tome kako sakupiti pare i »ugurati« ih u te privredne grane. Da ne sme da bude problem samo u tome i da se na tome ne sme iscrpiti kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike, možda može biti dokaz u permanentnim problemima u poljoprivredi i izvozu robe. Unatoč izvršavanju kvalitativne dimenzije kreditno-monetarne politike, već petnaest i više godina i u toj kvalitativnoj dimenziji imali su najznačajnije mesto baš poljoprivreda i izvoz robe i usluga. Verovatno nije problem samo u tome kako sakupiti pare i »ugurati« ih za određene namene, nego i u tome kako se to radi. Prilikom sprovođenja kvalitativne dimenzije kreditno-monetarne politike izostavljalo se i izostavlja se, verovatno, nešto ekonomski vrlo značajno.

Pogledajmo, najpre, zašto je uopšte potrebna društvena intervencija za usmeravanje novčane akumulacije za određene namene bankarskim kreditima, kakav vid treba ona da ima i, u vezi s tim, kakva treba da je uloga centralne banke.

Kao što smo rekli u početku ovog napisa, novčane funkcije našeg dinara su »osakaćene«, jer tržište ne deluje na različitim područjima. U takvim uslovima nije moguće dobiti jasnu sliku o društveno relevantnoj ekonomskoj efikasnosti pojedinih proizvođača i pojedine proizvodnje. Stoga nedostaju osnovni uslovi za kvalitativnu dimenziju kreditno-monetarne politike u smislu za koji smo kazali da je od presudne važnosti. Kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike dobija nužno naturalno obeležje: toliko milijardi dinara za toliko tona ovoga, onoliko milijardi dinara za onoliko jedinica onoga i tako dalje. Rezultati te politike ne mogu se izraziti drukčije nego samo naturalno: u tonama kukuruza, pšenice, u procentu porasta izvoza itd.

Kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike u pravom i za društvo odlučujućem značenju ne može se sprovoditi dok ne dođe do afirmacije tržišta (robe, deviza...) i time dinara u svim ili barem većem delu novčanih funkcija. U takvim uslovima kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike biće drukčije formulirana i drukčije postizana. Bez postizanja tih uslova ne možemo očekivati suštinske promene u kvalitativnoj dimenziji kreditno-monetarne politike, a time ni u mogućnosti postizanja kvantitativne dimenzije.

U tim promenjenim uslovima biće nužna društvena intervencija samo ukoliko raspored kredita za različite namene, koji je uslovljen autonomnim odlukama članica poslovnih banaka, na osnovu ekonomskih parametara i motivacija[11], ne bude usklađen sa

[11] O ulozi društvenih planova i njihovom realiziranju na tim nivoima ne raspravljamo, ali je razumljivo da su oni od odlučujuće važnosti u kreditnoj i poslovnoj politici banaka. Ali, prvo, do planova ne možemo doći, barem do pravih planova, ako ne uzimamo u obzir tržište i, drugo, planove nećemo moći realizirati bez ekonomskih poluga, tako da su ekonomski parametri i motivacije odlučujuće bilo posredno preko planova bilo neposredno.

Digitized by Google

najširim društvenim interesima. A taj društveni interes neće se moći izraziti samo naturalno, nego će se morati pokazati i na diskrepanciji između ekonomske efikasnosti, koja se javlja na razini pojedinog proizvođača, i društvene efikasnosti. Tih diskrepancija moralo bi biti što manje, a to znači da bi ekonomski sistem morao funkcionisati što potpunije. Ali ukoliko dolazi do njih, onda bi se društvenom intervencijom obezbedila struktura kredita optimalna sa društvenog stanovišta. To se, međutim, ne bi smelo postizati fizičkim sakupljanjem para, pogotovo ne kod centralne banke, i njihovim usmeravanjem za određene namene, nego instrumentalno, znači, ekonomskim metodima.

Razume se da kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike u takvim uslovima neće značiti ono što ona znači danas. Pa i sada se izvođenje kvalitativne dimenzije, i, naročito, uloga centralne banke može objasniti najvećim delom samo argumentima koji su ili u suprotnosti sa ekonomijom ili se uopšte ne radi o argumentima u pravom smislu reči.

Argumenti o tome da novčane akumulacije nema drugde nego kod centralne banke, ili da se za te namene ne može sakupiti drugi način — neodrživi su. Centralna banka ne daje svoju novčanu akumulaciju, i to svi znaju. Isto tako je očevidno čija je to novčana akumulacija. Ako, dakle, centralna banka daje nekome novčanu akumulaciju, znači da ju je ona nekome oduzela, a taj neko može biti samo onaj koji stvara dohodak i kao takav može akumulirati. Akumulacije, dakle, ima. Nadalje, nije tačno da se ta novčana akumulacija ne bi mogla drukčije sakupiti. Ono što je istina jeste samo to da se ona, verovatno, ne bi mogla sakupiti za namene za koje tu novčanu akumulaciju daje centralna banka, ukoliko bi se ona morala davati onako kako se daje danas, što znači na način na koji je daje centralna banka.

Na osnovu toga, razume se, ne možemo doći do zaključka o neizbežnosti uplitanja centralne banke u alokaciju društvene novčane akumulacije, i to na najdirektniji način: uzimanjem na jednoj da bi se davalo na drugoj strani. Centralna banka je na tom području nužna ukoliko ostajemo pri dosadašnjem sistemu, jer u takvim uslovima ta akumulacija se ne bi mogla sakupiti normalno, posredstvom poslovnih banaka. A uzrok tome verovatno nije pre svega u tome što se krediti centralne banke daju po visoko negativnim realnim kamatnim stopama. Radi se, dakle, pretežno o dotacijama. Uzrok je u tome što se pri alokaciji te novčane akumulacije ne uzimaju u obzir ekonomski efekti ni u onom obimu u kojem bi se i danas mogli uzimati. Zbog takvog naturalnog pristupa, koji, razume se, ne poznaje finansijska ograničenja ili okvire, normalno formirana novčana akumulacija, takozvana *ex ante* štednja, previše je mala da pokrije sve naturalno formirane investicione i druge potrebe. Finansijsko pokriće za tako formirane potrebe može osigurati samo centralna banka.

Digitized by Google

Problem je, dakle, u tome kako se u nas formiraju investicione i druge potrebe, a ne u tome da je centralna banka neizbežna kao više ili manje direktan finansijer investicija i drugih oblika finalne tražnje.

Kvalitativnu dimenziju kreditno-monetarne politike u društveno relevantnom smislu moraju prvenstveno sprovoditi poslovne banke, jer su one formirane pre svega za sprovođenje te društvene funkcije. Da bi to mogle raditi, potrebno je stvoriti uslove za afirmaciju tržišta i novca. U onom drugom značenju, koje se danas kod nas uzima kao jedino — a toga će biti utoliko manje ukoliko potpunije deluje ekonomski sistem — kvalitativnu dimenziju moći će sprovoditi i centralna banka. Pri tom se neće raditi o sakupljanju para kod nje i njihovom »uguravanju« za određene namene, nego instrumentalno. U takvim uslovima kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike neće biti u sukobu sa kvantitativnom. Centralna banka biće u mogućnosti da vodi i stabilizacionu kreditno-monetarnu politiku.[12]

4. Emisioni mehanizam

Ukoliko je, samo za sada ili na duži rok, eliminisana federacija kao institucija koja bi mogla dobivati kredite od centralne banke, onda ostaju krediti poslovnim bankama kao kanal emisije primarnog novca i inostranstvo. Inostranstvo ćemo ostaviti za naredno izlaganje i zadržimo pažnju na kreditima poslovnim bankama.

Ustanovili smo da centralna banka ne sme direktno davati kredite nebankarskim institucijama, ali ni indirektno, preko poslovnih banaka, konkretnim transaktorima. Svaki, makar i posredni odnos sa nebankarskim subjektima ometao bi banku u vođenju kreditno-monetarne politike u skladu sa opštim društvenim interesima, a oni moraju biti, kako smo videli, prvenstveno u zadržavanju obima kredita i novca u monetarnim okvirima.

---

[12] Kritika i odbacivanje ideje o oslobađanju centralne banke od brige za kvalitativnu dimenziju kreditno-monetarne politike na način kakav imamo kod nas danas — argumentima privrednog razvoja — neodrživa je. Isto tako i razmišljanja o centralnoj banci kao razvojnoj banci Ako, naime, pogledamo zašto centralna banka daje kredite i šta se time postiže sa društvenog stanovišta, onda ćemo ustanoviti da se radi prvenstveno o korekcijama neadekvatnosti privrednog sistema (na primer, u poljoprivredi — neadekvatnim sistemom cena i još koječim, u izvoznoj privredi — neadekvatnom politikom tečaja dinara zbog ideja da moramo subvencionirati uvoz roba i usluga itd.). Selektivnim kreditima centralne banke ne postižemo nikakve razvojne ciljeve, nego samo krpimo neadekvatnost funkcioniranja privrednog sistema.

Digitized by Google

Kredite daje kod nas centralna banka na osnovu i u visini[13] rezervi likvidnosti (R_l) i obaveznih rezervi poslovnih banaka (R_r), gotovog novca u opticaju (C), centralnog depozita (CD), depozita njenih komintenata (D_{nb}) i sredstava u platnom prometu (P), korigirano sa saldom njenih odnosa sa inostranstvom (T_t):

$$K_{nb}=R_l+R_r+C+CD+D_{nb}+P-T_t$$

Značajnije od stanja jeste porast njenih kredita. I taj porast jednak je porastu pomenutih šest oblika, u kojima se zadržava primarni novac, korigirano sa promenama njenih odnosa, to jest potraživanja i dugovanja prema inostranstvu. Iz toga sledi da centralna banka svojim kreditima daje novčanu akumulaciju komintenata poslovnih banaka (u visini: R_l+R_r+P), njenih komintenata (u visini: $CD+D_{nb}$) i stanovništva (u visini C), koje je, u neku ruku, isto tako njen komintent. Pored toga, može se raditi o akumulaciji iz inostranstva, ukoliko se povećavaju njeni neto dugovi prema inostranstvu ili se pomenuta domaća novčana akumulacija delimično daje i inostranstvu, ukoliko se povećavaju neto potraživanja prema inostranstvu.

Svu tu novčanu akumulaciju daje centralna banka poslovnim bankama. Pri odobravanju kredita poslovnim bankama značajno je da se ono vrši preko njih njihovim članicama i/ili komintentima nediskriminatorno. Nediskriminatornost znači da su sve poslovne banke u jednakom položaju što se tiče njihove mogućnosti da dođu do kredita centralne banke. Ni jedna poslovna banka ne može da dobije tih kredita više na račun drugih poslovnih banaka, jer bi time u sistem bili ugrađeni uzroci pritisaka na centralnu banku za dodatne kredite, na primer, za konkretne akutne probleme ili subjekte.

Isto tako, mora se onemogućiti to da centralna banka popušta opštem pritisku poslovnih banaka, čime bi se prouzrokovalo prekoračivanje monetarnih okvira. Centralna banka, a i komintenti poslovnih banaka, moraju imati kriterijume za diferencijaciju poslovnih banaka, i to takve koji će nedvojbeno ukazivati na ekonomski bonitet pojedinih poslovnih banaka. Taj bonitet mora biti nešto za šta se isplati truditi i zbog odnosa sa centralnom bankom. U skladu s tim zahtevima možemo, verovatno, zamisliti više sistema organiziranosti i funkcionisanja emisionog mehaniz-

[13] Centralna banka kreditima stvara primarni novac, a istovremeno daje kredite na osnovu tih različitih oblika u kojima se zadržava primarni novac. Kako nas interesuje čiju novčanu akumulaciju ona daje svojim kreditima, onda se radi, razume se, o novčanoj akumulaciji onih koji zadržavaju primarni novac. I to je onda osnov i granica za njene kredite.

Digitized by Google

ma. U već pomenutom napisu može se naći jedna varijanta u čije konkretnosti nećemo ovde zalaziti.[14]

Promenama odnosa u bankarskom i monetarnom sistemu na taj način stvaraju se mogućnosti za to da centralna banka vodi i stabilizacionu kreditno-monetarnu politiku. Da bi to postalo i stvarnost, potrebne su, razume se, promene i na drugim segmentima funkcionisanja ekonomskog sistema.[15] Da je nužno postići pomenute promene, kako bi se centralna banka mogla u potpunosti posvetiti brizi o opštoj likvidnosti u narodnoj privredi, proističe i otuda da nije reč o zatvorenoj, nego o otvorenoj narodnoj privredi.

5. Emisioni mehanizam i kreditno-monetarna politika u otvorenoj narodnoj privredi[16]

U otvorenoj narodnoj privredi menja se količina primarnog novca i zbog deviznih transakcija centralne banke sa inostranstvom, to jest zbog kupovine i prodaje deviza na deviznom tržištu, bilo da je ono organizirano ili ne. Te transakcije dovode do menjanja bančinih neto potraživanja i/ili dugovanja prema inostranstvu. Tako su te monetarne promene, to jest promene u količini primarnog novca, posledica njenih intervencija na deviznom tržištu na kojem ne intervenira direktno iz monetarnih razloga.

Te njene intervencije i time monetarne posledice (ΔB_t) zavise od salda tekućeg dela platnog bilansa (BP) i od toga šta se dešava sa potraživanjima i dugovanjima prema inostranstvu poslovnih banaka ($\Delta T/pb/_t$) i nebankarskih sektora [$\Delta T(ns)_t$]:

$$\Delta B_t = BP - \Delta T/pb/_t - \Delta T/ns/_t$$

---

[14] Suština tog mogućeg sistema je, u najkraćem, sledeća: S obzirom na monetarni okvir, a uzimajući u obzir monetarne efekte ekonomskih transakcija sa inostranstvom, centralna banka određuje maksimalno moguć iznos njenih kredita pojedinim poslovnim bankama. Pri tom kao kriterij uzima stanje neto kredita privredi od strane pojedine poslovne banke. Ali taj mogući maksimalan iznos kredita ne mogu dobiti poslovne banke bezuslovno ili automatski. Da bi mogle crpiti te kredite u okviru postavljenog limita, moraju ispunjavati različite uslove, kojima se izražava bonitet dotične banke, i to bonitet koji izražava suštinski kvalitet dotične banke.

[15] Radi se o tome da se postepenim oslobađanjem ili uvođenjem tržišta na različitim sektorima i postepenim preuzimanjem novčanih funkcija od strane našeg dinara oduzima i konačno oduzme ona društvena moć koja je dovela do takvog funkcionisanja ekonomskog sistema.

[16] Opširnije o tome može se naći u raspravi *Novčane posledice ekonomskih ili deviznih transakcija sa inostranstvom* (»Jugoslovensko bankarstvo«, br. 10/1982).

Digitized by Google

Centralna banka ne sme planirati monetarne agregate, to jest postavljati pomenuti monetarni okir, prema kod nas proizvedenom društvenom proizvodu, nego prema društvenom proizvodu korigiranom za saldo uvoza i izvoza robe i onih usluga koje ulaze u društveni proizvod, što znači prema količini roba na domaćem tržištu. Planirane ciljeve ona postiže menjanjem kredita poslovnim bankama i menjanjem monetarnog multiplikatora. Ukoliko dođe do promene količine primarnog novca zbog odnosa sa inostranstvom, centralna banka mora te promene neutralizirati, i to kompenzacionim menjanjem svojih kredita poslovnim bankama ili nekim drugim instrumentom, na primer, privremenim blokiranjem dela rezervi poslovnih banaka i slično, ukoliko se radi o potrebi vrlo brze kompenzacione intervencije.

Kako do monetarnih promena, to jest do promena količine primarnog novca, ne dolazi samo zbog salda tekućeg dela platnog bilansa, nego i zbog menjanja neto potraživanja i/ili dugovanja poslovnih banaka i nebankarskih sektora prema inostranstvu, i kako je saldo platnog bilansa — bar do sada je bilo tako — vrlo promenljiv i po predznaku i po apsolutnoj visini, i to prvenstveno zbog nestabilne ekonomske politike — centralna banka mora kompenzirati promene do kojih dolazi u količini primarnog novca zbog njenih intervencija na deviznom tržištu. Ako ostavimo po strani upotrebu nekih vrlo kratkoročnih mera, centralna banka mora kompenzaciono dejstvovati menjanjem njenih kredita poslovnim bankama.

U vezi sa tim kompenzacionim merama nema problema; do sada je bilo tako ukoliko centralna banka mora kompenzaciono povećati kredite, jer se radi o raspodeli dodatne inostrane novčane akumulacije. Problema može biti, i do sada ih je bilo podosta, ukoliko je reč o tome da banka mora kompenzaciono smanjiti kredite, jer se u tom slučaju deo domaće novčane akumulacije oduzima domaćim sektorima i prenosi se u inostranstvo. Da takvih problema u budućnosti više ne bi bilo, moramo, prvo, osloboditi centralnu banku briga o pojedinim subjektima, kao i onih briga koje dolaze indirektno preko poslovnih banaka, i, drugo, moramo obezbediti da značajan deo njenih kredita poslovnim bankama bude kratkoročan, i to ne samo *de iure*, nego i *de facto*. Reč je naprosto o tome da centralna banka ne sme imati zamrznutu aktivu. Jedino tako oslobođena, centralna banka će moći držati kreditne i monetarne agregate u monetarnim okvirima bez obzira na to šta se dešava sa primarnim novcem zbog njenih deviznih transakcija sa inostranstvom, to jest zbog kupovine i prodaje deviza radi vođenja politike tečaja dinara i brige o spoljnoj likvidnosti zemlje.

Sve to znači da se centralna banka i, preko nje, monetarni sistem prilagođavaju ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Pomenuli smo već kako se mora planirati primarni novac i drugi kreditni i monetarni agregati u otvorenoj narodnoj privredi. Kompenzacija monetarnih posledica ekonomskih transakcija sa inostran-

Digitized by Google

stvom znači samo postizanje postavljenog cilja, naime, prilagođavanje kreditnih i monetarnih agregata količini robe koja se javlja na domaćem tržištu ili dejstvovanje, na kraju krajeva, kreditnim i monetarnim agregatima, na količinu robe na domaćem tržištu.

Nadalje možemo, ali, razume se, ne bez posledica po jednu od važnih novčanih funkcija našeg novca, voditi drukčiju, na primer, ekspanzivniju kreditno-monetarnu politiku nego druge zemlje koje su naš značajan spoljnotrgovinski partner. Adekvatnim korekcijama kursa dinara možemo uspostavljati i održavati, dugoročno gledano, nepromenjenu konkurentsku sposobnost naših proizvođača na svetskom tržištu. Možemo je čak i povećavati, a i postizati i druge ciljeve: na primer, platnobilansne, smanjivanje platnobilansnog deficita na području spoljnotrgovinskog i deviznog sistema, smanjivanje administriranja i distributivnosti itd. Ali time se ne adaptiramo u potpunosti svetskoj privredi ili ne uvažavamo u potpunosti otvorenost narodne privrede. Time, naime, ne možemo dati dinaru jednu funkciju koja je isto tako važna. Ne možemo napraviti privlačnu finansijsku štednju u dinarima i drugim finansijskim oblicima, denominiranim u dinarima, ukoliko saznanje o tome da dinar ne vrši dobro funkciju hranioca vrednosti i mere vrednosti pri odloženim plaćanjima, ne dovodi do adekvatnih promena, na primer, u visini kamatne stope u nas, do inflacione klauzule kod štednih uloga i bankarskih depozita općenito i slično, i ne možemo promeniti njegov status minorne valute u međunarodnim plaćanjima.

Ukoliko, dakle, želimo dati dinaru sve novčane funkcije, jer samo takav dinar može biti stvarno konvertibilan, moramo ekonomskom politikom obezbeđivati da naš novac ne bude slabiji od drugih valuta, što znači da slabije ne vrši novčane funkcije. Moramo, dakle, u vođenju ekonomske politike, i, naročito, kreditno-monetarne politike, uzimati u obzir to šta se dešava u drugim zemljama, koji su naš značajan spoljnotrgovinski partner ili, ukoliko to ne radimo, moramo adekvatnim merama eliminirati uticaj takvog ponašanja, i to bar delimično, na novčane funkcije našeg dinara.

Ukoliko nismo spremni na žrtve na tom području, to jest u vođenju ekonomske politike i pri uvođenju različitih mera da bi se eliminirali uticaji autarkičnog ponašanja na novčane funkcije naše valute, onda ćemo platiti neuporedivo više na druge načine. A sve to mogli bismo pripisati činjenici da ne obezbeđujemo našemu dinaru sve one novčane funkcije koje su značajne sa društvenog stanovišta.

*

Kvantitativna i kvalitativna strana kreditno-monetarne politike uslovljavaju jedna drugu. Ne možemo zadržavati kredite banaka i, preko njih, novac u monetarnim okvirima ili to postaje

Digitized by Google

besmisleno ako nije obezbeđena kvalitativna strana kreditno-monetarne politike — i to u društveno relevantnom smislu. Isto tako, ne možemo sprovoditi kvalitativnu stranu kreditno-monetarne politike ukoliko ne zadržavamo kredite banaka i, preko njih, novac u opticaju u monetarnim okvirima.

Taj monetarni okvir, ako ostanemo pri tom terminu, nije, razume se, nešto što se mora uvek i po svaku cenu poštovati. Naime, ne možemo ga ni precizno postaviti. Ali mogućnost prekoračivanja tog okvira je utoliko manja ukoliko želimo da naša narodna privreda bude otvorenija, a novčane funkcije vrši više naš novac. Što više tih funkcija vrši i u što većem obimu, to racionalnije upotrebljavamo svoj rad i druge resurse.

Naš cilj ne može biti ništa drugo nego da dinar preuzme sve novčane funkcije koje može i treba da ima novac kod nas. Nemamo drugi izlaz nego da radimo na tome da naš monetarni sistem sprovodi kvantitativnu i kvalitativnu dimenziju kreditno-monetarne politike u tom smislu da dinar počne preuzimati i konačno preuzme sve novčane funkcije. A to znači postaviti centralnu banku u položaj da može zadržavati obim kredita i novca unutar monetarnih okvira i stvoriti uslove da se može postizati i kvalitativna dimenzija kreditno-monetarne politike u onom društveno relevantnom značenju. Pomenute relativno male promene u emisionom mehanizmu uz veće promene na drugim segmentima funkcionisanja narodne privrede, možda su jedan od mogućih puteva za postizanje tog cilja.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Blohova kritika Bergsona

Pre nešto više od tridesetak godina, tačnije 1950, Bloh je rezimirao i zaokružio svoj dotadašnji stav prema građanskoj filozofiji u hvaljenom i osporavanom tekstu *O sadašnjem stanju filozofije.* Sudeći po njegovom naslovu on je imao zadatak da predstavi sadašnji trenutak filozofije u svim njenim varijantama uključujući, dakle, i materijalizam. Za ostvarenje postavljenog zadatka Blohu je bilo dovoljno oko dvadeset pet stranica. Skroman obim teksta pokazuje da Bloh nije imao ambiciju da se temeljito i pregledno pozabavi savremenom situacijom filozofije, nego da sintetički izloži izoštren kritički stav prema bitnim odrednicama »građanskih načina mišljenja«.

Bitne karakteristike »građanskih načina mišljenja«

Blohovo je pitanje usmereno na traženje odgovora šta je *građansko* u mišljenju, zapravo, šta je to što mu daje građanski karakter? Građanski način mišljenja nije građanski po tome što pripada građanskom načinu proizvođenja života, jer i ne-građansko mišljenje jeste mišljenje koje pripada građanskom svetu a da pri tome nije nipošto građansko. Jedno mišljenje je građansko tek po tome što na *građanski način* misli ono do čega mu je stalo. Ono što je *građansko* u mišljenju, prema Blohu, objavljuje se u načinu na koji se misli i hoće promišljati zadato. Prva karakteristika građanskog mišljenja jeste »zbunjenost u sebi«[1]. Ona

[1] Ernst Bloch, *O sadašnjem stanju filozofije,* u: *Čemu još filozofija.* Izbor i pogovor Josip Brkić, Zagreb, 1978, str. 27.

Digitized by Google

se manifestuje u neznanju mišljenja da se orijentiše u vremenu, u tome da ono »ne zna ući i izaći«. Ono ne zna kuda bi išlo, stoga se vrti u krugu, ponavlja već data rešenja za nove zadate probleme. U bitnome ne donosi ništa novo. Njegova se originalnost iscrpljuje u »blagoglagoljivosti« kojom se nadomešta vlastita nemoć da se dospe u središte onog što se oseća da bi valjalo biti mišljenjem zahvaćeno. Otuda vreva u mišljenju koja sugeriše njegovo prividno bogatstvo. Građansko mišljenje ne propituje bitno — svoj vlastiti dati temelj. »Zapadni mislioci« (čitaj: građanski) »propituju sve«, ali ne svoju osnovu koja ih omogućuje kao u sebi smućene. Oni »jedino ne ispituju granu na kojoj doista sjede, zlog gazdu kojeg služe nesumnjivo, ali sigurno ne i bezazleno.« Građansko mišljenje je građansko jer reprodukuje u sebi građanski život, a da pri tom ne ulazi u bit toga života. Ona mu ostaje zastrta. Zato građansko mišljenje jeste plitko mišljenje. A svako takvo mišljenje u osnovi jeste domišljanje ili, kako Bloh kaže, »mudrijašenje«. No, ono nije »nevino«. Naprotiv, ono je mišljenje koje služi. Zapravo je to mišljenje za svrhe izvan sebe, mišljenje »za gazdu«.

Drugo što čini mišljenje građanskim jeste njegova »mnogostrukost, lažna mnogostrukost«, jer mišljenje nije promišljanje bogate raznovrsnosti života, nego mišljenje koje je na usluzi. Ono što je zajedničko svim varijantama građanskog mišljenja jeste, prema Blohu, »kapitalističko zanimanje za odvraćanje od stvarnosti i od razuma koji je shvaća«. Kapitalisti su zainteresovani za prikrivanje svega utemeljujućeg, zato oni guraju mišljenje na stranu od sveta. Oni mišljenju prepuštaju vlastitu samoreprodukciju. Tako mišljenje počinje svoju samoproizvodnju pa mu se samoproizvodnja kategorija objavljuje kao prava stvarnost. Građansko je mišljenje uvek zaokupljeno sobom. Građanskoj produkciji života neprijateljsko je mišljenje koje ga raskriva, demistifikuje, izvodi na svetlo dana. Otkriće stvarnog toka te produkcije »neugodno je i štetno za zastarelu kapitalističku privredu«. Svet građanskog mišljenja je »izopačen«. Građansko mišljenje je »kriva svest«. Blohu je Hajdeger najtipičniji primerak »građanskog načina mišljenja«. Njegovo mišljenje je u sebi ostalo zatamljeno vlastitom nemogućnošću da otkrije stvarne društvene izvore svojih vlastitih pojmova. Umesto da je Hajdeger u kapitalističkoj produkciji života našao izvor teskobe, on je tu stvarnost zamenio i njenim uzročnikom učinio »vječno ništa u bespovijesnom bitku uopće«. Umesto prave stvarnosti Hajdeger je namako drugu stvarnost podmećući neodgovorno lažnu stvarnost za izvornik teskobe. Građansko se mišljenje »veštački okrenulo od stvarnosti«. Između sebe i stvarnosti ono je stavilo zastor ispod koga je tek stvarnost prepoznatljiva. Time je građansko mišljenje jednostavno odagnalo »objektivizam«, ali razume se, samo prividno, dakle, neuspelo.

Prema Blohu, »kasnograđanski načini mišljenja imaju zajednički nalog i podrijetlo: odvraćanje od stvarnosti« koje na nivou mišljenja predstavlja »odvraćanje od materijalizma«. Koren

Digitized by Google

sukoba između »kasnograđanskih načina mišljenja« i materijalizma ima poreklo u njihovom odnosu prema stvarnosti. Materijalizam je interesovala istina ovoga sveta, a »kasnograđanske načine mišljenja« njeno izbegavanje. Ma koliko stari materijalizam, predmarksovski, bio u biti još uvek građanski, on je bio prosvetiteljski. Zbog toga je bio iznad mnogih drugih građanskih načina mišljenja uprkos svih svojih »ograničenosti«.

Građanski načini mišljenja su »govornici« građanske proizvodnje života. Njihove su predmetne granice strogo omeđene svakim stupnjem razvitka te proizvodnje. Otuda proizlaze razlike među njima, otuda pluralizam građanskih načina mišljenja. U tom kontekstu se pokazalo da je iza Ničeovog Dionizisa stajao »društveno jedino razbojnički kapitalistički individuum«[2]. Pozadina građanskog mišljenja je građanski svet, ali u mišljenju skriven, zamaskiran tako što je krivo predstavljen. Time građanski način mišljenja sam sebe stavlja u pitanje pa se filozofija Zapada eminentno javlja kao »filozofija krize«. Njome vlada »nevjerica u razumna čovjeka i njegov rad koji razumno mijenja svijet«.[3] Građansko je u filozofiji Zapada gubljenje perspektive ili sveopšti pesimizam. Njegov koren je u »neokućenosti« građanske proizvodnje života.

»Neokućenost u bitku«

Blohov termin *neokućenost* je drugo ime za Marksov pojam otuđenja. Bloh se ne bavi podrobnije građanskim otuđenim svetom. On ga interesuje samo utoliko, ukoliko je on došao do svesti u građanskom načinu mišljenja. Pesimizam i bespomoćnost u građanskoj filozofiji Zapada su filozofsko samoosvešćenje građanskog sveta kao »bezdana« ispunjenog haosom. Nespremnost građanske klase da izvrši društvene promene protiv sebe sublimirana je u građanskom mišljenju u neverici da se bilo šta može preduzeti protiv postojeće »neokućenosti«. Tu Bloh nalazi razlog zbog čega filozofi »kapitalističke klase« »nastoje apsolutizirati upravo tu bezizglednost«. Skoro u principu na isti način to čine Šopenhauer, Ničе ili neki drugi filozofi. Bloh ih optužuje da su iz »neokućenosti« građanskog društva »učinili sudbinu namijenjenu svim ljudima« i utemeljili je, poput Hajdegera, »u samom bitku«. Oni su otuđenje građanskog društva učinili sudbinom čoveka, usudom njegove egzistencije. Ali to filozofi nisu učinili pod pritiskom vlastitog filozofskog erosa, iz neke unutrašnje nužde imanentne mišljenju nego iz sasvim pragmatičkih razloga »kako bi obeshrabrili i obestvarili neizbježnu socijalnu revoluciju«.

Građansko je u filozofskom mišljenju Zapada to što je vlastiti »haos« proglasila za »bitno svojstvo sveta«. Taj haos je u stvari slobodno nekontrolisano kretanje profita. Njegovo duhovno lice jeste iracionalizam. On je započeo sa Ničeom da bi poprimio

[2] Ibid., str. 32
Ibid., str. 34

Digitized by Google

konačni izgled kod Bergsona. Napredak iracionalizma od Ničea do Bergsona Bloh vidi kao sve dublje i svestranije napuštanje usluga razuma, štaviše, kao njegovo napredujuće klevetanje, zato što »klasni građanin, što kasniji to tmurniji, ne očekuje od njega ništa dobro, ne želi od njega ništa istinita«[4].

Intuicija umesto razuma

Dok je još pozitivizam usitnjavao čovekovo mišljenje, »biologizam ili biocentrički svjetonazor« za čijeg reprezenta Bloh drži Bergsona, ne predstavlja razum samo kao »sitan« nego i kao »ružan«. Bergson je konačno uspostavio opreku između razuma i instinkta, nauke i intuicije materije i elan vitala. Bloh misli da »razum« koga jedino poznaje Bergson jeste matematičko-prirodnonaučni. Razum je neprijateljski okrenut prema promeni. Naprotiv, intuicija otkriva promene, »munjevito usredotočenje, pomicanje u životu«[5]. Intuicija je »čin strujanja« života. Jedino ona »obuhvaća neshematičnost ne-materije, to je krivulja svjetske rakete elan vitala, koja neprestano mijenja putanju i rasipa se u milijune iskara«[6]. Razumu je korelat materija a intuiciji život. Život i duša izmiču spoznajnoj snazi razuma; za njihovu spoznaju nužna je intuicija.

Da bi objasnio podrobnije suštinu reakcije građanskog iracionalizma na razum i pozitivnu nauku Bloh je napravio analogiju s Ničeovom kritikom Sokrata kao »kvaritelja instinkta«. U produžetku Ničeove kritike Sokrata, Bergson je započeo kritiku razuma i nauke u ime života. Ali Bloh ne misli da je Bergsonovo delo samo filozofski prkos razumu nego ga predstavlja kao pokušaj njegovog klevetanja i ponižavanja. Razum je trebalo poniziti, kaže Bloh, upravo zato da bi se mogao nadmašiti u njegovoj spoznajnoj snazi nadmoćnom sposobnošću intuicije. Ali to nadmašivanje pokazuje se Blohu kao promašivanje, zato što Bergson ipak nije do kraja uspeo da ispuni svoj zadatak jer se nije do kraja otarasio razuma. Zbog toga u Bergsonovom vitalizmu »djeluje neka vrsta racionalne svijesti«. Naime, Bergson je shvatio *život* i *dušu* kao »nerastvorene ostatke« »u postvarenoj i specijaliziranoj prirodi«. Građanski je razum sačuvao njihovu egzistenciju u svojoj slici sveta ali na samoj njegovoj periferiji, ne dotakavši njihovu bit. Bergson je baš hteo da to razumu zastrto filozofski predoči pomoću intuicije.

Iako se Bergson ogradio od razuma i dijalektike takoreći kineskim zidom, u njegovoj filozofiji, prema Blohovom nalazu, »još ne vlada džungla«. Bloh tu svoju ocenu podrobnije objašnjava ti-

[4] Ibid., str. 37
[5] Ibid.
[6] Ibid., str. 38

Digitized by Google

me što u Bergsonovoj filozofiji »još živi sjećanje na ranog Schellinga, genetski-optimističkog«. Ono što u Bergsonovoj filozofiji predstavlja »još komadić produktivne radosti« jeste u njemu sačuvani optimizam iz Šelingove filozofije. Ali malo kasnije nego je filozofska istoriografija upozorila na srodnost i bliskost između Šopenhauera i Bergsona, ona je uprla prst na prisustvo Šelingovih misaonih motiva u Bergsonovom shvatanju života. A šta je to iz Šelingove filozofije prisutno u Bergsonovom mišljenju u meri koja je toliko izrazita da Blohu daje za pravo da Bergsona smatra »novošelingovcem Jugendstila«? Izgleda da je to prisustvo sadržano u tome da Bergson kao i Šeling zna za prirodu samo kao delatnu. U tom pretvaranju prirode iz mrtvog prostornog entiteta, »mrtvog mehanizma« u delatnu prirodu, prirodu kao život, Bergson je, prema Blohu, »stigao... doduše samo do svjetske rakete«[7].

Élan vital

U centru Bergsonove vitalističke filozofije Bloh nalazi pojam »élan vital«. Tim pojmom Bergson izražava suštinu života kao stvaralačko kretanje. Kao stvaralački agens on je pokretač evolucije. Zato glavno Bergsonovo delo ima naslov *Stvaralačka evolucija* (1907). Već po tome što je stvaralački faktor valjalo bi očekivati da je élan vital okrenut budućnosti. Takvu njegovu otvorenost Bloh ne poriče. Naprotiv, on je priznaje, izjavljujući da je Bergsonov élan vital »okrenut prema naprijed«[8]. Istina, Bergsonov je élan vital, po priznanju Blohovom doživeo »romantično reakcionarna iskrivljavanja« iako je u sebi »sadržavao slobodarske parole«, a ne parole o vezanosti za prošlost kao što je to slučaj sa Jungom, za koga Bloh kaže da je imao dodirnih tačaka s Bergsonovim élan vitalom. Iako je Bergsonov élan vital okrenut budućnosti on nije anticipatorski, on ne sadrži *novum*. Jer to što se pod novumom izdaje kod Bergsona jeste »anti-ponavljanje, anti-geometrija«[9]. Bergson i čitava njegova filozofska struja »novo srozava na puki vječni besadržajni cik-cak, na onaj slučaj pretvoren u apsolutni, u kojemu se ne događa ni rađanje ni razaranje, ni sadržajno plodno prekoračivanje do sada postaloga«. Bloh prigovara Bergsonu da ustaje »protiv procesne misli s ciljem... on eliminira sve i svako ispred, kamo i uopće cilj koji se može slijediti kao otvoren«[10].

---

[7] Ibid., str. 39 (»Bergsonovo shvatanje materije kao produkta životne energije i zastoja u stvaralačkoj evoluciji potiče od Šelinga«, Gligorije Zaječaranović, *Dijalektika nemačke klasične filozofije*, Novi Sad, 1971, str. 356)

[8] Ernst Bloch, *Princip nada I*, Zagreb 1981, str. 68.

[9] Ibid., str. 160

[10] Ibid., str. 161

Digitized by Google

Bergsonu i uopšte građanskom načinu mišljenja ostaje imanentno unutrašnje određenje — »da svitanje ostaje zapelo u fiksumu, ostaje na kraju ne notirano, ili dopremljeno s bivšim«. Pa ipak Bloh ne poriče »živost« Bergsonovom vitalizmu ali, po njemu, »sve je ta živost impresionistička, također liberalno-anarhistička, neanticipatorska«[11]. Ovim je Bloh doveo Bergsonov vitalizam u neposrednu vezu s anarhizmom. Blohu se čini da u Sorela viri još »u volju umetnuti Bergson«[12]. Zapravo je Bergsonov élan vital opredmećen u Sorelovom sindikalističkom anarhizmu u »élan political«. Time Bloh pokazuje da se Bergsonova vitalistička filozofija može primenjivati u različite političke svrhe u dosta širokom rasponu, »za povratak katoličkoj crkvi i za ateistički anarhizam«. Doduše, Bloh nije učinio Bergsona odgovornim ni za jedno ni za drugo, nego je umesto toga samo pokazao da njegov élan vital može biti različito primenjivan. Iako Bloh svrstava Bergsona u one čije je mišljenje htelo zaprečiti promenu postojećeg sveta u Marksovo naznačeno *novo*, on ga brani od »reakcionarnog iskrivljavanja« koje je doživeo njegov vitalizam »u tarzanskih filozofa poput Ludwiga Klagesa«.

Bergsonovu progresivnu otvorenost Bloh tumači društvenim prilikama u Evropi krajem devedesetih godina prošlog veka. Bergsonov je élan vital odgovarao Jugendstilu ili »secesionizmu« tih godina. Zato je u njemu »živio komadičak nekoć progresivnog liberalizma«[13]. Bergsonov élan vital uprkos svemu nije završio u élan démoniaque iako ga Bloh ne oslobađa od odgovornosti za pretpostavke koje je dao za takav završetak.

Élan vital ne sadrži novum

Ne sporeći nijednog časa da je Bergsonov vitalizam »izraz emancipatorskog Jugendstila«, Bloh mu poriče emancipatorski karakter jer on ne pogađa novum. Međutim, Bloh se ne zadovoljava tom konstatacijom nego tvrdi da Bergson »novo srozava na puki vječni besadržajni cik-cak«[14]. Pojam novog javlja se kod Bergsona samo kao »apstraktna suprotnost ponavljanju«. Stoga je novo samo »kao puka druga strana mehaničke jednoličnosti«. Bloh nalazi više negativnih elemenata u Bergsonovom razumevanju novog. Jedna od njih je i pogrešno Bergsonovo pripisivanje novog »svakom životnom trenutku« po čak i trajanju neke stvari. Bergson je pojam trajanja temeljio na novom, shvatajući i određujući novo kao »bivanje drugačijim«, jer ako tako ne bi bilo, onda se početak i kraj stvari ne bi razlikovali pa, dakle, stvar sama ne bi trajala. Ne

[11] Ibid., str. 160
[12] Ernst Bloch, *Princip nada III*, Zagreb, 1981, str. 114
[13] Ernst Bloch, *O sadašnjem stanju filozofije*, cit. izd., str. 38
[14] Ernst Bloch, *Princip nada I*, cit. izd., str. 160

Digitized by Google

sumnja Bloh u Bergsonovu »veliku ljubav prema novumu«, »inklinaciju prema otvorenosti« ali zaključuje da u njegovom vitalizmu »proces ostaje praznim i povazdan ne proizvodi drugo do procesa«. Tako shvaćen proces daje Bergsonovom vitalizmu metafizički karakter. U osnovi, misli Bloh, »vječna metafizička teorija vitalnosti polučuje napokon umjesto novuma samo vrtoglavicu«[15]. Apstraktno shvaćeno »metafizička teorija vitalnosti« Futurum svršava «u nekom larpurlartizmu vitalnosti«.

Bloh se okomio na Bergsonovo poimanje novuma zato što se u njemu novum ne tumači »posredstvom svojega puta, svoje šarolikosti, svoje dijalektike, svojih slika nade i genuinih produkata«, nego »posredstvom suprotnosti prema mehanizmu, posredstvom besadržajnog prisezanja nekakvom élan vitalu po sebi i za sebe«. Bloh je analizom Bergsonovog pojma novuma došao do zaključka da on zapravo i ne predstavlja novum. »U Bergsona uopće nema pravog novuma« — kaže Bloh. I zbog toga što Bergsonov novum nije istinski novum Bloh se i odnosi kritički prema njemu da bi od njega strogo razgraničio svoje shvatanje novuma. Zato što Bergson nije shvatio na pravi način novum, njegov élan vital »ostaje kontemplacijskim fixumom«[16]. Ali i kao takav on je predstavljao »modni novitet« u građanskom filozofskom mišljenju.

Bloh se trudio da tom »kapitalističkom modnom novitetu« nađe ono što se naziva njegovim »društvenim temeljem«. On ga nalazi u »klasnom građanstvu« koje u svojoj društvenoj strukturi nema više ničega »novoga«. Bergson samo odslikava na nivou mišljenja besperspektivnost građanskog sveta. Ideološki temelj takvog odslikavanja nalazi se, prema Blohu, »u starom, nategnuto reproduciranom isključenju dvaju bitnih svojstava novuma uopće: mogućnosti i svrhovitosti«[17]. U njima Bergson »vidi jednaku shematičnost umrtvljujućeg razuma«, onu istu shematičnost koju on pripisuje rasprostiranju, kauzalnosti i mehanizmu. Bergson ne zna za kategoriju mogućnosti. Moguće je, za njega, neka vrsta projekcije koju ono novo što nastaje ucrtava u minulo, u prošlost. Zapravo Bergson shvata novum kao ono »što beše moguće«. Nije manje od pojma novuma podložan kritici ni Bergsonov pojam *svrhovitosti.* Prema Blohu, svrhovitost je kod Bergsona shvaćena kao »puko statuiranje nekog krutog krajnjeg cilja, umjesto kao težnja ljudske volje cilju koji u otvorenim mogućnostima budućnosti upravo tek i traži svoje kamo i čemu«. Bloh prigovara Bergsonu da je »promašio stvaralačku anticipaciju« pošto se kod njega predviđanje poklapa sa »statističkim predproračunom«.

Blohovo opovrgavanje Bergsonovih stavova motivisano je filozofskim i izvanfilozofskim razlozima. Ta dvostrukost u bitnom je određivala njegovu analizu Bergsonovog dela. Opovrgavanje Bergsonovih stavova trebalo je da bude od dvostrukog značaja,

[15] Ibid., str. 321
[16] Ibid., str. 232
[17] Ibid.

Digitized by Google

teorijskog i praktičnog. Ovo prvo je izvedeno iz vlastite pozicije utopijskog mišljenja u ovo drugo iz političkog značaja koje su Bergsonovi stavovi zadobili u društvenim ideologijama.

Bloh ima nezavisan odnos prema Bergsonu. On se uvek interesovao za élan vital i tumačio ga isključivo u odnosu prema svome shvatanju novuma u duhu filozofije nade. »Njegov Bergson« je u znatnoj meri ideologizovan. Bergsonovo filozofsko delo za njega je neka vrsta »biocentričnog pogleda na svet«. Postoji jedna osnovna tendencija u Blohovoj interpretaciji Bergsona koju valja stalno imati na umu. A to je da se iz Bergsonovog dela koliko god je to moguće izvuče »emancipatorski Jugendstil«. Iako se on istopio i istanjio u Bergsonovom delu, on je Blohu bio još uvek od važnosti i relevantan za naše doba.

Blohova rekonstrukcija i kritika izvesnih Bergsonovih ideja je jednostrana a ponekad čak i kontradiktorna. Ali uprkos tome ipak je njegova kritika jasna i osnovana, njena poruka se doima u kontekstu istorijskog iskustva pedesetih godina. Bloh ne smatra Bergsona »partnerom za razgovor« kao što smatra Martina Hajdegera, jer Bergson ne demistifikuje »neokućenost« građanskog bitka na način koji bi ga podrivao iako gaji izvestan liberalni optimizam, koji doduše, iako ne ide preko građanskog bitka, ne podupire u njemu retrospektivu. Pa ipak, u Bergsonovom vitalizmu nije ostavljeno mesto za revoluciju i bolju budućnost nego samo trajanje u biti istoga do u beskonačnost.

Ako je novum, kako kaže Bloh, realna mogućnost još-ne-postaloga, još-ne-svesnoga, onda on s pravom zaključuje da Bergsonovo *novo* nema sa njim ništa zajedničko. Blohova kritika Bergsonovog novuma ima oblik potpunog odbijanja. To se ne bi moglo kazati i za Blohovo tumačenje Bergsonove kritike racionalizma. On nije nikad mislio da u Bergsonovom intuicionizmu nije preostalo ništa od racionalne svesti, kao što nikad nije mislio da u vitalizmu nije bilo liberalističkog optimizma s idejom progresa. Međutim, Bloh nikad nije ispustio iz vida da ukaže kako ni jedan od fundamentalnih pojmova Bergsonove filozofije ne može biti situiran u mišljenje istorije kao proizvođenja novoga.

Bergson nije shvatio istoriju. Ona je za njega materija koja prolazi i na kraju se skamenjuje, »ukrućuje u caput mortum«. Istorija je Bergsonu raspadanje i propadanje života, raspad života u materiju. U stvari, Bergsonov élan vital je mogao biti smišljen kao protivstav istoriji kao mrtvom životu. Pa ipak, istorija je postvareni život. Život kao kretanje roba, prometnih vrednosti. U Bergsonovom shvatanju istorije sadržano je razumevanje građanske proizvodnje života kao opredmećivanje života. U tom kontekstu je Bergsonovo novo bilo samo »nova moda« u opštem proizvođenju svega kao robe. Bergsonov novum je samo duhovni protest protiv jednoličnosti sve novih i novih roba. Zato je Bergson ostao u granicama kontemplativnog mišljenja čija je osnovna figura haos. Haos roba je bit postvarenog sveta. Iz tog haosa nema prekorače-

Digitized by Google

nja u Bergsonovoj filozofiji života. On briše cilj, potire svako napred iz postalog etabiliranog sveta. Pa ipak je Bergson suprotstavio »društvenom poretku i krutoj geometriji stvaralački nemir«[18]. Doduše, bio je to nemir bez cilja. Zato u Bergsonovoj filozofiji ono buduće ostaje »nenotirano«.

Bergson je zbog toga ostao misliocem postojećeg nemira, haosa u kome se kao u figuri produkuje građanski život lišen osvita što ga sobom ne dopušta vrtnja kapitala. Bergson je samo jedan »muzikant starog kova« uprkos tome što je pokušavao, kako Bloh duhovito kaže, da svira u nove diple. Bergson je iracionalistički svirač »svjetske rakete élan vitala«. Bila je to, prema Blohu, »varijabila posljednje forme kapitalizma«. Da li to znači da je bila i poslednja »varijabila« građanskog načina mišljenja sa kojom je Bloh mogao imati mislilački odnos? To pitanje Bloh ostavlja otvorenim. On je imao kritički odnos prema svakom mišljenju koje nije ukazivalo na perspektivu moguće više ljudske produkcije života. On je s tim mišljenjem sredio račune najsintetičnije u tekstu *O sadašnjem stanju filozofije*. Terminologija u kojoj je to sređivanje obavljeno, njegov duh i stil mišljenja nose u mnogim detaljima pečat staljinističkog likvidatorstva. No za razliku od staljinista koji su u građanskim načinima mišljenja prepoznali poput Lukača samo proces razaranja uma, Bloh je našao da je moguć dijalog i sa tim »klevetnicima razuma« ukoliko njihovo mišljenje još »hoće ostati liberalnim«. Bloh je bitne pojmove filozofije nade isklesao u polemici s »građanskim načinima mišljenja«. Njegovo veliko delo *Princip nada* predstavlja panoramski obračun sa svim varijantama filozofskog mišljenja koje su okrenute prošlosti. U tom kontekstu valja razumeti i njegovu kritiku Bergsona. U polemici s njegovim fundamentalnim pojmovima Bloh je u mnogome filozofski dorađivao bitni pojam svoje filozofije — novum. Ponekad se dobija utisak da je Bloh u polemici s Bergsonom dao odlučujuće argumente za svoju filozofiju nade. No iz toga ne sledi zaključak da bez razumevanja Blohovog odnosa prema Bergsonu ne može biti razumevanja Bloha, nego proizlazi samo da razumevanje toga odnosa doprinosi boljem uvidu u Bloha.

[18] Ibid., str. 67—68

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Vraćanje Marksu kao idenje napred

1. Plodovi vraćanja Marksu sedamdesetih godina

Sedamdesetih godina u našoj društvenoj teoriji i praksi i pre svega u SKJ istaknut je vrlo urgentan zahtev vraćanja Marksu i marksizmu: njegovom učenju u celini. U oblasti političke ekonomije istaknut je zahtev vracanja Marksovom učenju o proizvodnji vrednosti i viška vrednosti, oblicima vrednosti i viška vrednosti i dohocima kao njegovim pojavnim oblicima. Ovaj zahtev za vraćanje Marksu izvorno u našoj društvenoj teoriji i praksi i posebno u političkoj ekonomiji došao je kao logičan odgovor subjektivnih socijalističkih snaga na nezadovoljavajuće stanje uključenosti izvornog Marksa i klasika marksizma u našoj društvenoj teoriji i praksi, u procesu obrazovanja kadrova, u naučno-istraživačkom radu i sl. U oblasti političke ekonomije vraćanje Marksu je istaknuto kao potreba da se umesto teorije integralnog dohotka i dohodne cene u politekonomskoj analizi odnosa proizvodnje udruženog rada vratimo Marksu. Treba u vezi s tim da se prisetimo burnih diskusija koje su na stranicama *Borbe* 1970. godine vođene između zastupnika vraćanja Marksovoj ekonomskoj teoriji i zastupnika teorije integralnog dohotka i dohodne cene.

Kao što se vidi zahtev za vraćanje Marksu tih sedamdesetih godina postavljen je veoma široko, na širokom frontu, to jest kao

Digitized by Google

vraćanje Marksu u celokupnoj društvenoj teoriji (u svim društvenim naukama) i praksi. Ovi zahtevi nisu ostali bez rezultata: Marks i marksizam je ušao u sve naše obrazovne i naučne institucije, u društvenu teoriju i praksu u celini; marksistički centri obrazovani su pri organizacijama SK počev od opštine i grada preko republika i autonomnih pokrajina do federacije sa zadatkom da podstiču, podržavaju i organizuju širenje marksizma u svojim sredinama, to jest u društvu u celini.

Ali ovo da tako kažemo vraćanje Marksu nije bilo potpuno, naročito na sektoru političke ekonomije, pojedinih ekonomskih nauka, a naročito u oblasti *monetarne teorije i politike* gde su uticaji građanske monetarne teorije i politike bili jače izraženi. Ovo stanje u našoj monetarnoj teoriji a i politici se zadržalo i danas i mora da nas ozbiljno zabrine i podstakne u borbi ne samo za vraćanje Marksu već i marksizmu uopšte, jer su odstupanja od Marksa i marksizma postala tako očigledna da se mora stupiti u odlučnu akciju na liniji vaspostavljanja naše monetarne teorije i politike na osnovama učenja klasika marksizma-lenjinizma.

Ipak ovo makar i samo delimično vraćanje Marksu plodotvorno je delovalo na našu društvenu teoriju i praksu, nauku, obrazovanje i vaspitanje itd. Ovo u izvesnoj meri važi i za vraćanje Marksu u političkoj ekonomiji. Kažemo u izvesnoj, a ne u punoj meri zbog toga što je politička ekonomija postala prisutnija (zauzela značajnije mesto) u programima obrazovnih i naučnih institucija, ali se u sadržajnom smislu, to jest u naučnom i idejnom tumačenju naših vlastitih odnosa proizvodnje nismo u dovoljnoj meri vratili Marksu.

2. Za potpuno vraćanje Marksu u političkoj ekonomiji

Otuda u povodu stogodišnjice smrti glavnog osnivača i utemeljivača naučnog socijalizma Karla Marksa kao sledbenici njegovog dela i realizatori njegove vizije društva slobodno udruženih proizvođača dužni smo da još snažnije, još celovitije i radikalnije postavimo zahtev vraćanja naše političke ekonomije Marksu, *vraćanja koje znači idenje napred.* To praktično znači da tamo i utoliko gde i ukoliko se odstupilo u našoj političkoj ekonomiji od Marksa i pošlo nekim drugim putevima neophodno se dosledno i bez kolebanja vratiti Marksu. Marksovo ekonomsko učenje kao revolucionarna kritika političke ekonomije kao političke ekonomije klase kapitalista sa stanovišta političke ekonomije radničke klase je »svemoćno zato što je tačno« (Lenjin). Idući Marksovim putem u tumačenju naših vlastitih produkcionih odnosa (produkcionih odnosa udruženog rada) uvek ćemo se sve više približavati istini tih odnosa »ne iscrpljujući je nikada do kraja«, idući bilo ko-

Digitized by Google

jim drugim putem nećemo ni do čega doći sem do zbrke i stranputice.

Otuda se u našoj političkoj ekonomiji nužno bez kolebanja do kraja treba vratiti Marksu.

Šta znači vratiti se Marksu u političkoj ekonomiji našeg društva?

Prvo, vratiti se Marksu u političkoj ekonomiji našeg socijalističkog samoupravnog društva znači konstituisati i dalje razvijati našu političku ekonomiju udruženog rada ili političku ekonomiju sa stanovišta radničke klase. Razvijajući političku ekonomiju udruženog rada mi ustvari nastavljamo Marksovu kritiku političke ekonomije kao misaoni izraz interesa klase kapitalista sa stanovišta radničke klase. Otuda političku ekonomiju udruženog rada i treba shvatiti kao kritičko i revolucionarno učenje (učenje sa stanovišta radničke klase), a ne kao prost misaoni odraz odnosa proizvodnje udruženog rada.

Drugo, iz same činjenice da je radnička klasa u nekoj zasebno uzetoj zemlji ili u nizu zemalja preuzela vlast u svoje ruke iz ruku kapitalističke klase bez daljih dokaza je jasno da je time postalo ne samo moguće već i neizbežno konstituisanje i razvijanje pojedinih oblika društvene svesti, pojedinih društvenih nauka, u tom smislu i političke ekonomije sa svog stanovišta. Dolaskom na vlast radnička klasa ne ukida objektivne ekonomske zakone: zakon vrednosti i druge ekonomske zakone kao zakone društvene reprodukcije već ih tumači i odnosi se prema njima sa svog stanovišta, a ne sa stanovišta klase koju je uklonila sa vlasti i umesto nje preuzela ulogu nosioca procesa društvene reprodukcije. Potrebu za formulisanjem svog stava prema objektivnim ekonomskim zakonima, te prema tome i zakonima robne proizvodnje na naučnim osnovama radnička klasa ostvaruje i mora ostvariti doslednije nego i jedna druga klasa u istoriji ljudskog društva. Upravo zato joj je potreban naučni socijalizam, a u tom okviru i naučna politička ekonomija sa svog stanovišta (politička ekonomija udruženog rada). Subjektivistički i uopšte utopijski nenaučni pristup objektivnim ekonomskim zakonima stran je radničkoj klasi. Dobro je poznato koliko je Marks bio ljuti protivnik ne samo svakog pokušaja da se radničkoj klasi u svojstvu njene društvene teorije (društvene teorije sa njenog stanovišta), u tom smislu i političke ekonomije da nešto što se na najdosledniji način ne bi čvrsto naučno utemeljilo već i svakog pokušaja u praksi revolucionarnog radničkog pokreta poduzimaju akcije i mere koje nisu u skladu s teorijom naučnog socijalizma, koje se ne zasnivaju na objektivnim zakonima društvenog razvitka. I današnji marksisti treba da se vrate Marksu i u tom smislu što će biti ljuti protivnici svakog nipodaštavanja objektivnih ekonomskih zakona u procesu društvene reprodukcije.

Treće, vraćanje Marksu u političkoj ekonomiji sa stanovišta radničke klase znači da pri analizi odnosa proizvodnje udruženog rada *treba poći* (kao od svojevrsne polazne tačke) od *proizvodnje*

Digitized by Google

vrednosti. Proizvodnja vrednosti je »naročita kombinacija društvenih odnosa« u uslovima robne proizvodnje u okviru koje u svojstvu njihovih konkretnih nosilaca mogu biti različiti subjekti, pri čemu se ta različitost subjekata proizvodnje vrednosti jedino može shvatiti unutar i u okviru jedinstva odnosa proizvodnje vrednosti. Time što su se subjekti odnosa proizvodnje vrednosti izmenili (time što su kapitalisti kao klasa nestali iz odnosa proizvodnje vrednosti) uz zadržavanje odnosa proizvodnje vrednosti kao »naročite kombinacije društvenih odnosa« *odnos vrednosti i zakon vrednosti* kao njegov regulator se nije promenio. Izmenu nosioca odnosa proizvodnje vrednosti (uspostavljanje odnosa proizvodnje udruženog rada u svojstvu vladajućih i organizacija udruženog rada kao subjekata odnosa proizvodnje vrednosti) ne treba brkati sa izmenom odnosa proizvodnje vrednosti. Ako su udruženi radnici kako na sveukupnoj dionici društvenog rada, tako i na njenim pojedinim dionicama postali nosioci odnosa proizvodnje vrednosti, onda to znači da su to oni mogli postati i stvarno postali oslobodivši se kapitalista. Ali time što su se oslobodili kapitalista nisu se oslobodili odnosa proizvodnje vrednosti iako unutar tih odnosa proizvode vrednost za sebe kao društvenu. U tom smislu se može govoriti o tome da je taj novi odnos proizvodnje — *nov istorijski oblik oslobađanja radnika(rada) na osnovama i u okviru proizvodnje vrednosti i zakona koji upravlja kretanjem te vrednosti nezavisno od svoje volje.* Ukidanjem privatne i uspostavljanjem društvene svojine nad sredstvima i proizvodima rada *ne ukida se odnos proizvodnje vrednosti* već se ostvaruje drugojačija uloga udruženih radnika u procesu proizvodnje vrednosti. Povratak Marksu znači priznavanje činjenice da se odnosi proizvodnje udruženog rada u osnovi reprodukuju kao odnosi proizvodnje vrednosti.

Četvrto, povratak Marksu ne uključuje u sebe samo prihvatanje odnosa proizvodnje udruženog rada kao odnosa proizvodnje vrednosti već i činjenicu da se u okviru ovih odnosa *ne radi samo o pukom stvaranju vrednosti već i o njenom oplođavanju:* uvećavanju proizvedene preko utrošene vrednosti koja služi proizvodnji. Biti marksista danas, usvajati Marksovu teoriju i stvaralački je primenjivati u praksi u ovom smislu znači pored ostalog priznavati činjenicu da svuda tamo gde postoji roba i novac mora da postoji i oplođena vrednost kao oblik njihovog neposrednog jedinstva, ukoliko samo oplođena vrednost vodi razvijanju društvenog rada i proizvodnih snaga društvenog rada. Za one koji ovo ne prihvataju izgleda da u celosti važi ova Marksova ocena: »Kao što je on hteo robu (Prudon — *kurziv* — J. A.), ali nije hteo da ona postane »novac«, tako hoće ovde robu, novac, ali oni ne treba da se razviju u kapital. Ako se sa ovoga skinu svi fantastični oblici, to ne znači ništa drugo do da od sitne »ćiftinsko-seljačke« i zanatske proizvodnje ne treba preći na veliku industriju« (K. Marks, *Teorije o višku vrednosti,* knjiga III, str. 505).

Digitized by Google

Otuda se po našem mišljenju svaka teorija robne proizvodnje u socijalizmu koja se ne bi zasnivala na procesu oplođavanja vrednosti kao društvene vrednosti, to jest oplođavanja vrednosti robnog proizvoda udruženog rada ni na koji način ne bi mogla biti ni postati teorijski izraz krupne proizvodnje robnih proizvoda udruženog rada zasnovane na velikoj industriji i udruženom radu.

3. Pravi smisao borbe radničke klase za maksimiranje viška vrednosti

Promene u ekonomskom položaju radničke klase, to jest njeno neposredno spajanje ne samo sa (v) nego i sa (m) proširuju ekonomsku osnovu njene reprodukcije, ali to ne dira u samostalnost ni (v) ni (m). Naime, udeo radnika u proizvodu svoga rada pokazuje tendenciju da ne bude spušten na biološki i socijalni minimum koji je potreban za opstanak radnih ljudi, već da raste prevazilazeći te granice, to jest pomerajući se od nje ka onom delu vrednosti robnog proizvoda udruženog rada koji omogućava proširenu reprodukciju radne snage radnika u udruženom radu na račun dela viška vrednosti prelivenog u lične dohotke radnika (m_3), odnosno onih njegovih delova koji služe za podmirenje potreba društvene potrošnje (m_2), kao i iz onog dela viška vrednosti iz koga se ekonomski realizuje kolektivni dodajni fond ličnih dohodaka ($m_3 = \Delta v$). Pri ovome, razume se, treba imati na umu da se delovi društvenih fondova (m_2) koje radnici prisvajaju kao dodatak na onaj deo vrednosti proizvoda koga su prisvojili u obliku akontacije ličnog dohotka (v) dodaju na vrednost radne snage, dok delovi koje radnici prisvajaju kao kolektiv proizvođača, a zatim i na određeni način i kao članovi tog kolektiva (OUR-a) pojavljaju se po osnovu učešća u raspodeli ($m_3 = \Delta v$), odnosno njegovog određenog dela. Sabiranjem $v+ym_3+ym_2$ dolazimo do ukupnog udela svakog radnika u proizvodu svog rada, čime se opredeljuje ukupni vrednosni potencijal čoveka kao radnika i upravljača.

A sada dolazi jedna interesantna stvar. Udeo (v) u strukturi vrednosti robnog proizvoda udruženog rada, a time i u ukupnom vrednosnom potencijalu reprodukcije radne snage čoveka se zakonito smanjuje po jedinici proizvoda, pa ipak ukupni vrednosni potencijal radne snage $v+ym_3+ym_2$) zakonito raste, ukoliko raste drugi i treći član sabirka, i to neuporedivo brže nego što (v) opada. Razume se, u meri u kojoj opada udeo (v) u ukupnom vrednosnom potencijalu radne snage *opada i funkcija radne snage, rada neposrednog proizvođača, a u meri u kojoj raste udeo (ym_3) u ukupnom vrednosnom potencijalu reprodukcije radnog čoveka kao nosioca organizatorsko-upravljačkih funkcija* (to jest funkcija kontrolora i nadzornika celine delimično automatizovanog, poluautomatizovanog ili kompleksno automatizovanog procesa proizvodnje u organizaciji udruženog rada kao celine). Iz činjenice da

Digitized by Google

ym_3 teži svom maksimumu, a da (v) teži svom minimumu sa tendencijom da se svede na nulu, da se zaključiti da je ova pojava samo zakonit izraz tendencije iščezavanja veličine (v) u ukupnoj novostvorenoj vrednosti (v+m) i njenog pretvaranja u (m) mereno po jedinici proizvoda. Usled toga i m_3, a otuda i ym_3 zakonito sve brže raste kao razlika između ukupne mase viška vrednosti po jedinici robnog proizvoda udruženog rada i onih njegovih delova koji služe akumulaciji (m_1) i zadovoljavanju raznih društvenih potreba (m_2) : $m - (m_1 + m_2) = m_3$.

Progresivan rast m_3 u granicama rasta viška vrednosti (m) kao izraz *prevladavanja upravljačkih* (kontrolnih) nad čisto radnim funkcijama u današnjem smislu te reči u našem društvu ističe *pravi smisao borbe radničke klase za višak vrednosti.* Eto zbog čega nam je potrebno ekonomsko merenje odnosa proizvodnje udruženog rada koje bazira na jasnom razlikovanju (v) od (m), to jest koje se zasniva na Marksovoj teoriji radne vrednosti, a ne na merenju koje bazira na sintezi (v) i (m). Vraćanjem Marksu, tačnije Marksovoj teoriji radne vrednosti dolazi se do jasnih kriterija i merila o tome kakav je ekonomski položaj radnog čoveka u organizaciji udruženog rada. A sad da vidimo kakav je njegov odnos prema radnom kolektivu kao proizvođaču robnog proizvoda udruženog rada.

Radnik u udruženom radu u organizaciji udruženog rada po prirodi stvari teži da maksimira svoj udeo u vrednosti robnog proizvoda udruženog rada. Radni kolektiv OUR-a kao celina, to jest kao proizvođač robnog proizvoda udruženog rada teži da maksimira svoj interes koji se ovaploćuje u višku vrednosti (m), tačnije on teži da maksimira svoje učešće u raspodeli celokupne mase društvenog viška vrednosti.

Radnik u udruženom radu teži da uveća svoj udeo u vrednosti robnog proizvoda udruženog rada. Tome teži svaki radnik u udruženom radu, to jest ceo kolektiv radnika u organizaciji udruženog rada u svojstvu potrošača proizvoda rada. Tu svoju težnju on ostvaruje: prvo, preko nivoa (v) koji obezbeđuje normalnu reprodukciju njega i njegove porodice; drugo, u borbi za povećanje viška vrednosti (m) na bazi povećanja produktivnosti rada (ukoliko je (m) veće veći je i onaj njegov deo koga radnici prisvajaju, to jest veće je m_3), i treće, preko svog udela u delu viška vrednosti (m) koji je namenjen za zadovoljenje raznih društvenih potreba (učešće u raspodeli fondova zajedničke potrošnje), neka je njegov udeo u (m_2) ravan (ym_2). Otuda i njegov ekonomski interes nalazi svoj izraz u maksimiranju viška vrednosti (m). Višak vrednosti je zavisna promenljiva i može se izraziti kao razlika između novostvorene vrednosti i uslovno govoreći vrednosti radne snage, to jest u obliku:

$$m = nw - v.$$

Digitized by Google

To je u uslovima proizvodnje robnih proizvoda udruženog rada jedino mogući put probijanja uskih granica koje ličnoj potrošnji radnika postavlja reprodukciona vrednost radne snage.

Posmatrano sa napred datog stanovišta (v) nije iscrpljujući oblik i mera udela radnika u udruženom radu u vrednosti robnog proizvoda udruženog rada kolektiva, odnosno u robnom društvenom proizvodu u celini. Od kolektiva u svojoj organizaciji udruženog rada on dobija ($v+ym_3$), a od društva kao član društvene zajednice u raznim oblicima i na razne načine dobija ym_2.

U svakom slučaju on prisvaja ceo proizvod svoga rada po odbitku dela viška vrednosti za zadovoljenje raznih društvenih potreba (m_2). Tako da sada udeo radnika u proizvodu njegova rada možemo izraziti u obliku:

$$v+ym_3+ym_2/v+m, \text{ ili u obliku jednačine:}$$
$$v+ym_3+ym_2 = (v+m)-(m_1+m_2).$$

Dakle, i radnik u udruženom radu kao član neke organizacije udruženog rada nužno se podređuje osnovnoj dinamičkoj zakonitosti sistema, to jest maksimiranju viška vrednosti (max m), pri čemu to njegovo podređivanje višku vrednosti nije okrenuto protiv njega, već upravo ovo maksimiranje viška vrednosti (max m) čini glavni faktor maksimiranja njegovog udela u robnom proizvodu udruženog rada, što u krajnjoj instanci dovodi do *drugog temeljnog podređivanja*, to jest *podređivanja proizvodnje vrednosti i viška vrednosti potrebama maksimiranja interesa radnog čoveka*. Usled toga je podređivanje radnika proizvodnji i reprodukciji viška vrednosti (m) *samo prividan izgled stvari, to jest privid stvarnog procesa podređivanja proizvodnje vrednosti i viška vrednosti radniku*, što nalazi svoj vidljiv izraz (mada izokrenut) u obliku podređivanja radnika višku vrednosti, to jest proizvodnji viška vrednosti. U suštini je proizvodnja viška vrednosti (m) usmerena na maksimiranje viška vrednosti (m) za same radnike i samo za njih.

Digitized by Google

David Dašić

O Marksovom metodu ekonomske analize

1. Aktuelnost Marksovog naučnog metoda

Marksistički ekonomski teoretičari i istraživači, bez obzira na razlike koje među njima postoje u tretiranju pojedinih pitanja teorije i prakse socijalizma, uglavnom su saglasni u tome da se u otkrivanju objektivnih zakonitosti ekonomskog razvitka savremenog socijalističkog društva mora prije svega poći i polaziti od Marksovog metoda naučne analize. Glavni problem je, međutim, u tome što se do sada u otkrivanju objektivnih zakonitosti razvitka socijalističkog društva, ipak, nije u potrebnoj mjeri koristio. Više pažnje je, pak, posvećivano izučavanju samih rezultata Marksove analize, nego njegovog naučnog metoda. Zato, pored ostalog, taj metod nije našao onu praktičnu primjenu koju po svojoj vrijednosti zaslužuje.

Objektivno govoreći, i pored nespornih marksističkih naučnih doprinosa u analizi jugoslovenske socijalističke stvarnosti, sa dometima praktične primjene Marksovog naučnog metoda ne može se biti zadovoljno. Odgovore na brojna otvorena pitanja daljeg socijalističkog razvitka našeg društva na osnovama samoupravljanja moguće je uspješno dati samo dosljednim primjenjivanjem Marksovog naučnog metoda u analizi uzroka, problema i protivurječnosti naše postojeće socijalističke stvarnosti. Naš dugoročni program ekonomske stabilizacije može se uspješno realizovati samo

Digitized by Google

ako se on dovede u neposrednu vezu i sa Marksovim naučnim metodom. Samo svestranijim korišćenjem Marksovog naučnog metoda u ekonomskoj analizi privredne stvarnosti jugoslovenskog samoupravnog društva može se, pored ostalog, doći i do pouzdanijih elemenata za brži izlaz iz privrednih i društvenih protivurječnosti u kojima se nalazimo.

Polazeći od tako definisanog cilja, u narednih nekoliko stranica ukratko ćemo podsjetiti na opšti značaj i bitne odlike Marksovog naučnog metoda, nadajući se da takvo podsjećanje neće biti na odmet ni jednom našem marksističkom teoretičaru i istraživaču socijalističke samoupravne stvarnosti, posebno u godini kada sa pijetetom obilježavamo stogodišnjicu smrti Karla Marksa.

2. Opšti značaj Marksovog naučnog metoda

Na epohalan značaj, trajnu analitičku vrednost i aktuelnost metoda ekonomske analize kojim se Marks služio u svom naučnom radu do sada je ukazivano od strane brojnih marksističkih teoretičara i interpretatora Marksovog naučnog dela.

Na značaj Marksovog naučnog metoda prvi je ukazao Engels, ističući da »razradu metoda na kome je zasnovana Marksova kritika političke ekonomije smatramo za rezultat koji po svom značaju teško da zaostaje za osnovnim materijalističkim pogledom«[1].

Lenjin je, takođe, posebno upozoravao na epohalan značaj Marksovog naučnog metoda: »Ako Marks nije ostavio *Logiku* (s velikim početnim slovom), on je ostavio logiku »Kapitala« . . .«[2].

Đ. Lukač je mišljenja »da se ortodoksnost u pitanjima marksizma odnosi isključivo na metodu«[3].

P. Svizi smatra da Marksovi »najoriginalniji i najznačajniji doprinosi imaju baš metodološki karakter«.[4]

R. Garodi naglašava da Marksova kritika političke ekonomije »sačinjava istinsku 'kopernikansku revoluciju' u političkoj ekonomiji kao i u filosofiji. Ta revolucija jednako je duboka kao ona što ju je Marks ostvario u filosofiji i služi se istom metodom«.[5]

I. Maksimović smatra da Marksov »Predgovor« i »Prilog kritici političke ekonomije« mogu da posluže i »*kao prava dela konceptualno i metodološki novog pristupanja i novog shvatanja prirode i predmeta ekonomske analize* — sa pozicija već izgrađe-

---

[1] Iz serije Engelsovih članaka — recenzija na Marksovo delo »Prilog kritici političke ekonomije«, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 209.

[2] V. I. Lenjin: »Filosofske sveske«, »Kultura«, Beograd, 1955.

[3] Đerđ Lukač: »Geschichte und Klassenbewustsein«, 1923, str. 13, a prema P. Sweezy, »Teorija kapitalističkog razvitka«, »Naprijed«, Zagreb, 1959. str. 21.

[4] P. Svizi, isto.

[5] R. Garodi, isto, str. 111.

Digitized by Google

nog filosofskog pogleda na svet i novog po sadržini dijalektičkog metoda mišljenja«.[6]

A. Dragičević konstatuje da »Marksovo određivanje predmeta političke ekonomije i njegova metoda ekonomske analize upravo i čine najznačajnije aspekte njegove ekonomske teorije«. On dalje ističe da stanje u kojem se nalazi politička ekonomija socijalizma »najbolje posvjedočuje da se bez striktne primjene Marksovog metoda apstrakcije ne može postići vidan napredak u naučnoj analizi nove ekonomske formacije i njene ekonomske strukture«[7].

R. Lang podvlači da je »s Marksom nastupilo novo razdoblje u razvitku metode političke ekonomije. On je pokazao da samo metoda bazirana na dijalektičkom i historijskom materijalizmu omogućuje naučne rezultate na području društvenih nauka. Marksov doprinos metodi političke ekonomije je položio temelje za njezin daljnji razvoj. Svojom je metodom, među inim, omogućio izgradnju dinamičkog pristupa istraživanjima u političkoj ekonomiji, upozorio je na značenje modela za analizu i usmeravanje ekonomskog procesa, čime je gradio temelje suvremenim metodama ekonomske analize koje su od posebnog značaja u razdoblju kada funkcionisanje narodne privrede više nije prepušteno spontanom djelovanju ekonomskih zakona, nego se u novim odnosima proizvodnje društvenim utjecajem ostvaruju društveni ciljevi ekonomskog razvoja«.[7a]

M. Kreso smatra da »metod koji je Marks primenio u »Kapitalu« svakako ima mnogo širi značaj rezultata koje je on postigao u analizi ekonomskih kategorija i ekonomskih odnosa u kapitalizmu«.[8]

Po mišljenju G. Zaječaranovića »naročito interesantan primer efikasne dijalektičke primene raznih posebnih naučnih metoda u njihovoj uzajamnoj saradnji i prožimanju predstavlja Marksov metod, u onom obliku u kome dolazi do izražaja u 'Kapitalu'«[9].

Posebno zapaženu interpretaciju metoda ekonomske analize kojim se Marks služio u »Kapitalu« dao je M. Samardžija u svom radu »Cena proizvodnje«.[10]

---

[6] Dr I. Maksimović: »Uvod u političku ekonomiju«, Centar za dokumentaciju i publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1969, str. 78.

[7] Adolf Dragičević: »Marksova ekonomska teorija i politička ekonomija socijalizma«, »Naše teme«, br. 11, Zagreb, 1967, str. 2025, 2049.

[7a] Prof. dr Rikard Lang: »Politička ekonomija — uvod i osnove«, »Informator«, Zagreb, 1968, str. 38—39.

[8] Dr M. Kreso: »Marksov metod u Kapitalu«, »Pregled«, br. 7, Sarajevo, 1968, str. 33.

[9] Gligorije Zaječaranović: »Analiza i sinteza u okviru dijalektike Hegela i Marksa«, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966, str. 122.

[10] Dr Miloš Samardžija: »Cena proizvodnje — metodološko-teorijska razmatranja«, »Nolit«, Beograd, 1957. g.

Digitized by Google

Međutim, i pored takvog tretmana Marksovog naučnog metoda, teorijska i praktična razrada tog metoda u cilju njegove stvaralačke aplikacije u analizi socijalističkog načina proizvodnje, daleko zaostaje za njegovim opštim značajem. Prvo, marksistička naučna literatura u kojoj se tretiraju metodološka pitanja celokupnog Marksovog dela, posebno »Kapitala«, je veoma oskudna.[11] Drugo, u samoj interpretaciji Marksovog naučnog metoda postoje određeni nesporazumi među marksističkim teoretičarima, što otežava primenu tog metoda u otkrivanju objektivnih zakonitosti ekonomskog razvitka savremenog socijalističkog društva. Među najozbiljnije nesporazume spada, pored ostalog, neuočavanje suštinske razlike između Marksovog metoda istraživanja, s jedne, i rezultat tih istraživanja, s druge strane. S tim u vezi M. Korać s pravom upozorava »da znatan broj ekonomista brka Marksov metod istraživanja sa rezultatima tih istraživanja, pa umesto da primeni taj metod na analizu socijalističke stvarnosti, on je posmatra kroz kategorije koje predstavljaju rezultat jedne nesocijalističke stvarnosti«.[12] Zbog toga su i brojni nesporazumi marksističkih ekonomskih teoretičara o pojedinim pitanjima teorije i prakse savremenog socijalizma neretko i čisto metodološkog karaktera, to jest potiču iz različitog poimanja, interpretiranja i aplikacije Marksovog metoda u istraživanju ekonomskog bića savremenog socijalističkog društva.

Pošto Marksov naučni metod ima izuzetnu analitičku vrednost u razotkrivanju objektivnih zakonitosti ekonomskog razvitka svakog savremenog društva, pa time i jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, izložićemo u najkraćim crtama neke važnije odlike tog metoda, posebno one koje su od značaja i za problem teorije vrednosti i cena.

---

[11] Među značajnije teorijske radove, pored već citiranih, u kojima se tretira Marksov metod su: M. M. Rozentalj: »Voprosy dialektiki v Kapitale Marksa«, Moskva 1960. g.; Henryk Grossmann: »Zakon akumulacije i slom kapitalističkog sistema«, »Kultura«, Beograd, 1956. g.; dr Vojin Milić: »Sociološki metod«, »Nolit«, Beograd, 1960. g.; Karel Kosik: »Dijalektika konkretnog«, »Prosveta«, Beograd, 1967. g.; Jean Hyppolite: »O strukturi kapitala i nekim filozofskim pretpostavkama Marksovog djela«, »Naše teme«, br. 5, Zagreb, 1969. g.; dr Adolf Dragičević: »Marksova ekonomska teorija i politička ekonomija socijalizma«, »Naše teme«, br. 11, Zagreb, 1967; dr I. Maksimović: »O savremenoj ekonomskoj teoriji«, »Kultura«, Beograd, 1961; dr Rikard Lang: »Politička ekonomija«, »Informator«, Zagreb, 1968. g.; Stojan Andov: »Kritičke beleške o metodu teorije dohodne cene«, »Socijalizam«, br. 12, Beograd, 1970. g.

[12] Dr Miladin Korać: »Teze za teoriju socijalističke robne proizvodnje«, Zbornik radova: »Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji«, »Informator«, Zagreb, 1965, str. 12.

Digitized by Google

3. Osnovne odlike Marksovog naučnog metoda

Metod kojim se Marks služio u svom obimnom naučnom radu je po svojoj sadržini veoma kompleksan i višedimenzionalan. Najvažnije odredbe tog metoda precizno je definisao sam Marks u svojim brojnim radovima, posebno u »Prilogu kritike političke ekonomije«.

3.1. *Dijalektički metod*

U Predgovoru drugom izdanju »Kapitala« Marks je svoj metod nazvao dijalektičkim metodom, smatrajući ga opšteteorijskom i polaznom osnovom svog naučnog istraživanja anatomije buržoaskog društva. Sadržinu Marksovog dijalektičkog metoda čini materijalizam i uopšte materijalistički pogled na svet. Ističući da je metod primenjen u »Kapitalu« naišao na slabo razumevanje, Marks, pored ostalog, navodi sledeći citat (dajemo ga u skraćenom obliku) iz jednog članka petrogradskog »Vesnik Evropi« u kojem je, po Marksovom mišljenju, najpotpunije opisan njegov dijalektički metod. »Za Marksa je od važnosti samo jedno: naći zakon pojava čijim se istraživanjem bavi. I nije mu od važnosti samo zakon koji njima vlada ukoliko te pojave imaju gotov oblik i ukoliko su vezane u celinu koja se posmatra u nekom datom periodu vremena. Za njega ima važnost pre svega zakon njihovog menjanja, njihovog razvitka, tj. prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tančine posledice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava... Prema tome Marks se brine samo za jedno: da tačnim naučnim istraživanjem utvrdi nužnost određenog uređenja društvenih odnosa i da, koliko je god to moguće, besprekorno utvrdi činjenice koje mu služe kao polazne ili oslone tačke... Na društveno kretanje Marks gleda kao na prirodno-istorijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svesti i namera ljudi, nego baš obratno određuju njihovu volju, svest i namere... Ali, reći će kogod, opšti zakoni ekonomskog života jedni su te isti, svejedno jesu li primenjeni na sadašnjicu ili na prošlost. Upravo to Marks poriče. Po njemu, takvi apstraktni zakoni ne postoje... Naprotiv, po njegovom mišljenju, svaki istorijski period ima svoje vlastite zakone... Čim je život prevalio neki dati period razvitka, čim iz datoga stanja pređe u neko drugo, počinju njime vladati i drugi zakoni... Sa različitim razvitkom proizvodne snage menjaju se i odnosi i zakoni koji ih regulišu. Kad Marks sebi postavlja za cilj da kapitalistički privredni poredak istraži i objasni sa toga stanovišta, on samo strogo naučno formuliše cilj koji svako tačno istraživanje ekonomskog života mora imati... Naučna vrednost takvog istraživanja leži u rasvetljavanju naročitih zakona kojima se reguliše nastanak, postojanje, razvitak i smrt

Digitized by Google

nekog datog društvenog organizma i njegova zamena nekim drugim, višim organizmom...« »Po svojoj osnovi (materijalističkoj — prim. D. D.), moj dijalektički metod ne samo da se razlikuje od Hegelovog, nego mu je i direktno suprotan. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu spoljašnju pojavu. Kod mene je idejno, naprotiv, samo materijalni svet prenet i prerađen u čovekovoj glavi«.[13]

U pismu Kugelmanu od 6. marta 1868. godine Marks kaže: »Moj metod istraživanja *nije* hegelovski, jer ja sam materijalist, a Hegel — idealist. Hegelova dijalektika je osnovni oblik svake dijalektike, ali tek *pošto* se s nje skine njen mistični oblik, a po tome se baš razlikuje moj metod«.[13a]

U pismu Nencelu, od 27. juna 1870. g., Marks kaže: »Lange je tako naivan da kaže kako se ja u empirijskom materijalu »krećem s retkom slobodom«. On i ne sluti da ovo »slobodno kretanje u materijalu« nije ama baš ništa drugo do parafraza za *metod* kojim se obrađuje materijal, naime za *dijalektički metod*«.[13b]

3.2. *Analitički metod*

U predgovoru francuskom izdanju »Kapitala«, Marks je svoj metod nazvao analitičkim metodom. Obraćajući se francuskim čitaocima Marks kaže: »Analitički metod, kojim sam se poslužio i koji još nije bio primenjivan na ekonomske probleme, prilično otežava čitanje prvih glava, pa se treba bojati da će se francuska politika, uvek nestrpljiva da dođe do rezultata, ...zastrašiti da produži zato što neće naći odmah sve na početku. To je nezgoda protiv koje ja ne mogu ništa, osim da unapred za svaki slučaj upozorim na to i da naoružam čitaoca koji traži istinu. Nema širokog druma koji vodi u nauku, i samo oni imaju izgleda da će se ispeti na njene svetle visove koji se ne plaše umora pri pentranju njenim strmim stazama«.[14]

3.3. *Metod penjanja od pojedinačnog ka opštem*

U Predgovoru »Priloga kritike političke ekonomije« Marks kaže da »čitalac koji uopšte želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje ka opštem«[15]. To znači da je metod kojim se

---

[13] K. Marks, »Kapital«, Prvi tom, knjiga I, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 18—20.

[13a] Karl Marks: »Pisma Kugelmanu«, »Kultura«, 1951, str. 60.

[13b] Karl Marks: »Pisma Kugelmanu«, »Kultura«, 1951, str. 130.

[14] Karl Marks, »Kapital«, Prvi tom, knjiga I, cit. izd., str. 22.

[15] K. Marks: »Prilog kritici političke ekonomije«, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 7.

Digitized by Google

Marks služio pored ostalog i indikativni metod, koji »označava put od konkretne složene pojave ka apstraktnoj prostoj kategoriji . . .«[16]

3.4. *Jedinstvo istorijskog i logičkog metoda*

Metod kojim se Marks služio u političkoj ekonomiji predstavlja svojevrsno jedinstvo istorijskog i logičkog, koje je došlo do izražaja u celom Marksovom delu, posebno u objašnjenju sadržine odnosa proizvodnje kapitalističkog društva — odnosa između rada i kapitala. O jedinstvu istorijskog i logičkog u svom istraživanju Marks, pored ostalog, ističe sledeće: »Anatomija čoveka ključ je za anatomiju majmuna... Buržoaska ekonomija daje ključ za antičku... Zemljišna renta ne može se razumeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljišne rente... Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su istorijski bile određene. Naprotiv, njihov redosled određen je odnosom koji one imaju jedna prema drugoj u buržoaskom društvu . . .[17]

U vezi sa izlaganjem ekonomskih kategorija sa stanovišta kooperacije istorijskog i logičnog u metodu političke ekonomije, Marks naglašava: »... Uopšte u svakoj istorijskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvek imati na umu da je subjekat, u našem slučaju moderno buržoasko društvo, dat i u stvarnosti i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, odredbe egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta, i da ono stoga i ***u naučnom pogledu*** ne počinje tek tamo gde se o njemu *govori kao takvome*«.[18]

Obrazlažući Marksov metod primenjen u političkoj ekonomiji, Engels kaže da se »kritika ekonomije, čak i pošto je metod dobijen, mogla (se) dati na dva načina: istorijski i logički«. Pri tome istorijski metod »prividno ima preimućstvo veće jasnoće, jer se prati *stvarni* razvitak, ali faktički bi time, u najboljem slučaju, postala samo popularnija. Istorija često ide u skokovima i u cik-caku i trebalo bi je pritom svuda pratiti, što bi značilo ne samo uzimanje u obzir mnogo građe neznatne važnosti, nego bi i tok misli morao biti često prekidan«. Zbog toga je logički metod tretiranja bio jedino na mestu. »A ovaj, ustvari, nije ništa drugo do istorijski način tretiranja, samo oslobođen istorijske forme i svih slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija, time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz, u apstraktnoj i teorijski konsekventnoj formi, is-

[16] Dr M. Samardžija: »Cena proizvodnje«, cit. izd., str. 19.
[17] Isto, str. 196, 198.
[18] Isto, str. 196, 197.

Digitized by Google

torijskog procesa; odraz korigovan, ali korigovan po zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu se svaki momenat može posmatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti, njegovog klasiciteta.«[19]

Cela arhitektura »Kapitala« sazidana je na jedinstvu istorijskog i logičkog metoda. Istraživanje u »Kapitalu« počinje sa robom, u kojoj su skrivene sve bitne odredbe i protivrečnosti odnosa proizvodnje kapitalističkog društva. (»Bogatstvo društava« u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao »ogromna zbirka roba«, a pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik.«[19a] Zaključni deo »Kapitala« posvećen je analizi klasne strukture kapitalističkog društva. (»Vlasnici gole radne snage, vlasnici kapitala i zemljovlasnici, kojima najamnina, profit i zemljišna renta sačinjavaju odgovarajuće izvore dohotka, dakle najamni radnici, kapitaliste i zemljovlasnici, sačinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje«.[19b]

Logičko izlaganje ekonomskih kategorija od robe do klasa istovremeno odražava i istorijski tok njihovog kretanja. »Pri tom metodu mi polazimo od prvog i najprostijeg odnosa koji se istorijski, faktički, nalazi pred nama, ovde, dakle, od prvog ekonomskog odnosa koji zatičemo. Ovaj odnos raščlanjujemo. U tome što je on odnos već je sadržano to da ima dve strane koje se odnose jedna prema drugoj. Svaku od tih strana posmatramo zasebno; iz toga proizlazi način na koji se one odnose jedna prema drugoj, njihovo uzajamno dejstvo. Pokazaće se protivrečnosti koje traže rešenja. Ali zato što ovde ne posmatramo apstraktni proces mišljenja koji se vrši samo u našim glavama, već stvarni proces koji se bilo kad zaista vršio ili se još vrši, mada su se i ove protivrečnosti u praksi razvijale i verovatno našle svoje rešenje. Pratićemo način toga rešavanja i videćemo da je rešenje postignuto uspostavljanjem jednog novog odnosa, čije ćemo dve suprotne strane tek imati da razvijamo itd.«[19c]

3.5. *Metod istraživanja i izlaganja*

Marks je posebno ukazivao da se metod istraživanja mora formalno razlikovati od metoda izlaganja. »Istraživanje ima da u tančine zagospodari materijalom, da analizira njene različite oblike razlika, da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti na odgovarajući

---

[19] F. Engels: »Karl Marks, ‚Prilog kritici političke ekonomije'«, »Prilog kritici političke ekonomije«, isto, str. 210

[19a] K. Marks: »Kapital«, Prvi tom, isto, str. 41.

[19b] K. Marks: »Kapital«, Treći tom, knjiga III, isto, str. 433.

[19c] F. Engels: »K. Marks, ‚Prilog kritici političke ekonomije'«, isto, str. 210—211.

Digitized by Google

način. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako će izgledati kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori«[20].

Kao što je poznato, Marks je detaljno istražio buržoasko društvo, kako u pogledu postojeće literature, tako i u pogledu njegovog konkretnog života.[21] Na osnovu metoda istraživanja Marks je pristupio formulisanju svog metoda izlaganja. »Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa stvarnom pretpostavkom, dakle, na primer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekat čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem posmatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrakcija ako izostavim, na primer, klase iz kojih je sastavljeno. Ove klase su, opet, prazna reč ako ne poznajem elemente na kojima one počivaju, na primer, najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, imaju za pretpostavku razmenu, podelu rada, cene itd. Kapital, na primer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrednosti, novca, cene itd. Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična predstava celine i ja bih bližim određivanjem dolazio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od zamišljenog konkretnog na sve mršavija apstraktna, dok ne bih dospeo do najjednostavnijih odredaba. Odatle bih morao krenuti natrag, dok opet ne bih stigao do stanovništva, ali ovog puta ne kao haotične predstave celine, već kao bogate celokupnosti mnogih odredaba i odnosa. Onaj prvi put jeste put kojim je ekonomija istorijski pošla u svom postanku. Ekonomisti XVII veka, na primer, uvek počinju od žive celine, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opšte odnose, kao podelu rada, novac, vrednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahovani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podela rada, potreba, prometna vrednost, penju do države, razmene među nacijama i svetskog tržišta. Očito je da je ovaj drugi metod naučno ispravan.«[22]

3.6. *Metod penjanja od apstraktnog ka konkretnom*

Marks, dalje, svoj metod naziva metodom penjanja od apstraktnog ka konkretnom, koji predstavlja »samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno, reprodukuje ga kao društveno konkretno«.[23] Na taj način se apstraktno-deduktivnom analizom dobija potpuna predstava o anatomiji buržoaskog društva, ali ne kao »haotične predstave celine«, već kao »bogate celokupnosti odredaba i odnosa«.

---

[20] K. Marks: »Kapital«, prvi tom, isto, str. 19—20.
[21] Vidi rad dr P. Vranickog: »Karl Marks«, »Naprijed«, Zagreb.
[22] K. Marks, »Prilog kritici političke ekonomije«, str. 190—191.
[23] Isto, str. 191.

Digitized by Google

3.7. *Metod apstrakcije*

Marks je, dalje, posebnu pažnju pridavao *metodu apstrakcije* u cilju dobijanja pravih elemenata ekonomske analize. »U analizi ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom ni hemijskim reagencijama. Njih mora zameniti moć apstrahovanja«.[24] Suština apstrakcije je u eliminisanju putem metodskog postupka analize, sporednog, nebitnog i suštinskog. »Ako se posmatranje zadržava na površini, koja je izvrgnuta raznovrsnim utjecajima i ne izdvaja apstrakcijom nebitno, slučajno, može se doći do zaključka da nema ničeg bitnog što se očituje putem pojavnih oblika«.[25]

Koristeći se metodom apstrakcije Marks je pronikao u suštinu pojava i procesa, utvrdio unutrašnju vezu i zakonitost.

Društvene procese Marks posmatra u »najistaknutijem obliku«, odstranjujući sve »uticaje koji ometaju analizu«, obezbeđujući nekom vrstom misaonog eksperimenta »čisto odvijanje procesa« da bi ih što uspešnije mogao proučavati. Marks nastoji da uvek svaki »problem pokazuje u svojoj čistoći«.[25a]

Razotkrivanje i objašnjenje zakona ekonomskog razvitka modernog buržoaskog društva Marks je zasnovao na modelu »čistog kapitalizma«. Pri konstruisanju tog modela Marks se služio čitavom skalom teorijskih pretpostavki. Marks do njih nije dolazio na aprioristički način, nego na osnovu prethodne temeljite analize kapitalističkog načina proizvodnje i odnosa proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Naučnost njegovih apstrakcija omogućilo mu je da utvrdi suštinske i nužne odnose u kapitalističkom društvu. Marks kaže: »Uopšte uzev, pri takvom opštem istraživanju uvek se pretpostavlja da stvarni odnosi odgovaraju svojim pojmovima, ili što je isto, stvarni odnosi prikazuju se samo ukoliko izražavaju svoj vlastiti opšti tip«.[26]

Među najvažnije opšte pretpostavke od kojih je Marks pošao u analizi kapitalističkog društva su, pored ostalih sledeće:[27] 1) da je sistem društvene proizvodnje jednog nacionalnog društva zatvoren, to jest eliminisane su ekonomske veze tog društva sa drugim nacionalnim ekonomijama; 2) da se sistem društvene proizvodnje sastoji isključivo od proizvodnih grana, to jest oblast prometa je apstrahovana iz analize; 3) da se kapitalističko društvo sastoji iz dve osnovne klase — kapitalisti i radnici, to jest apstrahovano je postojanje drugih klasa i društvenih slojeva; 4) da u sistemu vlada slobodna konkurencija, kako u odnosu na kapital

---

[24] Isto, str. 7—8.
[25] Dr R. Lang, isto, str. 31.
[25a] G. Zaječaranović, isto, str. 90.
[26] K. Marks: »Kapital«, tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 106.
[27] Najpotpuniju sistematizaciju Marksovih opštih i specifičnih pretpostavki dao je M. Samardžija u citiranom radu: »Cena proizvodnje«, str. 148—150.

Digitized by Google

tako i u odnosu na radnu snagu; 5) da se robe prodaju po vrijednosti, to jest da je u svim granama ponuda jednaka tražnji za robama; 6) da se stepen eksploatacije rada ne mijenja i da se u sistemu proizvodna snaga ne mijenja.

4. Područja primjene Marksovog naučnog metoda u analizi jugoslovenske samoupravne stvarnosti

Naprijed pobrojane metodološke postupke kojima se Marks koristio u svojim analizama kapitalističkog načina proizvodnje neophodno je, na odgovarajući način, koristiti i u analizi uslova reprodukcije socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. U fokusu istraživanja morala bi se, pored ostalih, naći slijedeća pitanja teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja: roba, zakon vrijednosti, prometna vrijednost, pretvaranje vrijednosti u cijenu, razmjena, tržište, radna snaga, društveni karakter sredstava za proizvodnju, višak vrijednosti, tekući i minuli rad, društvena i proširena reprodukcija, novac, dohodak, kredit, kamata, banke, promet, odnosi sa inostranstvom, društvena organizacija rada, funkcionisanje organizacija udruženog rada, nadgradnja, slobodna razmjena rada, solidarnost i uzajamnost itd.

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Eskalacija antikomunizma

Otkad postoji klasno društvo u njemu djeluju i različiti antagonizmi, uz postojanje dviju osnovnih klasa, pa i dva osnovna društveno-ekonomska, politička i ideološka stava, međusobno oštro suprotstavljenih. Jedni su reakcionarni, a drugi revolucionarni. I danas u svijetu djeluju dvije osnovne klasno grupisane i ideološki sudarene snage — radničke i komunističke, s jedne, i buržoasko-reakcionarne i antikomunističke, s druge strane. Marks je još u Manifestu istakao da »bauk komunizma« kruži svijetom i da su se sve reakcionarne snage udružile protiv njega.

Od nastanka klasa do danas vodi se bespoštedna borba na ideološkom, ekonomskom, socijalnom, političkom i drugim poljima između onih snaga koje su za oslobođeni rad i za prevazilaženje klasnog društva i onih koje su za neravnopravnu klasnu dominaciju, za buržoasko društvo kao jednom zauvijek dato društvo.

Pored kapitalizma kao svjetskog sistema i socijalizam kao proces postaje svjetski sistem. Suprotnosti između rada i kapitala i između razvijenih i nerazvijenih su sve jače i dobijaju nove oblike. Ogroman dio čovječanstva razvija oslobodilačku i socijalističku praksu, bori se za bolji i pravedniji život, a komunisti u nje-

* U »Komunistu« je 30. maja ove godine vođena diskusija o antikomunizmu, koja je objavljena u listu u celini. »Socijalizam«, po svom izboru, objavljuje šire verzije izlaganja D. Dragosavca, B. Pribićevića, M. M'nića, M. Komatine i Ž. Berisavljevića.

Digitized by Google

mu i za besklasno društvo. Postojeće antikomunističke snage imaju veliku državnu, ekonomsku, vojnu, crkvenu, propagandnu i drugu moć; one organizirano, precizno i ofanzivno djeluju. Nastoje da diskreditiraju, zastraše i fizički ugroze sve oslobodilačke, socijalističke snage.

Antikomunističku propagandnu histeriju je posebno razvio fašizam, ali je i danas razvijaju najreakcionarnije snage sa osloncem i uporištem u moćnim multinacionalnim kompanijama, u nekim buržoaskim vladama, koriste se određenim crkvenim organizacijama i klericima, vojno-industrijskim potencijalima itd. Antikomunisti se vješto koriste i raznim slabostima u revolucionarnim pokretima. Nastoje da kroz svoju propagandu i socijalizam poistovjete sa staljinizmom. Buržoaska antikomunistička strategija zasniva se na tome da se u kapitalističkim zemljama i u zemljama u razvoju onemogući socijalizam, a u socijalističkim zemljama ubrza buržoaska restauracija.

Procesi u svjetskoj privredi, osobito sadašnja ekonomska i politička kriza, ukazuju na činjenicu da su politička i ekonomska kretanja u svijetu u uskoj vezi sa borbom za političku i ekonomsku ravnopravnost naroda i zemalja. Priznavanje ravnopravnosti i međuzavisnosti nacionalnih privreda u svijetu je presudan činilac za prevazilaženje eksploatatorskog sistema u međunarodnim ekonomskim odnosima. Organizirano djelovanje ekonomski nedovoljno razvijenih zemalja i naprednih društvenih snaga u svijetu može znatno ubrzati pozitivne procese. U tome je i smisao borbe zemalja nerazvijenog juga, podržanih od progresivnih snaga i pokreta u svijetu. U tome je moć politike nesvrstanosti u borbi protiv svih oblika dominacije. Komunisti moraju biti na strani onih koji su u inferiornom materijalnom, društvenom i političkom položaju. Oni to i jesu. Otuda, između ostalog, i euforični bijes svjetske reakcije.

Ekonomska neravnopravnost u odnosima između zemalja u razvoju i visokorazvijenih zaoštrava se zbog nastojanja da se ta neravnopravnost ne samo zadrži, nego i produbi. Još ima ostataka starog kolonijalnog sistema, a putem neokolonijalizma se i dalje mnogi narodi drže u položaju političke potčinjenosti i perfidno se vrši bespoštedna eksploatacija. Uslijed krize zaoštravaju se i suprotnosti između »države blagostanja« sa svim njenim institucijama i radničke klase i drugih naprednih snaga u razvijenim zemljama. U posljednje vrijeme problemi nezaposlenosti, inflacije, platnog deficita, uz zaoštravanje političkih i privredno strukturnih protivriječnosti, potresaju gotovo sve zemlje.

Trka u klasičnom i nuklearnom naoružavanju ubrzano se nastavlja. Detant je u dubokoj krizi. Tu krizu produbljava borba blokova i velesila za proširenje interesnih sfera i zona utjecaja, kao i hegemonističke apsiracije velesila, i ne samo njih, za promjenu granica pojedinih zemalja. A vasionska takmičenja i rat ideja nisu novisti. Nova je samo koncepcijska zaokruženost tih elemenata u funkciji blokovskog nadmetanja i hegemonizma.

Digitized by Google

Pouzdano se može reći da će se suvremeni svijet i ubuduće razvijati protivrječno i kroz klasnu borbu. I dalje će jačati težnje naroda i zemalja za suverenitetom, samostalnošću, nezavisnošću i ravnopravnošću. Razvijat će se borba između naprednih i reakcionarnih snaga, pa, u tome sklopu, i komunističkih i antikomunističkih. Antikomunističke snage koriste situaciju u Poljskoj i vojnu intervenciju u Avganistanu da se u razvijenim kapitalističkim zemljama stvore povoljniji uslovi za mobilizaciju javnog mnijenja u cilju jačanja njihove vojnostrateške, financijsko-ekonomske i tehnološke pozicije. Iako neke vodeće kapitalističke snage, pa i njihove vlade, prave određene razlike između sistema pojedinih socijalističkih zemalja, između ideologije i politike komunističkih partija razvijenih zemalja, pa i u odnosu na Savez komunista Jugoslavije, antikomunizam je na idejnom i političkom planu u cjelini uperen protiv socijalizma.

Iako su kapitalistički krugovi, naročito desne snage, antikomunistički orijentirani, i u njima postoje različite suprotnosti. Iz više razloga i postojećeg rasporeda klasnih i društvenih snaga, ti krugovi ne uspijevaju da poistovjete sve socijalističke zemlje, radničke partije i pokrete sa staljinizmom, uprkos tome što su svu svoju aktivnost usmjerili baš na to.

Međutim, antikomunistička ofanziva daje određene rezultate, mada je i ona limitirana u uslovima zaoštrene ekonomske krize. U toj situaciji aktivnost komunističkih partija i drugih progresivnih radničkih organizacija dobija na značaju.

Sva kretanja pokazuju da je antikomunistička politika raznih buržoaskih vlada i desnih krugova, ipak, trajnija orijentacija i da se ona uklapa u strategiju nekih kapitalističkih vlada. Njihov je cilj da povrate pozicije koje su imale u poslijeratnom periodu, kako u odnosu na suparničku silu tako i na vlastite saveznike, pri čemu antikomunizam predstavlja značajnu komponentu takve strategije.

Ne treba zaboraviti da je antikomunistička ofanziva neposredno u funkciji blokovskih nadmetanja i nekih kompleksnijih strateških zamisli buržoaskih političara i ideologa kad je riječ o destabilizaciji socijalističkih zemalja i zemalja u razvoju, svih onih koji su zbacili kolonijalnu vlast i koji se bore protiv neokolonijalizma. Svi oni koji se skrivaju iza demokratije, a razvijaju specijalni rat, krstaški rat protiv svega progresivnog, vrše opasan posao.

Antikomunizam je konstanta u određivanju politike nekih kapitalističkih vlada i prema socijalističkoj Jugoslaviji. U funkciji je jedne šire strategije i taktike, a ne samo ideološke orijentacije reakcionarnih snaga. I mi smo, dakle, izloženi toj jakoj antikomunističkoj propagandi sa svim obilježjima specijalnog rata. Geopolitička osjetljivost prostora na kome smo i određene teškoće u kojima se nalazimo podstiču antikomunističke snage da jačaju pritisak na Jugoslaviju.

Digitized by Google

S tim je povezano i aktiviranje neprijateljske emigracije i stvaranje svojevrsne pete kolone antikomunističkog tipa u našoj zemlji. Ekstremnu jugoslovensku emigraciju su, nekad više nekad manje, koristile i koriste reakcionarne snage Zapada u funkciji hladnog i psihološkog rata na antikomunističkoj, a na Istoku na informbirovskoj osnovi. Dio emigracije danas, međutim, mora, bar prividno, mijenjati fašističku, odnosno staljinističku orijentaciju, da bi se što lakše naturala kontrarevolucionarna alternativa — restauracija buržoaskog ili neostaljinističkog sistema. I ta emigrantska grupacija, kao i otvorena fašistička emigracija, djeluje sa antikomunističkih pozicija, zalaže se u pojedinim zemljama za promjenu njihove tekuće politike prema Jugoslaviji, odnosno da vrše pritisak na Jugoslaviju. Nosioci takvih kampanja ugrađeni su i u nekim našim sredinama na nekim punktovima. Pokušava se stvarati jedna vrsta opozicije koja uz pomoć pritisaka izvana nastoji izboriti svoj legalitet. To je tobožnja »slobodarska« opozicija koja zagovara političko partnerstvo. Ona podstiče idejno-politički pluralizam u Savezu komunista, čija je materijalna osnova u državnom kapitalu, u ovom trenutku snažnom na nivou republika i pokrajina, ali i drugdje.

Jedna vrsta kvazidemokratski motivisanog oportunizma u našem društvu, pa i u SK, bdije nad tim da se ne bi povrijedilo nosioce ovakvih aktivnosti na našem prostoru. Stvara se klima po kojoj je u našim trenutnim okolnostima tobož rizik otvoreno se suprotstaviti nekim agresivnim grupama koje, u krajnjoj liniji, djeluju sa antisocijalističkih pozicija. Izvjesne dezorijentacije u oblasti idejne svijesti u Savezu komunista utiču na to da se i ispravna idejna i politička orijentacija na energičniju borbu protiv antikomunističke aktivnosti kvalificira kao birokratska manipulacija, kao neostaljinizam od jednih, a od drugih kao koncesije kapitalizmu.

Potrebno je, stoga, da se operativnije, praktičnije, neposrednije i demokratskije, ideološki dosljedno i jasnije određujemo prema tim stvarima. Bez toga bi se velika antikomunistička kampanja, moćno podržana i cinički vođena i na našem prostoru, i dalje razvijala.

Nepovoljna je činjenica to što u zadnje vrijeme i sve veći dio inteligencije u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama pokazuje manju spremnost za borbu sa reakcionarnim snagama, što raste broj onih koji učestvuju u antikomunističkoj kampanji ili joj ne daju otpora.

Savez komunista bi morao da razvija svoju ulogu u demaskiranju krstaškog rata, ne samo tog rata protiv komunizma, već njegove opće usmjerenosti protiv slobodnog razvoja svih naroda i zemalja u svijetu. Treba sistematski razobličavati pretendente koji novom snagom hoće drugima da nametnu svoj model razvoja i preko njega ostvare hegemoniju. Trebamo svima nedvosmisleno reći da onaj tko želi da pomogne svijetu ima za to bezbrojne mo-

Digitized by Google

gućnosti, prije svega u takmičenju na raznovrsnoj i nesebičnoj ekonomskoj pomoći, u oblasti tehnologije i nauke itd. Takvo nadmetanje ne bi bilo ničiji model ni monopol, već ravnopravna saradnja na principima miroljubive koegzistencije između zemalja različitih sistema, između velikih i malih, razvijenih i nerazvijenih.

Moramo izgraditi kontrastrategiju i biti sistematičniji i efikasniji u vođenju naše nesvrstane politike na državnom planu i politike ravnopravnosti u radničkom pokretu. Takva politika jednako odgovara radničkoj klasi i svim narodnima, svim nacionalno-oslobodilačkim pokretima i svim radnim ljudima. Reakcionarnom konceptu života i odnosa prava alternativa je u slobodnom i ravnopravnom razvoju svih zemalja i naroda, uz bogaćenje i unapređivanje istinskih ljudskih prava i sloboda. Zato moramo neprekidno raskrinkavati svu nehumanost antikomunističke strategije uperene protiv osnovnog istorijskog trenda — ostvarivanja punih nacionalnih i ljudskih prava.

Našim ljudima to treba stalno objašnjavati. Mi u svojoj novijoj historiji imamo više tipičnih primjera najezde antikomunizma na put naše nacionalne i ljudske emancipacije. Već pedesetih godina, kada je antikolonijalna revolucija bila u usponu, i kod nas je došlo do fenomena »đilasovštine«. U samom svom začetku on je bio uperen protiv nove, socijalističke Jugoslavije. Koristio se, također, ondašnjim teškoćama u cilju da preusmjeri Jugoslaviju u pravcu kapitalističke alternative.

Nije slučajno što su centri svjetske reakcije Đilasovu »Novu klasu« brzo preveli, kao bibliju, na mnoge jezike i distribuirali je u mnoge zemlje antikolonijalne revolucije. Cilj im je bio da snage koje su na čelu te revolucije dekuražiraju u njihovoj orijentaciji za socijalizam i društveni progres. To su iskoristile i reakcionarne snage zemalja koje nisu imale kolonijalno nasleđe (SAD i druge) u nuđenju svog modela antikolonijalne revolucije, a, u stvari, cilj je bio da preusmjere tu revoluciju, da je potčine svojim interesima. Zasnivale su tezu da ni jedan socijalistički sistem, ni jedan komunistički pokret, ni jedna komunistička partija, pa ni varijanta socijalističkog samoupravljanja, u borbi protiv staljinizma i za nezavisnost nije dobra, jer se iz nje rađa despotija nad ljudima, antidemokratija. Imalo je to istorijsku dimenziju u borbi oko uticaja na razvoj antikolonijalne revolucije. I tada ta teza nije bila uperena samo protiv uticaja staljinizma kao suparnika kapitalističkoj hegemoniji koji također teži da ostvari svoj uticaj, što se kasnije izrazilo i u stavu o »prirodnom« savezništvu i nametanju svoga modela socijalizma. Supersile nastoje da iskoriste poraz klasičnog kolonijalizma za vlastitu dominaciju, za izvoz revolucije, odnosno kontrarevolucije.

Potrebno je u normalni historijski kontekst staviti i ovaj sadašnji fenomen, kao i hladnoratovsko buđenje ideološko-političkih komponenti antikomunizma. Nosioci antikomunističke kampanje u svom projektu dugoročne strategije spoljne politike težište akcije su usmjerili prema Africi, Aziji i Latinskoj Americi. Ali front

Digitized by Google

im se proteže čitavim svijetom. Posrijedi je cilj da se obeshrabre sve revolucionarne transformacije savremnog društva. On je jasno vidljiv u intervencijama u Nikaragvi, u Libanu, na jugu Afrike, u Aziji; vidi se u spremnosti kolonijalista i neokolonijalista da se ponovno vrate i s vojskom na neka neuralgična područja, u upornoj borbi protiv učešća revolucionarno-demokratskih snaga u vladama Zapadne Evrope.

Proces zaoštravanja ukupne situacije na vojnom, ekonomskom i političkom poprištu morao je, po logici stvari, da zahvati i teren ideološke konfrontacije i obratno. Tako zasnovana antikomunistička strategija ne može da ograniči aktivnost kontrarevolucionarnih, imperijalističkih, neokolonijalističkih snaga samo na odnose između dvije velike sile. Ne bismo smjeli, ni zbog nas ni zbog socijalizma kao svjetskog procesa, pojednostavljivati cijelu stvar, iako je činjenica da dvije velesile imaju jak monopol i na informacije, moćna sredstva djelovanja na inteligenciju i na druge slojeve stanovništva i da i tim putem vode igru ideološke konfrontacije redovno i preko leđa trećih zemalja.

U tom kontekstu treba sagledati i kontinuitet hegemonističke spoljne politike pojedinih vlada, koja ima više aspekata i koju nije uvijek lako identificirati. Jedan se odnosi na neprijateljsku zemlju ili blok, drugi na »saveznike«, prije svega unutar bloka, ali i na druge istog sistema, treći na zemlje tzv. trećeg svijeta, četvrti na domaće stanovništvo. Za svaku spoljnu politiku bitan je cilj koji pred nju postavlja vladajuća klasa.

Već 1941. i 1942. godine bilo je jasno da će se drugi svjetski rat relativno brzo završiti i da će ga fašisti izgubiti. Kreatori politike nekih sila među saveznicima antihitlerovske koalicije ocijenili su da se otvara mogućnost za realizaciju globalne dominacije u svijetu. Poznati su nam njihovi planovi oko podjele interesnih sfera. Američki plan »velikih oblasti« definisao je regione »strategijski neophodne za kontrolu svijeta«, za ekonomsku i političku dominaciju.

U danas poznatoj studiji iz toga perioda određen je minimum regiona neophodnih za kontrolu svijeta, a to su: zapadna hemisfera sa bivšim teritorijem britanske imperije i drugim kolonijalnim zemljama jer je kolonijalizam već zahvatio proces nestajanja, zatim Daleki istok. Maksimum je bio cijeli svijet. Između te dve tačke leži pojam »Velike oblasti« definiran u tom dokumentu i zadatak njenog organiziranja. Tu je okvir koji je konstanta u politici nekih uticajnih krugova SAD u poslijeratnom periodu. Do izražaja je to došlo već 1947. godine u Grčkoj.

Pošto su Angloamerikanci ugušili pokret koji je sačinjavao antifašistički otpor u Grčkoj, bilo je neophodno pronaći za to opravdanje. Oni su ga našli u komunističkoj opasnosti koju su poistovjetili sa staljinizmom.

Kada se u Kongresu SAD te, 1947. godine vodila diskusija oko Grčke i drugih problema, kongresmeni i javnost su ubjeđivani da rat, zapravo, još nije završen. Ačeson je održao govor sa

Digitized by Google

naglaskom da Rusi vrše trokratni napad. Jedan pravac napada, po njemu, jeste Iran, drugi Dardanelski moreuz, a treći Grčka. U sva tri slučaja, upozorio je, Rusi žele da preuzmu kontrolu, pored ostalog, u oblastima koje proizvode naftu, zatim u Evropi — u Italiji i Francuskoj koje su ugrožene od komunizma preko jakih komunističkih partija.

Seriozno je kreirana i razvijana struktura hladnog rata. Planeri su bili svjesni da su mu motivi laž, ali su računali da je hladni rat značajno sredstvo za mobilizaciju domaćeg stanovništva u cilju davanja podrške agresivnoj intervencionističkoj politici zbog navodne sovjetske pretnje i staljinizma koji poistovjećuju sa socijalizmom i komunizmom. Taj hladni rat je dobro funkcionirao i imao je različite faze, ali se i dalje nastavlja. Druga suprotstavljena blokovska strana u svemu tome, također, ne želi da zaostane. Intervencionistički potezi se povlače kao na šahovskoj tabli.

Hladni rat služi kao sistem putem kojeg supersile kontrolišu i sopstveno stanovništvo. Ali, to je nestabilan sistem i može da eksplodira u svakom trenutku. Njegovi nosioci, međutim, prihvataju i rizik, samo da što duže i efikasnije kontrolišu »veliku oblast«.

Jedan dokument administracije SAD, nazvan HSC 63, koji je dostupan javnosti od 1975. godine, bio je glavni dokument rane faze hladnog rata. Vodeća teza dokumenta je da je hladni rat, zapravo, pravi rat. Da bi se dala podrška takvom ratu, neophodno je izvršiti mobilizaciju domaćeg stanovništva i ogromno povećati vojni budžet koji je u 1968. godini dostigao cifru od preko 50 milijardi dolara. Od tada je u stalnom rastu. Sličan je trend rasta i ostalih vojnih budžeta u svijetu, što je trku u naoružavanju iz godine u godinu činilo sve vratolomnijom.

Ali, principi »velikih oblasti« bili su ozbiljno uzdrmani vijetnamskim ratom. Iz unutarnjih i spoljnih razloga Džonson nije bio u stanju da povede pravu nacionalnu mobilizaciju. Rat je odveo zemlju u finansijski deficit, a to je dovelo do relativnog ekonomskog slabljenja u odnosu na saveznike — Zapadnu Evropu i Japan. Vijetnamski rat je doveo do pojave tzv. vijetnamskog sindroma — do rastućeg neraspoloženja velikog dijela stanovništva protiv agresije i subverzije, do općeg otpora svjetske javnosti. To je presudno za svaku politiku, posebno za agresivnu, kada se stanovništvo mora da drži u stanju nacionalne euforije ili, bar, u pokornosti, ukoliko se želi ostvariti takva strategija kao što je strategija kontrole »velikih oblasti«.

Zato je bilo neophodno da se glavni propagandni napad usmeri na stanovnike vlastite zemlje, a protivnici diskvalificiraju. U funkciji hladnog i specijalnog rata je i velika kampanja, pokret za »ljudska prava« iz 70-tih godina, koji se nastavlja. Kampanja je imala i ima izvjesnog uspjeha, pokazala je određenu sposobnost vladajućih klasa i kapitalističkih vlada, naročito SAD, da za službu ekspanzionističkoj politici dobije znatan dio inteligencije.

Kampanja je vođena sa velikom upornošću i imala je uspjehe u vreme kada su njeni protagonisti počinili zločine na Kubi, u Indo-

Digitized by Google

kini, Čileu, Palestini, Libanu, u Južnoj Africi itd. Služila je za to da se spreči kritika kapitalističkog sistema i njegovih institucija. Glavni zadatak establiranog učenjaštva i novinarstva je da osigura da se uzroci za mnoge pojave i događaje u društvu ne istražuju u postojećem sistemu. Pošto je u jednom trenutku zapretilo da ta politika doživi debakl, trebalo je naći žrtvenog jarca da bi se odbranio sistem, po tezi — loših ljudi se može naći i u najboljem sistemu. Za to je izabran Nikson. Sve što je u društvu bilo rđavo učinjeno poistovjećeno je sa Niksonom, samo da bi se odbranio poredak. Propaganda je to obilato iskoristila za popularizaciju sistema.

Ta politika se nastavlja i razvija do danas i uz pomoć ne male intelektualne elite Evrope i svijeta. Hladnoratovski arsenal se obogatio, a »specijalni rat«, čiji je sastavni dio antikomunistička propaganda, postaje sve bezočniji.

Veliki se napor ulaže za uticaj u Evropi i Japanu da se prihvati sistem međunarodne konfrontacije. To, međutim, nailazi na otpor, i stvara različite konflikte i između SAD i njenih saveznika.

Reakcionarne huškačke antikomunističke krugove SAD zabrinjava evropsko-arapski dijalog jer u tome vide opasnost da saveznici ojačaju ekonomske i političke pozicije na Bliskom Istoku i u nekim drugim dijelovima svijeta, a posebno u Latinskoj Americi, da poremete dominaciju SAD. Suvremeni program, nazvan »tačereganizam«, ima unutarnje ekonomske i klasne aspekte. Zadatak mu je da se teret situacije prebaci na siromašne i srednje stanovništvo, podstiče bogate da investiraju u industriju, naročito u industriju naoružanja sa najsavremenijom tehnologijom. Tako dolazi do dalje sprege vojnoindustrijskog kompleksa. To je program koji znači smanjenje zaposlenosti, smanjenje dohotka radnika, povećanje proizvodnje sredstava za uništenje, ali i veći profit za veliku industriju. To je način pripreme za rat i za vođenje rata. To je obrazac za koji je Kliford prije tri decenije rekao da se stanovništvo mora ubijediti da rat nije završen. U kontekstu međunarodne konfrontacije vrši se propaganda koja pomaže da se narod dobije za program, koji, inače, trpi od razvijanja takvog programa. Na međunarodnom planu to ima drugačije posljedice. Sjedinjene Države daju velika sredstva za proizvodnju oružja, pored ostalog i za to da se iscrpljuje protivnik, bez obzira što to i njima šteti na svjetskom ekonomskom planu. Zato ulažu veliki napor u ubjeđivanje saveznika u Evropi i Japanu da, na štetu svoje mirnodopske ekonomije, pređu na veće naoružavanje. Tome, kao i ekonomskom bojkotu istočno-evropskih zemalja, vlade ovih zemalja, zbog svog ekonomskog i geopolitičkog interesa, daju otpor.

U postojećoj svjetskoj situaciji došlo je i do poznate krize u Poljskoj. Sa izbijanjem poljske krize postavilo se i pitanje uzroka i načina izlaska iz nje.

Za marksiste, međutim, ostaje pitanje koje traži produbljeniju analizu: kako je — nakon tolikog vremena izgradnje socijalizma

Digitized by Google

u Poljskoj, uprkos činjenici da je Poljska relativno razvijena zemlja sa razvijenom radničkom klasom i proizvodnim snagama — moglo doći do takvog revolta radničke klase i radnih ljudi Poljske, do takve zbrke i zbunjenosti, što je omogućilo širenje antikomunističkog, klerikalno-građanskog i nacionalističkog uticaja.

Različite su kvalifikacije poljskih događaja. Nazivalo se to revolucijom ili kontrarevolucijom, činjenica je da su se radnička klasa i radni ljudi velikim dijelom digli, odnosno da nisu bili spremni da brane sistem koji se proglašavao socijalističkim. Zato je opasno i dalje braniti sistem protiv koga se digla ili ga bar nije spremna da brani radnička klasa, radni ljudi, pa ni članovi Poljske ujedinjene radničke partije. To otkriva krupne slabosti sistema, a ne samo greške i grešnike u sistemu.

Marksistička teorija, pogotovu socijalistička praksa od Pariske komune i oktobarske revolucije do najnovijeg perioda, neprekidno potvrđuje da u izgradnji socijalizma država ne može biti glavna snaga. Naprotiv, smisao marksističko-lenjinističke parole o odumiranju države je u tome da socijalistička država mora biti u funkciji socijalističkih snaga, u borbi protiv klasnog neprijatelja. Nemoguće je govoriti o izgrađenom socijalizmu, a pogotovu ne o komunizmu sve dok je državni aparat glavni faktor u ekonomskim i drugim društveno-političkim odnosima. Davanje državi tih atributa glavna je zabluda i greška staljinizma i neostaljinizma. Da bi se socijalizam uspješno razvijao, organizirane socijalističke snage se moraju uspješnije oslobađati birokratskih kočnica kako bi više prostora dobili socijalistički činioci, razvijale se unutarnje snage i društveni socijalistički produkcioni odnosi koji će sve više povezivati proizvođačke, radne i upravljačke funkcije, otvoriti prostor inicijativi i stvaralaštvu radnih ljudi.

U mnogim slučajevima krize u nekim socijalističkim zemljama, pa i u Poljskoj, izazvane su, pored ostalog, i odsustvom istinske socijalističke demokratije. Događaji u Poljskoj, ali ne samo u Poljskoj, već i naša vlastita praksa, upozoravaju na to da se teški tekući ekonomski problemi mogu uspješno savladati jedino ako se osigura brži i kvalitetniji razvoj socijalističkog političkog sistema i socijalističke demokratije.

Kao i u ranijim periodima, novije krizne situacije u pojedinim socijalističkim zemljama i komunističkim partijama, naročito u Poljskoj, obilato se koriste za raspaljivanje antikomunističke euforije. Sve progresivne snage u svijetu iz toga treba da izvuku debele pouke.

U svijetu, pa i kod nas, ima dosta kompariranja događaja u Poljskoj s događajima u drugim zemljama, pa i u Jugoslaviji. U nekim analizama se pravi analogija nekih pojavnih oblika i kriznih momenata kod drugih sa onima u Poljskoj. Kada je u takvoj analogiji riječ o događajima u Jugoslaviji, najčešće se uzimaju primjeri naše zaduženosti u inozemstvu, debalans robno-novčanih odnosa, nestašica nekih roba i međunacionalni proble-

Digitized by Google

mi. To i jesu određeni problemi, koji su ne samo poljski ili jugoslovenski, već i svjetski. Za nas je važno iz tih događaja izvući prava iskustva.

Pored nekih zajedničkih karakteristika pojavnih oblika kriza u svijetu, pa i u Jugoslaviji, i nekih sličnosti sa onima u Poljskoj, treba ukazati i na bitne razlike. One su u tome što u Jugoslaviji nema stranih trupa. Jugoslavija ne pripada ni jednom bloku. Jugoslavija je nesvrstana socijalistička zemlja. Sistem u Jugoslaviji se počeo rano razvijati na osnovama samoupravljanja, koje omogućuje Jugoslovenima da uspješnije vlastitim snagama savladaju i najteže probleme, uključujući i krize, jer su revolucija i socijalistički sistem omogućili da se stalno uspješno razrješavaju i međunacionalni problemi. Zaduženost i debalans u robno-novčanim odnosima jesu ozbiljni tekući, pa i dugoročni problemi Jugoslavije. I ako bismo izvlačili osnovnu pouku iz toga, onda je ona u tome da treba dosljedno razvijati naš politički delegatski sistem neposredne, samoupravne socijalističke demokratije. To je naša potreba, ali i potreba socijalizma kao svjetskog procesa, čiji smo mi dio. I ranije krizne situacije, kako u Jugoslaviji tako i u drugim socijalističkim zemljama, potvrđuju našu osnovnu orijentaciju i saznanje da je nužno odlučno se suprotstavljati istovremeno staljinističkoj teoriji i praksi i buržoaskoj restauraciji. To za nas ostaje trajno aktuelno, pored ostalog, i kao značajan element borbe protiv antikomunizma.

Polazeći upravo od kontrarevolucionarne, reakcionarne imperijalističke težnje određenih krugova u svijetu za izvozom kontrarevolucije pod vidom demokratije, kao i izvozom staljinizma pod firmom komunizma, moramo sagledati svu ozbiljnost i neodložnost zadatka da iz svega toga izvučemo ne samo pouke, nego i da se organiziramo za svestranu akciju u Savezu komunista i u cijelom našem društvu.

Nezadovoljavajući su naše opće postavljanje i organiziranost u odnosu na pomenute tendencije. Savez komunista bi morao biti aktivniji, koristeći svoje iskustvo, teorijsko i drugo znanje u borbi protiv reakcionarnih antikomunističkih snaga. Naš politički front bi mogao i morao da bude mnogo aktivniji i u publicistici i u nizu djelatnosti u sferi društvenog komuniciranja.

Ni za trenutak ne bismo smjeli potcijeniti aktivnost desnice, s obzirom na njenu angažovanost u ukupnoj svjetskoj situaciji, pa i u jugoslovenskoj. Spoljne hegemonističke i unutarnje reakcionarne snage traže saveznike i najlakše ih kod nas nalaze u raznim vrstama nacionalizma i klerikalizma.

Iako su dejstva u ideološkoj sferi autonomna, relativno samostalna, ona su uvijek neposredno povezana sa ukupnošću odnosa koji se stvaraju u društvu. Ako se to prevede na jezik kojim smo raspravljali na 12. kongresu SKJ i o Platformi za Sedmi samit nesvrstanih, onda je to pitanje ekonomske sfere, borbe za mir i miroljubivu koegzistenciju, za razoružanje, za potpunu dekoloni-

Digitized by Google

zaciju duha, za slobodu i ravnopravnost svih radnih ljudi i naroda u svim oblastima života i stvaranja.

Sadašnja antikomunistička kampanja ima i svoje objektivne limite, s obzirom na vidove kriza u suvremenom svijetu, a i na strategiju progresivnih snaga kojom joj se suprotstavljaju. Za marksiste procesi u svjetskoj privredi, a posebno sadašnja ekonomska kriza, sve više ukazuju na povezanost političkih i ekonomskih kretanja s borbom za ekonomsku i političku ravnopravnost naroda i zemalja, za prevazilaženje postojećih sistema međunarodnih odnosa. U tom pogledu je od velikog značaja organizirano djelovanje zemalja u razvoju.

Suštinu i smisao borbe zemalja nerazvijenog svijeta čine društveni sadržaj politike i pokreta nesvrstanosti, usmjeren protiv svih oblika neravnopravnosti, dominacije i eksploatacije.

Raskorak između nužnosti transformacije procesa reprodukcije i političko-ekonomske organizacije u svijetu se zaoštrava i proširuje. Veliki svjetski problemi više se ne mogu zaobilaziti, kako to još smatraju mnogi kapitalistički krugovi, a i neke socijalističke vlade i rukovodstva pojedinih radničkih partija. Takav odnos sve više postaje kočnica normalnog odvijanja svjetskog procesa reprodukcije, zaoštrava krizu svjetske privrede u cjelini, a time i političku krizu suvremenog svijeta. Nepobitno se pokazalo da se ova, u osnovi, klasna borba, klasne i druge suprotnosti ne mogu prevazići u okviru dosadašnjih odnosa između razvijenih i nerazvijenih.

Sve to proširuje političku i društvenu osnovu borbe radničke klase, narodnih masa i uopće naprednih snaga, uključujući zajedničke napore progresivnih i demokratskih snaga razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, kao i svih subjektivnih činilaca socijalističke svijesti za progresivan, demokratski društveni razvoj.

Duboka kriza zahvatila je privrede svih zemalja, ali ona najvećom žestinom potresa zemlje u razvoju u kojima je u pitanju gola egzistencija ljudi. To je tendencija sve dubljeg jaza između razvijenog Sjevera i nerazvijenog Juga i ako se ona nastavi, moglo bi doći do velikih lomova.

To, s druge strane, pospješuje potiskivanje nekih iluzija u radničkom pokretu stvorenih 60-tih godina da će transformirani kapitalizam, sa idejom o mogućnosti bezgraničnog rasta, obezbijediti socijalnu i ekonomsku pravdu unutar zemalja i između naroda — bez suštinskih društvenih promjena.

Uz velike rezultate antikolonijalne i socijalističke revolucije — revolucionarnih i oslobodilačkih pokreta i unatoč svjetske krize ili, dijelom, i zbog nje, potrebno je tražiti nove puteve i oblike klasnih borbi, kako radi očuvanja već izvojevanih prava radničke klase i radnih ljudi tako i radi osvajanja novih prava i bitnog proširivanja sadržaja demokratije. U toj borbi odlučujući činilac je radnička klasa. Njena društvena uloga se u novim uslovima objektivno proširuje i jača. S njom se udružuju i druge društvene snage koje doživljavaju udare ekonomske i društvene krize.

Digitized by Google

Duboka strukturna kriza suvremenog svijeta imala je znatan odjek u mnogim socijalističkim i socijaldemokratskim partijama i drugim demokratskim pokretima. To je ojačalo zahtjeve za kritičko preispitivanje dosadašnjih iskustava i politike, a kod nekih partija i traganje za novim programskim orijentacijama. Cio taj proces proširuje političku i društvenu osnovu borbe radničke klase, narodnih masa i, uopće, naprednih, demokratskih snaga, kao i svih subjektivnih činilaca socijalističke svijesti i stvaranja za progresivni, dosljedno demokratski društveni preobražaj.

U postojećoj kriznoj situaciji ozbiljnu prepreku razvoju socijalizma predstavljaju različiti oblici otuđivanja vlasti od radničke klase kao posljedica tendencija jačanja birokratizma i tehnokratizma. To su i glavni izvori raznih deformacija u društvenim odnosima i uzrok usporavanja na putu uspostavljanja razvijenijih i slobodnijih oblika socijalističkih društvenih odnosa i razvoja socijalističke demokratije. To još više traži od subjektivnih socijalističkih i drugih naprednih snaga da pravovremeno i stalno otvaraju nove puteve za progresivan društveni preobražaj, da stalnom društvenom akcijom prevazilaze socijalne i političke protivrečnosti, zategnutosti i konflikte.

U naše vrijeme — vrijeme socijalizma kao svjetskog procesa, jedno od osnovnih pitanja daljeg napretka ljudskog društva svodi se, u suštini, na slijedeće: da li će se ljudi i dalje dijeliti na one koji rade i one koji upravljaju i nije li došlo vrijeme da oni koji rade suvereno upravljaju uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada?

Iskustva u razvoju socijalizma u svijetu potvrdila su marksističku postavku o neophodnosti da se, u skladu sa specifičnim uslovima svake zemlje, upravljanje društvom *u ime radničke klase* pretvori u upravljanje *same klase*, da se bitno šire granice socijalističke demokratije.

Posebno je važno da se odnosi među socijalističkim zemljama zasnivaju na poštovanju principa nezavisnosti, nacionalnog suvereniteta, teritorijalnog integriteta, nemiješanja, ravnopravnosti i prava svakog naroda na slobodan izbor puta unutarnjeg razvoja i spoljne politike. Sporovi i sukobi među socijalističkim zemljama, a pogotovu oni koji dovode do oružanih sukoba i vojnih intervencija među socijalističkim zemljama, nanose ozbiljnu štetu ugledu i uticaju socijalističkih snaga, borbi za mir i socijalizam u svijetu, pogoduju antikomunističkoj aktivnosti. Samo slobodne i ravnopravne socijalističke zemlje mogu graditi nove međusobne odnose i oblike međusobne suradnje i solidarnosti, a samim tim uspješno se boriti za demokratizaciju međunarodnih odnosa, za miroljubivu koegzistenciju, za mir i društveni progres u svijetu i uspješno se suprotstaviti buržoaskoj ideologiji i politici, uključujući i onu antikomunističku.

U takvim uslovima socijalistička misao, da bi bila uspješnija u borbi protiv antikomunističke, mora, prije svega, odgovoriti na pitanje daljeg razvoja borbe za socijalizam na osnovi analize datih

Digitized by Google

protivrječnosti u kojima se socijalizam danas kreće. Potrebno je da ova misao odgovori na mnogobrojne društvene procese koji se razvijaju i oblikuju i u socijalističkim i u kapitalističkim zemljama. Ovi procesi očigledno prolaze kroz teške borbe sa starim silama društva. Pri tome, subjektivne socijalističke snage čine krupne greške i doživljavaju mnoga lutanja. Uostalom, slične su teškoće pratile probijanje svih novih puteva u historiji ljudskog društva. Ali, poznate krupne deformacije u izgradnji socijalizma i činjenica da je kapitalizam još relativno snažan, ne bi smjele da zamračuju socijalističku perspektivu.

Različiti su putevi i sredstva razvitka socijalizma u svakoj pojedinoj zemlji. Pri tome se ispoljavaju i različite protivrječnosti, ali je sve to podsticaj stalnom napretku u borbi socijalističkih snaga za sve slobodnije i humanije oblike socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa — socijalističke demokratije. Kao marksisti smatramo da su socijalizam i demokratija nerazdvojni. Nema socijalizma bez demokratije, kao što, s druge strane, nema ni istinske demokratije bez socijalizma.

Marksizam je — polazeći od svega pozitivnog što je čovječanstvo dalo, uključujući i demokratiju, demokratiju građanskih i plebejskih revolucija i revolucionarnih pokreta — doprineo da se pojam demokratije postavi mnogo šire nego što je to bilo u prošlosti. Naime, socijalistička demokratija polazi od neposrednog odlučivanja građana o svim društveno-političkim poslovima, pa se time bitno proširuje klasični pojam demokratije. Ona polazi od likvidacije eksploatacije unutar naroda i među narodima, od prevladavanja ne samo vlasničkih odnosa, već i klasičnih državnih funkcija, tj. od odumiranja države — tačnije, od podruštvljenja državnih funkcija.

Problem demokratije jeste i biće dugo aktuelan u socijalizmu. Trebaće vremena i napora da se razviju i unaprede svi elementi demokratije, a posebno da se dođe do integralnog sistema neposredne demokratije u smislu stvarne »vladavine naroda«. I, srazmjerno takvom razvoju društva uopće, opadaće efektivi i sužavaće se osnove antikomunističke akcije u svijetu.

Digitized by Google

Branko Pribićević

Pojmovno određenje antikomunizma

Govoriću o tri aspekta ovog pitanja: prvo, o pojmovnom određenju antikomunizma; drugo, o novim modalitetima antikomunističke strategije i, treće, o glavnim teorijskim tezama antikomunizma danas.

Šta je antikomunizam u naše doba? U političkim borbama, ali i u teorijskim raspravama susrećemo se sa antikomunizmom i »antikomunizmom«. Hoću reći da se kao takve označavaju i ideje koje sasvim sigurno nisu po svojoj sadržini i suštini izraz antikomunizma. Antikomunizam je nesumnjivo jedna od najkontroverznijih, najspornijih tema našega doba. To je, sasvim sigurno, izuzetno značajna pojava *novije* političke istorije. Kažem, novije političke istorije zato što se ne slažem sa tezom da postoji direktan kontinuitet između političkih ideja i političkih postupaka protivnikâ socijalizma i radničkog pokreta iz pete decenije prošlog veka, političkih ideja i političkih ponašanja koja su podstakla Marksa da napiše onu poznatu rečenicu o »bauku komunizma« i današnjeg antikomunizma.

Smatram da postoje *sličnosti* između ideja i političkih metoda kojima su se tada služili protivnici revolucionarnog radničkog pokreta i tadašnjeg komunizma, s jedne, i današnjeg antikomunizma, s druge strane, ali isto tako da ovde nema *direktnog kontinuiteta.*

Digitized by Google

To su slične, ali, sasvim sigurno, nisu istovetne pojave. Antikomunizam naših dana je ideološka, doktrinarna i politička reakcija, odgovor krajnje reakcionarnih socijalnih i političkih snaga na teoriju i praksu modernog komunističkog pokreta, koji se u mnogo čemu jako razlikuje od ondašnjeg komunizma.

U našem nastojanju da bliže odredimo sadržaj i smisao ovog pojma susrećemo se sa brojnim teškoćama i dilemama. Isuviše smo često pred dilemom da odgovorimo na pitanje šta jeste, a šta nije izraz antikomunizam. Antikomunizam po prirodi stvari ulazi u red pojava koje su izrazito sporne, pojava koje su nabijene teškim ideološkim nabojima, ponekad čak i emotivnim. Izraz se ne retko koristi kao politička etika, kao sredstvo političke diskvalifikacije. Dopunski izvor teškoća je u tome što se termin i u ozbiljnijoj literaturi često javlja kao ambivalentan i polivalentan. Ovde se susrećemo sa jednim paradoksom. Izraz se danas koristi ne samo u političkoj literaturi i političkom životu, već i u dosta širokom svakodnevnom komuniciranju. Širina korišćenja ovog termina nalazi se u obrnutoj srazmeri sa pokušajima njegove naučne elaboracije. Ovi su gotovo sasvim izostali. To se u podjednakoj meri odnosi na građansku društvenu misao, kao i na socijalističku, pa i marksističku. Zanimljivo je primetiti da građanska društvena misao koja poslednjih decenija zasipa svet knjigama u kojima je glavni predmet »komunizam«, »komparativni komunistički sistem« i sl., i u kojima je ne tako retko stvarno najneposrednije zastupljen antikomunizam, nije ni pokušala da odgovori na ključno pitanje: šta je antikomunizam. Zašto građanski teoretičari izbegavaju da neposredno pišu o antikomunizmu (iako se u njihovim studijama o komunizmu, kao što sam rekao, tako često nalaze upravo takve poruke)? Tome ima više razloga.

Prvi razlog je u tome što većina građanskih teoretičara smatra da je »ispod njihovog digniteta« da se bave takvim stvarima, pošto je antikomunistička delatnost ipak nešto profano i bizarno. Takvu procenu usvajaju i oni koji se objektivno svojim napisima uključuju u antikomunističku delatnost, ali oni ne žele da se javno deklarišu kao takvi. Drugi razlog je u tome što se ukazuje na to da antikomunizam ulazi u red krajnje fluidnih, heterogenih i kontroverznih pojava o kojima je jako teško, ako ne i nemoguće pisati objektivno i racionalno. Zato se u ovim sredinama često i ističe da je antikomunizam mnogo više domen političke propagande i ideoloških konfrontacija nego sfera legitimnog angažovanja savremene nauke. U ovim obrazloženjima ima, naravno, mnogo elemenata političke i ideološke racionalizacije odgovarajućih socijalnih i političkih interesa, ali navedeni momenti bar delimično objašnjavaju zašto u poplavi građanskih interpretacija komunizma i komunističkog pokreta, u kojima su tako često sadržane i nesumnjivo antikomunističke poruke, nema iole ozbiljnih pokušaja da se definiše sama pojava antikomunizma. Čak i u slučajevima kada se razrađuje politika i strategija antikomunizma nikad se ne koristi termin antikomunizam. Koriste se brojni drugi

Digitized by Google

izrazi — od borbe za »odbranu slobodnog sveta« do »suzbijanja komunizma«.

Antikomunizam je nesumnjivo i heterogena i fluidna pojava. On se ne ispoljava na isti način u različitim sredinama. Protokom vremena menja se njegov »glavni pravac udara«, a još više metodi i oblici. To je nesumnjivo jedna od važnih otežavajućih okolnosti sa kojom se suočava svaki pokušaj da se dođe do koherentnije odredbe sadržaja ovog pojma, odnosno pojave na koju se odnosi.

Kao drugu važnu otežavajuću okolnost treba istaći i to da se u ovoj oblasti susrećemo sa vrlo teškim *manipulacijama*. Sa jednom takvom manipulacijom susrećemo se u politici i strategiji reakcionarnih snaga u centrima imperijalističke moći. Ovde imam u vidu tako čestu pojavu da se u ovim centrima ukazuje na »komunističku opasnost« u odgovarajućim delovima sveta i u slučajevima kada sasvim očigledno nema ni govora o bilo kakvoj delatnosti komunističkih partija. Ukazuje se na »komunističku opasnost« da bi se na taj način obezbedilo kakvo-takvo pokriće — pred sopstvenom i širom javnosti — za primenu represivne politike u tim delovima sveta. Ovde je, naravno, najčešće reč o slabije razvijenim zemljama svetskog juga u kojima su ojačale oslobodilačke snage. Plašeći se da bi pobeda ovih snaga mogla ozbiljnije da ugrozi postojeće privilegije centara imperijalističke moći ove snage svoj obračun sa nosiocima borbe za nacionalnu emancipaciju i demokratske reforme nastoje da prezentiraju kao sukob sa »komunističkom opasnošću«, kao deo svog krstaškog pohoda protiv komunizma, iako ovde sasvim očigledno nije reč ni o komunizmu ni o komunističkom pokretu.

Sa drugom vrstom manipulacija susrećemo se u okviru komunističkog pokreta. U nekim delovima pokreta duboko se uvrežila praksa da se svaka »neovlaštena« kritika raznih negativnih pojava u sopstvenim redovima, odnosno u sopstvenoj sredini, otpisuje i odbacuje, pa i diskvalifikuje kao izraz antikomunizma. Ovde imam u vidu praksu koja je najtešnje povezana sa staljinizmom odnosno neostaljinizmom. Nosioci staljinizma i druge dogmatske i konzervativne snage u pokretu nastojale su a i danas nastoje da i na ovaj način onemoguće bilo kakvu slobodniju raspravu i razvoj kritičke misli. Svima su nam dobro poznati slučajevi kada se i najdobronamernije ukazivanje na razne aspekte staljinističke strahovlade diskvalifikovalo kao antikomunizam. Podsetimo se, uzgred, da je i naš otpor staljinističkom hegemonizmu bio u svoje vreme široko istican kao primer »antikomunizma«.

I jedan i drugi oblik navedenih manipulacija često su toliko »prozračni« da nije teško otkriti pravu suštinu ovakvih stavova i postupaka, kao i njihovih teorijskih elaboracija. Ovo, međutim, nisu najozbiljniji izvori teškoća sa kojima se susrećemo u našim nastojanjima da odredimo sadržaj i suštinu politike i doktrine, ukratko — pojave antikomunizma. Dok ćemo u pomenuta dva slu-

Digitized by Google

čaja najčešće dosta lako raspoznati suštinu politike sa kojom se suočavamo, u nekim drugim slučajevima problemi će biti mnogo složeniji. Susrećemo se, naime, sa nekim stvarnim dilemama u nastojanjima da utvrdimo granice i sadržinu antikomunizma. Navešću jednu takvu dilemu. Postavlja se, naime, pitanje da li je svaka kritika teorije i prakse komunističkih partija antikomunizam — znači ne samo kritika raznih deformacija u praksi komunističkih partija. Zatim — da li svako osporavanje uloge komunističke partije u političkom životu odgovarajuće zemlje može da se tretira kao izraz antikomunizma.

Ovde je moguće više različitih odgovora ali su najvažnija dva pristupa. Za prvi pristup karakteristično je to da se svaka kritika, svako osporavanje stavova, koncepcija, politike i uloge komunističke partije ocenjuje kao antikomunizam. Ja ne prihvatam ovakav pristup. Pretpostavljam da ga malo ko među nama može da prihvati. Takav pristup je izraz onog poznatog dogmatskog i sektaškog tumačenja uloge komunističke partije prema kojem ona *uvek* i na svakom mestu mora da bude radnička avangarda i, isto tako, uvek i na svakom mestu »u pravu«.

Zalažem se za to da se ne prihvati osporavani prilaz jer je on ustvari sasvim stran prirodi marksizma kao osnove našeg pogleda na svet. On je i stran prilazu komunističkoj partiji kao modernoj revolucionarnoj organizaciji. I marksizam i komunistička partija moraju da budu otvoreni za kritičku opservaciju, kritičko preispitivanje. Moraju biti otvoreni za razne inovacije.

Ovo je, u stvari, taj drugi pristup koji ne poistovećuje svaku kritiku teorije i prakse komunističkih partija sa antikomunizmom. Polazeći od ovog stanovišta smatram da nije pravo pitanje da li je mogućna kritika koja ne bi bila izraz antikomunizma, već kakav je njen smisao, sadržaj i širi kontekst kritike. Neprihvatljivo je isto tako gledište da je »legitimna« samo kritika koju upućuju oni koji su »pozvani, 'ovlašteni' da to čine« — rukovodstva komunističke partije.

U raspravi o pojmu antikomunizam otvara se još jedno zanimljivo pitanje — da li svako osporavanje i svako suprotstavljanje društvenom progresu bez obzira na to ko su njegovi nosioci i kakvi su njegovi klasno-politički i idejni sadržaji treba nazivati tim imenom. U političkoj literaturi, osobito komunističkoj, dosta je izražena tendencija da se prihvati ovakva interpretacija. Mislim da je, ipak, ona preširoka.

Za antikomunizam bitno je suprotstavljanje komunizmu i komunističkom pokretu. Ukoliko se usvoji navedena široka interpretacija onda termin postaje toliko širok i fluidan da je njegov sadržaj stvarno nemoguće precizno odrediti. U tom slučaju antikomunizam = svaki konzervativizam. A ja lično smatram da je antikomunizam specifičan oblik i vid konzervativne i reakcionarne politike.

Drugo pitanje koje se ovde javlja glasi: da li svako kritičko osporavanje nekih teorijskih postulata naučnog socijalizma, poje-

Digitized by Google

dinih iskaza istaknutih predstavnika marksizma predstavlja izraz antikomunizma. Mislim da bi moderni komunizam trebalo da bude spreman i otvoren i za dijalog ove vrste. Iz iskustva radničkog pokreta i socijalizma poznati su nam brojni slučajevi kada osporavanje nekih postavki nije bilo sastavni deo bilo kakve strategije sračunate na globalno osporavanje, još manje diskreditovanje marksizma i komunizma, već je, naprotiv, moglo da bude i izraz nastojanja da se dalje razvija marksistička misao ili da se prevladaju neke slabosti komunističkog pokreta.

Zato bih ja prihvatio kao ispravnu onu interpretaciju koja pod izrazom antikomunizam podrazumeva različita nastojanja da se marksizam, a osobito njegovi najvažniji savremeni politički predstavnici i nosioci, a to su komunističke partije, paušalno dezavuišu, diskredituju, politički suzbiju, pa i uništavaju, a marksizam kao pogled na svet da se kompromituje i obezvređuje.

Da li to mora da bude uvek otvoreno, neposredno i brutalno? Ne mora. Antikomunizam se ne mora ispoljavati na takav način. Ponekad neki oblici »zamaskiranog« antikomunizma mogu da budu i te kako opasni.

Postavlja se pitanje zašto se u istoriji modernog socijalizma pojavio antikomunizam, ali nikada se nije na isti način uobličio »antisocijalizam«, »antisocijaldemokratizam«, »antisindikalna doktrina i politika«. Bilo je u istoriji radničkog pokreta i socijalizma, naravno i veoma ozbiljnih pa i grubih nasrtaja i na ove formacije u radničkom pokretu i socijalizmu. Podsećam na Bizmarkov zakon protiv socijalista kojim se pokušalo politički uništiti socijalističke snage u tadašnjoj Nemačkoj. U novijoj istoriji imamo slučaj Pinočeovog puča čija je oštrica bila uperena na čileanske socijaliste koji su bili izloženi i najgrubljem teroru fašističkog režima. Bilo je grubih nasrtaja i na sindikat, osobito u Americi tokom prve tri decenije ovog veka.

I pored toga, ipak ostaje činjenica da se u svetskim razmerama nije uobličio jedan koliko-toliko koherentni idejno-politički fenomen »antisocijalizma«, »antisocijaldemokratizma« ili »antisindikalizma« kao što se pojavio i uobličio antikomunizam. Zašto je oštrica krajnje reakcionarnih krugova uperena na komuniste i komunizam? To nije teško objasniti. Tu postoje pre svega tri razloga.

Prvo, komunistički pokret i moderni komunizam u celini nosi u sebi najradikalniji politički i ideološki izazov postojećem poretku, isto tako i alternativu postojećem sistemu buržoaskih institucija, ali i sistema vrednosti buržoaskog sveta. Komunizam nosi u sebi potpuno osporavanje postojećeg klasnog društva. Zato je razumljivo da su vodeće snage klasnog društva najviše zaokupljene komunizmom i komunistima.

Drugi razlog je u tome što su komunisti, kada im se za to pružila prilika, ispoljili najveći radikalizam u ostvarivanju programa radikalne alternative. Dolazak socijalista i socijaldemokra-

Digitized by Google

tije, koliko god to bilo ponekad neprijatno za posedničku klasu, ipak ih do sada nigde nije pogodio u tolikoj meri kao dolazak na vlast komunističke partije. Tamo gde su ove partije na jedan ili drugi način došle na vlast one nisu ni u jednom slučaju uspele da izgrade novo društvo koje bi u potpunosti odgovaralo postuliranim principima. U tom smislu promena koju je doneo njihov dolazak na vlast nije bila temeljita. S druge strane nova vlast je bila vrlo temeljita u razvlašćivanju ranije vladajućih posedničkih klasa. One su vrlo brzo izgubile ne samo vlast i imovinu već i sav uticaj što su ga imale u društvu. Bilo je ne retko i slučajeva dosta grube represije prema ranijim vlasnicima sredstava za proizvodnju. Sve je ovo doprinelo da se u posedničkim klasama pojavio strah od »dolaska komunista na vlast«.

Treći momenat koji je dosta doprineo ovako ofanzivnom i agresivnom antikomunizmu u novijoj istoriji, to su one teške deformacije koje su pratile razvoj novih društava koja su gradile komunističke partije. Ovde je, pre svega, naravno, reč o Sovjetskom Savezu u vreme Staljinove strahovlade, koja je podstakla brojne protivnike socijalizma da ga poistovećuju sa raznim staljinizmu svojstvenim pojavama masovne represije, »ispiranja mozgova« i drugim nedemokratskim merama i postupcima. Ovo je jako mnogo pothranjivalo antikomunizam u poslednjih četiri-pet decenija.

Druga tema o kojoj bih želeo da govorim odnosi se na nove metode, taktiku i strategiju antikomunizma. Moja je procena da će se u vremenu što je pred nama sve više i više ispoljavati dve osnovne strategije antikomunizma. Jedna će biti upražnjavana uglavnom u razvijenom Severu, a druga mnogo više u nerazvijenom Jugu. Kada je reč o strategiji, taktici i metodama antikomunističkih snaga u zemljama svetskog Juga, onda se mora računati sa tim da će antikomunizam na ovim meridijanima i dalje da se ispoljava u vrlo grubim, pa i brutalnim oblicima. Grubo nasilje biće i dalje glavno sredstvo antikomunističke politike. U sferi ideologije i političke misli primenjivaće se razni oblici najgrublje i vrlo paušalne diskvalifikacije, diskreditovanja i dezavuisanja.

S druge strane, u razvijenim zemljama politička klima se dosta promenila poslednjih godina i tamošnji glavni nosioci antikomunizma ocenjuju da bi u sadašnje vreme, kao i u godinama što dolaze, primena brutalnih metoda bila sa stanovišta njihovih interesa ponekad čak i kontraproduktivna. Zato će oni više ići na neke »suptilnije« metode, manje brutalne, manje agresivne, manje otvorene.

Sa prevazilaženjem hladnog rata, relativnom stabilizacijom poretka u većini razvijenih zemalja i odgovarajućim javnim mnjenjem koje je pratilo ove promene bilo je neophodno da se donekle promene i metodi antikomunističke politike. Ovo se može posmatrati u raznim oblastima javnog života, odnosno u oblastima

Digitized by Google

u kojima se ispoljavao antikomunizam. Pomenuću samo jednu takvu oblast koju sam bliže pratio već duže vremena. Reč je o oblasti profesionalnih, akademskih studija komunizma u razvijenim zapadnim zemljama. Pedesetih godina pojavila se zajednička knjiga Carl Friedricha i Z. Brzezinskog »Totalitarna diktatura« čija je osnovna hipoteza da postoji suštinska podudarnost fašizma i staljinizma, pri čemu se staljinizam poistovećuje sa komunizmom, odnosno sa praksom zemalja gde su komunističke partije na vlasti. Ova knjiga je ubrzo bila prihvaćena od gotovo svih građanskih teoretičara koji su se bavili ovom oblasti istraživanja kao opšti model za ispitivanje teorije i prakse vladajućih komunističkih partija. Knjiga je bez obzira na njene akademske pretenzije bila izraz vrlo »tvrdog« antikomunizma. Poslednjih desetak godina, ovaj doskora neprikosnoveni interpretativni model u velikoj meri je predat zaboravu. Pojavilo se u međuvremenu više desetina knjiga u kojima se osporavaju ključne teze autora »Totalitarne diktature«. Glavni prigovori su bili da autori isuviše uprošćavaju stvari, da su isključivi, da njihov model ne dopušta da se sagledaju i važne razlike između fašizma i staljinizma i, osobito, da on ne omogućava da se objasne promene do kojih dolazi u politici pojedinih vladajućih komunističkih partija i, u tom kontekstu, da se objasni »fenomen Jugoslavije«, gde je komunistička partija na vlasti a njena praksa se tako mnogo razlikuje od »univerzalnog modela«.

Prema tome, ovaj je model postao previše uzak i sada se pojavljuju nove škole koje i dalje zadržavaju svoju kritičku, ponekad čak i otvorenu kritičku dimenziju prema teoriji i praksi komunističkih partija, ali se to izražava na drugačiji način. To je, na primer, teorija konvergencije. Šta je u osnovi te teorije? Napuštaju se ranije procene o totalnoj konfrontaciji dva sistema koja je bila najčešće interpretirana kao sukob »dobra i zla«, u svakom slučaju u crno-beloj optici. Zagovornici teorije konvergencije ističu da Zapad »ipak« nije baš samo »oličenje vrline«, »druga strana«, oličenje zla. Dva sistema se ne isključuju već se postepeno približavaju. Zapad preuzima od »druge strane« sve više planiranja, pa i neke druge oblike državnog intervencionizma. Preuzima i razne oblike socijalne zaštite i u tom smislu se sve više »socijalizuje«. S druge strane »Istok« mora sve više da se otvara prema nekim institucijama i vrednostima koji su karakteristični za »tržišne ekonomije« i pluralističke sisteme u celini pa se prema tome oblikuje jedno novo društvo — hibrid, u koje će biti ugrađeni elementi i jednog i drugog, doskora nepomirljivih modela. Čovečanstvo se kreće u pravcu simbioze koja će preuzeti jedan deo sistemskih rešenja od zemalja tzv. realnog socijalizma a drugi od zapadnih pluralističkih sistema.

U završnom delu ovog izlaganja želeo bih da vrlo kratko izložim glavne teorijske teze sa kojima istupaju teoretičari antikomunizma u novije vreme. Naravno neke od ovih teza u celini ili

Digitized by Google

delimično zastupaju i pojedini teoretičari koji se ne mogu smatrati kao predstavnici antikomunizma, ali je isto tako tačno da su ove teze ključni deo antikomunističkog ideološkog arsenala naših dana.

— Tvrdi se da socijalizam više nema šta da ponudi razvijenim zapadnim zemljama. Socijalizam je odgovarao na probleme i protivurečnosti kapitalističkog društva u prošlom i možda u prvoj polovni ovog veka, danas on, navodno, nema više šta da ponudi. Pojavili su se potpuno novi problemi na koje se odgovor ne može naći u socijalističkoj alternativi. Dopušta se da bi socijalizam eventualno mogao nešto da ponudi zemljama u razvoju, ali nikako onim razvijenim.

— Sve više se ističe teza da je sada navodno postalo »konačno jasno« da je socijalizam trajno inferioran u odnosu na kapitalizam i u oblasti ekonomije, u razvoju modernih proizvodnih snaga. Kaže se »i u ekonomiji« zato što se ranije dopuštalo da u oblasti ekonomije socijalizam »ipak« sadrži neka preimućstva dok je istovremeno jako deficitaran u nekim drugim oblastima kao što su politička prava, slobode i demokratija. Kao dokaz za ovu tezu sve više se koriste sadašnje ozbiljne ekonomske teškoće i krizne pojave u privredama socijalističkih zemalja.

— Za komunizam se sve nametljivije tvrdi da je apsolutno »nemoguć« pošto je sasvim suprotan »ljudskoj prirodi«, da je on ništa više do sekularizacija hrišćanske ideje »raja na ovom svetu«.

— Ispoljavanje hegemonističkih tendencija među nekim vladajućim komunističkim partijama uzima se kao dokaz da je komunizmu inherentan i imanentan ekspanzionizam. Sa ovim je povezana i teza da je komunizam izgubio bitku sa nacionalizmom, da u novije vreme politiku komunističkih partija (onih koje su koliko-toliko samostalne) mnogo više određuje nacionalizam nego marksizam ili neki internacionalistički principi i interesi. Nedavni ratovi i vojne intervencije u odnosima između nekih socijalističkih zemalja tretiraju se ne kao deformacija, odstupanje od socijalističkih postulata, a još više kao odstupanje od suštine komunizma već upravo obrnuto — kao izraz unutrašnje prirode komunizma, njemu inherentnog ekspanzionizma.

— U novije vreme jako je raširena teza da praksa vladajućih komunističkih partija neodoljivo dovodi do duboke kolizije između njihovih ciljeva, njihove političke filozofije na jednoj strani i sredstava kojima moraju da se služe da bi rešavale akutne probleme ekonomskog razvoja, a delom i probleme političke i socijalne integracije. Tvrdi se, naime, da se ove partije sve više moraju oslanjati na sredstva i metode koji su sastavni deo arsenala tržišnih ekonomija (kapitalizma) takvim sredstvima kao što su materijalna stimulacija, razlike u dohocima, tržišni mehanizam i sl. Prema ovim autorima sredstva se sve više nameću kao presudna i pre ili kasnije sasvim će potisnuti ciljeve koji već sada nisu mnogo više nego relikt ili ideološki »zaštitni znak«, poslednji osnov legitimizacije (totalne) vlasti ovih partija.

Digitized by Google

— Neki istaknuti predstavnici građanske teorije zastupaju tezu da je društveno-ekonomskom i političkom sistemu zemalja gde su komunističke partije na vlasti inherentna sistemska zatvorenost — pa čak i sistemska skleroza. Tvrdi se da su ovi sistemi odbojni prema svim zahtevima vremena u smislu otvorenosti za adaptacije i sistemske inovacije. Pošto sistem u ovom smislu ne može da drži korak sa vremenom on je osuđen na propast. I ovde kao i u mnogim drugim slučajevima vrše se sasvim neosnovana uopštavanja. Iz činjenice da je u većem broju ovih zemalja stvarno dolazila do izražaja pomenuta zatvorenost i odbojnost prema neophodnim adaptacijama i inovacijama izvodi se zaključak da je to inherentno svojstvo svakog društva u kojem su na vlasti komunističke partije.

— U novije vreme jako mnogo su u opticaju teze i procene da komunizam naših dana neodoljivo gubi kontakt sa mladim generacijama. Mnogo se manipuliše podacima koji ukazuju na stvarno ozbiljno starenje većeg broja nevladajućih partija kao i na poznato »starenje« vladajućih struktura u partijama koje su na vlasti. Ukazujući na pojave koje su nesumnjivo prisutne u životu većeg broja komunističkih partija one se objašnjavaju bićem ovih partija umesto dobro poznatim okolnostima i deformacijama koje dovode do ovakvih promena. Slično je i sa tezom da su komunističke partije sasvim neizbežno izgubile kontakt sa radikalno raspoloženim studentskim pokretima, odnosno sa inteligencijom koja je artikulisala raspoloženja ovih pokreta. Ovde problema sigurno ima, ali se oni ne mogu izvoditi iz suštine komunizma već iz nekih bitnih karakteristika odgovarajućih komunističkih partija.

Treba računati sa tim da ćemo se u godinama što dolaze sve više susretati sa tezama koje su ovde navedene kao i sa nekima koje su iz njih izvedene. S tih strana dolaze i dolaziće razni izazovi pred kojima će se naći mnoge komunističke partije. Ovi izazovi nikako se ne smeju podcenjivati pošto se oni često zasnivaju na interpretacijama činjenica i pojava koje su nesumnjivo prisutne, na problemima koji nesumnjivo opterećuju mnoge komunističke partije. Zato se ovi izazovi ne smeju jednostavno ignorisati ili otpisivati. Ovakvim »odgovorima« ne dobija se ništa. Komunisti se moraju osposobiti da se sa njima suoče da snagom argumenata pokažu u čemu je slabost ovih teza, da se pokaže, ali i praksom dokaže da razne slabosti i protivrečnosti koje služe kao osnova za ovu novu strategiju antikomunizma nisu imanentne biću komunizma, već da su najčešće izraz i posledica upravo odstupanja od njegovih najdubljih principa i suština.

Digitized by Google

Miloš Minić

Glavne komponente antikomunizma

Antikomunizam se pojavio istovremeno kada i komunizam, kao revolucionarna ideja i kao revolucionarni pokret. Mislim da Marks i Engels nisu ni malo slučajno počeli Komunistički manifest rečima »Bauk komunizma kruži Evropom«.

Baukom komunizma plašila je buržoazija narodne mase da bi ih zadržala pod svojim ideološkim i političkim uticajem i pod vlašću i eksploatacijom.

Istovremeno, strah od socijalne revolucije u Evropi, naročito u njeno predvečerje, 1848. godine, pa i kasnije, 1871. godine i dalje je u stvari prodirao sve dublje u srž u kostima eksploatatorskih klasa. U klasnoj borbi vladajuće klase su borbu protiv komunizma i kao teorije i kao pokreta vodile svim sredstvima, u stvari da bi gušile revolucionarne pokrete i sprečavale socijalne revolucije.

Antikomunizam je dobio zamah i postao sastavni deo stvarnosti čitavog društvenog razvoja i klasnih borbi u drugoj polovini XIX veka i u XX veku, sve do danas. Naročito od kada su Marks i Engels doveli socijalizam od utopije do nauke i od kada je proletarijat počeo postajati svestan svoje istorijske uloge da obori sa vlasti buržoaziju, da uspostavi diktaturu proletarijata i da dovede do oslobađanja rada, do besklasnog društva, do komunizma. Proletarijat je prvi put na delu to ispoljio sa pariskim ustankom radnika, stvaranjem Pariske komune 1871. godine, čiji je život bio kratak, ali čiji je istorijski značaj bio ogroman, a

Digitized by Google

prvi put je pobedio i uspostavio diktaturu proletarijata u velikoj oktobarskoj revoluciji 1917.

Bilo bi veoma interesantno i važno naučno objašnjenje pojave antikomunizma, razvoja, etapa kroz koje je prolazio antikomunizam. Mislim naročito na periode agresivnosti antikomunizma i ciljeve koje je imao u tim periodima. Posebno kada je postao srž ideologije fašizma i nacizma i jedna od njihovih glavnih zastava. Kada je postao jedno od najznačajnijih oružja nemačkog i italijanskog imperijalizma, a takođe i japanskog, u pripremi, izazivanju i u toku drugog svetskog rata. Zatim, kako se antikomunizam razvijao posle poraza fašističkih sila u drugom svetskom ratu, kako je postao ono što je danas i čemu danas služi.

Međutim, tema ovog skupa traži da raspravljamo samo o antikomunizmu danas.

Moje mišljenje se podudara u osnovi sa mišljenjem druga Pribićevića da se ne može vršiti identifikacija antikomunizma danas i onog iz pedesetih godina prošlog veka. Štaviše da se ne može identifikovati ni antikomunizam Makartija i Dalsa i antikomunizam Regana. Svaka apstraktna rasprava o antikomunizmu umesto analize činjenica odvela bi nas na krive zaključke. A mi raspravljamo radi toga da bismo utvrdili istine i suštine i kako se treba boriti protiv takvih snaga i takvih pojava u svetu, a ne radi nekih drugih potreba.

Učinio sam pokušaj da utvrdim koje su glavne komponente antikomunizma danas.

To što ću govoriti, to nisu analize, to su izvesni pogledi i mišljenja, da ne upotrebim suviše zloupotrebljavanu reč — teze. Zato neću pružati argumente za sve što tvrdim.

U stvarnosti antikomunizam je danas uperen protiv borbe naroda za punu političku i ekonomsku nezavisnost i ravnopravnost i za demokratske i progresivne društvene promene u zemljama u kojima su na vlasti reakcionarni režimi, često satelitski i podržavani od snaga imperijalizma i neokolonijalizma.

Primer ove komponente antikomunizma danas na delu pružaju Srednja Amerika i Karipsko područje, pa i cela Latinska Amerika. To je najsveži primer za ovu tezu da je antikomunizam usmeren protiv ekonomske i političke emancipacije naroda, protiv izvojevanja pune nacionalne, ekonomske i političke nezavisnosti, a istovremeno i protiv borbe radnih masa i radničke klase, pre svega, za oslobođenje rada, za oslobođenje od eksploatacije. Na primeru Latinske Amerike se najbolje vidi da je sada centar ovog antikomunizma u SAD, centar imperijalističkih snaga čija je strategija ostvarenje hegemonije SAD u svetu, supremacija vojna, ekonomska, tehnološka i politička. — To bi bila jedna od najvažnijih komponenata antikomunizma danas.

Antikomunizam je reakcionarna politika, koja je usmerena u posebno izoštrenim oblicima protiv svih zemalja čije je druš-

Digitized by Google

tveno uređenje socijalističko ili su na putu stvaranja socijalističkog društva i to bez izuzetka. Uperena je i protiv čitavog svetskog socijalističkog procesa u bilo kojem vidu se taj proces javljao ili bilo kojim putem se kretao. Pomenut je već u diskusiji Reganov govor u Londonu koji je objavio krah socijalizma. Mogla bi se citirati i Margaret Tačer koja je u nedavnoj izbornoj kampanji u Velikoj Britaniji pozivala birače da učine kraj za uvek »levičarskom socijalizmu«, tj. socijalizmu britanskih laburista.

U tome bi se sastojala, isto tako, jedna od glavnih komponenata antikomunizma danas.

Ali u vezi s tom komponentom sada jedan fenomen treba objasniti. Naime, antikomunizam u okviru takvih političkih snaga kao što su socijaldemokratske i socijalističke partije, posebno njihova ekstremna desna krila i strujanja. Samo otvaram to pitanje.

Staljinizam je u toku svoje vladavine u SSSR i u Kominterni više od četvrt veka — pored reformizma i revizionizma koji su zavladali u Drugoj internacionali — prouzrokovao kristalizovanje antikomunizma u biću socijaldemokratskog krila radničkih pokreta. Inače postojeće duboke ideološke i druge razlike u radničkom pokretu, nastale u jeku prvog svetskog rata i u predvečerje, u toku i posle oktobarske socijalističke revolucije 1917, produbile su se i proširile snažno podstaknute izopačavanjima socijalizma u epohi staljinizma (da je tako nazovem, a bolje je reći — etapi); ta staljinistička izopačavanja socijalizma i kao praksa i kao teorija su potpomogla da se uvreži antikomunizam u redovima socijaldemokratskih i socijalističkih partija oko kojih se okuplja veći deo radničke klase naročito industrijski razvijenih zemalja Zapada. Ni strašne posledice koje je pretrpeo radnički pokret, naročito u Evropi, i čitavo čovečanstvo od Hitlerovog i Musolinijevog fašizma, nisu učinile da se premoste podele i duboke razlike između dva krila radničkog pokreta u svetu, niti da se preovlada antikomunizam u redovima socijaldemokratije. A blokovska konfrontacija učinila je antikomunizam politikom, ne samo reakcionarnih snaga, nego i ekstremne desnice u socijaldemokratiji. U socijaldemokratiji ta snaga je istovremeno i jedan od stubova postojeće blokovske podele i politike (pod socijaldemokratijom se podrazumevaju određene partije Socijalističke internacionale).

Međutim, ostaje činjenica da glavne snage antikomunizma treba tražiti u imperijalističkim i drugim reakcionarnim i ekstremno konzervativnim snagama i krupnim nacionalnim i transnacionalnim kapitalističkim finansijskim, industrijskim i drugim monopolima, čiji je politički i ideološki uticaj u delovima naroda u pojedinim zemljama veliki.

Antikomunizam je u službi nadmetanja SAD sa glavnim rivalom SSSR za podelu sfere interesa i uticaja u svetu. Ova komponenta antikomunizma nije ograničena samo na SAD. Ona je realna snaga i u Evropi i služi konfrontaciji između dva bloka.

Digitized by Google

Ali služi ne samo borbi protiv SSSR i istočnog bloka nego i borbi protiv komunističkog krila radničkog pokreta, za njegovo slabljenje, izolovanje i diskreditovanje. U tome se po pravilu udara po komunističkom pokretu sa optužbama da je u službi SSSR i istočnog bloka, u službi sovjetske ekspanzije. U tom vidu se javlja blokovski karakter antikomunizma danas kao jedno od njegovih glavnih obeležja odnosno komponenata.

U vezi sa blokovskom komponentom antikomunizma postavlja se pitanje koje bi dobro trebalo izučiti: koliko oružja i podsticaja antikomunizam dobija iz ponašanja drugog bloka u međunarodnim odnosima, kao i ponašanja dela komunističkih partija. Sigurno je da su najjače oružje koje antikomunizam dobija slučajevi vojnih i drugih intervencija koje vrše socijalističke zemlje. Na primer, zar nije antikomunizam dobio snažno oružje iz staljinističkog, informbirovskog pritiska na Jugoslaviju 1948. godine? Zatim, zar nije dobio ogroman podsticaj i zamah od vojne intervencije u Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, vojne intervencije Vijetnama u Kampučiji i vojne intervencije SSSR u Avganistanu 1979. godine? Pa i »kaznena« vojna akcija Kine u Vijetnamu 1979. mogla je samo ohrabriti snage antikomunizma. Zar nije snažne podsticaje dobio antikomunizam danas od pritisaka na zbivanja u Poljskoj kroz čitav period 1980—1983, a koji dolaze od strane bloka kome pripada Poljska. Zatim nije bez uticaja u tom smislu ni skoro dvadesetpetogodišnje trvenje između Sovjetskog Saveza i Kine. Svi sukobi između socijalističkih zemalja, oružani ili neoružani, su podsticaj za antikomunizam. Zatim, svaki blokovski potez, koji kao rezultat znači ili može da znači širenje sfere uticaja u svetu kao vodeće sile bloka, stvara nove podsticaje koji jačaju antikomunizam, i to baš njegovu blokovsku komponentu. Sve to podstiče, ohrabruje, jača uticaj snaga antikomunizma sa svim njegovim komponentama.

Naravno, jedna potpunija anatomija antikomunizma bi dovela do utvrđivanja i njegovih drugih komponenti, ali zadržavam se samo na ovima koje sam naznačio, jer mi se čini da su najbitnije i najprisutnije na areni na kojoj se vodi danas borba na međunarodnom planu i na unutrašnjem planu u čitavom nizu i razvijenih i zemalja u razvoju u svetu.

Blokovska komponenta antikomunizma danas najoštrije se javlja u situaciji hladnog rata ili takvog zaoštravanja odnosa između velikih sila i blokova koje stvara međunarodnu atmosferu sličnu onoj iz vremena hladnog rata.

Antikomunizam je posle drugog svetskog rata kulminaciju dostigao onda kada je i hladni rat dostigao najvišu tačku. Danas se samo starije generacije sećaju divljanja antikomunizma u to vreme u svetu, a naročito u SAD, u unutrašnjem društvenom životu ove velike zemlje, oličenog u ličnosti američkog senatora Makartija, i razmaha antikomunizma na međunarodnom planu, oličenog u ličnosti američkog državnog sekretara za spoljne poslove Džon

Digitized by Google

Foster Dalsa. Tada u jeku hladnog rata antikomunizam je bio jedno od glavnih oružja u rukama ekstremnih imperijalističkih i drugih reakcionarnih snaga u njihovim nastojanjima da nametnu svetu svoju dominaciju u najžešćoj konfrontaciji sa Sovjetskim Savezom i istočnim blokom. Pod zastavom antikomunizma je izvršena američka vojna intervencija u Koreji, zatim američka vojna intervencija u Vijetnamu, Kampučiji, Laosu, nastao je ogroman broj vojnih baza širom sveta, svrgavani su neposrednim i posrednim vojnim i drugim intervencijama demokratski režimi u Aziji, Africi i Latinskoj Americi i Evropi, ili podržavani razni fašistički, vojno fašistički i drugi diktatorski režimi svuda gde su postojali.

Period detanta, postepenog popuštanja međunarodne zategnutosti, koji je nastupio šezdesetih i trajao do polovine sedamdesetih godina stvorio je atmosferu i uslove nepovoljne za antikomunizam, za snage koje su ga koristile u borbi za sfere interesa i uticaja u svetu. U prvi plan su izlazili pregovaranje, sporazumevanje, širenje međunarodne saradnje, stavljanje težišta na miroljubivu koegzistenciju, napori za rešavanje međunarodnih problema. Antikomunističke hajke i u pojedinim zemljama i u međunarodnim odnosima su jenjavale.

Sa ponovnim zaoštravanjem međunarodnih odnosa i jačanjem međunarodne zategnutosti, sa stalnim pojačavanjem rivalstva i nadmetanja u vojnoj moći i političkom uticaju velikih sila, a naročito supersila i vojno-političkih blokova, sa ponovnim nastajanjem atmosfere u međunarodnim odnosima slične onoj iz doba hladnog rata, — do čega je došlo u drugoj polovini sedamdesetih i prvoj polovini osamdesetih godina — počinje oživljavanje antikomunizma. Javlja se najpre u kampanji iz nekih zemalja Zapada za ljudska prava, da bi se posle dolaska predsednika Regana na vlast u SAD prešlo na otvoreni antikomunizam.

Istorijska je činjenica, prema tome, da antikomunizam danas spada u arsenale hladnog rata, da je antikomunizam suprotan detantu, da je antikomunizam danas instrument snaga koje svoj interes nalaze u zaoštravanju međunarodnih odnosa, trci i naoružanju, u jačanju hladnoratovske zategnutosti. Antikomunizam ne služi stvari svetskog mira i bezbednosti, već tendencijama i snagama koje guraju svet ka opasnostima od opšte katastrofe svetskog nuklearnog rata.

Teško da se u ma kojem drugom pojavnom obliku kao u vezi između antikomunizma i hladnog rata toliko jasno izražava blokovska komponenta antikomunizma.

Sledeće pitanje koje privlači pažnju je pitanje ljudskih prava i antikomunizma danas, i u vezi s tim posebno postavljanje evrokomunizma i politike nesvrstanosti prema pitanju ljudskih prava.

Ljudska prava su danas problem koji se potežu u svim kampanjama protiv socijalizma i komunističkih pokreta kao i protiv progresivnih režima nastalih u novim državama koje su svoju

Digitized by Google

nezavisnost, kao bivše kolonije, stekle u oslobodilačkoj borbi u toku svetskog procesa raspada kolonijalizma. Nema danas nijedne kampanje protiv socijalizma i komunizma koja ne poteže na prvom mestu pitanje ljudskih prava. Propaganda na Zapadu uspeva da razvije široku kampanju protiv socijalizma i komunizma zbog ljudskih prava, uključujući tu sve moguće varijante kampanje, koja ide čak do uključivanja nauke, kulture itd., mobilišući pri tome i crkvene zajednice itd. U centru napada su, razume se, istočnoevropske socijalističke zemlje članice Varšavskog ugovora i njihovi sistemi državnog socijalizma.

Ova kampanja za ljudska prava iz Sjedinjenih Američkih Država i drugih zemalja Zapada, koja direktno ide na borbu protiv socijalizma i komunizma, dosta kasno je izazvala pažnju i reagovanje koje zaslužuje, pa i kod nas. Gotovo sva reagovanja su se uglavnom svodila na defanzivna istupanja i to nije imalo mnogo odjeka i uticaja u svetu, pogotovo nema na Zapadu.

Tek su nesvrstane zemlje na inicijativu Jugoslavije polovinom sedamdesetih godina u Ujedinjenim nacijama počele preuzimati u svoje ruke borbu za ljudska prava, proširujući je i na borbu za socijalna i ekonomska prava, borbu za prava nacionalnih i etničkih manjina i ravnopravan ekonomski položaj naroda i država. Sve je to išlo u sastavu borbe protiv kolonijalizma i neokolonijalizma, rasizma, aparthejda, i svih drugih vidova neravnopravnosti i dominacije, pored borbe za građanska prava kao tekovine buržoaske revolucije, na šta sužava borbu za ljudska prava svaka kampanja za ljudska prava sa Zapada.

Veoma je težak greh komunističkog pokreta što uopšte nije razradio strategiju borbe za ljudska prava. To je sigurno teška posledica vladavine staljinizma koji je pogazio sva ljudska prava na surov način, pa je borba za ljudska prava prepuštena reakcionarnim snagama da je koriste protiv borbe naroda za socijalno i nacionalno oslobođenje, kao i za slabljenje i destabilizovanje društvenih uređenja nastalih iz narodnih revolucija. Nedostajanje te strategije progresivnih pokreta i komunističkih partija otežava napore da se uhvati ukoštac sa reakcionarnim snagama koje ljudska prava i slobode ograničavaju na prava i slobode u parlamentarnim demokratijama, a guše borbu za ljudska prava u svoj njihovoj celovitosti, podrazumevajući elementarna prava čoveka i politička prava i slobode, ali i sva ostala socijalna i nacionalna prava, koja čine skup prava čoveka i naroda koja imaju jedno ime — ljudska prava.

Evrokomunizam je jasno zacrtao stavove u borbi za ostvarenje ljudskih prava kao svoj cilj, ostajući ipak u okviru ljudskih prava ostvarenih u buržoaskoj demokratiji, ali se upravo zbog toga tu javlja uglavnom samo sa pozicijama sličnim socijalistima. Nisam mogao zaključiti da je evrokomunizam obuhvatio spektar ljudskih prava u svoj njegovoj širini. Istina i evrokomunizam i

Digitized by Google

socijaldemokrati i socijalisti, u poslednje vreme u dokumentima u kojima razrađuju svoje političke platforme, sve više proširuju svoja zalaganja za ljudska prava i na ostala područja, osim građanskih prava buržoaskih demokratija. Po svemu sudeći to je odraz uticaja stavova i zalaganja nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju i porasta razumevanja levih snaga za potrebe i zahteve ovih zemalja.

Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji nije taj spektar proširila, već je mogla da formuliše platformu za ljudska prava samo do granice do koje joj je to dozvoljavao konsensus.

Prema tome, samo su nesvrstane zemlje u tome otišle dalje proširujući borbu za ljudska prava na sva područja društvenih odnosa. Tako nesvrstane zemlje udaraju u najslabiju tačku reakcionarnih, konzervativnih, imperijalističkih, neokolonijalističkih snaga, pa donekle i nekih socijalističkih partija i vlada koje razvijaju front borbe za ljudska prava, pre svega, u cilju diskreditovanja socijalističkih zemalja i komunističkih i drugih naprednih pokreta.

Borba za stvarnu socijalističku demokratiju, proširivanje demokratije na sva područja socijalističkog društva, pretvaranje u neposrednu demokratiju, najsnažnija je brana protiv manipulisanja sa ljudskim pravima od strane snaga antikomunizma. Jugoslavija je tim putem krenula prelaskom na radničko samoupravljanje od početka pedesetih godina, sa razvijanjem socijalističkih samoupravnih odnosa, koje je postalo celovit sistem socijalističkog samoupravljanja u proteklom tridesetogodišnjem periodu. Državni socijalizam ne stvara uslove za to, a najbolji primer za to pruža situacija u Poljskoj. Teško je govoriti o antikomunizmu danas, a da se ne govori o zbivanjima u Poljskoj. Zbivanja u Poljskoj su dala snažan podstrek antikomunizmu svih varijanti. Ne upotrebljavam ovu reč svih varijanti slučajno, jer se antikomunizam javlja u nizu varijanti, od onog reganovskog tipa do socijaldemokratskog i klerikalnog.

Kompromitovanje čitavog političkog, ekonomskog i društvenog sistema državnog socijalizma, tog krajnje birokratizovanog sistema u Poljskoj, izazvalo je široku ofanzivu protiv socijalizma i komunizma u teoriji i praksi. Socijalizam i komunizam se identifikovao sa birokratskim sistemom državnog socijalizma. Gotovo opštenarodni pokret u Poljskoj protiv toga sistema poslužio je snagama antikomunizma za proklamovanje kraha socijalizma i komunizma.

Čitav proces u Poljskoj našao se uklješten između dva kolosa: dva bloka — NATO i Varšavskog ugovora i podvrgnut je mešanju sa obe strane u svim oblicima, osim otvorene spoljne intervencije kakva je bila u Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, Kampučiji i Avganistanu 1979. Ali s tom razlikom što se od strane zapadnog bloka vrši ekonomska blokada i ne birajući sredstva otežava privredni oporavak Poljske, dok se od strane istočnog

Digitized by Google

bloka Poljskoj pruža značajna ekonomska pomoć bez koje bi Poljska prolazila kroz još mnogo veće nevolje i muke. Svaka strana ulagala je neskrivene napore da skrene proces u Poljskoj ka restauraciji državnog socijalizma ili s druge strane ka restauraciji buržoaske demokratije.

Nasuprot tome mase radničke klase i poljskog naroda su svesno ili stihijno težile da ostvare demokratsku reformu čitavog socijalističkog društvenog uređenja u Poljskoj koja ne bi mogla biti demokratska osim kao socijalistička demokratija, tj. demokratija u socijalističkom društvu. Najbolje je to izraženo u avgustovskim danima 1980. godine, koji su bili najblistaviji trenutak velikog pokreta radničke klase i poljskog naroda za duboke društvene promene, za istinski demokratski socijalizam, za socijalizam poljskog lika. To što se zbilo u političkoj, društvenoj i idejnoj sferi u Poljskoj u toku procesa posle avgustovskih dana i poznatih sporazuma između vlade i sindikata »Solidarnost« iz tih dana 1980, proizvod je delovanja svih unutrašnjih i spoljnih faktora i snaga, sila koje su dejstvovale i ukrštale se u poljskom procesu, koje su dovele do idejne konfuzije i jačanja antikomunizma do ogromnih razmera. Partija nije bila sposobna da preuzme vođstvo nad procesom koji se eksplozivno razvijao. Nastupile su mnogobrojne snage od anarhizma do reakcionarnog nacionalizma, klerikalizma i socijaldemokratizma itd. Danas je već verovatno drukčija slika, drukčiji su odnosi unutrašnjih snaga i njihova opredeljenja, nego što je to bilo na početku procesa.

Istočni blok je zbivanja u Poljskoj primio i prima kao udar na svoje pozicije, kao slabljenje svojih pozicija. Zapadni blok je video samo antikomunizam i antisovjetizam i čitav proces posmatrao kao akciju protiv istočnog bloka, akciju koja slabi istočni blok. Akcije oba bloka otežavaju i komplikuju borbu poljskog naroda, radničke klase demokratskih socijalističkih snaga Poljske da sami nađu izlaz iz ekonomske, društvene i političke krize u koju je Poljska zapala i koja je dovela do režima »ratnog stanja«, koji je trajao godinu i po dana, a da nije rešio najvažnije probleme društva. Tako je proces u Poljskoj izazvao širi problem ne samo u Istočnoj Evropi, nego i u Evropi u celini, bez obzira na to što Poljska ostaje i dalje čvrsto u strukturi istočnog bloka kao njegova članica.

Poljski proces je i danas i, verovatno, ostaće još dugo na jednom od glavnih pravaca udara antikomunizma svih boja.

Blokovska komponenta antikomunizma čini antisovjetizam bitnim i jednim od najvažnijih elemenata antikomunizma danas. Ali se ne može stavljati znak jednakosti između antisovjetizma i antikomunizma danas, kao što mnogi čine.

Identifikuje se veoma često antikomunizam sa antisovjetizmom; to je uglavnom svojstvo propagande i publicistike, pa i teorije u zemljama istočne Evrope i nekim komunističkim partijama.

Digitized by Google

Otkuda to? Doktrina Staljina i Kominterne za vreme apsolutne vladavine Staljina i staljinizma i u SSSR i u međunarodnom komunističkom pokretu, bila je da je Sovjetski Savez prva zemlja socijalizma i da sve treba da bude podređeno toj zemlji, svaka komunistička partija i svaka socijalistička zemlja. S druge strane, činjenica je da je dugo vremena Sovjetski Savez bio jedina socijalistička zemlja u teškom neprijateljskom okruženju, izložen pritisku svake vrste pa čak i blokadi od strane velikih imperijalističkih sila. SSSR je bio i smatran je kao glavna snaga socijalizma i komunizma, pa je svaki napad na SSSR bio ravan napadu na komunizam, antisovjetizam se identifikovao sa antikomunizmom. Nezavisno od toga koji je uzrok, motiv i povod za kritiku, osudu i napad, svaka KP je bila dužna da se uvek solidariše sa SSSR, da ustane protiv napada na SSSR, da brani svaki korak u politici Sovjetskog Saveza. Takva doktrina savremeni svet tumači kao borbu između dva sveta ili dva sistema, kako je Staljin još 1938. godine objasnio, borbu između sveta socijalizma i sveta kapitalizma. Ta doktrina ne vidi svetski socijalistički proces koji uzima sve šire razmere, kao što ga vidimo mi jugoslovenski komunisti i mnogi drugi, kao proces koji je prisutan na sve širim prostranstvima sveta i ne svodi se samo na socijalističke zemlje, nego i na sve progresivne revolucionarne promene koje vode oslobađanju naroda i oslobađanju rada i čoveka.

Po toj doktrini sve socijalističke zemlje spadaju u »socijalističku zajednicu«. Ali, na primer, Kina, Jugoslavija, pa i neke druge zemlje ne pristaju da ih svrstavaju u bilo kakve zajednice. Drug Tito je 1976. u Beogradu u jednom zvaničnom razgovoru rekao: »Nećemo mi ni u kakve zajednice i neka nas niko ne svrstava ni u kakve zajednice«. Tako se krug sužava na zemlje pripadnice istočnog bloka sa SSSR kao vodećom silom i neke zemlje posebnim vezama povezane sa tim blokom, sa kojim se konfrontiraju Sjedinjene Države i drugi blok. Iz toga proizilazi da se svaka kritika i napad na unutrašnju ili spoljnu politiku ili pojedine postupke ili akcije SSSR tumači kao antisovjetizam i antikomunizam. Takvo tumačenje antikomunizma danas je blokovsko. Takvo tumačenje jača, a ne slabi pozicije i šanse antikomunizma, jača naročito blokovsku komponentu antikomunizma.

Antikomunizam danas ćemo razumeti, ako ga shvatimo kao borbu imperijalističkih i drugih reakcionarnih i antisocijalističkih snaga protiv svih oslobodilačkih i progresivnh pokreta u svetu, za slabljenje, destabilizovanje i rušenje specijalističkih uređenja svuda gde su nastala takva društvena uređenja, borbu tih snaga protiv bilo kakvih progresivnih promena društvenih uređenja zasnovanih na kapitalističkim društvenim odnosima. Takvo gledište o antikomunizmu danas je odgovarajuće samoj pojavi, ne sužava antikomunizam na antisovjetizam, ne identifikuje antiko-

Digitized by Google

munizam sa antisovjetizmom, čije postojanje niko ne može poricati, i koji je u nekim zemljama u toku istorije pustio duboke korene. Takvo gledište, takva pozicija za borbu protiv antikomunizma sužava prostor za delovanje snaga antikomunizma i vodi formiranju šireg svetskog fronta otpora antikomunizmu koji služi danas kao oruđe za gušenje borbe za punu nacionalnu i socijalnu emancipaciju i demokratskih i progresivnih društvenih promena u svetu, kao i za ostvarivanje ciljeva svetske dominacije imperijalističkih snaga.

Privlači pažnju i pitanje evrolevice i antikomunizma. Zaokret nekih komunističkih partija ka ujedinjavanju snaga evrolevice i zaokret nekih socijalističkih partija u istom pravcu izazvali su proces zbližavanja na evropskoj levici. Najdalje je taj proces stigao u Francuskoj gde vladaju socijalisti u koaliciji sa Komunističkom partijom Francuske.

Antikomunizam u ovom procesu zbližavanja na evropskoj levici vidi opasnost za sistem kapitalizma u celini, za vlast monopola, finansijskog kapitala, transnacionalnih kompanija, itd. Antikomunizam vidi svog neprijatelja u evropskoj levici.

Prema tome, u evropskoj levici, isto kao i u evrokomunizmu snage antikomunizma vide proces koji preti da onemogući ostvarenje njihovih ciljeva. Zato se služe svim oblicima pritisaka u cilju suprotstavljanja jačanju i ujedinjavanju snaga evropske levice i gušenja demokratskih i progresivnih društvenih promena i procesa u Evropi.

Snage antikomunizma tim više imaju razloga za takav odnos prema ovim promenama i procesima u Evropi, što se evrokomunizam i evrolevica sve vidnije otvaraju prema nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju i po pitanju rata i mira, i po pitanju razoružanja, i po pitanju detanta i aktivne miroljubive koegzistencije, i po pitanju međunarodnih ekonomskih problema. Zatim što u evrolevici jačaju tendencije koje snage evrolevice sve više približavaju pokretu i politici nesvrstanosti i po pitanju borbe protiv hegemonizma i svakog drugog vida dominacije i neravnopravnosti i ograničavanja nezavisnosti i suvereniteta zemalja i naroda u političkoj, ekonomskoj i svakoj drugoj oblasti, po pitanju blokovske podeljenosti i politike podele sfera uticaja između velikih sila.

Polazeći od blokovske komponente antikomunizma nesvrstana Jugoslavija trebalo bi na neki način da bude izostavljena od napada snaga antikomunizma. Te snage su duže vremena kalkulisale, pa donekle i danas kalkulišu da samostalna Jugoslavija, njen uspešan otpor Staljinovom pritisku, njena nezavisnost i njena politika nesvrstanosti, pre svega, njen samostalni put razvoja samoupravnog socijalističkog društva, — može sve to igrati ulogu faktora erozije sistema u istočnoevropskim zemljama, pa i u SSSR-u. Pored toga, danas manje više svi vide, a neki i javno ističu da je nesvrstana Jugoslavija bitan faktor ravnoteže snaga i stabilnosti u Evropi. — I to je sve blokovska pozicija tih

Digitized by Google

snaga. Iz tih razloga te snage ispoljavaju interes za jačanje Jugoslavije, izjašnjavaju se za nezavisnu, slobodnu Jugoslaviju, koju ne bi mogli prepustiti pod dominaciju SSSR-a i uključivanje u Varšavski savez. — Istina poznajemo i neka druga gledišta, kao što je na primer Zonenfeldova doktrina, po kojoj Jugoslavija prema sporazumima iz Jalte spada u zonu istočnog bloka. Po toj doktrini Jugoslavija treba da pazi šta radi, jer da zapadni blok, van zone koja njemu prema Jalfi pripada, ne može se angažovati. Ali i po toj doktrini ovakva Jugoslavija je faktor postojeće relativne stabilnosti i ravnoteže u Evropi.

Ali druge komponente antikomunizma — pre svega usmerenost protivu oslobodilačkih pokreta i progresivnih procesa i društvenih promena, protiv socijalističkih zemalja i svetskog socijalističkog procesa u celini, i agresivnost te komponente u svetu, diktiraju da snage antikomunizma imaju interesa da diskreditiju socijalizam i u Jugoslaviji, kao što, uostalom, imaju interesa da ga diskreditiju svuda u svetu. Imaju interesa da se promeni sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, da se u Jugoslaviji restaurira buržoaska demokratija, — slično kao što imamo i unutar zemlje i spolja snage koje bi želele da restauriraju državni socijalizam u Jugoslaviji, ili unitaristički birokratski centralistički etatizam.

Ti ciljevi rukovode snage antikomunizma da podstiču, pomažu i podržavaju antisocijalističke i opozicione snage svih boja u Jugoslaviji i antikomunistički i antijugoslovenski opredeljenu emigraciju na delovanje u cilju destabiliziranja Jugoslavije.

Na istom poslu su, takođe, angažovane i mnogobrojne obaveštajne službe drugih zemalja.

Time se objašnjava da smo neprestano izloženi aktivnostima koje spadaju u kategoriju aktivnosti takozvanog specijalnog ratovanja na svim poljima: propaganda, ideologija, politika, diverzija, zatim na polju informacija, obrazovanja, kulture, pa i ekonomije.

Prema tome, jugoslovenski socijalizam je na udaru antikomunizma, i u tom pogledu se ne treba zavaravati. Snage antikomunizma bi najradije videle jednu drukčiju Jugoslaviju od današnje. Za sada im je glavni cilj da ne padne pod hegemoniju SSSR-a, a sutra, ako bi to bilo moguće, da bude nekako uključena u NATO ili bar da bude pod zaštitom NATO.

Savez komunista i sve socijalističke snage u nas ne vode uvek dovoljno računa o ovim činjenicama i prenebregavaju potrebu intenzivne borbe na ovom frontu. I to borbe na svim područjima od političkog, ideološkog, antidiverzantskog, kontraobaveštajnog, propagandnog do ekonomsko-tehnološkog, kulturnog, obrazovnog, informativnog područja itd. Primera radi da navedem samo — podbacivanje Saveza komunista i ostalih socijalističkih snaga u borbi protiv svakog nacionalizma i šovinizma.

Nacionalizam i šovinizam u nas su najopasnija snaga kontrarevolucije koja napada same temelje postojanja jugoslovenske

Digitized by Google

socijalističke zajednice. To je, u stvari, glavna snaga sa kojom računa antikomunizam danas u nas. Ta snaga je realna, vitalna, životna, ima korene u prošlosti, ali i u sadašnjoj stvarnosti. Podsetimo se samo na istorijsku činjenicu da su dve glavne snage nacionalne izdaje i kontrarevolucije u vreme narodnooslobodilačkog rata, srpski četnici Draže Mihailovića i hrvatske ustaše Ante Pavelića kao svoje dve glavne zastave imali šovinizam i bratoubilačko klanje i drugi antikomunizam. Ta snaga, nacionalizam i šovinizam se susreću na svakom koraku, pa ne vidim da bilo ko treba da se bavi izmišljanjem nacionalizma i tamo gde ga nema. Mnogo je veća opasnost ne videti ga tamo gde ga ima. A naročito je opasna pojava nacionalizma u redovima Saveza komunista. Ništa manje nisu opasna ni takva ponašanja nekih komunista koji se ogledaju u »gledanju kroz prste« svom nacionalizmu ili, šta više, u nekoj datoj situaciji u prihvatanju usluga od strane svog nacionalizma, pa i saveza sa njim protiv »tuđeg« nacionalizma, — uz istovremeno dizanje uzbune da je neki konkretni »tuđi« nacionalizam u datom momentu najopasniji za državu i revoluciju, — i sve to, obično, uz uopštenu osudu nacionalizma kao opasnosti za bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije.

Digitized by Google

Milija Komatina

Reduciranje socijalizma na staljinizam -- strategija savremenog antikomunizma

U novije vrijeme — preciznije od kraja 70-tih godina — u ljevičarskoj marksističkoj literaturi na Zapadu javljaju se članci sa karakterističnim naslovima, kao što je, na primjer, »Velika predstava skretanja udesno«, iz pera britanskog istoričara marksističke orijentacije Stjuarta Hela. To skretanje udesno izražava se u veoma oštroj ideološkoj formi, kao »ideološka paljba«, kako je u »Rinašiti« konstatovao Habermas.

No, i bez tih upozorenja očevidno je da se antikomunizam proširuje i da dobija niz novih obilježja. To je u izvjesnom smislu paradoksalno. Marksove anticipacije su se potvrdile: iznjedren iz građanskog društva, iz njegovih protivrječnosti, komunizam se sve više širio i danas se sve više širi. Pa ipak, može se konstatovati da se u izvjesnom smislu u savremenim uslovima proširuje i antikomunistički front. Pored vlasničke, kapitalističke, eksploatatorske klase i konzervativnih političkih organizacija koje se na njenom interesu formiraju, primjetno je pristupanje toj alijansi srednjih, malograđanskih slojeva i dijelova inteligencije. Antikomunizam se danas javlja primjetno i unutar socijaldemokratskih i socijalističkih partija, svakako, na njihovim desnim krilima. Posebnu

Digitized by Google

strukturu, sa izrazito bučnom antikomunističkom aktivnošću, čine razni disidenti komunizma, spoljna i unutrašnja emigracija socijalističkih zemalja.

Neke od tih struktura, kao što je buržoazija, objektivno su u poziciji da budu protiv ideja i prakse koja je suprotstavljena njihovim klasnim interesima. Što su i drugi u antikomunističkom taboru — stvar je za analizu. Neće se, ipak, pogriješiti ako se jedan od razloga vidi u razočarenju sa do sada ostvarenim oblicima socijalizma i u kapitulanstvu pred privatističkim, profiterskim interesima, za čije se ostvarenje ukazuje veća šansa u građanskom društvu i u političkoj konstelaciji toga društva.

U pogledu savremenog ispoljavanja antikomunizma karakteristična je otvorenost, agresivnost, ofanzivnost. Nije više riječ samo o tome da se spriječi širenje komunizma (komunizam upotrebljavamo kao pandan antikomunizma — što je naša tema — a svuda imamo na umu, prije svega, socijalizam) već i da se on sasvim uništi, što se teži postići izazivanjem i podsticanjem buržoaske restauracije u socijalističkim društvima i ubacivanjem kontrarevolucionarne ideologije u sve postojeće socijalne i političke strukture, svuda u svijetu.

Borba protiv komunizma postaje opravdanje za najbrutalnije vojne, političke i ideološke intervencije. U ime potrebe da se suzbije širenje komunizma ili da se on i sasvim razori, preduzimane su takve vojne intervencije kao što su one u Koreji, Vijetnamu, Laosu itd. U ime te potrebe gomila se oružje i stvaraju se mnogobrojne moćne vojne baze, svrgavaju se demokratski režimi u Aziji, Africi, Latinskoj Americi, organizuju se fašistički režimi i fašističke organizacije, daje se podrška terorističkim grupama i slično. Riječju, antikomunizam postaje oslonac za sve što je reakcionarno i retrogradno. Kada se uzme sve to zajedno, onda se antikomunistički front neosporno pokazuje i kao front hladnog rata, u stvari, kao priprema velikih novih katastrofa kojima bi tobože trebalo da se razriješe savremene protivrečnosti između kapitalizma i komunizma.

Time što je podignut na nivo državne politike i što je sa tog nivoa komunizam kvalifikovao kao grešku istorije koju treba ispraviti uništenjem komunizma, antikomunizam je međunarodne odnose zasnovane na miroljubivoj koegzistenciji i formalno i suštinski doveo u pitanje.

U odnosu na Jugoslaviju, antikomunizam takođe nije nimalo bolećiv. Istina, smatra se povoljnom okolnošću što Jugoslavija ne pripada Varšavskom paktu, što nije iza te »gvozdene zavese«, ali to nije dovoljno: teži se tome, pa se u tom pravcu sve i čini, da se u Jugoslaviji izvrši buržoaska restauracija. U tom cilju najviše se koristi nacionalizam. Tobože u ime nacionalne ravnopravnosti hipertrofiraju se osamostaljeni nacionalni interesi koji se nastoje ostvarivati nezavisno od klasnih kriterijuma i socijalističkih samoupravnih odnosa. U tom pogledu, što naročito pogoduje antikomu-

Digitized by Google

nizmu, nalaze se zajedno dogmatsko-birokratska i građansko-malograđanska kontrarevolucija.

Za ciljeve onemogućavanja širenja komunizma, odnosno podsticanja buržoaske kontrarevolucije u socijalističkim društvima i u organizacijama komunističke provenijencije, sredstva se ne biraju — sva su dobra ukoliko daju rezultate. Hoće li to biti primjena sile ili ideologija, kakva je sadržana u Šulxovom »Projektu demokratije«, to je pitanje samo taktike i procjene šta je efikasnije. I analobno toj činjenici da je i komunizam izašao na svjetsku arenu, kao svjetski proces, i ova ofanziva se sprovodi na svjetskom planu: stvaraju se svjetske alijanse za borbu protiv komunizma.

Zapadni analitičari uzrok ovog skretanja udesno vide u društvenoj krizi koja u novije vrijeme nikoga ne mimoilazi. Itorijska analogija opravdava takva gledišta. Velika kriza s kraja treće decenije ovog vijeka, doduše, imala je dva izlaza: Nju dil, to jest državni intervencionizam u SAD i nacizam u nekoliko evropskih zemalja. Drugi svjetski rat jedino je moguće razmršenje čvora koji je bio spleten u tom svjetskom kovitlacu. Sudeći po tezama koje se lansiraju i po načinu kako se to čini, danas se izlaz vidi samo u jednome: da se kapitalizam revitalizira prilagođavanjem masa na njegove nove oblike i njihovim punim uključenjem u njegove ekonomske i ideološke mehanizme i imperative. Taj zadatak, prema inspiratorima i organizatorima antikomunističke hajke podrazumijeva eskalaciju antikomunizma, totalno kompromitovanje komunizma i odvraćanje masa od njega. Otuda i program da se do kraja ove milenije komunizam, kao sistem koji »protivreči ljudskoj prirodi«, baci u »đubre istorije«, čime bi kapitalizam oživio kao vječiti i neuništivi poredak.

Ponekad se kod nas i drugdje u svijetu uzrok antikomunizma vidi i u samom komunizmu, u njegovim manama, nedosljednostida, protivrječnostima i slično. Drugim riječima, ako bi bio bolji, ljepši, onda ne bi bilo te hajke. Ali istorijska razmeđa između komunizma i antikomunizma ne mogu se tretirati na subjektivistički način — traženjem krivaca. Riječ je o podjeli koja je objektivno uslovljena položajem ljudi i društvenih klasa u društvenoj podjeli rada i u produkcionim odnosima.

Polazeći u borbu za reafirmaciju kapitalizma a posredstvom negiranja komunizma, inspiratorima i akterima antikomunizma više nije dovoljna teza o dezideologizaciji (ne treba nikakva ideologija, naročito ne o klasnoj borbi, svijet se razvija po prirodnim zakonima), s kojom se nastupalo uveliko do prije dvadesetak godina, već se prešlo u konstituisanje sopstvene ofanzivne ideologije kojom treba pobijediti komunističku ideologiju.

Očito je, dakle, da i savremeni antikomunizam treba shvatiti i tretirati kao pojavu u kontinuitetu antikomunizma, kao konfrontaciju između onih koji su za promjenu u pravcu izgradnje socijalističkih društava i onih koji bi htjeli da ovjekovječe kapitalističke odnose. Kao i do sada, od Manifesta komunističke partije i prvih socijalističkih revolucija, »bauk komunizma« — koji je u

Digitized by Google

Marksovo doba kružio Evropom a danas cijelom planetom — povod je i izazov samo za još paničnije i urgentnije okupljanje na borbu protiv tog bauka.

I mada antikomunizam dobija nove oblike i dimenzije, zavisno od opšte društvene situacije u svijetu i u pojedinim zemljama i pokretima, od podjele i odnosa snaga, on je od samih početaka bio borba protiv komunizma kao takvog, protiv same ideje da se društvene snage usmjeravaju ka pobjedi komunizma, a ne samo protiv ovakvih ili onakvih njegovih pojavnih oblika.

Prema tome, ako tragamo za definicijom antikomunizma, onda se ona može izvesti samo iz podjele ljudi i društvenih klasa u vezi sa njihovim položajem u radu, sa mogućnošću da raspolažu sredstvima i rezultatima rada, pa samim tim iz podjele u vezi sa tim bitnim klasnim i životnim interesima.

Bit ideje o komunizmu je u borbi za oslobođenje rada, a to znači u stvaranju uslova za slobodan život, život bez eksploatacije, bez dominacije, bez monopola. Pandan tome je antikomunizam. Treba onemogućiti radničku klasu i sve druge progresivne društvene snage koje teže ka ukidanju svake eksploatacije, svake dominacije, svakog hegemonizma, svakog monopola. Na tim pitanjima su razdjelnice između komunizma i antikomunizma. Tako je bilo u prošlosti, tako je i danas.

Savremena antikomunistička ofanziva sprovodi se u uslovima postojanja različitih socijalističkih oblika i sadržaja u najširim, svjetskim razmjerama. Odavno već, komunizam je od ideje dosegao do snažnog pokreta, od prvih revolucija do novih socijalističkih društava. Ponikao u pojedinim pokretima, unutar pojedinih zemalja, socijalizam je — da ponovimo — izašao izvan državnih i nacionalnih granica pojedinih zemalja i postao je svjetski proces koji se ne može podvrći ni geografskim ni bilo kojim drugim granicama i ramovima. Drugim riječima, sada naporedo sa kapitalističkim društvenim sistemom, postoji i socijalistički društveni sistem. Suprotstavljeni jedan drugom na klasnoj osnovi, ta dva sistema, samim tim što naporedo egzistiraju, upućeni su i da međusobno sarađuju ili da se proždiru.

Razumije se, na konfrontacije, odnosno na koegzistenciju, ne utiču samo ta dva sistema jer svijet i nije bez ostatka tako podijeljen. Postoje, s jedne strane, vojni blokovi i postoji, s druge strane, pokret nesvrstanih zemalja. I dok blokovi — nezavisno od toga da li su motivisani antikomunizmom ili komunizmom — svojom politikom, koja se oslanja prije svega na vojnu silu i koja kao argumenat istura oružje, više šteti no što doprinosi ideji i praksi borbe za uspostavljanje novih demokratskih socijalističkih odnosa, pokret nesvrstanih, iako opet nije samo komunističke provenijencije, već je klasno i idejno heterogen, doprinosi mirnoj i aktivnoj koegzistenciji, a time i progresivnom mijenjanju postojećeg stanja, jer otvara mogućnost da djeluju istorijske zakonitosti koje, bar po marksističkim saznanjima, vode perspektivi besklasnog društva.

Digitized by Google

U svjetlu tih istorijskih koordinata treba postaviti i našu temu. Ne može se govoriti o antikomunizmu, a da se nema na umu i sve ono što se dešava na tlu socijalizma, što po prirodi stvari, istorijski i objektivno, negira svaki antikomunizam ili što mu u nekom smislu ide u prilog.

Što razvoj socijalizma nije išao niti danas ide pravolinijski, svakako da može da ide, pa dakako i ide, u prilog antikomunizmu. Socijalizam se od uspostavljanja društava sa tim prefiksom ostvaruje u najkomplikovanijim klasnim i političkim odnosima unutar svake zemlje i u svijetu kao cjelini. S obzirom na sve to, promjena klasnih odnosa ne ide samo posredstvom moći radničke klase već i posredstvom jačanja novog birokratskog sloja, na osnovi uspostavljanja nove državne svojine. Od potrebe da se stalno stvara novo i progresivnije dolazi i do takvih odnosa u kojima je bitno da se čuva i očuva ono što je ostvareno, što se u nerazvijenim ekonomskim i političkim odnosima pretvara u tendenciju očuvanja stečenih birokratskih pozicija i time dolazi do izopačenja revolucije i same ideje komunizma.

Drastično izopačenje komunizma izvršilo se, u specifičnim istorijskim uslovima, u poretku koji je, po Staljinu, glavnom kreatoru u uslovima harizmatskog kulta njegove ličnosti, nazvan staljinizmom, a koji označava skup odnosa u kojima, na temelju državne svojine, upravljanja viškom rada, dogmatizovane ideologije, izvedene revizijom marksizma, birokratija ima apsolutnu, arbitarnu i totalitarnu vlast, koja ne podleže nikakvoj demokratskoj kontroli.

Istorijski je objašnjivo — a to je uglavnom i objašnjeno — kako je do toga došlo. Za sada recimo samo to da je pojava antistaljinizma unutar komunizma, koji se svuda u svijetu razvijao i dao neosporne ogromne rezultate, iako nije svuda i uvijek ni radikalan ni dosljedan, očit dokaz da je staljinizam samo jedna pojava u razvoju komunizma, a ne nikako njegova suština.

Reafirmišući izvorne i autentične komunističke ideje i principe, skidanjem s njih oblandi staljinističkog dogmatizma, a naročito inoviranjem socijalističke misli i prakse u pravcu istinske demokratije, antistaljinizam je vratio vjeru u komunizam, podigao mu ugled i time stvorio uslove za njegove nove i dalekosežnije prodore.

Taj proces destaljinizacije je, zapravo, baš ono što smeta savremenom antikomunizmu i zato glavni udar, kako će u daljem tekstu biti riječi, usmjerava na to da ga izokrene — da ne bude afirmacija izvornog marksizma i socijalističke prakse, već da vodi reduciranju socijalizma na staljinizam, čime bi se svaki komunizam ogadio masama.

Neke pojave u komunizmu, a prije svega one koje dolaze sa strane antistaljinizma, preciznije — koje su antistaljinizmom motivisane ili — još preciznije — koje se takvima samo žele predstaviti — išle su na ruku toj potrebi antikomunizma da sam komu-

Digitized by Google

nizam kao takav reducira na staljinizam i da time stekne adute da ga ideološki tuče. O čemu je riječ?

Kao što komunizam u staljinizmu ima svoje naličje ili svoju destrukciju, tako i antistaljinizam ima također svoje naličje i svoju negaciju. Poznato je da postoji i antidogmatski dogmatizam. Ali za našu temu bitno je konstatovati da razgraničenje sa staljinizmom nije išlo bez primicanja ili hvatanja veze sa nečim što nije borba za stvarnu demokratiju već što je građanske, pa i desničarske provenijencije.

Staljinizam je ostavio ogromno nasljeđe. Ali nije riječ samo o nasljeđu, o lošem primjeru. Riječ je i o permanentnoj opasnosti. Kao što se preduzimaju u ime odbrane od komunizma, tako se i u ime odbrane komunizma od antikomunizma preduzimaju vojne i druge intervencije i pritisci, kakav je slučaj bio u Mađarskoj, u Čehoslovačkoj, u Avganistanu itd.

Unutar socijalističkih zemalja dolazilo je i dolazi do raznih nemira i konfliktnih situacija zbog odsustva demokratije. Nastojanja da se nedemokratski odnosi prevladaju svakako da treba svesrdno podržavati. Ali kada se govori o protivrečnostima i nemirima u socijalističkim zemljama, kakvi su, na primjer, u Poljskoj, ne smije se previđati ni ta činjenica da antikomunizam čini sve što može da u te zemlje uvozi kontrarevoluciju.

Očito je, pored ostalog, prisustvo tendencije socijaldemokratizovanja komunizma. To se ogleda u reviziji marksizma u tri bitne tačke, a što se čini pod izgovorom oslobađanja izvornog marksizma od naslaga staljinizma.

Prvo, odstupa se od izvorno marksističke postavke o različitim oblicima revolucije i o različitim putevima u socijalizam. Umjesto toga, što je staljinizam naglašavao — da je jedini put u socijalizam posredstvom »krvave« revolucije, socijaldemokratija lansira drugu jednostranost — da se za socijalizam treba boriti isključivo »mirnim«, parlamentarnim putem. Iz suštine marksizma proizilazi, međutim, da treba uzimati u obzir specifične istorijske okolnosti, iz čega proizilazi da nekada mora biti primjenjena i oružana borba a da se nekada radnička klasa može izboriti za svoje ciljeve i drugim, »mirnijim« sredstvima. To je i naš savremeni jugoslovenski stav, suprotno, dakle, i staljinističkom i socijaldemokratskom stavu.

Drugo, socijaldemokratija, a pod njenim uticajem i dio naših intelektualaca, sve otvorenije ustaje protiv diktature proletarijata. Revolucija bi, međutim, bila besmislena u koliko ne bi omogućavala puno oslobođenje radničke klase, koje se ne može zamisliti drugačije nego njenom hegemonijom ili diktaturom, što je u funkciji samo toga oslobađanja. Diktatura proletarijata ne može se negirati pod izgovorom da svaka diktatura, makar čija bila, od jedne vodi ka drugoj diktaturi. Treba li još ponavljati osnovno marksističko stanovište da radnička klasa ne može sebe osloboditi a da to njeno oslobađanje u isto vrijeme ne znači i oslobađanje svih

Digitized by Google

slojeva društva, tj. prevazilaženje svake klasne podjele koja omogućava diktature, despotije i monopole jednih klasa nad drugim klasama, jednih ljudi nad drugim ljudima?!

Treće, socijaldemokratija, a tako isto i neki naši intelektualci, prvo prikriveno a u novije vrijeme sve otvorenije, u ime demokratije, zalažu se za politički pluralizam. U postojanju višepartijskih sistema vidi se stvarna mogućnost i suština demokratije. Marksističko učenje je radikalno drugačije. Ono upućuje ne na vaspostavljanje starog ili ustanovljenje novog političkog pluralizma. Sasvim obrnuto: ono upućuje na prevođenje društva sa političkog na društveni plan, tj. na samoorganizovanje radničke klase i drugih slojeva koji se sa njom ujedinjavaju na jednom jedinstvenom idejno-političkom programu — na programu vladajuće uloge neposrednih proizvođača, čime se prevazilazi svaka stranačka podjela i borba za podjelu vlasti između stranaka i njihovih političkih vrhova.

Od destrukcije staljinizma, antistaljinistička kadkad praksa ide i ka destrukciji i samog socijalizma, negirajući prije svega sovjetizam. Od zatvaranja vrata staljinističkom dogmatizmu, antistaljinistička praksa ide i ka otvaranju vrata kapitalističkom načinu života, građanskom u nauci i ideologiji. Nekada se čak prosuđuje o vrijednostima, opet u ime antistaljinizma, sa pozicija buržoaske ideologije, a ne pozicija radničke klase.

Naša analiza uzroka i oblika antikomunizma i svega onog što toj pojavi ide u prilog mora uključiti u krug razmišljanja i tu činjenicu da praksa dedogmatizacije marksizma dovodi i do toga da se gotovo svi pojmovi i sve kategorije marksizma, revolucije i socijalizma, relativiziraju čak tako i toliko da oni počinju gubiti svaku objektivnu važnost, svako objektivno značenje i svaki značaj. Sve se stavlja u upitnike, sa izgovorom da tek treba da se vidi šta je i koliko održivo, šta je produkt staljinističko-dogmatske indoktrinacije, a šta je u kontekstu izvornog marksizma ili naučnog socijalizma.

Svi ti protivrečni procesi antistaljinističke prakse, to jest sve to što ima predznak antistaljinizma a što ide ka nečemu drugom, razumije se, ka stavljanju u pitanje i samih fundamenata komunizma kao takvog, stvara atmosferu razmekšavanja revolucionarnih ideja i osjećanja, atmosferu oportunizma i koegzistencije sa suprotnim ideologijama, tako da se unutar komunizma otvara veliki jaz u koji mogu da se ulivaju, pa se i ulivaju, desničarske vode sa svojim ideološkim i političkim mutljazima. O tome govore mnoge pojave svuda u svijetu, pa i u našoj zemlji.

Klasni kriterijum tako i toliko se gubi da je čak u mnogim sredinama postalo *de mode* pozivati se na taj kriterijum: ko na tome insistira rizikuje da bude proglašen dogmatom.

Nije se, ni u našoj sredini, dovoljno njegovao revolucionarni duh otpora restauraciji buržoasko-desničarskih i raznih privatističkih tendencija. Primjera radi, Miroslav Krleža je još 1952. uka-

Digitized by Google

zao na to da počinje dolaziti do, kako se on izrazio, »desne regeneracije«, i digao je glas u prilog pobune protiv te tendencije. Mnogo kasnije, kada je svođen bilans njegovih vrlina i zasluga, to mu, međutim, nije ni spominjano. Očevidno stoga što je duboko uhvatila korijena tendencija da se pružaju otpori samo ili pretežno staljinističkom dogmatizmu a ne u istoj mjeri i desnoj regeneraciji, tj. građanskoj kontrarevoluciji. Shodno tome, a suprotno ovoj našoj raspravi, i neprijatelj je često viđen samo na jednoj strani — i to na strani dogmatizma.

Tu smo došli do tačke kada se antikomunizam mogao prilično uspješno naslanjati na dio antistaljinističke prakse. Antikomunizmu je naročito išlo u prilog ogromno razočarenje koje je nastalo u samom komunističkom svijetu i u svijetu uopšte u vezi sa upoznavanjem drastičnih činjenica o staljinizmu. Koristeći to razočarenje, kao i već ispoljena skretanja u socijaldemokratizam ili u neki vid desničarstva, antikomunizam pokušava da do kraja izokrene smisao antistaljinističke prakse u dva osnovna pravca:

Prvo, da proces destaljinizacije preokrene u proces antisocijalizma ili antikomunizma, polazeći prije svega od antisovjetizma.

Drugo, da onemogući uspostavljanje istinske demokratije, koju je otvorila antistaljinistička praksa, uspostavljanjem takvih sistema kao što je socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji i kao što su mnoge druge inicijative koje su ispoljene u marksističkoj teoriji i u društvenoj praksi pojedinih revolucionarnih i narodnooslobodilačkih pokreta. Antikomunizam — što se uvijek ne vidi — ne traži socijalizam bez staljinizma već buržoaska restauracija u socijalizam.

Reduciranje socijalizma na staljinizam antikomunizam pokušava da izvrši totalnom destrukcijom komunizma kao pokreta i društvenih realiteta i marksizma kao naučne osnove komunizma. Sve je to, kao što je poznato, činjeno, naizgled parcijalno i postepeno, ali ne bez sistema i jasne strategije. Prvo se našao na udaru Lenjin, kao vođa oktobarske revolucije. Trebalo je njega dezavuisati, da bi se dezavuisalo ono što je u komunističkoj praksi već ostvareno. On je identifikovan kao teoretičar nasilja i nedemokratije, a kao argumenti se, pored ostalog, navode činjenice o pobuni kronštatskih mornara, ubijanje carske porodice, gušenje radničke opozicije, osnivanje menze za rukovodioce i slično. Marks je još imao mogućnosti da egzistira, kao »apstraktni« doktriner prošlog stoleća, ali opet ne cijeli Marks, već samo — mladi Marks, sa njegovom teorijom o otuđenju i sa naznakama humanističke dimenzije marksizma, koja, navodno, ne postoji u marksizmu, već je tek treba razviti. Kasnije je i taj mladi Marks likvidiran i od marksizma — a to znači i od komunizma — nije ostalo ništa!

Kako se to radi? Upravo tako što se pod savremenim »despotskim«, socijalizmom vidi korijen u samom Marksu i kasnije Lenjinu. Ako je savremeni socijalizam »despotski«, i ako je korijen tog i takvog socijalizma u Marksu i Lenjinu, onda u tom slučaju ne treba da postoje ni Marks, ni Lenjin, ni socijalizam!

Digitized by Google

Pored toga što se savremeni socijalizam identifikuje sa staljinizmom, tj. sa nečim što je suprotno demokratiji, suprotno drugom — »slobodnom« — kapitalističkom svijetu, viđenjem korijena takvog socijalizma u njegovim naučnim osnovama, kod klasika marksizma, pokušava se utvrditi uvjerenje i u to da je drugi i drugačiji, progresivniji socijalizam, nemoguć. Kao dodatni argumenat navode se i nepovoljna ekonomska stanja u pojedinim socijalističkim zemljama. Marksizam se interpretira tako da inicira revoluciju kao čin nasilja, a ono što se začne nasiljem, mora i da ostane kao nasilje. Drugi vid nasilja je sama marksistička teorija, koja se svodi na ideologiju, tj. na duhovno nasilje pomoću arsenala dogmi koje služe za vladanje ljudima.

Za ovu i ovakvu punu identifikaciju staljinizma i marksizma, staljinizma i socijalizma, koji je »despotski«, antikomunizmu veoma dobro služe disidenti komunizma. Uslugu antikomunizmu daje, na primjer, i Lešek Kolakovski, filozof koji je stajao u samom vrhu savremenog marksizma. Nazivajući Marksa utopijskim prorokom, on to svoje stanovište obrazlaže time što je Marks navodno odvojio saznajno od idejnog i što je svoje učenje pretvorio u ideologiju, podređujući teorijsko-istraživački metod ideologijskom opredjeljenju. Odvojena od teorijsko-saznajnih analiza, Marksova budućnost se predstavlja samo kao utopijska nada nečega što nije zasnovano na nauci. Upravo taj ideologijski karakter marksizma postaje obrazloženje »despotskog socijalizma« koji je preko ruske verzije marksizma ostvaren do sada u svijetu. Prema tome, staljinizam nije neko izopačenje marksizma i socijalizma: taj poredak i sistem je logična konsekvenca marksizma i komunizma koji se uspostavlja ideologijski, a bez objektivne nauke.

Reduciranje socijalizma na staljinizam, iz raznoraznih razloga, prihvata se u širim sredinama: jedni stoga što su po načigu života već skloni građanskom, buržoaskom društvu i desničarstvu, drugi stoga što su postali žrtve specijalnog rata, treći stoga što su neobaviješteni, odnosno što nijesu na takvom idejnom nivou da mogu shvatiti prave motive takvog reduciranja. Sve se to mora imati na umu kada se o tome razmišlja na našem ideološkom frontu.

Stolećima izgrađivan i učvršćivan, kapitalistički sistem je razvio svijest o svojoj univerzalnosti i »vječnosti« svojih zakona, principa, pogleda na svijet i načina života. Zato, doktrina, pogotovo praksa, koja se tome suprotstavlja, protivna je, navodno, ne samo tome sistemu već i ljudskoj prirodi. Tu je oslonac za tu antikomunističku ideologiju da sebe smatra neideologijskom, već objektivnom, imanentnom samoj suštini razvoja svijeta i čovjeka. Na taj mamac mnogi su se uhvatili. Na primjer, kada se piše i govori o dogmatizmu, onda se gotovo isključivo misli na neke oblike svijesti i ponašanja u revolucionarnim pokretima i društvima koja su stupila na put socijalizma, kao da mit o nepromjenjivosti kapitalističkog načina proizvodnje, mit o privatnoj svojini kao

Digitized by Google

vječnoj kategoriji i drugi pogledi i ponašanja koji proizilaze iz tih mitova, nijesu najveće dogme svih dosadašnjih civilizacija.

Istorijska zakonitost razvoja građanskog društva vodi ka pobjedi socijalizma. Ali ta zakonitost ne djeluje slijepo niti isključivo sama po sebi: neophodna je svjesna akcija organizovanih snaga socijalizma u pravcu promjene društvenih odnosa unutar kojih će sve manje biti mjesta za bilo kakvu eksploataciju i dominaciju jednih klasa nad drugima i jednih ljudi nad drugim ljudima. A pri tome je od prvorazrednog značaja ono što se događa u društvenoj praksi i prije svega u sferi proizvodnje materijalnih dobara, u produkcionim odnosima, u mijenjanju klasnih odnosa.

Ali ideologija nije bez značaja. Komunizam nije stanje, već kretanje, pokret. To kretanje, međutim, nije slijepo, ono jeste i mora biti svjesno, usmjeravano. Ideologija koja se zasniva na poznavanju objektivnih zakonitosti razvitka društva nije i ne može biti utopija, ona ne otvara praznu nadu već postaje pokretačka snaga za progresivno mijenjanje postojećeg društvenog stanja. Takva ideologija je istina i sa takvom ideologijom se može pobjeđivati. Ovakav pristup je stvaralački, on usmjerava snage na građenje novoga i boljega, a posredstvom toga inspiriše i ujedinjuje snage i na borbu protivu svih prepreka ostvarenju takvih ciljeva.

Imajući na umu, prije svega, to kako da se društveni odnosi mijenjaju i razvijaju u pravcu socijalizma i komunizma, destaljinizacija i dedogmatizacija i društvene prakse i naučne misli mora ostati i dalje u središtu borbe za komunizam. Ali ako se nastupa sa nedogmatskih pozicija, onda se mora podrazumijevati isključivanje svake jednostranosti. Borba za komunizam začela se u konfrontaciji sa kapitalizmom i načinom života i kriterijumima eksploatatorske klase pa se u tom smislu i mora nastavljati sve dok je svijet podijeljen na eksploatatore i eksploatisane.

Iz svega što smo rekli jasno je da se ne smije zanemarivati antikomunistička hajka, koja sticajem mnogih okolnosti, a pored ostalog i stoga što je i sam socijalizam protivurečan, nalazi plodno tle za razmnožavanje i upliv. Jasno je, isto tako, da je u krajnjoj konsekvenci pitanje pobjede komunizma, odnosno efikasnog otpora antikomunizmu, u pitanju o daljem rastu socijalizma. A kada se o tome pitamo nezaobilazno je pitanje o odnosu revolucije i demokratije. Revolucija ne smije da zanemari demokratiju, ali ni demokratija da »uvrti u galvu« da se može u punom i pravom smislu ostvarivati bez onoga čemu teži, što znači i što može da učini revolucija.

Digitized by Google

Živan Berisavljević

Osnovna obeležja antikomunizma posle drugog svetskog rata

Tema je vrlo složena i prevazilazi mogućnosti bilo kojeg »okruglog stola«, upravo zbog teorijskih, istorijskih, ideoloških, međunarodno-političkih konsideracija, za koje je ovakva forma rasprave istina podsticajna, ali za čije temeljitije razmatranje nije najpodesnija, jer ne omogućava sveobuhvatnost, sistematičnost i produbljenost razmatranja. »Osuđen« sam, stoga, kao i drugi učesnici ove rasprave, na fragmentarnost, pa molim da se to ima na umu. Svi zajedno, ipak ćemo, siguran sam, reći ono osnovno, najpotrebnije.

Veoma je dobro što se ovoj temi počinje iznova posvećivati pojačana pažnja. To potvrđuje kako nedavna rasprava Komisije CK SKJ za međunarodne odnose i ova inicijativa »Komunista«, tako i neki napisi na stranicama naše publicistike. (Oni su katkada, istina, dokaz nadiranja i u funkciji su širenja antikomunizma; učestala su takva zagovaranja, posebno u delu revijalne štampe, kao i u slučaju nekih »senzacionalnih bisera« u našoj izdavačkoj produkciji »većih ambicija«).

Na aktuelnost ove teme posebno upućuje činjenica da eskalacija antikomunizma postaje sve uočljivija karakteristika međunarodnih tokova i odnosa, kao i naše unutrašnje političke scene, posebno od kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu.

Digitized by Google

Već i jezgroviti podsetnik za ovaj naš razgovor upućuje nas, u upitnoj formi, na brojne elemente i pristupe od značaja za fenomen antikomunizma uopšte, a posebno danas. Iako je akcenat u ovoj raspravi na aktuelnim, potrebno je bar naznačiti i nekoliko momenata opštijeg karaktera.

— *Prvo,* istorija antikomunizma je stara koliko i ukupna istorija borbi radničke klase za svoje klasne ciljeve u okviru i protiv kapitalističkog društva. Što su ciljevi, strategija i taktika te borbe postajali više osmišljavani, a njena realna politička snaga narastala do organizovanog i ideološki povezanog socijalističkog i komunističkog pokreta, to se oštrina antikomunističkog sindroma više i žešće ispoljavala. Verovatno se može — kao do potištenosti uverljiva ilustracija toga do koje zaslepljenosti kapitalističko društvo u svom strahu od komunizma može da stigne — navesti upravo primer koketerije evropske buržoazije sa nacizmom između dva svetska rata, kao i sa ostacima istorijski iskompromitovanih kvislinških grupacija iz onih zemalja u kojima su posle drugog svetskog rata na vlast došle socijalističke, komunističke ili radničke partije. (U čemu naša zemlja ima posebno bogato iskustvo već decenijama, pa i danas).

— *Drugo,* svakako da je duga istorija antimarksističkih teorija, propagande i progona, najbolji dokaz da je na *teorijskom* planu *antimarksizam* najdrastičniji oblik antikomunizma od prvih do najnovijih, daleko perfidnijih i razvijenijih njegovih »škola« i pravaca.

Tome velikom nastojanju kapitalističkog establišmenta i njegovih antikomunističkih ideologa žestoko su objektivno pomagali:

— teorijski disidenti, tj. bivši, »razočarani« marksisti;

— »ultraleve« i »kvazimarksističke« škole, snage i aktivnosti, kao radikalni teorijsko-politički izraz parcijalnog, konfuznog, u svakom slučaju istorijski nezasnovanog levičarenja, kao »odgovora« na izazove i osnovne protivrečnosti savremenog sveta;

— u biti dogmatska i stoga u biti i desna, a po maniru »pravovernička« revizija životvornoga marksizma, i na takvoj reviziji zasnovana praksa u pojedinim etapama postrevolucionarnog razvoja u onim zemljama, gde je socijalizam inače postao opredeljenje naroda i utemeljio se kao državni i društveni poredak.

Za ove konstatacije moglo bi se navesti obilje dokaza i ilustracija, što bi pokazalo da su motivi, oblici i izvori antikomunizma u sferi ideologije i teorije kao tendencije dugoveki, a da intenzitet te tendencije i njene pojavne forme variraju zavisno od ukupnosti međunarodnih uslova u datom momentu, kao i od brojnih regionalnih i nacionalnih specifičnosti koje karakterišu klasne odnose, klasne borbe i političke konstelacije datog društva.

Antikomunizam *danas* nosi u sebi mnoga obeležja antikomunizma uopšte, a posebno onog antikomunizma koji je kao uočljiva tendencija nastao u svetu stvorenom nakon drugog svetskog rata. O opštim, a i sada relevantnim obeležjima sam nešto već re-

Digitized by Google

kao, pa bih ukazao na ono što karakteriše antikomunizam nastao nakon drugog svetskog rata. On se odvijao i odvija u složenoj konstelaciji međunarodnih odnosa, čije su karakteristike, pre svega:

(a) da je socijalizam postao snažan svetski proces na širokim prostorima našega globusa. Svet je danas, u državno-političkom, nacionalno-političkom, kao i u ideološko-političkom smislu vidljivo konfrontiran ne samo kao svet maloga broja visoko razvijenih naspram ogromne množine zemalja u razvoju, nego i kao svet u kome je socijalizam kao sve delotvornija svetsko-istorijska tendencija objektivno protivstavljen svetu kapitalizma, čije ga osnovne protivrečnosti zakonomerno rađaju i jačaju;

(b) da se, delimično i na osnovama tih protivrečnosti i takvih podela, svet ubrzo nakon drugog svetskog rata našao tragično podeljen na dve moćne blokovske formacije, koje — sem vojno-političkih, državno-političkih, ekonomsko-političkih i drugih svojih izraza — snažno potenciraju *ideološku* dimenziju blokovskih podela, koja je onda prirodno veliki i konstantni generator antikomunizma kao ideološke emanacije i političke funkcije ciljeva jednog od blokova i strategije i taktike borbe za njihovo ostvarivanje;

(c) da je, međutim, istorija međunarodnih odnosa od kraja drugog svetskog rata do sada potvrdila da stvarni oslobodilački procesi — a to su pre svega jačanje socijalizma na nacionalnom planu, a na međunarodnom antikolonijalizam i antiimperijalizam — za koje se bore društvene snage mnogih novooslobođenih zemalja ovu drastičnu blokovsku podelu sveta oseća kao barijeru, pretesan okvir, koji sputava stvarni progres međunarodne zajednice, tj. — punu nacionalnu, ekonomsku i svaku drugu emancipaciju naroda i zemalja u svim delovima sveta. Okolnost da se u drugoj polovini našega veka rodio pojam hegemonizam, kao sinonim za pretenziju na dominaciju nad zemljama, narodima i političkim pokretima, koja se rađa na tlu socijalizma, kritika je kako društveno-birokratskog bića socijalizma, tako i pokušaja blokovske promocije ili zaštite njegovih ciljeva i interesa na međunarodnom planu;

(d) da se u velikoj meri i pojačala tradicionalna logika i u biti promenila *antisovjetska* sadržina savremenog antikomunizma. Moglo bi se skoro reći da je antisovjetizam kao motiv ili cilj sadržan u mnogim oblicima antikomunizma, ali da je ne retko on po inspiraciji mnogo više političko-pragmatski nego ideološko-vrednosni, tj. — u funkciji je taktike i strategije odnosa između super-sila i međublokovske igre pritisaka i borbe za osvajanje ovih ili onih prednosti u pojedinim zemljama ili regionima u okviru globalne ravnoteže snaga između blokova.

U toj se igri sa antikomunizmom izrazito antisovjetskoga tipa onda koriste i brojne razlike unutar komunističkog i radničkog pokreta, protivrečnosti unutar sveta i procesa socijalizma, unutar

Digitized by Google

pokreta nesvrstanih ili zemalja u razvoju itd. U ovoj drastično blokovskoj dimenziji, antikomunizam kao apriorni antisovjetizam je najčešće u funkciji destabilizacije unutar suparničkog bloka ili njegove stvarne ili potencijalne »interesne sfere«, a ostvaruje se u punom sadejstvu sa ukupnom politikom NATO-a, bez obzira ko su mu u pojedinim trenucima konkretni nosioci i koje su mu forme ispoljavanja u pojedinim zemljama. Sa druge strane, u praksi političkog ponašanja i propagandi zemalja Varšavskog ugovora ovaj histerični antisovjetizam se katkada takođe zloupotrebljava, pa se olako svaka kritika ili svako obrazloženo neslaganje sa politikom Sovjetskog Saveza ili potezima zemalja socijalističke zajednice proglašava za antisovjetizam, antisocijalizam i antikomunizam.

Trenutak u kome danas razgovaramo o antikomunizmu je trenutak njegove ponovne eskalacije do histeričnih formi krstaškog pohoda »u odbranu« »slobodnog sveta« i »demokratije«. Vidno je izražen u brojnim nastupima snaga Regana i krugova oko njega, kao i nekih njegovih evropskih sledbenika. Taj je bojovnički antikomunizam formulisan još u znamenitom govoru Regana u britanskom Parlamentu, a do platforme izveden u čuvenom »Projektu demokratije« i izjavi Šulca od 23. februara 1983. u američkom Senatu. Možda pojednostavljujući, kao osnovna obeležja te platforme treba uočiti:

— njen izrazito ideološki karakter i njenu bezobzirnu otvorenost;

— njenu pretenziju da se na svetsko-istorijskom planu nametne svetu takav sistem moralnih i ideoloških ciljeva, kojem su politička filozofija poretka i vrednosni sistem sadašnjih SAD uzor i »kula svetilja«;

— njenu izrazitu usmerenost na zemlje u razvoju i njenu implicitnu ideološku netrpeljivost prema svim stvarno emancipatorskim snagama i pokretima, uključujući i pokret nesvrstavanja;

— njenu sračunatost na otvorenu ideološku diskvalifikaciju i stvarnu zloupotrebu tekovina ukupnog procesa detanta, a posebno onih ostvarenih u okviru KEBS-a;

— njenu nesuptilnost u odnosu na zemlje Istočne Evrope, u odnosu na sve zemlje Zapadne Evrope, kao i na sve zemlje — primaoce američke pomoći.

Siguran sam da je mnogo onih u SAD, Zapadnoj Evropi i svetu koji su isto toliko uvereni da je taj dokumenat velika kompromitacija za stvarne demokratske vrednosti američkog društva koliko njegovi formulatori veruju da im on služi. Mislim da vremena u kojima se rađaju takve platforme sa razlogom čine zabrinutim snage stvarnog progresa i humanizma u svim zemljama sveta.

Autentične socijalističke snage, kao i sve izvorno demokratske oslobodilačke i progresivne snage, u vanblokovskim zemljama posebno, ova orkestrirana ofanziva antikomunizma stavlja u izuzetno delikatnu situaciju. Ona je krupan izvor uočljivog nadmetanja

Digitized by Google

SAD kao super-sile za povratak odnosno uspostavljanje dominacije nad pojedinim regionima sveta i suverenim državama. Ona je sračunata na to da značajno doprinese jačanju i konsolidaciji organizovanog delovanja raznoraznih opozicionih snaga, pre svega sa pozicija desnice, unutar pojedinih progresivnih zemalja u razvoju, kao i unutar socijalističkih zemalja i da ohrabri jačanje desnih tendencija u Zapadnoj Evropi i čitavom svetu. (Vidljiva demonstracija toga je i organizaciono konsolidovanje desnih partija Evrope).

Već iz ta dva međunarodna razloga antikomunistički pritisci na Jugoslaviju i dejstvo tih snaga na našem prostoru u snažnom su narastanju. Tome nadiranju i infiltraciji u brojne pore i institucije naše ekonomske i političke prakse, a posebno u naše javno mnjenje, pogodovale su i teškoće, slabosti i elementi kriznog, koji očevidno obremenjuju sadašnju fazu našeg političkog i ekonomskog razvoja.

Ukazao bih najkraće na neke aktuelne karakteristike toga, specifično jugoslovenskoga oblika antikomunizma. Koja je njegova *idejna i politička platforma?* Više je njenih bitnih elemenata. Lično mislim da je jedan od osnovnih — degradacija uloge i ustavnog položaja Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage jugoslovenskog društva, odnosno kao organizatora i nosioca revolucionarnih promena u svim fazama naše revolucije i kao istorijski utemeljene avangarde radničke klase, koja bi degradacijom SKJ i sama bila istorijski degradirana.

Zloupotrebljavajući već ostvareni stepen demokratizacije našeg javnog života, zatim — nasušnu potrebu javnog mnjenja socijalističke samoupravne usmerenosti za stalnom javnom konfrontacijom i demokratskim dijalogom oko krupnih pitanja prakse izgradnje samoupravnog socijalizma (uključujući tu i kritiku propusta, slabosti i deformacija), snage koje su se poduhvatile da diskreditiju Savez komunista, dovode sa dosta sistema i doslednosti u sumnju njegovu ideologiju i njegovu praktičnu političku akciju, njegov moralni kredibilitet i istorijska izvorišta njegove sadašnje uloge u našem društvu. Kako se, npr. drugačije mogu objasniti uporni i do drskosti otvoreni napadi na delo Lenjina, pa i klasika marksizma, grubi napadi na osnove marksizma, kao i sistematsko potkopavanje ugleda, napada na ličnost i delo Tita, Kardelja, Bakarića i drugih iz te plejade? Koji je drugi smisao brojnih istorijskih »revalorizacija« suštine ili pojedinih značajnih momenata iz NOB, iz odnosa KPJ i Kominterne, oko »pregovora« NOP i Nemaca, nego li istorijska degradacija ličnosti, dela i epohe Tita kao osnov za osporavanje uloge SKJ u *aktuelnom* i budućem razvoju društva. U odnosu na ove teze uspostavlja se »sveti savez« »raznobojnih« unutrašnjih i spoljnih neprijatelja samoupravnog socijalizma i nesvrstane politike Jugoslavije. U kolo čiji je smisao njena destabilizacija ili bar slabljenje do mera da se manje dosledno ispoljava kao samoupravna i nesvrstana, uhvatio se i deo blokovskih kombinatora natovskog tipa i reakcionarnih

Digitized by Google

krugova Zapada, koji te kombinacije inspirišu, slede i obilato pomažu, i to ne samo propagandno, preko naše »tradicionalne« tj. — kvislinške emigracije i njenog modernijeg »demokratskog podmlatka« i njihovih punktova u zemlji koji okupljaju zapenušane nacionaliste raznih boja, do agresivnih grupica lažne levice. Ovome »dosoljavaju« ortodoksne staljinističke i druge etatističko-birokratske grupacije kao nosioci i zagovornici svojevrsne kontrarevolucije sa pozicija dogmatske desnice, i oni spolja koji sa njima računaju. Za nas, jugoslovenski put borbe za socijalizam i za komunističke ideale kako ih je formulisao SKJ svi oni predstavljaju međusobno objektivno povezani savez snaga antikomunističke destrukcije, bez obzira što im se dugoročni ciljevi do suprotnosti podudaraju i što je sadejstvo taktičko a savezi privremeni.

Nesporno je da u periodu nakon smrti druga Tita, a posebno od momenta zaoštravanja naših ekonomskih teškoća i kontrarevolucionarnih zbivanja na Kosovu, najopasniji oblik antikomunizma iznova postaju razni vidovi nacional-šovinizma, bez obzira pod kojom zastavom i sa kakvom političkom sadržinom nastupaju. Izvorišta svih tih nacionalizama su brojna, i mislim da nisu nepoznata. Njihovom snažnom bujanju posebno pogoduje neoprostivo rasprostranjeni oportunizam u Savezu komunista, i to ne retko upravo u njegovim rukovodstvima, kao i u značajnim institucijama javnog mnjenja i kulture u mnogim sredinama. Ispoljava se taj oportunizam kako u velikim premišljanjima oko opravdanosti, a zatim i načina borbe protiv nacionalizma, tako i u odsustvu napora da se dođe do jedinstva kriterija za ocenu šta je to nacionalizam i kako se u praksi jedinstveno protiv njega boriti.

Ali, i to je tema za posebnu, dublju razradu i raspravu, koju bi takođe dobro bilo što pre otvoriti na stranicama »Komunista«. Ovde samo treba ukazati na okolnost da se u »meke jastuke« toga oportunizma i u pukotine tih dubokih razlika u ponašanju i stavovima unutar SKJ komotno i agresivno smestio čitav arsenal dejstava koja su po suštini antisocijalistička i antikomunistička, a ne retko i rezultat organizovane i spolja osmišljavane i podsticane aktivnosti davno programirane za period »posle Tita«.

Digitized by Google

Jovan Đorđević

Stvaranje Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974.

Od početka našeg veka čovečanstvo se sve više diferencira u pogledu uspostavljenih ili projektovanih ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih »sistema« ili oblika. To se odnosi i na ustave. Na njihovo stvaranje i sadržinu utiču velike političke i društvene doktrine, a posebno socijalizam i kapitalizam, kao i političke ideje i verske ideologije.

Uporedo s tim razvija se nauka o politici i teorija ustavnog prava. Naučna misao se približava politici i politika nauci. Ustavi su sve manje obične proklamacije i deklaracije, postajući sve više ne samo instrumenti vladanja i učvršćenja (registracija) postojećeg, već i akti promene i predviđanja budućeg.

Posebna i značajna inovacija koja još više čini da su savremeni ustavi složeni i nužno vezani za ulogu nauke u njihovom formulisanju jeste unošenje u njih ekonomskih i društveno-kulturnih principa i odredaba.

Prvi jugoslovenski ustavi doneti posle oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije bili su politički ustavi u tom smislu što su bili posvećeni isključivo institucionalizaciji nove političke vlasti i političkim institucijama. To se odnosi ne samo na odluke AVNOJ-a (revolucionarne dekrete o uspostavljanju vrhovnih organa vlasti federacije) iz 1943, već i na prvi Ustav nove Jugoslavije iz 1946.

Digitized by Google

godine. Ostali ustavi, kao što su Ustavni zakon iz 1953, Ustav iz 1963, a pre svega savremeni Ustav SFRJ iz 1974. godine, menjaju svoj karakter, a time i koncept i način stvaranja i donošenja. To ne znači da oni ne održavaju kontinuitet sa prethodnim fazama društvenog i političkog razvoja Jugoslavije i time sa prethodnim ustavima. Ovaj kontinuitet nije samo produženje, već i prevazilaženje ranijih ustava. U tom smislu je savremeni ustav Jugoslavije ne samo nov, već i u znatnoj meri originalan političko-pravni akt.

Koncept i struktura ustava

1. Pod uticajem socijalne demokratije solidarističkih i socijal-etičkih ideja ustavi u prvoj polovini XX veka počinju da menjaju ako ne svoj koncept, a ono sigurno svoju sadržinu. To se ogleda u unošenju takozvanih socijalekonomskih odredaba ili čitavih odeljaka u ustav. U tim odredbama se postavlja ograničenje privatne svojine, koja je u prethodnim periodima uživala u svim ustavima karakter apsolutne kategorije, uvode se takozvani socijalnoekonomski saveti i utvrđuju principi ekonomske politike koja gubi svoj isključivi klasni i individualistički karakter. Prvi od tih ustava je Vajmarski ustav Nemačke republike iz 1919, zatim, još dosledniji i inventivniji, kratkotrajni Ustav Španske republike iz 1931. Sovjetski ustavi, koji se donose u to vreme (1918, 1924) i, nešto docnije, a naročito najrazvijeniji od njih, Ustav SSSR-a iz 1936. godine, ostaju uglavnom »organski ustavi« posvećeni državnim institucijama, uz pojedine društveno-ekonomske odredbe koje se odnose na uvođenje državne svojine i državnog planiranja.

Jugoslovensko ustavno pravo čini značajan preokret u ovom pogledu, unoseći elemente jednog novog koncepta ustava. To je najpre izraženo u Ustavu iz 1963, a zatim još potpunije u savremenom Ustavu. Sa čisto ili pretežno političkog plana ustav prelazi na *društveni plan.*

Pojava ovog, da tako kažemo, »društvenog ustava« ili »ustava društva« uslovljena je političkom i idejnom emancipacijom Jugoslavije i preuzimanjem nezavisnog i samostalnog položaja u sistemu socijalističkih država. Ova emancipacija je ostvarena kako u otporu Staljinovom hegemonizmu tako i u volji narodâ Jugoslavije da se konstituišu i žive u skladu sa svojim socijalističkim i demokratskim težnjama i na osnovu svojih slobodarskih tradicija.

Ali, osnov i kičmu ovog koncepta društvenog ustava predstavlja samoupravljanje kao novi odnos u proizvodnji i raspodeli stvorenog dohotka u privrednim i drugim organizacijama udruženog rada i time jedan novi i radikalno promenjeni odnos između ustava i države. Ustav postaje jedna vrsta povelje društva i reguliše osnovne društvene odnose, od ekonomskih do političkih i kulturnih. Država je deo tog društvenog kompleksa, a ne njegov vladajući oblik.

Digitized by Google

To je ujedno uticalo i na smanjenje tradicionalne normativnosti ustava. Ustav Jugoslavije sadrži »filozofiju« jednog oblika socijalizma: samoupravnog socijalizma. On nije statični i pozitivistički akt, jer formuliše i pogled na promene koje ustav kao društvena politička snaga treba da omogući u usvajanju novih područja socijalizma, demokratije i slobode na putu u komunizam.

2. Spolja, ovaj novi koncept ustava je izražen u njegovoj novoj strukturi. Tu strukturu čine: (1) Osnovna načela ustava; (2) Društveno uređenje; (3) Ljudske slobode i prava; (4) Organizacija federacije i principi organizacije republika, autonomnih pokrajina i opština.

Prvi deo je pretežno teorijski, skup obrazlažućih i direktivnih principa o osnovnim odnosima i kategorijama ekonomskog, političkog, kulturnog, društvenog uređenja, položaja ličnosti i kolektiva, koji čine aktivnu i motornu snagu ostvarivanja Ustava. Ostali delovi su većinom normativni i njima se putem pravnih odredbi i stilizacija utvrđuju položaj, nadležnosti, prava, dužnosti i odgovornosti političkih organa društvenih institucija i čoveka. Sve je to uticalo da je tekst Ustava obiman, obuhvatajući 403 pretežno opširna člana i na oblik Ustava u kome se mešaju teorijski i ideološki elementi sa pozitivno-pravnim normama, ono što jeste i što treba da bude.

Posebna karakteristika ovog ustava jeste da je on Ustav federacije, i to u oba značenja ovog termina: federacije kao zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti i njihovih državno-pravnih formacija (republika i autonomnih pokrajina) i federacije kao savezne strukture vlasti i upravljanja. Prema ovoj karakteristici Ustav Jugoslavije primenjuje i razvija model federalnih ustava (naročito ustavâ Švajcarske i SAD) i razvija koncept decentralizovanog federalizma.

Jedinstvo federacije kao zajednice izraženo je u Ustavu bez elemenata hijerarhije. Svaka republika, a u izvesnoj meri i autonomna pokrajina, ima svoj ustav koji samostalno donosi. Ustav federacije predviđa i zahteva osnovnu istovetnost društvenog i političkog sistema i ravnopravnost među osnovnim subjektima federacije. Republike i pokrajine u svojim ustavima su prihvatile koncept i strukturu Ustava federacije.

Stvaranje ustava (izrada ustavnog nacrta)*

1. Stvaranje ustava u savremenom, pretežno demokratskom društvu, podrazumeva dve osnovne faze: jedna je intelektualno-stvaralačka, a druga je političko-potvrđujuća. Prva se odnosi, prema tehničko-pravnoj terminologiji, na sastavljanje projekta ili na-

* Prema usvojenoj terminologiji ustavnog prava Jugoslavije, koja označava pripremu i prvi akt u stvaranju ustava.

Digitized by Google

crta teksta za ustav ili ustavnog teksta, a druga na postupak donošenja ustava u parlamentarnom ustavnom značenju ovog pojma.

U donošenju klasičnih, odnosno političkih ustava ove dve faze su često sjedinjene. Prilikom stvaranja savremenih ustava, a naročito u toku XX veka, one su odvojene i po ulozi i po sastavu institucija.

Tako je uvek bilo u procesu stvaranja jugoslovenskih ustava, naročito saveznog Ustava, a danas i svih jugoslovenskih ustava. Na to odvajanje utiče sve veća složenost ustavne materije i ambicija u većini zemalja da se formuliše nov, originalan i trajniji ustav, kao i uloga teorije i stručnosti u formulisanju važnih političkih, pa i pravnih akata.

Pored toga, u savremenoj državi parlamenti nisu više stvaralačka tela. U njima se ne vode ideološke i teorijske borbe i konfrontacije među različitim pokretima i ideologijama, kao što je bilo u XIX veku. Parlamenti više nisu sastavljeni od ideologâ, misaonih političara i intelektualaca. Njihovu većinu sačinjavaju predstavnici tehnokratije, političke birokratije i finansijskih i ekonomskih interesa. Kao što pokazuje savremena politička praksa, to više nisu skupštine u kojima se vode načelne rasprave i na osnovu njih stvaraju dalekosežniji projekti, pa i svestraniji zakoni sposobni da rešavaju otvorene društvene probleme, a ne da ih odlažu i krpe.

S obzirom na sve to, problem stvaranja ustava, u tehničkom i kreativnom značenju, podrazumeva prvu fazu koja se pretežno odigrava van parlamenta, odnosno van tela koje pravno-tehnički »donosi ustav«.

2. U Jugoslaviji je od donošenja prvog Ustava iz 1946. godine primenjivana praksa odvajanja dve faze u stvaranju ustava. Prva je bila poverena, tako da kažemo, predstavnicima nauke, pravne teorije i političkog života.

Tako je postupljeno i prilikom stvaranja Ustava SFRJ iz 1974. godine. Više nego u prethodnim periodima u donošenju ustava u kojima se poveravala izrada projekta ili nacrta ustava, Ustavna komisija koja je imala zadatak da pripremi nacrt za savremeni Ustav bila je sastavljena na principu republičko-pokrajinske reprezentacije, i to po pravilu jednake reprezentacije.

Rad na pripremi ovog ustava se ostvarivao u posebnim političkim uslovima, nastalim 1970—1971. godine, čija je opšta karakteristika postavljanje nacionalnog pitanja u prvi plan javne debate i s tim u vezi pitanje odnosa između federacije i republika, odnosno autonomnih pokrajina.

Ova politička atmosfera, koja se odnosila i na integritet i stabilnost jugoslovenske federacije, uticala je na sastav i rad Ustavne komisije, koji traje od 1971. do kraja 1973. godine, a preko toga i na sadržinu Ustava SFRJ, naročito na niz njegovih relativno novih principa o federalizmu.

Digitized by Google

U tim okvirima, većinu u Ustavnoj komisiji imali su političari, odnosno predstavnici skupština i drugih političkih tela republike i pokrajina, i to oni među njima koji su bili najglasniji zastupnici revizije postojećeg koncepta više ili manje centralizovane federacije, centralizovane naročito u oblasti privrede i savezne nadležnosti.

3. Rad u Komisiji bio je organizovan na rad u njenom plenumu i na rad u potkomisijama. Zadatak plenuma je bio da utvrdi koncept ustavnog nacrta, da arbitrira u slučaju neujednačenih stavova ili čak sukoba u radu potkomisija i da utvrdi definitivni tekst nacrta. Potkomisije su imale zadatak da pretresu i pripreme nacrt pojedinih delova za ustav, i to po sledećim merilima: za društveno-ekonomske odnose; za politički sistem; za prava i slobode građanina; za organizaciju federacije i odnose u njoj. U toku rada Komisije izdvojena su neka specifična pitanja i stavljena u zadatak posebnih *ad hoc* formiranih komisija; ona koja su se bavila uvođenjem predsedništva, pored predviđenog predsednika republike, i ona koja je imala zadatak da odredi takozvane odnose u federaciji, to jest raspodelu nadležnosti između nje i republika, kao i odnose u zakonodavstvu, izvršenju i sudstvu.

4. Idejna osnova nacrta ustava nije trebalo da se izmišlja, odnosno da se u celini i *ad hoc* stvara. Elementi te idejne osnove su se nalazili i prilično obrađeni u društvenoj teoriji koja se razvijala i stvaralački obnavljala i produbljivala u periodu od 1968. do 1971. godine, naročito u kritici staljinističkog dogmatizma, tačnije, državnog socijalizma i u afirmaciji i razradi principa samoupravljanja. Obrisi tog koncepta *samoupravnog socijalizma* i sve više *samoupravnog federalizma* bili su izraženi u Ustavu iz 1963. i u amandmanima na taj ustav donetim od 1967. do 1971. godine (naročito u onima donetim te godine). Sve je to bilo navedeno u inicijativi Predsednika Republike za ustavne promene upućenoj Skupštini Jugoslavije.

5. S obzirom na navedeni karakter i zadatke Ustavne komisije, njen rad je imao dvostruki karakter. U njoj su najpre vođene rasprave radi prečišćavanja novih i spornih pitanja i utvrđivanja zajedničkih stavova o njima, kao i radi utvrđivanja odgovarajućeg teksta koji se docnije uključuje u nacrt ustava u celini.

Pored rasprave o osnovnim pitanjima ustavnog predloga ili nacrta i njegovog prihvatanja, Ustavna komisija je u plenumu pretresala i odobravala, odnosno dopunjavala i menjala pojedine stavove i formulacije predložene od potkomisija. Kad je Komisija raspravljala o pojedinim kontroverznim i delikatnim pitanjima na sednici su učestvovali i pojedini odgovorni politički funkcioneri republika i federacije. Pojedinim od tih sednica predsedavao je sam predsednik Republike Josip Broz Tito.

6. U radu Ustavne komisije nisu došle do izražaja ideološke i političke protivrečnosti, tako da se nije mogao utvrditi sukob i bitnije kontroverze između grupa i pojedinaca o strukturi fede-

Digitized by Google

racije i samoupravljanju, kao bitnim problemima kojima je Ustav bio pozvan da odredi više sistematska, trajnija i racionalnija rešenja.

Ta i većina drugih ustavnih pitanja bila su delimično rešena u Ustavu iz 1963. i amandmanima iz 1971. godine u skladu sa opštim *političkim konsensusom* skoro u svim slojevima jugoslovenskog društva, u kome postojanje zajedničke federativne države, na osnovu jedinstva i ravnopravnosti narodâ i narodnosti i samoupravljanja, nisu izazvali bitne razlike, pa ni sporove. To ne znači da su sve grupe i svi pojedinci o ovim pitanjima mislili isto i na isti način, ali te eventualne ili stvarne razlike nisu bile takve da su mogle bitnije poljuljati jugoslovensko zajedništvo, federalizam i samoupravljanje.

7. Ustavna komisija je bila pretežno stručno i prvenstveno stvaralačko telo koje je tumačilo opštu svest o ustavnim pitanjima kao i domašaj pojedinih ustavnih inovacija, naročito sa gledišta komparativnog ustavnog prava i racionalnih shvatanja o njima u socijalizmu.

Svako stvaranje u politici ili o njoj ujedno je politički akt, kao što je politika i akt stvaralaštva, pod uslovom da se ne svodi na formalizam i verbalizam. U tom smislu može se istaći da je učešće Ustavne komisije u stvaranju Ustava, budući kreativno, bilo stvaralačko i političko. To potvrđuje i činjenicu da je njen predsednik bio E. Kardelj, vodeći teoretičar i istaknuti političar Jugoslavije.

U tom procesu stvaranja pojedini prihvaćeni stavovi su bili više ideološki i politički nego racionalni i realistički. To je opravdavalo odsustvo istorijskih presedana i svesno prihvaćen koncept stvaranja istovremeno jednog originalnog ustava socijalizma i demokratskog federalizma, i to kondicioniranog objektivnim okolnostima mesta i vremena priprema i donošenja novog Ustava.

S druge strane, u pretresanju i u pojedinim stavovima i rešenjima, naročito u potkomisijama, javljali su se ekstremizmi među njima; između birokratskog centralizma i ljudskog spontaniteta; idealizma i konfederalizma, između prava nacija na samoodređenje i nacionalne države.

Zaoštravanje ovih stavova i prihvatanje jednog od tih ekstremizama je bilo uslovljeno još uvek neraščišćenim pojmovima i razlikama između centralizma i centralizacije, unitarizma i centralizma; između federalizma i konfederalizma i između federalizma i autonomije; između države i samouprave, slobode i samovolje, prava i odgovornosti.

U govorima i intervencijama pojedinih članova komisija i potkomisija došao je do izražaja pokušaj raščišćavanja ovih pojmova i razlika, što je, u slučaju prihvatanja naučno opravdanih rešenja, doprinelo originalnosti i koherentnosti ne samo nacrta, već i konačnog teksta savremenog Ustava SFRJ.

Digitized by Google

Javni pretres i postupak donošenja ustava

1. Posle utvrđivanja nacrta ustava, odnosno između prve i druge faze u stvaranju ustava, primenjuje se i jedna međufaza. To je, po uobičajenoj terminologiji socijalističkih zemalja, javna diskusija, tačnije, iznošenje teksta nacrta na javni pretres, i to ne samo javnosti kao takvoj, već i političkim, naučnim i stručnim institucijama.

Javni pretres je završni akt u stvaranju nacrta ustava i on je element utvrđivanja teksta nacrta. To nije u bukvalnom smislu referendum, ali u njemu ima elemenata i referenduma i socijalizacije procesa stvaranja ustava, odnosno njegovog nacrta.

S obzirom na to, o primedbama i predlozima dobijenim u javnom pretresu izjašnjava se Ustavna komisija. One od predloga sa kojima se slaže Komisija unosi u tekst svog nacrta, a ako ima suprotno mišljenje, sa predloženim promenama i dopunama nacrta obavezna je da upozna Skupštinu SFRJ, koja je konačni arbitar o pitanju relevantnosti učinjenih predloga u javnom pretresu nacrta ustava.

2. Drugu fazu predstavlja pretvaranje nacrta u tekst ustava i pretres nacrta ustava, odnosno svih pitanja koja on pokreće, odnosno predviđa, kao i onih koje Skupština oceni da su od interesa za rešavanje ustavnog pitanja koje obuhvata stvaranje Ustava. Složenost postupka donošenja ustava proizlazi iz njegovog karaktera federalnog ustava, odnosno iz karaktera jugoslovenske federacije.

Sve se to odnosi i na pretres i odlučivanje o novom ustavu u Skupštini SFRJ. Pretres u njoj nije osporavajući, već pretežno afirmirajući, uz izvesna neslaganja u pojedinostima. Karakteristika pretresa teksta novog ustava, odnosno ustavne promene jeste u tome što je njegov cilj više u ispitivanju i traženju idejno i pravno najprihvatljivijih rešenja nego u konfrontaciji suprotnih ideoloških i političkih stavova.

Ova karakteristika rada Skupštine na promeni ustava, odnosno na tekstu novog ustava, proizlazi iz prakse poštovanja pluralizma samoupravnih interesa koji dolaze do izražaja u svim kvalifikovanim fazama stvaranja ustava. Iza ove saglasnosti nalazi se jedan opšti konsensus u društvu i u javnosti o pravcu donošenja novih ustavnih rešenja. Taj pravac, naročito prilikom stvaranja i donošenja ustava 1974, uživao je podršku jer je odgovarao nacionalnim, idejnim i političkim interesima i shvatanjima većine radnih ljudi i građana, jer je podržavao sve veću ulogu i uticaj vitalnih snaga društva, a posebno radničke klase i ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Principi i instrumenti

1. Četiri su osnovna principa pomoću kojih je ustav izrazio suštinu i oblik društveno-političkog sistema Jugoslavije i na tom sistemu uspostavljeni ustavni poredak. Ti principi su: (1) integralni

Digitized by Google

samoupravni oblik društvenog i političkog sistema (samoupravna demokratija); (2) višenacionalna federativna zajednica; (3) ustavnost i zakonitost; i (4) osnovni položaj čoveka i građanina u društvu i sistem njegovih sloboda i prava.

2. Pre skoro tri decenije (tačnije, 1950. godine) u Jugoslaviji je uveden jedan novi princip koji je postepeno podizan na rang osnovnog ustavnog principa i vladajućeg načina ponašanja u svim sferama društvenog, političkog i kulturnog organizovanja socijalističkog društva. Filozofski, on znači samoodređenje čoveka u ličnom i društvenom životu i početak vraćanja svih oblika otuđenja, njegovih snaga, a posebno njegove lične vlasti, odnosno svojstva slobodne ličnosti.

Ove postavke su modelirane u ustavima i zakonima do savremenog Ustava. Samoupravljanje je najpre bilo izraženo kao pravo proizvođačâ da, pretežno u privrednim organizacijama, upravljaju sredstvima proizvodnje rada i svojim zajedničkim aktivnostima. Zatim on postaje opšti princip organizovanja i upravljanja u osnovnim ćelijama kolektivnog rada i života i osnova konstituisanja skupština, odnosno centralnih organa odlučivanja i vlasti, od opštine do federacije. To je sve pretpostavljalo prelaz iz prvobitne državne svojine na preovlađujuća sredstva za proizvodnju u režim takozvane društvene svojine i u jednu vrstu simbioze između političke vlasti i samoupravljanja.

Savremeni Ustav razvija ove principe i utvrđuje udruživanje rada (proizvođačâ) kao strukturu preduzeća i drugih osnovnih organizacija, od škole do istraživačkih instituta, i samoupravljanje kao radikalno novo demokratsko, političko, kolektivno i lično pravo.

Sve je to sumirano i izraženo u konceptu integralnog, samoupravnog društveno-političkog sistema i oblika nove političke i ekonomske demokratije. Instrumenti izražavanja i stvaranja ovog novog oblika demokratije su različiti, a izraženi su uglavnom preko promene u tradicionalnim političkim institucijama i preko uvođenja novih.

Najvažnija strukturalna promena odnosi se na utvrđivanje elementarnih ili osnovnih organizacija udruženog rada za neotuđive ćelije proizvodnje i odlučivanja o vitalnim interesima udruženih radnih ljudi u tim organizacijama i izvan njih, kao i u promeni strukture skupština i načina njihovog konstituisanja.

Od opštinske skupštine do parlamenta federacije, pored klasičnih političkih domova, uspostavljeni su i socijalno-ekonomski i kulturni domovi koji izražavaju interese i potrebe različitih sektora društvenog života i profesionalnog rada. Za konstituisanje svih ovih institucija princip predstavljanja je zamenjen principom delegatstva. Ona se formiraju u osnovnim organizacijama udruženog rada i u političkom životu time što svi ovi subjekti neposredne demokratije i narodnog suvereniteta iz svoje sredine biraju grupe i pojedince kao svoje izaslanike ili delegacije i delegate. Delegatstvo treba da otkloni apstraktnost i mogućnost otuđenja u praksi reprezentacije.

Digitized by Google

Svi ovi principi i instrumenti su zamišljeni tako da obezbede neposrednost u odlučivanju i upravljanju, nasuprot reprezentaciji i profesionalizmu i time da uspostave društveni i politički sistem *od dole*, a ne *odozgo*, što uvek dovodi do toga da, umesto naroda, vlada birokratija i više ili manje otuđeni i osamostaljeni »lideri«.

3. Jugoslavija je kao nova država stvorena u toku antifašističke i po tendenciji socijalističke revolucije. Ta revolucija je spajala socijalne i nacionalne elemente. Nacionalni elementi su proizlazili iz višenacionalnog karaktera Jugoslavije i iz svesti, pa i nužnosti rešavanja nacionalnog pitanja koje je u staroj državi bilo zapostavljeno, između ostalog, time što su pojedine već stvorene i istorijski uobličene nacije bile predmet dominacije drugih ili čak nisu ni »priznate« kao takve. Učešće jugoslovenskih nacija Crnogoraca, Srba, Hrvata, Makedonaca, Slovenaca i Muslimana, i sa njima udruženih nacionalnih manjina (koje Ustav naziva narodnostima) u revoluciji i njihova volja i nužnost da žive zajedno pod uslovom ravnopravnog statusa u docnijem i današnjem razvoju zemlje, uticali su na relativne novine u shvatanju i strukturi federalizma koji je ustavno-pravno proglašen još u toku revolucije (odlukama AVNOJ-a iz 1943).

Jugoslovenska federacija nije okvir i instrument stvaranja nove »jugoslovenske nacije« iz razloga što ona obuhvata istorijski konstituisane nacije; pojedine u ranjim periodima, a neke sa završetkom ovog procesa konstituisanja, u početku XX veka uključujući tu i vreme oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Osnovni projekt ovog federalizma jeste stvaranje takve ravnopravne i ujedinjene *zajednice* u kojoj će nacije i narodnosti naći svoj identitet, snagu i uslove da postanu ravnopravni partneri sposobni da se stalno razvijaju i da doprinose razvitku socijalizma i jedne nove demokratske civilizacije. Druga karakteristika tog projekta, izraženog u svim dosadašnjim ustavima i u postojećem Ustavu, jeste stvaranje unije bez unitarizma, zajednice bez centralizma.

Obezbeđivanje ovog projekta uslovilo je i takav federalizam koji se zasniva na suverenitetu narodâ i njihovih državnih i teritorijalno-političkih formacija (šest republika i dve autonomne pokrajine). Federacija je kreacija i emanacija ovih suverenih subjekata koji uživaju, slično federalističkoj koncepciji u stvaranju američke federacije, osnovna i originerna prava. Ovaj pluralistički sklop ne predstavlja »podeljeni federalizam«, već kooperativni i participacioni federalizam.

Prema prvom, republike i pokrajine su odgovorne za ostvarivanje programa, planova i zakona koje donose Savezna skupština i drugi nadležni organi federacije. Ta kooperativnost je istovremeno novo pravo i nova odgovornost. Participacioni federalizam je izražen u posebnom domu saveznog parlamenta (Veću republika i pokrajina) i u političkom pravilu po kome u svim odlučujućim organima federacije (podrazumevajući tu, na prvom

Digitized by Google

mestu, Predsedništvo SFRJ) ravnopravno odlučuju i učestvuju delegati republika i pokrajina.

Prioritet nacionalnog elementa u ovom federalizmu je uticao da se u novom Ustavu republike proglase za države, da se ne stvore ograde za pretvaranje autonomnih pokrajina u državne formacije, po funkcijama i položaju, i da se u federalizmu spajaju federalni i konfederalni oblici.

4. Treći osnovni princip ustava jeste ustavnost. Ovaj ustav je danas jedini u svetu koji neposredno proglašava ustavnost za jedan od bitnih principa političkog i državnog uređenja i da taj princip sprovodi. Ustavnost se sprovodi na više načina poznatih u demokratskim i federalnim ustavima. Tu spadaju naročito: (a) ustavna zasnovanost funkcija vlasti i političkih odluka; (b) ustavnost kao odbrana od arbitrernosti, nasilja i samovolje; (c) ustavnost kao razgraničenje između vlasti i prava, države i samoupravljanja; (d) ustavna zaštita individualnih i kolektivnih prava; i (e) zakonitost kao proširenje ustavnosti i osnova ustavnog principa o »due process of law«.

Dve su osnovne garantije principa ustavnosti prema jugoslovenskom ustavnom pravu: prva je postojanje pisanog i »čvrstog« ustava; druga je postojanje i uticaj sistema ustavnog sudstva.

Od prvog posleratnog do današnjeg Ustava svi jugoslovenski ustavi su predstavljali teorijsko-pravne koncipirane i sistematizovane pisane dokumente, koji se ne mogu olako menjati. Oni su posledica kako nacionalnog i institucionalnog pluralizma tako i federalizma koji ne trpi ni proizvoljnost, ni nestablinost ni ideju intuitivnog ponašanja.

Prvi i jedini ustav socijalističkih zemalja, Ustav Jugoslavije uvodi, pored tradicionalnog i samoupravnog suda, samostalni sudski mehanizam pod nazivom »ustavni sudovi« (federacije, republika i pokrajina).

Ovim sudovima ustav poverava kako zaštitu ustavnosti tako i zakonitosti i time pod nijhovu kontrolu stavlja sve opšte ili pojedinačne pravne akte; od zakonâ i samoupravnih odluka do pojedinačnih akata kojima se dira u ustavom garantovana kolektivna i individualna prava. Ovi sudovi nisu ovlašćeni da »kažu« šta je ustav (da prave novi i drukčiji ustav), već su nadležni da u konkretnim slučajevima tumače ustav i da obezbede kako njegovu reč tako i njegov duh.

5. Ovako shvaćena ustavnost čini da je Jugoslavija zemlja sa *ustavnim političkim sistemom.* Ustavni politički sistem je posledica i nužnost federalističkog uređenja i neophodnost samoupravnog socijalizma. Etatistički socijalizam shvata ustavnost formalistički, a ne poznaje ustavne garantije, odnosno kontrolu ustavnosti.

Pored državnog prava koje je proizvod države, Ustav iz 1974. godine uvodi i posebnu vrstu autonomnog prava. To pravo se naziva samoupravno pravo, jer je proizvod odnosâ i odluka institucija samoupravljanja i regulisanja sfere društvenog života

Digitized by Google

koja je pod njihovom kontrolom. Dva su tipična akta ovog prava: društveni dogovor i samoupravni sporazum. Prvi je ugovor o uređenju zajedničkih poslova između državnih organa i institucija samoupravljanja, a drugi je isključivi akt samoupravnih institucija, kojim se regulišu njihovi međusobni odnosi ili radni i drugi odnosi u njima.

Samoupravno pravo ima dve svrhe i dve moguće posledice. Ono smanjuje polje državnog prava, a time i državne intervencije koje ujedno, po rečima Sen Žista, znače atak na ljudsku slobodu, a na osnovu iskustva Jugoslavije ukazuju na pojavu normativne inflacije. Na drugom mestu, samoupravno pravo smanjuje i ograničava apstraktnost državnog zakona koji često različite situacije uređuje na isti način. To dovodi do zaključka, koji je prvi istakao Platon, da su zakoni lišeni elemenata pravičnosti. Po dometu svog regulisanja, a naročito svoje primene, samoupravno pravo je konkretnije i sposobnije da različitom normom obuhvati i različite situacije. To unosi element konkretnosti i time pravičnosti u ustavni i pravni poredak zemlje.

Na osnovu svega toga može se postaviti princip da je jedan politički sistem ustavan ako je istovremeno pravičan. Ta pravičnost je neophodna u društvu u kome nije dobijena bitka za jednakost i društvenu pravdu, a delimično se obezbeđuje promenom u strukturi prava, odnosno postojanjem različitih pravnih izvora, od državnih do samoupravnih.

6. Socijalistički demokratizam je istovremeno suština i oblik političkog sistema i cilj ostvarivanja novog Ustava. To se postiže već time što Ustav utvrđuje i razvija samoupravni politički sistem, federalizam i ustavnost. Neposredno izražavanje i garantovanje socijalističkog demokratizma ogleda se naročito u *principu humanizma* i u novoj deklaraciji ljudskih sloboda i prava koju Ustav sadrži.

Humanizam Ustava je izražen i u premisi prema kojoj je čovek u centru društva kao njegova osnovna pokretačka snaga i vrednost. Novina tog humanizma je u prevazilaženju individualizma i ekonomizma. Ustav ima u vidu čoveka koji je cilj drugom, a ne njegovo sredstvo. Čovek nije samo ljudsko biće, a još manje sebično i akvizitivno biće za sebe, koje samo u svojoj ličnosti izražava i obezbeđuje društvene odnose i napredak. Sreća nije samo za sebe i individualna. »Ja ne mogu biti srećan ako su drugi nesrećni« — glasi osnovna humanistička poruka Ustava SFRJ.

Humanizam se meri u društvenim odnosima. U odnosu čoveka prema drugom. Drugi nije, osim kad nas ograničava i ponižava, »pakao« za nas, odnosno naš protivnik, kao što je tvrdio Sartr. Drugi je naša slika, mera naše ljudskosti koja se ostvaruje ne samo u pojedincu, već kolektivno, u odnosu prema drugom čoveku.

7. Demokratizam i humanizam jednog ustava ogledaju se i danas u skali i sadržini ljudskih sloboda i prava.

Istorijski, ustavi su nastali iz deklaracija o slobodama i pravima ljudske ličnosti. Ukoliko je ljudska ličnost ulazila u nove i

Digitized by Google

složenije odnose, od ličnih i političkih do ekonomskih i kulturnih, ljudske slobode i prava postajali su sve više srž i smisao ustava. Uporedo s tim širenje represije i državne intervencije, ulaženje čoveka u složene mreže nejednakosti, potčinjavanja i borbe za egzistenciju traže da se demokratizam jedne ideje i jednog sistema obezbede i novim slobodama i pravima ljudske ličnosti i ljudskih kolektiva.

Ustavna deklaracija ljudskih sloboda i prava u Ustavu iz 1974. godine sadrži i potvrđuje tradicionalna lična i politička i relativno nova socijalno-ekonomska i kulturna prava. U tom pogledu ona se inspiriše Univerzalnom deklaracijom o slobodama i pravima čoveka, paktima o ostvarenju tih prava i stalnim pokretanjem još uvek otvorenog i nerešenog problema o odnosu između socijalizma i slobode.

8. Zasnivajući se na teorijskoj premisi da su socijalizam i sloboda neodvojivi, Ustav nastoji da obuhvati tradicionalnu humanističku i demokratsku skalu ovih demokratskih sloboda i prava i da je proširi.

Najznačajnije proširenje odnosi se na uvođenje *prava na samoupravljanje*. Ovo pravo je posledica samoupravljanja kao društveno-ekonomskog odnosa. Ono je izraz samoopredeljenja čoveka i priznanja njegove političke aktivnosti kao uslova demokratizacije društva i politike. Pravo na samoupravljanje je istovremeno jedno radikalno novo demokratsko pravo i sinteza lične i političke slobode i socijalno-ekonomskih i kulturnih prava. Ono je u Jugoslaviji i »pravo uslov«, odnosno fundamentalna izvorna sloboda. Ono je ujedno uslov i garantija demokratizma i humanizma Ustava.

Ustav SFRJ je stvaran u periodu kad su otkrića o opasnostima i posledicama ekološke krize postala predmet šireg interesovanja i kad se u svetu donosi zakonodavstvo protiv zagađivanja vazduha i voda, i uopšte protiv povrede prirode »ekosistema«. Ustav Jugoslavije prvi je ustav u svetu koji unosi »ekološka« ili »okolinska« prava, čiji je smisao u određivanju i obezbeđivanju zdrave i sigurne radne i prirodne sredine za čoveka.

... Na toj osnovi Ustav predviđa odgovornost kao princip polaganja računa i preuzimanja posledica (uključujući i sankcije) za lični rad i rad u kolegijalnim telima. Odgovornost je i druga strana individualnih i kolektivnih sloboda i prava i uslov da ona ne postanu izvor individualističko-anarhističkih odnosa i ponašanja.

Nastojanje da se dosledno preuzme odgovornost i kolektivnost u radu i odlučivanju povod su i sadržina prvih ustavnih amandmana (iz 1971) koje je inicirao predsednik Tito pred kraj života.

Uticaji stranih ustava, stvaralačke misli i pojedinih ličnosti na stvaranje ustava SFRJ

1. Ustav kao pojam, odnosno kao političko-pravni akt postepeno je stvaran u procesu borbe između autokratije i demokratije, i uopšte borbe za ograničavanje političkog apsolutizma i za obezbeđenje

Digitized by Google

izvesnih ljudskih sloboda i prava kao egzistencionalnih i društvenih uslova za poštovanje i ulogu ljudske ličnosti. Prvi elementi i oblici onoga što će se docnije nazvati ustav nalaze se u istoriji skoro svih zemalja sveta. Ustavna istorija Engleske je najviše uticala na to da se postepeno stvori politički, idejni i pravni koncept takvih dokumenata, koji će se različito nazivati, a koji će od XVIII veka dobiti naziv instrumenta koji istovremeno ustanovljava vlast i društveno-političku organizaciju i ograničava je. To je smisao termina ustav, odnosno reči konstitucija (constitutio na engleskom i francuskom jeziku). Ustav kao »model« je od XVIII veka do danas prihvaćen u celom svetu bez obzira na razlike u društvenom i političkom uređenju, stepenu razvoja i civilizacije pojedinih krajeva i zemalja sveta.

Iako su ustavi pretežno nacionalni i konkretno-ideološki instrumenti, u istoriji je ustav pojedinih zemalja vršio uticaj na druge koje su imale iste ili slične težnje i političke orijentacije. Taj uticaj se kretao od prihvatanja istih osnovnih principa i institucija do potpune imitacije jednog teksta u drugim. Takav uticaj je bio naročito karakterističan za ustave donete posle američke i francuske revolucije, a osobito su funkciju ustavnog modela imali ustavi Francuske doneti krajem XVIII i početkom XIX veka, a pre njih ustav Belgije. Posle prvog svetskog rata poseban uticaj su vršili Ustav Nemačkog Rajha iz 1919. i republikanski Ustav Španije iz 1931. godine. U procesu uspostavljanja socijalističkih zemalja, pa do danas, Ustav SSSR-a iz 1936. je bio prihvaćeni model u evropskim državama koje se proglašavaju za socijalističke, kao i izvan Evrope (prvi ustavi NR Kine, Vijetnama i drugi).

Pored podražavanja i imitacije, pojedini savremeni ustavi su nastojali da izraze i svojstvenost određenog društvenog uređenja i novih političkih institucija i ciljeva. To se posebno odnosi na ustave donete posle revolucije i na one koji izražavaju bitnije mutacije u svom društveno-političkom sklopu i time i težnje da se oslobode uticaja nametnutih ili nekad i prihvaćenih ustavnih modela. Među tim ustavima posebno mesto i značaj ima i savremeni Ustav socijalističke i federativne republike Jugoslavije.

2. Na strukturu i osnovna rešenja ovog ustava, kao što je pokazano, nije vršio neposredni uticaj ni jedan od istorijskih i savremenih ustava. Pre bi se moglo istaći obrnuto. Ustav Jugoslavije, kao i celokupna istorija ustava, otkrivaju jednu novu dijalektiku. Po toj dijalektičkoj zakonitosti konzervativni politički režimi pokazuju jednoobraznost i uniformnost u stvaranju po pravilu svojih konzervativnih ustava. Obrnuto, težnja za stvaranjem demokratskih i naprednih ustava uslovljava različitost među njima, odnosno i originalnost pojedinih od njih. U ovu kategoriju spada i Ustav SFRJ.

To nikako ne znači da pojedini postojeći ustavi, odnosno pojedini njihovi principi i institucije nisu izvršili svoj uticaj na ustavno regulisanje sličnih ili istih principa i oblika u Ustavu SFRJ. Tako su Ustav Švajcarske konfederacije i Ustav SAD inspirisali određe-

Digitized by Google

na konstruktivna rešenja jugoslovenskog federalizma. Ovaj drugi ustav je bio podsticaj i inspiracija za uvođenje i razvoj ustavnosti i vladavine prava, kao i mehanizma kontrole ustavnosti u sastav jugoslovenskog Ustava.

Ustav SSSR iz 1936. godine našao je svoj uticaj u stvaranju Ustava SFRJ u oblasti konstituisanja autonomija i diferencijacije između samoupravnog i državnog socijalizma, kao i između državne svojine i državnog planiranja i društvene svojine i samoupravnog planiranja. U svakom stvaranju, a time i u stvaranju ustava, uticaj je bio i može biti na osnovu kritike izvesnih načelnih rešenja koja su neprihvatljiva s gledišta idejno i pravno različitog sistema koji se stvaraju. Ovaj uticaj posredstvom otkrivanja suštine i kritike postojećih rešenja o istim društvenim političkim odnosima, postoji u stvaranju mnogih institucija i odredaba Ustava SFRJ. On se odnosi kako na stare kreativne ustave tako i na savremene demokratske ustavne akte.

Ali postoji i neposredni uticaj između jugoslovenskog Ustava i međunarodnih ustavnih akata, a naročito između Univerzalne deklaracije o ljudskim slobodama i pravima i deklaracije u jugoslovenskom Ustavu o istim problemima.

3. Na stvaranje ustava koji imaju ambiciju da budu originalni i stvaralački akti novih sistema i pogleda najvažniji, a često i presudni uticaj imaju teorija i stvaralačka politička misao. To se posebno odnosi na Ustav SFRJ u kome ima odblesaka kako kritika etatizma tako i napor da se obrazloži prioritet socijalističkog društva u odnosu na državu i uspostavi samoupravni oblik tog društva.

Sve je to našlo mesta u kritičnoj i konstruktivnoj fazi razvoja jugoslovenskih društvenih nauka u toku poslednje četiri decenije, a naročito od uvođenja samoupravljanja i naglašavanja demokratske i humanističke varijante socijalizma u Jugoslaviji. Pored društvene nauke, koju nose starije i nove generacije u svim jugoslovenskim nacijama i narodnostima, od posebnog interesa u stvaranju ustava imala je opšta teorijska i stvaralačka politička misao.

Uticaj pojedinaca i kolektiva

1. Na stvaranje ustava uticali su mnogobrojni pojedinci, naročito oni koji su bili članovi Ustavne komisije i oni koji su imali značaj i ugled u društvenoj nauci i politici. Iako je ustav u osnovi kolektivno delo, u njegovom stvaranju poseban doprinos su dali dvojica pojedinaca: predsednik Republike Tito i predsednik Ustavne komisije Kardelj. Njihov doprinos se može utvrditi i ocenjivati na dva načina.

Prvi način je u njihovom idejno-teorijskom stvaralaštvu, a drugi je u predlaganju konkretnih rešenja u toku nesaglasnosti i protivstavljanja u procesu formulisanja ustava.

Digitized by Google

Proizvodnja novih ideja i podrška principima i orijentacijama, koje će izraziti ustav, nalaze se u radovima oba navedena autora, a u prvobitnom i originalnom vidu u teorijskom i političkom Titovom delu. To delo sadrži uticaj Titove misaone ličnosti i vladajuće poglede i ideje koje su inspirisale stvaranje i razvoj Jugoslavije od oslobodilačkog rata i revolucije do stvaranja Ustava.

Pored toga, Tito je pratio rad Ustavne komisije i u taj rad se uključivala njegova javno izražena misao o kontroverznim pitanjima ili je pozivan da o njima zauzme stav u samoj Ustavnoj komisiji.

Tako je Tito uticao na to da se u pojedinačnim dilemama između federalizma i konfederalizma, naglašavanjem ovog prvog, reše otvorena pitanja u korist određenog i jasnog odnosa prema takozvanim isključivim federalnim funkcijama, kao što su armija i spoljna politika. Tito je prihvatio i podržao uvođenje Predsedništva SFRJ, pored funkcije Predsednika Republike koja se zadržava u Ustavu za vreme dok je Tito njen titular. Tito se isto tako posebno zalagao za obezbeđenje ravnopravnosti narodâ i narodnosti kako u organizaciji tako i u funkcionisanju federacije. Godinu dana docnije on je dao inicijativu da se učvrsti princip kolektivnog odlučivanja i rotacije na svim rukovodećim funkcijama u državi.

2. Poznat kao angažovani teoretičar samoupravljanja i nikad definitivnih institucija socijalističke demokratije, Kardelj je dao poseban doprinos samoj pripremi Ustava, naročito u pogledu isticanja novih i efikasnijih ideja u oblasti ekonomskog i društvenog sistema uopšte. Nema skoro ni jedne teorijske formulacije da joj on nije dao pečat svoje ispitivačke i kritičke misli. To se posebno odnosi na pojam i unošenje u Ustav »samoupravne organizacije udruženog rada« kao temelja samoupravne strukture društva; na shvatanje važnosti načela odgovornosti i novih ljudskih prava, od kojih je prvi put, zahvaljujući njemu, u jedan savremeni ustav ušao sistem takozvanih »ekoloških prava« kojima se štiti prirodni i socijalni integritet sredine u kojoj ljudi žive i rade.

3. Titovo učestvovanje u stvaranju Ustava nije odstranjivalo ulogu i uticaj njegovih saradnika, kao ni stručnih ljudi, posebno politikologâ i pravnikâ. Iako neosporni autoritet u sferi političke teorije, Kardelj je održavao atmosferu diskusije, pa čak i konfrontacije, u svim slučajevima kad je postojala sumnja da problem nije dobro definisan ili da se saglasnost ne može lako i brzo postići. On je pokazivao i sposobnost da sluša drugog i kad se sa njim ne slaže i da promeni svoje mišljenje kad dokazi više nisu bili na njegovoj strani.

Ovakav način mišljenja i ponašanja uslovio je da se Ustav prihvati bez bitnijih osporavanja u Ustavnoj komisiji i u Skupštini, kao i u javnosti, prilikom javne debate posebno. Na to je uticala i uzajamna tolerancija između političarâ i teoretičarâ, naročito pravnikâ. Ovakva tolerancija nije dopuštala hijerarhiju u uticaju, ali je pretpostavljala poštovanje znanja, uticaja i doprinosa učesnikâ, grupa i pojedinaca.

Digitized by Google

To je sve bilo olakšano odsustvom otvorenih klasnih i ideoloških sukoba. Ali razlike su nastajale, branjene često sa emocijom i uverenjem, iako su se uglavnom odnosile na adekvatnost u formulaciji i logičnosti ili sistematičnosti misli.

Proces stvaranja ustava u ovakvim uslovima pokazuje da je često teže postići bolja rešenja i saglasnosti ako nema prethodnih konfrontacija, teza i antiteza.

Bez ovakvog načina mišljenja ustav se ne stvara, već se propisuje i oktroiše, naročito u društvima koja nisu pluralistička.

4. Naučno stvaranje u pluralističkoj grupi, i uopšte u pluralističkom društvu, ukazuje da je kolektivni pretres i proces stvaranja jedan od nađenih oblika traženja i postizanja istine, ali pod uslovom da se prevaziđu odnosi vladanja i da se, umesto njih, uspostave odnosi dirigovanja (usmeravanja i vođenja, a ne rukovođenja; dirigovanja u smislu uloge dirigenta u horu). Ove postavke mogu da utiču kako na promenu metodologije kolektivnog naučnog istraživanja i stvaranja tako i na nov odnos politike (posebno partije i ideologije) prema društvu. Politika je stvaralačka i demokratska ako nova klasa i njena avangarda preuzmu dirigovanje, a prevazilaze vladanje. Kao što kolektivni naučni rad ne podnosi vladajuće grupe i pojedince, tako isto i politika nije kolektivna praksa i akcija ako se ne zasniva na dirigovanju i time ako ne isključuje vladanje, odnosno ulogu vladajućih grupa. Nauka je pozvana, naročito na osnovu iskustva pretresa i rada u kolektivu, da odredi smisao pojmova vladanja i direktivnosti. Vladanje je akt podređivanja drugog u uslovima nejednakosti. Dirigovanje je akt usmeravanja u uslovima bliskosti, savezništva i zajedništva. Vladanje teži da odstrani i da ukine; direktivnost da podigne i proširi drugog.

Ova sokratovska misao, nastala u starogrčkoj političkoj kulturi, vraća se politici posredstvom Gramšija (koncept hegemonije) i posredstvom psihoanalize i psihologije grupe (koncept direktivnosti). Metodologija kolektivnih pretresa i grupnog stvaralaštva, naročito u društvenim naukama, pozvana je da naučnoj teoriji i praksi obezbedi duh kolektivnosti i stvaralaštva, a politici da proširi vidike i pruži nova saznanja.

Vladanje suprotno političkom tradicionalizmu i pravnom formalizmu deli i razbija, dok dirigovanje povezuje i ujedinjuje. Prvo traži i rađa vlast, a drugo autoritet i ugled. Vladanje se zasniva na shvatanju grupe i društva uopšte, kao mehanički zbir izolovanih i otuđenih individua. Direktivnost uspostavlja centre koji pretpostavljaju i stvaraju nove odnose jedinstva među ljudima. Nema kolektivnog odlučivanja ni stvaralaštva, od kulture do politike, ako se ne shvati i prevazilazi razlika između vladanja i direktivnosti, između protivstavljanja i ujedinjavanja ljudi koji teže istim ciljevima i imaju interes da sa najviše rezultata rešavaju zajedničke probleme. Samoupravna praksa i misao traže i, po pravilu, omogućuju ove radikalno nove procese.

Digitized by Google

U stvaranju svih značajnih i originalnih i demokratskih ustava posebnu ulogu su imali takozvani »veliki ljudi« kao značajni mislioci i revolucionari koji su omogućili stvaranje novih političkih sistema koji su pružali osnovu za novi ustav. Prema terminologiji XIX veka oni su nazivani »bogovima« ili »polubogovima«. Danas umesto »velikih ličnosti« ovu ulogu preuzimaju direktivni kolektivi, a stvarno veliki čovek je sposobni dirigent i inspirator u tom kolektivu. To potvrđuje praksa stvaranja ustava SFRJ.

Ova razlika između individualističkog i kolektivnog stvaralaštva objašnjava karakter i oblik učestvovanja Sjejesa u stvaranju ustava posle francuske revolucije, Medisona u projektovanju Ustava SAD i Tita u odnosu na Ustav SFRJ.

Uloga i uticaj ličnosti i ideja Josipa Broza Tita

1. Tito nije zatvarao svoju misao i akciju u teoriju, a time i u dogmatski marksizam. On je znao da teorija ne sadrži »ključeve za otvaranje svih brava« nepoznatog i zatvorenog. On nije teoriji davao karakter sveznanja, i uopšte ideja o sveznanju mu je bila strana.

To je proizlazilo ne samo iz njegove svesti o ograničenosti i relativnosti svake i najefikasnije naučne teorije, već i iz njegovog ubeđenja da se teorija može i mora osvežavati i usavršavati samo stvaralačkom mišlju. Stvaralačka misao je put ka otkrivanju novih istina i ka takvom saznanju koje prevazilazi i kritikuje ranija, pa i marksistička teorijska znanja. Stvaralačka aktivnost uma prevazilazi akt i najboljeg teorijskog saznanja.

Stvaralaštvo ne odbacuje teoriju, ali ono pretpostavlja postojanje ispitivačkog i inventivnog uma i svestranog i kritičkog razuma. Ono traži i postojanje stvaralačke i revolucionarne intuicije.

Pravi i aktivni mislilac ujedinjuje u sebi teorijsko znanje, istorijsku intuiciju i posebnost konkretnog stvaralaštva i konkretne misli. Hegel je isticao da je misao samo konkretna. Ali je tu konkretnost nalazio u njenoj doslednosti sa jednim opštim filozofskim konceptom o duhovnom upravljanju sveta i istorije. Klasne borbe, društveni i misaoni razvoj čovečanstva, velike revolucije u toku poslednja tri veka pokazuju da je konkretna misao zasnovana na stvaralačkoj i kritičkoj misli, a ne na filozofiji i apstraktnoj teoriji. Bez odnosa sa stvaralačkom misli teorija može postati jalova i neproduktivna, kao što se i misao pretvara u činjenicu, u izolovani empirički podatak.

Jedinstvo teorijskog znanja i sposobnosti kritičkog stvaralaštva je uslov svestrane i moderne misli. Bez tog jedinstva nema savremenih i uticajnih mislilaca. Mislilaca koji otkrivaju nove istine i trasiraju nove i dotle nepoznate puteve ljudskoj akciji i mišljenju. Kao mislilac, Tito je ujedinjavao sposobnost nedogmatskog mark-

Digitized by Google

sističkog teoretičara i svojstvenog i stvaralačkog mislioca. U tome je on izuzetan, a njegova misao aktuelna i smela.

Tito nije bio kabinetski teoretičar i mislilac zatvoren u »kulu od slonove kosti«. On nije mislio isključivo za sebe ili radi samorazvoja znanja i istina. Kao revolucionarni stateg i graditelj novih institucija i socijalističkog društva, on je mislio u funkciji ove svoje uloge i u odnosu na organizaciju koju je posredovao i na narod, odnosno klasu čije je težnje, interese i potrebe artikulisao, a kolektivnu mudrost oličavao.

Ovakva Titova misaona ličnost je isto tako izražena na svojstven i individualan način. Tito ne misli preko tuđih formula, a još manje komplikovano i teško. Njegova misao je jednostavna, razumljiva i popularna; rečena od čoveka — čoveku. Takvu misao može imati samo čovek koji je istinski mislilac i koji je privržen masama i razume njihove želje i mogućnosti.

2. U toku revolucije u Jugoslaviji Tito je u teoriju i praksu revolucije uneo dva nova principa koji proširuju i bogate političku misao.

Prvi se odnosi na spajanje nacionalno-oslobodilačkih i socijalno-revolucionarnih elemenata. Tito je prvi uvideo i istakao da bez nacionalnog oslobođenja narodâ i narodnosti u hegemonističkim višenacionalnim zajednicama (»tamnicama naroda«) nema i ne može biti socijalnog oslobođenja, socijalne revolucije. Isticanje značaja nacionalnog principa za socijalni i klasni preobražaj jedna je od originalnih misli koja će uticati na uspeh revolucije u Jugoslaviji i postepeno na promenu dotadašnje slike sveta.

Drugi princip koji predstavlja prilog savremenoj političkoj teoriji odnosi se na spajanje nacionalnog i klasnog principa u procesu uspostavljanja i razvoja socijalističkog društva i njegovog političkog sistema (»države«).

U uslovima pretežno agrarnog i industrijski slabo razvijenog društva klasni princip podrazumeva ne samo mesto i vodeću ulogu industrijskog proletarijata, već i ulogu seljaštva i drugih radnih slojeva uključujući inteligenciju i omladinu. Uvođenje seljaštva u revolucionarni front menjalo je koncept revolucionarne snage stvoren u XIX veku i obojen industrijsko-gradskim tonovima.

Više od toga, ova misao predstavlja prvu koncepciju o demokratskim i *revolucionarnim savezima* kao uslovu progresivnih promena, naročito u zemljama sa značajnom ulogom i mestom seljaštva i sela. Ta koncepcija predstavlja proširenje pojma klase, oslobođenje marksističke misli i strategije klasne uskosti i sektaštva i otvaranje novih mogućnosti revolucijama, kao i pobedama i uticaju »levice«, u borbi za promenu starog društva, a i na putu u socijalizam. Klasni demokratski savezi imali su, i danas imaju, različite oblike, od narodnih frontova do takozvanog »istorijskog kompromisa«. Prema Titovom shvatanju, oni imaju organski karakter, stvarani su i ostvarivani u temeljima društva, u jedinstvu masa grada i sela.

Digitized by Google

Revolucije XX veka su pretežno socijalne revolucije. U određenim društveno-političkim i etničkim strukturama te revolucije dobijaju realnost i uspešan ishod ako shvate i rešavaju nacionalne protivrečnosti i razlike nastale u istorijskom razvoju (takozvano rešavanje nacionalnog pitanja).

Titova koncepcija nacionalnog pitanja se sastoji ne samo iz isticanja njegove povezanosti sa rešavanjem socijalnog pitanja, već u priznanju nacionalnog identiteta pojedinih, ranije potisnutih, čak denacionalizovanih, etničkih grupa. To priznanje podrazumeva usvajanje lenjinske formule o »pravu svake nacije na samoopredeljenje«, ali i nešto više, presudno i originalno. To je utvrđivanje političkog sistema u kome se ostvaruje i garantuje samoopredeljenje nacija u okviru socijalističkih demokratskih zajednica.

Taj politički sistem ili okvir ostvarivanja nacionalnog identiteta i ravnopravnosti, ističe Tito, nije i ne treba da bude država u tradicionalnom smislu, odnosno centralizovani i prinudni aparat vlasti. On treba da bude postavljen s onu stranu nacionalnog unitarizma i državnog centralizma, na osnovu kojih je buržoazija jugoslovenskih nacija pokušala da stvori »jedinstvenu jugoslovensku državu« i »jedinstveni narod«.

Prema Titovom shvatanju, ta zajednica može i mora biti društvena i politička sredina u kojoj nacije i narodnosti uživaju i ostvaruju svoj nacionalni i kulturni identitet u uslovima ravnopravnosti i slobode. Otuda je ta zajednica neodvojiva od ideje i prakse socijalizma i društvenog napretka.

Na osnovu ovih shvatanja stvorena je u Jugoslaviji praksa jednog tipa federalizma. Taj tip čini višenacionalni, ravnopravni, samoupravni i kooperativni federalizam koji je danas značajniji i aktuelniji od klasičnog unitarističkog federalizma.

3. Ova shvatanja su imala i imaju presudni značaj za oblik u kome će se kretati, manifestovati ili ograničavati proces konstituisanja socijalističkog društva i radničke klase kao njegovog hegemona i uspostavljati odnosi njihovih država.

Jedan od puteva u ovom pravcu je etatistički, a drugi je socijalno-kulturni oblik socijalizma. Prvi se zasniva na veličanju uloge države i nasilja u istoriji, a u stvaranju socijalističkog društva preporučuje oslonac na ove faktore. Iz toga je proizašao ne samo državni socijalizam, već i socijalizam države, a ne masa i klasa, narodâ. Drugi put i oblik je sociološki i postavlja socijalizam ne samo kao rešavanje međunacionalnih, već i međudruštvenih i međuljudskih odnosa; okvir za ostvarivanje kako jedinstva tako i ravnopravnosti i bratstva narodâ i ljudi. On ističe primat društva i klase u odnosu na državu i vlast.

Primat društva u savremenim društveno-političkim preobražajima traži kako slobodu i samoorganizovanu ulogu radničke klase i radnih ljudi i njihovih subjektivnih snaga uopšte tako i stvaranje solidarnog društva zasnovanog na slobodi inicijative i akcije, opredeljenja i odlučivanja masa i čoveka.

Digitized by Google

U Titovoj misli i praksi koju je ona inspirisala stvoren je socijalno-kulturni oblik socijalističkog društva, značajan za dalji razvoj socijalizma i slobode ne samo u Jugoslaviji, već i u zemljama koje teže da grade i nastoje da stvaraju novo društvo.

To je jedna od novih i danas presudnih ideja snaga od čijeg shvatanja i ostvarivanja može zavisiti prevazilaženje kriza, protivrečnosti i konflikata u savremenom svetu, uključujući tu i socijalističke zemlje.

4. Identifikovanje države sa socijalizmom i socijalizma sa državom je izvor birokratizma, tehnokratizma i staljinizma. Ali više od toga, ono uspostavlja i jača nacionalnu državu koja je inače ušla u krizu i u samim okvirima kapitalističkih odnosa. Tito nije protiv države, već se suprotstavlja produženju buržoaske nacionalne države u socijalističkom društvu.

Nacionalna država vraća društvu, i potencijalno socijalističkom, celokupnu mitologiju tradicionalne države i nacionalizma, kao što je naročito prevlast ideologije i državno-religioznog ceremonijala, kult ličnosti i kult vođa, veličanje sile u odnosu na pravo, državnog razloga (»Staats raison«) u odnosu na potrebe i slobodu naroda i čoveka.

Nacionalna država je istovremeno mogući izvor imperijalizma i hegemonizma, sukoba i ratova. U svemu tome leži i objašnjenje, na prvi pogled neshvatljive, pojave sukoba, pretnji, pa čak i okupacija i ratova među pojedinim socijalističkim zemljama.

Titova misao o odnosu između države i socijalizma nije samo okvir i sredstvo rešavanja nacionalnog pitanja, već i samog socijalnog i političkog: pitanja socijalizma i međunarodnih odnosa s onu stranu hegemonizma, nasilja i ratova.

Društveno-kulturni oblik socijalizma je uslovio radikalnu promenu same unutrašnje strukture socijalističkog društva. Tu promenu izražava ideja i praksa samoupravljanja. Prema Titovom shvatanju, izraženom prilikom uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine i docnije, ono razrešava protivrečnost između vlasti i klase, nacije i zajednice, između vladavine klase i vladavine »u ime klase«. Ono unosi ideju pluralizma samoupravnih interesa koji je uslov prioriteta socijalističkog društva u odnosu na nacionalnu državu.

Prema Titovom shvatanju, na osnovu prakse koju je inicirao i koja danas traje, ovaj strukturalni pluralizam ne samo što proizlazi iz samoupravne i oslobodilačke osnove socijalizma, već i ograničava težnju za obnavljanjem političkog, odnosno državnog i »nadnacionalnog« apsolutizma. Pluralistička samoupravna struktura je najzad nađeno sredstvo za otklanjanje žilavih pojava nacionalizma i lokal-patriotizma, hegemonizma i sebičnosti slojeva, grupa i pojedinaca.

Iz svih ovih misaonih elemenata proizlazi jedna nova demokratska i humanistička teorija o socijalizmu i njegovoj organizaciji, koja još uvek nije postigla svoju punu potvrdu i razvoj. Sve

Digitized by Google

to traži da se Titova misao bolje poznaje i ne usvaja ponavljajući se. Posebna uloga ove misli je u tome što *ona traži da se o njoj misli:* stvaralački i kritički, kao što je nastala i početno formulisana.

5. Sve revolucije su imale svoju evoluciju i involuciju, plimu i oseku. Pretvaranje revolucije u instituciju zadržava njene tokove i njeno ostvarivanje. Otuda je kontinuitet ne samo akt kretanja istorije, već i način da se jedno delo, konkretno revolucija, ostvari. Kontinuitet revolucije, prema projektu koji je Tito izrazio, branio i prema mogućnostima primenjivao, ogleda se kako u smanjenju etatizma koji se rađa u svakoj revoluciji tako i u širenju i jačanju odnosâ i institucija u kojima hegemon revolucionarnih promena preuzima sve odlučnije vodeću ulogu i položaj subjekta socijalizma. Time je Tito prevazišao i dopunio ideju Manifesta komunističke partije da se posle revolucije »radnička klasa konstituiše kao država«. Naprotiv, radnička klasa, udružena sa ostalim aktivnim i demokratskim snagama socijalizma, postaje sve (treba da je) više njegov subjekt i snaga upravljanja zajedničkim poslovima društva.

6. Kao i mnoge ideje ovog mislioca, samoupravljanje je ne samo prihvaćena socijalistička i demokratska ideja, već je i misao koja menja odnose i naviknuti red stvari u društvu i oko čoveka.

Njena novina je u tome što je otkriven put ostvarivanja procesa vraćanja otuđenja čoveka od čoveka i od proizvodâ njegovog rada, kao i od odvajanja čoveka od prirode, drugog čoveka i zajednice. Ona je istovremeno i putokaz i nova energija u započinjanju procesa »odumiranja državnosti« posredstvom odumiranja eksploatacije, a naročito dominacije jednih od strane drugih ljudi i grupa.

Samoupravljanje, borba za suverenu nezavisnost, jednakost narodâ i različitost puteva u socijalizam i oblika u njima uslovili su jednu novu ideju i na njoj zasnovanu praksu. To je miroljubiva koegzistencija među različitim državama i nesvrstanost u odnosu na vojno-političke blokove. Ova ideja prevazilazi, u uslovima sistema država, velikih i malih, polarizaciju na vojne i političko-ideološke blokove. Ova polarizacija deli svet protiv njega samog i smetnja je za saradnju narodâ i ljudi i time za razvoj čovečanstva i obezbeđivanje mira i miroljubive saradnje u svetu. A time i za dalji napredak čoveka i osvajanje socijalizma i demokratije.

7. Po svojim unutrašnjim tendencijama, istorija, pa i savremenost pokazuju da nacionalni princip i nacionalna država povremeno, pa čak i neizbežno, doprinose da se jedno društvo, a time i socijalističko društvo, lokalizuje i izoluje od drugih i da može hraniti regionalizme, nacionalizme, ekspanzije i hegemonizam. To posebno nastupa pod uticajem jačanja države, čime se ograničava i neutralizuje dejstvo i snaga demokratskog i kulturnog principa.

Tito je shvatio i primenio klasni princip kao produktivni i demokratski po svojim težnjama, a univerzalan i svetski po svojim

Digitized by Google

porukama. Klasni princip ne ukida nacionalni, ali, ako je nedovoljno ostvaren u društvenoj i duhovnoj strukturi socijalističkog društva, on dozvoljava pretežni uticaj države, i to nacionalne države koja se obnavlja u svojim oblicima nastalim u prethodnim istorijskim periodima, pa i u etatističkim fazama socijalizma.

On je isticao da između nacionalnog i klasnog principa postoji dijalektička borba — svaki od njih nastoji da drugog ograniči, pa čak i reducira na sebe. Istorija pojedinih socijalističkih zemalja, a i sadašnjost, potvrđuju ovu misao.

Svestan opasnosti da ova dijalektička borba može da proizvede *negativnu dijalektiku,* odnosno supremaciju nacije i nacionalne države, Tito je nastojao da ostvari *pozitivni dijalektički ishod* ove borbe, unoseći klasni princip u istorijski determinizam i time podižući svoju misao na stupanj univerzalnog.

Univerzalnost ove misli proizlazi i iz njenog predmeta u Titovom delu. Taj predmet čine čovečanstvo i sloboda. To su najveće i neosporne univerzalne ideje i vrednosti i njihovo shvatanje i ostvarivanje omogućuje univerzalnost pokreta i njegovog morala, kao i internacionalizam političke akcije i odnosa prema drugim nacijama. Ova univerzalnost je osnova naučne teorije politike i socijalizma i izvor doslednog i solidarnog internacionalizma u shvatanju i praksi odnosâ među raznim i neizbežno različitim zemljama, uključujući tu i socijalističke.

8. Ovakva univerzalna misao je produktivna i nova osnova humanizma. Njena produktivnost je dvostruka. Ona je sposobna da podstiče nove i bolje misli i nije monopol jedne zemlje, jedne radničke klase i jedne ličnosti. Ona uslovljava nova stvaranja i otkrivanje novih istina i novih granica ljudske humanosti. Kao takva, ona se nudi svim borcima za stvarno naprednu misao i društveni napredak. Njena univerzalnost se otkriva i u tome što može biti prisvajana i ostvarivana, uz odgovarajuća prilagođavanja i objektivne i subjektivne uslove istorijskog pokreta i sposobnosti pojedinaca.

Ostvarivanje ustava

1. Ustav se stvara da bi se *ostvarivao.* Ostvarivanje je složen proces međusobnih odnosa i uticaja norme i društvene stvarnosti. Svako stvaranje kao takvo može se udaljavati od polazne osnove i između te osnove i primene utisnuti čitav novi splet pojmova, predstava i interesa. To čini da je problem ostvarivanja ustava (kao i prava) od posebnog značaja ne samo za njegovu funkcionalnost, već i za njegovu vrednost.

Prvi princip u ostvarivanju ustava odnosi se na tumačenje. Ono mora biti u funkciji vremena i prostora. To je uslov da se ustav tumači u skladu sa njegovom stvaralačkom ulogom i da se izbegnu postojeća opterećenja u primeni i tumačenju prava. Ta

Digitized by Google

opterećenja čine verbalizam i »gramatička« tumačenja i loši oblici onog što je Marks nazivao *juristeraj*. Sve to pretpostavlja kritiku apstrakcije u misli i postupcima.

Po drugom principu, tumačenje u ostvarivanju ustava se mora sastojati iz teorijskog i konkretnog napora misli i stvaralačke invencije, da se u konkretnom slučaju primene traži i ostvari ne samo suština društvenih odnosa, već i logika društvenog i političkog, kao i samog ustavnog i pravnog sistema.

Puko pozivanje na teoriju ili ideologiju (kapitalizam, demokratija, socijalizam) vodi u sociologizam koji samo prividno uspostavlja odnos ustava *sa društvom* i čovekom, kao što i jednostrano navođenje ustava vodi u formalizam. Taj formalizam je izrazit kad se ovo pozivanje svodi na citiranje i tekstualno i bukvalno navođenje odredaba ustava.

Po trećem principu, nema ostvarivanja ustava bez svestranog i naučnog tumačenja. To tumačenje traži i pretpostavlja postupak kojim se pokreću i potvrđuju društvene osnove ustavnog sistema i pravne nadgradnje u celini. U tom smislu primena ne sme ništa da prikriva i ulepšava. Ona je pozvana da otkriva ne samo odnos između pravne nadgradnje i društvenih odnosa, već i da to čini kritički i stvaralački, a to znači uz svest o nužnosti i mogućnosti promene realnih odnosa i institucija, naročito onih koje u praksi deformišu sistem. Tumačenje ustava treba da sadrži u sebi i sliku sistema koji je uspostavljen i koji je nužno potvrditi ili promeniti. U tome je funkcija stvaralačkog tumačenja ustava kao uslova njegovog ostvarivanja.

Ako se ustav tako ne shvati i ne tumači, stvaraju se nove psihološke i političke protivrečnosti i nezadovoljstva. Sve ono što se krije, sve ono što ne otkriva suštinu odnosâ i njihovu vezu sa ustavom, ostaje predmet želje. Iz toga proizlaze ne samo nezadovoljstva građana, već i dvosmislenosti i nesigurnosti u društvu; voluntarizam i subjektivizam u ponašanju onih koji su pozvani da obezbede primenu prava. Skrivena želja, odnosno nerazumevanje postaju stvari za sebe koje izražavaju strah od greške. To je uticalo da su se mnoga tumačenja i suđenja odigrala u jednoj vrsti predstave i ceremonijala i da se pravo izražava sibilijskim i otuđenim rečnikom.

Sudski ceremonijal, posebno u vidu »sudske lakrdije«, otkriva nesigurnost i deformacije u pravu i prikriva mitologiju koja slabi svest čoveka i drugih ljudi, njihov odnos prema zajednici i njenim vrednostima, podrazumevajući tu i pravo. Pravna mitologija i voluntarizam u primeni ustava i prava utiču da se tumačenje ne samo pravne norme, već i društvenih odnosa pretvara u manipulisanje, izigravanje pravde. Karikatura i u ovom pogledu koristi se u svakom društvu i može biti privremeno uticajna, ali ona sve više udaljava pravo od istine i pravde, primenu od prihvatljivosti, a tumačenje od razuma i osećanja čoveka za pravičnost i ljudskost.

2. Primena prava u socijalističkom i demokratskom društvu mora biti inspirisana ne samo težnjom prema istinitosti i pravično-

Digitized by Google

sti, već i prema jednakosti i humanizmu. Samo pod tim uslovima odnos između suda i čoveka koji traži važenje ovih vrednosti može prevazići odnos između represije i ljudske potrebe i želje, odnos koji prati i određuje pravo u korist represije u svim nedemokratskim i zaostalim društvima.

To zahteva bitnu promenu uloge i pravne ideologije, a naročito u pogledu odnosa između suda (i svih koji primenjuju zakon) i čoveka koji je pred njima.

Civilizovano društvo i pravo pretpostavljaju da oni koji vrše vlast, a naročito sudovi, izvuku čoveka iz složenog društveno-psihološkog kompleksa »nižeg bića« i »krivca«; da ga oslobode od usamljenosti i nesigurnosti koje izazivaju i nameću vlast i pretnja zakonom.

Demokratsko društvo se identifikuje ako i ukoliko otklanja nasleđene i usađene hijerarhije među ljudima. Pored društvene, političke i kulturne, posebno je teška i opasna za jednakost i slobodu čoveka hijerarhija koja nastupa ne samo pred sudom, već i u odnosu između onog koji primenjuje (»u ime države«, odnosno zakona) ustav i onog prema kome se on primenjuje.

Funkcija i suština ne samo ustava, već i prava, a naročito suda, jeste oslobođenje čoveka od ovih kompleksa i njegovo izvođenje na polje slobodnog ljudskog bića sa kojim se uspostavlja dijalog i kome niko nema prava da oduzme potrebu za jednakošću i ljudskošću. To znači da strana suprotna onom koji primenjuje zakon, a posebno sudu, nije *a priori* prekršilac, »niže« biće i nepopravljiv »grešnik«. Sa ovim čovekom se mora uspostaviti dijalog koji ga unapred ne diskriminiše, a još manje vređa i osuđuje. Ne primenjuje ustav i ne doprinosi odnosima i vrednostima demokratije i humanizma onaj koji svoju ulogu u primeni ustava (i zakona) shvata jedino u traženju i potvrdi greške, krivice, povrede i u dokazivanju toga na osnovu ne samo iznuđenog, već i spolja dokazivanog »priznanja«. Demokratski ustav je potpora čoveku i sredstvo društvene ravnoteže. On vrši i funkciju socijalizacije i »vraćanja otuđenosti« koje je u tradicionalnim društvima simbolično vršila religija.

Demokratski ustav i pravo se ostvaruju kao takvi ako se čoveku i kad krši pravo i društvene norme ne samo prizna ljudsko »pravo na greške«, već ako mu se obezbede uslovi da objasni svoj akt, a u isto vreme svoj život, ako mu se omogući da pred sobom i drugima otkrije svoju društvenu, biološku i uopšte ljudsku dimenziju. Ostvarivanje i tumačenje ustava pred sudom i uopšte traži kako otkrivanje društva i konkretnih sredina u kojima čovek živi tako i poznavanje i poštovanje čoveka. U tome nema aprioristićkog sociologizma, a još manje sentimentalne humanitarnosti.

Primenjivanje zakona u odnosu na čoveka koji »greši« nije jednostran i formalni akt. Sudska odluka i uopšte primena i tumačenje zakona je složen i suptilan akt koji mora biti oslobođen lo-

Digitized by Google

giciranja i mehanističkog mišljenja. On se mora zasnivati na otkrivanju i potvrđivanju dijalektike odnosa između čoveka i društva, čoveka i čoveka, kao i na shvatanju uslovljene i slobodne, jednostrane i dualističke prirode ljudske ličnosti.

Ova dijalektika traži i poznavanje i utvrđivanje nezakonitosti i povrede prava koje se sastoje kako u odstupanju između samo onog što jeste, tako i onog što treba da bude i u protivpravnosti i asocijalnosti, odnosno u rušenju sistema; u povredi jednakosti i pravičnosti i u slabljenju potpune funkcije prava.

S gledišta demokratije, a posebno socijalizma, ustav i zakon jesu i treba da budu zakoniti i pravični. To dokazuje ne samo njihova sadržina i teorijska inspiracija; više od toga, to mora utvrditi njihovu primenu tumačenja, koje u socijalizmu mora nužno biti zakonito i pravično. Samo se tada može postići jedinstvo »normativnog« i »stvarnog«.

3. Karakter ustava se otkriva i potvrđuje u njegovom tumačenju i primeni. Mnogo više u odnosu na konkretnog čoveka i ljudske odnose nego u apstraktnom teorijskom tumačenju, ma koliko ono bilo zasnovano na naučnoj racionalnoj metodologiji. To se odnosi i na pravni jezik koji postaje otuđujući.

Ovo shvatanje ustava traži bitne promene u teoriji i nastavi prava uopšte, a posebno u ustavnom pravu u Jugoslaviji. Slabost pravne nauke i nastave prvenstveno je u tome što ona život ustava i prava traži u tekstovima, a njegovu vrednost u principima koji se izvlače iz često apstraktnih i dogmatskih stavova. Pored toga, pravo se još uvek definiše kao »skup normi«, kao poredak pravila o nečemu što treba *da bude,* a ne kao vid realnosti i sistematizovano znanje o onom što jeste, što se ostvaruje ili krši. Postupak je, isticao je Marks, život prava, ali ne kao forma, kao opis postupanja, već kao skup uslovâ i načina života prava, odnosno postupak njegovog ostvarivanja.

Teorija primene i tumačenja, odnosno ostvarivanja ustava mora postati bitan deo pravne teorije i nauke. U tome se nauka socijalističkog ustavnog prava razlikuje od tradicionalne pravne teorije i postaje oblik materijalističke dijalektike. Samo tako pravna nastava postaje funkcionalna i korisna, a pravnik graditelj prava i zastupnik sloboda.

To shvatanje o odnosu između ustava i njegove primene, odnosno između zakonitosti i položaja i uloge čoveka, od posebnog je značaja za pravni i pravosudni sistem u društvu koje je pozvano i prihvatilo da reguliše i potvrđuje nove i osetljive društvene i političke odnose. Prema Ustavu i pravu Jugoslavije, tu spadaju takvi odnosi kao što su: samoupravljanje, solidarnost, neprijateljstvo, brak, porodica, raspodela dohotka, ljudska sloboda, razvod i pobačaj. Tu spadaju i oblici povrede prava čoveka kao što su samovolja i birokratizam.

Ostvarivanje ustava (i prava) u pojedinim slučajevima, odnosno konkretno tumačenje ustava, jedan je od osnovnih činilaca oživ-

Digitized by Google

ljavanja društvenih i moralnih normi. To čini da je ustav i pravo u celini, danas više nego ranije, prvorazredna društveno-politička funkcija.

4. Ostvarivanje i tumačenje ustava i prava u duhu socijalizma pretpostavlja opštu društvenu promenu koju tradicionalna teorija tumačenja ne poznaje pošto je suviše terminološka i logicistička. To se odnosi na promenu političke kulture u socijalističkom društvu, a time i u Jugoslaviji. Posle francuske revolucije od 1789—1793. godine, naročito pod uticajem jakobinizma, buržoaska država je proizvodila i tražila poseban tip političke kulture. To je etatistička politička kultura koja sve predstave o društvu i čoveku zasniva na ulozi i značaju sve više centraliozvanog i prinudnog aparata koji čini suštinu postrevolucionarne države.

Primat i sve veći apsolutizam države, koji nastaje u uslovima održavanja feudalizma i patrijarhalnosti jačanja i slabosti kapitalizma i socijalizma, uticali su na etatističku i postepeno birokratsku, kancelarijsku i formalističku koncepciju ustava i prava u toku celokupnog trajanja dosadašnje države.

U postavljanju svake nove vlasti preko i u obliku države, i primat vlasti, koji su realnost i simbolizam XX veka, pored istorijskih okolnosti da su se socijalističke revolucije ostvarivale u relativno nerazvijenim ekonomskim, političkih i kulturnim okolnostima, uslovili su produženje buržoaske države, a time i njene već kristalizovane političke kulture i u postkapitalističkom i u samom socijalističkom društvu.

Etatistička politička kultura unosi, i kad su promenjene svojinske, ekonomske i političke strukture, elemente etatizma i pozitivizma u shvatanje i ostvarivanje prava. Pozitivizam u filozofskom i gramatičkom značenju jeste teorijska srž etatističke kulture i mesta prava u njoj. To čini da se dugo vremena posle socijalističkih revolucija, a u određenim odnosima i do danas, ustav otuđuje od društva i čoveka i da se shvati i ostvaruje kao puki instrument državne volje. Ništa se bitno ne menja što se, pod uticajem preovlađivanja ideološke svesti nasuprot kritičko-klasne svesti, ova volja naziva voljom radničke klase« i uopšte naprednih snaga društva.

Prelaz iz stanja etatističke političke kulture i time iz etatističkog koncepta i tumačenja ustava jedan je od osnovnih uslova za otvaranje polja u kome se može shvatiti i ostvariti suština i funkcija ustava u demokratiji i u socijalizmu.

Kao što je izvesno da se pravo, kao poredak jednakosti u sistemu društvenih i kulturnih nejednakosti, automatski ne menja ni u razvijenom socijalističkom društvu, tako se ne može sporiti nužnost postepene transformacije ustava i prava da bi se postojeće poluetatističko-polusocijalističko pravo u socijalizmu usmerilo kao jedan od faktora te transformacije.

Etatistički elementi prava iščezavaju u uslovima promene etatističke političke kulture i procesa koji se pod dejstvom tih promena objektivno vrše u samom postojećem obliku i sadržini prava.

Digitized by Google

Sve dok se ove promene ne obezbede i ne pokažu u praksi društvenog života društvo se lišava nužnih pokreta i sredstava humanizacije, demokratizacije, pa i racionalizma. U tim uslovima nema bitnijih promena ni u samoj politici koja ostaje teorijski metafizička, a u praksi subjektivistička i mehanička. Kao takva, ona dozvoljava nasilje, zloupotrebe i subjektivizme jednih ljudi u odnosu na druge. Ustav i pravo postaju oblik i instrument takve prakse i politike.

Apsolutizovanje države i prava suprotstavlja instituciju — društvenim odnosima, a društvene odnose ne shvata kao ljudske, već, u najboljem slučaju, kao spolja determinišuće (određujuće). Tako se politička vlast i pomoću ustava suprotstavlja slobodi ljudske ličnosti, a organizaciju pretvara u vladajuću snagu i osnovu svih društvenih, političkih i kulturnih vrednosti.

To sve oduzima ustavnoj praksi (praxis) mogućnost humanizovanja ljudskih odnosa, a politici svaku težnju da uspostavlja jednakosti, da podstiče kolektivni i lični optimizam i da ne potseca krila svakoj nadi. Čovek se i dalje shvata kao personifikacija zla, i u društvu i u primeni ustava. On se zatvara u sistem diktata, zabrana i prinuda, gonjen senkom sopstvene i »početne« krivice. U takvim uslovima se razvija i primenjuje jedan cinični antihumanizam i pozitivizam koji su suprotni demokratskom konceptu ustava i prava.

U ovom okviru organi ostvarivanja prava, a posebno sud kao institucija primene i zaštite ustava i prava, dobijaju posebnu ulogu.

5. Ove institucije, a posebno sud, stavljaju se u protivrečan status. Oni su pozvani da otklanjaju zloupotrebe, kršenja prava i subjektivizme svih vrsta, a naročito od strane funkcionerâ vlasti, a u stvari postaju područje odbrane i primene samog etatističkog i pozitivističkog shvatanja ustava i prava. Razrešenje ove protivrečnosti u korist čoveka, ravnopravnosti i ustava pretpostavlja shvatanje i primenu sistema vrednosti i morala koji su nasleđeni iz društva nejednakosti i neslobode. Ovaj sistem vrednosti obuhvata i moral koji ima podršku u etatizmu i izvore u judeohrišćanskoj ideologiji i moralu.

Po toj ideologiji čovek se shvata kao izraz apsolutnog zla i kao subjekt krivice. Izlaz iz ovog stanja koje je posledica njegovog učestvovanja u zlu jeste sprovođenje principa *kulpabiliteta* kako u projektovanju tako i u ostvarivanju prava. Kulpabilitet je osnov za kaznu i može se iskupiti samo ako se plati bolom. U odnosu na državu i pravo bol se izražava u njihovom represivnom karakteru koji se ostvaruje ne samo lišavanjem života i prava krivca, već i ograničavanjem njegovog slobodnog života i kretanja. Ovaj tip morala je uticao na pronalaženje i uvođenje raznih instrumenata mučenja i kažnjavanja i pretvaranje manastira u zatvore koji, ko što je pisao Volter, postaju osnovne institucije društva.

Kao i idealizacija države i prinude, tako i koncept ljudske krivice kao produkta zla u čoveku i izvan njega, predstavlja ne samo antiistorijske kategorije, već ih uvode u sumnjiv moral i nove ne-

Digitized by Google

jednakosti i sukobe u društvu. Svako apsolutizovanje institucija, ideologije i morala uvodi nas u svet senke i u one »pećine« iz kojih napredna misao, od Platona do Hegela, Marksa, Ničea i Lenjina teži da nas izvuče na svetlost dana i u svet s onu stranu utvara i postvarenih bića i odnosa.

U demokratiji ustav i institucije imaju posebnu ulogu. Za razliku od instrumenta kažnjavanja i obezličavanja, oni, a posebno ustav i sud, moraju imati i preuzimati *prometejsku ulogu* u onom smislu kako je shvata starogrčka misao, to jest odbacivanja svih bogova osim jednog — čoveka u slobodi; prevazilaženje svih religija, osim služenja istini, pravdi i čovečnosti. Sud i svako ko je ovlašćen da primenjuje ustav i pravo ne smeju biti ni bezdušni birokrati ni osvetnički Lucifer koji isteruje zlo i u tome traži čistilište za oslobođenje i iskupljenje čoveka.

6. Demokratska pravna ideologija i prometejsko shvatanje morala ističu ostvarivanje ljudske ličnosti kroz rad, praksu i kulturu, a ne preko represija i isterivanja krivice. Suprotno zlu kao vladajućoj ideji o društvu i o biću čoveka, demokratsko i humano ostvarivanje ustava se potvrđuje u isticanju i primeni dobra u društvu i dobrog u ličnosti čoveka. Društvo i čovek nisu projekcija večitog institucionalnog morala i religijskih dogmi, jer se oni u praksi menjaju, preobražavaju, kritikuju i ispravljaju. Time oni prevazilaze kako zastarele institucije tako i stari i novi oblik zla i smetnje da ustav i pravo postanu nove, prometejske institucije i vrednosti.

S obzirom na to, krivica je uslovljena, suštinski relativna i vremenski ograničena tendencija. Istina, nema krivice bez čoveka, ali nema ni čoveka ni krivca bez određene strukture društva i političke vladavine.

7. Ova filozofska i ovakva ustavna ideologija se zasnivaju na ideji da je čovek biće koje stvara i stvara se, koje predviđa događaje oko sebe i u sebi i koje je time sposobno da bude drukčije i bolje. Princip krivice je iskrivljeni stav uplašenog morala i represivnog društva. S tim u vezi država nije oblik života, već, u najboljem slučaju, može biti jedna od funkcija ako služi ostvarivanju i promeni života čoveka, institucija i prava. Nema ostvarivanja života čoveka, to jest mogućnosti da se zadovolje njegove potrebe i ispunjavaju njegove želje, a time nema ni stvaranja i napretka, ako se ovim kvalitativnim tendencijama i potencijama postavi kontrola spolja i sudija izvan čoveka. Sve što izaziva strah ne izaziva i poštovanje. Sve što prikriva istinu nemoralno je. Sve što je nepravično stvara mržnju i sukobe. Ako ustav nije zasnovan na ovim postulatima, on nije sposoban da još uvek nužnoj državi obezbedi legitimnost, a pravnim odlukama autoritet i pravičnost. U takvoj situaciji ustav ne može da ostvaruje svoju političku i idejnu funkciju osnovnog i najvišeg zakona.

Aktivni i stvaralački ustav, naročito onaj stvaran na samoupravnoj i humanoj osnovi, mora biti sposoban da otkriva i prevazilazi sve što ga koči, osporava i negira. Tu spadaju posebno fetiši-

Digitized by Google

zam državnosti, statički pojam čoveka, instrumentalno shvatanje prava i tradicionalni, birokratski i lažno asketski moral. Ali i represivna i antiprometejska ideologija. Samo ako se otkrivaju ovi objektivni odnosi i otklanjaju birokratska subjektivna ponašanja može se protivrečnost ustava rešiti u korist njegove funkcije, a praksa i primena prava osloboditi arbitrarnosti, pozitivizma i formalizma, iza kojih se krije samovolja i naklonost ka nejednakostima i potčinjavanju drugih. Svuda, i u Jugoslaviji.

8. Istorijski proces razvoja prava se kretao na planu demokratizacije zakonodavstva, stvaranja prava, i u procesu uspostavljanja različitih pravnih izvora nasuprot apsolutizmu i monopolizmu tih izvora u vidu monarha, feudalca i, docnije, države. Teorijski, u savremenom periodu pluralizma interesa i prava, ovaj plan se menja i mora se menjati. Osnovni plan postaje *ne stvaranje* prava, *ne normativizam,* već ostvarivanje prava, život ustava. Ustav je tada ne ono što znači, već ono što jeste. To omogućava prelaz iz civilizacije i znakova u civilizaciju akata i realnosti.

Proces uspostavljanja tog prava sadrži odgovarajući pluralizam, ali ne pluralizam pravnih stanja, već subjekata stvaranja i ostvarivanja prava. Iskustvo socijalističkog sveta pokazuje da se pravo menja i počinje da odumire ne uprošćavajući se, već umnožavajući se.

U socijalističkom društvu ove pojave i tendencije mogu dovesti ne samo do slabljenja prava kao sistema i instrumenta jedinstva u društvu, već i do raznih oblika diskrecione vlasti, do lokalizma i partikularizma.

Otklanjanje ovih pojava koje nalazimo ne samo u svakom starom, već i u novom, postojećem društvu, zahteva čvrstu i strogu ustavnost, idejno i funkcionalno jedinstvo pravnog sistema, kao i ulogu pravde i pravičnosti i svih onih vrednosti koje vezuju pojedinačni akt sa društvenim sistemom, koriguju normativnost i apstraktnost zakona, smanjuju samovolje, nacionalizme, partikularizme i ekscese svih vrsta. Sve to mora biti i u konceptu i u ideologiji ustavnog i pravnog sistema, a naročito u njegovom ostvarivanju i tumačenju, u ulozi sudova i pravosudnih institucija naročito.

Samo se na taj način i mogu otkloniti još uvek postojeće pojave razlikovanja između »značajnih« i »običnih ljudi«, između onih »gore« i onih »dole«. Pored nemoralnosti ovih razlikovanja, posledice toga zadiru i u stalnu obnovu nejednakosti među ljudima i do iluzije da jednaka norma ostvaruje jednak status i prava i da je, prema tome, pravo samo po sebi pravda i pravičnost.

Sve to ujedno ukazuje da se ne samo funkcija, već i suština ustava sastoji pretežno, i čak prvenstveno, u ostvarivanju i životu ustava i prava. Otuda je ostvarivanje ustava kvalitet koji razlikuje i treba da razlikuje savremenu ustavnu teoriju od tradicionalne.

Poznavanje stvaranja ustava je neodvojivo od ispitivanja načina i sredine u kojoj je on ostvaruje i prevazilaženja sukoba norme i činjenice koji prate društvene protivrečnosti svakog pa i savremenog društva.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Metamorfoze našeg filma

(Povodom Festivala jugoslovenskog igranog filma — Pula '83)

Ovogodišnji Festival jugoslovenskog igranog filma u Puli, koji je po trideseti put, dakle jubilejno, okupio stvaraoce i njihova dela, može biti jedna od tačaka na kojoj se mogu sumirati rezultati naše kinematografije. Od, sada već daleke, 1954. godine, kada je osnovan i pokrenut Festival, do ove 1983. godine u kalendarima je zauzeo 257 radnih dana, a za to vreme u Vespazijanovoj areni prikazano je 582 filma.

Svoje manifestativno okupljanje naš film je započeo sa skromnom produkcijom. Na prvoj smotri bilo je prikazano sedam igranih filmova, a da bi program festivala bio bogatiji i, za jugoslovensku kinematografiju, reprezentativniji u repertoar bivaju uključeni i dokumentarni filmovi. Ova dva žanra, međutim, neće dugo ostati pod istim festivalskim krovom. Povećanom produkcijom, igrani film istisnuće »kratkog metra« iz programa pulskog okupljanja, a dokumentarna i animirana produkcija kao mesto svog sastajanja odabraće Beograd.

Društveno favorizovan, naš film u tim vremenima doživljava brz kvantitativni prosperitet. Iz godine u godinu povećava se broj realizovanih projekata. Šest leta nakon osnivanja Festivala njegovi poslenici, da bi uspostavili kvalitativno-vrednosni kriteri-

Digitized by Google

jum zborovanja, uvode selekciju. Tim činom, još na startu, svi prispeli filmovi razdvajaju se u dve vrste. U jednoj su ostvarenja koja dobijaju šansu da učestvuju u konkurenciji za nagrade i priznanja, dok drugoj skupini je trebalo da bude čast sâmo učestvovanje na tako reprezentativnom skupu jugo-filma. Uvođenjem selekcije poslenici Festivala od pukog servisa sebe promovišu u subjekte umetničkog prosuđivanja. Tim institutom oni stiču mogućnost da unapred utiču na zvanična priznanja i nagrade. Baš zbog toga operacionalizacija te zamisli godinama će izazivati nesporazume, jer promocije u Puli bitno su uticale na naknadni društveni i kulturni status filma, na njegovu »prođu« kod publike i instanci koje finansijski valorizuju proizvode te umetnosti. Konačno, ta dvodomna struktura programa Festivala jedan broj stvaralaca je favorizovala, a ostatak od toga je hendikepirala da učestvuje u natjecanju za priznanja i za značajna finansijska sredstva koja neposredno ili posredno vuku za sobom zvanične nagrade. Kuđena i hvaljena, osporavana i protežirana, ta manihejska dihotomija zadržala se punih petnaest leta (pola dosadašnjeg trajanja Festivala) podvajajući i suprotstavljajući jedinstveni tok naše kinematografije.

Ipored toga što je naše kinestetičko iskustvo daleko starije od festivalskog okupljanja filma, konstituiranjem pulske manifestacije, ono nije uspelo da prevlada dečje bolesti. Domaći film i njegovi stvaraoci u ono vreme, sredinom pedesetih, svoju proizvodnju realizovali su kao društveno-subvencioniranu delatnost pod neposrednim nadgledanjem države, finansijskim i idejno-estetskim. Takav socio-kulturni status jugoslovenskog filma, u okviru datih budžetskih sredstava, oslobađao je producente materijalno-finansijskih tesnaca. Čak su oni bili u mogućnosti da troše i iznad objektivnih potreba umetničke produkcije. Ali zato stvaraoci su imali skučen idejno-estetski prostor oblikovanja. Registar tema i način obrade, ukoliko su reflektovali na javnu promociju, svoje veličine morale su da usaglase sa unapred poznatim rezultatom formule socijalističkog realizma.

Još neprevladana doktrina socijalističkog realizma koja je svoje argumente izvlačila iz utopije, a umetničku empiriju pozajmljivala iz budućnosti likvidirala je traume života sa celuloidne trake. One, u stvari, imale su pravo postojanja samo u retro-filmovima kao crno-bela rekonstrukcija prošlosti. Slikajući savremeni život svetlucavim bojama tadašnji stvaraoci, u okviru datih tema, retko kada su silazili do realnosti egzistencije. Ona im je izmicala iza apriorno postavljenih teza koje su htele, po svaku cenu i bez ostatka, da iznude priznanje publike u bezkonfliktnost aktualne društvene situacije. Tako da film, umesto da veliča čoveka prizivajući njegov prometejski angažman na savladavanje društvenih suprotnosti u ranom socijalizmu, etablirajući fikciju o socijalnom ambijentu bez protivurečnosti, omalovažavao je njegov zaista istorijski rezultat. Na taj način, jugo-film sredinom pedese-

Digitized by Google

tih godina, i pored toga što je težio u najboljoj nameri da nadograđuje društveni realitet, razapinje zavesu između sebe i ljudi.

Na bitniji način sa pretpostavljenim estetskim predmetom naš film je počeo da se bavi početkom šezdesetih godina. Tada su stvaraoci u svojim delima izveli svojevidan kopernikantski preokret. Od podražavanja nepostojećeg, utopijskog sveta, okrenuli su se drami realnog života. Pri tom još oni su evoluirali do kritičke distance. Prevazilazeći ideologiziranu opciju, svoju argumentaciju grade na činjenicama, kad i kad i na oporim faktima koji uvek nisu se uklapali u idealizovanu predstavu novog društva. Taj poduhvat približavanju istini film i ostale umetnosti nisu izveli na sopstveni rizik. On nije nastao kao herojski čin jednog segmenta svesti, već se oblikovao u dosluhu sa progresivnim snagama društva koje su se emancipovale do te mere da zajednici i svetu demistifikuju savremene tokove društvenih kretanja.

Taj zaokret, koji se očitavao u čitavoj socio-kulturnoj situaciji u nas, omogućiće domaćim stvaraocima da proizvedu filmove sa kojima naša kinematografija izlazi iz kruga provincijalne inferiornosti. U tim godinama, osobito krajem šezdesetih, domaći film postaje duhovno-etetski „konvertibilan" i na relevantan način participira u iskustvu svetske kinematografije. Naši reditelji, glumci, scenaristi i ostali filmski radnici postaju atraktivni i za strane producente i bivaju angažovani u njihovim projektima. Međutim, uporedo sa idejno-estetskom (damaturškom i tematskom) emancipacijom, domaći film je prekoračio očekivan radikalizam u kritičkom sagledavanju društvenog realiteta. U stvari, on je ispao iz očekivanog balansa onih snaga koje su pospešivale i rekreirale društvenu kritiku. I tada, krajem šezdesetih godina, dolazi do najžešćeg nesporazuma između jednog broja filmskih stvaralaca i protagonista dozirane kritike u umetničkom stvaralaštvu. Iz tog idejnog sukoba, jedan trend u našoj kinematografiji izaćiće sa predznakom »crni talas«.

Tu kvalifikaciju, koja je nastala kao rezultat ideološko-političke intervencije u oblasti stvaralaštva, naš film poput opominjućeg ožiljka nosiće godinama. I nakon tog nesporazuma nastupa uočljiva depresija u kreativnom smislu. I dalje će se realizovati projekti, čak više nego ranije, ali oni operacionalizuju marginalne teme sa ograničenim estetskim učinkom. To isuficijentno razdoblje, sa malim izuzecima, razvućiće se preko čitave osme decenije. Za to razdoblje karakterističan je jedan paradoks. Naime, naša kinematografija je kao nikad do tada bila opremljena u kadrovskom i tehničkom pogledu, ali tu »bazu« nije mogla da promoviše u adekvatnu kinestetičku nadgradnju. To, koliko zbog stvaralačke depresije, još više zbog organizacije odnosne delatnosti. Društvena sredstva i »tehnički park« bili su raskomadani između mnogih producenata i društvenih instanci koje su finansirale filmsku proizvodnju, tako da su stvaraoci morali da utroše mnogo kreativne energije da namire pretpostavke za realizovanje svojih projekata.

Digitized by Google

A kada su sve te »tehničke« radnje bile gotove ostajalo je malo vremena i snage da se zamišljeni projekat regularno uradi. Usled nervoze, koja je neumoljivi pratilac cajtnota, dolazili su na svet filmovi sa tematskim, dramaturškim čak i zanatskim neotpornostima. Takva ostvarenja, normalno, nisu mogla da impresioniraju publiku i ona je počela da se osipa iz bioskopskih dvorana. Kriza stvaralaštva biva dovršena u krizu publike.

»Prirodni« i prigodni izlaz iz takvog letargičnog stanja jugo-film je potražio u postepenoj komercijalizaciji. I to u materijalno-finansijskom koliko i u vrednosnom pogledu. Projekti su počeli da se realizuju sakupljanjem sredstava od SIZ-ova, privrednih organizacija i raznih regionalnih i republičkih organa i organizacija koji nisu bili nadležni finansijski da podmiruju odnosnu delatnost. Značajna stavka u »finansijskoj konstrukciji« tako započetih projekata bila je anticipirana dobit koju je trebalo da ostvari film prodajom na domaće i u najboljem slučaju na inostrano tržište. Međutim, da bi čitava ta konstrukcija bila moguća, film je trebalo nekim svojstvima da garantuje prođu kod publike. Budući, pak, da je ova bila uspavana od dosadnih i vremenu neprimerenih ostvarenja, trebalo ju je buditi i privlačiti snažno namagnetisanim sadržajima. Povratiti joj poljuljano poverenje. To, dabome, je nemoguće učiniti jednim filmom. A i u želji da se dođe do anticipovane zarade nije mu bilo stalo da emancipuje publiku. Važno je bilo isprovocirati da se okupi u bioskopskim dvoranama. I domaći film po već pronađenom receptu kinematografske industrije počeo je neposredovanim sadržajem da udovoljava najnižim potrebama ukusa. I jednom kad je bila pronađena »formula uspeha« počela je masovno da se primenjuje. Merkantilni kriterijum polako je počeo da postaje mera vrednosti.

Tako je film ušao u osamdesete godine. I pored toga što naša kinematografija, desetak godina unazad, realizuje po dvadeset do trideset projekata godišnje, i to u različitim žanrovima, ona nije uspela da oblikuje svoj stil po kome će biti prepoznatljiva u svetskoj produkciji. Nije ona, naime, uspela na koherentan način svetu i nama predočiti dramu naše egzistencije. Realizujući svoje projekte od slučaja do slučaja, ona gomila činjenice, skuplja nekakvu empiriju koja bi eventualno mogla da bude građa za buduću sintezu. Uzmimo sada ovogodišnji Pulski festival kao nameran uzorak iz naše produkcije. Koje osobenosti jugo-filma možemo očitati sa tog okupljanja?

U respektivnom repertoaru uočljiva je tendencija da se film intenzivnije bavi savremenošću. Prošla je izgleda moda i interes za istorijskim temama kada su one obrađivane kao puka rekonstrukcija prošlosti ili, u boljem slučaju, prošlost se uzimala kao zaklon da bi se meditiralo o aktuelnom trenutku življenja. Ove godine smo videli samo četiri retro-filmova. Od onih, pak, koji su rekreirali sadašnjost najdominantnija su bila ostvarenja koja u centru svog interesovanja stavljaju politički segment egzistencije. Upućenost na te teme autorima je unapred obezbeđivala atrak-

Digitized by Google

tivnost, jer se radi o jednom području koje se tiče života zajednice i pojedinca u njoj. S druge strane, naš *bios politicus* dugo godina je bio tabu-tema za sveukupno stvaralaštvo. Od filmova koji su najdirektnije ili posredovano obrađivali tu materiju izdvajamo: *Dah* u proizvodnji »Viba-filma« iz Ljubljane po scenariju Željka Kozinca i u režiji Boža Šprajca; *Druga generacija* u proizvodnji RZ »Art film 80« Beograd i TV Novi Sad po scenariju Želimira Žilnika i Miroslava Mandića a u režiji Želimira Žilnika; *Kako sam sistematski uništen od idiota* u proizvodnji »Avala-filma«, Beograd — Branko Vukojlović, Paris — »Union film«, Beograd, po scenariju Mome Dimića i Slobodana Šijana a u režiji Slobodana Šijana; *Nešto između* u proizvodnji »Centar-filma« iz Beograda po scenariju Milosava Marinovića, Srđana Karanovića a Andrew Horton a u režiji koscenariste Srđana Karanovića; *Nabujala reka* u proizvodnji »Kosovo-filma« iz Prištine, po scenariju Petrita Imamija i u režiji Besima Sahatčiua i svakako *Crveni bugi ili šta ti je djevojko* u proizvodnji »Viba-filma« iz Ljubljane po scenariju Branka Šomena a u režiji Karpa Godine. Kada bi kriterijum bio tolerantniji u ovaj spisak bi mogli da uđu još nekoliko filmova ali i ovi navedeni mogu biti dovoljni da podupru malopre iznetu konstataciju.

Najopštija odrednica malopre pomenutih filmova je to što oni obrađuju pojedine uglove nesporazuma koji nastaju između pojedinca i institucije. U njima susrećemo sučeljavanje različitih, najčešće suprotstavljenih tokova svesti koji dovode njihove nosioce u dramatskim sukobima. Same po sebi takve situacije mogu da budu dovoljne pretpostavke da se oblikuje ubedljiva filmska priča. Međutim, sa retkim izuzecima, sineasti respektivnu građu slikaju neposredovanu. Uzimaju odlomke iz društvenog realiteta, koji po nekim svojim osobenostima mogu biti ekskluzivni, i u sirovom stanju prenose ih na celuloidnu traku. Tako, slučaji bez prethodnog raščlanjivanja neargumentovano bivaju promovirani u estetske predmete. U nekim filmovima, za račun atraktivnosti, i sama empirija bivala je izneveravana, a činjenice izvrtane i proizvoljno tumačene. Tako, na primer, u filmu *Nešto između* — inače jednim od boljih ostvarenja tog žanra — makedonska narodna pesma *Kaleš Anđa* postaje srpska narodna pesma. Dabome, to nije jedina i najbitnija primedba koja se može uputiti tom filmu, ali kada se izmanipuliše jedna nesporna činjenica, koja je element narodne svesti, onda ona postaje sindrom nelegitimnih namera. A naknadna objašnjenja autora »rupama u obrazovanju« (!?) doimaju se naivno i neozbiljno.

Pored propusta te prirode, tim filmovima nedostajala je još jedna bitna odrednica koja može biti *diferentia specifica* čitave umetnosti. Naime, ona (umetnost) je osobeno zgušnjavanje svesti. Estetska činjenica jeste memorija povećeg razdoblja vremena i šireg socijalnog iskustva. Kao ontički čin ona pretpostavlja i prethodno raščlanjivanje građe. Međutim, u odnosnim filmovima, nji-

Digitized by Google

hovi tvorci nisu se bavili podrobnom analizom fenomena koji su istraživali, a ostavljajući predmet neobrađen, dakle nespoznavši njegove imanentne odrednice nisu bili u stanju da načine ni valjanu sintezu — zgušnjavanje iskustva. Otud, u konačnom rezultatu, filmovi o kojima je reč, doimali su se kao konstrukcije začinjene sa po koju pikantnu repliku, proračunatu na trenutni efekat kod publike.

U svom apriorizmu, u nemoći socijalno-istorijski kontekst da se transponuje kao umetnički čin, isticali su se filmovi koji su obrađivali bližu prošlost. Paradigmatični u tom smislu su projekti *Crveni bugi ili šta ti je djevojko* i *Kako sam sistematski uništen od idiota*. Prvi se odnosi na događaje koji su se kod nas zbili 1948. godine, a drugi obrađuje studentske događaje iz juna 1968. godine. Za oba filma zajedničko je to što su diferenciranoj građi unapred pristupili sa tezom. Tako da doživljaj koji sugerišu ne proizlazi iz dramaturgije radnje, već dijalog i montaža snimljenog materijala treba da posluže kao puka ilustracija pretpostavljene teze. Ono što su hteli da pokažu oba autora kod gledaoca egzistira kao iskustvena činjenica. I o 1948. i o 1968. ljudi nose u sebi izvestan kvantum kritičke svesti i »vraćanje filma natrag«, bez da se to odvija po imanentnim zakonima radnje, jeste naknadno iskazivanje pameti ili još gore osveta umetnosti nad skučenom svešću jednog vremena.

Drugi, takođe zapažen trend jugo-filma koji je sugerisao Pulski festival jesu komercijalni filmovi. Među ovogodišnjim projektima koji su bili obuzeti uspehom kod gledalaca i merkantilnošću izdvajamo: *Čoveka sa četiri noge* u proizvodnji »Ineks filma« iz Beograda, a po scenariju i režiji Radivoja-Lole Đukića; *Halo taksi* u proizvodnji »Avala pro-filma« iz Beograda po scenariju i u režiji Vlastimira Radovanovića; *Kakav deda takav unuk* u proizvodnji »Filma danas« iz Beograda po scenariju Zorana Čalića i Jovana Markovića a u režiji Zorana Čalića; *Moj tata na određeno vreme* u proizvodnji »Avala filma« iz Beograda i »Kroatia filma« iz Zagreba po scenariju Predraga Perišića i Milana Jelića a u režiji Milana Jelića i svakako famozna *Tesna koža* u proizvodnji »Filma danas« iz Beograda po scenariju Siniše Pavića i u režiji Miće Miloševića. Ovim i ovakvim filmovima domaća kinematografija ulazi u industrijsku fazu. To, doduše, nije moguće reći po broju realizovanih projekata, ali film u gore pomenutim interpretacijama postaje roba namenjena tržištu. U njima prometna vrednost potiskuje umetnička dostojanstva. U stvari, ukoliko ostaje nešto od njih, one su tempirane tako da provociraju najniže strasti i znatiželju gledateljstva.

Na ovogodišnjoj Pulskoj smotri nismo videli ostvarenja primerena prazniku filma. Međutim, projekti poput *Zadah tela* u proizvodnji »Filma danas« iz Beograda i »Viba-filma« iz Ljubljane, a po scenariju i režiji Živojina Pavlovića; *Balkan ekspresa* u proizvodnji »Art filma 80« i »Ineks filma« iz Beograda po scenariju

Digitized by Google

Gordana Mihića i u režiji Branka Baletića označavaju pozitivni trend naše kinematografije. Sa njima se nastavlja onaj tok stvaralaštva koji ima snagu da izvuče domaći film iz kreativne insuficijencije. Druga, možda još važnija osobenost jugo-filma, uočljiva na podužem vremenskom razdoblju, jeste to što je on uspeo da prevaziđe debalans publike u svoju korist. U odnosu na inostrani film, domaća ostvarenja sada pune bioskopske dvorane i po broju gledalaca ubedljivo su i ispred najzapaženijih uvoznih filmova. Ta socio-kulturna činjenica, višeznačno bitna, nadajmo se da će imati povratno dejstvo i na kreativnom planu.

Digitized by Google

Dr Rade Aleksić: Jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije — elementi, smisao, značaj

(Marksistički centar organizacija SK u organima i organizacijama Federacije i »Radnička štampa«, Beograd, 1983)

Marksistički centar organizacija SK u organima i organizacijama Federacije i »Radnička štampa« iz Beograda već tri godine zajednički izdaju ediciju »Politička biblioteka«. Knjige iz ove biblioteke imaju znatno širi značaj od prvobitne namene — izdavanja autorizovanih, proširenih i dopunjenih predavanja slušaocima Političke škole Komiteta osnovnih organizacija Saveza komunista u organima i organizacijama Federacije za potrebe ideološko-političkog osposobljavanja i marksističkog obrazovanja komunista u OOSK saveznih organa.

Dobar prijem i širok krug čitalaca ova biblioteka stekla je, pre svega, kvalitetom i sadržajem. To uistinu nije ni malo iznenađujuće, ako se zna da su saradnici u ovom Centru naši najpoznatiji društveno-politički i naučni radnici. Da spomenemo samo neke od naslova iz ove edicije — Dragoslav Marković: Razvoj delegatskog sistema, dr Branko Pribićević: Socijalizam svetski proces, Hamdija Pozderac: Nacionalni odnosi u socijalističkom samoupravnom društvu, dr Mijat Šuković: Slobodna razmjena rada, dr Radovan Radonjić: Savez komunista u borbi za daljni društveni razvoj, dr Marjan Rožič: Socijalistički savez u socijalističkom samoupravljanju, Sreten Asanović: O kulturi i stvaralaštvu našeg društva, Ferhad Kotorić: Neka aktuelna pitanja ostvarivanja ustavnog koncepta Federacije, itd.

Iz štampe, ovih dana, izišla je najnovija knjiga ove edicije. Dr Rade Aleksić obradio je jednu vrlo zanimljivu i aktuelnu temu: Jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije — elementi, smisao, značaj.

»Idejno-političko i akciono jedinstvo SK, na osnovama demokratskog centralizma, biće i ubuduće kao i do sada zaloga naših uspjeha i pobjeda. Ono je bitan uslov daljeg razvoja socijalističkog samoupravnog društva i jačanja ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije«.

Digitized by Google

Ovim citatom Titovih reči dr Aleksić najbolje je naznačio svu suštinu značaja i aktuelnosti teme. Tim pre, u sadašnje vreme, kada Savez komunista čini intenzivne napore u sprovođenju odluka i stavova Dvanaestog kongresa SKJ i — posebno — zadataka koji proističu iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Studija ima dva poglavlja: ideološko jedinstvo i organizaciono jedinstvo SKJ.

Naznačavajući da samo svesno, organizovano i uporno jačanje jedinstva SKJ omogućava očuvanje i razvijanje tekovina narodnooslobodilačke borbe, odnosno socijalističke revolucije i na njihovoj osnovi ostvarivanje sve boljih materijalnih uslova, slobodnijih, humanijih međuljudskih i društvenih odnosa u našoj višestruko složenoj društvenoj zajednici, autor u uvodnom delu zaključuje da je na tim osnovama jedino moguće očuvanje i učvršćivanje Jugoslavije kao suverene, nezavisne i nesvrstane socijalističke zemlje.

Svest naših ljudi o značaju, neophodnosti i vrednosti jedinstva SKJ veoma je snažna. On se posebno iskazuje u tzv. kriznim ekonomskim i političkim prilikama i jedan je od najvažnijih faktora njihovog prevazilaženja.

Što je ova tema sada ponovo aktuelna, svakako »zasluga« ima i činjenica da postoje objektivni i subjektivni unutrašnji i međunarodni činioci koji otežavaju i narušavaju jedinstvo SKJ. Stoga objektivna i temeljita analiza izvora, motiva, karaktera i snage ovih činilaca je bitan uslov i pretpostavka uspešne borbe za očuvanje i jačanje jedinstva SKJ, a time i za ostvarivanje uloge i zadataka Saveza komunista. U tom smislu svoje mesto ima i studija dr Aleksića, kao značajan doprinos kritičko-stvaralačkog istraživanja stavova i prakse SKJ u traganju za odgovorima na aktuelna pitanja borbe SKJ za ostvarivanje svog Programa, politike, stavova i zadataka Saveza komunista.

Pošto razrađuje suštinu, smisao, osnove i karakter jedinstva Saveza komunista Jugoslavije, autor u prvom poglavlju »Ideološko jedinstvo SKJ« daje bitne komponente programskih ideoloških opredeljenja SKJ. Polazeći od stava da svoje ideološko-političko jedinstvo SKJ izgrađuje i razvija s polazištima naučno-marksistički izučenih i objašnjenih materijalnih interesa i društvenih ciljeva radničke klase i svih ljudi koji žive od sopstvenog rada, dr Aleksić ukazuje na one strateške ciljeve, ideje i ideale koji su stalno okupljali i dalje okupljaju, povezuju, bodre i snaže komuniste Jugoslavije u njihovoj revolucionarnoj aktivnosti.

Reč je, ponajpre, o četiri strateška cilja aktivnosti: »komunističkoj zajednici ljudi« — društvu u kome će ljudi i njihove zajednice biti slobodni, socijalističkom samoupravljanju i neposrednoj demokratiji, ravnopravnosti, uzajamnosti, solidarnosti i svestanom razvoju naroda i narodnosti, republika i pokrajina u Jugoslaviji i o borbi za mir, progres, socijalizam i ravnopravnu saradnju svih država, naprednih pokreta i radničkih partija — aktivnoj miroljubivoj koegzistenciji, nezavisnosti zemlje i nesvrstavanju.

U drugom poglavlju studije »Organizaciono jedinstvo SKJ« dr Rade Aleksić razmatra šest grupa pitanja: suštinu i smisao organizacionog jedinstva SKJ, smisao i značaj demokratskog centralizma, principe i subjekte organizacionog jedinstva, smisao i vidove manjine u Savezu komunista, organizaciono jedinstvo SKJ i ulogu organa SK i pokušaje osporavanja potrebe i vrednosti demokratskog centralizma i revolucionarnog jedinstva SKJ.

Posebno je zanimljivo razmatranje pitanja smisla i vidova manjine u SK. Zapravo, kada je odluka doneta većinom — dvotrećinskom ili prostom — deo organizacije ili organa SK je, objektivno, ostao u manjini. Ključno pitanje jeste kako će se ponašati članovi koji su ostali u manjini. Prema suštini demokratskog centralizma i radi uspeha u praksi,

Digitized by Google

i ovi članovi su dužni da se odlučno i dosledno bore za ostvarenje odluke, kao i članovi koji su za nju glasali.

U praktičnom radu organizacija i organa SK prisutne su, najmanje, tri vrste ponašanja za odluke donete »nadglasavanjem«. Prvu grupu karakteriše odlučno, dosledno i stvaralačko angažovanje na ostvarivanju utvrđenih stavova i odluka, drugu — pasivno posmatranje aktivnosti i trećU — prikriveno ili otvoreno pružanje otpora sprovođenju donetih odluka i stavova.

U ukupnoj delatnosti organizacija i organa SK moguća su i bar tri osnovna vida manjine koji se javljaju stalno. Oni su utoliko prisutniji, naročito neki u pojedinim fazama političkog odlučivanja i delovanja, ukoliko SK doslednije živi i deluje u skladu sa suštinom i principima demokratskog centralizma i na liniji svojih programskih opredeljenja.

Prvi tip manjine, konstatuje autor, javlja se kao manjina oko jednog pitanja ili na jednom sastanku. Drugi tip može se definisati kao manjina idejno-političke prirode. Reč je o tome da su ponekad potrebni veliki i dugotrajni napori, odricanja i žrtve stvaralaca i inovatora da bi novo, revolucionarno bilo prihvaćeno od većine. Iskustvo pokazuje da nema apriori datih kriterija pomoću kojih bi bilo moguće unapred, tj. bez slobode, demokratske rasprave proceniti pravi smisao i vrednost neke ideje i gledišta. Pravu i punu proveru svoje vrednosti svaka nova ideja doživljava u revolucionarnoj društvenoj praksi. Kada manjina prvog i drugog tipa počne da deluje i organizovano, u bilo kojoj fazi donošenja ili ostvarivanja stavova i odluka, ona dobija svojstva organizacione manjine. Dr Aleksić ističe da ta manjina može da deluje prikriveno ili otvoreno, da bude osuđena, nepriznata ili, pak, prećutno priznata od većine, tj. od organizacije ili organa u celini. Nastajanje ovakvog vida manjine u jednoj organizaciji ili u partiji obično je izraz dublje zaoštrenih društvenih suprotnosti, izvesne krize u programskom, strateškom opredeljenju partije i drugih poremećaja u životu i radu dotične organizacije ili radničkog pokreta.

Sporovi i sukobi su neminovna pojava u razvoju radničkih partija i jedan su od puteva i oblika njihovog kretanja, rasta ali i zapadanja u krize i stranputice. Otuda i trajna potreba revolucionarne partije radničke klase da se sa pozicija interesa i ciljeva revolucionarnog radničkog pokreta, sa pozicija marksizma, kritički, argumentovano i blagovremeno razmatraju tendencije i pojave ovih manjina, odnose da se procene uzroci nastajanja, njihov karakter i idejno-politički smisao.

Mladen Domazet

Rikard Štajner: Kriza 2. Anatomija neokolonializma in (splošna) teorija mednarodne ekonomske ureditve

(Cankarjeva založba, Ljubljana, 1982)

Knjiga koju je prošle godine izdala Cankarjeva založba prevod je originala koji je R. Štajner napisao na srpskohrvatskom jeziku. S područja novog međunarodnog ekonomskog uređenja dosad smo u Sloveniji imali na raspolaganju vrlo skromnu literaturu, kako originalnu tako i prevedenu. Delo koje je pred nama ne samo što ispunjava tu prazninu već po originalnoj obradi ovog složenog problema znači istinsku tekovinu kako u stručno-naučnom pogledu tako i po originalnosti obrade ovog složenog problema.

R. Štajner kaže da je duboka kriza svetske privrede u suštini

Digitized by Google

kriza sistema postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa. Reč je o delovanju takvog ekonomskog sistema koji zbog neravnopravnog položaja partnera omogućava nastavljanje eksploatacije i povećavanje razlika između siromašnih i bogatih zemalja.

Kritička ocena uzroka i posledica krize, produbljena analiza postojećih neravnopravnih odnosa i teorijsko zaokruženje kriznih pojava omogućavaju odgovor na pitanje kako da se nađe put iz sadašnjeg začaranog kruga u kojem siromašni postaju siromašniji, a bogati bogatiji. U tom kontekstu autor naglašava da razvijeni i nerazvijeni u bliskoj budućnosti neće moći da izbegnu značajne odluke koje će svetsku privredu postaviti na kvalitativno nove temelje.

Ogromne, istorijski nastale razlike između razvijenih i nerazvijenih i gotovo nepremostive teškoće koje su iz toga proistekle svakako su glavni uzrok sadašnje krize. Razvijene zemlje su svoje znanje (superiornost u tehnologiji, nauci, organizaciji, kadrovima itd.) iskoristile prvenstveno za produbljivanje klasičnih oblika eksploatacije, što je u svetu izazvalo velike društvene potrese. Sporazumevanje između siromašnih i bogatih, koje je poznato pod nazivom »dijalog Sever-Jug«, dosad je samo obeležilo i istaklo najteže probleme, jer mogućnosti za njihovo razrešavanje još nisu stvorene. Ako znamo da je više od dve trećine svetske trgovine u rukama razvijenih zemalja, logično je da u sistemu međunarodne razmene preovlađuje kapitalski odnos. Naime, razvijeni diktiraju takvo trgovanje u kojem su logika profita, interes kapitala, kontrola tržišta, očuvanje monopola itd. jedini važeći kriterijumi.

Suprotnost između dve vojno i ekonomski najmoćnije grupacije, to jest ideološka i politička suprotnost između Istoka i Zapada nesumnjivo je značajan (ako ne i najznačajniji) uzrok sadašnje krize u ekonomskim i političkim odnosima. Blokovska organizovanost, zbog koje sadašnja kriza izgleda nerešiva, svodi na minimum mogućnost nerazvijenih zemalja da se izbore za jednake uslove u međunarodnoj razmeni.

To su glavna ishodišta Štajnerove knjige, koja istovremeno znače i ključ za razumevanje uzroka i posledica krize u međunarodnim ekonomskim odnosima. U uvodnoj napomeni autor govori o dometu ovog svog rada i kaže da je želeo da odgovori na pitanje »da li je novi međunarodni ekonomski poredak pomodna parola i zahtev koji je podređen aktuelnim pogledima i potrebama neke grupe zemalja, ili je to istorijski objektivno uslovljen deo savremenog razvoja i budućih svetskih procesa«. Autor naglašava da je hteo da prikaže »teorijske dileme na tom području i mogućne odgovore na njih...«, kao i »strategiju i modalitete borbe koja bi otvorila procese i ubrzala kretanje ka novome«.

Knjiga o kojoj je ovde reč podeljena je u dva dela. U prvom, koji obuhvata 114 stranica, autor anatomski obrađuje neokolonijalizam u svim njegovim bitnim dimenzijama. Kaže da su se najrazvijenije zemlje na jednoj strani »pomirile« sa gubitkom prevaziđene ideologije i klasičnog sistema kapitalizma, dok su na drugoj strani razvile nove mehanizme i instrumente koji treba da im omoguće da očuvaju sebe, svoje pozicije i da nastave eksploataciju prilagođenu novim odnosima u svetu. Imperijalizam je, naime, učinio korak napred, stvorio je nove međunarodne institucije, našao puteve za nove finansijske tokove i razmenu i stvorio nov, dosad najmoćniji tip preduzetništva — transnacionalne kompanije. Dekolonizaciju, koja je siromašnima značila novu nadu, razvijeni zamenjuju neokolonijalizmom. U svojoj suštini neokolonijalizam je samo preudešen oblik klasičnog kolonijalizma koji razvijenima omogućava da i dalje zadrže privilegovan položaj u međunarodnoj razmeni.

Diktiranjem cena sirovina, namernim deformisanjem »slobod-

Digitized by Google

nog« tržišta, najrazličitijim oblicima zajmova i pomoći razvijene zemlje su uspele da u novoj, neokolonijalnoj fazi nametnu takva pravila igre koja će im i ubuduće obezbediti trajna preimućstva. Takvim mehanizmima razvijeni će sačuvati političku i vojnu nadmoć i onemogućiti ona društvena kretanja koja bi mogla da ugroze takvu nadmoć. Autor naglašava da razvijene zemlje pri davanju raznih oblika zajmova i pomoći postupaju prvenstveno u skladu s političkim interesima. Zbog rigorozne kontrole i usmeravanja, i zajmovi i pomoć gube svoj značaj i deluju u prvom redu kao sredstvo političkog pritiska. A do neslućenih razmera razvijene zemlje mogu da kontrolišu tuđe privrede pomoću multinacionalnih kompanija. Autor kaže da su akumulacija, investiranje i reinvestiranje karakteristični za ove kompanije. Držeći se samo logike profita, multinacionalne kompanije su svesne da se njihov kapital najbolje oplođuje upravo pri trgovanju s nerazvijenima.

Uprkos tome što smo poslednjih decenija bili svedoci dinamičnog privrednog razvoja i sve češćih zahteva nerazvijenih za novim međunarodnim uređenjem, doživljavamo jačanje neokolonijalizma na svim područjima. Sposobnost i vitalnost razvijenih pokazuje se upravo u prilagođavanju novim uslovima, pri čemu, po mišljenju autora, kapitalizam dokazuje da nije voljan da se odrekne osvojenih privilegija.

Prvi deo knjige moramo, dakle, shvatiti pre svega kao produbljenu i konciznu ocenu onih uzroka i procesa koji su »demodiran'« politički kapitalizam (kolonijalizam) zamenili novim, razvijenijim oblikom eksploatacije — neokolonijalizmom.

Analiza neokolonijalizma u svoj njegovoj višeznačnosti je samo uvod u glavni deo Štajnerove knjige sa naslovom »Opšta teorija novog međunarodnog ekonomskog uređenja«, koji obuhvata četiri petine cele studije. U drugom delu autor podrobno i svestrano raščlanjava kompleks onih problema koji se odnose na teorijske aspekte novog uređenja svetske privrede.

Intenzivnost i opseg unutrašnjih i međunarodnih kriza i očekivanje novih, još radikalnijih konflikata u bližnoj budućnosti znatno su pokolebali uverenje razvijenih da su mehanizmi i instrumenti neokolonijalizma dovoljno moćno jamstvo za očuvanje sadašnjeg primata i privilegija. Uprkos tome što buržoaski teoretičari uveravaju političare razvijenih zemalja u nepromenljivost i večnost sadašnjeg sistema kao takvog, razvijeni sve jasnije shvataju da postojeći sistem, koji su oni stvarali tokom nekoliko decenija, nije sposoban da razreši osnovne konflikte i da održi bar prividnu ravnotežu. Autor naglašava da će razvijene zemlje zahvaljujući fantastičnim sposobnostima prilagođavanja novim uslovima same predložiti i provesti promene, ali ne zato da bi ostvarile jednake mogućnosti za sve, već zato da bi održale primat i u izmenjenim uslovima.

Pri prezentaciji i kritičkoj oceni marksističkih i kapitalističkih teorijskih metoda Štajner kaže da će novi poredak biti sistematski temelj međunarodnih ekonomskih odnosa koji će se u budućem periodu razvijati u skladu s potrebama i karakteristikama svetske privrede i s opštim razvojem odnosa u svetu. U takvom kontekstu novi međunarodni ekonomski poredak nije izuzetna pojava, već se radi o logičnoj fazi u evoluciji istorijskog razvoja. Prema tome, nastajanje novoga je neizbežna i objektivno uslovljena nužnost. Pri tom nije reč o nekoj kabinetskoj ili diplomatskoj tvorevini, već o revolucionarnom konceptu nerazvijenih, koji zahtevaju korenite promene u međunarodnim ekonomskim odnosima. Takav koncept ima sve veće mogućnosti za ostvarenje, jer izražava životne interese većine čovečanstva koja traži pravednije mogućnosti u svetskoj razmeni. Pored čisto ekonomske, nastajanje novog poretka ima i političku dimenziju. To je, dakle, i politički proces za koji se ne mogu tra-

Digitized by Google

žiti i naći neposredni i racionalni pokretači; uprkos tome, postojeći nisu manje intenzivni i istorijski uslovljeni.

Štajnerova studija zaslužuje da se kaže nekoliko reči i o formalnoj strani konstrukcije, koja zbog stručno temeljite organizacije znatno doprinosi kvalitetu samog sadržaja. Držeći se strogih pravila stručnog pisanja, autor je opremio knjigu brižljivo uređenim i iscrpnim napomenama. One ne samo što omogućavaju proveru određenih tvrdnji i zaključaka, već upućenijem čitaocu omogućavaju da se i podrobnije upozna s nekim problemima kod drugih autora. Isto tako, pažljiv čitalac neće prevideti ni kvalitetan izbor literature kojom se Štajner služio u svojim studijama. Polazeći od ocene da je novi međunarodni ekonomski poredak potrebno tek izgraditi i da se ocene vodećih teoretičara i praktičara o tom pitanju razilaze, autor je izložio niz međusobno suprotnih stanovišta i mišljenja, koje konfrontira i kritički vrednuje. Svoje ocene i razmišljanja je potkrepio brojnim praktičnim primerima, pa se zahvaljujući tome delo lakše čita i razume. Značaj i vrednost Štajnerovom delu daje i njegova aktuelnost, jer obrađuje probleme s kojima će se morati uhvatiti ukoštac nesvrstane zemlje na narednom susretu na vrhu i na Šestom zasedanju UNKTAD-a, koje će se održati juna ove godine u Beogradu. Studija je opremljena i mnogim grafikonima, tabelarnim pregledima i sadrži mnogo korisnih i inspirativnih podataka.

Prostor nam ne dopušta da se upuštamo u podrobniju i potpuniju ocenu studije o kojoj je reč, pa smo se stoga ograničili samo na neke sadržinske i organizacione elemente kojima se odlikuje ovo delo. Štajnerova knjiga i knjiga Janeza Stanovnika *Mednarodni gospodarski sistem* (Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1982) čine zajedno najtemeljitiji prikaz problema novog međunarodnog ekonomskog poretka, zbog čega će svakako steći čitaoce najrazličitijih interesovanja.

Iztok Simoniti

Latinska Amerika: Nerazvijenost i revolucija

(»Prosveta«, Beograd 1983, strana 330)

Zbornik se sastoji iz dva dela. U prvom je obrađen nastanak i razvoj nerazvijenosti a u drugom novi oblici klasne dominacije. Umesto ekstenzivnog prikazivanja radova pojedinih autora, pokušaćemo da izložimo bitna određenja latinskoameričke teorije nerazvijenosti i zavisnosti, kao i neke od kontroverzi do kojih je dovodio proces njenog artikulisanja.

Antonio Garsia je u tekstu »Elementi za latinskoameričku teoriju razvoja« sumirao rezultate istraživanja velikog broja latinskoameričkih teoretičara nerazvijenosti i zavisnosti od kojih su u ovom zborniku objavljeni radovi njih devet, pored Garsie: Luisa Vitalea, Andre Gunder Franka, Teotonio dos Santosa, Arturo Giljena, Alonso Agilara, Pabla Gosales Kasanove, Ruj Mauro Marinija, Pedra Vuskovića i Gonsala Aroja. Sumarno određenje zaostalosti i zavisnosti obuhvata sledeće aspekte:

Zaostalost je, pre svega, strukturna posledica odnosa dominacije i zavisnosti. Prema tome, analiza i tumačenje ovog fenomena zahtevaju kako celovito sagledavanje latinskoameričkog društva, tako i dijalektičko razumevanje postojeće uzajamne veze ekonomskih, društvenih, kulturnih i političkih struktura. Alonso Agilar u svom radu »Teorija i politika latinskoameričkog razvoja«, koji nije uvršćen u ovaj zbornik, tvrdi da nerazvijenost nisu odredili izolovani činioci, već uzajamno delovanje više elemenata od kojih su, po njemu, najuticajniji: kolonijalizam, slobodna razmena, imperijalizam, osobena vrsta kapitalizma koja se javila u ekonomski zaostalim zemljama, tendencija ka koncentraciji, antisocijalna raspodela bogatstva i nacionalnog dohotka i nepovoljno stanje u ko-

Digitized by Google

me se odvija proces akumulacije kapitala i razvoja.

Zaostalost se izražava na svim poljima, vezama i nivoima nekog društva. Ne radi se, dakle, samo o postojanju zaostale i zavisne privrede, već i o kulturi, društvenoj organizaciji i klasnoj strukturi koje odražavaju te odnose dominacije i zavisnosti. U ovakvom istorijskom okviru određuju se kategorije »zavisnog kapitalizma«, »zavisne industrijalizacije«, »zavisnih buržoazija« ili »kulturne zavisnosti«.

Prema tome, zaostalost nije određeni stepen u razvoju, kao što to, recimo, sugeriše »Antikomunistički manifest« Rostova, već stanje, usled čega zaostalo društvo ne može da se razvije sve dok postoje strukture zavisnosti i dominacije koje izazivaju i određuju to stanje, odnosno »strukturni status«.

Sagledana iz ovog ugla, a svi autori u ovom zborniku konvergiraju tome, zaostalost ne proizlazi iz apsolutnog nedostatka sredstava za razvoj, već iz strukturne nesposobnosti da se ova sredstva iskoriste u potpunosti i racionalno, u skladu sa određenim strateškim ciljevima razvoja. Ovo stanovište omogućava da se kritički ispitaju problemi zaostalih zemalja, ne prema njihovom formalnom ispoljavanju već prema uzročnim vezama uspostavljenim između struktura dominacije i zavisnosti.

Iz ove strukturne perspektive problemi povezani sa zaostalim privredama dobijaju pravi smisao: niske stope akumulacije u njima ne izražavaju apsolutno odsustvo akumulacije ili nesposobnost da se ona ostvari, već nesposobnost da se usmeri ka razvojnim ciljevima, usled postojanja odnosa dominacije i zavisnosti.

U jednom tekstu iz 1971. g., koga navodi Antonio Garsia, ekonomista Ida Pas je na sledeći način sintetizovala doprinos latinskoameričke marksističke škole zavisnosti i dominacije: a) Razvoj s jedne i nerazvijenost s druge strane nalaze se u uzajamnoj i dijalektičkoj zavisnosti. Kapitalizam izaziva razvoj jednog pola i nerazvijenost drugog; b) Nerazvijenost nije obična zaostalost, u smislu potrebne faze ljudskog društva; c) Nerazvijenost u stvari označava vrstu zavisnog i izrabljivanog društva koje doprinosi razvoju centralnih zemalja dok u sebi gomila posledice ovakvog položaja; d) Zavisnost je osobena i neizbežna crta nerazvijenosti, sa strukturalnim karakterom; e) U nerazvijenosti varijable zavisnosti klasni karakter i nadgradnja čine strukturalnu celinu.

Ovako formulisana teorija nerazvijenosti i zavisnosti latinskoameričkih autora može da stvori privid visokog stepena unutrašnje koherencije. To međutim nije tako. Polje artikulacije ove teorije prošarano je brojnim, intenzivnim i temperamentnim polemikama od kojih neke traju do današnjih dana. Ova plodotvorna sučeljavanja odrazila su se i u zborniku, premda je autor izbora naglasak stavio na osnovne pravce nastanka i razvoja nerazvijenosti i novih oblika klasne dominacije, pa je time bio ograničen u prezentiranju razuđenih pritoka teorije.

Andre Gunder Frank, jedan od autora koji je sigurno najviše doprineo uobličavanju teorije nerazvijenosti i zavisnosti, prisutan je u zborniku sa delovima svog fundamentalnog rada »Kapitalizam i nerazvijenost u Latinskoj Americi«. Kontroverze su otpočele već sa razmišljanjima o njegovom doprinosu. Po Gunder Franku, privredni razvoj i nerazvijenost su suprotne strane istog novčića. Obe su nužni rezultat i savremeno ispoljavanje unutrašnjih suprotnosti svetskog kapitalističkog sistema. Privredna razvijenost i nerazvijenost nisu prost i kvantitativan odnos zato što prva pretpostavlja veći razvoj nego druga; one su povezane i kvalitativne jer je svaka od njih strukturno različita, ali su i jedna i druga izazvane uzajamnim odnosom. Jedan jedini istorijski proces ekspanzije i razvoja kapitalizma izazvao je, a i danas izaziva, po Gunder Franku, u čitavom svetu istovremeno i ekonomsku razvijenost i strukturnu nerazvijenost. Suprotnost metropola-satelit

Digitized by Google

ne samo što postoji između svetske kapitalističke metropole i perifernih zemalja-satelita, već se ona javlja i između oblasti ovih zemalja, između brzog razvoja gradova i industrijskih centara i zaostalosti i propadanja poljoprivrednih regiona. Ova ista protivurečnost metropola-satelit prodire i dalje, sve dok ne postane odlika svih nivoa i delova kapitalističkog sistema. Protivrečan odnos između metropolskog centra i satelitske periferije, kao i proces eksproprijacija — prisvajanje viška, prožima u vidu lanca svetski kapitalistički sistem, od njegovog najvišeg svetskog centra do svakog pojedinog nacionalnog, regionalnog, lokalnog i preduzetničkog centra. Jedna od očitih posledica ovakvih privrednih veza satelita jeste gubitak jednog dela njegovog ekonomskog viška u korist metropole. Prisvajanje ekonomskog viška satelita od strane metropole, smatra Gunder Frank, dovodi do razvoja centra, osim ako se ne desi slučaj, kao sa Španijom i Portugalijom, da metropola bude pretvorena u satelit, pa da drugi prisvoje njen višak pre nego što je ona bila u stanju da započne sopstveni razvoj. Metropola, dakle, teži da što više ovlada satelitom i da ga učini još zavisnijim.

U tekstu »Kolonijalni kapitalizam prema Andre Gunder Franku«, Teotonio dos Santos svoju načelnu kritiku Gunder Franka zasniva na uverenju da ovaj ne uspeva da prevlada stav funkcionalnog strukturalizma. Uzrok tome on nalazi u pogrešnom konceptu protivrečnosti kod Gunder Franka, koji se svodi na to da ovaj autor promene koje se događaju u Latinskoj Americi tumači »iracionalnim« faktorima, ili ih vidi kao rezultat neizvesnih činilaca, kao što je recimo kriza centara dominacije. Ovim argumentom dos Santos nastoji da pokaže da prisvajanje ekonomskog viška vrednosti Latinske Amerike ne predstavlja važan element zaostalosti kontinenta, nego da to prisvajanje i njegove rezultate treba objasniti strukturom zavisne privrede. Ovde nam se čini da dos Santos ne interpretira korektno Gunder Franka, koji u svom tekstu kaže: »Strukturna nerazvijenost satelita nije toliko posledica prisvajanja njegovog ekonomskog viška od metropole, koliko uvođenja kapitalističke strukture, s njenim osnovnim protivrečnostima, u nacionalnu privredu satelita« (str. 70). Ipak, čini nam se da stoji zahtev dos Santosa da se eksportna struktura analizira ne vodeći računa o višku vrednosti koji metropola eksproprište, jer će zemlje Latinske Amerike biti nerazvijene i kada ne bude ove eksproprijacije viška vrednosti. I dalje će biti nerazvijene zbog svoje zavisnosti od uvoza industrijskih proizvoda, zbog toga što ti proizvodi, kupljeni u inostranstvu, ne formiraju unutrašnje tržište, zbog premoći trgovačkog kapitala. Prema tome dos Santos, odajući priznanje »izuzetnoj kritici« Gunder Franka, ne prihvata njegovu teoriju nerazvijenosti i metod koji on primenjuje, jer, po njemu, oni vode jednom nedijalektičkom gledištu i zbog toga iracionalnom shvatanju stvarnosti Latinske Amerike. Ova stvarnost, po dos Santosu, mora da bude podvrgnuta klasnoj analizi koja će pokazati klasnu strukturu i objasniti unutrašnju strukturu stvorenu uslovima zavisnosti i razvojem njenih protivrečnosti.

Alonso Agilar Monteverde u tekstu »Imperijalizam i razvoj« takođe osporava model centar-periferija. On, po njemu, ne dozvoljava da se funkcionisanje sistema proceni kao celina, već na njega gleda sa dva različita i suprotna pola. Takva shema ima i tu manu, po Agilaru, što navodi na izvestan mehanizam po kome periferija izgleda kao pasivno telo i obični odraz centra, ne dopuštajući da se izučavanje dijalektike procesa, odnosno promene unutrašnje strukture, produbi u onoj meri u kojoj takve promene uslovljavaju i istovremeno bivaju uslovljene razvojem sistema u celini i strukturom međunarodnih ekonomskih odnosa. Agilaru takođe smeta i sam termin »strukturalna zavisnost«, jer je, po njemu, širina koja se pripisuje tom

Digitized by Google

pojmu »nejasna«, a osim toga, on se »na čudnovat način« odvaja od društvenih proizvodnih odnosa, odnosno od same ekonomske strukture. U buržoaskoj analizi zavisnosti, smatra Agilar, zahtev za strukturalnim reformama se uvek postavlja na institucionalne nivoe ili nivoe nadgradnje, pa vladajuća klasa ne samo što se ne pokazuje kao jedan od glavnih faktora odgovornih za nerazvijenost, već i njeno prisustvo, njeni interesi i politika, postaju čak uslov da se nerazvijenost prevaziđe.

Teorijska razmišljanja o nerazvijenosti i zavisnosti su autore u ovom zborniku opredelila da na nov način, u odnosu na tradicionalnu levicu, razmišljaju o putevima revolucije u Latinskoj Americi. Alonso Agilar, recimo, u već spomenutom tekstu postavlja pitanje koje su snage pozvane da odigraju odlučujuću ulogu u borbi za puno nacionalno oslobođenje. Neki još uvek misle, smatra on, pri čemu se ovo »neki« neosporno odnosi na tradicionalnu levicu, da će buržoazije, podstaknuta protivrečnostima imperijalizma, biti jedan od glavnih protagonista takve borbe. Prema staroj shemi veruje se da će se nacionalistički delovi buržoazije, a posebno oni povezani sa industrijom, založiti za odbrambenu politiku koja će im omogućiti rast i jačanje. Međutim, Agilar podseća da strana ulaganja osvajaju najveći teren upravo u industriji. Ako industrijska buržoazija nije u stanju da se suprotstavi imperijalizmu, onda su to u još manjoj meri kadri da učine latifundisti, trgovci koji žive od razmene s inostranstvom, bankari ili reakcionarni pukovnici i generali.

Andre Gunder Frank svoj tekst u ovom zborniku završava rečima: »Očigledno je da je za latinskoameričke narode jedini izlaz iz nerazvijenosti oružana revolucija i izgradnja socijalizma«.

Ruj Mauro Marini u tekstu »Nerazvijenost i revolucija« još više radikalizuje shvatanje revolucije u Latinskoj Americi. Po njemu, revolucionarne avangarde Latinske Amerike nose uglavnom pečat srednjih klasa. Nerazumevanje koje su one pokazale za ekonomski proces svojih zemalja i za klasne borbe koje su se na bazi tog procesa razvile, u velikoj meri je otežalo efektivno povezivanje ovih avangardi sa stvarnim snagama revolucije, pre svega sa onim koje predstavljaju njenu okosnicu: sa industrijskim proletarijatom. Njen ambivalentan stav u odnosu na unutarburžoaske sukobe nije joj dopustio, po Mariniju, da se udruži sa proletarijatom i da sa njim definiše radničku politiku borbe za socijalizam, savez koji bi pokrenuo front radnih ljudi grada i sela protiv sistema eksploatacije kojem su podređeni. Međutim, samo takav savez, smatra on, može dati puni smisao antiimperijalističkoj borbi i dovesti je do njenih krajnjih konsekvenci. Definišući nacionalne okvire radničke politike, zaključuje Marini, revolucionarne snage pokreću proces koji nužno vodi internacionalizaciji revolucije i neposrednom sukobu sa imperijalističkim hegemonističkim centrom.

Smatra se da je četrdesetak autora dalo krupnije doprinose formulisanju latinskoameričke teorije nerazvijenosti i zavisnosti. U ovom zborniku su objavljeni radovi deset autora, i to onih koji najdoslednije slede marksističke teorije pretpostavke istraživanja društvene stvarnosti Latinske Amerike. Kao i svakom izboru tako je i ovom moguće staviti određene primedbe. Recimo, umesto teksta Luisa Vitalea »Latinska Amerika: feudalna ili kapitalistička?«, koji je objavljen pod drugačijim naslovom, i u prevodu sa nemačkog jezika, u časopisu »Marksizam u svetu«, br. 9 za 1975. g., i dela teksta Andre Gunder Franka »Kapitalizam i nerazvijenost u Latinskoj Americi« koji je objavljen u antologiji »Promene u savremenom kapitalizmu« u izdanju Izdavačkog centra »Komunist«, bilo je moguće, možda, objaviti izbor iz veoma uticajne knjige Serhia Bagua »Ekonomija kolonijalnog društva«. Isto tako, umesto dva teksta o Brazilu, Ruj Mauro Marinija i Teotonio dos Santosa, možda je

Digitized by Google

trebalo analizirati još neku zemlju Latinske Amerike. Ali, smatramo da ove primedbe ne dovode u pitanje utisak da tekstovi štampani u ovom zborniku pružaju reprezentativan uvid u problematiku nastanka i razvoja nerazvijenosti i novih oblika klasne dominacije u Latinskoj Americi.

Zoran Stanojević

Alen Turen: Sociologija društvenih pokreta

(»Radnička štampa«, Beograd, 1983, strana 302)

Knjiga francuskog sociologa Alena Turena »Sociologija društvenih pokreta« predstavlja u oblasti nauke o društvu u mnogo čemu novi glas i pogled. (»La voix et le regard« je naslov pod kojim se ova knjiga pojavila 1978. godine u pariskoj izdavačkoj kući »Seuil«). U suštini, reč je o jednom novom pristupu proučavanja društva, pa shodno tome, i o novim zadacima i ciljevima sociološke nauke, koja je već duže vremena zahvaćena ozbiljnom krizom.

Turen u ovoj knjizi izlaže opšte orijentacije *sociologije delovanja* i nastoji da opravda značaj koji ona pridaje ideji društvenog pokreta. Tragajući za metodom koja bi odgovarala teorijskim opredeljenjima, autor razvija *sociološku intervenciju,* metodu koja je uvod u skup sociooloških intervencija čiji su predmet ispitivanja društveni pokreti i društvene borbe, među kojima zauzima centralno mesto studentski pokret. Autorova orijentacija je Marksovo gledište po kojem ljudi stvaraju svoju istoriju, a ideja na kojoj počiva sociologija po autorovoj zamisli jeste: društvo je drama.

Analizirajući ovu »dramu«, autor obraća posebnu pažnju na društveno delovanje i društvene odnose, što je zahtev današnjeg vremena. Jer, kako ističe, došao je trenutak da se dalje razvije analiza odnosa, delovanja i pokreta koji čine društvo i istovremeno unapredi saznanje i delovanje.

Osnovno obeležje današnjeg postindustrijskog ili programiranog društva kojem — po Turenovoj podeli — prethode trgovačko i industrijsko društvo — ogleda se u tome što su osnovna ulaganja koncentrisana na nivou upravljanja proizvodnjom, a ne, kao što je to bio slučaj u industrijskom društvu, na nivou organizacije rada. Iz toga sledi da borba između kapitala i rada ustupa mesto borbi između aparata i korisnika. Drugim rečima, javlja se novi tip društvenog pokreta, koji vladajućim aparatima pruža otpor ne više u ime političkih prava ili prava radnika, već u ime prava određene populacije da izabere vlastiti način života, u ime njene političke sposobnosti koja se često naziva samoupravljanjem. Drugo obeležje se odnosi na slabljenje institucije nasleđa i društvene reprodukcije u društvima u procesu neprestanog preobražaja. S tim u vezi, autor posebno ističe ekološki pokret i njegov značaj u postindustrijskom društvu. Sledeće obeležje se odnosi na dezintegraciju države u programiranim kapitalističkim društvima. Ovi preobražaji dovode do promene i aktera i ciljeva osnovnih društvenih sukoba, smatra Turen, koji tvrdi da živimo u prelaznom periodu od industrijskog ka programiranom društvu, dakle u periodu u kojem se započinje proces nastajanja određenog tipa klasnih odnosa i klasnih sukoba. Rađaju se nove generacije društvenih pokreta, pa ova knjiga predstavlja, ističe njen autor, uvod u program istraživanja koje želi da prouči označene promene.

Na »krivulji društvenih promena«, čije su tačke industrijsko i programirano društvo, Turen razlikuje 1) gašenje starih društvenih pokreta, 2) kulturnu krizu, 3) veliko odbijanje, 4) kritiku države, 5) povratak zajedništvu, 6) narodnjaštvo, 7) nove društvene

Digitized by Google

pokrete. Prve tri etape, po autorovom mišljenju, udaljuju nas sve više od industrijskog društva, dok tri poslednje omogućavaju pojavu novih kolektivnih delovanja. Između ova dva suprotna i sukcesivna toka nalazi se momenat koji živimo, momenat čistog opiranja, poziva na oslobođenje, koje odbacuje postojeću kulturu, klasu, državu, i to kako u ime moderniteta tako u ime revolucije.

Ovo svoje teorijsko viđenje Turen pokušava da empirijski opravda. Pri tom on analizira situaciju u Francuskoj, kao i u drugim zemljama, osvrćući se i na ideje i programe studentskih pobuna iz 1968. godine.

Turen pridaje osobiti značaj samoupravljanju koje je, kako ističe, ulog svih novih borbi, kao što je društvena pravda bila ulog radničkih borbi a sloboda ulog borbi vođenih protiv političkog i ekonomskog podjarmljivanja u trgovačkim društvima. Samoupravljanje ukazuje na glavnog protivnika i postavlja borbu na pravo polje: tehnokratsko upravljanje. Istovremeno, samoupravljanje potvrđuje sposobnost društvenih pokreta da usmere vlastito delovanje, da upravljaju sobom, umesto da budu samo baza ili transmisioni remen u službi političkih snaga.

Polazeći od toga, autor analizira društvo, tačnije tri osnovne teme koje je on formulisao na sledeći način: prvo, po njegovom shvatanju, društvo je hijerarhijski skup sistema delovanja. Suštinske komponente društva su istoricitet, tj. sposobnost da proizvodi modele funkcionisanja, i klasni odnosi kroz koje orijentacije ljudi postaju društvene prakse, uvek obeležene jednim društvenim vladanjem. Drugo, društveni pokreti su kolektivna delovanja aktera najvišeg stupnja, klasnih aktera koji se bore za društveno usmeravanje istoriciteta, tj. osnovnih kulturnih orijentacija kojima jedno društvo normativno uređuje svoje odnose sa sredinom koja ga okružuje. Analiza društva mora da obelodani antagonističke društvene pokrete, kaže autor, i da razotkrije njihove opšte kulturne uloge iza lažne pozitivnosti poretka, kao i kategorije društvene prakse, a u pozadini ideologije. Treće, funkcionisanjem jednog društva vladaju njegov istoricitet i njegovi klasni odnosi, dakle, njegovi društveni pokreti, tvrdi Turen. Prelazak s jednog društvenog tipa na drugi, to jest njegovo menjanje, ukazuje na jedan drugi red analize u kojem država zauzima središnje mesto.

Autor, dakle, razlikuje analizu funkcionisanja i analizu promena, to jest postavlja razliku sinhronijskog i dijahronijskog raščlanjavanja. S obzirom da je autor pripisao središnji značaj pojmu delovanja, u skladu s tim on se opredeljuje za metod sociološke intervencije, čije su odlike što neposrednije proučavanje grupnih akcija, uzajamno delovanje sa društvenim partnerima i posredovanje između borbene grupe i društvenog pokreta koji je nosilac njene akcije. Ukratko, sociolog analizom društvenih pokreta, sukoba i borbi, ima zadatak da nagovesti ono što će biti društvena istorija sutrašnjice.

Posle ovog prvog dela u kojem je izložio svoje teorijsko polazište i metodu, autor analizira društvene pokrete. Ova složena i, u velikoj meri, nova analiza pokazuje da društvene borbe ne dopuštaju pretpostavku jednog jedinstvenog i ključnog načela koji bi, u isti mah, objasnilo funkcionisanje i menjanje, klasnu vladavinu i državnu moć, društvene i nacionalne borbe. Prema autorovim rečima, društveni pokreti se pokazuju kao oštri grebeni koji se dižu između dva suprotna toka. Nove moći i nove države slivaju se u jedan tok, dok je drugi ono neprestano snivanje o stalnom praktičnom menjanju, liberalnom i oslobodilačkom. Drugim rečima, autor je analizom pokazao kako se prepliću različite i često suprotstavljene snage, što bi trebalo da bude i predmet konkretnog sociološkog istraživanja. Stavljajući društvene pokrete i sve oblike kolektivnog delovanja u središte analize društva, autor je na teorijskom planu odbacio podređivanje društvene delatnosti nekom

Digitized by Google

višem poretku koji bi bio i zakon istorijskog bivstvovanja. Po njegovom shvatanju, svako pozivanje na Duh, bilo da se zove Svet, Bog Čovek ili Istorija mora biti odbačeno.

Reč je, dakle, o odbacivanju svakog apsoluta i odbijanju da se društvo podredi ma kojoj konstanti. Samim tim, autor odbacuje i misao o prirodi društva. To, kako uviđa, rađa određene teorijske poteškoće, a istovremeno i praktične nedoumice. Jer, oslobođena od apsoluta, društva se mogu sama sobom obogotvoriti. Najčešće se događa da država postaje nasilno ovaploćenje razloga. Pobeda moći i rukovodeće klase jeste takođe ono što dovodi do osiromašenja prirode i raznovrsnih kriza. Shodno tome, autor ističe da je zadatak sociologije da upozori da se sposobnost delovanja društva na samom sebi, njegov istoricitet, ne može brkati sa jednim poretkom. On je na odstojanju prema poretku i državi, jer je istovremeno stvaralaštvo i društveni sukob. Odupiranje moći i njenoj želji za poretkom nije neko moralno načelo ili prirodna sila, nego dvostruko pozivanje društvenih pokreta na istoricitet i prirodnost. Prvo osporava vlast koja prisvaja istoricitet; drugo se odupire sve jačem nadiranju prevlasti zakona i propisa. Analizom društvenih pokreta, autor pokazuje njihove težnje i ciljeve borbe, a na osnovu toga, kako smatra, može se izgraditi nova slika društva. To, u suštini, i jeste glavna uloga sociologije delovanja, koja treba da prekine sa starim podređivanjem društvenih činjenica nekom metasocijalnom redu, a posebno ekonomskim činjenicama i tzv. zakonima evolucije. Zatim, ona treba da se bori protiv svođenja oslobođenog istoriciteta na svemoćnu vlast države, i da priprema narodni protivnapad koji treba, na osnovu odbrambenog povlačenja u utopije zajedništva, da ponovo osvoji celinu sistema delovanja, da bi omogućio u njemu istovremeno pobedu društvenog sukoba i kulturne obnove.

U sledećem, završnom, delu autor je izložio sociološku intervenciju, njen predmet i metod, šta i kako treba analizirati i istraživati, koja su područja i granice intervencije, što sve, zapravo, treba da služi jednoj društvenoj akciji, čiji je sociolog aktivni učesnik.

Reč je, dakle, ne samo o novom teorijskom pristupu i sociološkom metodu, predmetu i zadacima proučavanja, već i o novoj ulozi koju sociologija i sociolozi treba da imaju. Ta uloga, zapravo, proističe iz predmeta i zadataka njenog proučavanja.

Knjiga, u svakom slučaju, predstavlja novost u oblasti sociologije. Izlažući jedan drugačiji pristup i zalažući se za novi metod, autor je istovremeno pokrenuo i niz pitanja na koja još ne postoje odgovori. Mogućno je, naravno, raspravljati i o temama koje je pokrenuo autor, kao i o tome kako je autor određene probleme postavio i pristupio proučavanju društvenih pokreta. Međutim, osobena vrednost ove knjige jeste u tome što je okoštale kategorije, pa i čitav teorijski aparat kojima se služi sociološka nauka doveo u pitanje. Čini se, s razlogom, jer se, držeći se njih, ne može više valjano ni analizirati ni objašnjavati društvo, njegove promene i pojave.

Rajko Đurić

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY

10
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: RO štamparija „Budućnost", Novi Sad, Šumadijska 12

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se! YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 10

Sistem i ponašanje društvenih subjekata

Stipe Šuvar
Proizvodni odnosi i politički sistem 1369

Kiro Hadži Vasilev
Odnosi proizvodnje determinišu i politički sistem 1382

Petar Radulović
Neodgovorno ponašanje — uzroci i posledice 1386

Lazar Raonić
U praktičnom ostvarivanju zakonitosti ogleda se stabilnost zajednice 1398

Dušan Dragosavac
Sistem treba stalno dograđivati 1408

Aleksandar Fira
Postoji li kriza političkog sistema socijalističkog samoupravljanja? 1412

Najdan Pašić
Kako osigurati odgovorno izvršavanje politike? 1419

Miodrag Zečević
Identifikovati uzroke neefikasnog funkcionisanja sistema 1427

Milorad Popović
Razapetost između normativizma i spontanosti 1433

Dragutin V. Marsenić
O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa 1442

Milan Matić
Odgovornost kao uslov i činilac razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa 1450

Jovan Munćan
O nekim pitanjima pravnog sistema Jugoslavije 1465

Tokovi politike

Egon Štajner
Politika cena i primarna raspodela dohotka 1475

Brana Marković
Socijalistička internacionala i sadašnji zategnuti međunarodni odnosi 1488

Komentari

Miroslav Koraksić
Nedorečenosti u socijalnoj politici 1514

Prikazi 1519

Digitized by Google

Содержание

Система и поведение общественных субъектов

Стипе Шувар
Производственные отношения и политическая система 1369

Киро Хаджи Васильев
Производственные отношения обуславливают и политическую систему 1382

Петр Радулович
Безответственное поведение — причины и последствия 1386

Лазарь Раонич
В практическом осуществлении законности отражается прочность сообщества 1398

Душан Драгосавац
Систему следует неуклонно достраивать 1408

Александр Фира
Наличен ли кризис политической системы социалистического самоуправления? 1412

Найдан Пашич
Как обеспечить ответственное проведение политики в жизнь? 1419

Миодраг Зечевич
Вскрыть причины неэффективного функционирования системы 1427

Милорад Попович
Распятие между нормативизмом и спонтанностью 1433

Драгутин В. Марсенич
О некоторых пробелах в правовом регулировании социально-экономических отношений 1442

Милан Матич
Ответственность как условие и фактор развития отношений социалистического самоуправления 1450

Иован Мунчан
По некоторым вопросам правовой системы Югославии 1465

Ходы политики

Эгон Штейнер
Политика цен и первичное распределение дохода 1475

Брана Маркович
Социалистический Интернационал и напряженность международных отношений сегодня 1488

Коментарии

Мирослав Кораксич
Недосказанное в социальной политике 1514

Рецензии 1519

Contents

The System and Attitude of the Social Subjects

Stipe Šuvar
Relations of Production and the Political System 1369

Kiro Hadži Vasilev
Relations of Production Also Determine the Political System 1382

Petar Radulović
Irresponsible Behaviour — Causes and Consequences 1386

Lazar Raonić
The Practical Enforcement of Legality Reflects on the Stability of the Community 1398

Dušan Dragosavac
The System Should Be Built up Continually 1408

Aleksandar Fira
Is There a Crisis in the Political System of Socialist Self-management? 1412

Najdan Pašić
How to Ensure Responsible Implementation of Policy? 1419

Miodrag Zečević
The Causes of the Inefficacious Functioning of the System Must Be Identified 1427

Milorad Popović
Torn between Normativism and Spontaneity 1433

Dragutin V. Marsenić
Concerning some Shortcomings in Legal Regulations in Socio-economic Relations 1442

Milan Matić
Responsibility as a Condition and Factor in the Development of Socialist Self-managing Relations 1450

Jovan Munćan
Concerning Some Matters in the Legal System of Yugoslavia 1465

Political Currents

Egon Štajner
Price Policy and Primary Distribution of the Revenue 1475

Brana Marković
The Socialist International and the Present Strained International Relations 1488

Commentaries

Miroslav Koraksić
Deficiencies in Social-welfare Policy 1514

Reviews 1519

Digitized by Google

Sistem i ponašanje društvenih subjekata*

Stipe Šuvar

Proizvodni odnosi i politički sistem

Da bismo uočili aktuelna pitanja našeg današnjeg političkog sistema, moramo prvo ukazati na neke aspekte njegove geneze i na njegova izvorišta i uporišta u ranijim razdobljima revolucionarnog razvoja.

S pravom se ističe da se Jugoslavija, onakva kakva je danas, oblikovala u našoj narodnooslobodilačkoj borbi u toku drugog svjetskog rata. U toj borbi su formulirana i primijenjena načela koja nazivamo avnojskim, a ona se ne odnose, kako se često misli, samo na ravnopravne međunacionalne odnose i na trajan federativni karakter naše zajednice. Došla je do izražaja snaga narodnih masa, njihov razbuđeni demokratski pritisak odozdo na sve organizacije i institucije novog društva koje se rađalo, a pokazala se i njihova sposobnost da same organiziraju društveni život i privređivanje u uvjetima rata. Utoliko je NOB značila i

* Redakcija »Socijalizma« organizovala je 24. juna 1983, okrugli sto o temi: »Kako obezbediti funkcionisanje sistema i ponašanje društvenih subjekata u skladu sa utvrđenom politikom, dogovorima i društvenim normama«. Pored autorizovanih izlaganja, objavljujemo i priloge Dragutina V. Marsenića, Milana Matića i Jovana Munćana koji se odnose na istu temu.

Digitized by Google

izvorište kasnije orijentacije na razvoj socijalističkog samoupravljanja, koja se doduše postepeno razrađivala i primjenjivala.

Od samog početka narodnooslobodilačke borbe, bolje reći, već u razdoblju njezine pripreme stvarala se *nova konstelacija političkih snaga* koje će je nositi, a koja će se produžiti i nakon političke pobjede, do danas i ubuduće; nikao je u biti nov politički sistem društva. Utoliko je NOB riješila i pitanje da li će politička organizacija društva počivati na višepartijskom sistemu kakav je poznavalo građansko društvo. Sve su se druge partije raspale i sišle s historijske scene, a ostala je jedna partija ne da sama prisvoji svu političku vlast, već da prvenstveno artikulira široki politički narodnooslobodilački front, da usmjerava novu, narodnu revolucionarnu vlast, a jednako tako i snažnu revolucionarnu armiju. U tom smislu, uvjetno rečeno, KPJ, odnosno SKJ kao jedina partija, Narodni front, odnosno Socijalistički savez radnog naroda kao front svih organiziranih socijalističkih snaga i narodnooslobodilački odbori, odnosno narodni odbori, odnosno skupština društveno-političkih zajednica *čine ključne karike posebnog političkog sistema i specifične organizacije društva u svim fazama socijalističkog razvitka jugoslavenskog društva.* „Samoupravljanje se u nas — pisao je E. Kardelj — rodilo u vreme narodnooslobodilačkog rata i od samog početka je bilo jedan od faktora i oblika socijalističke revolucije.« To se odnosi, dodali bismo, i na koncepciju i praksu naoružanog naroda, odnosno općenarodne obrane, na koncepciju i praksu uređivanja međunacionalnih odnosa i, na kraju krajeva, na koncepciju i praksu nezavisnosti u međunarodnim odnosima i samostalnosti na putu socijalističkog razvoja.

Sve su to konstante našeg političkog sistema, koje su poprimale nove i promijenjene sadržaje samo utoliko ukoliko je upravo socijalistički razvoj napredovao *u stvaranju novih proizvodnih odnosa.* Normativno-institucionalne promjene u našem političkom sistemu u cijelom razdoblju od NOB-e do danas nisu dovodile u pitanje te konstante, već su, naprotiv, bile sračunate na njihovo očuvanje, ali i na »usavršavanje« i »prilagođavanje«. U odnosu na te konstante u političkom sistemu mijenjale su se »izvedbene pojedinosti«. Napuštanje bilo koje od njih ugrozilo bi Jugoslaviju onakvu kakva je stvorena u oružanoj fazi socijalističke revolucije i kakva se do sad razvijala — socijalističku zajednicu radnih ljudi i građana i naroda i narodnosti, u kojoj je socijalističko samoupravljanje ne samo normativni sistem, već i sveobuhvatni oblik organizacije društva.

Nakon političke pobjede socijalističke revolucije konstituirao se državno-vlasnički monopol nad sredstvima za proizvodnju. Politički sistem koji je izražavao taj monopol — sistem državnog socijalizma ili revolucionarnog etatizma — uvelike je bio postavljen po uzoru na jedino tada poznato iskustvo »izgradnje« socijalizma, sovjetsko.

Tekovine narodnooslobodilačke borbe sprečavale su, međutim, da se to jedino iskustvo doslovno kopira. U NOB-i se pokazala

Digitized by Google

golema snaga narodnih masa, pa je to, najzad, bio i presudni činilac koji nije dopuštao da se u sistemu učvrsti vladavina državno-partijske birokracije.

Naša revolucionarna teorijska misao je već iz iskustava NOB, ali i iz iskustava revolucionarnih zbivanja i borbe za socijalizam u našoj epohi, te polazeći od Marxove i Lenjinove misli, spoznala da je »suština prave demokratije da omogući da svaki pojedini građanin može u raznim formama upravljati državom«, i da »samouprava za nas ne znači koncesiju države narodu, nego temelj na kojem je država izgrađena«[1]. Međutim, radilo se o objektivnoj potrebi da se izvrši što veća centralizacija upravljanja i raspolaganja nacionaliziranim krupnim sredstvima za proizvodnju, da bi se u uvjetima velike nerazvijenosti stvarala što veća akumulacija za ekonomski razvitak i zadovoljavanje osnovnih, a ujedno uvelike i novih potreba seljačkih i radničkih masa koje su maštale o »boljem i sretnijem životu« i sa zanosom prionule na obnovu i izgradnju zemlje. Ekonomska i politička centralizacija, s osloncem na državu, bila je nužna i s obzirom na međunarodnu situaciju i na još uvijek žestoku klasnu borbu u zemlji, i utoliko i na određene mogućnosti kontrarevolucije.

Došlo je do ogromne centralizacije društvenog viška vrijednosti u rukama države. Ukinuti su, odnosno »razloženi« posebni oblici viška vrijednosti iz kapitalističkog društva (poduzetnička dobit, kamata, renta) i svedeni na jedinstveni oblik, koji je upotrebljavan za razvitak društva. Dokinuto je, u uvjetima etatizma, i tržište radne snage, ali ne i najamni odnos (prema državi); tržište robe država je u velikoj mjeri ograničila i podredila zadacima razvitka proizvodnih snaga. Poduzeću, kao od kapitalizma naslijeđenom i zatečenom obliku organizacije proizvodnje i rada, u kojem se provodila komanda kapitala nad radom, nije ostajalo na raspolaganju gotovo ništa od društvenog viška vrijednosti. Bit proizvodnih odnosa u tom sistemu u tome je da se i dalje fiksira otuđivanje viška vrijednosti od proizvođača i da višak vrijednosti i dalje ima — premda njime upravlja radnička, socijalistička država — relativno samostalno kretanje. A to znači da i dalje postoji podređenost proizvođača nekome tko umjesto njega odlučuje i da se klasni odnosi zasnivaju na podjeli društvenog radnog dana na potrebno radno vrijeme i na vrijeme u kojem radnik stvara višak rada, odnosno na podjeli na potreban rad i višak rada.

Da bi se proizvodne snage ubrzano razvijale, ne samo da se išlo na centralizaciju sredstava, već se zemlja morala razvijati autarkično. Privreda je bila zatvorena prema svijetu da bi se sredstva mogla, državnim zahvaćanjem i dijeljenjem, prelijevati, da bi se cijene negdje depresiralo, a negdje držalo višim itd. Sve je to stvaralo centraliziranu državu, jačalo državnu vlast. Na pod-

[1] E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1949, str. 130.

Digitized by Google

lozi takvih odnosa funkcionirao je sistem revolucionarnog etatizma, koji se poistovećivao s narodnom vlašću, a ova opet shvaćala kao oblik diktature proletarijata. Taj sistem nije, dakako, bio samo izraz državno-monopolskih odnosa, već i njihov zaštitnik.

Kada je došlo do međunarodnog pritiska na jugoslavensku socijalističku revoluciju, s optužbom da ne slijedi iskustva i rješenja sovjetskog društva, čiji je državno-partijski vrh uspostavio komandu nad čitavim komunističkim pokretom u svijetu — izlaz je pronađen u davanju tvornica na upravljanje radnicima, što je zapravo značilo orijentaciju na nastavljanje i daljnje razvijanje izvornog karaktera revolucije. Ujedno, odluka da se upravljanje državnim poduzećima preda radnicima u jednom dubljem strateškom smislu »bila je početak stvaranja vlastitog gledanja na razvoj našeg socijalističkog društva« (V. Bakarić).

Ubrzo se, nakon početnog razvoja radničkog upravljanja, izrazilo nastojanje da se promijeni onaj »čvorić«, o kojem visi sklop društva, ako ga shvatimo kao jednu mrežu, upravo onako kako je to V. Bakarić objašnjavao u jednom istupanju 1966. godine. Umjesto državne organizacije s vrlo jakim aparatom, o kojem je ovisilo »kako ćemo upotrebljavati višak rada, kako ćemo razvijati zemlju itd.«, ulogu »čvorića« preuzimali su direktor i uprava poduzeća, pa komuna i njezini organi. Društvena reprodukcija je prvo vođena na osnovu sistema akumulacije i fondova, a onda su uvedene kamate na osnovna sredstva, pa kamate na ukupna sredstva. Samoupravljanje se zaustavljalo na sferi proste reprodukcije i bilo više-manje zatvoreno u granice poduzeća, u kojem je direktor kao do tad državni funkcioner počeo ovisiti i o radnicima, a radnički savjet počeo vršiti poduzetničku ulogu. Postojala je i dalje velika centralizacija društvenih sredstava u rukama države, koja je gotovo suvereno odlučivala o proširenoj reprodukciji. U fazi donošenja novog Ustava iz 1963. godine i, potom, proklamiranja privredne i društvene reforme išlo se na to da radni kolektiv i neposredni proizvođač budu onaj definitivni »čvorić« na kojem će mreža čitavog društva visjeti ili se držati.[2] Pokušalo se naći instrumente koji će, zapravo, uznapredovalu decentralizaciju popratiti i deetatizacijom, te voditi daljnjem »poradničenju« i »podruštvljavanju« odlučivanja o razvoju društva, a posebno o pitanjima društvene reprodukcije.

No poznato je da se nije odmah našlo te instrumente i da su se na putu društvenog razvoja kao glavne prepreke pojavili decentralizirani etatizam i tehnobirokratski monopol u radnoj organizaciji (u koju je poduzeće preimenovano) i u kreditnom sistemu u kojem se nastavilo osamostaljeno kretanje viška vrijednosti. Banke su trebale »ubirati onaj dio viška vrijednosti koji ide društvenom vlasništvu i distribuirati ga proizvođačima, da bi se on reproducirao, umnožavao i unapređivao društvo«. Višak vri-

[2] V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, II, str. 227—228.

Digitized by Google

jednosti je uzimao oblik kamate, a banke su prikupljale i dijelile sredstva, pri čemu se težilo i tome da u upravljanju kreditnim sredstvima sudjeluje i onaj tko daje višak vrijednosti i da utječe na to kome će i pod kojim uvjetima biti dodijeljen. To nije zaustavilo tendenciju da se višak vrijednosti crpi iz postojeće proizvodnje, te da ga se neracionalno ulaže i troši: ubrzano je rastao a da nije bio »usmjeren na neposrednije stimuliranje rasta opće produktivnosti rada«. Proizvođač se zalagao da obrani i poveća svoj potreban rad, a druge su snage, snage tehnobirokratskog monopola, u od njega otuđenom kreditnom sistemu, odlučivale o njegovom višku rada. Proizvođač se bori za svoj neposredni, a ne vidi dugoročni interes, i to je ono stanje proizvodnih i društvenih odnosa koje je »daleko od toga da ga (tj. proizvođača) učini nosiocem napretka«[3]. Proizvodnja je došla u najamni odnos prema kreditnom sistemu, a u tom sistemu i u sistemu dezintegriranog etatizma s kojim se ispreplitao konstituirali su se centri tehnobirokratske moći. Suglasno tome, narastaju nekontrolirane pojave na tržištu, kao posljedice međusobne »osamostaljenosti« i sukobljavanja činilaca proizvodnje: proizvodnih organizacija, bankarskog i kreditnog sistema, uslužnih funkcija i društvenih službi. A sve je to vodilo, dakako, i političkoj krizi, poremećajima u međunacionalnim odnosima i cvjetanju raznih »izama«.

Crvena nit izlaza nađena je u viziji udruženog rada, te u njezinoj početnoj normativno-institucionalnoj provedbi u novom društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

No napomenimo da ta crvena nit izlaza i nije nađena iznenada, već da su u cijelom razdoblju od uvođenja radničkih savjeta do konstituiranja osnovnih organizacija udruženog rada vodeće misaone i političke snage revolucije, a prvenstveno ukorijenjene u Savez komunista kao kolektivnom intelektualcu radničke klase, tražile odgovor na pitanje u kojem je sav povijesni smisao razvoja socijalizma: kako da radnička klasa, pa i svaki radnik i svaki čovjek, što više dođe do riječi u odlučivanju o proizvodnji, svom i društvenom radu, proširenoj reprodukciji, napretku društva, zadovoljavanju ljudskih potreba? Za cijelo to razdoblje, pa i za etapu u koju je naše društvo netom zakoračilo, vrijede konstatacije da je naše društvo »kao samoupravno socijalističko društvo tek na početku svog konstituiranja i razvoja, pa je zbog toga još uvijek u intenzivnom rastu kroz živo revolucionarno previranje« i da je, što se tiče zadiranja u stvarne proizvodne odnose i ovladavanja cjelinom društvenog sistema samoupravljanje »još uvijek bilo (i jest — op. S. Š.) oblik demokratskih političkih odnosa«. I dalje: razvitak socijalističkog samoupravljanja »biće bitka i napor cele jedne epohe, bitka interesa i prakse radnog čoveka zajedno sa stvaralačkim naporom najnaprednije ideologije, nauke i politike« (E. Kardelj).

[3] V. Bakarić, isto, III, str. 452—475.

Digitized by Google

Riječ je o tome da se radnička klasa »osposobi za novo osnivanje društva«[4], kao i o tome da se spoje minuli i tekući rad, potreban rad i višak rada, proizvodni i neproizvodni rad, fizički i umni rad, a sve to spajanjem proizvođača sa sredstvima proizvodnje i njegovim prisvajanjem duhovne potencije proizvodnje, koju mu je kapital oduzeo uspostavljajući i reproducirajući svoju komandu nad njegovim radom. Ukratko: radi se o dokidanju društvene podjele rada. Tu je osobito zaoštreno pitanje vladavine živog rada nad minulim radom. Minuli rad još i u »novom« društvu, onakvom »kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi« postoji kao objektivni rad, kao kapital koji sadrži »isključenje (živog) rada«, dok živi, tekući rad postoji kao »isključenje vlasništva«. Privatno je vlasništvo još utoliko na sceni, u svojim razvijenim oblicima državnog i grupnog vlasništva, kao »razvijen odnos protivurječnosti« (društvenog) rada. Državno-socijalistički monopol znači, naime, samo produženje odnosâ privatnog vlasništva kao »realizacije ospoljenja rada«.

Socijalizam se mora uhvatiti u koštac s naslijeđenim najamnim odnosom, a što prije svega znači neophodnost da onaj tko daje višak rada uspostavlja kontrolu nad njegovim kretanjem i upotrebom. O tome je E. Kardelj još 1951. godine pisao: »Proizvođači sami, to jest radnička klasa i svi radni ljudi, moraju imati kontrolu nad upotrebom viška rada i nad njegovom pravilnom raspodelom.« Spoznaja o neophodnosti radnikovog odlučivanja o višku rada bila je određujuća da se stupi na put »nov, neutaban«[5]. Na tom putu se napredovalo, ali se nisu, dakako, ozbiljili svi ovi epohalni zadaci.

U prethodnom razdoblju, sve do formuliranja takozvanih radničkih amandmana na Ustav (1971), još nisu postojale vizije o oblicima i putevima udruživanja rada (a na toj osnovi i sredstava), već se ipak ostalo na instrumentariju starog društva: banke, kreditni sistem, tržište, u čijem je funkcioniranju bilo »novoga«, »našega« (»novac u našem sistemu ne igra i ne sme ni u kojim uslovima da igra svoju sopstvenu igru« — tvrdio je E. Kardelj 1961. godine), ali se u osnovi zadržao kapital-odnos, reproducirajući i elemente državno-birokratskog i tehnokratskog monopola u vlasničkim odnosima, stihiju tržišta, prisvajanje tuđeg rada, snažne klasno-socijalne razlike.

U cijelom razdoblju od normativnog uvođenja i početne normativne razrade radničkog upravljanja (Zakon o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950), pa do ustavnog normiranja i početnog uvođenja oblikâ udruživanja rada, s osnovnom organizacijom udruženog rada kao ishodištem, *politički sistem se svodio na specifičan (ni građanski ni državno-socijalistički) oblik demokratskih političkih odnosa.*

[4] Marx — Engels, *Rani radovi*, str. 421.
[5] E. Kardelj, *Izbor iz dela*, I, str. 42.

Digitized by Google

Naime, sve do aktuelne faze udruženog rada celokupno socijalističko samoupravljanje se u biti svodilo na taj i takav politički sistem političkih odnosa u kojem jedva da su se začeli stvarni oblici vladavine proizvođača u proširenoj reprodukciji i odlučivanje radnika i radnog čovjeka o cjelokupnoj organizaciji društva.

Od donošenja takozvanih radničkih amandmana, pa novog Ustava i Zakona o udruženom radu, težimo tome da se socijalističko samoupravljanje ostvaruje kao cjelovit sistem društvene organizacije. I utoliko se radi o političkom sistemu koji se i širi i ujedno sužava, depolitizira. Nije više moguće, ili je to sve teže, razdvajati društveno-ekonomski od političkog sistema, proizvodne odnose od političke nadgradnje društva. Ako razmišljamo na tom pravcu, lakše ćemo uočavati i rješavati i najaktuelnija i najkonkretnija pitanja političkog sistema.

Politički sistem kakav je koncipiran u amandmanima i Ustavom iz 1974. godine i kakav je razrađivan u posljednjem deceniju, uza sve to što je zadržavao bitne konstitutivne značajke, koje su postojale i u konkretnim normativno-institucionalnim »izvođenjima« u prethodnim fazama našeg društvenog razvoja, ipak je novi sistem utoliko što teži da se zasnuje na novim proizvodnim odnosima, odnosima udruženog rada. Utoliko bismo ga mogli nazvati *političkim sistemom udruženog rada.*

Ako ne nastaju novi proizvodni odnosi za koje je taj politički sistem »skrojen«, onda on ne može steći stvarnu životnu snagu, već će funkcionirati kao »mehanizam« koji je više-manje sam sebi svrha, ili kao puki politički omotač održanja i reproduciranja starih društvenih odnosa.

Od radnika su ranije, u sistemu državnog socijalizma, pa i u prvim fazama samoupravljanja — na čije smo karakteristike upozorili — bila odvojena sva sredstva (a ne samo višak vrijednosti), a sada se radi o tome da se sva društvena sredstva prepuštaju na upravljanje samoupravnim asocijacijama udruženog rada, čime se zameće proces ukidanja viška vrijednosti.

No, zatečeno stanje u društveno-proizvodnim odnosima je takvo da postoji golema glad za viškom vrijednosti, a razvoj još ne nosi udruženi rad po logici svojih odnosa, koje bi uspostavio i reproducirao, već se glavninom akumulacije još uvijek raspolaže u osamostaljenom kreditnom sistemu ili, da to preciznije kažemo, u sprezi tehnobirokratskog monopola u privredi, u samom tom kreditnom sistemu i u društveno-političkim zajednicama. U tim uvjetima još se reproducira kapital-odnos, a dokidanje kapital-odnosa i jeste u osnovi vizije udruženog rada i ujedno je glavni historijski izazov u razvoju socijalizma.

Osnovna organizacija udruženog rada zamišljena je i normativno razrađena kao žarište i stjecište proizvođačevog odlučivanja o čitavom višku rada (a ne i prisvajanja tog viška), odnosno kao ona asocijacija u kojoj se proizvođač neposredno spaja sa sredstvima za proizvodnju, te iz koje polazi i u koju se i vraća

Digitized by Google

cio proces društvene reprodukcije, čime se onda postiže i daljnje podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i samog rada.

»U toj se jedinici moraju reflektirati u zametku svi odnosi udruživanja rada, mora sadržavati elemente suradnje, proširene reprodukcije, kredita itd. Sve to unosi u svoje udruživanje i u udruživanju dalje razvija (podiže na visi stupanj).«[6]

Ta osnovna organizacija udruženog rada trebalo bi da negira i prevladava poduzeće, koje je kao proizvodna jedinica, da ponovimo, poniklo i razvilo se u kapitalizmu, a počiva na udruživanju sredstava, dakle, kapitala i na njihovom oplođivanju, prisvajanju radnikovog viška rada. Poduzeće i u državnom socijalizmu ostaje oblik prisvajanja viška rada utoliko što radnik posredstvom poduzeća svoju zaradu dobiva od države kao doznaku za životna sredstva iz već postojećeg fonda, a na osnovu prodaje, unajmljivanja svoje radne snage.

Osnovna organizacija udruženog rada je zamišljena kao antiteza poduzeću utoliko što treba da počiva na udruživanju rada, odnosno na planiranju i svjesnom uspostavljanju podjele rada, odnosno njegovog udruživanja i razmjene, te raspodjele njegovih rezultata, a koje vrše sami udruženi proizvođači. Na tome se onda ostvaruje društveni karakter sredstava za proizvodnju, jer sredstva koja ima osnovna organizacija, odnosno radnik nisu njezina ni njegova, nisu ni privatno, ni grupno vlasništvo, već radnici koji udružuju rad u osnovnoj organizaciji udruženog rada tim sredstvima upravljaju da bi sebe reproducirali, ali i davali doprinos razvoju društva u odnosima ostvarivanja, upotrebe i razdiobe dohotka kao društvenog dohotka.

Stoga je upravo OOUR polazište za razvijanje novih proizvodnih odnosa, u kojima se postupno dokida i uloga tržišta i uloga države kao nosioca reprodukcije. Na tome treba da izrasta i cijela zgrada jednog novog društva, koje, doduše, još nema karakter asocijacije slobodnih proizvođača, ali joj ide u susret, sa jednom novom specifičnom političkom i kulturnom nadgradnjom.

No, javila se kriza OOUR-a. On naprosto nije još stvarno konstituiran kao to novo žarište. Dijelovi ranijih poduzeća ili cijela poduzeća dobili su to novo ime, ali time nisu promijenili bit, niti se u njima i nad njima izgubio tehnobirokratski monopol. OOUR je više-manje usitnjeno poduzeće, ima svoj vlastiti tehnobirokratski monopol, koji ga gura na grupno-vlasničko ponašanje i na zatvaranje, osamostaljivanje i borbu prema vani, prema drugim OOUR-ima u istoj radnoj organizaciji i prema svim drugim nosiocima rada, privređivanja. Dakako, razlozi nisu u samom OOUR-u, već u činjenici da se po logici starih odnosa nastavilo oduzimanje viška vrijednosti, njegova koncentracija i cirkulacija u kreditnom sistemu, sa elementima održanja najamnog odnosa.

To je ono osnovno što je izazvalo zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja, o kojem danas toliko govorimo, što gene-

[6] V. Bakarić, isto, III, str. 474.

Digitized by Google

rira, na kraju krajeva, ekonomsku nestabilnost, rađa elemente idejne i moralne krize u društvu, pa i podstiče razne kritičare da traže reviziju puta kojim je društvo krenulo, nuđenjem spasonosnih recepata povratka na tržište kakvo je bilo u jednoj ranijoj etapi razvitka ili, pak, na ponovnu veću ili manju koncentraciju sredstava u rukama države, kao i nuđenjem vezivanja za svijet »slobodne ekonomije«, kao da je igdje ima, što bi na političkom i kulturnom planu donijelo rješenja i dosege društva iz kojeg socijalizam proizlazi kao negacija — građanskog društva.

Protiv netom instaliranog političkog sistema, čije je pravce razvoja nadahnuto ocrtao E. Kardelj, a koji još nije ni mogao pokazati svoju životnu snagu, ukorijenjenu u odnosima udruženog rada (a za koje je i krojen), danas istupaju razne antisocijalističke i antisamoupravne snage i tendencije. Jednom se pozivaju na pravi, istinski socijalizam, kojeg kod nas, eto, nema. Drugi put čeprkaju iz marksističke literature dokaze protiv pravca razvoja kojim smo krenuli. A najčešće se pozivaju na ideale slobode, jednakosti i solidarnosti, onakve kako ih je formulirala francuska revolucija, pa svoje zahtjeve za revizijom sistema — a zapravo za restauracijom građanskog društva — zaodijevaju u ruho borbe za slobodu i demokraciju. Sve te u biti antisocijalističke snage pokazuju i težnju da se međusobno povežu i da provociraju organizirane socijalističke snage, pa ih čak i iznutra pokušavaju paralizirati i rastakati. Karakteristični su i simptomi ujedinjene opozicije, na primjer, na prvi pogled, u zbunjujućem povezivanju hrvatskih i srpskih nacionalista i anarholiberala, radi pojedinih provokativnih akcija.

U postojećim društveno-ekonomskim odnosima, u kojima još ne vlada udruženi rad, vodi se, pored ostalog, i oštra borba za teritorijalizaciju viška vrijednosti snagom političkog monopola, političke brige o svom teritoriju, čime se onda ne uspostavlja i ne razvija, od strane samih udruženih proizvođača organizirano, jedinstveno jugoslavensko tržište. Neki su kritičari to čak nazvali feudalizacijom. No, feudalizam je, ipak, bio nešto drugo. A valjda se radi o raspadanju nekadašnjeg etatističkog monolita i njegovom ukotvljavanju u republičke, nacionalne i lokalne međe.

U tome je osnova nacionalizma kao ideologije i prakse, kao odrednice prosječne građanske i svake birokratske svijesti, a jednako tako i raznih lamentacija koje bi ponovo vukle na unitarističko-centralistička rješenja.

Nacionalistički sindrom, dakako, ostaje trajno najopasniji, što se danas pokazuje na primjeru Kosova, a sutra bi se moglo pokazati na nekom primjeru drugdje. Nacionalizam je latentno snažan u svim našim nacionalnim i društvenim sredinama.

Normativno razrađen i formalno instaliran politički sistem socijalističkog samoupravljanja, sa delegatskim sistemom kao svojom okosnicom, još uveliko *hoda u prazno*, s obzirom na ovo stanje u proizvodnim i društvenim odnosima, jer se ključne odluke o razvoju društva, i to na svim razinama, još pretežno donose,

Digitized by Google

via facti, izvan i mimo njega, a on je često još samo politički omotač, plašt legaliteta.

Osnovica sistema je osnovna organizacija udruženog rada, koja je definirana kao organizacija koja mora samostalno proizvesti robu za tržište. Na tržištu se, dakle, utvrđuje da li je njezin rad društveno cjelishodan. No, ta se osnovna organizacija još ne ponaša onako kako je zamišljena. Prvo, njezino ponašanje još određuje sistem kreditiranja, u kojem joj banka plati proizvod bez obzira na to kako on ide na tržištu. Drugo, sistem ili način dogovaranja je još na tome da u njemu svatko štiti svoje, pa štiti i tu osnovnu organizaciju, bez obzira kakva ona bila. Ona na taj način postaje konzervativna i, kao što je zapazio V. Bakarić, »nema sile koja bi je tjerala da poveća produktivnost rada«. A konzervativnost osnovne jedinice rada, još ipak neudružene, prenosi se dalje, te »na koncu konca, na neki stihijan način, na cijelo društvo«[7]. I što preostaje? Pa to *da je motor napretka još uvijek politički faktor, da on odlučuje o razvoju društva!*

Politički sistem je projiciran na ulozi udruženog rada kao nosioca društvenog napretka. A organizacije udruženog rada »niti imaju para, niti mogu napraviti velike planove«. Višak vrijednosti se još isisava iz materijalne proizvodnje i njime se raspolaže u kreditnom sistemu i u društveno-političkim zajednicama. Time dohodak, kao osnovni motiv efikasnijeg privređivanja, gubi na snazi, a ne djeluje ni materijalna osnova ostvarivanja prava radnika.

Ekonomski i politički sistem ne mogu se držati u raskoraku. Organizacija udruženog rada morala bi preuzeti odgovornost za vlastiti razvoj, brinuti za svoju budućnost, kako se više za nju ne bi brinula država, a integraciju samoupravnih interesa ona sama vrši povezivanjem na osnovu udruživanja rada i sredstava, umjesto društvenih činilaca izvan i iznad, koji su tu integraciju vršili umjesto nje (država, privredne komore, banke, politička rukovodstva). Dakle, sve bi se i u društvenom i političkom sistemu moralo izgrađivati na temeljima kretanja unutar osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih povezivanja u uspostavljanju sistema slobodnog udruženog rada.

Javila se »kriza« političkog sistema, jer se on još ne temelji na tim kretanjima, već služi kao plašt starim odnosima.

Spomenuli bismo ovdje i sporove oko uloge tržišta i oštre zahtjeve za poštivanje ekonomskih zakonitosti. Puka inzistiranja na poštivanju ekonomskih zakonitosti više donose zamagljivanja nego rasvetljavanja problema. Jer ne može, dakako, djelovati jedno unutrašnje kapitalističko tržište, iako se razmjena na vanjskom tržištu vrši po zakonima svjetskog kapitalističkog tržišta, pa se to nužno reflektira na unutrašnje. Uostalom, takvo tržište nigdje više u punom smislu ne funkcionira ni u samom kapitalizmu. Nemoguć je i povratak na ono tržište kakvo se htjelo razviti ra-

[7] V. Bakarić, isto, IV, str. 442.

Digitized by Google

nije, na primjer u reformi iz 1965. godine, a koje danas neki zagovaraju i pod parolom povratka na realno samoupravljanje, za razliku od ovog, valjda fantazmagoričnog, koje imamo danas. Jer, to je bilo stanje u kojem uopće još nije bilo elemenata udruživanja rada, i na tom udruživanju rada onda i udruživanja sredstava, pa je osamostaljeno poduzeće (premda smo ga već preimenovali u radnu organizaciju) nastojalo na tržištu istupati protiv svih drugih isto tako osamostaljenih poduzeća ili su, pak, na takozvanoj horizontalnoj integraciji nicali »veliki sistemi«.

Spomenimo investicije, koje su i prekomjerne i neefikasne, te vode velikom rasipanju društvenog viška vrijednosti. Investicije su, prije svega, društveni odnos. Vodio ih je, i još ih vodi, upravljački sloj izvan udruženog rada. Još smo daleko od toga da investira radni kolektiv »u ono što njemu treba« i da u proširenu reprodukciju unese momente racionalnosti. Odlučujuću ulogu u politici investiranja još ima društveno-politička zajednica, a ona još gradi, da bi zaposlila ljude ili ulaže u objekte infrastrukture i zajedničke potrošnje, a da se pri tom ne vidi da kreditna masa nema pokrića u svojoj materijalnoj osnovici. U tome je onda i jedan od izvora naše specifične inflacije. Ta naša — »domaća« inflacija nema baš mnogo veze s klasičnom inflacijom, u kojoj se novac obezvređivao, a time i kamatonosni kapital u korist proizvodnog, obaralo se i najamninu, a da se stimulira veća proizvodnja, da raste proizvodnost rada. Naša inflacija »uglavnom zavisi od našeg kreditnog sistema, tj. u prvom redu od štampanja novca«; međusobni krediti i bankarski krediti davani su i daju se bez materijalnog pokrića u materijalnoj proizvodnji. Cijene rastu, jer svatko »gleda da stekne paru a da ne proizvodi ako mu se ne isplati«[8]. A da sve to ne bi pogodilo radničku klasu, povećava se osobni dohodak, pri čemu, doduše, radnik uvijek zakasni da nadoknadi ono što mu inflacija otme.

U takvim uvjetima se, na jednoj strani, razvila socijalizacija gubitaka, odnosno društveno pokrivanje troškova loših i niskoproduktivnih proizvođača, a na drugoj strani narasta prisvajanje rente i monopolske dobiti, dok na trećoj strani postoji, pa u ponečem i jača, državna zaštita.

Tu bismo morali dovesti u vezu sadašnju politiku ekonomske stabilizacije i pitanja oživotvorenja političkog sistema.

Ukratko, *bez provođenja politike ekonomske stabilizacije nije moguće oživotvoriti politički sistem.* Radi se, naprosto, o usklađivanju naših proizvodnih snaga i njihovog razvoja sa našim ekonomskim mogućnostima, pa kroz to i o otvaranju prema svijetu, *ali razvijajući i zadržavajući ove proizvodne odnose i njihovu političku nadgradnju.*

U našem političkom sistemu, onakvom kakav se počeo rađati sa vizijom udruženog rada, ide se za tim da čovjek ne odlučuje toliko kao građanin, čak da sve manje odlučuje kao gra-

[8] V. Bakarić, isto, IV, str. 443.

Digitized by Google

đanin. Kao građanin, čovjek se potvrđuje kao političko biće, birajući predstavnike u parlament i eventualno bivajući i sam izabran u političkim glasanjima i političkim slobodama. No, to je za razvoj socijalizma ipak sporedna stvar. Smisao prelaska sa parlamentarnog sistema na delegatski i jest u tome da se u delegatskom sistemu traži organizacija društva koja će produžiti ulogu neposredno organiziranog samoupravljača na upravljanje cjelinom društva. U našem političkom sistemu riječ je i o tome da čovjek što manje odlučuje kao potrošač, a da što više odlučuje kao proizvođač, odnosno da odlučuje kao potrošač, ali i iz ugla proizvođača.

U osnovice našeg političkog sistema ulazi i postojanje nacionalnih ekonomija u smislu prava nacije da raspolaže »svojim« viškom vrijednosti.

Utoliko nacionalne ekonomije moramo razvijati u pravcu o kojem su pisali E. Kardelj i V. Bakarić — ne da bismo cijepali Jugoslaviju i razbijali jedinstvo tržišta, već da bismo međunacionalne odnose postavili na iste osnove na koje se pokušavaju postaviti odnosi u udruženom radu — da nema prelijevanja sredstava osim ondje gdje je dogovorena solidarnost i uzajamnost, radi zajedničkog uspješnijeg razvitka.

U svjetlosti odgovora na pitanje o karakteru i pravcima mijenjanja proizvodnih odnosa moramo tražiti i odgovore na pitanje *što mijenjati u samom političkom sistemu* da on postane životniji, snažniji, da izražava odnose udruženog rada u nastajanju, da sam bude revolucionarno sredstvo nastajanja i razvijanja tih odnosa.

U svakom slučaju, tu je onda relativno lako zalagati se i za to da se sistem u nekim stvarima »pojednostavi«, recimo, da se pojednostave procedure odlučivanja u samoupravnoj bazi, te da se u njemu doista afirmira pluralizam *samoupravnih*, a ne *svih* interesa. Sada u našem društvu svi interesi dobijaju tretman samoupravnih, a nije raščišćeno ni pitanje hijerarhije pluralizma samoupravnih interesa. Nisu svi samoupravni interesi jednako značajni, već je osnovni interes vladavina udruženog radnika sredstvima proizvodnje i on je na čelu hijerarhije pluralizma samoupravnih interesa.

Onda je tu cio kompleks pitanja, recimo, kako da radnik i onda kada i slabo ili nikako radi ne bude zaštićen u odnosima proizvodnje, što, na drugoj strani, kao posljedicu ima povećanje nezaposlenosti, o čemu se sadašnji radnik ne brine u povezanosti sa budućim radnikom.

A onda, jedno od glavnih pitanja je i to kako da politički sistem, sa svoje strane, utječe na razvoj obrazovanja i nauke, na transfer tehnologije i na tehnološki razvoj.

U prvom je planu i pitanje o kvalitetu pravnog sistema u najširem smislu. Bez sumnje, *postoji normativističko zakrečenje društva,* koje je opet jedan paravan, igra, gluma, da se ne rade prave stvari u društvu.

Digitized by Google

*

Zaključno bismo mogli naglasiti da je riječ o tome *da se politički sistem mora razvijati na odnosima udruženog rada i biti sredstvo razvijanja odnosâ udruženog rada.* Nema i ne može biti odstupanja od političkog sistema onakvog kakav je projiciran, osim u izvedbenim detaljima, a da se ne napusti put socijalističkog razvitka kojim ova zemlja ide od dana NOB. Svako suštinsko odstupanje bilo bi ili alternativa u traženju političkih sloboda, iza kojih se onda mora kriti ekonomika građanskog društva i povratak u nju ili svođenje samoupravljanja na oblik demokratskih političkih odnosa, kao što je bilo u ranijim etapama našeg društva, sa krupnom prijetnjom restauracije svestranijeg državno-vlasničkog monopola.

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Odnosi proizvodnje determinišu i politički sistem

Stipe Šuvar je, s pravom, ukazao na to da je teško očekivati da politički sistem sasvim uspešno deluje onako kako je zamišljen ukoliko u nečemu što je i van i pre političkog sistema — to jest u odnosima proizvodnje, koji imaju određujući značaj — stvari ne idu onako kako je zamišljeno. A taj se problem ne može rešiti ni institucijama ni boljim funkcionisanjem samog političkog sistema, nego samo doslednim razvojem odnosâ proizvodnje udruženog rada.

Ja bih upravo u vezi s tim problemom izneo samo nekoliko napomena. Drug Šuvar je istakao da je suština socijalizma spajanje živog i minulog rada, što je, nesumnjivo, tačno, ali je ujedno i najopštije određenje suštine socijalizma. Čini mi se da bi bilo potrebno da tu ideju što je moguće više produbljujemo i razrađujemo. Naime, ako stvar posmatramo sa stanovišta procesa rada, živi i minuli rad su uvek spojeni. Razdvajaju se kao opredmećeni rad, a u uslovima robne proizvodnje razdvajaju se, i to objektivno, kao vrednost, pa se onda, na toj osnovi, razdvajaju i subjekti koji raspolažu tim opredmećenim radom, delovima opredmećenog rada, vrednošću.

A suština socijalizma je reintegracija celokupne vrednosti u rukama onih koji stvaraju tu vrednost. Međutim, postavlja se pitanje kako to ostvarivati?

Digitized by Google

Rekao bih da smo do sada robovali izvesnom ležernom, olakom shvatanju, bez sagledavanja objektivnih protivrečnosti, problemâ i teškoća na tom putu. Kao da se automatski — od proste deklaracije ili samo od naše subjektivne odluke da sva sredstva društvene reprodukcije stavimo u ruke radnika — to zaista i može da postigne. Nismo se tim problemom do sada u dovoljnoj meri bavili iz sasvim razumljivih razloga — ranija praksa nas jednostavno nije toliko na to ni upućivala. Upućuje nas i prinuđuje ova današnja praksa. Moramo se suočiti s tim čvorom što je mogućno otvorenije i smelije i uhvatiti se u koštac sa mnogim konkretnim problemima koji niču upravo iz tog čvorišta.

Mislim da je pri rešavanju tih problema osnovno definisati objektivne pretpostavke stvarnog ovladavanja radnikâ celinom vrednosti koju stvaraju.

Koje su tu pretpostavke, da li smo ih sve sagledali, da li smo otkrili sve objektivne nužnosti i zakonitosti tog procesa i da li smo sva odgovarajuća rešenja dovoljno ugradili u naš sistem? Tvrdim da nismo dovoljno. To ne osporava suštinske odredbe na kojima se zasniva naš sistem, ali ukazuje na ozbiljne praznine u tom pogledu, koje su, po mom uverenju, glavni uzrok svega ovoga što nam se događa. Mi se nad tim moramo zamisliti.

Pomenuo bih samo dva momenta u vezi sa ovom temom. Ona, naravno, zaslužuje velika istraživanja i rasprave, a ja ne sumnjam da ćemo, čak i ako to ne bismo hteli, biti prinuđeni da se time sve više bavimo i da o tome sve više raspravljamo.

Prvo, mislim da se moramo dokraja osloboditi iluzije da radnička klasa kao prost zbir radnika-individua može ovladati totalitetom sredstava društvene reprodukcije. Čini mi se da i mi još uvek plaćamo danak građanskom shvatanju čoveka kao individue koja bitiše isključivo na privatnom vlasništvu, dakle, kao atomizirane jedinke svedene na svojstvo građanina.

Potpuno se slažem sa onima koji kritikuju pokušaje da se dovede u pitanje osnovna organizacija udruženog rada kao osnovni subjekt u sistemu udruženog rada. Međutim, nije li tačno da smo celinu udruženog rada shvatili, manje-više kao prost skup osnovnih organizacija udruženog rada? Nije, dakle, pitanje samo u tome da se shvati da je to osnovni subjekt, nego i da se sagleda uloga i svih drugih subjekata u sistemu udruženog rada, bez kojih on ne može da deluje kao integrisana snaga.

Da podsetim da smo, pogotovu u ranijim fazama, sâmu osnovnu organizaciju udruženog rada bili skloni da shvatamo kao zbir radnika u njoj, kao skup individua. Tako je, na primer, u toku priprema Zakona o udruženom radu, došao do izražaja stav da ukupna sredstva društvene reprodukcije treba da se „alociraju" na pojedine radnike, da se društveni kapital iskaže kao zbir udruženih sredstava pojedinih radnika, pa da taj njihov čin slobodnog udruživanja formira osnovnu organizaciju, a iz tako shvaćene osnovne organizacije i njihovo samoupravno sporazumeva-

Digitized by Google

nje, celinu udruženog rada. Nije se shvatalo da na toj osnovi, zapravo, ne može da bude društvene svojine. To bi bila osnova koja rađa svakojake pojave privatizacije i svega onoga što zovemo grupno-svojinskim odnošenjem prema sredstvima u društvenoj svojini.

Drugo, ako ne uđemo u sve te duboke protivrečnosti odnosâ proizvodnje udruženog rada koje je otkrio naš sistem, naša dalja revolucionarna praksa razvoja socijalističkog samoupravljanja ne može da bude, u dovoljnoj meri, teorijski dobro osmišljena. Ta se protivrečnosti iskazuju kao poprište sukobljavanja objektivno datih i prisutnih oblika privatnog prisvajanja i zakonitih oblika društvenog prisvajanja, pa ako se ne vide te suprotnosti i sva složenost problema da se taj odnos između privatnog i društvenog prisvajanja uredi tako da se društveno prisvajanje sredstava proširene reprodukcije obezbedi od opasnosti privatizovanja i grupnog prisvajanja — možemo se zavaravati iluzijama, ali u praksi to će značiti da još nisu stvorene sve pretpostavke da udruženi radnici, kao subjekti društvenog prisvajanja, zaista ovladaju društvenim kapitalom.

Ne vredi se subjektivno poigravati s objektivnim nužnostima. U složenoj strukturi dohotka, novostvorene vrednosti, i dalje je objektivno prisutno razdvajanje i suprotstavljanje potrebne vrednosti i viška vrednosti. A ako uobrazimo da možemo prosto da objavimo da smo u našem sistemu ukinuli te objektivne suprotnosti, onda smo na liniji proizvoljnosti i sejemo iluzije da radnici, kada ovladaju celinom dohotka, mogu da se prema tom dohotku proizvoljno odnose. Nismo li u naš sistem ugradili preveliku meru proizvoljnosti? Mislim da jesmo. Postavlja se pitanje: može li radnička klasa zaista ovladati sredstvima društvene reprodukcije, koja moraju biti u društvenoj svojini, ako se dopuste mogućnosti da se po svom nahođenju, po slobodnoj volji ove ili one osnovne organizacije određuje odnos između onoga što će ići u razne vidove lične, zajedničke i opšte neposredne potrošnje i onoga što se mora, na osnovu objektivne nužnosti, izdvajati u akumulaciju, u sredstva za razvoj proizvodnih snaga? Da li smo u naš sistem zaista ugradili sve ono što se mora shvatiti kao objektivna nužnost, pa prema tome i dalje delovati kao određena vrsta prinude?

Shvatiti samoupravljanje kao takvu proizvoljnost znači otvoriti vrata i široke prostore stihiji i ozbiljnim poremećajima u tokovima društvene reprodukcije, što nam se i događa i što nikako drukčije ne bismo ni mogli objasniti. Postalo je već očigledno: ne samo da te proizvoljnosti ne možemo da identifikujemo sa samoupravljanjem, nego upravo obrnuto — svestan obračun s takvim proizvoljnostima je uslov da radnici zaista ovladaju društvenim kapitalom, a to mogu samo ako njime upravljaju u skladu s objektivnim zakonima njegovog kretanja. Prema tome, sada, pošto su druge prepreke na tom putu otklonjene, da bi radnička klasa ovladala uslovima, sredstvima i plodovima svog rada, treba još

Digitized by Google

da svesno ovlada objektivnim nužnostima ekonomskih kretanja društvenih sredstava reprodukcije i da nađe načina da te nužnosti nametne sama sebi kao objektivnu prinudu, to jest da se njima svesno podredi, jer samo tako može da se oslobodi tutorstva drugih društvenih snaga.

Digitized by Google

Petar Radulović

Neodgovorno ponašanje — uzroci i posledice

Ovu raspravu shvatam kao pitanje odgovornosti u nas, jer su i teze, u suštini, tako formulisane.

Govoriti o odgovornosti, bolje reći, neodgovornosti, kroz istoriju je bio, najblaže rečeno, nezahvalan posao, pa i sada je tako u mnogim zemljama. Zbog toga se o tim suštinskim pitanjima ustručavaju da govore, da se izjašnjavaju, i mnogi poznavaoci te veoma značajne i složene problematike.

Kao što je poznato, odgovornost je stara tema o kojoj su još od davnina razmišljali i pisali prvo filozofi, zatim pravnici i drugi. Pojedini oblici odgovornosti su stari koliko i samo društvo. Mnogobrojni pravni, filozofski i drugi spisi sadrže, u određenoj meri i sa određenih aspekata, pitanje odgovornosti. Zatim, u svim savremenim državama u osnovnim pravnim aktima sadržana su mnoga prava i slobode građana, da ne govorimo o programima političkih partija, posebno komunističkih, socijalističkih i socijaldemokratskih.

Polazeći od tog stanovišta, odgovornost bi trebalo da bude svestrano proučena, a istovremeno i u praksi dobro primenjivana. Međutim, ni teorija odgovornosti još uvek nije dovoljno razrađena, a u praksi se od toga mnogo odstupa. Razlog nije samo u složenosti problema već i u tendenciji da se odgovornost izbegne, prebaci na druge, zamagli. To se naročito odnosi na one koji imaju veliku moć (vlast) i raspolažu silom.

Digitized by Google

Stoga, iako je naš vek vek nauke, tehnike, tehnologije (kako se često naziva), epoha progresa u kojoj čovečja misao osvaja kosmos i druge skrivene tajne prirode istovremeno je i epoha nasilja. Pored poznatih ratnih pustoši, posleratnih zločina u pojedinim državama, pojava terorizma, raznih oblika pritisaka, mešanja u prava drugih, sputavanja nacionalnih i drugih prava — ugrožena su i mnoga prava i slobode, i to kako u pojedinim zemljama, tako i šire, u okviru sistema. Iako se dva postojeća sistema — kapitalizam i socijalizam — hvale da su slobode i prava građana dostigla vrhunac, u suštini su mnoge od tih sloboda i prava narušene, čak i one koje su proklamovane pre više od dvesta godina, tokom buržoaskih revolucija.

Pitanje odgovornosti u socijalizmu, kao novom progresivnom sistemu, takođe poprima veoma složene dimenzije — s jedne strane zbog odstupanja od osnovnih principa i načela, a s druge zbog složenosti problemâ pri rešavanju i primeni sistema odgovornosti. Socijalizam ima, uslovno rečeno, zajedničku svojinu, a svojina je jedno od najvažnijih pitanja u istoriji ljudskog razvoja i odnosa.

Kapitalizam, koji ima privatnu svojinu, lakše reguliše to pitanje, jer je privatna svojina usađena u svest ljudi, ona je postala svetinja koja se svestrano čuva.

Socijalizam, a naročito naš samoupravni socijalizam, polazi od pretpostavke društvene svesti kao bitnog činioca izgradnje novih društvenih odnosa, uzajamnosti i solidarnosti. Naš samoupravni sistem ima dve bitne pretpostavke, dva bitna činioca: društvenu svojinu i društvenu svest (o tome će u daljem izlaganju biti više reči).

Sistem odgovornosti se ne sme posmatrati, jer bi to bilo jednostrano posmatranje, samo sa stanovišta prava, već i sa stanovišta morala, pošto su pravo i moral u tesnoj vezi; ako oni dođu u sukob, jedno od njih se menja, a po pravilu pravo trpi izmene i teško se primenjuje.

Odgovornost je pokazatelj ostvarivanja zakonitosti i stepena etike jednog društva. To znači da je odgovornost barometar prava i morala svake društvene zajednice, pa, u krajnjoj liniji, i vrednosti društvenog poretka koji proklamuje zajednica kao država.

Uslovi i pretpostavke za doslednu primenu odgovornosti

Odgovornost uopšte, a naročito lična odgovornost, pretpostavlja dobro organizovano društvo, postojanje institucija koje obezbeđuju brane protiv zloupotreba, a posebno zloupotreba i privatizacije vlasti. To podrazumeva i odgovarajuću društvenu klimu koja omogućava doslednu primenu odgovornosti, i to podjednako na sve, i podstiče razvoj i usavršavanje celokupnog tog mehanizma. To je, bez sumnje, kompleksno i uvek aktuelno pitanje s obzirom na njegovu ulogu i značaj.

Digitized by Google

U sklop traženja i iznalaženja adekvatnih rešenja problemâ spada i pitanje oblasti takozvane privatne sfere ljudskih sloboda (razgraničenje društvene kontrole, u najširem smislu te reči, od onih prava i sloboda čoveka kao pojedinca koje po svojoj prirodi i značaju ulaze u ličnu, privatnu sferu čoveka). Naime, odgovornost ne sme da se shvati i primenjuje kao izraz totalitarnog društva, u kome je pojedinac potpuno podređen kolektivnoj kontroli.

U okviru uslovâ i pretpostavki odgovornosti značajnu ulogu ima egzistencija ljudi i način njenog obezbeđivanja. Drugim rečima, materijalna zavisnost ljudi i pitanje odgovornosti u tesnoj su vezi.

U društvu u kome postoji nezbrinutost i siromaštvo, na jednoj, i bogatstvo i raskošan život, na drugoj strani, neminovno nastaju razne negativne pojave koje poprimaju karakter stanja društvenih odnosa. To se prvenstveno odslikava na moral i etiku društva, a zatim i na sistem odgovornosti u celini.

Osim toga, i stepen obrazovanja ljudi ima značajnu ulogu u ostvarivanju odgovornosti. Što su ljudi manje obrazovani, to lakše podležu raznim uticajima, uključujući i primanje i prihvatanje ideologizacije (slepo verovanje i iskrivljena svest).

Javno mnenje je veoma važan činilac, jer ono snažno utiče na razvoj i primenu odgovornosti. Ako u društvu javno mnenje može da dođe do punog izražaja, tada je u znatnoj meri otklonjena opasnost od raznih zloupotreba kao što su: birokratizam, privatizacija vlasti, vremenski neograničeno vladanje pojedinaca i grupa, a time i drugi oblici neodgovornog ponašanja svih onih koji imaju određene državne ili političke funkcije.

U sistemu odgovornosti važnu ulogu ima princip smenljivosti, rotacije i reizbornosti lica koja imaju određene funkcije.

Pojam »smenljivosti« ima uže i šire značenje. U užem smislu taj pojam označava prevremeno smenjivanje pojedinaca ili celog kolektivnog tela (smenjivanje pojedinog funkcionera, na primer, ministra, pre isteka roka na koji je imenovan, smenjivanje vlade pre roka, raspuštanje parlamenta pre isteka mandata, opoziv poslanika itd.). U širem smislu taj pojam označava red zamene ljudi, ograničavanje trajanja vladavine, odnosno upravljanja od strane istih lica (primena sistema rotacije). Taj princip je usvojen u više zemalja s demokratskom tradicijom i on je, pored ostalog, produkt borbe za očuvanje prava i sloboda u društvu, jer je praksa u prošlosti pokazala da što duže isti ljudi drže vlast, to sve više gube smisao za odgovornost.

Posebno treba istaći da se odgovornost mora posmatrati u skladu sa stalnim razvojem civilizacije i kretanjem društvenih odnosa, koji su veoma složeni, pa i protivrečni ne samo odnosima klasa, ideološkim razlikama i njihovoj međusobnoj borbi, nego i raznoraznim drugim suprotnostima. U tome značajnu ulogu ima nauka, pa je stoga i velika odgovornost uglednih naučnika i pojedinih eksperata uopšte, a posebno u socijalističkom društvu.

Digitized by Google

U celini posmatrano, i pored značajnih promena u društvenim uređenjima i naglašene demokratizacije odnosâ, nije došlo do bitnih promena u sistemu odgovornosti. Neki naučnici tvrde (ne bez razloga) da je pitanje odgovornosti zanemareno, pa čak i negirano.

Izvesno je da u svemu tome poseban fenomen predstavlja birokratija, koja se stalno množi i jača. U stvari, fatum birokratije snažno pritiska savremeno društvo. Osobina birokratskog mentaliteta, kao što je pokazao Marks u *Kritici Hegelove filozofije državnog prava,* izražava se u grubom materijalizmu (trka za karijerom) i grubom spiritualizmu (samovolji, »htenju da se sve čini«). Birokratija svako nezadovoljstvo meri svojom merom (subjektivnim kriterijumom). Birokratija nije zadovoljna ni monopolom vlasti, nego hoće, po svaku cenu, da obezbedi i ideološki monopol, a time i potčinjavanje objektivne istine i naučnog znanja svom interesu, svom birokratskom znanju i volji. Marks je odlučno istakao jezuitski karakter birokratske »istine autoriteta«, koji se manifestuje u svim epohama i na svim meridijanima gde birokratska hijerarhija ima odlučujuću reč. Neka iskustva iz nedavne prošlosti, pa i primeri pojedinih zemalja danas, pokazuju kolika je opasnost od birokratizma.

Prema tome, samo obeležje društvenog uređenja nije dokaz niti garancija ostvarivanja prava i sloboda i postojanja stvarne demokratije. Isto tako, ni sam karakter svojine koji je ranije smatran presudnim činiocem (iako je, bez sumnje, važan), nije dokaz ni garancija ekonomske jednakosti ljudi, jer je eksploatacija moguća, što i praksa potvrđuje, i u sistemu u kome su znatno drukčiji svojinski odnosi, bolje reći, i van privatne svojine.

Vrednost jednog društva ogleda se u doslednosti primene sistema odgovornosti i u stalnosti društvenog stava prema tom pitanju. Naime, stav prema odgovornosti može biti izražen na razne načine, kao što su: pseudodemokratski, liberalistički, rigorozno-kampanjski i slično.

Kao što je poznato, u primeni odgovornosti tokom istorije pravljena je (a, na žalost, to se i sada čini u mnogim državama) velika razlika među ljudima. Onaj ko ima vlast ili je na određeni način u mogućnosti da utiče putem vlasti, nije kažnjavan, a i u slučaju da jeste, blago je kažnjavan.

Osvrt na razvoj odgovornosti u nas

Kada se posmatra pitanje pravnog regulisanja odgovornosti u nas, može se reći da je još od samog početka, od nastanka novostvorene države, tom pitanju pridavan značaj. Pre svega, treba istaći da je u prvom Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (iz 1946. godine) istaknut značaj odgovornosti. To se og-

Digitized by Google

leda u utvrđivanju principa ustavnosti i zakonitosti[1] i u određivanju odgovornosti Vlade FNRJ kao najvišeg izvršnog i upravnog organa državne vlasti u zemlji[2], što čini nov kvalitet u rešavanju pojedinih pitanja ustavnog karaktera zemalja sa socijalističkim uređenjem. Veoma je zanimljivo i značajno pravo svakog građanina da tuži sudu službeno lice za krivična dela učinjena u službenoj dužnosti (član 40). U njemu se, prvi put, na specifičan način rešava i pitanje svojine — uvodi se nov oblik svojine (opštenarodna imovina).[3]

Prema tome, mi se možemo i pohvaliti da je u ovom prvom Ustavu, koji je rađen po uzoru na sovjetski Ustav iz 1936. godine, pitanju odgovornosti poklonjena velika pažnja.

Osim toga, bila je veoma naglašena i odgovornost u vezi sa upravljanjem i korišćenjem opštenarodne imovine. U to vreme, kao što je poznato, državni organi su bili jedini ovlašćeni da upravljaju svim osnovnim sredstvima za proizvodnju.

Opštenarodna imovina, koja je kasnije dobila adekvatniji naziv — društvena svojina, zaštićena je i putem strogih krivičnih sankcija, među koje je jedno vreme spadala i najstroža kazna (smrtna kazna). Takođe su bile propisane i mnogobrojne druge kazne: zatvor, strogi zatvor, konfiskacija imovine i novčana kazna, ali su se sve te kazne odnosile samo na pojedince — na rukovodioca ili službenika, odnosno radnika preduzeća, ustanove, ili na druga lica izvan radnog procesa koja su nanela štetu toj zajedničkoj svojini.

Kada je uveden sistem samoupravljanja, tokom 1950. godine, donošenjem poznatog Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, koji je preteča ustavnih izmena, počinje decentralizacija i deetatizacija državnih funkcija. Tadašnja prava radnih kolektiva su mala u odnosu na delokrug sadašnjih ovlašćenja u samoupravljanju, ali i tada je postojao osnov odgovornosti, to jest primena političko-pravne odgovornosti (mogućnost smenjivanja radničkog saveta).

---

[1] »Organi državne vlasti vrše vlast na osnovu Ustava FNRJ, ustava pojedinih republika, zakona FNRJ, zakona narodnih republika i opštih propisa viših organa državne vlasti.

Svi akti organa državne uprave i organa pravosuđa moraju biti osnovani na zakonu« (član 8. Ustava).

[2] »Vlada FNRJ odgovara i polaže računa o svom radu Narodnoj skupštini FNRJ. U vremenu između dva zasedanja Narodne skupštine FNRJ Vlada je odgovorna i polaže računa o svom radu Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ« (član 77, stav 3. Ustava).

»Članovi Vlade FNRJ krivično su odgovorni za povredu Ustava i zakona pri vršenju službene dužnosti. Oni odgovaraju za štetu koju učine državi nezakonitim radom« (član 84. Ustava).

[3] »Opštenarodna imovina glavni je oslonac države u razvitku narodne privrede. Opštenarodna imovina stoji pod naročitom zaštitom države. Upravljanje i raspolaganje opštenarodnom imovinom određuje se zakonom« (član 16. Ustava).

Digitized by Google

Donošenjem drugih zakona, posebno Ustavnog zakona iz 1953, kojim je izmenjen Ustav iz 1946. godine, daje se daleko širi domen samoupravljanju. Ono se uvodi ne samo u oblasti privrede, nego i vanprivrednim delatnostima (stvara se mogućnost uvođenja samoupravljanja u oblasti prosvete, zdravstva, kulture, socijalne zaštite, socijalnog osiguranja). U okviru zakonodavstva u tom početnom periodu takođe se poklanja pažnja pitanju odgovornosti i zaštiti društvene svojine.

Na šta bi se mogle staviti primedbe sa stanovišta nedostatka regulisanja odgovornosti? To je slučaj odgovornosti organizacija koje vrše javna ovlašćenja, koje su poznate kao javna preduzeća (organizacije, odnosno preduzeća u oblasti saobraćaja, PTT, elektrodistribucija, razne komunalne radne organizacije), gde prava građana, kao korisnika usluga, nisu bila obezbeđena i zagarantovana u pogledu naknade štete, kao što je to bilo kod državnih organa, podrazumevajući tu upravne, pravosudne i druge organe. Tek kasnije ta praznina je popunjena, a naročito pre nekoliko godina — donošenjem Zakona o obligacionim odnosima. Dakle, pitanje regulisanja odgovornosti, u celini gledano, i pored nekih nedostataka, nije bilo zanemareno.

Raskorak između načelnih opredeljenja, proklamacija, pravnih akata i društvene stvarnosti

O ulozi države u socijalizmu još odavno postoje različiti pogledi. Jedni smatraju da je država jedina zajednica u kojoj je moguće ostvariti zakonitost i pravičnost, posredstvom koje se usmerava socijalistički razvoj, a njenim jačanjem postižu društveni ciljevi. Oni pravdaju i sve državne mere, uključujući i postojanje snažnog državnog aparata kao sile za prinudu. Drugi misle da socijalistička država treba da se zasniva na načelima demokratije u pravom smislu te reči, da je ona zajednica političkih i ekonomskih prava, u kojoj je velika većina ljudi srećna i zadovoljna jer, uslovno rečeno, zajednička svojina omogućava ekonomsku jednakost ljudi, a time i njihovu stvarnu ravnopravnost.

Slično tome, i u nas postoje različita gledišta. Neki su uvereni da je država pravna i moralna ustanova, kao što su u davnoj prošlosti mislili poznati pisci Platon i Aristotel, a drugi, pak, autori negiraju potrebu njenog postojanja. Po njihovom mišljenju, u okviru samoupravljanja mogu se rešavati sva pitanja društvenih odnosa. To su ne samo suprotna mišljenja, već i zastranjivanja.

Država je, bez sumnje, neophodna još dugo vremena. Njeno postojanje je uslovljeno stvaranjem besklasnog društva (komunizma), što je sada samo vizija jednog dela čovečanstva. S druge strane, socijalizam, a posebno samoupravni socijalizam, uslovljava deetatizaciju državnih funkcija — njihovo podruštvljavanje, a time i demokratizaciju društva (ostvarivanje Lenjinovog kon-

Digitized by Google

cepta radničkog i društvenog upravljanja). Lenjin je ukazivao kako na potrebu uključivanja radnikâ i građana u upravljanje društvenim poslovima i u proces postepenog odumiranja države kao klasne tvorevine tako i na potrebu njenog postojanja sve do nestanka kapitalizma i klasnog društva.

Naš sistem samoupravljanja predstavlja ne samo novinu već i jedinstven primer u svetu. U njemu je, prvi put u savremenoj istoriji, došlo do tako velikog uključivanja svih slojeva društva, a prvenstveno radničke klase, u upravljanje privredom i svim oblastima društvenog života.

Takav kvalitativan poduhvat polazi od dva bitna uslova: društvene svojine, kao zajedničke osnove društveno-ekonomskog sistema, i društvene svesti kao veoma značajnog činioca izgradnje socijalističkog sistema, a posebno samoupravnog društva.

Uporedo sa uvođenjem i razvojem samoupravljanja nastala je potreba za iznalaženjem novih rešenja, to jest za uvođenjem značajnih novina u uređivanju društvenih odnosa uopšte, a naročito u pogledu upravljanja društvenom svojinom. Svojina je uvek jedno od središnjih pitanja društvenog uređenja.

Uređivanje novih društvenih odnosa putem zakonodavne delatnosti nije jednostavan, već, naprotiv, vrlo komplikovan zadatak. S druge strane, samoupravljanje se ne može izgrađivati samo državnim propisima, jer njegov razvoj uslovljava samoupravnu regulativu koja podrazumeva kreativnost i stvaralaštvo samoupravljačâ, što je takođe složen zadatak.

Prema tome, naš pravni sistem čine dve regulative: državna i samoupravna.

Državna regulativa je imala i sada ima veliku ulogu u regulisanju celokupnih društvenih odnosa, a time i značajan uticaj na razvoj samoupravljanja. Ustavna i zakonska rešenja određuju status organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica (njihova prava i obaveze prema društvenoj zajednici, uključujući prava i obaveze u vezi sa upravljanjem i raspolaganjem društvenom svojinom i sredstvima; utiču na proizvodnju robe i vršenje usluga — određivanjem cena, stvaranjem uslovâ za ravnopravnost na jedinstvenom tržištu, davanjem olakšica pri uvozu odgovarajuće tehnologije i deficitarnih sirovina, davanjem stimulacije pri izvozu roba i drugo). Osim toga, državni organi imaju velika ovlašćenja u vršenju nadzora i kontrole zakonitosti rada svih samoupravnih organizacija i zajednica.

Ukratko, država je putem zakonodavstva i vršenjem drugih funkcija preko određenih organa i organizacija snažno uticala, a kod nekih značajnih pitanja — zaštita društvene svojine i ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti — čak presudno, na razvoj i sadašnje stanje društvenih odnosa. Istina, ne sme se zanemariti ni uticaj samoupravnih subjekata (organizacija i zajednica), jer su i one svojim radom i ponašanjem »doprinele« sadašnjim problemima u nas.

Digitized by Google

Kao što je poznato, u nas se u poslednje vreme mnogo govori o odgovornosti, jer su sve očiglednije posledice nesavesnog rada, zloupotrebe položaja i ovlašćenja, privatizacije vlasti i raznih anomalija. Uzroci tome su višestruki. Na primer, navike iz prošlosti, koje nisu spojive sa novim društvenim odnosima. Zatim, mnoge ljudske slabosti koje prate savremeni svet: trka za karijerom, bogatstvom, udobnim životom bez rada i druge negativne pojave koje rađaju korupciju, mito, šverc i razne oblike kriminalnih delatnosti. Od tih pojava nije imuno ni jedno društveno uređenje, ali one nanose najviše štete socijalizmu kao svetskom procesu, jer narušavaju njegove osnovne vrednosti (stvaranje pravednijeg i humanijeg društva).

Socijalizam pretpostavlja veću etiku i moral društva nego kapitalizam i druge društvene formacije. U tom sklopu naš samoupravni sistem, po svojoj društvenoj nameni, prednjači, pa je i zbog toga njegova uloga i odgovornost, sa stanovišta društvenog razvoja i perspektive, veoma velika.

Na doslednost primene odgovornosti, a time i pravilnosti i doslednosti razvoja našeg samoupravnog sistema, uticali su i razni drugi činioci: *normativizam, formalizam, institucionalizam* i *šefomanija.* O svemu tome potrebno je reći nešto više.

Naš sistem je karakterističan i po velikom broju subjekata (državnih i samoupravnih) ovlašćenih da regulišu društvene odnose. To uslovljava donošenje i velikog broja opštih pravnih akata (propisa). Ali, i u tome se mora pronaći odgovarajuća mera. Naime, ni samoupravno pravo (regulativa) ne može da bude toliko rasuto i difuzno, kao, na primer, u doba feudalizma u kome su pravo propisivali pojedinci ili pojedine porodice (posednici imanja).

Postojanje velikog broja zakona i drugih propisa i njihova česta izmena imaju negativan uticaj na pravnu sigurnost građana i drugih pravnih subjekata, pa i na ustavnost i zakonitost u celini.

U poplavi propisa kakva je sada u nas dve su opasnosti: prvo, u njima se teško snalaze čak i vrsni pravnici, a kamoli neuki građani, i, drugo, to prouzrokuje i preterani formalizam, koji je takođe u nas dosta izražen.

Pre tri godine vršio sam istraživanja i došao do jednog dosta sigurnog zaključka — jer je državne propise lako ustanoviti, oni se objavljuju, počev od saveznih zakona do opštinskih odluka, a na osnovu ispitivanja u jednom broju organizacija udruženog rada i radnih i složenih organizacija i procene izračunavana su samoupravna opšta akta — da je tada bilo oko 3,300.000 svih propisa. Najviše je samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora — oko dva miliona, zatim ostalih samoupravnih opštih akata (statutâ, pravilnikâ i drugih) oko milion i dvesta hiljada i oko sto hiljada državnih propisa. Neka sadašnja, delimična ispitivanja pokazuju da u nas ima svih propisa ukupno oko sedam miliona. Taj podatak, naravno, nije sasvim pouzdan, ali je izvesno da je postojeći broj propisa (državnih i samoupravnih) blizu te brojke. U prilog

Digitized by Google

tome govori i činjenica da zakoni nameću obavezu svakoj radnoj organizaciji da mora imati nekoliko desetina samoupravnih opštih akata (ukupno 52 opšta pravna akta, računajući razne samoupravne i druge sporazume čija je procedura donošenja dosta komplikovana). To znači: državni propisi uslovljavaju ogromnu samoupravnu regulativu, a i njih je veliki broj, pa mnogi s razlogom tvrde da se u nas, u šumi propisa, ne vidi čovek.

U mnogim zakonima, da i ne govorimo o drugim državnim i samoupravnim opštim aktima, ima mnogo protivrečnosti i nejasnoća. Pojedine odredbe liče na razne deklaracije po opširnosti, ali ne i po jasnoći (stilu, logici i terminologiji). Na primer, neki su izračunali da u jednom članu Zakona o udruženom radu (u članu 13) ima 337 reči, ali to nije usamljen slučaj.

Propis, a naročito zakon, treba da bude proizvod svestrano sagledanih društvenih odnosa i regulator usmeravanja društvenih tokova. On mora da bude jasan. Treba se podsetiti misli poznatog nemačkog pravnika Jeringa, koji kaže: »Zakonodavac treba da misli kao filozof, a da govori kao seljak.« Time je hteo da kaže da propis treba da bude pisan tako da ga lako mogu razumeti svi. U tome, kao primer, može poslužiti Opšti imovinski zakonik Crne Gore iz 1888. godine, kojeg je izradio poznati pravnik Valtazar Bogišić.

Od lošeg jezika u propisima proizlaze mnoge neprilike.

U nas, kao što je poznato, ima formalizma kako u vezi sa ostvarivanjem prava i izvršavanjem obaveza radnih ljudi i građana tako i u vršenju funkcija kolektivnih organa (radničkog saveta i drugih organa samoupravljanja i delegatskih skupština), pa je i to jedan od razloga koji se negativno odražavaju na kvalitet rada i postizanje društvenih ciljeva.

Uporedo sa normativizmom i formalizmom izražena je i suviše velika pretnja represijom. Mnogi kažu da nam sistem odgovornosti ne funkcioniše zato što nemamo odgovarajućih kaznenih odredbi. Ja tvrdim da, pored toga što smo u svetu u vrhu lestvice po normativizmu, vodimo i u pogledu pretnje represijom. Ona se, na sreću, u tako velikoj meri ne primenjuje. Ali, primera radi, pođimo od najstrože kazne. Ranije (dok je postojalo jedinstveno materijalno krivično zakonodavstvo — do jula 1977. godine) imali smo mogućnost izricanja smrtne kazne u 46 slučajeva, a sada, prema Saveznom zakonu, ona postoji u 60 slučajeva, a u republičkim i pokrajinskim krivičnim zakonima u 4 do 6 slučajeva. Zatim, postoji oko 3.500 privrednih prestupa, a broj prekršaja se ne može lako ustanoviti, ali se zna sa sigurnošću da prelazi desetinu hiljada, jer ima propisa sa 50, 100, 150, 200, pa i više od 300 zaprećenih prekršaja.

Slično tome, predimenzioniran je i broj organâ i organizacija koje vrše državne funkcije (primenjuju zakone, vrše nadzor i kontrolu rada samoupravnih organizacija i zajednica, staraju se o ustavnosti i zakonitosti i vrše druge poslove). Pored klasičnih državnih organa: pravosuđa, organâ uprave, raznih inspekcijskih

Digitized by Google

službi (ukupno uzev, ima 32 vrste inspekcija), postoji ustavno sudstvo, društvena pravobranilaštva samoupravljanja, sudovi udruženog rada i Služba društvenog knjigovodstva. Svi ti organi i organizacije, koji su i po broju zaposlenih lica veliki, angažovani su na ostvarivanju zakonitosti i zaštite samoupravljanja. Naravno, i delegatske skupštine i njihovi izvršni organi u tome imaju veliku ulogu, a takođe i organi upravljanja i drugi samoupravni organi imaju dužnost da se staraju o pravilnom i zakonitom radu.

Osim toga, izvesno je da sve promene u organizovanju, koje su veoma česte, povećavaju broj, i to znatno, rukovodećih radnih mesta i radnika administracije. Broj zaposlenih u državnoj upravi je veći nego u doba administrativnog perioda, a broj rukovodećih mesta, računajući sve one koji se postavljaju van samoupravnog odlučivanja, prevazilazi sve norme koje poznaje nauka o radu i, posebno, nauka o upravi. U isto vreme nastao je veliki broj samoupravnih interesnih zajednica sa velikim brojem zaposlenih radnika (u administraciji, računovodstvu i slično) i, posebno, rukovodilaca. Isto tako, i u privrednim organizacijama i drugim institucijama i organizacijama, uključujući i društveno-političke organizacije, stalno buja administrativni, »stručni« aparat, a posebno onih koji su po svom tretmanu van samoupravljanja jer im drugi (van samoupravnih organa) određuju lični dohodak, bolje reći, platu, rešavaju stambeno pitanje i najčešće odlučuju o unapređenju, rasporedu nakon isteka roka na koji su imenovani, odnosno postavljeni. To je svojevrstan fenomen našeg samoupravnog društva, u kome je pretpostavka izjednačavanje ljudi u svim političkim i ekonomskim pravima. U sklopu toga treba pomenuti da je skorašnja reorganizacija, takozvana ourizacija, toliko povećala broj rukovodilaca da ima mnogo primera gde umesto dva, odnosno tri direktora, sada postoji dvadeset, pedeset, sto, pa čak i više raznih direktora i njihovih zamenika. Primer toga su, pored ostalog, velike radne organizacije i banke. Kadrovsku politiku vodi uzak krug ljudi (bar u većini slučajeva), čiji je cilj da sebi i svojim srodnicima i prijateljima obezbeđuju vlast i privilegije. To je dovelo do toga da isti ljudi stalno zadržavaju funkcije.

Prema tome, nije problem u nedostatku propisâ i institucija, već u raskoraku između utvrđenih načela, politike, proklamacija i propisa i stvarnog života, rada i ponašanja ljudi, što je dovelo do raznih deformacija u sistemu.

Zbog svega toga mi se ne možemo pohvaliti ni sa ostvarivanjm ustavnosti i zakonitosti, naročito u jednom periodu. Pomenimo poznati primer — pravo na rad i »moralno-politička podobnost«. Ustavni osnov za takav uslov postoji samo za sudije redovnih sudova (sudova opšte nadležnosti), ali je i tada obuhvaćen postupkom za izbor, bez posebnih dokaza.

Taj famozni i s razlogom mnogo kritikovan uslov uveden je prvo u oblasti obrazovanja. To se rešenje iz jednog zakona ubrzo prenosi u mnoge druge (u preko devedeset zakona) i u mnogo-

Digitized by Google

brojna samoupravna opšta akta (čak je i za čistačicu na određeno vreme tražen taj uslov). Na neodrživost takvog uslova ukazano je mnogo puta i sa stanovišta prava i morala, ali je on zadržan dugo vremena (i sada postoji u mnogobrojnim opštim aktima). Istina, taj uslov je izostavljen iz zakona, jer je, pored ostalog, to bilo u suprotnosti i sa nekim međunarodnim aktima koje je prihvatila i naša zemlja, što je pričinilo štetu našem ugledu. To je školski primer kršenja ustavnosti i zakonitosti. Ali, na žalost, treba reći i to da su neki sudovi udruženog rada, i to najviši sudovi te vrste, pa i neki ustavni sudovi, naopako shvatali i tumačili taj uslov, kao i to da ima pokušaja ponovnog uvođenja takvog uslova u neke zakone i njegovog zadržavanja u samoupravnoj regulativi, gde u znatnoj meri još postoji i dopušta se proizvoljnost u tumačenju i razne zloupotrebe.

Ustavnost i zakonitost se moraju celovito posmatrati, sa stanovišta usklađenosti pravnih propisa sa utvrđenim pravnim poretkom, njegovim skladnim funkcionisanjem, sa stanovišta jednakosti primene propisa na sve građane i druge pravne subjekte, a ne kako to neki jednostrano gledaju, prema broju kažnjenih lica u okviru krivične i drugih vrsta odgovornosti. U nas bi se moglo navesti dosta primera različitog primenjivanja zakona, ali pomenimo samo ispitivanje porekla imovine (zna se da su mnogi zaobiđeni i da su zakoni primenjeni na jedan broj zanatlija, penzionera itd.), iako su razni oblici neosnovanog bogaćenja, kao što su izbegavanje obaveza prema društvenoj zajednici, samovlasno zauzeće društvene svojine, grupno-svojinsko ponašanje, pljačka, špekulacija i dr., prouzrokovali velike imovinske razlike i nepravilnosti).

Naopako shvaćena odgovornost

Smisao i suština odgovornosti je veoma dobro izražena još davno, u odredbama Opšteg statuta međunarodnog radničkog udruženja, u formulaciji koju je Marks izradio prilikom osnivanja Prve internacionale, a ona glasi: »Nema prava bez dužnosti, nema dužnosti bez prava.«

Ova Marksova deviza je u nas već duže vremena zanemarena, pa čak i negirana. Ona je u mnogo čemu naopako shvaćena i primenjivana. Mnogi koji su imali (i sada imaju) velika ovlašćenja, to jest prava, nisu imali i dužnosti (snošenje odgovornosti za svoj rad i ponašanje). Za razne propuste, promašaje, zloupotrebe vlasti, privatizaciju društvene svojine i druge nezakonite radnje, koje se graniče sa teškim oblicima kriminala, nisu ni pozivani na odgovornost ili se, pak, sve to završavalo prelaskom na drugu dužnost, ponekad čak i važniju. Osim toga, i za mnoge krupne promašaje niko nije snosio odgovornost. U tom sklopu pomenimo, primera radi, da neki naučnici iz oblasti ekonomije ističu da nam je privredna reforma iz 1965. godine nanela, pored drugih, i ma-

Digitized by Google

terijalnu štetu za nekoliko hiljada milijardi dinara. Ne znam da li je to tačno, ali do sada to niko nije demantovao, a bilo je neophodno da se posle tako krupnih izmena u društveno-ekonomskom sistemu sačini potpuna analiza i prezentira svim ljudima, jer je na tom planu bila usmerena veoma široka društvena akcija. Zatim, zna se da smo godinama mnogo izdvajali za oblast obrazovanja (oko šest odsto od nacionalnog dohotka), da je visoko školstvo predimenzionirano i loše usmereno, a da se u to doba naplaćivala školarina radnicima za osnovno obrazovanje (period 1958—1964), ali ni za to niko nije pozvan na odgovornost.

I danas se odgovornost pogrešno shvata i tumači. U mnogim raspravama ima i zastranjivanja. Na primer, između kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti stavlja se znak jednakosti — smatra se da svi podjednako snose odgovornost.

Odgovornost danas, u savremenim državama, podrazumeva ličnu odgovornost. To je pravilo za primenu svih vrsta pravne odgovornosti (krivičnu, prekršajnu i drugu). Izuzetno, primenjuje se kolektivna, takozvana solidarna odgovornost, i to, uglavnom, kao politička odgovornost (opoziv, smenjivanje sa dužnosti, u nas izuzetno i raspuštanje organa upravljanja). Kolektivna odgovornost je, po pravilu, moralna i politička. Samo u nekim izuzetnim slučajevima može se primeniti pravna odgovornost, na primer, krivična odgovornost organâ upravljanja, ali se i tada posebno utvrđuje krivica.

U odgovornost spada savesno ponašanje i uspešno izvršavanje zadataka od strane pojedinca, a celovitost ostvarivanja društvenih ciljeva kada je u pitanju kolegijalni organ ili pojedinac sa velikim ovlašćenjima.

Isticanje parole »svi smo odgovorni« svesno ili nesvesno prikriva, pa i negira odgovornost.

U celini gledano, odgovornost je odavno problem našeg društva. Može se sa sigurnošću tvrditi da su nagomilani problemi, koji nisu mali (prezaduženost, nezaposlenost, inflacija, velike imovinske i druge razlike itd.) uglavnom produkt neodgovornosti. Zbog neodgovornosti nastala je prava borba za fotelje. Veliki broj ljudi bi se prihvatio i položaja ministra za atomsku fiziku (kada bi takvo mesto postojalo), iako o tome nema pojma. Takvo ponašanje, koje godinama traje, stvorilo je kod mnogih ljudi apatiju, averziju i pasivnu rezistenciju, što je, takođe, svojevrstan problem.

Zbog svega toga neophodne su izmene u oblasti prava i ekonomije i revolucija u oblasti morala — bez toga nema društvenog napretka. To podrazumeva razvlašćivanje mnogih, a biranje sposobnih ljudi koji, pored toga, imaju moralne kvalitete.

Digitized by Google

Lazar Raonić

U praktičnom ostvarivanju zakonitosti ogleda se stabilnost zajednice

Pravni poredak, autoritativno i relativno definisano, normativno uobličava društveno-ekonomsku, političku, pa i idejnu samobitnost zajednice, ističe suštinske pravce društvenih kretanja i iskazuje osnovne odnose. S obzirom na to, u naslovnoj temi ovog okruglog stola treba da posvetimo srazmjernu pažnju upravo praktičnom ostvarivanju zakonitosti. Sa tog stanovišta, može se neposredno sagledati veliki broj bitnih problema koji su u vezi s temom ove rasprave.

Jer, jedino ono društvo u kome se uspješno ostvaruje zakonitost može da bude sposobno da dostigne visoko deklarisane idejne, političke, normativne i druge progresivne uzuse i ciljeve. To je uslov da neka zemlja uđe u krug ne samo progresivnih i demokratskih, nego i uopšte savremeno uređenih državnih organizacija i prosvećenih zajednica.

Ostvarivanje zakonitosti je zato jedan od osnovnih ciljeva u stalnom političkom programu, naročito kad je riječ o zajednici koja mora da posvećuje toliku pažnju čvrstoj organizovanosti svog društvenog bića na demokratskim osnovama i stabilizovanju svojih konkretnih unutrašnjih odnosa i razvoja.

Stepen praktičnog ostvarivanja zakonitosti nesumnjivo ulazi među bitne kriterijume za političko i moralno vrednovanje sistema konkretne društvene zajednice. To se, izgleda, često gubi iz

Digitized by Google

vida, pa se olako javno iznose veoma negativne i nerealne ocene opšteg stanja zakonitosti u našem društvu, što svakako može da ima loše političke posledice. Sigurno je da na negativnoj ocjeni toga stanja mogu da se temelje razne teorije koje opovrgavaju suštinske vrijednosti sistema, koje osporavaju prihvatljivost idejnih premisa i suštinskih odnosa na kojima se sistem temelji, kao i podobnost naših osnovnih ciljeva; na njima može da se zasniva i politička propaganda koja se ustremljuje na destrukciju ustavnog poretka, na sprečavanje i otežavanje ostvarivanja usvojenih bitnih programa.

S obzirom na to, opasno je gubiti iz vida ili prećutkivati one brojne argumente koji su osnova za afirmativnu sliku stanja zakonitosti kod nas. Da pomenem samo neke:

— Jugoslavija je rijetka zemlja u svijetu u kojoj kriminal nije rastao tokom desetogodišnjeg perioda (statistički obrađeno vreme 1971—1981) i da nije zabrinjavajućeg porasta privrednog kriminaliteta i povećanja broja političkih delikata (uglavnom zbog događaja na Kosovu) bili bismo jedina savremena zajednica u kojoj kriminalitet ozbiljno opada;

— vrlo je visok procent zakonitih odluka naših sudova;

— jugoslovenski procesni zakoni, po kojima se vode postupci za donošenje pojedinačnih pravnih akata, pružaju strankama mnoge kautele da svoje zakonite interese i prava mogu uspješno štititi i ostvarivati. U tim zakonima su uvaženi savremeni demokratični dokazni principi i otvorene široke mogućnosti za korišćenje aktuelnih naučnih dostignuća radi pouzdanog dokazivanja činjenica; stranke raspolažu raznovrsnim pravnim lijekovima, čija je upotreba dosljedno zagarantovana sankcijama protiv nezakonitih postupaka i nepravilnih pravnih akata;

— ustavno je zagarantovana sudska zaštita protiv nezakonitih konačnih akata organa uprave, što je tipičan demokratski postulat našeg ustavnog uređenja, to jest garancija protiv zloupotrebe efikasne upravne vlasti, toliko izložene opasnostima od birokratizacije, prevlasti diskrecione volje i pragmatizma;

— sistem ustavnog sudstva (po kome se bitno razlikujemo od drugih socijalističkih država) funkcionalna je snaga za obezbjeđivanje zakonitosti opštih pravnih akata.

Ima i drugih brojnih argumenata na osnovu kojih zaista mora da proizlazi afirmativna slika opšteg stanja zakonitosti u našem društvu.

Međutim, u okviru rasprave na ovom okruglom stolu nije potrebno da se iznose penegirici sistemu i apologetika postojećeg stanja. Naprotiv, izgleda djelotvornije da se kritički i sasvim otvoreno akcentiraju činjenice koje predstavljaju smetnje za ostvarivanje sistema i, posebno, za postizanje višeg stepena legaliteta i doslednijeg sprovođenja pravnog poretka. Stoga ću se u svojem izlaganju pretežno interesovati o onim činjenicama koje se ovako ocenjuju u javnom mnjenju, u stručnoj i dnevnoj informatici, pa

Digitized by Google

i u naučnim raspravama. Neke od tih kritika stanja zakonitosti u nas odista su pretjerane, a pojedini argumenti se iznose i u obrnutom smislu od onog koji realno imaju.

1. Tvrdi se, recimo, da naš pravni poredak nije ostvarljiv u praksi zbog određenih njegovih suštinskih svojstava, koja proizlaze otuda što kod nas postoji paralelizam državne i samoupravne normativne djelatnosti, decentralizacija normativne vlasti, podijeljenost te vlasti zbog respektovanja federativnog karaktera državnog uređenja, kao i drugi oblici difuzije izvorâ normativne vlasti. Ima mišljenja da se u sistemu sa toliko raznovrsnih opštih normi i mnoštvom različitih nosilaca normativne vlasti pravni poredak ne može izgraditi koherentno, pa da se stoga ni u praksi ne može dosljedno sprovesti. Ovdje se govori o argumentima koji su posljedica (u pravnom sistemu) ostvarene samoupravnosti, decentralizacije i deetatizacije političkog života, to jest dostignuća socijalističke samoupravne demokratije.

U pravnoj, sociološkoj i politikološkoj nauci nije sporno da je demokratija pretpostavka za pretežnu saglasnost članova društva sa zakonitošću, pošto u demokratskim uslovima normativni poredak izgrađuje ona vlast koja se izražava voljom i potrebama većine. Pomenute demokratske faktore i instrumente preporučuje nauka, upravo stoga, kao sredstva i političke pretpostavke za jačanje zakonitosti. Na drugoj strani, bez strogog poštovanja zakonitosti demokratija i ne može da funkcioniše, jer je to podloga za ostvarivanje jednakosti, garancije interesa većine i društvene solidarnosti, riječju, demokratskog života.

Jedino ako bi se samoupravljanje, kao najviši dosadašnji domašaj u razvoju demokratije, nakaradno shvatalo kao neograničeno pravo, to jest apsolutna vlast (čime bi se izjednačavalo sa neograničenom samovoljom, autarhijom i terorom separatnih interesa — nasuprot društvenim interesima i slobodi čovjekovoj), moglo bi se reći da između naše demokratije i zakonitosti postoji nesaglasnost, odnosno da neki atributi samoupravne demokratije uslovljavaju nemogućnost zakonitosti.

2. Nestabilnost našeg društva, kao smetnja za izgradnju trajnog normativnog sistema (a jedino takav sistem, dugom primenom u praksi i trajnijim postojanjem u pravnom životu, može da pređe u navike, da postane sadržina morala, kulture i mentaliteta, te da se spontano i dosledno poštuje), bez sumnje se ističe pretjerano, pa i neistinito. Prvenstveno je tu u pitanju pogrešno poimanje: koje se društvo može smatrati stabilnim.

Ne može se stabilnim smatrati ono društvo koje se tromo i teško probija ka progresu, zbog nataloženih ili energično nametnutih otpora konzervativizma, ostajući zbog toga nemoderno, retrogradno i anahronično. Takvo konzervativno društvo je, naprotiv, nestabilno, na udaru je dijalektičkih zakonitosti, jer je uzaludno statičnost proglašavati za stabilnost.

Stabilno može da bude jedino ono društvo pred kojim na putu stalnog razvitka (progresivnih promjena) nema neotklonjivih

Digitized by Google

prepreka. Naše društvo je baš zbog toga stabilno što je uspjelo da na nesumnjivim idejnim osnovama koncipira jasan program svog pouzdanog svestranog trajnog političkog, društvenog, kulturnog i materijalnog napretka u uslovima socijalističke samoupravne demokratije. Kao što je trajan taj program, tako mora da bude stabilan i stalan i njegov pravni izraz.

Ustav, Zakon o udruženom radu i drugi zakoni kojima se pravno uobličava naša politička i društveno-ekonomska samosvojnost i osnovni unutrašnji odnosi i kretanja, moraju da budu trajni i stabilni toliko koliko je jugoslovenska zajednica nepokolebljivo čvrsta u svojim bitnim idejnim opredjeljenjima. Koliko u praksi podržavamo i dosljedno poštujemo taj suštinski i stalni sadržaj pravnog poretka toliko ćemo biti društvo u kome su na nivou visokih savremenih etičkih normi zaista ostvarena ljudska prava i društveno priznati interesi, samoupravnost, jednakost društvenih položaja i ravnopravnost subjekata.

Nema razloga da ne budu dugotrajno stabilni i svi oni propisi koji, da kažem, detaljizuju ovu osnovu pravnog poretka, konkretizujući odgovornost i zaštićujući najvažnija dobra, regulišući obligacione, stvarno-pravne, statusne i druge odnose, kao i postupke u kojima se pojedinačnim pravnim aktima odlučuje o položaju i pravima subjekata. Takvi mogu da budu svi propisi koji ulaze u matični sadržaj pravnog sistema. To, naravno, ne znači da su ovi propisi nepromjenljive dogme koje ne treba usavršavati i modernizovati, ali je sigurno da njihov osnovni sadržaj može da podnese iskušenje i ispite u dugom vremenskom opstajanju. Toliko dugom koliko se energičnije borimo za onaj društveno-ekonomski i politički sistem koje ti propisi pravno uobličavaju; toliko, dakle, koliko značaj i uzvišenost osnovnih ciljeva nadvladavaju oportunizam i kapitulantstvo pred teškoćama i preprekama na putu revolucionarnog progresa.

Kad ovde govorim o stabilnosti i trajnosti osnova našeg pravnog sistema, razumljivo je da ostavljam po strani i prepuštam posebnoj kritici one česte i nepotrebne promjene propisa, kad, umjesto mjera dnevne politike i operativnog rada, mislimo da cilj može biti postizan intervencijama na postojećim propisima. Tim čestim i neopravdanim izmjenama zaista stvaramo privid o privremenosti i nestabilnosti čak i samih fundamenata pravnog poretka.

3. O nestabilnosti je riječ kad se na utvrđenom putu opšteg razvitka ispriječe nagomilane prepreke, kao što su sadašnje naše privredne teškoće, koje se u normalnom razvojnom procesu teško prevazilaze, pa njihovo savlađivanje zahteva izuzetne solidarne napore zajednice, odricanja i energične mere praktične politike. Takva aktuelna politička akcija mora da se sprovodi i autoritativnim efikasnim mjerama i odlučnim pravnim sredstvima.

U takvim okolnostima, to jest u okviru naporâ da se ostvari stabilizacija, mora se beskompromisno insistirati na dosljednom

Digitized by Google

sprovođenju u praksi postojećeg pravnog poretka, ali se isto tako moraju donositi, makar kao *ultima ratio*, poneki propisi o vanrednim intervencijama. Tako nastaje takozvano „interventno pravo", koje karakterišu palijativnost, privremenost i pojačana represivnost. I u samom naslovu tih propisa ponekad se vidi njihova vremenska ograničenost (Zakon o privremenoj zabrani..., Zakon o privremenom prestanku važenja... i slični), a u nekim interventnim zakonima sankcije svojom strogošću odudaraju od uobičajenih standarda redovnog pravnog sistema. U pravnom poretku interventne pravne norme izgledaju disonantno.

Na osnovu osobenosti tog »interventnog prava« i stepena u kojem se ono poštuje i primjenjuje ne može se ocjenjivati opšte stanje zakonitosti u društvu (to može da bude i politički štetno) — jer su to, prije svega, argumenti kojima se dokazuje koliko se uspješno ostvaruje aktuelna politika zbog čijeg su sprovođenja interventni propisi doneseni.

To nikako ne znači da u primjeni i poštovanju ovih propisa smije da bude manje discipline i dosljednosti. Naprotiv! Za primjenom interventnih zakona moramo stajati toliko energično koliko su kategorične potrebe da se ostvare ciljevi politike u čijoj su oni funkciji. A ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije u postojećim našim uslovima ravno je borbi za opstanak. Koliko političkom i pravnom efikasnošću, kao i cjelokupnim naporima zajednice, uspijemo da skratimo vrijeme stabilizovanja privrede, toliko će se prije i naš normativni poredak osloboditi „interventnog prava« kao neprijatne izrasline. Ako bi, međutim, to vrijeme trajalo predugo, ne bi se moglo negirati da i to pravo, sa svim svojim posljedicama, označava i opšte karakteristike stanja naše zakonitosti (a donekle i našeg opšteg društveno-političkog stanja).

4. U našem društvenom životu ima negativnih pojava koje su, bez sumnje, krajnje ozbiljne prepreke i za izgradnju skladnog pravnog poretka i za dosljedno sprovođenje postojećih propisa, koje, dakle, onemogućavaju praktično ostvarivanje zakonitosti, ne samo u formalno-pravnom smislu, nego, i pogotovu, postizanje zakonitosti u smislu njenog društvenog i političkog sadržaja (dakle, zakonitosti u materijalnom, odnosno, tačnije, empirijskom značenju). Ovdje mislimo na pojave koje onemogućavaju dosljedno oživotvoravanje baš onog smisla pravnog poretka koji ima najveću političku važnost. Naša teorijska, naučna, a naročito ideološka misao politikološkim i sociološkim kauzalno-eksplikativnim posmatranjem dovoljno rasvjetljava društvenu podlogu propisâ i otkriva koje su to naše pravne norme stvarni izraz volje i interesa nadmoćne političke snage u nas, to jest vlasti radničke klase. U stvari, nema spora o tome koji su to propisi u pravnom sistemu sa kojima se moraju usaglasiti sve ostale opšte pravne norme. I pored toga, istina je, na žalost, da, zbog uticaja koji na izgradnju pravnog poretka vrše određene društveno negativne pojave i tendencije, imamo i propise koji protivreče smislu pravnog sistema. Te negativne pojave i tendencije su naročito birokratizam, lokal-

Digitized by Google

ni etatizam i tehnobirokratska vlast u organizaciji udruženog rada, grupno-svojinska psihologija i druge.

To nijesu odnosi i pojave koji bi nužno proizlazili iz postojećeg pravnog uređenja. Međutim, to jesu one negativne tendencije i iskustva u našem društvenom životu koje su nesumnjivo u interakciji sa pravnim poretkom i treba im posvećivati pažnju sa stanovišta praktičnog ostvarivanja zakonitosti. Te pojave djeluju na štetu zakonitosti, a zakonitost je efikasno i preporučljivo sredstvo za njihovo sprečavanje.

Etatizam i tehnobirokratska vlast sadrže u sebi jaku težnju ka nezavisnom (od pravnog poretka otuđenom) normativnom uređivanju odnosâ, to jest ka lokalnom pravnom autonomizmu. O tome se više ne govori u nas samo zbog poznate bojazni na koju ukazuje marksistička ideologija i naučna misao, već kao o iskustvu koje je višestruko potvrđeno u društvenoj praksi i o stvarnosti koju zapažamo u našoj današnjici. Pomenute snage žele da svoje sebične interese opravdaju i zaštite pravnim propisima, bez obzira na to da li se ti propisi uklapaju u pravni poredak, odnosno i onda kada je očigledno da se poseže za sredstvima koja odstupaju od principâ na kojima su ustavno i zakonski uređeni društveno-politički odnosi.

To dovodi do stvaranja pravnih normi koje nisu u saglasnosti sa opštom politikom društva, a još češće do pritisaka da se pravo u pojedinačnim aktima pogrešno primeni. Pravna praksa odslikava, na taj način, opšte stanje sukobljenih interesa i moći različitih društvenih snaga koje ugrožava zakonitost.

Kad u normativnom uređivanju odnosâ dođe do toga da pojedinačni ili grupni egoistički ciljevi i interesi dobiju pravnu zaštitu kao da su to opšti društveni interesi, mora u primjeni takvih propisa dolaziti do zabuna, nedoumica, konfuzije i opšte pravne nesigurnosti.

U sam naš pravni sistem ugrađeni su, doduše, demokratizovani instrumenti pomoću kojih bi se morale izbjeći sve takve opasnosti za pravni poredak. Tako Kardelj ukazuje: »I upravo zato da se pojedinačni, odnosno parcijalni ili specifični interesi ne bi prikazivali kao opšti društveni interesi, ili da se oni ne bi nametali političkom snagom, ili da ih ne bi nametao aparat vlasti, neophodno je da se naš demokratski sistem na svim svojim nivoima i na svim područjima društvenog života što više razvija na principima samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja . . .«.

Društveno dogovaranje, kao ovako usmjerena normativna djelatnost treba, prema tome, da predstavlja oruđe protiv destrukcije pravnog poretka i da zauzima sve istaknutije mjesto u pravnom uređivanju odnosâ. Ukoliko se samoupravnim normativnim uređivanjem zaštićuju opšti društveni interesi, ostvaruje udruživanje na ustavnim principima i na odnosima koncipiranim u Zakonu o udruženom radu, ako se postiže ravnopravan društveno-ekonomski položaj subjekata materijalne proizvodnje, organizuje privre-

Digitized by Google

da i jača njena ukupna efikasnost na cijelom prostoru jedinstvenog tržišta — tada najvažniji samoupravni opšti akti stvarno mogu i moraju odlučujuće uticati na jačanje pravnog sistema. Takve samoupravne norme su sigurna i instruktivna osnova za cjelokupno samoupravno pravo, dakle, garancija da se ono razvija u potpunoj saglasnosti sa opštim pravnim poretkom i da istovremeno izražava samoupravnost subjekata i njihove usaglašeno priznate pluralističke interese i specifičnosti.

Pod uslovima da se uspješno ostvare ovakve pretpostavke, izostala bi opasnost da raznovrsni samoupravni opšti akti mnogobrojnih subjekata svojom cjelinom konstituišu jedno partikularno, anarhično, arbitrerno i nejednako pravo, zasnovano na idejama sebičnosti, koje kao takvo ne bi moglo da pristoji skladnom pravnom poretku.

Međutim, ako se često donose samoupravni opšti akti kojima se, obrnuto, štite sebični lokalistički interesi, prikriva odgovornost za protivpravna ponašanja i odnose, obezbeđuje monopolistički položaj, parceliše tržište, omogućava izigravanje društvenih obaveza ili razne špekulacije u deviznim, spoljnotrgovinskim, monetarnim i drugim poslovima i slično (a iskustvo prakse veoma ozbiljno upozorava na takve pojave), — to onda pokazuje da pomenute otuđene snage i štetne pojave u društvu ostvaruju jak negativan uticaj na samoupravno pravo. Ono tada ne može odigrati svoju bitnu pozitivnu ulogu koja mu je namijenjena u pravnom sistemu.

U takvim okolnostima su neophodne česte pravne mjere državnih organa kao što su: palijativne normativne intervencije šire društvene zajednice, manjkavi zakoni pripremljeni po hitnom postupku i bez demokratske procedure, razne restrikcije, mnoštvo kažnjivih inkriminacija, kao i druga sredstva pojačane državne represije. Državnim propisima se tada sve češće regulišu i oni odnosi koji treba da se uređuju samoupravnim opštim aktima.

Sve to, nesumnjivo, ima jasne posljedice i na kvalitet pravnog sistema i na razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Čak i uz pretpostavku da u samom normativnom sistemu nema posljedica štetnog uticaja lokaletatizma, tehnobirokratije, grupno-svojinske psihologije i uskih egoističkih interesa, negativno djelovanje ovakvih snaga na ostvarivanje zakonitosti u praksi je veoma izražajno.

Te snage se aktivno suprotstavljaju svakom poretku stabilnih odnosa koji je protivan njihovim interesima i egoizmu. Kad su propisi smetnja njihovom politikantskom pragmatizmu, onda one nastoje da oslabe efikasan uticaj i moralni ugled prava. U tim nastojanjima dosljedna primjena prava se etiketira kao uska birokratska krutost i činovnička psihologija, a nekada se i otvoreno istupa protiv pravne represije. Zbog toga, recimo, nijesu malobrojni slučajevi da se ljudi, koji su dosljednom primenom propisa kažnjeni za privredne prestupe kojima se narušava opšta politika društva, istovremeno uzdižu na društvenoj ljestvici podrškom ovakvih snaga. Ima veličanja »menadžerskih sposobnosti«

Digitized by Google

špekulanata, koji gaženjem prava zagrabljuju protivpravnu korist na štetu šire zajednice i drugih članova društva.

Sve to u nekim lokalitetima stvara opštu atmosferu — da je isplativo ako se ne poštuje pravni poredak, pa se stoga širi bezakonje. U atmosferi bezakonja ponegdje se masovno ne izvršavaju pravne obaveze (ne plaćaju se, recimo, stanarine, utrošak energije i druge obaveze prema zajednici, zanemaruje se odgovornost u vezi sa saobraćajnim i drugim propisima u pogledu minimalnog reda i društvene discipline — u stvari, odbija se poštovanje postojećeg pravnog poretka).

Ako se dešavaju, makar i pojedinačni, slučajevi da se i autoritativni državni organi službeno izjašnjavaju da »nema uslova da se i dalje primjenjuje« propis šire društvene zajednice kad primjena tog propisa ozbiljno odudara od materijalnog interesa uže zajednice — postaje jasno koliko ekonomske teškoće stvaraju i nenamjerne saveznike takvih pojava i tendencija.

Ukoliko se lokalni protekcionizam i etatizam povezuju sa nacionalizmom i buržoasko-liberalističkom ideologijom, pojačava se opasnost ne samo od uporne opstrukcije opštem pravnom poretku, nego i od kontrarevolucionarne političke opozicije. Pred takvom opasnošću dosljedna zakonitost postaje efikasno neposredno sredstvo u rukama političkih snaga koje se zalažu za stabilizovanje ekonomskog i političkog života. Dosljedna zakonitost je podrška političkim snagama koje ostvaruju program progresivnih promjena u dubini društvenog bića. Za otklanjanje nezakonitosti koje su posljedica djelovanja ovih štetnih pojava i antisamoupravnih snaga odgovornost prvenstveno moraju da snose Savez komunista i drugi subjektivni faktori, jer stručni organi tu imaju ipak samo ulogu instrumenata u konkretnom životnom sprovođenju najšire politike društva. Političke snage moraju predano da podržavaju stručni rad na učvršćivanju, izgradnji i praktičnoj primjeni pravnog sistema, koji, na podlozi svoje stručnosti i visoke društveno-političke svijesti i odgovornosti, obavljaju nadležni organi.

5. U samoj djelatnosti izrade propisâ kojom se izgrađuje pravni sistem ima slabosti, koje kao posljedicu stvaraju teškoće u praktičnom sprovođenju sistema. Ta odgovorna i složena stručna djelatnost mora, po svojoj prirodi, da nailazi na prepreke i probleme koje ni posebno profesionalno iskustvo ni visoka pravnična kultura i mudrost ne mogu lako da prevaziđu. To, međutim, ne može da služi kao argument za neke postavke da je koherentan poredak nemoguće izgraditi i da su kod nas neostvarljivi takvi propisi koji se mogu apsolutno i dosljedno primjenjivati. Teškoće koje se isprečavaju pred kreatorima opštih pravnih normi nijesu zanemarene u postojećoj pravnoj literaturi i nema razloga da ih ovdje sve pominjemo.

Ipak, da akcentiram jednu činjenicu koja je, čini se, najistaknutija među metodološkim i pravno-političkim manama normativnog rada, i to baš sa stanovišta mogućnosti za praktičnu primjenu propisa.

Digitized by Google

Profuzija pravnih normi (u stvari, to je opšta bolest prava svih razvijenih država današnjice — »inflacija propisa«) dostigla je u našem sistemu obim koji prevazilazi čak i mogućnosti imaginacije. Mnoštvo i obimnost naših propisa doista je ozbiljno pitanje. Ako je broj važećih propisa veći, recimo, i od onog broja riječi maternjeg jezika koji u literarnom djelu jedva postiže priznat književni stvaralac, teško je očekivati da će svi oni kojima su namijenjene tolike pravne odredbe moći da ih u cijelosti razumiju, da se njima služe i da ih poštuju. (Na primjer, »Službeni list SFRJ« dostigao je u protekloj deceniji preko 16.000 stranica, a sa djelom koji objavljuje međunarodne ugovore čak preko 27.000 stranica! Normativna produkcija organâ užih društveno-političkih zajednica ne zaostaje za saveznom zakonodavnom djelatnošću, a samoupravni propisi su možda i najbrojniji.)

Veliku uslugu interesu praktičnog ostvarivanja zakonitosti pružio bi neki osmišljeni program kojim bi se pravni propisi učinili sagledivijim. Moralo bi se proučiti šta bi u tom smislu, pored nastojanja da se broj propisa svede na razumnu mjeru, mogla da pruži kompjuterska tehnika i uopšte modernizovanje informatike o izvorima prava.

I pored svega, o sagledivosti izvorâ našeg prava neki iznose pogrešne, suviše sive slike, što može da služi kao argument kojim se pravda odstupanje od propisâ, ali i da se ospori praktična mogućnost disciplinovane primjene postojećeg sistema. Služi se, recimo, podacima o milionskim brojevima samoupravnih propisa, što bi samo po sebi impliciralo pretpostavku o realnoj nemogućnosti njihovog poštovanja. Tako se, naravno, nameće jedan potpuno netačan privid, jer se zbiraju istovrsni samoupravni opšti akti mnogobrojnih OOUR-a i radnih zajednica, koji su uglavnom identični po sadržaju i predočavaju se kao raznoglasni propisi. Zapostavlja se i činjenica da se konkretni samoupravni akti odnose samo na onaj broj subjekata koji ih bez teškoća može upoznati, da ne kažem, samo na one koji su te propise doneli. Ne želi li se pokadšto time izazvati uvjerenje da naš pravni poredak i ne može u cjelosti da počiva na jedinstvenim klasnim osnovama i idejnim premisama?

Danas ima i nekih činjenica koje sigurno dovode u pitanje pozitivnu ocenu realnog stanja zakonitosti, činjenica koje se nedovoljno imaju u vidu. Aktuelna situacija na području privrednog kriminaliteta takva je, recimo, da se njen razoran uticaj na zakonitost (to jest na postizanje sistemskih postavki društvenog življenja) u našem društvu teško mogu sagledati, a kamoli prenaglasiti. Ekspanzija privrednog kriminaliteta je savremena karakteristika u nekim razvijenim zemljama (govori se o preseljavanju kriminalnih podzemlja u poslovne kabinete), ali i u pojedinim zemljama u razvoju. To zastrašujuće kretanje, zazlo, nije zaobišlo ni našu zemlju.

Privredni kriminalitet ne djeluje zastrašujuće samo zbog materijalnih posljedica, naročito ozbiljnih u vremenu postojećih pri-

Digitized by Google

vrednih teškoća, nego i neuporedivo više zbog političkih, socijalnih, psiholoških, etičkih i drugih reperkusija na opštu atmosferu i odnose u društvu.

U nekim svojim najsloženijim i najopasnijim vidovima napadi na društvenu imovinu spajaju koristoljubive motive i neprijateljske namjere prema našoj zemlji, pa se razni protivnici i obični lopovi ujedinjuju u istoj djelatnosti, ugrožavajući naše ekonomske temelje.

Masovnost privrednog kriminaliteta (koja se ponegdje vidi i u hipertrofiranoj slici) dovodi u sumnju funkcionalnost samozaštitnog mehanizma, ugrožava ugled onih faktora našeg političkog ustrojstva kojima je zadatak da se pravnim sredstvima bore protiv društveno opasnih pojava. To nagriza i moral (jer vjerovanje da se nekažnjivo često može postizati materijalno blagostanje okuražuje potencijalne kriminalce), a koleba i uvjerenje da je suština položaja čovjeka u našem društvu oslonjena na rad i njegove rezultate. Sporost i nemoć u represiji najsloženijih vidova ovog kriminala gdje su učinioci lica koja su uživala znatniji društveni položaj i ugled pothranjuje insinuacije o razmahu korupcije, moralnoj čistoti društva itd.

Ako ne uspjemo da suzbijemo negativan trend u oblasti privrednog kriminala, da unaprijedimo efikasnost represije i da postojeće stanje ovdje popravimo, ugled sistema je pred iskušenjem.

Razumije se da u jednom ovakvom izlaganju ne možemo pretendovati na iscrpne ocjene o svim faktorima koji su smetnja za dosljednije ostvarivanje sistema, pa ni sa stanovišta pravničkog posmatranja. Osobito se ne mogu saopštiti sve sugestije za unapređenje postojećeg stanja. Ali, nesumnjivo je da boljim rezultatima vodi jačanje onih elemenata sistema koji su pokazali da su među osnovnim polugama čvršćeg legaliteta. Tu su nesumnjivo položaj i nezavisnost, odgovornost i stručnost pravosudnih organa, ali i svih drugih segmenata političke organizovanosti kojima je neposredni zadatak primjena prava i nadzor nad poštovanjem propisa. Stručni organi bi, ipak, ostali nemoćni ako svoje aktivnosti ne bi integrisali u život široke samoupravne osnove i ako ne bi uživali opštu samoupravljačku i političku pomoć.

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Sistem treba stalno dograđivati

Nisam se posebno spremao i ne mogu dati konzistentno izlaganje.

Pozdravljam inicijativu za ovakav razgovor. Smatram je korisnom. Dobro je što se »Socijalizam« bavi ovim aktualnim pitanjima, koja su dugoročna, teorijska, politička, ali i dnevna, praktična pitanja.

Stipe Šuvar je dao genezu našeg sistema, njegovog razvoja. To je u osnovi dobro polazište zbog toga što smo suočeni sa krupnim problemima u društvu. Vode se različite diskusije oko sistema i kritikuje sa različitih pozicija. To je razumljivo jer ima mnogo problema i slabosti koje daju osnova za različite kritike. Sigurno je da će takvih kritika sistema biti još dugo. Klasno smo, višenacionalno i još uvijek relativno nerazvijeno društvo, pa prema tome postoje i različiti ne samo samoupravni, nego i klasni, nacionalni i drugi interesi. Oni imaju svoju materijalnu osnovu i egzistirat će još dugo u našem društvu.

Bitno je to da polazimo sa marksističkih pozicija, sa pozicija radničke klase, udruženog rada, i da SK i druge naše organizirane snage sa tih pozicija rješavaju društvene probleme.

Značajna su iskustva iz naše narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i poslijeratne izgradnje, avnojevskih postavki oslanjanja na snagu narodnih masa, na razvijanje direktne socijalističke demokratije.

Kada se raspravlja o sistemu, redovno se postavlja pitanje pretpostavljenog i zamišljenog i onoga što je u praksi.

Digitized by Google

Izgradnja samoupravnog socijalističkog političkog sistema ima za cilj besklasno društvo, komunizam.

To je u osnovi sistem čitave jedne epohe. To također daje osnovu za različite kritike. Lako se može reći: nije ostvareno sve ono što je postavljeno. Bitno je osposobiti se da se na dugoročnom programu epohe, u svakom momentu u praksi, izgrađuje socijalizam. Sada smo u kriznim privrednim teškoćama, a to mora da se odražava i na političko stanje u društvu. Ne treba zaboraviti rezultate razvoja i dostignuća gdje nužnost izmjene privredne i socijalne strukture rađa nove probleme i nove, više aspiracije. Ne treba zaboraviti ni situaciju u svijetu, ozbiljnu ekonomsku i političku krizu, jer smo dio toga svijeta, pa se sve to reflektira i na nas. Ali to ne treba da bude alibi za naše slabosti.

Ne bi trebalo da bude sporno, kada je riječ i o našem Programu i Ustavu, da sistem nikada nije završen i da ga treba stalno dograđivati — ono što nije dobro postavljeno ili je prevaziđeno treba mijenjati i popravljati, stalno analizirati i usavršavati praksu.

Moramo se osposobiti za kvalitativnu analizu, da se pravovremeno vrše promjene, da se problemi razrješavaju uspješnije, da se uspješnije suprotstavljamo onome što djeluje sa drugih, klasnih, tuđih idejnih pozicija.

Da ne idem u historiju — sa novim Ustavom, X, XI i XII kongresom SKJ dogradili smo politički sistem sa osloncem na udruženi rad, ali smo rad slabo udružili, to još nije integralan sistem udruženog rada.

Uslijed materijalnih ograničenja i drugih slabosti ima mnogo toga što objektivno vuče konzervativizmu, zatvaranju i osnovne i drugih organizacija udruženog rada, jer nisu dovoljno ni udruženi niti povezani, integrirani. Niz je materijalnih, a i sistemskih faktora koji pogoduju zatvaranju osnovne organizacije udruženog rada, grupno-svojinskim tendencijama, najamnom mentalitetu, tendencijama dezintegracije.

Problem je kako sagledati sve institucionalne i materijalne faktore i aktivnosti subjektivnih snaga da bi se uspješnije savladao konzervativizam, razvijala integracija, da udruženi rad postane cjelovit sistem, da se razvija autonomija od radnog čovjeka do organizacije udruženog rada i dalje, ali uz autonomiju je nužno vršiti i integraciju, povezati cjelinu društva.

Davno smo uočili objektivnost pluralizma samoupravnih, ali i drugih interesa. Bitno je kako smo idejno-politički osposobljeni i sistemski organizirani da se idejni i politički pluralizam ne prenosi u Savez komunista, jer je to bitan preduslov da SK, kao avangarda, bude sposoban da postiže jedinstvo u borbi protiv tuđih klasnih interesa, da uspješno, zajedno sa radnim ljudima, usklađuje i povezuje samoupravne interese.

Savez komunista, kao vodeća idejna snaga u društvu, mora se boriti protiv tuđih interesa, jer smo svjesni, pošto smo klasno

Digitized by Google

društvo, da će idejni pluralizam još dugo egzistirati u našem društvu. Pitanje je kako Savez komunista osposobiti da, radeći ravnopravno u sistemu sa ljudima različitih idejnih opredjeljenja, bude uspješniji u mobilizaciji radnih ljudi u izgradnji socijalističkog samoupravljanja.

U našem društvu još ima uvjetâ i za birokratsko, reproducira se građansko, buržoasko. I jednog i drugog će još dugo biti. Staljinizam nije specifikum samo Sovjetskog Saveza, nego ga ima, manje-više, i u mnogim drugim društvima na određenom stupnju razvoja. I kada smo kritikovali staljinizam, onda smo to činili, prije svega, zbog sebe. Moramo se u Savezu komunista boriti protiv idejnog pluralizma i birokratskog centralizma, jer to neminovno u našim uslovima vodi nacionalizmu.

Moramo se stalno boriti za idejno-političko jedinstvo u Savezu komunista, a to je moguće samo ako izgrađujemo socijalizam i razvijamo neposrednu socijalističku demokratiju.

Slažem se sa onim što je Stipe govorio — da nećemo biti uspješni ako osnovni produkcioni odnos ne bude ne samo ispravno postavljen, nego ako on ne bude uspješno funkcionirao.

Naša realna situacija jeste da proširena reprodukcija, a najvećim dijelom društvena reprodukcija, nije situirana u udruženi rad, a to nije ni moguće pošto ni on nije integriran ni povezan. Zato je toliko snažna teritorijalizacija republikanizacija, pokrajinalizacija i uopšte partikularizacija. To uvjetuje i razne sprege različitih struktura, političko-birokratske, tehnokratske i slične, što slabi napore Saveza komunista i drugih revolucionarnih snaga da na glavnom pravcu uspješnije razvijaju nove društvene odnose.

Zbog toga postoji opasnost i od republičkih i pokrajinskih nacionalnih ekonomija, jer slab razvoj samoupravljanja, slaba materijalna osnova i neintegrirani udruženi rad lako postaju materijalna osnova nacionalizma. I obrnuto, ako udruženi rad bude integriran i bolje funkcionira, onda bi te ekonomije, u stvari, sve više postajale materijalna osnova socijalne i nacionalne ravnopravnosti svih radnih ljudi, svih naroda i nacija.

Prema Ustavu i Programu SKJ, republička ekonomija nije nacionalna ekonomija pojedinih najvećih nacija u republikama, nego društvena ekonomija koja je osnova ravnopravnosti svih koji žive u republici, odnosno pokrajini. Bitno je da se ekonomija zasniva na društvenom vlasništvu; ako se vrši integracija, ako se udruženi rad povezuje preko različitih granica, onda se može uspješnije da savladava, s jedne strane, birokratski centralizam, a s druge strane partikularizam koji rađaju nacionalizam. U tom slučaju će biti uspješnija i politička akcija Saveza komunista, i obrnuto, uspješnije akcije SK i drugih subjektivnih snaga povratno će uticati na podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i društvene reprodukcije, na udruživanje rada i sredstava, na integraciju.

Digitized by Google

Problem je kako dalje razvijati udruženi rad, kako prevazilaziti najamni odnos, i to ne samo neposrednog proizvođača, već i drugih radnih ljudi, što je smisao slobodne razmjene rada između manuelnih i intelektualnih radnika. Interes je svih radnih ljudi da ne budu otuđeni od samoupravljanja, da se povezuje radna i upravljačka funkcija da bi se uspješnije prevazilazile suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada i njihovo sjedinjavanje na jedinstvenom interesu izgradnje socijalizma — prevazilaženju klasnog društva.

Pošto ima mnogo teškoca, ima mnogo zbrke i u teoriji; u toj zbrci mogu kao nove da egzistiraju vrlo stare ideje. Poistovjećuje se državnost i samoupravnost. U toj zbrci dolaze do izražaja ideje o državi i državnosti iz prošlog vijeka.

Ne bi trebalo da bude sporan problem potrebe saznavanja ekonomskih zakona i na osnovu toga vođenja ekonomske dugoročne i tekuće politike. Mnogi sada ne vode računa o tome. Zato imamo voluntarizam u proširenoj reprodukciji, u kreiranju novca, zatim, shvatanje da u raspodjeli može biti i samovolje, a ne da je to čvrsta zakonitost, koja nam se, stoga što je ignoriramo, lupa o glavu.

Moralo bi se voditi više brige i kada je riječ o zakonu i zakonitosti, ali i oni moraju biti realni. Na primjer, zašto su inspekcije i državni organi neefikasni u slučajevima kada devize potiskuju dinar, kada imamo nepovoljan devizni bilans, nedostatak rezervi, narušene robno-novčane odnose itd.?

Bilo je riječi o nezaposlenosti. U ovom periodu je relativno velik broj ljudi koje treba zaposliti; imamo veliki višak onih profila zanimanja za koja je pitanje da li se uopće mogu zaposliti, da li ih bilo koja privreda može zaposliti, s obzirom na naš školski sistem. Višak je određenih školovanih ljudi, a istovremeno nedostatak drugih, i to prije svega u proizvodnji. To su ozbiljne protivrečnosti koje se moraju efikasnije svladati. Međutim, mi sporo mijenjamo sistem i školsku davno zastarjelu strukturu.

Ima mnogo toga što bismo morali popravljati i mijenjati u sistemu, a i u praksi, upravo zato da bi sistem bio efikasniji i da bismo bili sposobniji da branimo osnove sistema od raznih napada, od onih koji ga napadaju sa tuđih idejnih pozicija.

Bilo je reči i o zakonitosti. Nezavisnost sudova smo dobro postavili. Ali, na razne načine, ima napada i na to, raznih pritisaka. Davno smo postavili načelo da nitko ne može čovjeka proglasiti kriminalcem dok se o tome ne donese pravosnažna sudska odluka. A to se ne rijetko dešava. Baci se sumnja na nekoga, otvori istraga i odmah se čovjek proglašava kriminalcem, a poslije se pokaže da za to nema dokaza, pa ga sud oslobodi; to je udarac, i ne samo na sudstvo. Ne postavlja se pitanje da li vršiti ili ne vršiti promjene onoga što se pokaže kao slabo, već se treba osposobiti da to bude redovna praksa.

Digitized by Google

Aleksandar Fira

Postoji li kriza političkog sistema socijalističkog samoupravljanja?

Naslov naše rasprave formulisan je vrlo vešto, — dugačko i nejasno. Na pitanje kako obezbediti funkcionisanje sistema i ponašanje društvenih subjekata u skladu sa utvrđenom politikom, dogovorima i društvenim normama mogućno je ponuditi i vrlo jednostavne i vrlo komplikovane odgovore. Jedan od jednostavnih odgovora, koji ne smatram pogrešnim, ali ni dovoljnim, bio bi — treba obezbediti ostvarivanje Ustava. No ovaj jednostavan odgovor predstavlja, u stvari, specifičan način da se samo ponovi pitanje, jer iza formule o ostvarivanju Ustava niču mnoga pitanja kako da se to učini. Čitajući rasprave o aktuelnim pitanjima u našem političkom sistemu — kako one sa naučnim pretenzijama tako i one koje se vode u političkim forumima — ne mogu se oteti utisku da se ne vodi dovoljno računa o slabostima takvih i sličnih uprošćavajućih tumačenja. Zato koristim priliku da u našoj raspravi ukažem na neke elemente kompleksnijeg, po mom mišljenju, i celovitijeg odgovora na pitanje koje smo sebi postavili, a koje je inače u visokom stepenu preokupacija širokog javnog mnenja.

Kada se razmatra proces ostvarivanja našeg Ustava, onda se moraju imati u vidu neka njegova svojstva koja ga odvajaju od većine poznatih ustava u svetu. To su, razume se, pre svega ona svojstva koja su vezana za njegovu sadržinu, jer je u pitanju

Digitized by Google

jedinstven u svetu ustav socijalističkog samoupravljanja, ali i ona koja su vezana za njegova pravna dejstva i za način njegove primene. Mišljenja sam da se o onim prvim svojstvima, bar u načelu, vodi računa, iako ne uvek i dovoljno. Tako smatram da je upozorenje na to da ostvarenje našeg Ustava u potpunosti znači suštinsku transformaciju osnovnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa i da je, prema tome, istorijski proces, izraz shvatanja dalekosežnosti sadržine ustavnih rešenja. Konzekvence koje iz prihvatanja tog upozorenja proizlaze jesu stvar o kojoj bi trebalo posebno raspravljati, ali u odnosu na našu temu čini mi se najznačajnijim zaključak da je iluzorno očekivati da se sva ustavna rešenja ostvare za kratko vreme, a pogotovu da će ostvarenje ići bez otpora i konflikata. Uostalom, teškoće u kojima se upravo sada nalazi naše društvo, same po sebi, svedoče o tome koliko je složen i težak proces borbe za ostvarivanje Ustava. Imajući sve to u vidu, osnovano je ponoviti stav da se odgovor na pitanje koje postavlja naslov naše rasprave može formulisati kao zahtev za ostvarivanje Ustava u punom i pravom smislu reči.

Specifičnost našeg Ustava vidim i u tome što je on postavljen tako da se najveći broj njegovih odredaba direktno primenjuje na uređenje društvenih odnosa. Time se naš Ustav razlikuje od većine ustava u svetu, ali ne u tom stepenu da bi to isključilo potrebu zakonodavne i, uopšte, pravne razrade ustavnih principa. U takvim okolnostima je bilo osnovano očekivati da će ostvarivanje Ustava relativno brzo prevazići onu fazu u kojoj se osnovna pažnja društva obraća na pravnu razradu Ustava i da će se sve veći napori okretati prema stvarnoj promeni društvenih odnosa. Mislim da neću pogrešiti ako kažem da je to očekivanje delimično ispunjeno. Pravna razrada Ustava, takozvano usaglašavanje pravnog sistema sa Ustavom, trajala je duže nego što se očekivalo i za to je postojalo dosta valjanih razloga. Svi se oni daju svesti na to da se pokazalo da nije posredi takvo usklađivanje zakonâ i drugih propisa sa Ustavom kakvo je bilo u ranijim ustavnim revizijama, već o izgradnji, u suštini, novog pravnog sistema. Uz to je išao i napor da se u skladu sa Ustavom menjaju i stvarni društveni odnosi, ali su u tome dosta vremena preovlađivali potezi koji su imali pretežno organizacioni karakter. Dakle, razvijao se nov pravni sistem, ali se uporedo sa njim nije dovoljno intenzivno menjala društvena praksa, pa je rezultat toga i bilo na mnogim tačkama povećanje razlike između normativnog i stvarnog. Time je i postalo aktuelno, inače trajno prisutno pitanje o tome kakvo je stanje u kome se nalazi naš politički sistem sada, a koje već na prvi pogled odlikuje činjenica skrivena u naslovu naše rasprave, to jest da se nedovoljno obezbeđuje ponašanje društvenih subjekata u skladu sa utvrđenom politikom i društvenim normama.

U javnosti se već duže vreme probilo shvatanje da se savremena ekonomska situacija Jugoslavije može obeležiti kao ekonomska kriza. Odmah iza toga čula su se i mišljenja da je u krizi i

Digitized by Google

politički sistem socijalističkog samoupravljanja. Stojim na stanovištu da se ova poslednja konstatacija ne može prihvatiti. Razlika između normativnog i stvarnog koja postoji u svakom političkom sistemu, a poslednjih godina i kod nas, zaista se na određenim značajnim tačkama povećala i počela da pretvara u sukob između normativnog i stvarnog. Svaki takav sukob je poremećaj u funkcionisanju političkog sistema i ako je broj tih poremećaja veći, a izostaje organizovana društvena akcija za njihovo prevazilaženje, onda se neizbežno otvara put krizi političkog sistema. Ali zaključiti već sada da je naš politički sistem u krizi, po mom uverenju, protivreči činjenici da je zaista izražena i široko podržana spremnost da se poremećaji otklone i da se u društvu preduzimaju odgovarajuće mere i akcije u tom pravcu. No stanovište da u našem političkom sistemu nema krize, nikako ne bi smelo da vodi zaključku da su poremećaji o kojima sam govorio mali i da ih je mogućno lako otkloniti. Ovo poslednje utoliko pre što poremećaje često prati i određena idejna konfuzija, a ponekad ih ona i direktno prouzrokuje ili bar stimulira. Pokušaću da na dva primera ilustrujem takvu situaciju.

I u našoj raspravi, a takođe još više u široj javnosti, mogle su se čuti kontroverzne ocene o jednom od bitnih pitanja u svakom, pa i u našem političkom sistemu — to je stepen primene prinude u njegovom funkcionisanju. Stepen primenjene prinude je, po pravilu, u obrnutoj srazmeri sa društvenom efikasnošću političkog sistema, to jest primenjene prinude ima utoliko više ukoliko je sistem manje efikasan. U tom pogledu je dosta karakteristična situacija kod nas naročito u ekonomskim odnosima. Pažljiviji analitičari su već utvrdili da su u porastu broj i težina zaprećenih sankcija, ali da raste i broj onih radnji koje se moraju smatrati društveno nedozvoljenim, i to u istim oblastima. Ove pojave su naročito izražene u deviznom sistemu, ekonomskim odnosima sa inostranstvom, odnosima na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Sve takve pojave, od kojih većina zaslužuje i posebnu analizu, upozoravaju na potrebu da se brižljivo, ali bez odlaganja, pristupi konkretnom raspravljanju odnosa između normativnog i stvarnog na svim tačkama na kojima je do njihovog sukoba došlo. Pri tome bi podjednako loš put bio kako fetišiziranje institucionalnih rešenja i isključiva osuda prakse tako i takav pristup institucionalnim rešenjima koji bi ih *a priori* proglašavao neprimerenim stvarnosti i time vodio ozakonjenju postojeće prakse, kojom u najvećem broju slučajeva nismo zadovoljni.

Oblast izvršenja i stanje u njoj pružaju ne manje pogodan primer za slične odnose između normativnog i stvarnog u ostvarivanju Ustava. Štaviše, i u pripremnim materijalima za našu raspravu potkrao se stav koji se može, u najmanju ruku, različito tumačiti — to je zahtev za daljom demokratizacijom ostvarivanja politike. Mislim da bi našoj situaciji mnogo više odgovaralo da se akcent stavi na zahtev za efikasnijim ostvarivanjem politike, za višim stepenom organizovanosti i društvene celishodnosti

Digitized by Google

u tome, za takav stvaralački odnos u ostvarivanju koji daje osnove i za korekciju politike, ali na isti način i po istom postupku po kome se ona utvrđuje. Ako se ostane samo na apstraktnom zahtevu za demokratizacijom izvršenja, bojim se da se to ne interpretira kao zahtev za legalizaciju pojava, kojih danas ima, da se politika stvara u izvršenju, a ne u procesu samoupravnog delegatskog odlučivanja. Praksa potvrđuje da se takvo stvaranje politike u suštini pojavljuje kao destrukcija samoupravno dogovorene društvene politike i odluke. I tu je sukob između normativnog i stvarnog očigledan.

Slažem se sa jednom od osnovnih teza uvodnog izlaganja druga Šuvara da glavne nevolje i u oblasti političkog sistema proističu iz poremećaja koji postoje u sferi društveno-ekonomskih odnosa. No kod toga se ne sme zaboraviti na odnos interakcije koji neizbežno postoji između političkog sistema i njegove društvene i ekonomske osnove. Mislim da se upravo i jedno i drugo dosta dobro vidi i u sada vrlo živim raspravama oko oblika samoupravnog organizovanja udruženog rada.

Vrlo dugo se, a to je slučaj i danas, operiše sa tim da svi potpuno isto mislimo kada kažemo osnovna organizacija udruženog rada ili radna organizacija. Meni se sve više čini da to nije tačno. Kada kažemo osnovna organizacija udruženog rada ili radna organizacija, da li onda mislimo na ove osnovne organizacije koje postoje danas i ovde ili na njihovu projekciju po Ustavu i Zakonu o udruženom radu? Ako je reč o onom drugom, onda se potpuno pridružujem onima koji brane koncept osnovne organizacije udruženog rada od pokušaja njegove destrukcije. Štaviše, mislim da u našoj javnosti ima takvih tonova da je neophodno da se ustavni koncept samoupravnog organizovanja udruženog rada, a u tom okviru posebno ključna uloga osnovne organizacije udruženog rada kao osnovnog oblika udruživanja rada na društvenim sredstvima za proizvodnju, više afirmiše i na pravi način tumači i razvija.

Ali, ako se pri zalaganju za odbranu osnovne organizacije udruženog rada misli na stvarno stanje koje postoji u sadašnjem organizovanju udruženog rada, onda se sa tim ne mogu bez rezerve složiti. Poznato je kako je nastala savremena struktura udruženog rada, a pre svega osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije. Ne smatram to nikakvom »istorijskom greškom«, već sam uveren da to drukčije nije ni moglo biti. Posle usvajanja Ustava i Zakona o udruženom radu nije bilo moguće prosto »raspustiti« privredu i društvene službe i započeti njihovo organizovanje iz početka. Moralo se, što je čest slučaj u društvenoj istoriji, započeti sa transformacijom odnosâ u krilu onoga što je nasleđeno i zatečeno. Zbog toga je prvobitna »ourizacija« bila pretežno administrativno-organizacioni zahvat i ona je rodila plodove koji tek treba da se izbore za svoj društveno-ekonomski identitet i za svoju sposobnost da budu osnovna tačka emitovanja celine novih odnosa. U takvim okolnostima nije čudno što se

Digitized by Google

pojavila i jedna predrasuda prema radnoj organizaciji, koja je i teorijski često identifikovana sa preduzećem. Otuda se ponekad zaboravlja da je po Ustavu samostalna radna organizacija, a ne osnovna organizacija udruženog rada, jer je ona, mada nosilac dohotka, uvek u sastavu radne organizacije, kao i da je radna organizacija, kao i osnovna organizacija udruženog rada, takođe samoupravna organizacija radnikâ i da mora da iskaže i svoj samoupravni identitet. Zbog svega toga radna organizacija je ostala univerzalan i obavezan oblik udruživanja rada i sredstava i samoupravnog organizovanja udruženog rada. U svetlosti tih opredeljenja čini mi se da ima mesta oceni da smo mi ozbiljno zaostali i sa ostvarivanjem ustavnog koncepta radne organizacije.

Prelazeći na novu grupu problema, želim da istaknem da se slažem sa tezom da revolucionarni kontinuitet, koga je Šuvar uspešno označio kao avnojski kontinuitet, u razvoju našeg političkog sistema ne sme da bude sveden na federalizam i nacionalnu ravnopravnost. Nema nikakve sumnje da su federalizam i nacionalna ravnopravnost takve vrednosti našeg celokupnog društvenog sistema da će trajno biti element društvenog bića socijalističke samoupravne Jugoslavije i jedna od okosnica političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. No, ne smeju se zapostaviti ni drugi elementi avnojskog kontinuiteta koje u ovom kontekstu samo pominjem. To je, pre svega, revolucionarna vlast, po svojoj suštini socijalistička — dakle, oblik diktature proletarijata, a koja se upravo odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a konstituiše u kompletnu državnu strukturu. Ne bi trebalo zaboraviti ni kristalno jasno izražen princip skupštinskog sistema ispoljen u konstituisanju AVNOJ-a u vrhovni zakonodavni i izvršni organ narodne vlasti. Najzad, još od AVNOJ-a potiče potpuno čist odnos prema ustavnopravnom i međunarodnopravnom kontinuitetu u odnosu na stari poredak, koji pokazuje zašto je socijalistička Jugoslavija po suštini odnosâ nova Jugoslavija iako ne nastaje kao nov subjekt međunarodnog prava.

Naš kasniji ustavni razvoj poznaje situacije u kojima je ovaj avnojski revolucionarni kontinuitet bio ugrožen, i to se dešavalo uvek kad je naše društvo zapadalo u krize. Iz tih kriza se izlazilo ne samo reafirmacijom elemenata revolucionarnog kontinuiteta, već i krupnim koracima u ukupnom razvoju društva. Setimo se da je posle 1948. godine došlo samoupravljanje i Ustavni zakon, da je posle nacionalizma i liberalizma sedamdesetih godina došlo do ustavnih amandmana i Ustava iz 1974. godine. Uveren sam da ćemo i u buduće u kriznim situacijama istovremeno morati da nudimo ne samo otklanjanje smetnji u funkcionisanju, već i perspektivu razvoja političkog sistema. Sada je to utoliko lakše jer i ja mislim da nije reč o traženju novih strateških pravaca u razvoju političkog sistema, već o njihovoj operacionalizaciji i realizaciji.

S obzirom na stvarnu dinamiku društvenog razvoja, ima mesta ponovo postaviti pitanje kako se prema njoj odnosio naš us-

Digitized by Google

tavni razvoj. Već na prvi pogled mogućno je zaključiti da je i ustavni sistem ispoljavao istu dinamiku kao i društvo, jer je Jugoslavija za četrdesetak godina imala toliko ustavnih promena koliko, na primer, Francuska u prvoj polovini XIX veka, što se, inače, smatra najdinamičnijim ustavnim razvojem u okviru demokratske ustavnosti. Mislim da bi ovakav ustavni razvoj bilo pogrešno shvatiti kao vid nestabilnosti političkog sistema. No ipak držim da nije bez značaja da istaknem potrebu da se prevaziđe i privid da naša zemlja najmanje svake decenije menja svoj ustavni sistem. Tome cilju može da doprinese i mogućnost da se dosta široki okviri Ustava i u odredbama o društveno-ekonomskom i političkom sistemu primenjuju više stvaralački kako u pravnoj razradi tako i u društvenoj praksi. U tom pravcu će sigurno doći »pod udar« ne mali broj odredaba u zakonima i drugim opštim aktima koje su prilagođene određenim specifičnim situacijama i zbog toga sadrže tipične kazuističke norme. Takve kazuističke norme najteže izdržavaju kritiku vremena i najbrže dolaze u sukob sa promenama u društvenoj realnosti. Izmenom takvih normi mogućno je bez otvaranja procesa ustavne revizije znatno poboljšati stanje u našem pravnom sistemu, pa time i doprineti ostvarivanju Ustava. Nije bez značaja da bi takav odnos prema Ustavu odgovarao težnji da se više izrazi njegova stabilizirajuća uloga u društvenim odnosima i njegov pozitivan uticaj na tokove razvoja.

Slažem se sa zahtevom da se nesumnjivo zapažena pojava širenja normativizma, koja je sa razlogom negativno ocenjena kao slabost u našem ustavnom poretku, brižljivo ispituje i ocenjuje. Nije mi namera da opisujem pojave štetnog normativizma — mada mislim da i tu ima više slika nastalih na osnovu impresija nego na osnovu temeljnih istraživanja — već želim samo da skrenem pažnju na neke od mogućih uzroka ove pojave. Jedan od takvih uzroka vidim u često nesvesnoj težnji da se zahtev da razvijamo ekonomiju pretvara u menjanje pravnih normi o ekonomiji. Ako se pri tom izgubi iz vida to da u razvoju ekonomije ima stvari koje se ne mogu pravno normirati, onda je otvoren put da se kroz svojevrsni politički voluntarizam povampiri staljinistička teza o takvom »ovladavanju« ekonomskim zakonima koje znači njihovo ignorisanje i pokušaj negacije. To se ne ograničava samo na ekonomiju u užem smislu te reči, već se slične pojave mogu zabeležiti i u drugim oblicima društvenog rada kao što su nauka, kultura, obrazovanje itd. Sledeći uzrok vidim u još uvek nedovoljno dobrom i osmišljenom odnosu između pravne norme i političkog programa, odnosno političkih opredeljenja. Pravna norma mora izražavati trajno političko opredeljenje i u tom smislu se i smatra da ona sadrži takozvanu prosečnu politiku. U tom smislu pravna norma jeste i instrument politike, ali je njena uloga u društvenom procesu drukčija od uloge političkog programa. Drugim rečima, ne sme se zaboraviti da je pravna norma obavezno pravilo ponašanja snabdeveno sankcijom. Zato sam uveren da bi bilo društveno celishodno iz normi zakonâ i drugih opštih akata izostaviti

Digitized by Google

one elemente koji imaju karakter utvrđivanja opšteg cilja, društvene motivacije ili kojima se samo izražavaju želje i sugestije. Time ne mislim da bi se izgubio značaj ovakvih čisto političkih elemenata, ali bi se načinila jasna razlika između onoga što je pravna norma i onoga što pravnoj normi prethodi ili prati njeno izvršenje. Negativno je na celokupan razvoj pravnog sistema, pa i na pojavu normativizma, uticala i pojava neadekvatnog tretiranja samoupravnog prava i pretvaranja njegovih akata u izvršne propise u odnosu na zakon. Najzad, da bi se suzbio normativizam, mora se uložiti napor da se stvarno tehničke norme odvoje od normi o društvenim odnosima. Sve su to samo neki od uzroka normativizma, ali ne bez značaja za sagledavanje njegove suštine i puteva njegovog prevazilaženja.

Da zaključim. Mi imamo društveno-politički sistem socijalističke samoupravne demokratije koji je normativno — institucionalno zaokružen, ali niti je postao savršen niti je završio svoj razvoj. Stepen njegove ostvarenosti je toliki da pruža šansu za dalji razvoj, ali još uvek ne toliki da bi isključio mogućno ugrožavanje njegove suštine, pa i potencijalna žarišta krize.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Kako osigurati odgovorno izvršavanje politike?

Onaj ko bi dao neki potpuniji, zaokružen odgovor na pitanje sadržano u samom naslovu poziva za ovu diskusiju mnogo bi zadužio naše društvo. Ne verujem da je tako lako odgovoriti na mnoga pitanja odgovornosti, odnosno neodgovornosti za sprovođenje utvrđene politike — što je izuzetno značajan problem u ovom trenutku.

Ali je ipak dobro što su ta pitanja u sasvim konkretnoj formi postavljena na dnevni red i što se o njima raspravlja. Jer, mi funkcionisanje samoupravnog delegatskog sistema odlučivanja (a to je okosnica političkog sistema socijalističkog samoupravljanja) proučavamo, pre svega, a nekad i isključivo, sa stanovišta donošenja odluka i utvrđivanja politike kroz sučeljavanje različitih interesa koje izražavaju delegati iz osnovnih organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Iz vidnog polja potpuno je ispalo isto tako važno pitanje funkcije izvršenja i kontrole. Na tu stranu funkcionisanja političkog sistema nije u dosadašnjim analizama obraćano dovoljno pažnje. Ali to nije karakteristično samo za teorijska razmatranja, nego i za praksu. Ogromna energija se iscrpljuje samo u fazi utvrđivanja politike, u traženju saglasnosti među ogromnim brojem različitih parcijalnih interesa. To može da bude vraški težak posao, pogotovu ako je reč o interesima koji su visoko institucionalizovani. I drugo, posredi

Digitized by Google

je institucionalizacija interesa, koji su često pretpostavljeni i nisu u svojoj suštini oni interesi na koje se mislilo kada je obezbeđivana posebna institucionalna zaštita.

Do takvog zaključka se može doći i na osnovu naše dosadašnje diskusije. Nije, tako reći, bilo govornika koji nije skrenuo pažnju na to koliko se ustavni koncept i projekcija osnovne organizacije udruženog rada razlikuje od onoga što imamo u praksi. Postavlja se pitanje koji je to interes osnovne organizacije udruženog rada koji se smatra maltene neprikosnovenim i koji, po Ustavu i Zakonu o udruženom radu, uživa posebnu zaštitu u mehanizmu odlučivanja. Da li je zaštićen autentični dugoročni interes radničke klase, vezan za samoupravnu integraciju i podruštvljavanje dohotka, ili je u konkretnoj situaciji zaštićen parcijalni interes vezan često za grupno-svojinsku uzurpaciju društvene svojine? Kada su ovakvi parcijalni interesi snažno institucionalno zaštićeni, onda se onaj stvarni dugoročni i zajednički interes radničke klase teško može probiti i postati dominantan.

Ako pogledate dnevne redove skupština društveno-političkih zajednica, videćete čime su sve one opterećene i preopterećene. Tu je i po pedeset i više tačaka dnevnog reda, koje se uglavnom odnose na donošenje nekih novih mera i propisa. Ostaje vrlo malo prostora da se delegatski mehanizam angažuje u obezbeđivanju sprovođenja utvrđene politike i u osiguranju kontrole nad tim kako se politika sprovodi.

Nepobitna je činjenica da se ne izvršava dosledno i odgovorno ni ono što je utvrđeno kao politika ni ono što je zapisano u zakonima, pa čak da se često ne izvršavaju ni sudske presude, punovažne i izvršne, iako postoje pet do šest vrsta sudova, postoje i društveni pravobranioci samoupravljanja, organi radničke kontrole itd.

Međutim, problemi nastaju ne samo zbog toga što je funkcija izvršavanja i kontrole u praksi zanemarena, nego i zato što je postupak usaglašavanja stavova i insistiranja na bazi obaveznog konsenzusa prenet i u oblast realizacije politike. Kao što je rekao drug Fira, politika se gradi u samom procesu izvršavanja. Nije, dakle, reč samo o izvršavanju, nego i o kreiranju politike, mimo ili preko onoga što je kroz delegatski mehanizam odlučeno i utvrđeno.

Trebalo bi, dakle, podvrgnuti kritičkom ispitivanju način donošenja mera i propisâ za sprovođenje politike i utvrditi u kolikoj meri je ostavljen prostor da se u samom postupku izvršenja ponovo otvori proces usklađivanja različitih posebnih interesa, umesto da se stvari prosuđuju samo sa gledišta da li je određena mera na liniji doslednog ostvarivanja zajednički utvrđene politike, (politike u kojoj su već prethodno bili usaglašeni različiti interesi). Jer, ako se oko svake konkretne mere za sprovođenje politike ponovo otvara proces konfrontacije različitih posebnih interesa, onda efikasno i odgovorno izvršenje politike nije obezbeđeno. O tome govori i naša današnja praksa.

Digitized by Google

Razume se, različite su situacije koje imamo na različitim nivoima političkog odlučivanja i ostvarivanja politike. Negde je potreban viši stepen usaglašavanja i kada je u pitanju izvršenje. To se odnosi, sigurno, na našu višenacionalnu federaciju. Zato je i nešto od mehanizma usaglašavanja stavova republika i pokrajina u procesu izvršavanja politike ugrađeno i u sam Ustav kroz institucije međurepubličkih komiteta, kroz obaveze Saveznog izvršnog veća da konsultuje republička i pokrajinska izvršna veća itd.

Međutim, postoji očevidna opasnost da se pri takvoj praksi težište procesa usaglašavanja stavova i interesa izvuče iz Skupštine i da se prenese u izvršnu sferu, u izvršne i upravne organe. Mislim da se to dosta često i događa. Savezno izvršno veće čak i ne ide pred Skupštinu pre nego što je uspelo da obezbedi opštu saglasnost, i to ne samo putem direktnih kontakata Saveznog izvršnog veća sa republičkim organima i u okviru međurepubličkih komiteta, nego i usaglašavanjem stavova organâ uprave na republičko-pokrajinskom i saveznom nivou.

To u praksi pokazuje velike mane i slabosti koje otuda proističu, već uočene i mnogo puta konstatovane. Pitanje je, međutim, gde se i na kojoj liniji traži izlaz iz ovih teškoća. Meni izgleda da se izlaz često traži u pogrešnom pravcu. Čitao sam referate sa vrlo interesantnog skupa koji je nedavno organizovao Institut za uporedno pravo o temi odlučivanja u federaciji.[1] Koren teškoća i velike sporosti u donošenju propisa za realizaciju politike ne vidi se u tome što delegacije u Skupštini SFRJ, posebno u Veću republika i pokrajina, nisu dovoljno neposredno povezane sa samoupravnom osnovom, što nisu osposobljene da izraze autentični i trajni zajednički interes udruženog rada koji zahteva slobodno, ekonomski motivisano samoupravno povezivanje na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Umesto toga, rešenje se traži u tome da se proces usaglašavanja i formalno prenese i u organe uprave. Tako se predlaže da i pri pravljenju prvih nacrta nekih dokumenata, mera, sprovedbenih propisa itd. organi uprave u federaciji budu obavezni da konsultuju odgovarajuće organe uprave u svim republikama i pokrajinama i da rade na osnovi njihovih sugestija, pa da se, ako neko od tako dobijenih mišljenja ne usvoje, obavežu da pismeno konstatuju da mišljenje tog i tog organa uprave, iz te i te republike, iz tih i tih razloga nije moglo biti usvojeno. Svi organi koji vrše dalje usaglašavanje (međurepublički komiteti, SIV, skupštinski odbori i veća) bili bi tako upozoreni na svako neslaganje među organima uprave, što bi sigurno vrlo mnogo uticalo na dalji tok usaglašavanja. Time bi, po mom mišljenju, organi uprave u republikama i pokrajinama do-

[1] Savetovanje u Institutu za uporedno pravo, održano u Beogradu 3. juna 1983. Vidi posebno referat mr Lasla Kovača »Proces usaglašavanja stavova Saveznog izvršnog veća sa nadležnim republičkim i pokrajinskim organima u vezi sa donošenjem propisa za izvršavanje zakona koje donosi Veće republika i pokrajina«.

Digitized by Google

bili *de facto* ključnu ulogu u procesu usaglašavanja i traženja obaveznog konsenzusa.

Već međurepubličko-pokrajinski komiteti u sastavu Saveznog izvršnog veća bili bi na neki način pod uticajem tih unapred zauzetih stavova koje formuliše uprava (što se, u izvesnoj meri, već i sada događa). Tendencije uzurpacije funkcija Veća republika i pokrajina — i sada prisutne — samo bi se pojačale. Onaj organ u našem ustavnom sistemu čija je prvenstvena funkcija usaglašavanje interesâ republika i pokrajina izraženih kroz samoupravno-delegatski mehanizam bio bi u još većoj meri unapred ograničen često oprečnim stavovima koje su zauzele republičke uprave, izvršna veća itd. ili kompromisima koji se postižu među njima. To su onda kompromisi među stručnim, upravnim i izvršnim organima, a ne usaglašeni samoupravni interesi.

Drugi problem o kome bih hteo nešto da kažem tiče se ukidanja hijerarhijskih odnosa među društveno-političkim zajednicama. Očigledno je da samoupravljanje ne trpi hijerarhiju i da u odnosima među društveno-političkim zajednicama različitog nivoa ne može da postoji hijerarhijski odnos. To je i u Ustavu jasno izraženo, i to je, na kraju krajeva, sadržano i u teorijskim obradama složenih problema podruštvljavanja politike, postupnog odumiranja klasične političke države koja je uvek oslonjena na hijerarhijsku strukturu organizacije vlasti i upravljanja.

Ali, postoji opasnost da se pri tom ne ode u drugu krajnost, jer se u tom slučaju dobija jedna nova, samo sada na glavu postavljena hijerarhija, to jest dobija se odnos hijerarhijske podređenosti federacije organima republika i pokrajina. Teza da su organi federacije samo zajednički instrument u rukama odgovarajućih organa republika i pokrajina mislim da nije održiva ako ne želimo federaciju da lišimo svakog pravno-političkog subjektiviteta.

Problemi ove vrste nisu karakteristični samo za odnose koji se uspostavljaju na relaciji republike i pokrajine — federacija. Oni se, doduše više u teoriji nego u praksi, mogu javiti i na liniji odnosa opština — region — republika ukoliko se, svesno ili nesvesno, prihvataju anarhističke teorije o ugovorenom karakteru širih zajednica koje nastaju i nestaju voljom užih zajednica — svojih delova. U tom slučaju vertikalno povezivanje društveno-političkih zajednica zasnovano na Ustavom utvrđenoj podeli nadležnosti i kooperaciji ustupa mesto ugovornom voluntarizmu.

Elementi koncepcija o suverenosti delova u odnosu na celinu i o izvedenom karakteru celine u odnosu na delove mogu se naći i u nekim konkretnim rešenjima ugrađenim u naš pravni sistem. To važi za načelo da organ koji donosi propise nije nadležan ni ovlašćen da kontroliše njihovo izvršavanje. Funkcija izvršavanja i kontrole prepušta se u potpunosti onom telu i organu na koje se propis primenjuje i čiji su interesi tim propisima regulisani, pa i ograničeni. Kakve su u tom slučaju garancije da će se propisane mere sprovoditi, da će se usvojena politika dosledno ostvarivati?

Digitized by Google

U nedavno usvojenom Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, u odeljku koji se odnosi na razvoj pravnog sistema (»Razvoj pravnog sistema sa stanovišta ekonomske stabilizacije«), s pravom se konstatuje:

»Sudbina pravnog sistema zavisi od njegove efikasne primene, i to je jedan od bitnih kriterijuma za ocenu njegove vrednosti.«

Međutim, baš u tom pogledu stvari, očigledno, ne stoje dobro. Isti dokument sadrži i sledeće konstatacije i ocene:

»Sve masovnije nesprovođenje normi, (kako »državnih« tako i samoupravnih), neminovno dovodi do protivustavnosti u našem pravnom poretku i nastanka dva paralelna sistema: jednog u normativnim aktima i drugog u životu, sa ozbiljnim destabilizirajućim delovanjem na društveno-ekonomske i političke odnose... Ponekad od političkog odlučivanja zavisi hoće li se jedna norma primenjivati ili neće. To se nekad »prenosi« na nadležne državne organe (javna tužilaštva, sudove, upravne organe i dr.) i oni ocenjuju da li je neka norma dobra, odnosno da li je celishodna njena primena (poznati su slučajevi oklevanja sa primenom propisa i gonjenjem, kažnjavanjem za privredne prestupe i prekršaje pojedinaca ili organizacija od značaja za određeni region i sl.). To vodi ozbiljnim poremećajima u pravnom poretku, arbitrernosti i nejednakosti građana i drugih subjekata pred zakonom. Takva praksa ukazuje na potrebu da se mnogo efikasnije koristi ustavno ovlašćenje SIV-a da u okviru Ustava i zakona preduzima mere kada se ne izvršavaju pojedini savezni zakoni i drugi propisi i opšti akti u primeni pojedinih zakona, naročito oni koji se odnose na ostvarivanje plana društvenog razvoja.«

U našem pravnom sistemu izvršavanje zakonâ i drugih propisa širih društveno-političkih zajednica povereno je, u principu, opštinskim organima uprave. Međutim, kako se konstatuje u citiranom dokumentu, »u ostvarivanju utvrđenih funkcija opštine i njenih organa izostala je u neophodnoj meri odgovornost opština za obezbeđenje neposrednog izvršenja zakona. Uz to, ne postoje ni službe za praćenje izvršavanja propisa širih društveno-političkih zajednica. Opštinska uprava (ali ni republička odnosno pokrajinska ni savezna) nije organizovana za sprovođenje propisa. S obzirom na to da je u sprovođenju presumcija na opštinskoj upravi, trebalo bi razjasniti da li su nam i postojeće vertikalne spone efikasne. Trebalo bi dublje ući u uzroke neprimene, odnosno nedosledne primene propisa. U tome su nedovoljno angažovani republički i savezni organi uprave«.

U kompleks ovih pitanja izvršenja i kontrole spadaju i inspekcijske službe. Pero Radulović je rekao maločas da postoje 32 vrste inspekcijskih službi. Međutim, pitanje je u kakav su položaj stavljeni ovi organi državnog i samoupravnog nadzora. Često onaj ko ima funkciju da kontroliše zavisi od onoga koga treba da kontroliše. Recimo, ako su službe inspekcije u opštini podređene formalno opštinskoj skupštini, a faktički političkoj vrhuški

Digitized by Google

u opštini, onda one ne mogu da budu efikasan organ zaštite zakonitosti protiv svih i svakoga ko tu zakonitost narušava.

Mnogo povoda za razmišljanje o ovim i sličnim problemima daje i naša štampa. Nedavno je, recimo, otkriveno nezakonito bogaćenje pojedinaca u opštini Bar ili Budva, sticanje velikog bogatstva špekulacijama sa zemljištem i razvlačenjem društvene imovine. Postavilo se pitanje: a gde su bile i šta su radile lokalne inspekcijske službe? Pokazalo se da su inspekcijske službe bile nemoćne, jer je trebalo udariti na najuticajnije političke ljude u opštini, na one koji su faktički u poziciji da odlučuju o postavljanju i smenjivanju ljudi koji vrše inspekcijske službe.

Efikasnost i stabilnost pravnog poretka mnogo trpi zbog neadekvatne organizovanosti i nedovoljne samostalnosti inspekcijskih službi. »Došlo je do »lokalizacije« inspekcijskih organa i organâ prihoda, bez mogućnosti organâ širih društveno-političkih zajednica da utiču na suzbijanje tih pojava. Iako se nedovoljno koriste postojeće pravne mogućnosti organâ društveno-političkih zajednica za staranje o sprovođenju zakonâ i drugih propisa, ukazuje se na potrebu razrade pravnih sredstava kojima bi organi federacije, odnosno republika i autonomnih pokrajina mogli efikasno da utiču na izvršavanje propisâ. Tome bi u većoj meri doprinela i odgovarajuća zakonska rešenja o materijalnoj zainteresovanosti opština za sprovođenje zakonâ i drugih propisa.«[2]

Treći kompleks problema o kome bih hteo nešto da kažem jeste pitanje dvojne odgovornosti, formalne i stvarne. Različiti subjekti u našem društvu, pre svega nosioci samoupravnih i javnih funkcija (dakle, onaj »funkcionerski sloj« na koji inače ima toliko kritika), stavljeni su u takvu situaciju da se njihova odgovornost uspostavlja po dvema linijama. Jedna je formalna, priznata, normativno regulisana, a druga stvarna, ali često nevidljiva na normativnoj ravni.

Uzmimo za primer odnose u pogledu odgovornosti koji se uspostavljaju na nivou federacije. Član 362. Ustava SFRJ utvrđuje da savezni funkcioneri, članovi Saveznog izvršnog veća i nosioci javnih funkcija u organima federacije, odgovaraju *samo* Skupštini SFRJ. Zabranjeno je da oni primaju bilo kakve instrukcije i naloge od »svoje« republike ili pokrajine i da se pojavljuju kao zastupnici nekih njenih posebnih interesa. Tu stvar izgleda jasna. Ali treba imati u vidu i način na koji se »savezni« funkcioneri regrutuju i menjaju. Da li funkcioner, koji je, po pravilu, politički profesionalac, može da zanemari svoju ličnu situaciju, ono od čega realno zavisi njegovo buduće raspoređivanje na odgovorne društvene i političke funkcije, jednom reči, njegova »karijera«? Da li će o tome odlučivati Skupština SFRJ ili će to biti stvar onih »kadrovskih štabova« u njegovoj repub-

[2] Vidi Materijal Komisije saveznih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, separat »Razvoj pravnog sistema sa stanovišta ekonomske stabilizacije«, odeljak 5, tačka 5, Beograd, 4. jul 1983.

Digitized by Google

lici ili pokrajini koji su ga i poslali na određeno vreme u određeni savezni organ uprave ili čak predložili za člana SIV-a? Ako ovaj moment lične motivacije budemo zanemarili, nećemo moći da objasnimo otkuda u praktičnom ponašanju nastaju već uočene devijacije. Dok te stvari ne budu raščišćene i normativno i politički, teško će biti ostvaren u praksi normativno-postulirani sistem odgovornosti. Mora se prevazići dvojna odgovornost. Mora se znati da onaj ko formalno i normativno odgovara pred nekim organom, od tog organa i faktički zavisi u pogledu svog raspoređivanja, u pogledu meritorne ocene njegovog rada i daljeg određivanja njegovog položaja.

Treba uvek imati u vidu da je kod nas profesionalni političko-upravljački sloj još uvek dosta širok i vrlo uticajan i da je, razume se, svaki pojedinac koji mu pripada neizbežno podložan i konkretnim ličnim motivacijama, da se i on mora pragmatski prilagođavati situaciji u koju je stavljen.

U opštinama, u pokrajini i republici, nosioci javnih funkcija (ljudi u izvršnim savetima i izvršnim većima, na čelu organa uprave itd.) ipak ne osećaju neposrednu odgovornost pred delegatskom skupštinom i svojom »izbornom osnovom«, ne zavise od njih u pogledu svog ličnog statusa i položaja, tim pre što ne postoji neki razvijeni mehanizam uskraćivanja poverenja ili opoziva.

I sam sistem rotacije kadrova na vodećim državnim i samoupravnim funkcijama, ma koliko bio opravdan i demokratski, i samo skraćivanje mandata, ma koliko bilo nužno, ne rešavaju u suštini problem odgovornosti. Ako se primena pomenutih principa na neki način automatizuje i mehanički sprovodi i ako razni »ključevi« preovlađuju nad odmeravanjem kvaliteta, radnih sposobnosti, pokazanih rezultata itd., onda se ti demokratski principi pretvaraju u svoju suprotnost. Oni ne demokratizuju odnose, ne povećavaju odgovornost, nego je, naprotiv, smanjuju. Unapred utvrđeni redosled rotiranja uskog zatvorenog kruga vodećih kadrova na najodgovornijim funkcijama, ako se kruto i mehanički primenjuje, može voditi daljem potiskivanju kriterijumâ postignutih i javno ocenjenih radnih rezultata svakog pojedinca kome se poveravaju novi odgovorni zadaci.

Stara je istina da nema ni jednog društva bez određenog sistema odgovornosti i da je to uslov opstanka svakoga društva, pa, dakle, i našeg. Stari sistem odgovornosti, zasnovan na hijerarhijskim osnovama, na odnosima svojinskog ili bilo kog drugog monopola, ne odgovara društvu zasnovanom na socijalističkom samoupravljanju. Međutim, izgrađivanje novog sistema odgovornosti nije još daleko odmaklo. Svako odbacivanje starih »administrativnih« oblika društvenog nadzora i kontrole pre nego što su izgrađeni novi, može stvoriti opasan vakuum u koji se neizbežno uvlači arbitrarnost i birokratska samovolja. Očevidno da nije stvar samo u propisima. U građenju tog novog sistema

Digitized by Google

odgovornosti vrlo veliku ulogu moraju odigrati društveno-političke organizacije. Možda bi čak jedno posebno savetovanje trebalo posvetiti isključivo pitanju na koji način društveno-političke organizacije doprinose izgrađivanju sistema odgovornosti u vršenju javnih i samoupravnih funkcija.

Digitized by Google

Miodrag Zečević

Identifikovati uzroke neefikasnog funkcionisanja sistema

Ako se ima u vidu stanje i pravac akcije subjektivnih snaga, dobija se utisak da mi još nismo identifikovali osnovne uzroke koji su doveli do ovakvog stanja u sferi ekonomskog i političkog sistema i društveno-ekonomskih odnosa, naravno, ne računajući objektivne uzroke koji snažno utiču na naš samoupravni razvoj. Da li su društveno-ekonomski uzroci u stanju društvene svojine, da li su teškoće sadašnje faze u razvoju društvenog samoupravljanja dovele do protivurečnog stanja ili su drugi elementi produkcionog procesa dominantniji; da li su uzroci u postojanju divergencije u stanju društvene svesti ili su to problemi neinventivnosti političke organizacije i stanja društvene svesti, glorifikovanja nacionalnih interesa, isključivost pluralizma koji se ostvaruje kao politički pluralizam itd. Mislim da još uvek nismo utvrdili i društveno prihvatili, da tako kažem, evidenciju glavnih uzroka koji dovode do ovakvog stanja, jer još uvek dosta široko, bez podvezivanja društvene krize, idemo na sve prostore društvenog stanja i relacije. Problem je u tome što se više bavimo posledicama nego uzrocima. Isto tako, ne postoji jedinstvo pogleda na neke uzroke koji su doveli do ovog stanja. Imam utisak da smo jedino saglasni u tome da obim zaduženosti privrede ne odgovara njenoj ekonomskoj osposobljenosti i da taj raskorak između njene reproduktivne sposobnosti i obima njenih obaveza dovodi do teške ekonomske situacije. Međutim, mislim da mnogi društve-

Digitized by Google

ni uzroci, koje još uvek nismo identifikovali, stvaraju i reprodukuju sadašnje stanje.

Lično mislim da su nepromenjeni odnosi u zahvatanju i raspolaganju rezultatima rada radnikâ i u utvrđivanju politike proširene reprodukcije osnovni razlozi sadašnjeg stanja u oblasti društveno-ekonomskih odnosa.

Siguran sam da nikoga ne treba da uveravam da država ima primarni i neosporan uticaj u ovoj sferi, a ne udruženi rad, kako je ustavno i politički proklamovano, i da na ovoj relaciji postoje ozbiljni problemi u oblasti društveno-ekonomskih odnosa. Pre svega u motivisanosti radnikâ i udruženog rada za dohodovne odnose. Čak, recimo, i utvrđivanje obima i sadržaja socijalne sigurnosti radnikâ i solidarnosti nije pravo samih radnika i udruženog rada. Banke su samo jedan etatizirani segment tih odnosa. U stvari, seku se dohodovni tokovi udruženog rada koji se, tako, usmerava na parcijalne političke i regionalne interese, a ne na celovite ekonomske tokove i motivacije. Tu je uloga političkog činioca prisutna i konkretna na svim nivoima društveno-političkog organizovanja.

Naravno, na ovoj relaciji odnosâ samoupravljanje dolazi u ozbiljne teškoće, ostvaruje se kao neefikasno i nesposobno da reši neke osnovne probleme, a država se sve više ubacuje u tokove produkcionog procesa, etatizirajući, u stvari, društvenu svojinu i društvene odnose koji se stvaraju na osnovu nje, ali se pri tom otvara veliki prostor za grupno-svojinske odnose u društvu i za nastajanje raznih antisamoupravnih shvatanja, pogleda, ali i stanja.

Politički sistem, oblikovan na konceptu novih društveno-ekonomskih odnosa, posebno u nekim segmentima, nalazi se u istom stanju kao i udruženi rad i deluje više formalno nego suštinski, jer poprima ove interakcije u sistemu. U stvari, postepeno se stvaraju dva uporedna sistema, formalni i stvarni, na šta je upozoravao Edvard Kardelj, a pre mene govorio o tome profesor Pašić. Mislim da je Kardelj još 1976. godine upozoravao na stanje u koje može zapasti naš društveni sistem identifikujući i uzroke. S obzirom na takvo stanje u političkom sistemu, mislim da je neophodno da se objasnimo oko uloge države u ovoj fazi društveno-ekonomskog razvoja socijalističkog samoupravnog društva. Ja to shvatam, pre svega, kao ideološko pitanje, ali odmah da kažem da nije sporan zahtev da se u okviru Ustavom utvrđenih prava i dužnosti pojačava odgovornost državnih organa — od skupštine, preko upravno-izvršnih, do pravosudnih organa, da oni rade efikasnije, odgovornije, racionalnije, uspešnije, bolje i da svuda gde država ima svoje funkcije te funkcije stvarno operativno i odgovorno vrši. Ali, mislim da u društvu raste vanustavna moć države, koja se manifestuje kao nemoć socijalističkog samoupravljanja i odsustvo sposobnosti subjektivnih snaga da zaustave određene procese i društvo izvedu iz krize. U društvu jača uloga države, pre svega jačaju njene izvršno-upravne funkcije (drugi su

Digitized by Google

nešto šire o tome govorili, sa čime se slažem), a istovremeno jačaju tehnobirokratske strukture i vrši se ubrzana etatizacija društva u celini. U stvari, radnička klasa i radni čovek sve više — priznavali mi to ili ne — gube bitku sa svojom sopstvenom birokratijom. Čak i u političkom rečniku, ako analizirate sredstva informisanja, štampu itd., sve manje se sreću reči birokratija tehnokratija, etatizam itd.

Mislim da teza o jačanju uloge države, koja je danas prisutna, mora da se raščlani i dimenzionira. Ako jača država, ona može da jača samo na račun nekoga i protiv nekoga. Društvena moć je raspoređena među subjektima u društvu (radnička klasa, radni čovek, udruženi rad itd.). U ovom kontekstu država može da jača samo na račun samoupravljanja, pozicije radničke klase i radnih ljudi, ako nećemo, naravno, da afirmišemo tezu ili ideju o natklasnoj državi, a ovde mi svi znamo čija je to ideja i ko je njen tvorac. Postavlja se pitanje da li je u ovom momentu, bez obzira na ekonomske teškoće u kojima smo se našli, naš izlaz i rešenje jačanje države. Mislim da je to, bez obzira na neke spoljne efekte, najgore rešenje i da mi moramo da idemo većoj deetatizaciji društva i njegovom oslobađanju od neustavnog pritiska države, birokratije i tehnokratije, da jačamo stvarno samoupravljanje i demokratske društvene odnose, jačajući istovremeno odgovornost u društvu, i konkretno i kao društveno stanje.

Spremajući se za ovu diskusiju, hteo sam više da govorim o neizvršavanju propisâ i usvojene politike od strane odgovornih subjekata u društvu. Mislim da je u pitanju stanje koje dovodi u pitanje neka opredeljenja ili raubuje određenje društvene odnose, a, istovremeno, društveno posmatrano, veoma je složeno i višedimenzionalno i kao takvo zahteva različite metode i raznovrsnu akciju subjektivnih snaga. Kao društvena pojava u praksi postoji odstupanje od utvrđene politike, osnovnih opredeljenja, dogovora, stavova i slično. Uzmite samo zaključke Dvanaestog kongresa SKJ, u kojoj se meri oni ostvaruju, stanje ostvarivanja nekih ustavnih opredeljenja, da ne govorimo o odnosu prema rezolucijama itd., planskim dokumentima. Sigurno je da se ovde postavlja i pitanje odgovornosti za utvrđivanje politike, ali to je drugo pitanje i drugi aspekt, o kome treba, očito, jedanput otvorenije govoriti. Druga grupa problema vezana je za nepoštovanje zakonâ, drugih propisa i opštih akata državnih organa i samoupravnih opštih akata. Upravo, vezana je za odnos prema njima u procesu primene.

Mislim da ovde postoje tri aspekta.

Prvi aspekt je nedonošenje nužnih pratećih propisa. Ni jedan značajni savezni zakon ne može da se neposredno ostvari bez pratećih propisa kojima se obezbeđuje njegov ukupan koncept. U pitanju su propisi počev od podzakonskih akata, preko propisa republika i pokrajina, do samoupravnih opštih akata. Može se reći da ni jedan od nosilaca normativne funkcije na ovom području

Digitized by Google

nije na vreme ispunjavao svoju dužnost, niti je ovaj posao tekao usklađeno i povezano.

Postoji utvrđen ustavni mehanizam, koji treba da obezbedi efikasnost i odgovornost svih nosilaca normativne funkcije, ali zbog realnog položaja nosilaca normativne funkcije i stanja međusobnih odnosa on ne može da se realizuje. U stvari, ustavno odgovoran za stanje, on nema realne snage da obezbedi funkcionisanje sistema i da pokrene pitanje odgovornosti za neostvarivanje prava i dužnosti nosilaca normativnih funkcija. Recimo, od donošenja Zakona o udruženom radu pa naovamo nema nijednog značajnijeg saveznog zakona čija primena nije odlagana zbog toga što nisu na vreme doneti nužni prateći propisi. I to je postalo normalno društveno i pravno stanje. Da vas ne opterećujem mnogo sa podacima, ali u periodu od 1974. do 1981. godine savezni organi i organizacije — mislim na Savezno izvršno veće i na savezne organe uprave i organizacije — trebalo je da donesu 2.300 propisa, a oko 550 nisu doneli na vreme, i to najvažnijih. Znači, jednu četvrtinu propisa koji treba da obezbede primenu saveznih zakona savezni organi nisu doneli na vreme. Stanje je još nepovoljnije kada su u pitanju republike i pokrajine i udruženi rad. Naravno, izlaz je u većoj sinhronizaciji i odgovornosti nosilaca normativnih funkcija, javnoj oceni rada ovih organa i u njihovoj stvarnoj odgovornosti za takvo ponašanje. Ali mislim da treba, sa stanovišta efikasnosti mehanizma, preispitati i određena rešenja koja su uspostavljena između nosilaca normativne funkcije ako hoćemo da imamo efikasniji, racionalniji sistem.

Drugi aspekt je neprimenjivanje zakonâ i drugih propisa i opštih akata i samoupravnih opštih akata. Mislim da se danas nalazimo u dosta ozbiljnoj situaciji, na nekim područjima je primena nekih propisa bezmalo postala stvar dobre volje onih na koje se propisi odnose. Mi smo društveno — hteli to ili ne — legalizovali u mnogim sferama lični odnos prema propisima kroz neodgovornost društvenih subjekata i pojedinaca za kršenje propisa. Ima i opstrukcije, svesnog kršenja propisa, zaobilaženja suštine primene propisa, izvitoperavanja sadržaja itd. Da ne govorim o svemu tome pošto je to opštepoznata i legalizovana društvena stvar. Mislim da na ovom području ne postoji efikasan mehanizam, ni pravni ni društveni, a ni spremnost da se to zaustavi, spreči, jer u dosta slučajeva iza takvog ponašanja stoje politički faktori. Da ukažem samo na jedan podatak. U periodu od 1977. do 1979. godine samo je Služba društvenog knjigovodstva sprečila nezakonito i nepravilno raspolaganje društvenim sredstvima u 1,250.000 slučajeva i podnela preko 60.000 prijava za krivična dela i privredne prestupe. Svakako da ima i pravnog formalizma, ali je ovo veoma ozbiljan podatak, čak i da je broj tih slučajeva mnogo manji.

Po mom mišljenju, moramo se vratiti jednom klasičnom pravilu — kršenje propisa je zloupotreba, bez obzira na to ko je i u čijem interesu vrši, jer je to, u stvari, napad na pravnu sigurnost

Digitized by Google

u društvu, društvenu svojinu, samoupravljanje, demokratiju itd. Naravno, odgovornost i represivne mere za takvo ponašanje su nužni, ali mislim da represivne mere nisu dugoročno rešenje. Nužno je jačati društvenu svest, kako samoupravnu tako i pravno-političku i opštu društvenu svest. Naravno, tu treba posebnu ulogu da imaju subjektivne snage, pre svega društveno-političke organizacije. Slažem se — mislim da je Najdan Pašić to predložio — da se što pre posebno raspravi položaj i uloga društveno-političkih organizacija u ostvarivanju društveno-političkog sistema, pogotovu zato što mislim da ima dosta neinventivnosti kada je u pitanju delovanje društveno-političkih organizacija.

I, na kraju, ima i pojava nerazumevanja sadržine i suštine propisa. Znači, postoje nedostaci u tekstu propisa, nepoznavanje suštine sistema itd. To je najlakši oblik kršenja. Mislim da je za stvaranje celovitih i razumljivih propisa nužna veća odgovornost nosilaca normativne funkcije i subjektivnih snaga, pre svega društveno-političkih organizacija i samoupravnih organa, ali i veći doprinos naučnih i stručnih kadrova.

Druga grupa pitanja, upravo problema, vezana je za sadržaj propisâ koji moraju da valorizuju izvorne vrednosti ukupnog društvenog sistema. Mislim da shvatanje izvornih principa i njihovo ostvarivanje zavisi — o tome mislim isto što i drug Dragosavac — od više uslova i uzroka. Oni se ne mogu jednom zauvek dati, oni se neprekidno obogaćuju, razvijaju, upotpunjavaju, dobijaju nove kvalitete, menjaju, prestaju, nastaju novi itd. Zbog toga su napori za njihovo aktueliziranje i stvaralačko oživotvorenje tekuća akcija subjektivnih snaga, jer je reč o pravcima razvoja, a ne o konkretnim rešenjima. U ovom periodu javila se, naravno u političkim i naučnim raspravama, dilema da li ići na dopunu ili promenu sistema. Mislim da to nije prava dilema i više je, bar po mom mišljenju, nesporazum nego društvena i sistemska dilema. Postoje i neki nepotrebni nesporazumi.

U političkom, naučnom i stručnom opštenju pojam sistema se potpuno različito shvata. Jedni ga shvataju u smislu projekcije ustavnog koncepta, društveno-ekonomskog uređenja i političkog sistema, a drugi pod sistemom podrazumevaju i pojedina organizaciona rešenja koja se odnose na neke segmente društveno-političkog uređenja i političkog sistema. To stvara zabunu u međusobnim raspravama jer se dobija utisak da su jedni za sistem, drugi za njegovu promenu, a zapravo imam utisak da se svi slažemo u tome da — polazeći od izvornih vrednosti socijalističkog samoupravnog društva i osnovnih načela, principa i opredeljenja na kojima počiva naš ekonomski i politički sistem — treba neprekidno da tražimo nova rešenja, da prevazilazimo ono što je postalo suvišno i što više ne odgovara s obzirom na stepen društveno-ekonomskog razvoja, ali čuvajući, naravno, izvorna načela i idejno-politička polazišta. To je društveni proces, nešto što je nužnost, tako da kažem, tekuća sistemska potreba. Mislim da to nije sporno u našim opredeljenjima i htenjima. Naravno da pro-

Digitized by Google

mene u sferi društveno-ekonomskih odnosa opredeljuju i sadržinu organizacionih promena, inače se sa organizacionim promenama, ako se to odvoji, rađaju samo lažne nade, zablude i očekivanja, ako one nisu izraz suštinskih društvenih promena i potreba.

Na kraju bih hteo da kažem nešto o još jednom pitanju. Kada ostvarujemo politiku i primenjujemo propise, dosta se govori o objektivnim uslovima kao ograničavajućem faktoru. Mi vrlo lako konstatujemo, ako se ne ostvaruje sistem bilo u kojoj oblasti, da ne postoje realni uslovi za ostvarivanje sistema, a da pri tome, u stvari, proizvoljno ocenjujemo postojanje ili nepostojanje realnih uslova. Mi nemamo objektivizirane, ni društveno, ni ekonomski, ni politički, ni idejno, aspekte kriterijuma pomoću kojih se dolazi do objektivnog utvrđivanja da li je postojeće društveno stanje objektivno realno društveno stanje. Svako ima svoja merila i elemente od kojih polazi. Za primarna merila uzima se stepen društveno-ekonomske razvijenosti, pluralizma interesa, stanja društvene i samoupravne svesti, akciona sposobnost Saveza komunista i drugih subjektivnih snaga, protivrečnost interesa itd. Problem je u tome što svako uzima onaj element koji mu odgovara i on mu služi kao argument. To govorim zbog toga što mislim da ne može svako proizvoljno da utvrđuje šta su realni društveni uslovi i da to bude mera koja mu omogućava da bez odgovornosti odstupa od utvrđene politike i da opravdava svoje nesistemsko ponašanje konstruisanjem realnih uslova.

I, na kraju, predložio bih da se, slično ovom skupu, organizuje razgovor o pravnom sistemu i pravnom poretku SFRJ. Lično mislim da tu ima dosta površnog ocenjivanja i da se moramo svestranije objasniti oko normativizma i brojnosti propisa — koliko je to proizvod sistema, šta je naša realnost i slično. Dosta se barata brojkama koje nigde nisu dokazane. Drug Pupovci je govorio o tezi kolapsa pravnog sistema. Slažem se sa njim. Ako bismo to imali, došlo bi do kolapsa društvenog sistema; ne bismo, u stvari, imali organizovano društvo. Mislim da bi mnogo doprineo onaj ko bi organizovao jedan temeljit razgovor na ovu temu da bi se raščistila sporna pitanja.

Digitized by Google

Milorad Popović

Razapetost između normativizma i spontanosti

Ponašanje društvenih subjekata u praktičnom ostvarivanju društvenih odluka i normi je pravo pitanje za raspravu.* Takav značaj ovo pitanje ima pre svega zato što je odnos između opredeljenja i vizije radničke revolucionarno-klasne suštine samoupravne demokratije i konkretne, svakodnevne žive prakse, dobio dimenzije neshvatljivo velikog raskoraka. S pravom se može reći da je stvarnosni sistem toliko udaljen od vrednosnog sistema da, tako reći, postoje nezavisno jedan od drugog. Osnovno, logično pitanje jeste kako je to uopšte moguće? Odgovor na to pitanje može dati samo sagledavanje pojava u praksi, jer je nesumnjiva progresivnost načela i principa koji su bili polazišta u koncipiranju i strategiji razvoja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. U tom pogledu tri kompleksa zaslužuju posebnu pažnju: samotok i normativizam, država i samoupravljanje, svest i moral.

1.

Ima više razloga za tvrdnju da se osnovna karakteristika sadašnjeg trenutka našeg razvoja izražava u protivrečnosti: na jednoj strani odvija se snažan i trajan proces normativizma i insti-

* Pošto sam u raspravi učestvovao sa tezama, ovde su one, da bi bile jasnije obrazložene i potkrepljene, nešto šire interpretirane, pri čemu osnovni smisao nije menjan.

Digitized by Google

tucionalizacije, a na drugoj se širi dubok i širok trend neutralizacije izražen u obliku samotoka i spontaniteta. Taj protivrečan proces se povezuje u specifičnu formu sindroma koji uslovljava »prazan hod« sistema. No, i proces normativizma i institucionalizacije daleko je od bilo kog racionaliteta, pa i njega karakteriše spontanitet i samotok.

Stihija i samotok nisu ni jednoznačni ni jednosmerni. Naprotiv, oni obuhvataju sve oblasti društvenog rada, organizovanja i delovanja — i bazu i nadgradnju. Ali, praksa u tom smislu ide daleko napred. Ako se za poslednjih dvadeset godina period od 1974—1978. uzme kao najplodniji i najdelotvorniji u svim oblastima i uporedi sa poslednje četiri godine, videće se da nema gotovo ni jedne oblasti, počev od rezultatâ u privredi, pa sve do ukupne društvene produkcije, gde rezultati nisu daleko ispod mogućnosti. Praksa *de facto* teče svojom logikom. Vršeći pritisak nameće svima neke svoje sopstvene, autohtone zakonitosti. Samotok i spontanitet prodiru toliko daleko da se ni obavezne zakonske norme ne poštuju, da se sudske odluke ne izvršavaju, pa ni odluke izvršnih organa društveno-političkih zajednica. Postavlja se pitanje koliko se uopšte ostvaruje ustavnost i zakonitost. Sva novija sagledavanja tog problema jedinstvena su u tome da se zakonitost teškom mukom probija do minimuma svog ostvarivanja.

Samotok prakse znatno je tvrđi i borniraniji od dejstva bilo kog oblika usmeravanja, uključujući i najobaveznije zakonske propise. Kakvo je stanje u onim oblastima odnosa koji su predmet slobodnog regulisanja, može se samo pretpostaviti. Danas ni pojačano delovanje državne regulative, pa čak uključujući i njenu interventnu ulogu, ne može da slomi tvrdokornost prakticizma i pragmatizma. Reakcionarni svojinski konzervativizam, mentalitet i ponašanje, i uopšte konzervativni pragmatizam, time dobija obeležje nekakve autonomne »pokretačke« snage. Svakodnevna praksa za to daje brojne primere, a to je ne samo protivrečno, nego i paradoksalno.

Taj reakcionarni konzervativizam i prakticizam vrši pritisak i na najodgovornije organe i tela i nameće im svoja sredstva borbe. To ide toliko daleko da i od najodgovornijih organa i tela iznenađuju povoljna rešenja koja znače očuvanje, čak i učvršćenje sopstvenih materijalnih, pa i društvenih pozicija. Inače, kako se može objasniti činjenica da je do sada rađeno sedamnaest verzija Zakona o informisanju (!), ili da su od 1974. godine do sada najodgovornija tela usvojila pet rezolucija ili sličnih akata o stabilizaciji koji se ipak suštinski bitno ne razlikuju. Pozato je, takođe, koliko je dugo rađeno na zakonima: o minulom radu i proširenoj reprodukciji, o cenama, deviznom zakonu itd. Sve to ne može značiti ništa drugo nego da snage koje nisu privržene ostvarivanju stvarnih interesa samoupravnog rada uspevaju da stalno vraćaju stvari na početak, da koče kretanje napred održavajući neku vrstu *statusa quo*. U krajnjem slučaju, to ne znači ništa drugo nego pritisak da one »svoj« ekonomski sistem razdvoje od

Digitized by Google

političkog sistema, kako bi se oslobodio prostor za totalnu privatizaciju društvenih odluka i pojedinačnih ili grupnih interesa, a time otvorila vrata liberalističkoj varijanti pravca razvoja. Sličnu ulogu igraju — sa suprotnim ciljem — i snage etatističkog dogmatizma.

Privatizacija društvene svojine, pa i društvenog odlučivanja, danas je evidentna činjenica. Uopšte uzev, postavlja se pitanje koliko je društvena svojina stvarno društvena, kao i koliko je samoupravno odlučivanje stvarno, a ne formalno društveno. Često su čak i samoupravne odluke samo formalno pokrivene radničko-klasnom suštinom, dok je njihova sadržina, u stvari, daleko od autentičnog radničko-klasnog interesa i ciljeva revolucionarnog preobražaja.

U krug samotoka i stihije naročito se dobro uklopila vaninstitucionalna moć raznih neformalnih grupa i oblika donošenja odluka, a isto tako i praksa i shvatanje da je samoupravljanje pojedinačno ili grupno dogovaranje i da je svejedno ko to čini i kako, a naročito šta je njegova prava sadržina.

Ceo taj konglomerat koji izrasta na stihiji, samotoku i autarkiji dovodi — ali je i uzrok tome — do pomeranja odnosâ moći društvenih snaga na štetu samoupravljanja, pa time i do iskrivljavanja generalne linije Programa SKJ o vlasti radničke klase, sada pretežno u pravcu skretanja udesno. Samoupravljanje je klasna borba u idejnoj i političkoj sferi. I ultradesne i ultraleve snage stvaraju šanse da postanu partner revolucionarnom pokretu. Danas značajan uticaj ima i neka vrsta spontane alijanse neutralnih posmatrača događaja u areni klasne borbe, pri čemu oni svoje ponašanje prilagođavaju u zavisnosti od izgleda na uspeh jedne ili druge strane. Ako taj nedefinisani sloj i nije protivnik samoupravljanja, nije mu ni pravi saveznik.

Razloga za takvo stanje narastanja stihije i spontaniteta ima više. Bitna su tri:

Prvi razlog je taj što se jasno precizirana načela koja se odnose na obaveze, dužnosti i odgovornosti shvataju kao isključivo deklarativna načela, kao principi koji ne obavezuju ili se mogu slobodno tumačiti, kao norme koje se ne moraju poštovati i koje dozvoljavaju slobodno ponašanje u zavisnosti od toga šta obezbeđuje bolje pozicije ili donosi veću korist, kao obaveze koje se nekoga drugoga tiču. Tu je veoma izraženo i ovakvo ponašanje: sve je dozvoljeno što nije zabranjeno. U celini uzev, ne polazi se od dužnosti i obaveza kao uslova za ostvarivanje prava i prve pretpostavke za širenje dimenzija i prostora demokratije, humanizma i slobode, već taj proces teče u obratnom pravcu: prvo prava, pa onda dužnosti.

Posledica te činjenice jeste da, u stvari, ni jedan od petnaestak glavnih instituta političkog sistema (odgovornost, informisanost, ostavka i opoziv, ustavnost i zakonitost itd.) ni približno ne funkcioniše i ne daje one rezultate koji se normalno mogu očekivati. Od svih njih je na prvom mestu princip odgovornosti koji

Digitized by Google

se pretvorio u svoju suprotnost. Razorno delovanje nepoštovanja ovog principa prouzrokuje najteže posledice. Tek posle njega dolaze svi objektivni i subjektivni razlozi koji se često predimenzioniraju i fetišiziraju, a u suštini najvećim delom nisu ništa drugo nego pokriće za nekvalitetan i neodgovoran rad.

Drugi razlog za takvo stanje je nedovoljna organska ugrađenost subjektivnog faktora u sve pore društvenog rada i odlučivanja, pre svega u njegovim osnovnim oblicima. Organizovane snage socijalističke svesti još uvek deluju »klasično«, kao subjektivne snage same za sebe, a ne kao osnovna unutrašnja pokretačka i odlučujuća snaga. U praksi se najčešće, pak, polazi od postavke da Savez komunista nije partija na vlasti, već samo snaga opšteg usmeravanja, a zaboravlja se da je on upravo odgovoran za efikasnost i stabilnost sistema kako u otvaranju novih puteva i oblika demokratije i progresa tako i za svakodnevnu demokratizaciju društvenih odnosa i za njihov konkretan progresivan sadržaj, smisao i rezultat.

Takva situacija nameće ili donošenje zakona o radnoj, samoupravnoj, političkoj i društvenoj odgovornosti[1], koji bi, u izvesnom smislu, značio rez po samoupravljanju, odnosno uvođenje neke vrste vanrednog stanja za sve one koji ne poštuju norme i dogovore, što bi svakako bilo manje zlo od autarkije i spontaniteta koji danas dominiraju; ili pojačavanje vodeće i odlučujuće uloge organizovanih snaga socijalističke svesti sa Savezom komunista na čelu u smislu posedovanja većih prava i dužnosti, što ne bi značilo njihovo pretvaranje u oblik vlasti; ili i jedno i drugo.

Treći razlog za narastanje stihije jeste danas već snažno naglašen trend politizacije i politokratskog ponašanja. Politizacija danas prožima sve sfere i vrši snažan pritisak na revolucionarni pokret. Najčešći i osnovni oblik je taj što se svaki interes nastoji definisati i ostvariti kao interes i od opšteg i od posebnog društvenog značaja, iako to nije. Koren toga procesa nalazi se već u osnovnim oblicima udruženog rada, da bi na svakom sledećem nivou i obliku dobio na svom intenzitetu, a zaokružavanje se vrši već na nivou komune. Čim samoupravni interesi počinju da se politiziraju, onda je to već prvi korak ka dezintegraciji u obliku formiranja autonomnih zatvorenih celina i centara moći.

Polazeći od svega toga, ima se utisak da u sistem ipak nisu ugrađeni neki mehanizmi ili instrumenti koji bi po automatizmu obezbeđivali jedinstvo ostvarivanja osnovnih interesa socijalističkog samoupravnog društva kao globalnog sistema u funkcionalnom smislu. Da bi se to postiglo, nije dovoljno da dohodak bude

---

[1] Činjenica je da je odgovornost dosta jasno i do sada definisana. Na primer, ona se pominje u oko dve trećine članova Ustava, a u Zakonu o udruženom radu je u dobroj meri razrađena. Ili ipak, ona bez svoje celovite i potpune konkretizacije ostaje na nivou načela i principâ. Treba ih pretočiti u praksu: ko, za šta, kako i koliko je odgovoran.

Digitized by Google

osnovni pokretački motiv i snaga integracije i kohezije. Jer, on uzet sam za sebe može — što je često slučaj — da znači zatvaranje i isterivanje parcijalnog i egoističkog interesa, a da se i ne govori — jer su primeri brojni — o načinima i oblicima kako se on stiče i raspodeljuje. Pri takvom stanju stvari gubi se zajednički opšti interes radničke klase i radnih ljudi — svih stvaralaca vrednosti. Pri svemu tome, naročito parcijalne, grupne i monopolističke snage dobijaju slobodan prostor za akciju. Njihov interes nikako nije jedinstveni interes rada i radničke klase.

Izlaz iz takve situacije jeste u tome da osnovni, autentični interes osnovnog proizvođačkog sloja radničke klase, kao opšti interes, dobije svoju verifikaciju na najvišem nivou. Put kojim bi se to postiglo jeste konstituisanje radničke klase na jugoslovenskom nivou. Konstituisanje radničke klase na takvom nacionalnom — u Marksovom smislu reči — nivou značilo bi branu za sve interese sem interesa pravih stvaralaca vrednosti sa radničkom klasom na čelu, i to pre svega autentičnih interesa osnovnog proizvođačkog sloja. Reč je, dakle, o tome da se obezbedi cirkulacija i ujedinjavanje izvornih interesa radničke klase i njihova verifikacija na globalnom nivou. Takav cilj mogao bi da ostvari kongres radničke klase. On bi se održavao na duže vremenske periode (svakih deset ili petnaest godina), i to uvek posle kongresâ Saveza sindikata koji bi utvrdio polaznu platformu, a pre kongresa Saveza komunista koji bi razradio strategiju i obezbedio osnovne uslove i načine za ostvarivanje njegovih odluka. Da bi taj kongres radničke klase bio i stvarno njen kongres, njegov većinski sastav po strukturi bi proizlazio iz osnovnog proizvođačkog sloja radničke klase iz materijalne proizvodnje. Time bi bila obezbeđena kvalifikovana radnička većina i stvorena pretpostavka dominacije suverenih interesa istinskog samoupravljačkog dela radnih ljudi. Kongres bi, u vidu dekreta ili sličnih akata, donosio odluke koje bi bile obavezne za sve. Takve odluke bi se odnosile najpre na ekonomsku sferu: na obim proizvodnje, produktivnost, standard, cene, zaposlenost itd. i time bi, u stvari, radnička klasa sebe obavezala na ono šta može da učini. Kongres bi, takođe, donosio i odluke od najšireg društvenog značaja. Na primer, jedan takav kongres bi mogao da donese odluku o tome za koliko se procenata u određenom periodu višak rada mora pretvoriti u potreban rad ili koliko treba da se smanji administracija. On bi donosio i takve odluke kao što je, recimo, koliko udruženi rad može izdvojiti za nauku itd. Najkraće rečeno, kongres bi na sva pitanja i predloge odgovarao sa »da« ili »ne«.

Ovaj predlog, u stvari, nameće praksa koja postaje sve manje revolucionarna. Ona je danas puna devijacija, uključujući i takve koje znače pritisak na maticu revolucije u smislu njenog skretanja udesno. Upravo je Treći kongres samoupravljača ukazao na potrebu za takvim kongresom u najjasnijem vidu. Ali, on je prošao nezapaženo, bar što se tiče pretakanja njegovih poruka u konkretno biće revolucionarne prakse. No, postoje i drugi raz-

Digitized by Google

lozi za konstituisanje radničke klase na jugoslovenskom nivou. Činjenica je da je danas radnička klasa nepovezana, a dobrim delom i unutar sebe dezintegrisana. Zbog podržavljenja republika i pokrajina i radnička klasa i nacija se podržavljuju. Sličan proces zahvata čak i komunu. Sada radnička klasa postoji praktično u republičkim okvirima i pokazuje tendenciju državnog ispoljavanja. Dalji razlog je danas već očita nadmoć nacionalnog nad klasnim. Radnička demokratija je i nacionalna demokratija. Otud se može govoriti o klasnoj suštini nacionalnog pitanja, a nikako o nacionalnoj suštini klase, što je potpuno antimarksistička teza. Ta dva prilaza se isključuju isto toliko koliko i marksizam od suprotnih ideologija i teorija. Jer, izvorna može biti samo takva demokratija koja najnapredniji interes — a to je interes radničke klase — dovodi na nivo krajnjeg dominantnog interesa. A to će biti sve dotle dok postoje organizovane i institucionalizovane sile koje ne deluju u pravcu nastojanja i postojanja slobodne humane zajednice ljudi.

2.

Odnos države i samoupravljanja postaje sve više aktuelno pitanje koje zahteva dublju analizu i svestranija sagledavanja. Ono što je donedavno bilo centralno pitanje, to jest »koliko« države i državne regulative — danas nema taj značaj. Osnovno je pitanje danas koliko je država instrument za zaštitu i ostvarivanje samoupravljanja, a koliko je sila za sebe.

I u ovoj oblasti elementi spontaniteta i samotoka pokazuju jasne znake postojanja. Oni se izražavaju, pre svega, kroz širenje i snaženje procesa institucionalizacije i normativizma. Kad je reč o institucionalizaciji, bitno je to da, sem stalnog širenja broja institucija (to se naročito zapaža kad je reč o broju samoupravnih interesnih zajednica), taj proces počinje da zahvata i postupke i proceduru, što se posebno izražava u delegatskom sistemu, ali i u drugim oblastima. Sem toga, proces institucionalizacije počinje da pretvara oblike i metode rada takođe u neku vrstu institucionalne forme ili oblikovanja, što dolazi do izražaja u državnim organima (dogovaranje republika i pokrajina, odnosno najčešće njihovih izvršnih organa, ali i kada je reč o ponašanju delegacija pri radu delegatskih skupština i drugih sličnih tela). To se odnosi i na oblike rada organâ i telâ društveno-političkih organizacija (praktično čak i oblici njihovog rada postaju institucije). I u drugim oblastima (institucionalizacija dogovaranja i sporazumevanja skoro je dovedena do kraja) javlja se sličan trend, pa čak i sam proces funkcionisanja samoupravnih organa i tela. Dalji oblik je postepeno pretvaranje instituta političkog sistema u institucije (kolektivni rad i odlučivanje, informisanost, reizbor, ali i svi drugi instituti). Ono što ima najteže posledice jeste da i sam interes, pa čak i parcijalni — kroz formalizovanje postupaka

Digitized by Google

— počinje da se institucionalizuje. Ukratko, može se reći da je taj samotok institucionalizacije i formalizma dobio nov kvalitet, jer počinje da se legalizuje iako nije priznat kao takav. Sve u svemu, to znači da samoupravljanje gubi teren svoje samodelatnosti i prepušta ga formalnom proceduralizmu, što nije nepoznato u socijalističkoj praksi.

Kongres radničke klase bi morao i u ovom slučaju da kaže šta je šta, odnosno da isključi sve posrednike u stvaranju novih institucija, a priđe sintezi postojećih.

Normativizam već decenijama pokazuje svoju stalnu tendenciju rasta. Porast normativizma je takođe specifična protivrečnost, jer je suprotan osnovnoj postavci da sa samoupravnim autonomnim pravima klasična državna regulativa treba da se smanjuje i slabi. Ali nije tako. U porastu je i klasično i samoupravno pravo.

Porast državne regulative, a naročito interventne uloge države, u stvari je iznuđen pritiskom stihije i spontaniteta. Stoga taj neoetatizam znači i neki novi vid širenja uloge države na oblast udruženog rada.[2] No, bez obzira na tako enormno povećanje broja zakona i propisa na nivou federacije, ipak su republike i pokrajine te koje poseduju i vrše funkcije države. Otuda — ako se za argumentaciju snage države uzima broj propisa koji se donese na nivou federacije ili broj njenih nadležnosti — to ne daje pravu sliku. Privid je da federacija ima dominantnu ulogu nad celinom tokova društva.

Samoupravno pravo pokazuje takođe tendenciju nekontrolisanog širenja. Međutim, bez obzira na podatke, koji su stvarno zabrinjavajući, treba imati u vidu kakva su ta akta. Sam broj akata ne govori mnogo. Ako su akta samoupravnog prava očigledna rešenja, ako su stvarno samoupravna, onda bi njihov velik broj značio da su to prava dostignuća. Problem je u tome što je malo samoupravnog, izvornog i autentičnog, pa su najčešće ta akta formalno samoupravna. Analize samoupravnih akata pokazuju da oni nisu rezultat samodelatnosti i samoregulative, nego preobraženi vid klasičnog prava odevenog u samoupravnu odoru, a da se i ne govori o »resavskoj školi« prepisivanja akata drugih organizacija rada ili naručenih akata što su ih izradili stručnjaci koji nikad nisu ni bili u kolektivu na koji se ona odnose.

No, bez obzira na sve, sistem nije ni blokiran ni paralisan. Samotok i spontanitet se ovde javljaju u pozitivnoj ulozi, u ulozi neutralizacije preteranog normativizma i institucionalizacije. Nastaje u osnovi protivrečna situacija: kao rezultat sukoba te dve tendencije — obe suprotne samoupravnoj sadržini revolucionarnih preobražaja — nastaje neka vrsta ravnoteže u kojoj ona supstanca koja se može označiti kao izvorni i demokratski produkcioni odnos funkcioniše nasuprot obema tim tendencijama.

[2] Samo u federaciji od Ustava iz 1974. do maja ove godine doneto je 609 zakona (što najčešće treba množiti sa 8) i preko 5.000 podzakonskih akata.

Digitized by Google

No, teže je pitanje kakve su socijalne posledice tog snažnog razvoja normativizma i institucionalizacije koji deluju u sprezi sa spontanitetom i samotokom.[3] Jasno je, pre svega, da ekonomski sistem to ne može da podnese pa čak i kad bi bilo opravdanja za postojanje tolikog broja propisa i institucija. Sem toga, taj proces sam po sebi reprodukuje sloj birokratije i tehnokratije koji ima moć odlučivanja ili vrši direktan ili indirektan uticaj na odlučivanje, da se i ne govori o njegovoj brojnosti koja je danas dostigla nepodnošljive razmere.

Zbog svega toga vredelo bi bar razmisliti o kodifikaciji samoupravnog prava, prava na samoupravljanje kao izvora svih prava. Ali ipak, pitanje je da li je danas sazrelo vreme da se donese zakonik o radu i samoupravljanju. Najnaprednija praksa ukazuje da ta mogućnost, bar u dogledno vreme, nije nerealna. Takav jedan zakonik bio bi, prirodno, izvor svih prava i odgovornosti. U njemu bi se uopštila i normirala najprogresivnija rešenja, rezultati i iskustva u praksi. To se nameće kao nužna potreba. Inače, za slobodnu delatnost neće ostati ništa, budući da su naši zakoni čak i po broju članova izuzetno obimni. Polazne osnove, duh i platformu zakonika utvrdio bi kongres radničke klase, a kasnije ga i prihvatio kad bude oblikovan u formi zakonika. Sve bi to, razume se, imalo smisla samo ako bi se time postigla maksimalna racionalizacija i takvo sintetizovanje da se unapred isključi buduća hipertrofija prava, a oslobodi prostor za samoupravnu samodelatnost i samoregulativu. Takav jedan zakonik morao bi da se oslanja i da izvire iz nauke o radu, iz etike rada. Stoga bi jedan kodeks etičkih načela rada i njihove društvene istine činio jedinstvo sa zakonikom o radu i samoupravljanju.

3.

U sklopu svega napred rečenog pitanje stanja svesti i morala se postavlja samo po sebi. Određena kolebanja u oblasti svesti najuže su povezana sa tokovima i kretanjima koja su označena kao samotok i spontanitet. Svakako je u pitanju i uzročno-posledična veza. Snažna tendencija spontaniteta, na jednoj, i prodor metafizike, na drugoj strani, prouzrokuju da kriza svesti dobija na snazi, kao i to da u oblasti morala nastaju elementi njegove krize. Ali ona je pre svega rezultat odnosa u ekonomskom biću društva: »sve dosadašnje moralne teorije su u poslednjoj instanci proizvod ekonomskog položaja društva u datom vremenu«[4].

Moral socijalističkog samoupravnog društva je tek u početnim fazama svoga razvoja, u embrionu. Iako je socijalističko sa-

[3] I pored toga, raste broj sporova kako pred redovnim sudovima (u prošloj godini ih je bilo pet miliona) tako i pred sudovima udruženog rada. To znači da društvo ne postaje harmoničnije, nego konfliktnije. Ali, taj problem zahteva dublja proučavanja.

[4] F. Engels, *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 105.

Digitized by Google

moupravno društvo klasno društvo, ne može se reći da je i vladajući moral moral klase na vlasti. Etika rada je tek u rađanju. Ona tek treba da savlada prepreke koje su izraz i rezultat ostataka prošlosti, ali i novih fenomena koji nastaju u biću rada. U samom biću rada nastaju takve promene koje su potpuno neispitane. Ono što se nekad označavalo kao »sveti rad« (Gete), kao vizija, današnja praksa sve više potvrđuje kao odijum rada.

Bez obzira na to što socijalističko društvo otvara jednu novu perspektivu, stari kompleks je prisutan i u njemu. Naime, koliko god da socijalističko samoupravno društvo znači bar početni korak u ostvarivanju humanih i demokratskih odnosa među ljudima, sa sadržajima koji proizlaze iz rada kao supstancijalne kategorije, na drugom polu sa nesmanjenom žestinom narasta egoizam, privatizacija, utilitarizam, primitivizam, potrošački mentalitet. Ukratko, umesto stvarne socijalizacije plodova rada, sve više dobija maha privatizacija, postvarenje. To pitanje se mora dramatizovati jer takav trend nosi u sebi i neke karakteristike koje na društvo vrše pritisak i usmeravaju ga ka preživelim oblicima građanskog mentaliteta.

Imajući sve to u vidu — kad je reč o socijalističkom samoupravnom društvu — postavlja se suštinsko pitanje: šta je izbor morala? Da li su to rad i njegovi interesi ili je to čovek i njegove potrebe? Više ima argumenata za tvrdnju da su tu u pitanju potrebe čoveka kao pojedinca. Ako je tako, onda to znači da klasni moral interesa rada nije vladajući moral.

U socijalističkom samoupravnom društvu društveni položaj i karakter rada i svi odnosi zasnovani na njemu morali bi se nalaziti među prvima u hijerarhiji vrednosti; oni, u stvari, obeležavaju odnose zasnovane na etici rada. No, u svakom slučaju, danas se već postavlja pitanje nužnosti postojanja etičkog kodeksa rada. Poznato je da je pred Drugi kongres samoupravljača na izradi kodeksa samoupravljača uložen veliki trud. No, pošto taj rad nije završen do kraja, bila je formirana komisija eminentnih stručnjaka da taj kodeks pripremi za Treći kongres samoupravljača. Međutim, taj posao nije ni do danas završen.

Praksa nameće potrebu da se priđe izradi neke vrste tog kodeksa kao manifesta rada i samoupravljanja. Ako bi se jedan takav kodeks doneo, on bi značio veoma moćno oružje u rukama samoupravljača. Ali samo ako bi bio sopstveno delo radničke klase. Takav kodeks bi trebalo da usvoji kongres radničke klase kao etiku kulturne revolucije socijalističkog samoupravljanja, odnosno republike rada. Blok snaga socijalističkog samoupravljanja sa radničkom klasom na čelu i njenim idejnim i klasnim organizacijama već danas treba da otvori takvu perspektivu.

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa*

I

Iskustvo koje smo sticali tokom više od tri decenije razvoja samoupravljanja nesumnjivo nas uverava u to da taj društveni proces još uvek nije stekao snagu sopstvenog autonomnog i spontanog razvoja, odnosno da se samoupravljanje kao proces samoorganizovanja radnikâ i reprodukovanja radničke vlasti nad uslovima i rezultatima proizvodnje još uvek ne ostvaruje na svojim sopstvenim osnovama. Drugim rečima, ma koliko to paradoksalno zvučalo, država, odnosno društveno-političke zajednice, bile su, istovremeno, i glavni promotori tog društvenog procesa, ali i najozbiljnija društvena barijera za njegovo ostvarivanje.

Društveno-političke zajednice su promotori razvoja samoupravljanja u njegovom institucionalnom i organizacionom obliku. Imamo u vidu njihovu veoma razgranatu aktivnost zahvaljujući kojoj je i tekla pravna institucionalizacija samoupravljanja počev

* Ovaj rad predstavlja referat koji sam podneo na savetovanju Saveza udruženja pravnika Jugoslavije posvećenom problematici ostvarivanja ustavnosti i zakonitosti u našoj zemlji. Savetovanje je održano u Saveznoj skupštini u Beogradu 5. i 6. maja ove godine pod pokroviteljstvom predsednika Skupštine druga Raifa Dizdarevića.

Digitized by Google

od Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva od 26. juna 1950. godine, pa preko prvog ustavnog oblikovanja samoupravljanja (Ustavni zakon od 13. januara 1953. godine) sve do Ustava SFRJ iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine. Razume se, ta pravna institucionalizacija samoupravljanja svoje idejne izvore je imala u dokumentima Saveza komunista kao idejne snage radničke klase i radnih ljudi u celini, kao i u dokumentima drugih organizovanih socijalističkih snaga. Sve to, zapravo, govori da samoupravljanje nije bilo inicirano neposredno od radnih ljudi, već mu je puteve krčila idejna i politička avangarda radničke klase. To je, opet, jedan zakonit obrazac nastajanja socijalističkih društvenih odnosa koji nemaju tradiciju u društvenim odnosima koji se aktom oružane revolucije smenjuju, te ih je potrebno na ruševinama starih odnosa izgrađivati kao nove. Naime, poznato je da buržoaske revolucije kapitalističkim odnosima već nastalim u krilu starog feudalnog društva dodaju njima adekvatnu pravnu i političku nadgradnju koja, sa svoje strane, doprinosi njihovom daljem razvoju. U svakom slučaju, ta nova pravna i politička nadgradnja izrasta iz već relativno oformljene ekonomske strukture društva (produktivnih odnosa), te je, kao takva, samo produkt te strukture sa manjim ili većim povratnim dejstvom na nju.

Pravna i politička nadgradnja novog, socijalističkog društva nema zatečene socijalističke produkcione odnose, već ih mora stvarati. Otuda je uloga pravne i političke nadgradnje presudna za razvijanje socijalističkih produkcionih odnosa i za oblik u kome se ti odnosi ispoljavaju i potvrđuju. Da nije tako, zar bi se ti odnosi mogli tako uporno i tako vitalno održavati u svojim državno-socijalističkim formama u Sovjetskom Savezu i drugim istočnoevropskim socijalističkim zemljama? Da nije tako, zar bi samoupravljanje uopšte moglo samoniklo da potekne u našoj zemlji? Da nije tako, zar bi u nekim zemljama socijalistički odnosi mogli da se razvijaju kao najgrublji oblik ograničavanja ljudskih sloboda (Albanija)? Konačno, da nije tako, zar bi mogle da se pojavljuju i na dramatičan način razrešavaju protivrečnosti između vladajuće partijske i državne elite, na jednoj, i široke radničke baze, na drugoj strani, te da se u tom konfliktu interesi koje radnička baza ističe kao svoje sopstvene od strane partijskih i državnih vrhova kvalifikuju kao antisocijalistički?

I mada pravna i politička nadgradnja imaju presudnu ulogu u iniciranju razvojnih procesa u socijalističkim produkcionim odnosima, treba imati u vidu mnoštvo ograničavajućih činilaca na koje ona u tome nailazi. Dejstvo tih činilaca prepoznajemo u raskoraku koji nastaje između produkcionog odnosa koji definiše pravna i politička nadgradnja i relevantnih činjenica koje pokazuju stvarno stanje produkcionog odnosa. Taj raskorak uvek postoji i javlja se kao objektivno stanje koje je neizbežno iz jednostavnog razloga što pravna i politička nadgradnja nisu prosto

Digitized by Google

opis postojećeg stanja međuljudskih odnosa, već delom predstavljaju program i projekciju izgradnje tih odnosa. Utoliko svi relevantni momenti za produkcione odnose koji su sadržani u odgovarajućoj institucionalnoj strukturi, pravnoj i političkoj nadgradnji, i ne mogu da predstavljaju pravna pravila čije neizvršavanje obavezno povlači i odgovarajuću sankciju.

Pravna i politička nadgradnja, ma koliko delom bila i projekcija budućih produkcionih odnosa, mora imati i odgovarajuće oslonce u realnim društvenim odnosima i predstavljati njihov konkretan pravni izraz. Ukoliko ne predstavlja i skup striktno obavezujućih pravila ponašanja koja su neposredno praktično ostvarljiva, ona gubi svoju relevanciju. (»Čim ne odgovara društvenim odnosima, zakonik je samo svežanj papira« — Marks.)

Po ključnim pitanjima produkcionih odnosa pravna i politička nadgradnja moraju sadržati pravila koja te odnose štite i obezbeđuju njihovo napredovanje. Ta pravila moraju biti tako precizna da ne ostavljaju nikakve dileme u pogledu (a) subjekata koji su obavezni da ih poštuju, (b) načina na koje se ona moraju izvršavati, (c) sankcija koje se moraju preduzimati za njihovo neizvršavanje, (d) društvenih institucija koje prate njihovo izvršavanje, i, najzad, (e) organâ koji su obavezni da preduzmu sankcije za njihovo neizvršavanje i prinude obveznike da ih izvršavaju.

Svaka pravna i politička nadgradnja se po pravilu pokazuje prvenstveno, manje ili više, efikasnom u meri u kojoj štiti odgovarajuće svojinske odnose u društvu, odnosno u meri u kojoj obezbeđuje da se odgovarajući oblik svojine prošireno reprodukuje.

Naše samoupravno društvo zasnovano je na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i drugim materijalnim uslovima proizvodnje. Dohodak koji se stiče u organizacijama udruženog rada takođe je društvena svojina. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i drugim materijalnim uslovima proizvodnje, kao i društvena svojina nad dohotkom, pretpostavljaju da i raspodela bude društveni čin, te da, kao takva, bude »podvrgnuta« pravilima ponašanja koja imaju obavezujuće dejstvo na sve učesnike raspodele. Pravna nadgradnja u ovoj oblasti morala bi da izražava one norme koje su u društvu prihvaćene i kroz čije ostvarivanje se praktično potvrđuje odgovarajući samoupravni društveno-ekonomski odnos. Pre nego što se taj odnos pravnom nadgradnjom neposredno izrazi, neophodno je jedinstvo pogleda ekonomske nauke o »anatomiji« tog odnosa i njegova precizna definicija. Isto tako, neophodno je i jedinstvo pogledâ vodećih političkih i idejnih snaga u društvu o prirodi tog odnosa. Tu nije dovoljno samo načelno jedinstvo, već i jedinstvo o bitnim »detaljima« koji konstituišu taj odnos. Bez tog jedinstva i pravna nadgradnja mora biti bez svoje krivice deformisana, te, kao takva,

Digitized by Google

ne može ni da služi zaštiti i unapređivanju osnovnog društvenog odnosa. Ta pitanja ćemo u drugom delu ovog priloga šire razmotriti.

II

Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i u Ustavu SFRJ iz 1974. i u Zakonu o udruženom radu iz 1976. godine definisana je kao izrazito nesvojinska kategorija. Izričito se, zapravo, u osnovnim načelima Ustava ističe da niko nema pravo svojine nad društvenim sredstvima za proizvodnju, te da niko ne može ni po kom pravno-svojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad niti samovoljno određivati uslove raspodele. To je ustavno načelo ponovljeno i u članu 12. Ustava u kome je, takođe, izričito rečeno da su, pored sredstava za proizvodnju, u društvenoj svojini i druga sredstva udruženog rada, proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom, sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i opštedruštvenih potreba, prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi.

Rečene ustavne odredbe predstavljaju deskripciju društvenog odnosa i obavezuju na određeno ponašanje, ali je njihovo obavezujuće dejstvo neprecizno. Naime, one upućuju na stanje u kome se ne mogu privatizovati objekti svojine koji su osnova i oslonac radne aktivnosti organizacija udruženog rada u privredi i neprivrednim delatnostima. Daljim, određenijim pravnim pravilima predviđena je obaveznost održavanja vrednosnog integriteta društvenih sredstava. Odredbe o društvenom vlasništvu nad dohotkom organizacija udruženog rada nemaju dovoljan obavezujući karakter niti je moguće precizno razlikovati društvena stanja u kojima se one poštuju od društvenih stanja njihovog nepoštovanja. Uopšte nam se društveni karakter dohotka pokazuje kao neodređeno načelo po kome dohotkom raspolaže udruženi rad, te otuda i uobičajena sintagma »dohodak udruženog rada« i njoj bliske jezičke konstrukcije »rezultati udruženog rada« i »proizvodi udruženog rada« kojima se ne izražava samo poreklo, već i pripadnost rezultatâ i proizvoda.

Neprecizna odredba o društvenom karakteru dohotka, proizvodâ i rezultata udruženog rada u neposrednoj je vezi sa ekonomskim poimanjem društvene svojine. Svaka svojina kao društveni odnos progresivna je onoliko koliko svoju materijalnu osnovu, svoju predmetnost, prošireno reprodukuje. Samoupravljanje je društveni odnos koji može napredovati samo u meri u kojoj se društvena sredstva za proizvodnju progresivno uvećavaju. Progresivno reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju može da se ostvaruje samo ako se deo dohotka stečenog tekućim poslovanjem izuzima iz tekuće neproizvodne potrošnje (akumulira) i proizvodno usmerava (investira), čime se uvećava materijalna osnova udruženog rada.

Digitized by Google

Da li je pravnom nadgradnjom regulisano ovo ključno, odlučujuće pitanje razvoja materijalnih proizvodnih snaga, te na toj osnovi i razvoja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa? Da li je precizno ustanovljen kriterijum za razgraničenje ponašanja kojima se potvrđuje i dalje razvija samoupravni društveni odnos i njegova materijalna osnova od ponašanja koja tome protivreče i podležu sankcijama? Na postavljena pitanja ne može se dati pozitivan odgovor.

Članom 15. Ustava SFRJ ustanovljeno je da su radnici u udruženom radu, koji ostvaruju pravo rada društvenim sredstvima, uzajamno odgovorni da se u svom zajedničkom i opštedruštvenom interesu tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju, kao i da svoje obaveze savesno izvršavaju. Citirani Ustavni član, da bi mogao da bude i primenjivan, da bi mogao da predstavlja i obavezu za društvene subjekte na koje se odnosi, morao bi imati i konkretniju razradu u drugim zakonskim tekstovima. U dva najvažnija pitanja on to nema. Prvo se odnosi na stalno uvećavanje i unapređivanje društvenih sredstava za proizvodnju, a drugo na njihovo društveno i ekonomski celishodno korišćenje.

Prvo pitanje svoje razrešenje može i mora nalaziti u društveno regulisanoj raspodeli dohotka. Po prirodi stvari, u raspodeli dohotka se može obezbeđivati prošireno reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju (njihovo uvećavanje, poboljšavanje i unapređivanje) bilo fiksiranjem akumulacije *ex ante* bilo društvenim regulisanjem ličnih dohodaka. U prvom slučaju ekonomski se definiše srazmera u kojoj se društvena sredstva moraju uvećavati, a zatim se pravnim odredbama o raspodeli dohotka nameće obaveza izdvajanja jednog njegovog dela koji treba da zadovolji dogovorenu proporciju (stopu rasta) uvećavanja društvenih sredstava. Ostali delovi dohotka mogu da služe za opštu i zajedničku potrošnju (porezi i doprinosi), te za ličnu potrošnju (lični dohoci). U ovom slučaju akumulacija uživa prioritet u raspodeli. U drugom slučaju se *ex ante* regulišu lični dohoci, te opšta i zajednička potrošnja, a preostali deo dohotka ostaje za akumulaciju. Iako u ovom slučaju akumulacija ne uživa prioritet, njena veličina nije ugrožena ukoliko su ustanovljena i pravno sankcionisana valjana pravila koja rast opšte, zajedničke i lične potrošnje drže u granicama rasta produktivnosti rada i ukupnog dohotka.

Ni jedno od ova dva rešenja nije u nas zastupljeno. Naime, nikakvim pravnim pravilima koja bi se morala poštovati nije predviđena obaveznost akumuliranja, te se u tom pogledu ostaje na citiranoj načelnoj ustavnoj odredbi, koja nije neposredno primenjivana bez konkretnije ekonomske razrade i pravnog definisanja.

Ništa bolja situacija nije ni sa ličnim dohocima. Ni u pogledu njihovog kretanja ne postoje obavezujuća pravila ponašanja. Tu se, naime, godišnjim rezolucijama o tekućoj ekonomskoj politici

Digitized by Google

utvrđuju granice njihovog rasta u srazmeri sa rastom dohotka i čistog dohotka. Kada se te granice prekorače, onda slede političke akcije (sindikata, na primer) za vraćanje viška isplaćenih ličnih dohodaka, ali te vrste reagovanja na ponašanja nemaju karakter pravnih normi sa strogo obavezujućim dejstvom.

Jedino su opšta i zajednička potrošnja podvrgnute određenim pravilima ponašanja, bilo da su ova data u klasičnoj formi (zakoni) bilo u obliku sporazuma i dogovora. Za svaki oblik te potrošnje obezbeđuje se tačno ustanovljena stopa doprinosa ili poreza. Pa i u tom slučaju ta potrošnja prevazilazi granice njenog dogovorenog nivoa zbog toga što se stope za njeno prikupljanje vezuju pretežno za lične dohotke koji (a) rastu brže od dohotka i (b) isplaćuju se i u slučajevima kada organizacije udruženog rada posluju sa gubicima.

Pomenute činjenice govore da je ostvarivanje zakonitosti u nekim najvažnijim pitanjima funkcionisanja naše privrede i privrednog sistema gotovo nemoguće iz prostog razloga što u njima zakonitost nije stekla formu neposredne primenljivosti. Postavlja se pitanje zašto je to tako. Tome ima mnogo razloga. Međutim, unapred treba isključiti odgovornost pravnikâ i pravne nauke za takvo stanje stvari. Pravna regulativa odnosâ u društvu izražava jezikom pravnih normi i pravila one međuljudske relacije o kojima su se iskristalisala jasna rešenja na nivou onih društvenih tela i subjektivnih snaga koje su za ta rešenja odgovorne.

U našem privrednom sistemu ni na idejno-političkom nivou, ni na nivou organa koji su odgovorni za ekonomsku politiku, niti, pak, među najpoznatijim (po svojim radovima i angažovanju) ekonomistima nema jedinstva pogleda na pitanje obezbeđivanja proširene reprodukcije izdvajanjem akumulacije iz dohotka organizacija udruženog rada. Ni stabilizacioni program, koji je još u fazi nastajanja i koncipiranja, ne daje jasne odgovore na pitanja o kojima je bilo reči. Zbog toga se u nas i dešava da je akumulacija prosto rezultat spontanog ponašanja organizacija udruženog rada, jednostavno rezultat njihovih individualnih preferenci. Samim tim se i lični dohoci nalaze u institucionalnom vakuumu. Zakonodavno (ili putem sporazuma i dogovora) regulisanje raspodele koje ostaje samo na deklarativnom nivou ne može biti efikasno.

Treba upozoriti na snažno izražena stanovišta po kojima svako *ex ante* obavezivanje organizacija udruženog rada da određeni deo dohotka izdvajaju za akumulaciju, i to kao postotak u odnosu na društvena sredstva, dovodi u pitanje samoupravnu autonomiju radnih kolektiva. Uporedo s tim predlaže se od nekih ekonomista i liberalizacija formiranja amortizacije, to jest oslobađanje i te kategorije od propisivanja minimalnih stopa po kojima se ona formira (»nema više nikakvih razloga da se još uvijek u režimu amortizacije javlja država koja u ime radničke klase i udruženog rada zakonskim putem regulira ovaj privredno-sistem-

Digitized by Google

ski kompleks«*). Ukoliko bi se i amortizacija oslobodila svake obaveznosti, kao što je slučaj sa akumulacijom, teško da bi se moglo sa izvesnošću očekivati održavanje integriteta vrednosti fiksnog proizvodnog kapitala zemlje. Sumnja je utoliko opravdanija što pre poslednjih promena u stopama i osnovama na koje se one primenjuju amortizacija po opštoj saglasnosti nije bila dovoljna za prostu zamenu osnovnih sredstava.

Na udaru su kritike i rešenja koja idu u pravcu određenijeg regulisanja ličnih dohodaka, jer se polazi od toga da je dohodak homogena ekonomska kategorija koja u samoupravnoj privredi gubi svoju ekonomsku strukturu (potreban rad i višak rada), čime se osporava objektivni karakter i akumulacije i ličnih dohodaka. Time se praktično ignorišu stanovišta o raspodeli dohotka pretežnog broja najpoznatijih jugoslovenskih ekonomista i ona prepušta stihiji i samotoku s posledicama ugrožavanja akumulacije, narušavanja raspodele prema radu u domenu ličnih dohodaka i ekspanzije opšte i zajedničke potrošnje, a da se ni za jednu od tih posledica ne može ustanoviti da označava narušavanje zakonitosti, jer ta zakonitost nije data pravilima koja bi se mogla neposredno primenjivati.

Ni obaveza osnovnih organizacija udruženog rada da se društvenim sredstvima za proizvodnju ekonomski celishodno koriste nema svoju zakonsku razradu niti kao takva obavezuje na određena ekonomska ponašanja koja bi povlačila za sobom odgovarajuće ekonomske i pravne sankcije. Problem celishodnog ekonomskog korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju započinje, zapravo, u momentu kada organizacije udruženog rada pristupaju investicionom angažovanju formirane društvene akumulacije. One svoju investicionu delatnost finansijski zasnivaju bilo na akumulaciji koju su za te svrhe izdvojile iz sopstvenog dohotka bilo na kreditima, ili se do sredstava za investicije dolazi udruživanjem. Prvi od tri navedena slučaja poznat je pod nazivom samofinansiranje. Razlikuje se od dva naredna slučaja (kredit i udruživanje) po tome što organizacija udruženog rada ne polaže nikom račune o celishodnosti investicija u koje ulazi na osnovu sopstvene akumulacije. Ne postoje baš nikakva društvena ograničenja koja bi mogla da predstavljaju branu za neracionalna investiranja. Moglo bi se, razume se, prigovoriti prethodnoj konstataciji da se organizacije udruženog rada rukovode dohotkom kao motivom u preduzimanju investicija. To je tačno, ali dohodovna motivacija je veoma oslabljena stanjem u kome pravo na egzistenciju ima i neracionalna proizvodnja i organizacije udruženog rada koje posluju sa gubicima; stanjem u kome su gubici praćeni rastućim ličnim dohocima; stanjem u kome se rukovodeće strukture organizacija udruženog rada zadržavaju i pored očiglednih poslovnih promašaja. Takvo stanje, naravno, pothranjuje investicione ambicije i kada je gotovo sasvim izvesno da gradnja određenih privrednih

* *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb 1982, str. 29.

Digitized by Google

objekata ne nudi perspektivu njihovog uspešnog rada. Zbog toga je očigledno da u pravnom regulisanju ekonomskog ponašanja nedostaje obaveznost podvrgavanja svake nameravane investicione aktivnosti stručnim ekspertizama od strane institucija koje bi u tu svrhu trebalo posebno oformiti, ili bi, pak, nekima od postojećih institucija (privrednim komorama, ekonomskim institutima, udruženjima i savezima ekonomista) ta funkcija mogla biti poverena. Sadašnje stanje je, međutim, takvo da izostaju sve sankcije za aktere investicionih promašaja, odnosno, u krajnjoj liniji, sankcije snosi društvo i privreda u celini.

Kada investicije finansijski oslonac imaju u kreditu, onda je kamata onaj minimalni rentabilitet koji investitor mora respektovati prilikom njihovog preduzimanja. Uz to, i banke su mesta predstavnikâ organizacija udruženog rada koji u njima zajednički procenjuju važnost investicionih projekata. Pod uslovom da su oslobođene uticaja društveno-političkih zajednica i da su stvarno finansijske asocijacije udruženog rada, banke zaista mogu učiniti odluke o investicijama delom udruženog rada a to znači sprečiti neracionalnost i neefikasnost u toj oblasti. Ta transformacija banaka je započeta, ali je sigurno da će predstavljati dugoročan proces. Zbog toga su još uvek i investicije zasnovane na bankarskim kreditima često promašaji, pa bi ih takođe trebalo podvrgavati testiranju i ekspertizama u predloženom smislu.

Čini se da su samo investicije iz udruženih sredstava podvrgnute ekonomskom ocenjivanju sa stanovišta očekivanih efekata. Ovo zbog toga što se tek tim investicijama postiže komplementarnost u proizvodnim programima, što one prvenstveno favorizuju deficitarnu proizvodnju i, konačno, što o njima odlučuju više organizacija udruženog rada zajedno, jačajući tako reprodukcionu osnovu svog zajedništva. Investicije finansijski zasnovane na udruženim sredstvima tek su marginalno zastupljene u ukupnim jugoslovenskim investicijama, tako da manje od prethodna dva oblika investicija obeležavaju jugoslovensku ekonomsku stvarnost. Zbog toga problemi koji su otvoreni za prethodna dva oblika investicija (samofinansiranje i kredit) nesumnjivo zahtevaju da se omogući i pravno sankcioniše obaveza njihovog podvrgavanja nepristrasnim ekonomskim stručnim ekspertizama.

Iz ovoga sledi da ni u oblasti investicija kojima se, zapravo, bitno predodređuje mogućnost celishodnog korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju, centralno pitanje nije da li se poštuje postojeća zakonska regulativa, već pitanje praznina u zakonskoj regulativi zbog kojih pogrešne investicije ne povlače odgovarajuće sankcije za one koji ih preduzimaju. I ovde, razume se, nije krivica na pravnoj nadgradnji i pravnoj nauci. Uzroke problemâ treba tražiti u nejedinstvu pogleda na obim regulative, koju treba ustanoviti za organizacije udruženog rada i druge društvene subjekte koji raspolažu sredstvima za investicije i donose investicione odluke.

Digitized by Google

Milan Matić

Odgovornost kao uslov i činilac razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa

1. Novi smisao i značaj odgovornosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja

Odgovornost je sastavni deo i bitna dimenzija osnovnih struktura i odnosa u društvu, pre svega svojinskih, klasnih i političkih. Ona izražava i potvrđuje položaj čoveka i postojeće društveno, moralno i političko stanje, a u društvima koja su otvorena i teže promenama odgovornost se povezuje i sa ciljevima i mogućnostima njihovog preobražaja.

U suštini, stanje odgovornosti proizlazi iz stvarne mere sloboda i prava koje ljudi i društvene grupe imaju u određenom društvenom i političkom sistemu. U društvima svojinskih monopola i političke dominacije odgovornost je uglavnom atribut užih grupa i pojedinaca koji u svojim rukama drže svojinu i vlast, stvar njihovog interesa za održavanje postojećeg poretka. Za šire i radne slojeve u antagonističkom klasnom društvu odgovornost se svodi na ograničeni krug pretežno formalnih prava i dužnosti, kojima se određuje njihov status u političkoj zajednici, odnosno državi. Granice ljudske odgovornosti u tim uslovima sužene su u okvire privatnog posedničkog individualizma i formalnog političkog subjektiviteta čoveka, koji u realnim društvenim odnosima nema širih mogućnosti uticaja na tokove društvenog razvoja i politike.

Digitized by Google

Problem odgovornosti u društvenom smislu ovde se postavlja isključivo kao problem takozvane odgovorne vlade, dok se pitanja o odgovornom društvu i čoveku kao osnovnom nosiocu odgovornosti izvode iz sfere »privatne moralnosti« ili »slobodne tržišne konkurencije«.

U međuvremenu, duboke i dalekosežne promene u strukturi privrede i društva tokom poslednjih decenija sve više otkrivaju nedovoljnost i krizu klasičnih shvatanja i oblika odgovornosti, a sve više zaoštravaju i problem autentičnih demokratskih osnova odgovornosti društva i čoveka. Među uzrocima koji problem odgovornosti stavljaju u središte savremene demokratske teorije i prakse ovde pominjem samo dva. Prvi je u sve većoj koncentraciji izvora društvene moći (ekonomskih, vojnih i administrativnih), u malobrojnim političkim centrima i monopolima koji su izvan društvene kontrole i uticaja i koji, samim tim, mogu postati neodgovorni, iako od njihovih odluka i ponašanja zavise bitne vrednosti i tekovine društva i civilizacije, pa čak i njihova perspektiva i opstanak. Drugi uzrok se tiče promena i prirode modernih proizvodnih snaga i krize centralističkih hijerarhijskih oblika komandovanja i upravljanja, koji više ne odgovaraju složenim i međuzavisnim proizvodno-tehnološkim sistemima. Uslov funkcionisanja i razvoja modernih privrednih organizacija jeste decentralizacija i šira samoinicijativa mnogobrojnih delova, uz nužnu kooperaciju, uzajamnost i ravnopravnost i aktivan, zainteresovan odnos i *odgovornost* ljudi u procesima upravljanja, što sve više proširuje ulogu ljudskog znanja i odgovornosti i u samom procesu društvenog rada. Da su promene u pravcu jačanja prava i odgovornosti ljudi u upravljanju privredom objektivno sve neophodnije u visokorazvijenim tehnološkim sistemima, na svoj način pokazuju i različiti oblici »uvođenja« radnikâ u procese saradnje i upravljanja u savremenom kapitalizmu kao što su participacija, saodlučivanje, savetovanje, dogovaranje itd. Iako parcijalne po dometu i sadržini (ne menjaju postojeće odnose privatne, korporativne i državne svojine, a često služe i njihovom održavanju), ove promene u pravcu spajanja rada i upravljanja same po sebi govore o nužnostima i pravcima budućih promena u oblicima i sadržini društvene i ljudske odgovornosti u upravljanju celokupnim razvojem privrede i društva.

Samoupravno društvo koje se izgrađuje kao zajednica slobodnog udruženog rada i odgovornih ljudi u svojim osnovama obuhvata i izražava ove objektivne potrebe savremenog društvenog, a posebno demokratskog socijalističkog preobražaja, koje se ne mogu ostvarivati bez opsežnijih promena u položaju čoveka u društvenom radu i raspolaganju uslovima i rezultatima reprodukcije, bez znatno većih prava i odgovornosti u političkom životu i odlučivanju za sve radne ljude i građane. Osnovni smer i smisao razvoja samoupravljanja, prema tome, nije nikakva subjektivistička konstrukcija ili utopijska projekcija, već konkretno-istorijski odgovor na već uveliko otvoreno i zaoštreno pitanje o odgovornom druš-

Digitized by Google

tvu i čoveku kao demokratskoj alternativi društvenog, odnosno socijalističkog razvitka. To istovremeno pokazuje da u uslovima velike međuzavisnosti delova privrede i društva problem odgovornosti i etika odgovornog ponašanja postaju mnogo značajnije zajedničko i društveno pitanje (posebno sa socijalizmom i socijalističkom demokratijom) nego u uslovima kada je odgovornost bila omeđena granicama privatnog vlasništva. Društvenim promenama u savremenom svetu čovek je objektivno postavljen u položaj da zajedno s drugim ljudima deli odgovornost za najkrupnije tekovine i vrednosti društva i društvenog razvitka. Sistem socijalističkog samoupravljanja takav položaj čoveka i otvoreno prihvata i potvrđuje. Svojim ciljevima i načelima samoupravljanje prekoračuje tradicionalni horizont odgovornosti kao odnosa između države i čoveka; odnosa koji je sa stanovišta države ograničavanje neodgovornosti čoveka, a s gledišta čoveka staranje o sopstvenim ličnim interesima, nasuprot interesima drugih i njihova odbrana u granicama svog poseda. U tom smislu su uzajamnost, solidarnost, zajedništvo i bitna jednakost ljudi shvaćene kao jednakost šansi za sve, uslov postojanja i razvijanja odgovornosti u samoupravljanju i u socijalističkoj demokratiji uopšte.

Društvena svojina, samoupravljanje i odgovornost su tri strane jedinstvenog sociološkog i političkog procesa promena u samoupravnom društvu, a njihova zajednička osnova je *slobodni udruženi rad* i stvaralaštvo ljudi i njihovih zajednica. Kao što je u građanskom društvu osnova i princip odgovornosti privatna svojina, tako u socijalističkoj samoupravnoj zajednici osnovu i kriterijum odgovornosti čini *rad čoveka i društveni autoritet rada.* Odgovornost postoji ili ne postoji uporedo sa prihvatanjem i priznavanjem rada kao osnove za odgovornost svih i svakog, što se omogućuje sistemom i razvijanjem samoupravnih odnosa i društvene svojine, koja se izražava u radom pokrivenom dohotku i punoj ekonomiji njegove raspodele u skladu sa postignutim rezultatima, interesima udruženog rada i društveno prihvaćenim merilima.

Podruštvljavanje svojine i dohotka, kao i podruštvljavanje politike, prati i podruštvljavanje odgovornosti. Ono se ogleda ne samo u širenju kruga ljudi i zajednica koji postaju subjekti društvene i političke odgovornosti, već i u proširivanju sadržajâ, smera i granica odgovornosti. U samoupravnom društvu čovek se javlja kao nosilac dva istorijski nova i fundamentalna društvena prava čije ostvarivanje podrazumeva i neuporedivo dublju i veću odgovornost: *prava na samoupravljanje* (u celokupnoj društveno-ekonomskoj i političkoj strukturi) i *prava rada društvenim sredstvima.* Realizacija ovih kompleksnih društvenih prava (od kojih, na primer, pravo rada društvenim sredstvima obuhvata takve odnose među radnim ljudima i njihovim zajednicama u kojima oni uzajamno i ravnopravno upravljaju dohotkom, odlučuju o udruživanju u oblike društvenog rada i razmene rada, o širim uslovima reprodukcije, uređuju međusobne odnose u radu, usmeravaju materijalni i društveni razvoj itd.) sama po sebi je jedan proces sve-

Digitized by Google

stranih i dugoročnih promena u čijoj su funkciji mnoge druge institucije, odnosno slobode, prava i dužnosti ljudi, i koji je od ključnog značaja za celokupni tok i perspektivu preobražaja društva na socijalističkim samoupravnim osnovama. Bez dosledne realizacije ovih najvažnijih društvenih prava radnih ljudi i građana ne mogu se ostvarivati ni fundamentalna društvena načela i merila kojima se učvršćuje njihov društveno-ekonomski položaj i društvena uloga, pre svega rad kao osnova položaja svih i svakog i najširа primena raspodele prema radu, odnosno prema udelu svakog radnika i svake zajednice u ukupnom rezultatu društvenog rada. Pri tom je značajno ne samo to koja i kakva prava Ustav garantuje radnim ljudima ili kako se ona zaštićuju delatnošću odgovarajućih institucija i organa društvene zajednice, već da li i u kojoj meri sistem i rešenja u njemu omogućuju i podstiču da radni ljudi i građani — samoinicijativno i u odnosima samoupravnog udruživanja i uzajamne odgovornosti — stvaraju sve povoljnije uslove za afirmaciju svog društveno-ekonomskog položaja i da li se pri tom svaki pojedinac potvrđuje kao osnovni nosilac i odgovorni subjekt u celokupnom društvenom razvoju.

Odgovornost radnih ljudi u uslovima samoupravljanja je višesmerna. Ona se ostvaruje: (1) u neposrednim međusobnim odnosima radnih ljudi unutar samoupravnih organizacija i zajednica; (2) u odnosima sa samoupravnim i drugim subjektima izvan zajednica i organizacija kojima radni ljudi i građani pripadaju i (3) u odnosima radnih ljudi i građana, odnosno njihovih organizacija i zajednica prema društvenoj zajednici i širim društvenim interesima i ciljevima. Tako složena i višesmerna odgovornost dolazi do izražaja u razlikama, pa i protivrečnostima i sukobima pojedinačnih, kolektivnih i društvenih interesa, pa je od velikog značaja za ostvarivanje odgovornosti da se u odlučivanju i radu i ponašanju svih kolektiva i pojedinaca razvijaju odnosi u kojima se jedna vrsta od pomenutih interesa neće isticati i zadovoljavati na štetu drugih. Raspoložive analize i uvid o stanju odgovornosti pokazuju da u društvenoj praksi nije u dovoljnoj meri razvijena svest o povezanosti i međusobnoj zavisnosti ovih različitih interesa, tako da se jedna vrsta interesa favorizuje na račun drugih (najčešće pojedinačni, uži i partikularni na račun zajedničkih i društvenih).

Sistem samoupravljanja je ne samo ogromno proširio broj različitih subjekata kao nosilaca odgovornosti, već i sadržaj i smer odgovornosti, stavljajući najšire slojeve ljudi u aktivnu društvenu poziciju koja je bitan uslov napredovanja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Načelno i po osnovnoj orijentaciji, osporen je monopol različitih užih birokratskih i tehnokratskih slojeva i grupacija u usmeravanju društvenog razvoja i potisnuti odnosi u kojima se odgovornost ljudi ostvarivala pod pritiskom ekonomske represije ili državne prinude i u kojima je postojala odgovornost kao oblik ograničavanja, a ne izražavanja ljudske slobode i stvaralaštva, u kojima je čovek bio pasivni podanik i

Digitized by Google

objekt vladajućih društvenih odnosa. Glavni naglasak u sistemu odgovornosti stavljen je na autonomne snage i rad i stvaralaštvo ljudi, na njihovo samoopredeljenje i samoupravljanje. Pitanje odgovornosti ljudi za rad i samoupravljanje postalo je neposredni i presudni uslov celokupnog razvitka samoupravljanja, osnovni odnos prema zajednici koji je neophodno ostvarivati na svim područjima društvenog rada i života, a pre svega u onim institucijama i mestima u kojima se donose odluke i rešenja od šireg značaja za društveni razvoj i funkcionisanje sistema.

Dalekosežne i duboke promene u sadržaju i oblicima odgovornosti ljudi u samoupravnom društvu pokazuju da je dublje utemeljenje odgovornosti složen i dugoročan put ekonomskih, političkih i kulturnih promena. Za sadašnje stanje i perspektivu odgovornosti, a sa njom i za ukupni društveni razvitak, bitno je da ona stalno jača i da dobija sve čvršća uporišta u samoupravnoj praksi i u svakodnevnom životu i ponašanju ljudi. Savremeni problemi u ostvarivanju odgovornosti u samoupravljanju proističu pre svega iz ograničenja i protivrečnosti u razvoju samoupravljanja koje je opterećeno snažnim prisustvom etatističkih i administrativnih metoda u odlučivanju o ključnim pitanjima društvenog razvoja, s jedne, i različitih oblika privatno-svojinske i grupno-svojinske stihije i uzurpacije društvenog dohotka, s druge strane. Pod pritiskom ovih tendencija dolazi do ograničavanja u razvoju autentičnih samoupravnih oblika angažovanja i odgovornosti, a u mnogim sredinama i do izraženih pojava pasivnosti i konformizma, što je naročito slučaj u sredinama sa nerazvijenim samoupravnim i dohodovnim odnosima uopšte, u kojima se javljaju i odgovarajući oblici monopolizma u ponašanju i odlučivanju pojedinaca i grupa. Formalizovanje samoupravljanja i korišćenje samoupravnih institucija i oblika odlučivanja za formalno »pokrivanje« suštinski nesamoupravnih odluka jedan je od najraširenijih vidova narušavanja samoupravne i društvene odgovornosti, posebno u onim sredinama u kojima zbog stvorenih odnosa i pasivnosti sredine takva ponašanja prolaze bez ikakvih posledica po njihove nosioce i tako postaju normalna praksa i svakodnevna pojava.

2. Izvori, žarišta i vidovi narušavanja odgovornosti u samoupravnom društvu

Svetska i domaća ekonomska kriza i nagomilani ekonomski i socijalni problemi koje prate i protivrečnosti u položaju pojedinih socijalnih grupacija i slojeva izneli su na svetlost dana i veoma zaoštrili pitanje odgovornosti na svim nivoima organizovanja samoupravnog društva — od strukture rada do najodgovornijih političkih tela i institucija. Problem nije samo u tome kako suzbiti ili ograničiti prostor na kome se javljaju pojave vezane za »sindrom neodgovornosti«, već i kako bitno uvećati odgovornost pre

Digitized by Google

svega prema radu, produktivnosti i efikasnosti rada i privređivanja, prema društvenoj svojini i društvenim sredstvima u najširem smislu reči i prema zajedničkim interesima i ciljevima razvoja. Ta pitanja imaju odlučni značaj ne samo za stanovište izlaska iz tekućih problema, već i za izlazak zemlje na »viši nivo tehnološkog razvitka« koji je neminovni epilog svetske ekonomske krize, za ravnopravnije uključivanje u svetsku podelu i razmenu rada i za dugoročnu stabilniju perspektivu demokratskog samoupravnog preobražaja društva. Pristup rešavanju ovih problema moguć je samo ako se ostvari dublji uvid u poreklo i osnovu na kojoj se javljaju i reprodukuju sadašnji problemi i protivrečnosti u ostvarivanju odgovornosti u samoupravnom društvu.

Problemi odgovornosti javljaju se u različitim oblastima i na svim nivoima društvene organizacije i izazvani su ne samo procesima i odnosima unutar osnovnih jedinica društvenog rada i drugih osnovnih zajednica (na takozvanom mikronivou) već i kretanjima na širem makroekonomskom i društvenom planu. U dužem periodu pre otvorenog suočavanja sa privrednim teškoćama materijalnu podlogu dobrog dela privrednog i društvenog razvoja (ključnih investicionih odluka i odlučivanja o alokaciji sredstava) činila su sredstva formirana iz posebnih izvora, čije poreklo nije bilo u ekonomski pokrivenom dohotku udruženog rada (krediti, emisija, multiplicirane kamate, određene kratkotrajne konjunkture u pojedinim granama privrede). Prema navodima naših istaknutih ekonomskih analitičara, u toku prethodnih godina »bankarski mehanizam je samo metodama ročne transformacije sredstava izvrcao 150 milijardi novih dinara, koja su, iako bez ikakve materijalne osnove, bila distribuirana i ugurana u privredni organizam«[1]. Umesto samostalnog formiranja i raspolaganja realnim dohotkom kao sopstvenom materijalnom osnovom udruženog rada, na kojoj u procesu reprodukcije jača društveni karakter dohotka, posle nekadašnjeg povlačenja države iz finansiranja reprodukcije, njene funkcije su prenete na bankarsko-kreditni mehanizam. Inflatorno formiran investicioni potencijal, koji je raspodeljen teritorijalno i u različitim spregama bankarskih i političkih struktura, dovodio je udruženi rad u stanje sve veće zaduženosti i zavisnosti od spoljnih faktora finansiranja, bitno sužavajući njegovu autonomnu reprodukcionu sposobnost.[2] Oko distribucije ovih fiktivnih i anticipiranih sredstava razvila se određena administrativno-politička konkurencija društveno-političkih zajednica, uz odgovarajuću politizaciju interesâ, odnosno političko predstavljanje i posredovanje u zastupanju interesa svoje sredine, a istovremeno je sve više potiskivana i sužavana samostalna radno produktivna ori-

[1] Vidi I. Perišin, *Izvori naše neefikasnosti*, »Naše teme«, br. 12/1981, str. 1918.

[2] »Ti krediti, nabujali na 1.300 milijardi i dosegli godišnji prirast od 300 milijardi u 1980. godini... potiču uglavnom iz emisione funkcije banaka, odnosno, drugim riječima, oni potiču iz multiplikacije realnih i fiktivnih depozita — u prvom redu fiktivnih depozita same privrede.« (Isto, str. 1921).

Digitized by Google

jentacija među jedinicama udruženog rada i njihovo povezivanje na sve višem nivou udruživanja rada i sredstava u cilju uvećanja realnog dohotka. Ono što se u teorijskim razmatranjima naziva prevagom politike i političkih kriterijuma nad ekonomijom i izvornim interesima udruženog rada, ili ono što se u *Polaznim osnovama programa ekonomske stabilizacije* ističe kao neizražena *ekonomska odgovornost* samoupravnih subjekata — najvećim delom potiče upravo iz osamostaljenih i politizovanih izvora i metoda finansiranja privrednog i društvenog razvoja, iz odluka koje su donošene izvan strukture i uticaja udruženog rada, uz stalno povećavanje njegove zavisnosti od tih odluka. »Prilagođavanje« organizacija udruženog rada ovakvim odnosima u raspolaganju izvorima reprodukcije sve više ih je odvlačilo od suočavanja sa realnim problemima povećavanja produktivnosti rada, boljeg organizovanja i odlučivanja, racionalnije upotrebe tehnologije, šireg udruživanja i kombinovanja radova, efikasnijeg poslovanja itd., ukratko, od veće odgovornosti za sopstveni položaj i razvoj na osnovu rada i rezultatâ rada. Činjenica da postoji »alternativna kasa« ili izvor dohotka (kreditiranje itd.) podsticala je orijentaciju ka rešavanju ekonomskih zadataka i problema drugim putevima od onih koji su u bitnim intencijama jačanja materijalne i društveno-političke pozicije i uticaja udruženog rada u samoupravnom društvu.

U situaciji kad rad i rezultati rada nisu bili glavna osnova sticanja i raspodele dohotka, već stepen političkog uticaja na distribuciju sredstava akumuliranih u bankama, nije se dovoljno razvijala ni odgovornost prema ključnim izvorima autentične samoupravne odgovornosti kao što je odnos prema radu, društvenoj svojini i udruživanju, odnosno zajedništvu, koji su ustupali mesto pojavama autarkije, prekomerne potrošnje i prisvajanja društvenih sredstava. To je pogodovalo pojavama formalizacije samoupravljanja i kriterijuma odlučivanja, stvarnog dohotka i rezultatâ rada svakog pojedinca i zajednice. U kadrovskoj politici, na primer, u uslovima administrativno-političke konkurencije u odlučivanju o sredstvima više se u selekciji i izboru ljudi primenjivao kriterijum menadžersko-organizacione sposobnosti za povezivanje sa bankarskim i političkim faktorima koji su odlučivali o distribuciji sredstava, sposobnost uticaja i »veza« na širim nivoima, nego oni kriterijumi koji su utvrđeni ustavnim i političkim aktima i rešenjima: da se ljudi odabiru prema njihovom doprinosu zajedničkom radu. Slične pojave slabljenja odgovornosti prema proklamovanim društvenim merilima i načelima mogu se konstatovati i u svim drugim sferama odlučivanja.

Razumljivo, pod teretom ekonomske krize ovo stanje odnosâ u mehanizmu reprodukcije i u izvorima njenog finansiranja nije se moglo duže održati jer je stvorilo veoma ozbiljne ekonomske i druge probleme. Pokazalo se da je prevaga kratkoročnih politizovanih interesa i spoljašnjeg tutorstva nad udruženim radom i njegovim dugoročnim interesima vezanim za samostalnu sposob-

Digitized by Google

nost reprodukcije bila, u stvari, osnova jednog od najrasprostranjenijih oblika neodgovornosti koji se sastoji od *privatizacije odlučivanja i socijalizacije odgovornosti.* Ta socijalizacija odgovornosti nastupala je naknadno, u vreme otvorene ekonomske krize, kad se pokazalo koliko je materijalna osnova prezadužene samoupravne privrede osiromašena i koliko su narasle realne obaveze koje ona mora da preuzme zbog ranijih politizovanih, vansamoupravnih oblika raspolaganja ogromnim sredstvima, koja nisu imala karakter realne akumulacije, odnosno koja su veštački stvarana u bankarsko-kreditnim operacijama.

Ova osnovna tendencija bila je i uzrok različitih oblika prebacivanja i socijalizacije odgovornosti i unutar same strukture udruženog rada, pa i u pojedinim organizacijama udruženog rada. Njome treba tumačiti i činjenicu da mnogi ključni dokumenti i zakoni od čije primene najneposrednije zavisi stanje odgovornosti i orijentacije samoupravnih organizacija i zajednica (na primer, Zakon o sanaciji i likvidaciji) doskora uopšte nisu bili ni primenjivani u praksi, jer je postojalo opšte rašireno uverenje da će se gubici i često čak i katastrofalno loši rezultati poslovanja pokrivati i srediti iz nekih drugih izvora, koji, u krajnjoj liniji, nisu mogli da se koriste a da dalje ne opterećuju udruženi rad. Na taj način su se uvrežila i održa(va)la shvatanja da se materijalni i društveni položaj može sticati i poboljšavati i bez boljeg i produktivnijeg rada i bez udruživanja s drugima u tom cilju samo ako se »uživa« dovoljna podrška nekih drugih, eksternih faktora ili ljudi, moćnih i uticajnih pojedinaca i slično, što je u praksi tokom proteklog perioda veoma često i bio slučaj.

Proliferacija fiktivnog i trošenje anticipiranog dohotka u prethodnom razdoblju ostavljali su širok prostor za razne oblike neodgovornosti koji su se javljali u vidu talasa potrošačkih euforija, neosnovanog samozadovoljstva i masovnog prekoračivanja realnih društvenih mogućnosti i merila u raspodeli dohotka i, posebno, ličnih dohodaka. Da se taj talas nije potpuno smirio, svedoče i najnovija šira narušavanja društvenih dogovora o merilima za isplatu ličnih dohodaka, do kojih je došlo sredinom 1982. godine i koji je zapljusnuo mnoge organizacije udruženog rada. Dalja i možda još teža posledica neekonomskog »proizvođenja« sredstava i politizovani, deformisani oblici njihove alokacije i raspodele, došli su do izražaja i u različitim vidovima *političkog voluntarizma,* jer je iluzija o neiscrpnoj moći tog mehanizma stvaranja fiktivnog dohotka, koja se širila uporedo sa sve širim dejstvom tog mehanizma, otvarala prividno neograničen manevarski prostor za razne kvazipolitičke kompromise, dogovaranja i odluke, koji gotovo da uopšte nisu respektovali elementarne zakone ekonomske racionalnosti i stvarne mogućnosti raspoloživog dohotka. To je došlo do izražaja i u raznim pojavama površnog, nepripremljenog i u osnovi neracionalnog raspolaganja društvenim sredstvima i u organizacijama udruženog rada, a u mnogima je odnos prema društvenoj svojini bio takav da je ostavio trajne i duboke negativne

Digitized by Google

posledice u naknadno ustanovljenim poslovnim rezultatima, izraženim u gubicima i dugovima koji su čak ispostavljani kao zahtevi društvenoj zajednici za naknadu.

Pojave voluntarizma potisnule su i onesposobile mnoge značajne potencijale jačanja reprodukcione sposobnosti udruženog rada, kao što je, na primer, upotreba nauke i naučnog znanja u planiranju, programiranju, investiranju i pripremi, odnosno sprovođenju važnih ekonomskih i drugih odluka. Uz nekadašnje niske kamate i lako dostupne izvore kreditiranja i slabo organizovane (ili politički bezuticajne) kontrolne mehanizme nije se ni mogla osećati veća potreba za nalaženjem objektivnih, optimalnih ekonomskih i društveno opravdanih i celishodnih rešenja u investicionoj i razvojnoj politici u kojoj je bilo toliko mnogo krupnih promašaja. Nauka se u tim okolnostima javljala više kao dekorativni element u garniturama postojećih institucija ili kao autoritet za opravdavanje raznih već donetih politizovanih odluka nego kao snaga razvoja udruženog rada, faktor jačanja materijalne osnove društva, utvrđivanje realnih kriterijuma i merila rada itd.

Jedan od značajnih epicentara pojava i tendencija slabljenja i narušavanja odgovornosti u samoupravnom sistemu jeste asinhronija između veoma dinamične *decentralizacije* i veoma sporog povratnog procesa *udruživanja rada i samoupravne integracije* u širem smislu reči. Decentralizacija i demokratizacija su neophodni *prvi koraci* i uvod u konstituisanje samoupravljanja u celovit sistem, čiju okosnicu čini samoupravno povezivanje i udruživanje rada u najširim razmerama, dakle, kao »republike udruženog rada«. Kada je u sedamdesetim godinama došlo do uklanjanja ekonomskih izvora moći federalnog etatizma i centralističkog raspolaganja društvenom ekumulacijom i do odgovarajućih političkih reformi, pretpostavka je bila da se ojača reprodukciona moć samoupravno organizovanog udruženog rada i da se on u različitim oblicima horizontalnog i vertikalnog udruživanja konstituiše kao osnovni nosilac celokupnog društvenog razvoja. U daljem toku razvitka raniji federalni izvori ekonomske moći preneti su na nivo federalnih jedinica, odnosno u republike i pokrajine i u bankarsko-kreditni sistem. Umesto da se ostvarivanje državnih funkcija organizuje kao dopuna i zaštita udruženog rada i samoupravljanja, i da njihovim stalnim jačanjem dolazi i do primena u prirodi svih društveno-političkih zajednica od opštine do federacije, uspostavljena je nova struktura policentričnog ili decentralizovanog republičko-pokrajinskog etatizma, koji je u sprezi sa odgovarajućim centrima ekonomske moći izrastao u novi oblik upravljanja i moći nad udruženim radom i samoupravljanjem. Ove promene bile su praćene i mnogim pojavama regionalizacije, teritorijalizacije i politizacije takozvanih širih društvenih interesa, u kojima je slobodno samoupravno udruživanje rada i sredstava bilo ograđivano raznim oblicima posredovanja i političke reprezentacije, obimnom normativnom regulativom u okviru »svog« prostora, »svojih interesa« i »svojih ljudi«. Ograničena reprodukciona i materijalna osnova

Digitized by Google

udruženog rada nije omogućavala da se u uslovima učvršćivanja decentralizovanog etatizma uspostavi šira društvena moć udruženog rada u usmeravanju reprodukcije i razvoja i da se sam udruženi rad povezuje na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i reprodukcionom prostoru.

Ostvarivanje odgovornosti u najvećoj meri zavisi upravo od napredovanja procesa udruživanja rada motivisanog izvornim potrebama i interesima udruženih proizvođača. U tom procesu se uspostavljaju merila i pravila uzajamnosti i odgovornosti, koja imaju bitan značaj za ukupni samoupravni preobražaj društvenih odnosa, a ukoliko taj proces samoupravne integracije napreduje u širim društvenim razmerama, razvija se i celovit sistem odgovornosti, čija je osnova u radu i rezultatima rada. U praksi je, međutim, veoma izražena tendencija formalizovanja samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja, kao i nesprovođenja ili izigravanja već usvojenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, a ima i pojava uspostavljanja monopolskih odnosa na račun trećih lica ili interesâ društvene zajednice. Najveći nedostatak i najslabija tačka u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju je, međutim, uspostavljanje vlasničko-razmenskih odnosa na osnovu uloženih sredstava, umesto autentičnih oblika udruživanja i kombinovanja rada, čiji je smisao podizanje produktivnosti i proizvodne moći rada, odnosno jačanje poslovne efikasnosti udruženih organizacija i asocijacija. Prevaga kratkoročnih interesa, autarkije i drugih činilaca, kao i uslovi privređivanja, stimulisali su ekonomski jače partnere da proces udruživanja rada shvataju prvenstveno kao odnos plasmana i naplaćivanja uloženih sredstava, umesto da u udruživanju rada sa manje razvijenima nalaze interese u proširivanju zajedničke reproduktivne moći rada i većeg zajedničkog dohotka, što jedino i može voditi ka uspostavljanju stabilnijih i povoljnijih odnosa svih udruženih organizacija i delova rada, ujednačavanju uslovâ privređivanja i podizanju tehnološkog nivoa proizvodnje.

U uslovima prekomerne decentralizacije, izraženog zatvaranja na teritorijalnim i drugim osnovama, dolazi do fragmentiranja društvene svojine, do slabljenja ukupnih potencija udruženog rada i do *parcelizacije odgovornosti.* Jedna analiza je, na primer, pokazala da je za normalno uključivanje naše privrede u svetsko tržište, u sistemu takozvanih »odvojenih deviznih kasa«, potrebno višestruko više sredstava nego u slučaju njihovog udruživanja u odgovarajućem obliku povezivanja na samoupravnoj osnovi. Osamostaljivanje i politizacija parcijalnih i užih interesa stvaraju situaciju u kojoj svaka struktura piše svoja pravila i norme o odgovornosti: javljaju se teškoće i u sprovođenju već utvrđene jedinstvene i zajedničke politike i problemi oko dogovaranja i donošenja odluka i mera koje spadaju u domen sistemske regulacije i koje su bitan uslov funkcionisanja društvene celine.

Usporeni procesi samoupravnog udruživanja i zatvaranje u uske okvire institucionalizovanih i politizovanih interesa uzrok su

Digitized by Google

i drugim pojavama narušavanja odgovornosti. U zatvorenim sredinama samoupravljanje se više shvata kao pravo nego kao odgovornost za zajedništvo i prema zajednici. U tim uslovima najčešće dolazi i do otpora udruživanju i do privatizacije (grupno-svojinske ili lične) samoupravljanja i samoupravnog odlučivanja. Uska interesna pozicija je najčešće ono uporište iz kojeg se odgovornost prebacuje (projektuje) na druge subjekte da bi se postizali unutrašnji kompromisi i nagodbe. Nerazvijeno udruživanje je i osnovni razlog što se u procesima odlučivanja ne primenjuju društveni stavovi o merilima i prioritetima zadovoljavanja potreba i interesa. Ono je, takođe, uzrok preovladavanja prakse naizmeničnog prijavljivanja i zadovoljavanja (često i pod pritiscima) pojedinačnih i užih interesa, što se opravdanost odluka o tim interesima ne posmatra u širem kontekstu ukupnih zajedničkih i društvenih interesa.

Otvoreni problemi razvoja samoupravnih odnosa i samoupravne odgovornosti proističu i iz činjenice da se u strukturi i funkcionisanju političkog sistema održavaju protivrečnosti i dvojstva između legitimnog samoupravnog procesa odlučivanja, s jedne, i neformalnog, ali realnog i uticajnog procesa odlučivanja i dogovaranja, s druge strane. Dok prvi tok odlučivanja polazi od samoupravne osnove i njenih izraženih i usklađenih interesa — preko delegacija i delegata do skupštine i drugih institucija odlučivanja — dotle drugi kanali odlučivanja počinju od poslovodnih organa u samoupravnim organizacijama i zajednicama, preko uticajnih nosilaca političkih i privrednih funkcija u društveno-političkim zajednicama do izvršnih organa i do formalnog usvajanja u tim strukturama dogovorenih odluka u odgovarajućim telima i organima odlučivanja. Postojanje ovih »prečica« i duplih koloseka u odlučivanju često se pravda sporostima i teškoćama u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju, hitnošću postupka i sličnim. Međutim, posledica takvog stanja je »oslobađanje« samoupravljačâ i samoupravnih institucija da deluju na ostvarivanju svojih poslova, zadataka i odgovornosti, što prouzrokuje njihovu inerciju i očekivanje da neko sa strane razrešava ono za šta su oni sami odgovorni, a ne retko i shvatanja da su oblici samoupravljanja čista formalnost i sredstvo za aklamiranje već unapred skrojenih odluka.

Dualizam u procesima odlučivanja dovodi i do situacija podvajanja (»dupliranja«) odgovornosti i prikrivanja od društvenog uvida stvarnih mesta odgovornosti. E. Kardelj o toj pojavi raspravlja u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* tražeći da najodgovorniji nosioci političkih funkcija u društvenim i samoupravnim telima preuzimaju javnu odgovornost za politiku i stavove koje zastupaju, da, na primer, u sastav društveno-političkih veća uđu najznačajniji predstavnici društveno-političkih organizacija, a ne članovi tela koji će od njih tražiti i dobijati »naloge« za svoje stavove. Menjanje ovakvog

Digitized by Google

stanja zahteva da se i celokupan rad društveno-političkih organizacija, izvršnih organa, stručnih službi itd. više ostvaruje kao deo samoupravnih procesa odlučivanja i jačanja samoupravljanja, a ne nekim odvojenim linijama odlučivanja. Samo na toj osnovi može se očekivati da odgovornost za samoupravljanje i prema samoupravljanju postane veća i realnija nego do sada. Za to je potrebno osposobljavati i mnoge službe i državne organe, jer je komuniciranje sa velikim brojem samoupravnih subjekata i rad na povezivanju i usklađivanju njihovih interesa u pripremanju odluka i mera veoma složen proces koji traži punu aktivnost i kompetenciju svih subjekata koji u tom procesu učestvuju.

Izvor narušavanja odgovornosti u samoupravnom društvu je i nejednak, odnosno heterogen (pa i heteronoman) ekonomski položaj pojedinih socijalnih grupacija, uključujući i radnike u udruženom radu. Znatan deo radnika u udruženom radu egzistira na dvojnoj društveno-ekonomskoj i svojinskoj osnovi, na društvenoj svojini i dohotku iz udruženog rada i istovremeno na zemljišnom posedu ili drugim izvorima (renta od društvenih stanova, dopunske zanatske, turističke i druge delatnosti i razne druge vrste »biznisa«). Drugi deo radnika egzistira isključivo ili pretežno samo od svog rada, ali istovremeno mora da podnosi ne samo posledice inflacije, već i posledice osipanja društvenog dohotka i slabijih ukupnih rezultata koji proističu iz smanjenog angažovanja onog dela radnika kojima osnovni interes nije dohodak organizacija udruženog rada, već njihov privatni i dopunski izvor prihoda. Ovim kategorijama radnika su garantovani svi vidovi ekonomskog položaja i zaštite (koja ovde dobija »socijalni« karakter), tako da oni maksimalno koriste dvostruke, pa i višestruke izvore za uvećanje svojih privatnih prihoda, znatnim delom na račun udruženog rada (ostvarivanjem najmanjih učinaka, odlaskom na bolovanje itd.). Izraziti primeri ove krupne protivrečnosti koja pogađa odgovornost prema radu i društvenoj svojini jesu mnogobrojni turistički milioneri u velikim turističkim regijama ili veoma bogati posrednici između proizvodnje i prometa, odnosno privatni proizvođači raznih vrsta konjunkturnih proizvoda. Karakteristično je za delovanje ovih kategorija da veliki broj njih radi upravo u preduzećima koja posluju sa gubicima ili na granici rentabilnosti, da materijalna osnova i sredstva udruženog rada stalno opadaju, dok se materijalni položaj svih ovih kategorija poboljšava do neviđenih razmera.[3]

[3] Ne bi bilo nelogično da još koliko sutra ovi ljudi postave zahtev da ukinu sebe kao samoupravljače — zbog nerentabilnosti društvenih hotela, restorana itd., a da osnaže sebe kao privatne preduzetnike zbog pokazane i dokazane vitalnosti. Širu analizu o ovim i drugim vidovima »čerupanja« društvenog dohotka i prelivanja vidi u članku T. Čelenkovića *Raspodela prema (ne)radu*, »Komunist«, 17. septembra 1982, str. 17.

Digitized by Google

3. Putevi jačanja odgovornosti u samoupravnom društvu

Analize i procene o stanju odgovornosti i pojavama i žarištima neodgovornosti u razvoju samoupravnih odnosa pokazuju da u procesu prelaska iz etatističke i privatno-svojinske strukture u samoupravnu nisu do kraja pronađeni i obezbeđeni, a time ni ostvareni odgovarajući oblici odgovornosti, koji bi se razvijali kao novi antihijerarhijski i svestan odnos ljudi prema radu, društvenoj svojini i samoupravljanju — već se oni u realnosti i dalje mešaju sa starim odnosima i oblicima odgovornosti i društvene svesti. Otvoreno je i pitanje zasnivanja jedinstvenog sistema odgovornosti, koji bi važio za sve sfere društvenog rada i života i u kome bi postojala diferencirana odgovornost prema obimu i značaju poverenih prava i ovlašćenja, ali u kome bi postojala odgovornost *svih i svakog*, u osnovi na istim načelima. Odnos kolektivne i lične odgovornosti u praksi se najčešće poistovećuje, iako je osnova svake odgovornosti lična odgovornost ljudi, koja u principu ne isključuje kolektivnu odgovornost kao poseban vid i vrstu odgovornosti svojstvenu samoupravljanju.

Zaostajanje u procesima samoupravne integracije društvenog rada, političko posredovanje u udruživanju i razmeni rada, politizacija užih interesa, pojave autarkije na svim nivoima, motivisane uskim interesima i grupno-svojinskim odnosima, uz prisutna dvojstva u političkoj strukturi i odlučivanju — osnovni su izvori i žarišta narušavanja postojećih pravila o odgovornosti i zajedničkih ciljeva i interesa samoupravnog razvoja društva. Ocene odgovornosti u ostvarivanju poverenih prava i ovlašćenja nisu se dovoljno proširile i primenjivale u odnosu na one društvene funkcije i poslove koji se odnose na pripremu, donošenje i ostvarivanje razvojnih i drugih koncepcija, zajedničku politiku i sistemske odluke i mere. To su ona mesta na kojima mora postojati »odgovornost odgovornosti«. Ova najvažnija vrsta odgovornosti ostvaruje se prvenstveno kao odgovornost za podsticanje i jačanje zajedništva, koje je elementarna pretpostavka odgovornosti u svim oblastima društvenog rada i života, a ne kao odbrana užih i autarkijskih pozicija i interesa ili pozicija vlasti. Komponenta te odgovornosti je i jačanje kolektivnog odlučivanja i odgovornosti, demokratizacija kadrovske politike i šira primena principa smenljivosti i opoziva u ostvarivanju poverenih javnih funkcija.

Jedna od najznačajnijih promena u pravcu jačanja odgovornosti je orijentacija svih organa pripremanja odluka (pre svega državnih organa i društveno-političkih organizacija) prema aktiviranju samoupravnih organizacija i zajednica, čiji usklađeni interesi moraju postati najšira osnova za uređivanje ključnih ekonomskih i društvenih odnosa kao što su uslovi privređivanja, sistemske mere, planovi, bilansi itd. Samo uz povećanje aktivnosti i odgovornosti samoupravne strukture u pripremanju i donošenju odluka može se unapređivati i proces njihovog doslednog sprovođenja i uopšte poštovanja i punog oživotvorenja utvrđene poli-

Digitized by Google

tike i odluka. Dogovaranje u uskim uticajnim grupama i zatvaranje ovih procesa prema samoupravnoj strukturi i javnosti stvara uslove za pojavu i širenje neodgovornosti. Ukratko, odlučna orijentacija na jačanje samoupravljanja u udruženom radu i na samoupravni preobražaj društveno-političkih zajednica, razvijanje državnih funkcija i uloge društveno-političkih organizacija kao funkcije i komponente samoupravljanja — bitan je uslov razvijanja odgovornosti u društvenom radu, društvenim odnosima i političkim procesima. Jer, u zatvorenim i birokratizovanim sredinama i odgovornost ostaje neizražena i ograničena na unutrašnje odnose i pridržavanje unutrašnjih »pravila igre«, a praktično i ne postoji kao društvena i samoupravna odgovornost. Nju potencira i strah pojedinaca i grupa od promena koje bi mogle dovesti u pitanje njihovu društvenu poziciju i stečena prava, što je često uzrok raznim blokadama, pasivnostima ili kompromisima, koji postojeće stanje menjaju više formalno nego stvarno.

Ako se u savremenoj fazi razvoja posebno ističe potreba razvijanja odgovornosti u ostvarivanju najznačajnijih društvenih funkcija i za donošenje i sprovođenje odluka u društveno-političkim zajednicama koje su od opšteg i najvećeg značaja za udruženi rad i zajedništvo — to ne isključuje potrebu jačanja i zaoštravanja pitanja odgovornosti i na svim drugim nivoima i na svim mestima društvenog rada, zajedničkog života i odlučivanja. U sadašnjoj ekonomskoj situaciji i sa stanovišta daljeg razvoja i jačanja samoupravljanja i samoupravnih odnosa kao osnove socijalne i političke kohezije društva neophodan je koreniti prelom upravo u odgovornosti svakog pojedinca, svake zajednice i svake institucije prema radnim obavezama, prema zajedničkim ciljevima i interesima, prema društvenoj svojini i samoupravljanju. Taj zaokret je dublji upravo zato što u mnogim sredinama on mora značiti potpuno menjanje dosadašnjeg ponašanja i prakse, često u sasvim suprotnom smeru od onoga u kome je ta praksa do sada bila orijentisana. A u toj ranijoj orijentaciji bile su mogućne različite uzurpacije društvene svojine i prava radnih ljudi, povlašćivanja i privilegije, tolerantan odnos prema neradu i težnja da se ljudi izjednačuju u neodgovornosti, a ne u odgovornosti i mnoge druge pojave suprotne socijalističkom moralu i zakonitosti. Posebno je značajno da se u daljem razvoju više ostvaruje stalna (preventivna) unutrašnja kontrola i uvid u stanje izvršavanja radnih i drugih zadataka i da se odgovarajućim oblicima i merilima u raspodeli odlučnije stimuliše odgovornost i stvarni rezultat rada, nasuprot neradu i neodgovornosti, a da tome služe i svi drugi mehanizmi profesionalne promocije, nagrađivanja itd., koji su do sada bili neadekvatni ili čak uzurpirani od strane užih grupa. Posebna uloga u ostvarivanju društvene kontrole i jačanju odgovornosti pripada bankama, društvenoj evidenciji i knjigovodstvu, kao i svim političkim faktorima, od delegatskih skupština i izvršnih organa do društveno-političkih organizacija i građana. Samo aktiviranjem svih političkih snaga društva mogućno je promeniti *druš-*

Digitized by Google

tvenu klimu i ojačati svest i uverenje najširih slojeva radnih ljudi da su rad i rezultati rada zaista jedina i trajna osnova i orijentacija koja određuje socijalnu i ekonomsku poziciju svakog čoveka i svakog kolektiva — da izvan merila rada nema drugih puteva za poboljšanje sopstvenog i zajedničkog položaja, kao ni društvenog preobražaja i napretka socijalističkog samoupravnog društva. Zbog toga je preokret u odgovornosti svih i svakoga za celinu interesa socijalističke samoupravne zajednice jedan od neophodnih novih velikih konsensusa i orijentacija svih radnih ljudi i građana.

Digitized by Google

Jovan Munćan

O nekim pitanjima pravnog sistema Jugoslavije

Federativna struktura, ravnopravan odnos među socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama u federaciji i društvena svojina na sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje daju specifična obeležja i pravnom sistemu Jugoslavije.

Iz federativne strukture Jugoslavije, koju sačinjavaju šest republika i dve autonomne pokrajine u sastavu Socijalističke Republike Srbije — koje su ujedno i konstitutivni element jugoslovenske federacije — proističe pluralitet širih društveno-političkih zajednica čiji je osnovni pravni akt ustav i koje društvene odnose uređuju zakonom.

U vezi sa ovakvom strukturom federacije postavlja se i pitanje strukture njenog pravnog sistema. U okviru jedinstvenog pravnog sistema Jugoslavije postoje i pravni sistemi socijalističkih republika i autonomnih pokrajina.

1. Jedinstvo pravnog sistema Jugoslavije obezbeđuje se osnovnim načelima Ustava SFRJ i jedinstvenim osnovama društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema Jugoslavije. Deo tih jedinstvenih osnova čini i primat Ustava federacije u odnosu na ustave socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, u odnosu na savezne, republičke i pokrajinske zakone i druge propise, kao i u odnosu na samoupravne opšte akte. Za jedinstvo pravnog sistema Jugoslavije značajna je i odredba Ustava SFRJ

Digitized by Google

po kojoj republički i pokrajinski zakon i drugi propisi i opšti akti organâ društveno-političkih zajednica, kao i samoupravni opšti akti ne mogu da budu u suprotnosti sa saveznim zakonom.

Činjenica da su autonomne pokrajine u sastavu Socijalističke Republike Srbije odražava se i na njihov pravni sistem. Ustav autonomne pokrajine ne može da bude u suprotnosti sa Ustavom Socijalističke Republike Srbije, a pokrajinski zakoni ne mogu da budu u suprotnosti sa republičkim zakonom kojim se jedinstveno uređuju društveni odnosi za celu teritoriju Republike.

Pravni sistemi socijalističkih republika i autonomnih pokrajina nisu kategorije koje postoje uporedo, odnosno nezavisno od pravnog sistema Jugoslavije. Oni su u dijalektičkom odnosu sa pravnim sistemom Jugoslavije, čiji su sastavni deo. Područje delovanja pravnih sistema socijalističkih republika i autonomnih pokrajina obuhvata autonomiju u pogledu daljeg uređivanja onih društvenih odnosa koji su uređeni saveznim Ustavom i saveznim zakonima, kao i originerno uređivanje društvenih odnosa. Naravno da i pravni sistem socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, kao i pravni sistem Jugoslavije, podstiče autonomnu normativnu delatnost opština, samoupravno uređivanje društvenih odnosa u samoupravnim organizacijama i zajednicama i putem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja.

Društvena svojina i samoupravljanje promenili su strukturu ustavnih i drugih normi koje donose organi društveno-političkih zajednica i povećali broj subjekata koji učestvuju u procesu političkog odlučivanja.

Sužavanje funkcija federacije, a znatno širenje funkcija republika i autonomnih pokrajina, povećanje prava, dužnosti i odgovornosti opština, radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija, dovelo je do povećanja broja zakona, drugih propisa i samoupravnih opštih akata. Često se ovakvo stanje ocenjuje kao ozbiljan nedostatak pravnog sistema.

Iako broj pravnih normi, odnosno opštih akata, ne treba da se zanemari, osnovno je pitanje da li se tim aktima ostvaruje društvena funkcija pravnog sistema. Broj akata utiče na ostvarivanje te funkcije, ali još više to čini njihova sadržina. Međutim, forma i sadržina ne treba mehanički da se razdvajaju. Veliki broj zakona, drugih propisa i samoupravnih opštih akata, daje osnove za sumnju da je normativna delatnost predimenzionirana.

2. Prilikom razmatranja društvene funkcije pravnog sistema — i u tom kontekstu sadržine pravnih normi — trebalo bi da se imaju u vidu i sledeće okolnosti: odnos između političke vlasti i samoupravljanja; odnos između normi i realnih društveno-ekonomskih odnosa; dinamičnost pravnog sistema; odnos između normativnog i stvarnog i njegovo pravno-tehničko uobličavanje.

a) Sagledavanje odnosa između političke vlasti i samoupravljanja jedno je od osnovnih pitanja političkog sistema socijalisti-

Digitized by Google

čkog samoupravljanja, a time i za sagledavanje karaktera pravnog sistema i ostvarivanje njegove funkcije.

U pogledu političke vlasti i samoupravljanja postoji shvatanje da nema razlika između ovih društvenih pojava. Suština tog shvatanja jeste u tome da radnici u ostvarivanju samoupravljanja ostvaruju i političku vlast. Politička vlast se uzima i kao element za pojmovno određivanje samoupravljanja.

Po tom shvatanju, gubi se iz vida da svaka vlast, pa i ona koja se ostvaruje u uslovima socijalističkih samoupravnih odnosa, predstavlja oblik otuđenja vršenja društvenih poslova od radnih ljudi. Stepen tog otuđenja zavisi od toga u kolikoj meri je obezbeđeno spajanje funkcije rada i upravljanja.

Spajanje funkcije rada i upravljanja ostvaruje se u dugotrajnom procesu. Uvođenjem delegatskog sistema i drugih instituta društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema stvoreni su uslovi da se ovaj proces brže odvija. Prividno, posle uvođenja delegatskog sistema može da se stekne utisak da razlike između političke vlasti i samoupravljanja nema, jer proces odlučivanja u ostvarivanju prava, dužnosti i odgovornosti radnih ljudi u društveno-političkim zajednicama počinje u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Ova shvatanja o političkoj vlasti i samoupravljanju uslovljavaju i odgovarajuće shvatanje o pravnom sistemu. Teza po kojoj postoji socijalističko samoupravno pravo, bez kvalitativnog razlikovanja normi koje stvaraju državni organi od normi koje se stvaraju u procesu samoupravnog odlučivanja, odgovara koncepciji po kojoj ne postoji razlika između političke vlasti i samoupravljanja. Logičan zaključak takvog shvatanja jeste da nije bitno ko je doneo normu, jer je ona po svom kvalitetu izraz samoupravnih odnosa. S obzirom na sadašnji stepen razvoja samoupravljanja, takav pristup vodi širenju normativne delatnosti organâ društveno-političkih zajednica.

Kao što političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja ne odgovara shvatanje o identičnosti političke vlasti i samoupravljanja, a time i o istom kvalitativnom vrednovanju normi koje donose organi društveno-političkih zajednica i normi samoupravnog prava, isto tako mu ne odgovara ni njihovo suprotstavljanje. Politička vlast i samoupravljanje nalaze se u dijalektičkom odnosu, a u takvom odnosu se nalaze i norme koje se u tim procesima stvaraju. Bitna funkcija društveno-političkih zajednica jeste i u tome da i svojom normativnom delatnošću podstiču razvoj samoupravnih odnosa i samoupravne normativne delatnosti.

b) Pravnim propisima često se pripisuje moć koju oni nemaju. Zbog zanemarivanja ove okolnosti, ne retko izostaju materijalne pretpostavke za stvarno uspostavljanje željenog društvenog odnosa. Razlog za neizvršavanje propisa ili samoupravnog opšteg akta često se vidi u voluntarizmu onih koji su obavezni da ih izvršavaju ili su takvu obavezu samoupravno preuzeli. Voluntarizma ima i njegova je osnova birokratsko-tehnokratske prirode, rezul-

Digitized by Google

tat je grupno-svojinskog, anarholiberalističkog ili nekog drugog nesamoupravnog ponašanja. Ali isto tako ispunjavanje obaveze izostaje i zbog toga što ne postoje realne mogućnosti da se to učini. To podjednako može da se odnosi na obaveze koje se ustanovljavaju zakonom, kao i na one obaveze koje se preuzimaju društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima, odnosno utvrđuju drugim samoupravnim opštim aktima.

Uvažavanje realnih društveno-ekonomskih odnosa, odnosno materijalne osnove u procesu pravnog normiranja, ne znači njihovu apsolutizaciju. Društvena funkcija pravnih normi jeste u tome da povratno deluju na promenu društveno-ekonomskih odnosa i na razvijanje materijalne osnove rada i života.

Zanemarivanje materijalne osnove ne čini se uvek iz nemarnosti, odnosno nesvesno. U procesu društvenog dogovaranja, a naročito u procesu samoupravnog sporazumevanja, prihvataju se i obaveze za koje se unapred zna da neće moći da se izvrše ili da će izvršavanje biti otežano. Do toga dolazi kada u društveno-ekonomske odnose stupaju ekonomski neravnopravni partneri, pa onaj koji ima ekonomsko ili drugo preimućstvo, to preimućstvo zloupotrebljava. To otvara nova pitanja odnosa i ponašanja raznih subjekata u socijalističkom samoupravnom društvu (pitanja etike, morala, izgrađenosti pravnog sistema i druga).

c) Dinamičnost pravnog sistema je njegova bitna karakteristika. Kada se radi o ustavnim načelima, načelima utvrđenim zakonom ili samoupravnim opštim aktima, osim zadovoljavanja potreba dostignutog stepena društvenog razvoja, ona treba da otvaraju i perspektivu razvoja društvenih odnosa. Trenutne potrebe i potrebe koje neposrednije predstoje treba da se, posredstvom pravnog sistema, zadovolje operacionalizacijom tih načela, imajući u vidu datu materijalnu osnovu. Rešenja izvedena iz načela podložna su relativno češćim promenama. Dinamika promene zavisi od prirode društvenog odnosa. Pojedinim normama će se trajnije ostvarivati određena društvena funkcija, dok će druge morati češće da se menjaju.

U ostvarivanju koncepcije ekonomske stabilizacije značajnu ulogu ima i pravni sistem. Da bi pravni sistem mogao uspešno da doprinese ekonomskoj stabilizaciji, nužno je da se preispitaju, osim ostalog, i sledeća dva njegova aspekta; u kolikoj meri postojeća rešenja u pravnom sistemu doprinose društvenom razvoju na utvrđenim ustavnim načelima i načelima Zakona o udruženom radu i u kojoj meri se način i postupak ostvarivanja prava, dužnosti i odgovornosti radnih ljudi, građana, samoupravnih organizacija i zajednica, društveno-političkih zajednica i drugih subjekata zasniva na principu racionalnosti i efikasnosti. Temeljitom analizom ovih pitanja stvorila bi se osnova za pronalaženje i utvrđivanje takvih rešenja u pravnom sistemu koja bi ga znatno više nego do sada stavila u funkciju ekonomske stabilizacije. Pri tom ne bi trebalo da se dovede u pitanje dinamičnost pravnog sistema, kao jedno od njegovih bitnih svojstava. Međutim, i tak-

Digitized by Google

va zalaganja mogu da se čuju. Ističe se teza da rešenja u pravnom sistemu treba da se usklade sa postojećim stvarnim stanjem. Najčešće se ta teza postavlja tako da se odnosi na celinu pravnog sistema. Ne izuzimaju se osnovni instituti i principi kao njegova trajna osnova. Izraz takvog shvatanja jeste, na primer, negiranje samoupravne interesne zajednice kao institucije, iako to objektivno znači vraćanje na administrativni način finansiranja društvenih delatnosti i pojedinih delatnosti materijalne proizvodnje. Negira se osnovna organizacija udruženog rada, iako bez realne osnove zajednice rada, bez obzira na to kako se ona naziva ili kako bi se nazvala, nema neposrednog samoupravljanja. Dovodi se u pitanje delegatski sistem, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje, pa i drugi osnovni principi društveno-ekonomskog i političkog sistema. U ostvarivanju navedenih i drugih instituta društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema ima nedostataka. Ali, rešenje je u tome da se dogradnjom pravnog sistema ti nedostaci otklone, da se akcijom subjektivnih snaga suzbije delovanje nosilaca antisamoupravne i kontrarevolucionarne ideologije i da se stvore uslovi za dosledno ostvarivanje ustavne koncepcije društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema.

Mišljenje da pravni sistem treba da se usaglasi sa postojećim stvarnim odnosima ne bi bilo prihvatljivo ni kada bi stanje u svim oblastima društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema bilo zadovoljavajuće. Utoliko pre nije prihvatljivo za ona realna stanja koja su izraz grupno-svojinskog ponašanja, birokratsko-tehnokratskog i drugih monopola ili nekog drugog nesamoupravnog ponašanja.

d) Razlika između normativnog i stvarnog jedno je od veoma aktuelnih pitanja pravnog sistema i ostvarivanja društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema uopšte.

Kada se posmatra pravni sistem u celini, izvesna razlika između normativnog i stvarnog je prihvatljiva i sa njom se računa.

Uvođenje novih instituta i radikalno menjanje položaja radnih ljudi, njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, položaja društveno-političkih zajednica i njihovih međusobnih odnosa, nužno je dovelo i do razlike između projekcije društvenih odnosa i stvarno uspostavljenog stanja.

Razlika između normativnog i stvarnog postaje društveni problem kada je ta razlika takva da ne obezbeđuje ostvarivanje određenog stepena društveno-ekonomskih odnosa i odnosâ u sferi društveno-političkog sistema. Za svrsishodnu društvenu akciju nužno je da se identifikuje uzrok takvog stanja. Ako se radi o pravnom sistemu, uzroci bi trebalo da se traže u neadekvatnoj operacionalizaciji osnovnih i drugih načela društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema, u neadekvatnom sistemu sankcija, nedoslednom ostvarivanju koncepcija odgovornosti i drugom.

Razlika između normativnog i stvarnog nastaje i zbog otpora uvođenju novih društvenih odnosa. Nosioci otporâ po idejno-po-

Digitized by Google

litičkim opredeljenjima i motivima koji ih pobuđuju na takvo ponašanje heterogeni su. Otpori se pojavljuju zbog nastojanja da se sačuva dominacija na osnovu birokratsko-tehnokratske uzurpacije i grupno-svojinskog ponašanja. Nosioci otporâ su i pristalice anarholiberalizma, malograđanske svesti i drugih idejno-političkih shvatanja suprotnih politici Saveza komunista Jugoslavije.

Česte promene u pravnom sistemu i improvizacije u procesu normiranja, isto tako, doprinose razlici između normativnog i stvarnog. Osim toga, dosta je složen postupak usaglašavanja samoupravnih opštih akata sa zakonom i njihovog međusobnog usaglašavanja. Čestim promenama i improvizacijama gubi se društveni autoritet pravne norme.

e) Da bi se adekvatno izrazila sadržina pravne norme, značajna je i odgovarajuća upotreba pravnih pojmova, pravnih instituta i standarda. Sadržinu pravnih pojmova, instituta i standarda utvrđuje pravna nauka. Zavisno od materije koja se uređuje, njihova sadržina može bliže da se odredi i opštim aktom kojim se uređuju pojedini društveni odnosi.

Mnogi pravni pojmovi, instituti i standardi ustaljeni su, a njihova primena u procesu normiranja je univerzalna. S obzirom na raznolikost društvenih odnosa i na različitu dimenziju njihovog uređivanja pojedinim opštim aktima, u konkretnim situacijama, pravni pojmovi, instituti i standardi mogu da budu preuski ili suviše široki. U tim slučajevima nužno je da se njihova sadržina precizira, osim ostalog, i zbog toga da bi se opšti akt lakše interpretirao, naročito kada to čine lica koja se time ne bave profesionalno.

Upotreba pravnih pojmova, instituta i standarda morala bi da bude jednoobrazna. Različit smisao za iste situacije može da dovede do nesporazuma u interpretaciji pravne norme. Tada nastaju duge rasprave, sporovi pred sudovima i slično, što negativno deluje na racionalnost i efikasnost pravnog sistema.

Bilo bi celishodno da se sadržina najznačajnijih pravnih pojmova, instituta i standarda na jednom mestu utvrdi opštim aktom. Takva praksa je poznata u pravnom sistemu Jugoslavije, ali se u poslednje vreme manje koristi. Ni najznačajnijim pojedinim sistematskim zakonima nije utvrđen registar osnovnih pravnih pojmova, instituta i standarda. Zbog toga nastaju mnoge teškoće u njihovoj primeni, koje bi izostale da je zakonodavac drugačije postupio.

Zakoni i drugi propisi, bez obzira na to što nastaju kao akt političke vlasti, u uslovima socijalističkog samoupravljanja, moraju da izražavaju i ovu bitnu karakteristiku političkog sistema. Zbog toga bi trebalo da se prevaziđe tradicionalni stil pravnog izražavanja koji je pretežno naredbodavan i isključiv i kada to nije neophodno. Položaj radnih ljudi i građana, njihovih samoupravnih organizacija i zajednica i drugih subjekata u društveno-ekonomskom i društveno-političkom sistemu morao bi da se odrazi i na

Digitized by Google

način iskazivanja pravnih normi u propisima. Ovi nedostaci se uočavaju i u samoupravnim opštim aktima, iako je njihova društvena osnova i funkcija drugačija od zakona i drugog propisa. Nedovoljna inventivnost stvaraoca samoupravnih opštih akata, kao i nedovoljna i neblagovremena pomoć nauke, doveli su do ove situacije.

Naredbodavan način izražavanja treba postepeno da se prevaziđe, u skladu sa razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa. U uslovima socijalističkog samoupravljanja demokratski proces je univerzalan. On se na odgovarajući način odnosi na oblast političke vlasti, kao i na oblast samoupravljanja kao njegovo imanentno svojstvo. Ovo drugo se uvek pretpostavlja, a prvo se ponekad zanemaruje.

Kao nedostatak pravnog sistema, često se sa razlogom ističe da su pravne norme nerazumljive, čak i za one koji se profesionalno bave stvaranjem i primenom prava, da se neopravdano koriste strane reči, da misao nije pravno-tehnički uobličena kao jedna celina i slično.

Razumljiv način izražavanja ima suštinske aspekte. Ne može da se očekuje veći doprinos u raspravi o nacrtima, odnosno predlozima zakona i samoupravnih opštih akata ukoliko su oni po načinu izražavanja pristupačni samo uskom krugu ljudi. U tom slučaju je veća opasnost od formalizma, zloupotrebe i arbitrarnosti u procesu odlučivanja i ostvarivanja takvih pravnih normi.

3. Kodifikacija je bitna pozitivna karakteristika pravnog sistema i izražava njegovu razvijenost. Pretpostavku kodifikacije čine ustaljena i društveno prihvaćena pravila ponašanja, kao i razvijen sistem pravnih pojmova, instituta i standarda. Zbog toga kodifikacija prava ima i idejno-politički aspekt.

U našem pravnom sistemu kodifikacija nije razvijena. Česte promene ustava i ustanovljavanje novih društvenih odnosa nisu to omogućavali. Njihovo povezivanje u praksi dovodilo je do izmena u zakonima i samoupravnim opštim aktima. Smatralo se da te izmene mogu lakše da se izvrše ako pravne norme nisu kodifikovane.

Stanje u pogledu kodifikacije nije isto u svim granama prava. U onim granama prava u kojima su ustaljeni pojmovi i instituti, kao, na primer, u oblasti krivičnog prava, kodifikacija je odavno izvršena. To se odnosi i na pojedine oblasti u drugim granama prava.

Suprotan primer su društveno-ekonomski odnosi i mnogi odnosi u društveno-političkom sistemu. Radikalne promene društvenih odnosa na osnovama društvene svojine i samoupravljanja izražavane su u pravnom sistemu na nov način. Da bi se izvršila kodifikacija u tim oblastima, trebalo je da se celovitije razvije koncept društveno-ekonomskih odnosa u uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju. To je učinjeno donošenjem Ustava iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine, koji pred-

Digitized by Google

stavlja specifičan kodeks društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa. Kao kodeks pravnih normi, Zakon o udruženom radu ima određene nedostatke, ali ne može da se ospori nov kvalitet u uređivanju društvenih odnosa. Taj kvalitet se izražava, pre svega, u tome što je izvršena značajna sinteza društvenih odnosa i izražena odgovarajućim pojmovima i institutima, među kojima ima takvih koji su nastali u novije vreme.

Pošto su već stečena izvesna iskustva u sprovođenju ustava iz 1974. godine, postoje uslovi da se više radi na kodifikaciji.

Kodifikacija se često dovodi u vezu sa brojem pravnih normi. Ukazivanje na to da će se kodifikacijom smanjiti broj pravnih normi je osnovano. Smanjivanje može da bude i formalno i suštinsko. U formalnom smislu zbog toga što kodifikacija pretpostavlja veću sintezu pravnih normi, što ne mora da znači da je i njihov domašaj manji. U materijalnom smislu domašaj kodifikovane pravne norme može da bude i veći, zavisno od toga kakav je njen cilj.

Kada se govori o kodifikaciji, obično se misli na kodifikaciju zakonâ i drugih propisa. Međutim, pitanje kodifikacije nije manje aktuelno ni u oblasti samoupravnog prava.

Osim samoupravnih sporazuma o udruživanju rada, odnosno o udruživanju rada i sredstava, kao osnovnih konstitutivnih akata i statuta samoupravne organizacije, odnosno zajednice, postoje i mnogi pravilnici i drugi samoupravni opšti akti. Društveni odnosi, koji inače čine logičnu celinu, uređuju se sa više samoupravnih opštih akata. Pravnih normi koje ti akti sadrže ima mnogo. Jedan od razloga velikog broja normi, odnosno predimenzioniranosti samoupravnih opštih akata jeste i u tome što se previše preuzimaju odredbe iz ustavâ, zakonâ, podzakonskih akata i samoupravnih opštih akata. Preuzimanje iz propisâ i drugih samoupravnih opštih akata nefunkcionalno je, štetno i pravno nekorektno. Tim postupkom se najčešće prikriva nedostatak inventivnosti u uređivanju društvenih odnosa i izražava formalizam u radu.

Mnoštvo samoupravnih opštih akata često se pravda načinom odlučivanja. Poznato je da o ostvarivanju neotuđivih prava radnici odlučuju ličnim izjašnjavanjem, a oblik ličnog izjašnjavanja je, po pravilu, referendum. Smatra se da, ukoliko se pojedinim samoupravnim opštim aktom uređuje uža oblast društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, lakše se obezbeđuje eventualna njihova izmena i dopuna, jer se ne otvaraju nepotrebno pitanja koja nisu sporna.

4. Izvesni nedostaci pravnog sistema, koji se odnose na operacionalizaciju ustavnih načela, logična su posledica krčenja originalnih puteva društvenog razvoja, delovanja objektivno postojećih protivrečnosti socijalističkog samoupravnog društva i drugih okolnosti.

Prevazilaženje nedostataka pravnog sistema je veoma složen i dugotrajan proces. On može uspešno da se okonča samo ukoliko

Digitized by Google

se na tome bude radilo organizovano i sistematski, i to na svim nivoima stvaranja pravnih normi — od federacije do osnovne organizacije udruženog rada. Prednost u tom radu, u svakom slučaju, zaslužuje iznalaženje takvih rešenja kojima će se doprineti ostvarivanje političke i ekonomske stabilizacije. Sa tog stanovišta nužno je da se preispitaju postojeća i nađu nova rešenja u propisima i samoupravnim opštim aktima koja će da obezbede takvu funkciju pravnog sistema.

Prilagođavanje pravnog sistema potrebama ekonomske stabilizacije ne ostvaruje se samo donošenjem novih zakona, drugih propisa i samoupravnih opštih akata, iako se često razmatranje ovog pitanja na to svodi. Analiza zakonâ i samoupravnih opštih akata pokazuje da je način i postupak ostvarivanja prava, obaveza i odgovornosti radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica često veoma složen i neekonomičan. Sa stanovišta ekonomske stabilizacije, negativni efekti su dvojaki i oni se izražavaju povećanim izdacima za finansiranje rada institucija pred kojima se ostvaruju prava, obaveze i odgovornosti, kao i u umanjenom dohotku osnovnih organizacija udruženog rada, a time i nacionalnog dohotka. Sve to ima i političku dimenziju, jer složen put ostvarivanja prava, obaveza i odgovornosti otuđuje institucije od ljudi, koje bi inače morale da im služe. Pred mnoštvom uverenja, potvrda, upitnika, šaltera i slično čovek se često oseća nemoćnim.

S razlogom se prigovara da je normiranje društvenih odnosa predimenzionirano. Ova predimenzioniranost se ogleda u mnogim zakonskim normama i normama u drugim propisima kojima se uređuju odnosi u privređivanju i drugim oblastima društvenog života, čime se sužava područje delovanja samoupravnog prava. Predimenzionirana je i samoupravna normativna delatnost. Ona je preopterećena preuzetim tekstovima iz ustavâ, zakonâ i drugih opštih akata, a zapostavljeno je originerno uređivanje društvenih odnosa, što bi trebalo da čini njenu osnovnu funkciju. Osim toga, u oblasti samoupravnog prava često se sreće neodgovarajuća alokacija normi prema vrstama samoupravnih opštih akata i nivoima odlučivanja. Fizionomija samoupravnog sporazuma o udruživanju rada, odnosno u udruživanju rada i sredstava, kao osnovnog konstitutivnog akta, nije izgrađena. Nije izgrađena ni fizionomija statuta kao osnovnog organizacionog akta. Njihova sadržina se često prepliće, a opterećeni su i konkretnim, pa i pravno-tehničkim odredbama, što negativno utiče na njihovu trajnost, odnosno na fleksibilnost rešavanja nekih pitanja u samoupravnim organizacijama i zajednicama.

U pristupu analizi pravnog sistema, u okviru ustavnog položaja i delokruga subjekta koji učestvuje u procesu normiranja, trebalo bi da se identifikuju oni društveni odnosi i pitanja koja je potrebno da se pravno normiraju, zatim da se izvrši alokacija nivoa subjekta koji će to učiniti, kao i da se utvrdi način i po-

Digitized by Google

stupak ostvarivanja prava, obaveza i odgovornosti subjekata među kojima se pravnom normom uređuje društveni odnos.

U dosadašnjem razvoju socijalističkog samoupravnog društva pravni sistem je, kao izraz idejno-političkih stavova Saveza komunista Jugoslavije, imao nezamenljivu ulogu. Iskustvo stečeno u dosadašnjem razvoju predstavlja dobru osnovu za rad na njegovom usavršavanju, u cilju daljeg razvoja samoupravljanja i obezbeđivanja veće racionalnosti i efikasnosti pravnog sistema.

Digitized by Google

Egon Štajner

Politika cena i primarna raspodela dohotka

U dosadašnjoj veoma teškoj privrednoj situaciji, koju karakteriše višegodišnja stagnacija, a u najnovije vreme i smanjenje fizičkog obima materijalne proizvodnje, zatim gomilanje socijalnih, nacionalnih i ekonomsko-razvojnih problema — inflacija je područje čije dejstvo najneposrednije zadire u životna pitanja zaposlenih i nezaposlenih, kao i radnih organizacija u privredi i neprivredi.

Politika cena i inflacija

Inflacija se u velikoj meri, s pravom, vezuje za valjanost operativne politike cena i za funkcionisanje dela privrednog sistema kojim se uređuje ovo područje. Zaista, čini se opravdanim postaviti pitanje da li je ovolika inflacija koju imamo neizbežni pratilac sadašnjih privrednih teškoća? Pitanje se može i drukčije postaviti: zašto se inflacija u našoj privredi, u Jugoslaviji, javlja po neuporedivo višim stopama nego u svetu?

Da je zaista tako, može se lako ustanoviti. Treba samo upoređivati porast domaćih cena na malo, koje manje-više reprezentuju dimenzije inflacije, sa rastom uvoznih i izvoznih cena. Videće se da su u periodu 1975—1981. uvozne cene rasle 14,7% prosečno godišnje, izvozne cene 11,3%, a domaće cene na malo 21,7%.

Digitized by Google

Ova tendencija još je izrazitija u poslednje četiri godine, kada najviše osećamo posledice krizne privredne situacije. U periodu 1978—1981. uvozne cene rasle su 16,2%, izvozne cene 14,4%, a domaće cene na malo 32% prosečno godišnje. Ovo upoređivanje bilo bi za naša privredna kretanja još poraznije u pojedinim grupama proizvoda i usluga.

Na ovom mestu, međutim, sasvim je dovoljno konstatovati da su se u poslednje tri-četiri godine na svaki procenat rasta uvoznih cena kod nas cene na malo povećavale za dva procenta ili dvostruko! Da li je reč o nekoj zakonitoj pojavi? Odgovor mora biti negativan. Nije reč o neminovnosti ili nužnosti ovih kretanja, već u najvećoj meri o pravnoj neuređenosti ovog područja, o gotovo potpunom odsustvu odgovarajućih normi ponašanja svih učesnika u sticanju i raspodeli dohotka, što posebno razorno deluje u otežanim uslovima privređivanja. Ako su na području primarne raspodele, a u tome naročito na području domaćih cena norme ponašanja sasvim neuređene, onda preovladava voluntarizam, pravo jačeg i bližeg izvorima moći. Relativno i apsolutno smanjivanje dohotka stečenog radom pokušava se kompenzirati, na svim nivoima udruženog rada i društveno-političkih zajednica, njegovom preraspodelom, odnosno pokušajima da se putem većih cena, većih doprinosa, poreza, carina i slično na ovaj ili onaj način oduzme dohodak od drugog i tako obezbedi sopstvena egzistencija, razvoj ili poslovni uspeh. U uslovima malog obima stvorenog dohotka, u kojem svi subjekti sticanja i raspodele dohotka tako misle i tako rade, ne može da se izbegne haotično, gotovo nekontrolisano stanje koje, u krajnjoj liniji, nagriza tokove reprodukcije.

Krajnje je vreme da se shvati da ni jedan učesnik u stvaranju i raspodeli dohotka ne može da se pomiri sa potezima drugog, koji bi mu bilo sa koje strane ozbiljno ugrozio egzistenciju u poslovnom svetu ili na nekom drugom planu. Svako će tražiti i pronalaziti ventile (a njih, dabome, ima mnogo) ne bi li u toj opštoj grabeži[1] zadržao svoj dotadašnji položaj u primarnoj raspodeli dohotka ili ga čak i poboljšao. Nije li istina da se naročito ove godine pojavljuje tendencija najgrubljih poteza za preraspodelom dohotka. Dovoljno je pomenuti enormno — u dva-tri maha vršeno — povećanje cene električne energije po republikama, raznih komunalnih usluga po gradovima, zahteve koji teže 3,5 kg hartije za povećanje cena koji pristižu Saveznoj zajednici za cene[2], zatim na desetine hiljada »novih proizvoda« u raznim grupacijama privrede. Lako je dobiti predstavu o razmerama inflacije. Pojedinačna povećanja, ako se jednokratno vrše, retko su ispod 20%, a često se kreću iznad 30%. Pošto se ukupni efekti pomeranja cena ispoljavaju, kao što je profesor Bajt u razgovoru sa

[1] Namerno upotrebljavamo reč „grabež", jer ono što se događa na području cena ne može drukčije da se kvalifikuje.

[2] Vidi razgovor A. Zmijarevića vođen sa urednikom NIN-a (NIN od 22. maja ove godine).

Digitized by Google

novinarom NIN-a tačno utvrdio, *ex post,* još nije čas da se efekti ovogodišnjih povećanja cena ocenjuju, a još manje da se njima aplaudira.

Inflacija onemogućuje sprovođenje stabilizacione politike

Važnije je konstatovati da je situacija stvorena u privredi inflacijom velikih razmera dovela u pitanje ostvarivanje svih bitnih komponenata stabilizacione politike i tako, sa svoje strane, takođe doprinela vremenskom odlaganju ostvarivanja stabilizacije.

Kada se pristupa promenama na području politike cena, mora se respektovati stečeno iskustvo od dvanaest i više godina. Povećanjem cena do sada nije bilo moguće na duži rok rešiti ni jedno ključno pitanje tekuće i dugoročne ekonomske politike. Bila bi velika iluzija verovati da će ovogodišnje mere u tom pogledu značiti neku prekretnicu. Još bi bilo iluzornije verovati da će nagovešteno »određivanje« cena označiti pravi potez u savladavanju inflacije. Naprotiv, baš zbog toga što su zahvati u preraspodeli dohotka putem cena bili veoma grubi, predimenzionirani, prethodno nedovoljno svestrano proučeni — posledice ovogodišnje inflacije biće teže nego ranijih godina. Mogu se očekivati, pored ostalog, povratna dejstva na cikluse proste reprodukcije u mnogim grupacijama i granama proizvodnje. One neće moći na domaćem i inostranom tržištu realizovati ni onaj deo ostvarene proizvodnje koji je u sadašnjim uslovima snabdevenosti reprodukcionim materijalom ostvarljiv. Sezonski poljoprivredni proizvodi, posebno pojedine vrste povrća i voća koje su dobro ponele i rodile i koje bi mogle uticati na rasterećenje porodičnih budžeta na sektoru hrane, neće moći da se konzumiraju, propašće, jer, s obzirom na visinu cena, ne postoji odgovarajuća kupovna moć stanovništva. Pomenuta roba se u proizvedenim količinama, kvalitetu, asortimanu, pakovanju itd. ne može izvesti.

Krajnje je vreme da se u našoj ekonomskoj politici, a i u ekonomskoj misli, bude načisto s tim da haotično stanje na području cena odgovara samo ostapbenderima u privredi, špekulantima, neradnicima i sličnim. U svojoj suštini, radnicima i radnim kolektivima stvorena situacija na području cena ne odgovara, nije im u interesu.

Stabilni odnosi cena bitna su pretpostavka sprovođenja politike nagrađivanja prema radu, veće orijentacije i motivisanosti za udruživanje rada i sredstava, za sticanje dohotka OUR-a prema količini, kvalitetu i asortimanu proizvedenih roba i usluga, za realno izdvajanje iz dohotka za zajedničke i opšte potrebe, za zaštitu životnog standarda itd.

Postizanje rezultatâ u suzbijanju inflacije bilo bi, jednom rečju, zamajac za ostvarivanje bitnih ciljeva stabilizacione politike i omogućilo bi lakše preduzimanje pravih poteza za prevazilaženje kriznog stanja privrede.

Digitized by Google

Neophodne promene u vođenju operativne politike cena

Da bi se postigli vidljivi rezultati u suzbijanju inflacije, neophodno je menjati način vođenja operativne politike cena i njene mehanizme. Možda je od svega najpreče i najlakše moguće prilagoditi tumačenje Zakona o osnovama sistema cena trenutnoj situaciji u kretanju privrede.

Dalje pomeranje cena naviše mora se jasno usloviti

Respektujući i ne dirajući u stvoreni nivo cena, neophodno je za sve učesnike u sticanju i raspodeli dohotka oštro usloviti svako dalje povećanje postojećeg nivoa cena. Jedini uslov koji sadašnji zakon u svojim kriterijumima sadrži, a koji bi mogao da se osnaži, jeste da se mehanizmi dogovaranja i sporazumevanja o cenama mogu pokrenuti samo ako se uvozne cene sirovina i opreme pomere naviše. U tom slučaju proizvođači istih ili supstitucionih sirovina i opreme mogli bi da traže korekciju svojih cena i da se o tome u celim reprodukcionim linijama sprovede sporazumevanje i dogovaranje, pa i odgovarajuće podizanje cena na gore.[3]

Drugi uslov za podizanje nivoa cena mogao bi da se zamisli u slučajevima kada sve osnovne organizacije udruženog rada u jednoj proizvodnoj grupaciji u sticanju dohotka dospevaju u položaj da iz ostvarenog dohotka ne mogu pokriti minimalne lične dohotke, izdate za zajedničku potrošnju i prosečna izdvajanja. Ukoliko u pojedinim grupacijama proizvodnje ima dvadeset i više jedinica, a poslovni rezultati su od jedinice do jedinice različiti — od veoma dobrih koji ostvaruju i akumulaciju preko onih koji su, polazeći od navedenih merila, na ivici rentabiliteta — postupak oko povećanja cena ne bi mogao da se povede. U takvim proizvodnim grupacijama trebalo bi podsticati horizontalno i vertikalno udruživanje rada i sredstava, praćeno boljom organizacijom proizvodnje, društvenom i tehničkom podelom rada, promenama proizvodnih orijentacija i sličnim.

Treći uslov koji bi mogao da se primenjuje za korekciju cena naviše odnosio bi se samo na pojedinačne slučajeve u kojima se radi o pretežno uvoznim proizvodima čija bi smanjena potrošnja mogla da znači devizne uštede u spoljnotrgovinskoj razmeni, a ne bi izazvala veće zastoje u tokovima reprodukcije. Reč je o uvoznim proizvodima koje stanovništvo i privreda troši u većoj meri nego što devizna sredstva dozvoljavaju.

---

[3] I obrnuto, ukoliko bi došlo do pada uvoznih cena, potrošači ovih proizvoda tražili bi smanjenje cena u okviru reprodukcionih celina.

Digitized by Google

U današnjoj situaciji, osim u ova tri slučaja, niko ne bi smeo u materijalnoj proizvodnji i proizvodnji usluga da stiče pravo na pokretanje postupka korekcije nivoa cena naviše.

Naravno, i kada se stekne jedan od tri uslova postupak sporazumevanja i dogovaranja sa zainteresovanim partnerima u reprodukcionoj liniji morao bi da se sprovede, da se postavljeni zahtevi na samoupravni način verifikuju.

Učesnici raspodele dohotka moraju deliti sudbinu materijalne proizvodnje

Uporedo sa uvođenjem ovih normi ponašanja trebalo bi onemogućiti i sve učesnike u raspodeli dohotka da povećanim zahvatanjem iz dohotka stiču veća sredstva za vršenje svojih funkcija u poređenju sa prethodnom godinom.

To se podjednako odnosi i na poreske i na carinske stope iz kojih izvora se napajaju budžeti društveno-političkih zajednica. Doprinosi samoupravnim interesnim zajednicama takođe ne bi mogli da se povećavaju. Finansijski uslovi za rad institucija i organâ koji žive od dohotka privrede bili bi tim putem više nego do sada vezani za sudbinu materijalne proizvodnje.

Ukoliko bi u tekućoj godini bilo neophodno obezbediti dodatna sredstva za opštu potrošnju (Armija, rad skupština DPZ i njihovih organa i drugi), ona bi se obezbeđivala jednokratno, na poseban način, na osnovu društvenog dogovora ili odgovarajuće odluke dotične skupštine DPZ. Za društvene delatnosti (a i za lokalne društveno-političke zajednice) još bi preostala mogućnost da iz samodoprinosa ili na osnovu posebne odluke skupštine samoupravne interesne zajednice, prethodno raspravljene u delegatskoj bazi, dođu jednokratno do dodatnih sredstava, pa čak i da ostvare neki konkretno utvrđen zajednički interes ili cilj stanovništva date društveno-političke zajednice.

Kada se ovi redovi, kao deo predloga, čitaju, ne treba izgubiti iz vida da su krajnji iznosi ukupnog doprinosa ili poreskih stopa manje-više precizno izračunljivi ako se porast cena svede na 2—5%. U takvim uslovima automatizam ne dovodi do prevelikog neplaniranog priliva sredstava naviše, odnosno naniže. To se događa u uslovima velike inflacije i naglog (nepredvidenog) porasta osnova od kojih se polazi u obračunu doprinosa ili poreskih stopa. Kada dođe do većeg porasta materijalne proizvodnje, to jest rasta osnovice obračuna doprinosa i poreskih stopa zahvaljujući realnom rastu društvenog proizvoda, onda dodatni priliv sredstava ne predstavlja posebne terete za privredu, a može se pokretanjem odgovarajućih mehanizama i institucija samoupravnog sistema u izvesnoj meri i smanjiti ranija stopa izdvajanja.

Za protivpravno pomeranje nivoa cena, stopa poreza, carina i doprinosa SIZ-ovima moraju se utvrditi sasvim jasne sankcije:

Digitized by Google

počev od novčanih kazni, oduzimanja protivpravno stečenih novčanih sredstava, do smenjivanja inokosnog i kolektivnog organa samoupravljanja, zabrane daljeg vršenja rukovodećih funkcija i krivičnog gonjenja lica odgovornih za prestupe. Sankcije moraju biti primerene veličini i težini učinjenog prestupa.

Pošto su uslovi za ponašanje svakoga jasno postavljeni, onda bi i inspekcijske službe bile u mogućnosti da dejstvuju odgovorno i energično u svom delokrugu.

Kriterijume Zakona o osnovama sistema cena koji podstiču inflaciju odmah staviti van snage

Preduzimanjem ovih mera stavljaju se van snage i odredbe Zakona o »novim proizvodima« i slično koji su predstavljali samo izgovor za povećavanje cena u vreme takozvanog »zamrzavanja« cena. Jednostavno, cene u materijalnoj proizvodnji i raznovrsnim uslugama duže bi se držale na sadašnjem nivou, odnosno sasvim bi sporo rasle.

Svi nivoi na kojima se danas donose odluke o cenama, dakle, i u opštinama, gradovima, i u pokrajinama i republikama, morali bi da poštuju ovako utvrđene uslove kao kriterijume za pokretanje postupka o povećanju postojećeg nivoa cena i izdvajanja iz dohotka za zajedničke i opšte potrebe.

Sigurno se već i do sada postavilo pitanje: a šta sa delovanjem zakona o ponudi i tražnji robe, šta sa produktivnošću rada, sa ugrađivanjem razvojnog dinara u cenu, naročito za skupe i deficitarne proizvode kao što su ugalj, električna energija, gvožđe, čelik, aluminijum, bakar i slično, kao i sa drugim kriterijumima ugrađenim u sadašnji Zakon o osnovama sistema cena? Takva su pitanja samo u izvesnoj meri opravdana. Kada se promene nabolje opšti uslovi privređivanja, o uvažavanju nekih dodatnih kriterijuma (ali ne svih onih koje zakon nabraja) moći će se raspravljati. Trenutno, međutim, nije vreme, a nema ni potrebe za to.

U ovom času neophodno je potrebno zaustaviti inflaciju i okrenuti se svim snagama efikasnim sprovođenjem osnovnih ciljeva stabilizacione politike. Uostalom, ni u jednoj razvijenoj zemlji delovanje ponude i tražnje ne povlači za sobom takvu igru cena kakva postoji kod nas od početka sedamdesetih godina do danas. Ni u zemljama u kojima vladaju kapital-odnosi, ni u socijalističkim zemljama Evrope i Istoka ne vodi se privreda sa tolikim stopama inflacije. Dinamični razvoj materijalno-tehničke osnove društva i visoke stope rasta cena jedno drugo isključuju. Mi se moramo opredeliti za postizanje dinamičnog razvoja materijalne proizvodnje i na toj osnovi dohotka privrede, odnosno društvenog proizvoda.

Digitized by Google

Za liberalizaciju cena ne postoje uslovi

Onima koji traže liberalizaciju cena kao uslov za delovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta može ozbiljno da se zameri u samom pristupu. Kako se može u cenovnom haosu ostvariti jedinstveno privredno područje Jugoslavije? Ili, da li je naše tržište danas takvo da se može dozvoliti slobodno formiranje cena?

Nije reč samo o prefinjenoj zatvorenosti pojedinih delova jugoslovenskog tržišta, polazeći od opština, preko pokrajina do republika. Istovremeno nosimo i breme velikih obaveza prema spoljnom svetu. Ono diktira, nameće zatvorenost, restriktivnost i selektivnost prema svetskom tržištu. Sada nema otvorenog tržišta ni unutar zemlje, ni prema svetskoj privredi u ekonomskim odnosima sa inostranstvom. U takvim uslovima liberalizovanje cena ne samo da neće predstavljati korak ka otvaranju i formiranju jedinstvenog unutrašnjeg tržišta, nego će prouzrokovati još veći nered i dalje zamagljivati sagledavanje pravih vrednosti u razvoju ekonomike zemlje.

Stvaranje jedinstvenog i otvorenog jugoslovenskog tržišta treba pospešiti sasvim drugim putevima. Taj cilj se postiže, pre svega, boljim povezivanjem udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, kreiranjem združene politike proširene reprodukcije u funkciji popravljanja spoljnotrgovinskog i platnog bilansa zemlje, formiranjem jedinstvene devizne politike i strategije i sličnim, a na poslednjem mestu kroz liberalizaciju cena.

Ekonomska suština predloženih novih okvira za vođenje politike cena

Bilo bi krajnje pogrešno iz ovakvih predloga mera izvući zaključak da se teži dugom zadržavanju administrativnih mera i ovekovečenju postojećih disproporcija i disparitета cena. U odnosima među pojedinim grupama proizvoda i usluga moraju se stvoriti zadovoljavajući cenovni odnosi. Ovaj predlog okvira buduće operativne politike cena ima dva osnovna polazišta:

Prvo, da se dejstva spoljnih kretanja u svetskoj privredi odraze na određeni način u formiranju nivoa domaćih cena, da se omogući zaštita domaće privrede od ataka spolja; i

Drugo, što je delimično sadržano u drugom uslovu, a delimično do sada ostalo netaknuto — neprekidno i aktivno rešavanje postojećih disparitета u cenama međuzavisnih proizvoda i usluga.

Međutim, pristup uređivanju postojećih disparitetnih odnosa ne sme da bude povećanje nivoa cena, već konkretno, strpljivo i energično preispitivanje u pojedinim reprodukcionim linijama sadašnjih odnosa cena i njihovo zadovoljavajuće preuređivanje samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem zainteresovanih delova privrede.

Digitized by Google

Za svaki finalni proizvod znaju se učesnici koji daju 60—80% vrednosti finalnog proizvoda. Ti učesnici, u duhu našeg samoupravnog sistema, moraju da budu sposobni da na racionalnoj, konkretnoj i uzajamno prihvatljivoj osnovi preispituju svoje dohodovne odnose, platnobilansne situacije, moguća i potrebna rešenja preraspodele dohotka ispravljanem cena, drukčijim tretmanom deviznog priliva i slično. Na ovom planu se moraju rešavati sada još otvoreni problemi primarne raspodele dohotka putem cena, ali pretežno u okvirima datog nivoa cena. Dakle, u osnovi, između zainteresovanih samoupravljača, a ne na račun drugih u drugim grupacijama i granama proizvodnje. Rešenja na račun drugih grupacija i grana biće uvek kratkoročna i varljiva, razbijaće koheziju privrede u uže regionalne okvire.

Sigurno je da se pojedina otvorena pitanja neće moći rešiti sopstvenim snagama, odmah, na — za sve učesnike i zainteresovane — zadovoljavajućim osnovama. Baš će se na taj način pokazati u kojim slučajevima je neophodno otvorena pitanja cena rešavati izlaženjem iz kruga neposredno zainteresovanih, to jest na račun dohotka drugih delova privrede.

Sadašnja podela delokrugâ na području cena mora se hitno napustiti

Neophodno je brzo napustiti sadašnju podelu delokrugâ na području cena. Jer, postavimo otvoreno pitanje: koja računica stoji iza pojedinih lokalnih, pokrajinskih i republičkih, pa i saveznih odluka o cenama? Je li razmatrano, na primer, moguće lančano povratno dejstvo odluke o povećanju cena električne energije? Je li to učinjeno pre ogromnog povećanja cena komunalnih usluga? Ili, šta znače godišnji međurepublički dogovori o operativnoj politici cena? Ovi poslednji su već prilikom potpisivanja predstavljali rezultat nategnutih kompromisa i voluntarističkog uplitanja određenih struktura u cenovne odnose i bili su osuđeni na neostvarivanje. Dejstvo međurepubličkog dogovaranja o cenama moralo je da bude sterilno na otvorene probleme nerešenih odnosa i pariteta cena. Ali, nezavisno od suštinske ekonomske vrednosti i valjanosti ovih dogovora, niko nikad nije odgovarao za njihovo probijanje i neostvarivanje!

Čini se neophodnim istaći da je obim stvorenog dohotka u gotovo svakoj privrednoj i neprivrednoj jedinici nesrazmeran obavezama i željama koje postoje za njegovu raspodelu i zato se moraju očekivati snažna povratna dejstva izvršenih velikih povećanja pojedinih cena u ovoj godini. Petogodišnje — a može se dodati i desetogodišnje — iskustvo pokazuje da su povratna dejstva lakomog povećavanja cena neuhvatljiva, nekontrolisana, bezgranična. Dodajmo i to da ona, po pravilu, nikad nisu rešila određeni problem ekonomskog položaja u ime kojeg je povećanje cena izvršeno.

Digitized by Google

Neposredno zainteresovani delovi privrede moraju biti motivisani za sporazumevanje i dogovaranje

Kada se govori o potrebi suspendovanja dosadašnjih nadležnosti na području cena, trebalo bi to pitanje posmatrati iz još jednog ugla. Iza voluntarizama i gradskih i međurepubličkih prepucavanja prilikom donošenja uobičajenih godišnjih dogovora o operativnoj politici cena, u uslovima naših samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, izvlači se realno tlo ispod nogu organizacija udruženog rada, neophodno za njihovu motivisanost za dogovaranje i sporazumevanje. Za svakog ugroženog privrednika ili za svakog učesnika u sticanju i raspodeli dohotka jednostavnije je rešenje da se obrati administraciji i pojedinim ličnostima, pogotovu ako ih lično poznaje, ako ga za njih vezuju lična i druga prijateljstva, negoli privrednim partnerima.

Mnogo su jednostavniji uslovi za »političke« razgovore o cenama nego za ekonomske sa partnerima u reprodukcionoj međuzavisnosti. Ako subjekti preko svoje administracije mogu da poprave egzistencijalne uslove, onda nemaju potrebe da se odgovorno i ozbiljno sporazumevaju i dogovaraju sa privrednim partnerima. Ne treba, opet, posebno dokazivati da suština samoupravnog socijalističkog privrednog sistema upravo traži ovo drugo — efikasno sporazumevanje i dogovaranje samoupravljača, radničke klase i radnih ljudi o pitanjima od zajedničkog interesa.

Aktivnost članova Saveza komunista takođe se pogrešno usmerava prema administraciji, prema političkim forumima, a ne prema realnim interesima radnih ljudi u međuzavisno povezanim delovima privrede. Pošto administracija na pojedinim nivoima društveno-političkih zajednica nastoji da »patronira« »svoj« deo privrede, nema ni pravog, toliko potrebnog sporazuma i dogovora neposredno zainteresovanih delova materijalne proizvodnje.

Članovi Saveza komunista, predstavnici društveno-političkih zajednica, pa i sami funkcioneri koji su znatnim delom članovi SKJ, u čiju dobru nameru i odanost ne treba sumnjati, upućeni su da brane interese užih delova privrede locirane na teritoriji koju u razgovorima zastupaju. Međutim, u sadašnje vreme interesi koje oni zastupaju često nisu pravi, aktuelni interesi i potrebe ukupne privrede, to jest reprodukcione celine o kojoj je reč, pa stoga ni jedinice koju oni zastupaju. Isti ti ljudi u dobro postavljenim privrednim okvirima za sporazumevanje i dogovaranje verovatno bi odigrali progresivnu ulogu, lakše sagledavali prave interese područja i organizacija udruženog rada koje »patroniraju«. Ubuduće bi u sporazumevanju i dogovaranju u reprodukcionim celinama trebalo da učestvuju i predstavnici područja (od opštine do republike) čije organizacije učestvuju u postupku.

Da predstavnici područja ne zastupaju uvek realne interese svojih delova privrede, može se lako ekonomski pokazati, polazeći od saznanja na temelju obrađenih poslovnih rezultata orga-

Digitized by Google

nizacija udruženog rada, kao i od materijalnih bilansa privrede. Na žalost, ova saznanja su u dosadašnjoj praksi sporazumevanja i dogovaranja nedovoljno korišćena, a i nedovoljno respektovana.

Istini za volju, današnje institucije i mehanizmi, podela delokruga u donošenju odluka na području cena, predstavljaju pravi anahronizam u odnosu na zajedničke interese i ciljeve u razvoju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Ipak, najbitnije je da se, pri sadašnjoj podeli delokruga donošenja odluka na području cena i pri funkcionisanju mehanizama i institucija ustanovljenih za sporazumevanje i dogovaranje, isključuju najzainteresovaniji učesnici za donošenje sporazuma i dogovora koji treba u svakodnevici da pronalaze zajedničke interese i ciljeve, to jest da se isključuju najneposrednije zainteresovani delovi radničke klase Jugoslavije za čiju *de facto* ulogu u sticanju i raspodeli dohotka borbu vodi i Savez komunista Jugoslavije i Ustav SFRJ.

Institucije samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja treba da se revolucionišu

Kada je reč o samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju, zapaža se i na području cena, kao i na drugim područjima, da učesnici veoma često za jednostavna pitanja ne pronalaze rešenja koja se gotovo sama nude. Mora se postaviti pitanje zašto je to tako, mora li biti tako? Suočeni smo sa jednom neshvatljivom nespremnošću za sporazumevanjem i dogovaranjem, za usaglašavanjem realnih materijalnih i drugih interesa, sa nepotrebnim odlaganjem donošenja sporazuma i dogovora, a zatim i sa odsustvom svake odgovornosti za njihovo sprovođenje. Ta tendencija često minira srednjoročne i dugoročne poteze u ekonomskoj politici. Pri tom, za svoja ponašanja niko ne snosi ni političku niti neku drugu odgovornost.

Institucije samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja su fundamentalne u sistemu. One nisu zamišljene tako da deluju na opisani način. Pretpostavka je morala biti ta da se za stolom sporazumevaju i dogovaraju svesni borci za samoupravne socijalističke društvene odnose, predstavnici interesa radničke klase i radnih ljudi koji imaju potrebnog sluha i intelektualne sposobnosti da sagledaju zajedničke interese i ciljeve društva i da se o njima spremno dogovaraju i sporazumevaju. Ako se to u praksi ne događa na zadovoljavajući način, ne može ni sistem da funkcioniše. On postaje neprimenljiv, pa ga na raznim nivoima nužno zamenjuju odluke administracije, koje su takođe ograničenog dometa.

Na području cena je, s tim u vezi, neophodno učiniti odgovornim sve učesnike u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju. Odgovornost mora da postoji i za organe i funkcionere koji daju uputstva za zauzimanje stavova od strane učesnika

Digitized by Google

u toku rada na donošenju određenih dogovora i sporazuma. Može se prihvatiti i to da se za određene sporazume i dogovore odrede rokovi u kojima se oni moraju ostvariti. Ako se dogovori i sporazumi ipak ne postižu, trebalo bi da se smenjuju sa funkcije oni ljudi koji su bili obavezni da se dogovore, a nisu se pokazali sposobnim da to uspešno ostvare. Bez obzira na svoj trenutni status, takvi ljudi nisu podobni za vršenje važnijih privrednih i neprivrednih funkcija u samoupravnom društvu. Bila bi to neka vrsta političke diferencijacije od onih koji ne usvajaju u potpunosti Program i Statut Saveza komunista Jugoslavije, odnosno koji ne poštuju ustavna načela SFRJ.

*

Neophodno je što pre učiniti izmene i dopune Zakona o osnovama sistema cena u delu koji opisuje nadležnosti i delokruge pojedinih društveno-političkih zajednica, kao i dopune delova koji se odnose na dogovaranje i sporazumevanje.

U sadašnjem trenutku predloženo tumačenje kriterijumâ Zakona i tačno naznačenje uslovâ pod kojima se sadašnje cene mogu povećavati moglo bi da predstavlja značajnu branu za suzbijanje prekomerne inflacije i za njeno vezivanje u najvećoj meri za spoljne uticaje.

Popravljanje ekonomskog položaja pojedinih užih delova privrede povećavanjem cena lakše je sprovesti kada se ukupni ostvareni dohodak privrede povećavà, a teže je prihvatljivo u periodima kada se ostvareni dohodak apsolutno smanjuje ili stagnira. Isto tako je i ispravljanje deformisanih pariteta i odnosâ cena u uslovima opadanja proizvodnje i dohotka teže sprovodljivo i treba da se svede na najnužniju meru. Međutim, ovaj posao ne treba da se izbegava jer često predstavlja polugu za naknadnu ekspanziju proizvodnje.

Postepeno ispravljanje narušenih pariteta i odnosâ cena sporazumevanjem u reprodukcionim celinama moralo bi da krene što pre, odmah po donošenju, odnosno zajedno sa donošenjem ograničavajućih uslova za pomeranje dostignutog nivoa cena naviše i da se odlučno sprovodi probijanjem sadašnje regionalne zatvorenosti, na nivou jedinstvenog privrednog područja Jugoslavije, ovisno od učesnikâ u međuzavisnim reprodukcionim ciklusima.

Stručne službe na svim nivoima mogu za to sporazumevanje da daju odlične stručne podloge. Kompjuterizovana obrada podataka o poslovnim rezultatima privrede i drugi izvori informacija omogućuju da se brzo i precizno obezbede neophodne informacije i kvantifikacije za sporazumevanje i dogovaranje.

Svi stručni i politički kadrovi na nivou zainteresovanih društveno-političkih zajednica, do sada »hranjeni« pretežno informacijama sa svojih područja i koji su se kao »patroni« »svoje« OOUR, grupacije ili grane nepotrebno međusobno sporili, sada bi

Digitized by Google

morali da se aktivno uključuju u rad stvorenih reprodukcionih, međuzavisnih delova privrede i svojom svešću i znanjem da doprinose brzom i efikasnom sporazumevanju i dogovaranju.

Odgovornost za samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje na izloženoj osnovi moralo bi se do krajnosti zaoštriti, vremenski oročiti i dosledno poštovati.

U sadašnjem trenutku to izgleda jedini put za efikasno suzbijanje neprihvatljivo visoke inflacije. Ovo su mere koje bi najmanje bolno pogodile reprodukcione cikluse, a najviše doprinosile jačanju osnova samoupravnog društveno-ekonomskog sistema i dospevanju u prvi plan najvažnijih opredeljenja u strategiji provođenja stabilizacione politike.

U primarnoj raspodeli na području domaćih cena mora se odbaciti dvanaest godina stara dilema: *ili administrativne mere, ili liberalizacija cena.* Mora se normirati ponašanje svakog pojedinca i kolektiva i učiniti odgovornim za ponašanje u sticanju i raspodeli dohotka. Pouka dosadašnjeg razvoja ne sme biti prihvatanje ni jedne linije lakšeg otpora. Treba li posle lošeg iskustva sa administrativnim zamrzavanjima doživeti nova gorka iskustva još spiralnije inflacije u klasično liberalizovanim uslovima formiranja cena? Smemo li dozvoliti da se nivoi i pariteti i odnosi cena do te mere stihijno zapletu da potpuno blokiraju reprodukcione tokove, da nam još više srozaju nacionalnu valutu, koja ionako slabo stoji na novčanim berzama u svetu? Svako ko bi se opredelio za ovakav put liberalizacije cena, preuzeo bi na sebe veliku odgovornost pred radnim ljudima zemlje i pred Savezom komunista Jugoslavije.

U prvom planu moraju biti strateški ciljevi stabilizacione politike

Na kraju se mora konstatovati i to da je sadašnje stanje na području primarne raspodele dohotka i, u tom sklopu, domaćih cena nepodnošljivo i zbog toga što se najveći deo razmišljanja i preokupacija u privrednoj i neprivrednoj operativi usmerava na sporedna pitanja koja ne rešavaju osnovne privredne zadatke današnjeg trenutka. Ako današnji moćnici na području cena vuku takve poteze kao što je povećanje nivoa cena osnovnih komponenata proizvodne i lične potrošnje, onda oni na jednom izuzetno širokom frontu gotovo cele proizvodnje i potrošnje nacionalnog dohotka navode učesnike da se bave cenama svojih proizvoda i usluga, da se bore za zadržavanje dosadašnjeg položaja u primarnoj raspodeli dohotka. Drugim rečima, pošto je poslovna i lična egzistencija dovedena u pitanje, više se ne razmišlja o radu, o akumulaciji, o razvoju, o sutrašnjici — razmišlja se isključivo o opstanku, o goloj egzistenciji, o današnjici, o besperspektivnosti. Za razvoj samoupravljanja, za razvoj privrede i uopšte za društve-

Digitized by Google

no-ekonomski razvoj gora situacija se ne može zamisliti. Da li je situacija stvarno takva, da li tako mora biti?

Stabilizacijom cena na predloženi način, to jest svođenjem njihovog rasta u razumne okvire, celo samoupravno društvo frontalno će se moći usmeriti na suštinske probleme prevazilaženja sadašnje krizne situacije. Budući da će se svako onemogućiti da neradom dođe do sredstava, u prvi plan će, prirodno, dospeti sve one mere koje se zasnivaju na radu: (1) bolje vrednovanje individualnih i kolektivnih doprinosa ukupnim rezultatima rada; (2) unapređivanje i produbljivanje društvene i tehničke podele rada; (3) dalje, intenzivnije nego do sada, udruživanje rada i sredstava; (4) izbor najprivlačnijih rešenja za obezbeđenje sirovina i reprodukcionog materijala za konkretne reprodukcione linije; (5) provera racionalnosti i efikasnosti izvoza pojedinih proizvoda i grupa proizvoda; (6) izbor optimalne varijante privređivanja sa deviznim prilivom u udruženim delovima privrede itd. Ne treba sumnjati u to da će u novim uslovima i samoupravni društveni planovi, planiranje društveno-ekonomskog razvoja biti autoritativnija i respektovanija kategorija nego danas. Bez svega toga ne može se zamisliti uspešno ostvarivanje ozdravljenja privrede. Stabilizacija cena i suzbijanje inflacije jeste, dakle, njena prva osnovna i ugaona pretpostavka.

Iznošenje jasnog, nedvosmisleno sročenog, konkretno razrađenog srednjoročnog plana, realno postavljenog u međuzavisnim delovima privrede, mobilisalo bi i radničku klasu i radni narod da uloži napor i dâ svoj doprinos ozdravljenju privredne situacije.

Digitized by Google

Brana Marković

Socijalistička internacionala i sadašnji zategnuti međunarodni odnosi

U Socijalističkoj internacionali (SI), međunarodnoj organizaciji koja okuplja socijaldemokratske, socijalističke i njima srodne partije, mogu se poslednjih desetak i nešto više godina zapaziti značajne promene u shvatanjima i delovanju u sferi međunarodnih odnosa, koja zaslužuju našu pažnju i objektivno vrednovanje. Osnovno obeležje ovih promena može se svesti na konstataciju da je u ovom periodu došlo do postupne, ali i relativno stalne pozitivne evolucije u shvatanjima Socijalističke internacionale kako u opštem pristupu međunarodnim odnosima tako i u opredeljenjima prema konkretnim pitanjima spoljne politike. Ova uopštena tvrdnja, koja je u osnovi, čini se, tačna, zaslužuje određena objašnjenja i relativizovanja. Prvo, treba imati u vidu da SI ni u prošlosti, a pogotovu danas, nije organizacija koja okuplja partije jednoobraznih shvatanja. Ona okuplja partije koje su se, iako »srodne« po nekim svojim osnovnim opredeljenjima, uvek međusobno dosta razlikovale. I među partijama članicama iz Zapadne Evrope postojale su i postoje, osobito poslednjih godina, razlike u doktrinarnim i ideološkim opredeljenjima, u opštem pristupu problemima društvenog razvoja, odnosu prema kapitalističkom sistemu, prema pitanjima unutrašnjeg političkog, ekonomskog i društvenog razvoja, pitanju savezništva, a i pristupu međunarodnim odnosima. Pristupanje SI većeg broja partija i pokreta iz zema-

Digitized by Google

lja u razvoju, od sredine sedamdesetih godina naovamo, proces diferencijacije unutar SI poprima novu, značajnu dimenziju. Sasvim je razumljivo da se time razlike između pojedinih partija i grupa partija pojedinih regiona šire, te da se u većoj meri ispoljavaju i pluralizam shvatanja i pluralizam interesa među partijama članicama ove organizacije. Drugo, SI nikada nije bila (a nije ni sada, bez obzira na određene promene) organizaciono čvrsta institucija, ideološko-politički monolitan, a pogotovu ne neki direktivni centar. I pored ozbiljnih nastojanja sredinom sedamdesetih godina da se SI aktivira i organizaciono ojača, da se obnovi njen »pomalo iščezli prestiž« — u čemu se dosta uspelo, pobesno u pravcu razgranavanja njene aktivnosti i proširenja njenog uticaja van zapadne Evrope — ona u sadašnjoj fazi prestaje da bude sterilan debatni klub u kome se samo iznose zajednička shvatanja i različita mišljenja, i postaje mesto okupljanja srodnih partija koje na osnovu određenih zajednički dogovorenih zaključaka mogu da pristupaju i pristupaju zajedničkim akcijama, ali ona »nikada nije bila, niti će ikada biti međunarodna centrala koja partijama članicama propisuje kakav će kurs slediti u sopstvenoj zemlji«[1]. Socijalistička internacionala, dakle, nije više samo mesto za razmenu mišljenja, ali nije ni direktivni centar. Pošto se na kongresima SI prilikom donošenja dokumenata, rezolucija, odluka uvek teži da se ostvari konsenzus svih članica, ta dokumenta izražavaju kompromis među različitim stanovištima: doktrinarni, ideološki i politički stavovi SI formulisani su tako da obuhvate najosnovnije principe i postavke »pokreta«, ali i razlike koje postoje među njenim članicama.

Ako se ima u vidu ono što je do sada rečeno, onda je razumljivo da shvatanja SI predstavljaju neku vrstu rezultante stanja i politike učlanjenih organizacija, te da tendencije koje se ispoljavaju i u oblasti koncepcija i delovanja ove organizacije u međunarodnim odnosima predstavljaju suštinu zajedničkog, ali ne obavezno i jednoobraznog viđenja svih u nju učlanjenih partija i pokreta. U okviru ovih naznaka treba posmatrati promene u shvatanju i delovanju i domete u uticaju SI na međunarodne odnose.

U okviru ova tri najznačajnija obeležja karaktera i razvoja Socijalističke internacionale treba posmatrati promene u shvatanju i delovanju, i domete u uticaju ove organizacije na međunarodne odnose.

Socijalistička internacionala u vreme hladnog rata

Da bi se uočila evolucija u shvatanjima Socijalističke internacionale i najvećeg broja socijaldemokratskih i socijalističkih (i »srodnih«) partija i dale osnovne karakteristike opšteg pristupa među-

[1] Willy Brandt u svom govoru na Kongresu SI u Ženevi 1976. godine (»Socialist Affairs«, br. 1/1977, str. 5).

Digitized by Google

narodnim odnosima SI u sadašnjoj fazi, čini se potrebnim da se ukaže na neke osnovne elemente njihove spoljne politike u prethodnom periodu.

U prvim godinama posle osnivanja SI, kada je ova organizacija imala gotovo isključivo zapadnoevropske dimenzije, predominantan uticaj na shvatanja SI u oblasti međunarodnih odnosa imale su, razume se, socijaldemokratske i socijalističke partije Zapadne Evrope, a među njima posebno nekoliko najuticajnijih (Laburističkih partija Britanije, Socijaldemokratska partija SR Nemačke, Socijalistička partija Francuske — tada SFIO — i neke druge). Već u tom periodu, međutim, mogu se uočiti razlike, ponekad i značajne, u spoljnoj politici pojedinih partija ili grupa partija članica SI, tako da se može tvrditi da je jedno od osnovnih obeležja politike zapadnoevropskih socijaldemokratskih i socijalističkih partija prema međunarodnim odnosima (a time i SI) da ovo krilo u radničkom pokretu u celoj svojoj posleratnoj istoriji (a i sada) kao »pokret« u celini nije imalo jedinstvenu i koherentnu spoljnu politiku: u okviru nekih osnovnih zajedničkih parametara gotovo uvek su postojale određene razlike među pojedinim partijama u opredeljenjima prema konkretnim pitanjima spoljne politike, ali i u opštijem pristupu međunarodnim odnosima. Te razlike proizlaze iz nejednakog položaja zemalja u kojima su delovale i deluju ove partije: spoljnopolitička orijentacija bila je različita kod partija onih zemalja koje su imale (ili su pretendovale da imaju) ulogu velike sile, ili onih s kolonijalnom prošlošću, u odnosu na partije onih zemalja koje te pretenzije nisu imale (ili nisu mogle da imaju), jer su se, kao male zemlje, u svojoj istoriji i same morale da bore za svoju punu nezavisnost. Razlike su se javljale i zbog drugačijeg odnosa prema blokovskom okupljanju: da li zemlje u kojima one deluju pripadaju NATO-u, ili su izvan njega, ili imaju neutralan status; zatim, od toga da li su se određene krizne situacije u Evropi neposredno prelamale na tlu tih zemalja ili su one, u izvesnom smislu, bile na periferiji zbivanja i drugo.

U vreme izrazitih blokovskih podela u svetu, rasplamsavanja hladnog rata, pred kraj četrdesetih godina, za najveći deo socijaldemokratskih i socijalističkih partija Zapadne Evrope može se tvrditi da se čvrsto blokovski opredelio, da se svrstao na stranu zapadne vojne i političke grupacije. Neke od ovih partija, pre svih britanska Laburistička, francuska i belgijska Socijalistička, ne samo da su se opredelile za »zapadnu alijansu«, već su bile i jedan od najistaknutijih činilaca u stvaranju blokovskih institucija zapadnog »slobodnog sveta« i u sprovođenju hladnoratovske politike. Među ovim, a i nekim drugim partijama, ispoljavan je tada i veoma izražen antikomunizam. Neke druge partije u zemljama koje su se učlanile u NATO — Socijaldemokratska partija Danske i Radnička partija Norveške — nisu se, međutim, nikada svrstale u izrazite pobornike blokovske konfrontacije i hladnog rata, a socijaldemokratske partije Švedske, Švajcarske i Socijalistička par-

Digitized by Google

tija Austrije bile su nosioci politike neutralnosti ovih zemalja. Izrazito hladnoratovsko obeležje i veoma agresivni antikomunizam ispoljavala je i Socijalistička internacionala, što je u to vreme bio izraz gotovo potpune dominacije u ovoj organizaciji socijaldemokratskih partija s najizrazitijom blokovskom i antikomunističkom opredeljenošću.[2]

Opšti pristup Socijalističke internacionale međunarodnim odnosima — »pozitivni diskontinuitet«

Kod većine socijaldemokratskih i socijalističkih partija Zapadne Evrope, a i same SI, može se utvrditi, dugoročno posmatrano, »pozitivni diskontinuitet« u evoluciji spoljno-političkih koncepcija. Prvi znaci promena u spoljnoj politici ovih partija i SI javljaju se u prvoj polovini šezdesetih godina, da bi njihov puni izraz nastupio krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Suština ovih promena može se svesti na, najpre deklarativno, a kasnije i aktivno učešće u prevladavanju uzroka i posledica hladnog rata i stvaranju uslova za sporazumevanje i uspostavljanje saradnje u Evropi i svetu uopšte. Kada se govori o ovim promenama, onda valja konstatovati da se to odnosi, pre svega, na onaj deo socijaldemokratskih i socijalističkih partija koji je u prošlosti u svojoj spoljnoj politici polazio upravo sa obrnutih pozicija. Iako su ovakve tendencije u prošlosti bile izražene u najvećem broju slučajeva kod najuticajnijih i najvećih partija, bilo bi pogrešno, kao što se to ponekad činilo, i u ovom smislu izjednačavati sve socijaldemokratske i socijalističke partije, celu takozvanu savremenu socijaldemokratiju.

Suština prilaza najvećeg dela zapadnoevropskih socijaldemokratskih i socijalističkih partija odnosima u svetu poslednjih desetak i nešto više godina sve više se izražava u aktivnom nastojanju da se pitanje očuvanja mira, rešavanje konfliktnih situacija i podsticanje saradnje u međunarodnim odnosima ne ostvaruje samo i isključivo sporazumevanjem dveju supersila ili kroz blokove, već da se, istovremeno, priznaju izvanblokovske pozicije i interesi i ne isključuju mogućnosti ravnopravnijeg učešća svim onim zemljama koje se nalaze van uskih granica postojećih blokova. Očuvanje i osiguranje mira, isključenje pretnje i primene sile kao sredstvo politike i podsticanje saradnje među narodima i državama s različitim društvenim, ekonomskim i političkim sistemima — predstavljaju deklarativan cilj spoljne politike svih

[2] Detaljnije o koncepcijama i delovanju SI i socijaldemokratskih i socijalističkih partija u međunarodnim odnosima u ovom periodu vidi u: Branko Pribićević, *Socijalizam — svetski proces*, »Partizanska knjiga«, Ljubljana, OOUR »Monos«, Beograd 1979, str. 371—377 (drugo izdanje, 1982); Brana Marković, *Zapadnoevropska socijaldemokratija i međunarodni odnosi*, u zborniku radova *Zapadna Evropa i socijalizam — komunisti, socijalisti, socijaldemokrati*, op. cit., str. 164—187.

Digitized by Google

ovih partija. U zavisnosti od položaja i interesa njihovih zemalja, od stepena »uraslosti« u postojeći sistem, od pripadnosti ili nepripadnosti njihovih zemalja vojnim, političkim i ekonomskim organizacijama, i drugih činilaca, pojedine partije formulišu neposredne ciljeve svoje spoljne politike, utvrđuju svoj odnos prema konkretnim problemima međunarodnih odnosa, pa iz toga proizlaze i određene razlike među njima.

Aktivno nastojanje da se prevaziđu krute blokovske pozicije, da se ostvaruje politika sporazumevanja i saradnje, za jedan deo zapadnoevropskih socijaldemokratskih i socijalističkih partija ne znači, međutim, potpuno odbacivanje blokovske podele sveta; neke od ovih partija i dalje izražavaju svoju lojalnost »zapadnom savezu«, pružaju podršku, pa su čak u izvesnom smislu i stožeri NATO-a; u pristupu određenim međunarodnim problemima polaze s pozicija interesâ, političkih i ekonomskih, razvijenog kapitalističkog sveta. I među partijama zemalja članica NATO-a postoje, međutim, razlike u pristupu ovom savezu: francuski socijalisti su za ostajanje Francuske izvan vojne strukture NATO-a, grčki socijalisti se zalažu za to da njihova zemlja (ne odmah) iz nje izađe, britanski laburisti su za »izmenjeni NATO, koji će isto toliko biti instrument odbrane koliko i detanta«, španski socijalisti su za izlazak Španije iz Atlantskog pakta.

Mnoge od socijaldemokratskih i socijalističkih partija ispoljavaju nezadovoljstvo zbog tendencija ka bipolarnosti supersila u međunarodnim odnosima; kod nekih ono se proširuje i na bipolarnost blokova. Pri tom se ispoljava težnja da se za zapadnu Evropu izbori samostalniji status i uloga ravnopravnijeg partnera, posebno u odnosu na SAD. Ukazujući na nužnost jačanja nezavisne uloge Zapadne Evrope, ove partije ističu da u svojim odnosima sa SAD Zapadna Evropa mora da naglašava sopstvene, političke i ekonomske, interese i odgovornosti. Iz toga i proističu disonantni stavovi između socijaldemokratskih i socijalističkih partija (i vlada), a i same Socijalističke internacionale, i američkih administracija — ranije Karterove, a pogotovu današnje Reganove — prema nekim značajnim pitanjima međunarodnih odnosa (razlike u pitanju rešavanja krize na Bliskom istoku, u odnosima prema oslobodilačkim pokretima i, posebno, prema krizi u Karibima, u pristupu ljudskim pravima, rešavanju problema međunarodnih ekonomskih odnosa i druge). Osetljivost položaja zemalja zapadne Evrope, njihovi posebni interesi i osobeni raspored političkih snaga u ovom regionu, navode ove partije na viši stepen »realizma« prema drugoj supersili, SSSR-u, i zemljama takozvane socijalističke zajednice (reakcije na sovjetsku intervenciju u Avganistanu, odnos prema društvenoj krizi u Poljskoj, drugačiji pristup ekonomskoj saradnji sa ovim zemljama i drugo).

Sve veća afirmacija pokreta nesvrstanosti u međunarodnim odnosima doprinela je, između ostalog, postupnom menjanju odnosa socijaldemokratskih i socijalističkih partija prema ovom pokretu. One ga prihvataju kao značajnog činioca međunarodne sce-

Digitized by Google

ne, pa i snage s kojom bi trebalo aktivno sarađivati. Neke partije (socijalističke partije juga Evrope i neutralnih zemalja) nastoje da uspostave i izvesne oblike akcione saradnje s pojedinim nesvrstanim zemljama, pa i pokretom u celini (saradnja nesvrstanih i neutralnih zemalja u okviru KEBS-a, učešće u svojstvu posmatrača ili gosta na konferencijama nesvrstanih). Socijalistička internacionala ukazuje da, iako postoje određene razlike u shvatanjima i interesima, ima mnogo zajedničkog između socijaldemokratskog pokreta i pokreta nesvrstanosti.

Ove pozitivne tendencije koje su se u oblasti spoljne politike socijaldemokratskih i socijalističkih partija zapadne Evrope ispoljile u poslednjih desetak godina imale su svakako odlučujući upliv na promene u shvatanjima i aktivnosti Socijalističke internacionale, s obzirom na značaj i uticaj tih partija u ovoj međunarodnoj organizaciji. Treba, međutim, ukazati na još jedan činilac koji je pozitivno delovao na kretanja u SI — to je pristupanje sve većeg broja partija i pokreta iz zemalja u razvoju i njihovo veoma aktivno učešće u SI.

Očigledno je da je jedan od ciljeva prodora SI među partije i pokrete zemalja u razvoju da se proširi ne samo organizacioni, već i idejni i politički uticaj takozvane savremene socijaldemokratije. Na početku ove nove ofanzive SI, na kongresu u Ženevi 1976. godine, to se i izričito isticalo. Svojom akcijom SI je nastojala da prodre u do tada za nju nedovoljno dostupne prostore, da u isto vreme odatle potisne ili suzbije, ako je to moguće, uticaj nekih drugih subjekata međunarodnih odnosa (pre svega, Sovjetskog Saveza), posebno u Latinskoj Americi i Africi i da svoj »model« i svoju doktrinu »demokratskog socijalizma« plasira među partije i pokrete zemalja u razvoju. Otvaranje SI prema partijama i pokretima iz zemalja u razvoju nije, međutim, moglo da ostane bez uticaja ovih partija na shvatanja, doktrinu i politiku SI. Uočavajući da za uspeh svoje akcije nije dovoljno samo razgranati kontakte, ponuditi saradnju, »okrenuti se problemima zemalja u razvoju« i zadržati svoje stare dogme, SI i njene evropske partije članice postupno pristupaju određenoj reviziji nekih svojih shvatanja, doktrinarnih, ali i političkih[3], što je imalo odgovarajući odjek među »srodnim« partijama većeg broja zemalja u razvoju, Isto tako, može se zapaziti da je SI u svojoj početnoj »ponudi« za razmenu mišljenja s partijama i pokretima zemalja

[3] Odstupilo se, tako, od dogmatskog shvatanja o »demokratskom socijalizmu« kao jedinoj alternativi i za »ugnjetene narode«, te se (na kongresu u Madridu) zauzelo stanovište da težnja ka ostvarenju zajedničkih ciljeva »ne znači da postoji jedan jedini demokratsko-socijalistički model primenljiv za ceo svet«; odstupilo se i od ranijeg apsolutizovanja višepartijskog parlamentarnog sistema kao »jedinog pravog demokratskog okvira« društvenog preobražaja i budućeg socijalističkog društva i od stava da prihvatanje takvog sistema predstavlja uslov za učlanjenje u SI. (Vidi dokumentaciju sa Kongresa SI u Madridu 1980, posebno kongresnu rezoluciju — Congress Resolution, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 24).

Digitized by Google

u razvoju preuzela neke zahteve, stavove i principe upravo tih zemalja u razvoju i pokreta nesvrstanosti, kao što su potreba demokratizacije međunarodnih odnosa uopšte, zahtevi za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, likvidiranje kolonijalizma, antiimperijalističke parole i slično. Ovakva evolucija evropskih partija i SI predstavlja izraz njihovog prilagođavanja novonastaloj situaciji, izvesnog pragmatizma, ali i povratnog uticaja shvatanja partija i pokreta iz zemalja u razvoju. Nema sumnje da prisustvo i aktivnost većeg broja partija iz ovih zemalja, koje u svojoj spoljnopolitičkoj orijentaciji polaze sa pozicija interesa i politike pokreta nesvrstanosti, doprinosi daljoj pozitivnoj evoluciji Socijalističke internacionale u oblasti međunarodnih odnosa, što se veoma jasno ispoljilo na poslednja dva kongresa u SI u Madridu 1980. i Albufeiri (Portugal) 1983. godine.

Najveći deo razgranate aktivnosti Socijalističke internacionale u poslednjoj deceniji posvećen je međunarodnim odnosima. Ako se analiziraju dnevni redovi, debate, usvojeni dokumenti na kongresima i celokupno delovanje SI između kongresa, može se ustanoviti preokupiranost Socijalističke internacionale trajnim i akutnim svetskim problemima. Od kongresa u Ženevi 1976. do ovog poslednjeg u Albufeiri aprila 1983. godine interesovanje i angažovanost SI bilo je usmereno na, pored niza drugih pitanja međunarodnih odnosa, prevashodno tri globalne teme: (1) mir, bezbednost i trku u naoružavanju, (2) svetsku ekonomsku situaciju, međunarodne ekonomske odnose, i, u okviru toga, posebno na probleme zemalja u razvoju, i (3) na regionalne sukobe, akutna žarišta krize. Oba poslednja kongresa — u Madridu 1980. i u Albufeiri 1983. godine — mogu se u osnovi okarakterisati kao kongresi kontinuiteta s prethodna dva vrlo značajna kongresa — u Ženevi i Vankuveru 1978. godine. Istovremeno treba ukazati na to da su se na poslednja dva kongresa izrazili neki znaci dalje dedogmatizacije shvatanja, posebno evropskog dela socijaldemokratskih i socijalističkih partija, prema međunarodnim odnosima, te da su se ispoljili i neki novi tonovi Internacionale u celini prema akutnim problemima koji u ovom trenutku zaokupljaju svet. U daljem tekstu biće posvećena posebna pažnja stavovima i osnovnim pravcima delovanja Socijalističke internacionale u periodu dva poslednja kongresa. Povremeno vraćanje na prethodne kongrese biće samo u funkciji objašnjavanja evolucije u shvatanjima SI prema međunarodnim odnosima.

Mir, bezbednost i trka u naoružavanju

Osnovna karakteristika oba poslednja kongresa jeste da su oni bili u znaku izražavanja zabrinutosti zbog ozbiljnog pogoršavanja međunarodne situacije. Već na kongresu u Madridu 1980. godine ukazivano je na to da je mir ozbiljnije ugrožen nego ikada poslednjih godina, da su se odnosi između supersila veoma pogoršali, da su se u mnogim regionima sveta pojavile nove tačke zategnu-

Digitized by Google

tosti i sukoba. Ukazano je tada i na to da postoji rizik od dalje eskalacije trke u naoružavanju između SAD i SSSR. Ta zabrinutost je na kongresu u Albufeiri 1983. godine prerasla u opštu, gotovo alarmantnu uznemirenost zbog daljeg pogoršavanja stanja međunarodnih odnosa u svim njegovim aspektima. Ne samo u istupanjima delegata, već i u usvojenim dokumentima situacija u svetu predstavljena je veoma crnim tonovima: eskalacija trke u nuklearnom naoružavanju preti, isticano je, samom opstanku planete Zemlje, jer svaka od postojećih kriza može da postane fitilj za otpočinjanje trećeg svetskog rata. Pravljene su analogije s Minhenom 1938. i Sarajevom 1914; najteža svetska ekonomska kriza u poslednjih pola veka dovodi nas u situaciju da se ne može isključiti mogućnost katastrofalnih lomova...

Polazeći od veoma pogoršanog stanja međunarodnih odnosa i potrebe da se ono što pre prevaziđe, učesnici u debatama na oba kongresa izjašnjavali su se protiv dalje konfrontacije, za ravnopravno pregovaranje i saradnju kao metode za rešavanje međunarodnih problema, jer »nema alternative procesu detanta kao putu ka miru, bezbednosti i međunarodnoj saradnji«[4]. Karakteristično je da se, uporedo s isticanjem značaja koji supersile mogu da imaju na proces popuštanja, veoma energično iskazivalo nezadovoljstvom ispoljenim tendencijama ka bipolarnošću i globalnoj dominaciji dveju supersila[5], ali i ka podeli sveta na dva nepokretna i suprotstavljena bloka.[6] Pri tom je ukazivano na to da napori Socijalističke internacionale da se suprotstavi ovakvom stanju stvari moraju da se povežu s nastojanjima »novih snaga koje se javljaju iz potpuno drugačijeg zaleđa u mnogim delovima sveta«, pri čemu se najčešće isticao značaj saradnje s pokretom nesvrstanosti. »Sve ove napore činimo kao partner, a ne kao rival nesvrstanih«[7].

Na svim poslednjim kongresima SI kao jedan od osnovnih uzroka pogoršanja međunarodne situacije označena je trka u naoružavanju, posebno nuklearnom. Stoga su kontrola naoružavanja i razoružavanje bile jedne od centralnih tačaka dnevnog reda sva tri poslednja kongresa SI. Maja 1978. godine SI je osnovala Studijsku grupu za razoružanje, na čijem čelu je bio Kalevi Sorsa

[4] Iz Rezolucije usvojene na Kongresu SI 1980 (Congress Resolution, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 21).

[5] Lider španskih socijalista Felipe Gonzales je tako na kongresu u Madridu ukazao »da smo svedoci ozbiljnog i opasnog pokušaja da se zadrži bipolarnost u međunarodnim odnosima... Obezbeđenje mira za velike sile znači obnavljanje trke u naoružavanju i zasnivanje međunarodnih odnosa na dominaciji, a ne na saradnji... Sva naša energija mora se usmeriti u akciju da se izbegne rat i podela sveta na zone bipolarnog uticaja« (»Socialist Affairs«, op. cit., str. 11—12). »Mi odbacujemo tezu o globalnoj dominaciji supersila,« kaže se u istoj rezoluciji. »Saradnja i pregovaranje na osnovi jednakosti i uzajamnog poštovanja predstavlja jedini odgovor« (pogoršanom stanju u međunarodnim odnosima).

[6] Willy Brandt, *Testing Time Ahead*, »Socialist Affairs«, op. cit., str. 7.

[7] Willy Brandt, isto, str. 7.

Digitized by Google

(SDP Finske), koja je imala zadatak da »razvije nove ideje i istraži nove puteve unapređivanja kontrole naoružanja i razoružanja«. Posle dvogodišnjeg rada[8] Studijska grupa je kongresu SI u Madridu podnela Završni izveštaj koji je bio osnova za raspravu. Izveštaj se sastojao iz dva dela. Prvi deo predstavljao je, u stvari, apel svim zainteresovanim stranama, zemljama i vladama, da preduzmu nove korake ka razoružanju. Drugi deo sadržao je dugu listu konkretnih preporuka koje treba da predstavljaju program akcije Socijalističke internacionale i njenih partija članica.[9]

U raspravi je istaknuto da između dva kongresa nije učinjen nikakav napredak, da se trka u naoružavanju nastavlja, a da u toj trci deo krivice snose i same članice SI, jer, kako je istaknuto, »činjenica da su odluku NATO-a o evrostrateškom oružju podržale uglavnom, naše partije članice na vlasti u odgovarajućim zemljama predstavlja nesrećnu ilustraciju nemogućnosti Socijalističke internacionale da poziv na razoružanje pretvori u akciju«[10]. Izveštaj Studijske grupe za razoružanje Kongres je usvojio, a s obzirom na stanje i značaj pitanja osnovano je Savetodavno veće za razoružanje i kontrolu naoružanja (SI—SIDAC) sa zadatkom da nastavi rad Studijske grupe.

Drastično pogoršanje međunarodne situacije i, posebno, nastavak zastrašujuće trke u nuklearnom naoružavanju koje je usledilo posle madridskog kongresa, delovali su tako da rasprava na

---

[8] U toku svog dvogodišnjeg rada Studijska grupa je obavila konsultacije i susrela se s tadašnjim predsednikom i potpredsednikom SAD Džimijem Karterom i Volterom Mondejlom, sa ekspertima američke administacije i predstavnicima Demokratske i Republikanske stranke, s tadašnjim sovjetskim predsednikom Leonidom Brežnjevim, predstavnicima sovjetske vlade, KPSS i drugih institucija u Moskvi, što je predstavljalo prvi takav kontakt SI sa sovjetskim rukovodstvom, zatim s Džunijusom Sajvardeneom, predsedavajućim pokreta nesvrstanih u Kolombu, i Sahul Hamidom, tadašnjim predsedavajućim Konferencije ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja, i tadašnjim generalnim sekretarom UN Kurtom Valdhajmom i stručnjacima za razoružanje UN.

[9] »Naš krajnji cilj je opšte i potpuno razoružanje pod efektivnom međunarodnom kontrolom« — kaže se u Izveštaju. Da bi se to ostvarilo, potrebno je pripremiti društva za razoružanje, što podrazumeva organizovan rad na svim nivoima u politici, privredi, informisanju i obrazovanju. U sadašnjoj fazi treba preduzeti konkretne mere, od kojih su kao najznačajnije označene ratifikacija i sprovođenje SALT II, hitno otpočinjanje pregovora o daljem ograničavanju strateškog naoružanja, odricanje supersila od uvođenja novih destabilizirajućih strateških oružja, uključujući i evrostrateška oružja i njihovu ravnotežu »na najnižem mogućem nivou«, nastavak Bečkih pregovora o MBFR-u, stvaranje regionalnih programa razoružanja, stvaranje programa kojima bi se ljudski i materijalni izvori usmerili sa korišćenja u vojne svrhe u borbu protiv nerazvijenosti i društvene nepravde. (Kalevi Sorsa, »Disarmament-Emergency and Action«, uvodno izlaganje u raspravi o temi »Kontrola naoružanja i razoružanje«, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 2—4; takođe, *Congress Resolution*, isto, str. 21, 22, 24; Bernt Carlsson, *The Expanding International*, isto, str. 11, 12).

[10] Bernt Carlsson, generalni sekretar SI, u svom izveštaju kongresu. *The Expanding International*, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 12.

Digitized by Google

kongresu SI u Albufeiri poprimi dramatične tonove. Tako reći, nije bilo govornika koji nije ukazivao na mogućne pogubne posledice zategnutosti između dveju supersila i njihovog utrkivanja u naoružavanju.

Socijalistička internacionala je i na kongresu u Albufeiri ponovo afirmisala svoju privrženost »takvom sistemu bezbednosti koji se neće zasnivati na stalnom porastu broja sve destruktivnijeg oružja, već na saradnji i zajedničkom poverenju među narodima«. »Naš krajnji cilj — kaže se u usvojenoj Rezoluciji o bezbednosti i razoružanju[11] — jeste opšte i potpuno razoružanje koje se može postići kroz odlučnu i stalnu međunarodnu akciju«. Značajno je istaći da se na kongresu pitanje razoružanja povezivalo ne samo sa opštim političkim odnosima, već i sa pitanjem izlaska iz ekonomske krize i ekonomskim razvojem. Tako je isticano da je za stvarno razoružanje neophodno ponovo ostvariti uslove za obnavljanje detanta, kako bi ograničavanje međusobnog vojnog utrkivanja dveju supersila bilo prihvatljivo za obe strane, a odbacivana je teza da bi razoružanje bilo jedan od uzroka privredne stagnacije (s obzirom na sadašnje ogromne razmere vojne industrije vodećih sila). Naprotiv, naglašavano je da bi smanjenje vojnih troškova moglo da oslobodi značajna sredstva za razvoj[12].

Mnogi delegati u raspravi o kontroli naoružanja i razoružanju isticali su da se SI više ne može zaustavljati na praznim deklaracijama, utvrđivanju zabrinjavajućeg stanja stvari, da su potrebne konkretne akcije. Iz ovog tako reći opšteg zahteva za akcijom, i to hitnom, usledio je poziv SI Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Državama da preduzmu neodložne korake sada, ove godine, da zaustave svaku dalju eskalaciju trke u naoružavanju. Ti koraci treba da uključe sporazume o prvim praktičnim merama oko START, Ženevskih i Bečkih pregovora, kao i sporazume na KEBSU u Madridu o sazivanju Evropske konferencije o razoružanju. Dve supersile treba, takođe, da se sporazumeju o moratorijumu na nuklearne probe i oko proizvodnje, skladištenja i upotrebe hemijskih i bioloških oružja i ograničenja trgovine i transfera oružja.[13] Posebno je ukazano na važnost uspešnog završetka sadašnjih pregovora u Ženevi između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država o nuklearnim snagama srednjeg dometa, odnosno takozvanim evroraketama, jer »možda je to, kako je rekao Vili

[11] Kongres je usvojio Rezoluciju o bezbednosti i razoružanju, koju je podnelo Savetodavno veće za razoružanje i kontrolu naoružanja — SIDAC, čiji su bitni stavovi uključeni i u »Manifest iz Albufeire«, osnovnom dokumentu usvojenom na kongresu. (SIDAC: *Resolution on security and disarmament* i *The Manifesto of Albufeira* — šapirografisano).

[12] Vili Brant se u svom govoru založio za sklapanje sporazuma kojim bi se sve države obavezale da smanje svoje vojne troškove za pet procenata i da ta sredstva usmere u fondove za ekonomski razvoj (*Wiily Brandt on the occasion of the opening of the SI Congress in Albufeira/Portugal on April 7*, 1983, str. 9—10 — šapiragrafisano).

[13] SIDAC: *Resolution on security and disarmament*, op. cit., str. 2.

Digitized by Google

Brant u svom govoru na otvaranju kongresa, poslednja šansa da se ovaj opasni oružani sistem stavi pod kontrolu«[14]. Ukoliko ovi pregovori ne uspeju, ishod će biti nova trka među kvalitativno novim sistemima naoružanja i rastući stepen nestabilnosti, koji može da se istrgne ispod svake kontrole. Na kongresu je prvi put izneta inicijativa da se u slučaju neuspešnog okončanja Ženevskih pregovora o nuklearnim snagama srednjeg dometa do, od strane NATO-a, predviđenog roka krajem ove godine, postavljanje peršing-raketa na tlu Zapadne Evrope odloži za kraj 1984. godine, kako bi se supersilama omogućila još jedna dopunska godina za postizanje sporazuma.[15] SI je, takođe, podržala inicijative za stvaranje slobodnih nuklearnih zona na severu Evrope, na Balkanu i u oblasti Pacifika, kao merama koje mogu da ojačaju stabilnost i bezbednost na regionalnom nivou.

U debati o miru, bezbednosti i razoružanju pojavila su se mišljenja da SI u svojoj akciji treba da se poveže i s drugim progresivnim snagama u svetu. Mnogi delegati su ukazivali na značajnu ulogu koju u sadašnjoj veoma zategnutoj međunarodnoj situaciji može da odigra pokret nesvrstanosti, kao činilac koji može da doprinese razrešavanju postojećih problema, a i kao mogući partner SI u predstojećim akcijama.[16] Među snage sa kojima SI i njene partije treba da sarađuju pomenut je masovni mirovni pokret koji se naročito poslednjih godina rasplamsao u zapadnoj Evropi. Pominjanje mirovnog pokreta značajno je i stoga što veći broj zapadnoevropskih socijaldemokratskih i socijalističkih partija ne samo da nisu povezane s njim, već imaju negativan stav prema njegovoj aktivnosti.

Svetska ekonomska kriza, međunarodni ekonomski odnosi, problemi zemalja u razvoju

Jedno od najznačajnijih pitanja spoljnopolitičke preokupacije zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija i same Socijalističke internacionale u poslednjoj deceniji jeste odnos prema problemima zemalja u razvoju (ono što se često naziva odnosi Sever—Jug) i međunarodni ekonomski odnosi uopšte. Gotovo da ne postoji par-

[14] Willy Brandt, op. cit., str. 13.

[15] Ovu inicijativu je pokrenuo nemački socijaldemokrata Egon Bar, a u Rezoluciju o bezbednosti i razoružanju je uneta sledeća formulacija: »Pregovori u Ženevi u sledećih nekoliko meseci biće od izvanredne važnosti za celokupni međunarodni politički i vojni razvoj. Stoga, ukoliko preostalo vreme ne omogući postizanje konačnih rezultata, Sovjetski Savez i Sjedinjene Države bi trebalo ubrzo da zaključe prelazni sporazum o uravnoteženom međusobnom angažovanju bez destabilizirajućih akcija« (SIDAC: *Resolution on security and desarmament*, op. cit., str. 2).

[16] U svom govoru na kongresu, ukazujući na značaj razumne saradnje radi zaštite svetskog mira i uspostavljanja miroljubivih odnosa među narodima, Vili Brant je naglasio da »u tom kontekstu rezultati Konferencije nesvrstanih zemalja održane u Delhiju zaslužuju našu posebnu pažnju« (Willy Brandt, op. cit., str. 16).

Digitized by Google

tija koja se na određen način nije bavila ovim pitanjima, posebno od 1974. godine, kada se, pre svega zbog takozvane energetske krize, sve češće javljaju mišljenja u tim partijama o tome da problem ekonomskog jaza između razvijenog Severa i nerazvijenog Juga nije više samo pitanje »proširenja humanih prava širom sveta«, pomoći zemljama koje treba da se razvojem izvuku iz siromaštva, iako se »međunarodna solidarnost i internacionalizam« i dalje ističu u deklaracijama ovih partija. Postojeći stepen međunarodne isprepletanosti i međuzavisnosti, smatraju socijaldemokrati i socijalisti zapadne Evrope, postavlja smanjenje i prevazilaženje ovog jaza kao ekonomsku i političku nužnost od obostranog interesa za razvijeni i nerazvijeni svet. Druga bitna novina u odnosu socijaldemokrata i socijalista prema ovom problemu je da oni smatraju da se prevazilaženje jaza između razvijenih i nerazvijenih ne može ostvarivati samo pružanjem ekonomske pomoći zemljama u razvoju, već da je neophodno izvršiti značajne promene u međunarodnim ekonomskim odnosima. Treće, na samom početku rasprave sredinom sedamdesetih godina pošlo se od koncepcije da treba izvršiti određene promene u postojećim međunarodnim ekonomskim odnosima, da bi se došlo do opšteprihvaćenog stava da je potrebno stvaranje novog međunarodnog ekonomskg poretka. Na sva četiri poslednja kongresa SI, u Ženevi 1976, u Vankuveru 1978, u Madridu 1980. i na ovom poslednjem u Albufeiri 1983. godine, odnosi Sever—Jug i izgradnja novog međunarodnog ekonomskog poretka predstavljali su jednu od centralnih tačaka dnevnog reda. Može se reći da postoji izvestan kontinuitet u evoluciji shvatanja partija članica SI od Ženeve do Albufeire, s tim što se na kongresu SI u Madridu 1980. mogla uočiti jedna izraženija kritika ne toliko opšteg, deklarativnog izjašnjavanja SI prema nekim načelnim opredeljenjima, koliko prema predlaganim konkretnim merama i, još više, prema raskoraku između deklarativnog pristupa i ostvarenja u praksi. Ova kritika dolazila je, razume se, najviše od partija članica iz zemalja u razvoju, ali i od nekih predstavnika partija iz zapadne Evrope.

Na kongresu SI 1983. godine ceo problem je dobio jednu novu dimenziju, jer je posmatran u njegovoj povezanosti s drugim ekonomskim i političkim problemima — svetskom ekonomskom krizom, stagnacijom, inflacijom, nezaposlenošću, trkom u naoružavanju, sa sveopštom svetskom krizom koja nije zapamćena, kako je isticano, u posleratnoj istoriji.

Kongres SI u Madridu, podržavajući tezu o »obostranom interesu i globalnoj međuzavisnosti«, ukazao je na to da u odnosima Sever—Jug suštinski značaj imaju dve promene: »(a) reforma postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka, i (b) ostvarenje pomoći za razvoj (zemljama u razvoju) od 0,7% od nacionalnog bruto proizvoda industrijalizovanih zemalja, kako je utvrđeno od UN«[17]. Naglasak je, međutim, dat na prvi kompleks promena, pa

[17] *Congress Resolution*, op. cit., str. 21.

Digitized by Google

je predložen niz konkretnih mera kao »prvi korak ka novom »međunarodnom ekonomskom poretku«[18].

Kongres SI u Albufeiri 1983. godine više je nego ijedan raniji ukazao na globalnu međuzavisnost, i to ne samo geografsku, već i problemsku, to jest na tesnu povezanost svih segmenata — ekonomskih, političkih i vojnih — onoga što je nazvano opštom svetskom krizom. (Kongres je održan pod osnovnim motom »Svet u krizi — socijalistički odgovor«.) Opšta je dijagnoza izražena od svih učesnika u debati da se ceo svet nalazi u najtežoj ekonomskoj krizi. Značajno je, međutim, da je isticano da ova kriza najvećom žestinom potresa zemlje u razvoju, čiji je i goli opstanak u pitanju. Posebno je naglašeno da se ove zemlje zbog ekonomskih potresa u svetu nalaze u takvoj situaciji da više nisu u stanju da vraćaju dugove koji su ugovoreni da finansiraju investicije za razvoj, tako da takva »nemoguća finansijska situacija ugrožava sva njihova ostvarenja u prošlosti«, te da »mnoge od ovih zemalja rizikuju da dođu u položaj zavisnosti prema bogatim zemljama i raznim međunarodnim organizacijama«[19].

Svet se nalazi u takvoj dubokoj krizi da je jasno da ne postoji jednostavan odgovor. Štaviše, kako je istaknuto, činjenica da je potrebno preduzeti nešto hitno da bi se prevazišli opasni izazovi ne garantuje da se mogu pronaći odgovarajuća rešenja. Socijalistička internacionala se veoma kategorički negativno odredila prema dvema koncepcijama izlaza iz krize: prvo, odbačena je »euforična iluzija (iz pedesetih i šezdesetih godina) da će transformisani kapitalizam, sa idilom o mogućnosti beskonačnog rasta, obezbediti socijalnu i ekonomsku pravdu unutar i među narodima, bez suštinskih institucionalnih promena«[20]. Dugoročno, istaknuto je, neophodne su fundamentalne promene kapitalističkih odnosa. Drugo, najoštrijim rečima odbačena je »primitivna ranokapitalistička ideologija (reganizam i tačerizam) koja je u flagrantnoj suprotnosti sa (sadašnjim) ogromnim socijalnim, ekonomskim i ekološkim izazovima«[21].

---

[18] Kongres je utvrdio da je potrebno preduzeti sledeće hitne akcije: »(1) sprovesti reformu međunarodnog monetarnog sistema i njegovih institucija, posebno Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke; MMF mora da prekine s praksom nametanja neprihvatljivih uslova za kredit, koji osujećuju napredak ka društvenoj pravdi u zemljama trećeg sveta; (2) neodložno razrešiti probleme prezaduženosti koji pritiskaju narode Juga i mogu, takođe, da vode haotičnom rasulu već sada krhkog međunarodnog finansijskog sistema; (3) obezbediti značajnu pomoć za popravljanje hroničnih deficita platnih bilansa (zemalja u razvoju); (4) stvoriti pravedne režime robnih cena i pristupa globalnim tržištima; (5) pokretati programe proizvodnje hrane za hitne potrebe i (6) ostvariti pomoć za podsticanje proizvodnje namenjene domaćoj potrošnji u zemljama trećeg sveta i unapređenje interregionalne trgovine« (isto, str. 24)

[19] *The Manifesto of Albufeira*, op. cit., str. 5—6.

[20] Isto, str. 3.

[21] Willy Brandt, op. cit., str. 5. (U Manifestu iz Albufeire se čak kaže i ovo: »Na desnici, Tačeri Regani i, još gore, Pinočei reaguju na krizu pokušavajući da unište socijalna ostvarenja izvojevana polu-vekovnom borbom naroda.« *The Manifesto of Albufeira*, op. cit., str. 3.)

Digitized by Google

Osnova jedne neposredne platforme SI može se svesti na takozvanu tri R formulu — reflacija, redistribucija zaposlenosti, dohotka i bogatstva i restrukturiranje ekonomija trećeg sveta i razvijenih industrijskih zemalja i njihovo međusobno povezivanje. Pretočena u konkretan program za prevazilaženje sadašnje ekonomske krize, ova formula sadrži osam tačaka. Prvo, ekonomski oporavak u industrijskim privredama, sa smanjenjem inflacije i nezaposlenosti, predstavlja polaznu osnovu socijalističkog odgovora — kaže se u »Manifestu«. Ono što je, međutim, značajno istaći to je da »Manifest« izričito ukazuje da »napori razvijenih zemalja neće imati trajnije efekte ukoliko ne postoji stvarna solidarnost između Severa i Juga«, odnosno da »opredeljenje za novi međunarodni ekonomski poredak za nas nije samo osnovni moralni imperativ, već i ekonomska neophodnost«. Drugo, otvoreno i demokratsko planiranje, decentralizovani oblici društvenog vlasništva, i ekonomska demokratija treba da budu put ka povećanju produktivnosti i pravednijoj raspodeli moći. Treće, socijalisti će preduzeti korake da sredstva usmere u zaista produktivne investicije. U mnogim kapitalističkim zemljama — ističe se — kapital je prepušten špekulacijama, a suviše malo kapitala usmeravano je za nova radna mesta i proizvodnju. Postoje različiti načini — uključujući i društveno vlasništvo — da se zaustavi ovo kapitalističko beskorisno rasipanje; fondovi za zaštitu prirodne sredine, razvoj novih izvora energije, stambena izgradnja, obnova gradova, zdravstvo, obrazovanje i saobraćaj mogu da stvore korisna radna mesta za milione ljudi i žena na Jugu i Severu. Četvrto, monetarna nestabilnost je pogubnija za treći svet nego za industrijalizovane zemlje. SI stoga predlože, kaže se u »Manifestu«, pregovore među svim zainteresovanim vladama radi stabilizacije valutnih odnosa i ostvarenje neke kontrole nad fluktuacijama kamatnih stopa. Tražimo stvaranje novog finansijskog i monetarnog sistema. Nagomilani dugovi, posebno u trećem svetu, zahtevaju hitnu akciju. SI stoga »traži pregovore koji će dovesti do restrukturiranja, a u slučaju najmanje razvijenih zemalja i otpisivanja, nepodnošljivih kamatnih tereta koji prete da upropaste skromni napredak ostvaren na Jugu posle drugog svetskog rata«. Peto, SI smatra da je neophodno izvršiti preraspodelu dohotka i bogatstva unutar razvijenih i između Severa i Juga, jer povećanje socijalne i ekonomske jednakosti predstavlja snažan podsticaj za rast. Povećanjem učešća u dohotku i efektivne kupovne moći onih koji su na dnu ili na sredini društva, i među zemljama, stvaraju se uslovi koji će svima biti od koristi. Šesto, neophodno je eliminisati socijalnu i ekonomsku diskriminaciju prema ženama, mladima, nacionalnim i rasnim manjinama. Puna ekonomska, socijalna i politička ravnopravnost svih može znatno da poveća produktivnost društva. Sedmo, potrebno je pojačati borbu za smanjenje radnog vremena kao jednog od instrumenata za smanjenje nezaposlenosti. I, osmo, Socijalistička internacionala, kaže se, »može i mora da bude odlučan forum za demokratsku i dobrovoljnu koordinaciju ovakve

Digitized by Google

politike među svojim partijama članicama i drugim progresivnim snagama u svetu«[22].

Mnogi učesnici u debati isticali su i ovom prilikom da se SI ne može zadržati samo na razgovoru o krizi, na utvrđivanju veoma zabrinjavajućeg stanja svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa. Potrebno je preduzeti konkretne korake kako bi se izbegle nesagledivo teške posledice takvog stanja, posledice koje mogu da budu teže nego one iz tridesetih godina. »Mi moramo delati, i to odmah« — bio je moto mnogih istupanja. U oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa potrebno je otpočeti globalne pregovore pod okriljem Ujedinjenih nacija, potrebna je hitna reforma bretonvudskih institucija, Međunarodnog monetarnog fonda, uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Na kraći rok neophodno je preduzeti vanredne, hitne mere na bazi programa od osam tačaka i II Izveštaja Brantove komisije — ICIDI — »Zajednička kriza Sever—Jug: saradnja za svetski oporavak« (nedavno objavljenog).

Socijalistička internacionala treba da deluje u pravcu stvaranja programa i koordiniranih akcija »svih progresivnih snaga u svetu«. Stoga je upućen poziv da socijalističke vlade i partije u opoziciji koordiniraju svoje akcije, a ove poslednje da utiču na vlade u svojim zemljama da se izgradi jedna razumna platforma s kojom bi se nastupilo na predstojećem VI zasedanju UNCTAD-a u Beogradu. Predloženo je da SI uspostavi vezu s predsedavajućim i Koordinacionim biroom pokreta nesvrstanih i Grupom 77 (»sa kojima mi imamo gotovo iste ciljeve«[23]) kako bi se ostvarila zajednička platforma za zasedanje UNCTAD-a.[24]

Na oba poslednja kongresa SI u okviru rasprave o svetskoj ekonomskoj krizi posebno mesto bilo je posvećeno problemu nezaposlenosti — tom ekonomskom, socijalnom i političkom bauku savremenog sveta. Najveća pažnja bila je usmerena na zabrinjavajuće tendencije porasta nezaposlenosti u razvijenim kapitalističkim zemljama. Pored smanjenja privrednog rasta, rastuće inflacije i monetarne nestabilnosti, nezaposlenost je isticana kao najozbiljniji zabrinjavajući fenomen ekonomske krize razvijenih industrijskih zemalja, koja je poslednjih nekoliko godina rasla tempom kakav nije zabeležen u posleratnom periodu.[25] Ukazivano je na to

---

[22] *The Manifesto of Albufeira*, str. 9—13.

[23] Michael Manley, bivši predsednik vlade Jamajke, lider Narodne nacionalne partije Jamajke, predsedavajući Radne grupe za praćenje toka dijaloga Sever—jug.

[24] Vili Brant je posebno apelovao da se pruži sva moguća podrška naporima da VI UNCTAD u junu u Beogradu »ne bude još jedna konferencija na kojoj će se čuti lepo formulisani, ali beskorisni govori« (Willy Brandt, op. cit., str. 7).

[25] »U zemljama OECD broj lica bez posla bio je u 1978. godini oko 19 miliona; u 1980. on se popeo na 22 miliona; 1982. godine dostigao je brojku od 30 miliona, a u ovom trenutku računa se da je nezaposleno blizu 35 miliona« (Ulof Palme u govoru na kongresu u Albufeiri — šapirografisano).

Digitized by Google

da masovna nezaposlenost u razvijenim zemljama ima tri negativne dimenzije: ekonomski, ona predstavlja ogroman gubitak, pošto se sredstva za proizvodnju ne koriste u potrebnoj meri; drugo, moralne i socijalne posledice za nezaposlene su nesagledive, i, treće, masovna nezaposlenost predstavlja ozbiljnu pretnju političkom sistemu i demokratiji — ona podriva same temelje društva, podriva nadu i poverenje, posebno mladih, u postojeći demokratski sistem.[26]

Za kongres SI u Madridu 1980. godine posebna Radna grupa pripremila je Izveštaj sa predlozima za rešavanje problema nezaposlenosti, u kome je ispoljen širi pristup rešavanju tog već u to vreme u mnogim zemljama širom sveta zabrinjavajućeg problema. Rast nezaposlenosti u razvijenim zemljama povezivao se za ekonomska krizna kretanja, za slabosti međunarodnog monetarnog sistema, za izrazita inflaciona kretanja, brz tehnološki razvoj koji donosi višak radne snage, za aktivnost transnacionalnih kompanija, za delovanje tržišnog mehanizma. Siromaštvo i nezaposlenost u zemljama u razvoju prevashodno je uzrokovano, kako je istaknuto, funkcionisanjem postojećeg svetskog ekonomskog sistema, koji je eksploatatorski po karakteru. Puna zaposlenost u razvijenim zemljama mora se ostvariti višim stepenom planiranja, većom javnom kontrolom investiranja, podizanjem produktivnosti, kontrolom, odnosno suzbijanjem inflacionih kretanja bez povećanja nezaposlenosti. Izlaz u svetskim razmerama, međutim, mora se tražiti u stvaranju novog međunarodnog ekonomskog i socijalnog poretka. Zemljama u razvoju se mora omogućiti da prošire svoja domaća tržišta, ona se moraju podstaći da smanje svoju zavisnost od uvoznih roba; zemljama u razvoju se moraju obezbediti viši realni prihodi od njihovog izvoza. To se može postići pružanjem većeg pristupa ovim zemljama međunarodnim tržištima, i to ne samo otklanjanjem formalnih barijera u trgovini, već razbijanjem dominacije velikih privatnih trgovinskih kompanija; zemlje u razvoju treba da ostvaruju višu cenu za njihov izvoz, kako u apsolutnim iznosima tako i u odnosu na cene uvoznih roba iz industrijalizovanih zemalja; njima se, takođe, moraju pružiti bolje finansijske i profesionalne mogućnosti da povećaju i diverzifikuju svoju proizvodnju za izvoz; kao instrument za podsticanje zaposlenosti zemlje u razvoju treba da stave poseban naglasak na rast internih tržišta.[27]

S obzirom na dalje ubrzavanje rasta nezaposlenosti, usporavanje rasta i produbljivanje opšte privredne krize u poslednje dve do tri godine, kongres u Albufeiri je bio usredsređen na iznalaženje hitnih, makar i palijativnih mera za smanjenje nezaposle-

[26] Ulof Palme, op cit., 2—6. — »Ko bi od nas starijih, zapitao se Vili Brant, ikada mogao da zamisli da će ponovo u svom životnom veku u bogatim društvima da posmatra sliku hiljada ljudi kako stoje u redu za zdelu supe?« (Willy Brandt, op. cit., str. 6).

[27] *Full Employment and Solidarity in the International Community*, Report of the Socialist International Working Group on Employment Policies (šapirografisano).

Digitized by Google

nosti. Rešenja u kratkom roku moraju se tražiti, naglašeno je, u odustajanju od restriktivne politike, u hitnom podsticanju rasta privrede, u institucionalnim i strukturnim promenama svetske privrede, ali i u takvim merama koje će neposredno ublažiti postojeće zabrinjavajuće stanje. Više delegata[28] založilo se za preraspodelu i smanjenje radnog vremena, povećanje godišnjih odmora, podelu posla između zaposlenih i nezaposlenih i slično. Mi moramo da se založimo za korake koji će što pre dovesti do preokreta u ovoj moralno i socijalno veoma osetljivoj oblasti jer »stvaranje jedne nove klasne podele — na one koji imaju i one koji nemaju posla« preti da izazove socijalnu eksploziju.[29] Ove mere ušle su u program od osam tačaka »Manifesta iz Albufeire«, a prihvaćena je i inicijativa za osnivanje posebnog Komiteta za zapošljavanje i skraćenje radnog vremena.[30]

Regionalni sukobi — opasnost po svetski mir

Kongresi SI uvek su bili mesta na kojima se raspravljalo i zauzimali stavovi o trajnim i akutnim žarištima kriza u svetu. Praćenjem ovih debata može se uočavati evolucija u shvatanjima pojedinih socijaldemokratskih i socijalističkih partija i Socijalističke internacionale prema odgovarajućim problemima koji u određenom periodu zaokupljaju svet, ali i u opštem pristupu međunarodnim političkim odnosima. Jedno od takvih primera je odnos prema, može se reći, trajnom žarištu krize na Bliskom istoku.

Od početka ove već više decenija duge krize sve socijaldemokratske i socijalističke partije zapadne Evrope i Socijalistička internacionala su se u načelu uvek izjašnjavale protiv ratova i za miroljubivo rešavanje bliskoistočne krize. U prvim godinama krize, međutim, davana je gotovo bezrezervna podrška bitnim stavovima izraelske strane u sukobu.[31] Posle rata iz 1973. godine i, posebno, posle izbijanja takozvane energetske krize godinu dana kasnije, mnoge zapadnoevropske partije i sama SI počeli su da uskraćuju raniju gotovo potpunu podršku Izraelu. Ova tendencija se prvi put najočiglednije ispoljila na skupu vođa evropskih socijaldemokratskih i socijalističkih partija članica SI održanom februara 1975. godine u Berlinu. Mada niko tada nije izričito izneo tezu o »povlačenju ove solidarnosti« prema Izraelu, sasvim je jasno postavljeno pitanje »pristupanja problemu Bliskog istoka drugačije nego u prošlosti«, odnosno »neophodnosti uzimanja u obzir zahteva arapskog sveta, proizvođačâ petroleja«[32].

[28] Joop den Uyl — RP Holandije, Manuel Chaves — SRP Španije, Erkki Liikanene — SDP Finske.

[29] Johannes Rau — SDP Nemačke.

[30] *The Manifesto of Albufeira*, str. 12—13.

[31] Videti, na primer, dokumentaciju sa XI kongresa SI, održanog juna 1969. godine (»Socialist International Information«, br. 9/1969).

[32] Gianni Finocchiaro, *Socialism in Europe Today*, »Socialist Affairs«, br. 3/1976, str. 59.

Digitized by Google

S prodorom novih tonova prema krizi na Bliskom istoku kod većeg broja zapadnoevropskih socijaldemokratskih i socijalističkih partija na kongresima SI dolazi do određene polarizacije, ali i do stalnog probijanja realnijih stavova prema stvarnosti u ovom regionu. Već na XIII kongresu SI 1976. godine naglašava se neophodnost da se između Izraela i njemu susednih država ostvari mirno rešenje spornih pitanja putem pregovora i sporazuma zainteresovanih strana, bez nametanja i pritisaka sa strane, uz isticanje da SI »priznaje i poštuje pravo svih naroda na samoopredeljenje i pravo na življenje u miru u okviru bezbednih i priznatih granica«[33]. U ovoj fazi se još uvek ne pominju prava palestinskog naroda.

Na kongresu u Madridu 1980. godine došlo je do ozbiljne podele među pojedinim grupama partija, koja se svodila na pitanje priznanja prava na samoopredeljenje naroda Palestine i priznanja PLO kao njenog jedinog legitimnog predstavnika[34]. Nije prihvaćen zahtev jednog broja partija da se u tekst Rezolucije unese stav o priznanju prava palestinskog naroda na samoopredeljenje, a da se PLO prihvati kao organizacija koja predstavlja palestinski narod, ali je, uz poziv da Izraelci, susedne zemlje i Palestinci pregovaraju o miru koji bi garantovao bezbednost svih strana u sukobu, zatraženo ostvarenje legitimnih prava palestinskog naroda.

Kongres SI u Albufeiri 1983. godine otišao je najdalje u priznavanju prava palestinskog naroda i PLO. Ključni deo Rezolucije

[33] *Resolution on Political Situation,* »Socialist Affairs« br. 1, 1977, str. 33.

[34] Tokom rada kongresa pojavila su se dva posebna dokumenta o Bliskom istoku sa značajnim razlikama u pristupu pomenutim pitanjima. U jednom dokumentu, Deklaraciji devet partija, ističe se da »mir (na Bliskom istoku) mora biti zasnovan na bezbednosti Izraela i svih država u regionu i na konačnom rešenju palestinskog problema, utemeljenom na priznavanju legitimnih prava palestinskog naroda«. Za razliku od drugog dokumenta (Izjave), kojim se pozivaju sve arapske zemlje da slede »hrabri prilaz predsednika Sadata«, što je, drugim rečima, značilo i poziv na pregovore o sklapanju separatnih sporazuma, u Deklaraciji se izričito naglašavalo da »pregovore moraju inicirati sve neposredno zainteresovane strane«. Značajno je, isto tako, da devet partija ističu potrebu »uspostavljanja neposrednih i pozitivnih odnosa između Izraela i Palestinaca, između Izraela — države čiji suverenitet i integritet moraju biti poštovani — i PLO, organizacije koja predstavlja palestinski narod i koja je kao takva široko priznata na međunarodnom nivou«. Tome su se suprotstavili potpisnici Izjave. (Declaration on the Middle East by Socialist Party, Austria, Radical Party, Chile, Socialist Workers' Party, Spain, National Revolucionary Movement, El Salvador, Socialist Party, Italy, Labour Party, Malta, Dominican Revolutionary Party, Dominican Republic, Socialist Party, Senegal, Democratic Action, Venezuela (»Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 20). Statement by Boutros-Ghali, National Democratic Party of Egypt, Willy Brandt, Chairman of the Social Democratic Party of Germany, Bruno Kreisky, Chairman of the Socialist Party of Austria, Shimon Peres, Chairman of the Israel Labour Party (»Socialist Affairs«, str. 20). Interesantno je uočiti da se među potpisnicima Izjave nalazi Bruno Krajski, a da se među devet partija potpisnika Deklaracije nalazi Socijalistička partija Austrije).

Digitized by Google

o Bliskom istoku sadrži sledeće stavove: »Sve zemlje u regionu imaju pravo da žive u miru u okviru sigurnih i priznatih granica. Stoga Socijalistička internacionala osuđuje ekspanzionističku politiku svake vlade u regionu. (Iako ne izričita, ovo je svakako veoma jasna osuda ekspanzionističke politike sadašnje izraelske vlade — B. M.) Iz istih razloga, kaže se u Rezoluciji, od presudne je važnosti da se prizna Izraelu pravo da živi u bezbednosti u svojoj državi, kao i pravo palestinskom narodu na samoopredeljenje i na svoju domovinu... Socijalistička internacionala smatra da legitimni predstavnici Izraela, Jordana i palestinskog naroda treba da otpočnu direktne pregovore koji bi vodili trajnoj koegzistenciji između Izraela i palestinskog naroda na bazi uzajamnog priznanja«. Oko formulacije o legitimnom predstavniku palestinskog naroda izbio je spor zbog protivljenja izraelskih laburista da se u Rezoluciju unese stav da SI priznaje PLO kao legitimnog predstavnika palestinskog naroda. Spor je razrešen sledećim kompromisom: »Na palestinskom narodu je da sam odluči ko su njegovi legitimni predstavnici, a nije zadatak SI, kao organizacije, da odluči da li je PLO legitimni predstavnik palestinskog naroda. SI konstatuje — kaže se, međutim, u Rezoluciji — da mnoge partije i organizacije priznaju PLO kao njegovog legitimnog predstavnika. Neke partije SI, iako nisu izrazile priznanje PLO, imaju redovne odnose s njom«[35].

Prvi put u jednom zvaničnom dokumentu kongresa SI unose se, ranije sporni, stavovi o pravu palestinskog naroda na samoopredeljenje i svoju domovinu (mada se ne kaže i pravo na svoju državu); prvi put, makar i posredno, izražava se osuda ekspanzionističke politike sadašnje izraelske vlade. Najzad, kompromisna formulacija o legitimnom predstavniku palestinskog naroda dovoljno je jasna da ukaže na većinsko raspoloženje Socijalističke internacionale prema Palestinskoj oslobodilačkoj organizaciji. O tome govori i prisustvo na kongresu predstavnika PLO dr Issama Sartawija, koji je na poziv Biroa SI bio na kongresu u svojstvu individualnog gosta[36].

Previranja na latinskoameričkom kontinentu i, posebno, u karipskom području, protivurečni procesi koji se na tom tlu odvi-

---

[35] *Resolution on the Middle East*, str. 2—4.

[36] Na kongresu je izbio još jedan spor. Dr Issam Sartawi zatražio je da se obrati delegatima. Tome se kategorički suprotstavio lider izraelskih laburista Šimon Peres, pa je Biro SI odlučio da ne dozvoli istupanje dr Sartawija (što je veoma oštrim rečima osudio u plenarnoj debati Walid Jumblatt, predsednik Progresivne socijalističke partije Libana). Dr Sartawi je stoga uputio pismo predsedniku SI Viliju Brantu u kome je izložio stavove PLO prema krizi na Bliskom istoku. Brutalna smrt dr Issama Sartawija, koji je ubijen u holu hotela u kome se održavao kongres uoči završne sednice kongresa, na posebno tragičan način je izmenila prethodnu odluku Biroa SI. Na početku završne sednice kongresa poštu preminulom dr Sartawiju odali su Vili Brant, Walid Jumblatt, Šimon Peres i generalni sekretar SI Bernt Carlsson. Bernt Carlsson je potom u celosti pročitao pismo koje je prethodnog dana dr Sartawi uputio Viliju Brantu.

Digitized by Google

jaju, ali i činjenica da se SI poslednjih godina najviše angažovala u svojim nastojanjima da prodre među partije zemalja u razvoju upravo u ovom delu sveta i s tim u vezi prisustvo sve većeg broja ovih partija u delovanju SI — uticali su da se na poslednja dva kongresa SI ne samo dosta raspravljalo o problemima ovog regiona, već da se u raspravi i usvojenim dokumentima ispolje veoma značajni novi, pozitivni naglasci.

Na oba poslednja kongresa izraženi su gotovo identični načelni stavovi SI prema problemima zemalja Latinske Amerike; razlike se ispoljavaju samo u aktuelizaciji pojedinih pitanja s obzirom na zbivanja u periodu između dva kongresa. SI je tako u dokumentima oba ova kongresa potvrdila svoju solidarnost s narodima Latinske Amerike »u njihovoj borbi za slobodu, demokratiju i društvenu pravdu« i, u posebnim pasusima, s narodima i pokretima pojedinih zemalja ovog regiona i oštro osudila sve vojne i oligarhijske diktatorske režime u različitim zemljama ovog regiona. Značajno je, međutim, ukazati na još tri aspekta odnosa SI prema zbivanjima u Latinskoj Americi. Prvo, ova podrška SI ne zaustavlja se samo na verbalnoj solidarnosti. Poznato je da značajan broj partija članica SI pruža i materijalnu podršku pojedinim oslobodilačkim pokretima; SI poslednjih godina šalje u različite zemlje i krizne regione svoje istraživačke misije i misije dobre volje; na kongresu u Madridu osnovan je Međunarodni komitet za odbranu revolucije u Nikaragvi, a na kongresu u Albufeiri potvrđena je podrška Nikaragvanskoj revoluciji i njenim osnovnim ciljevima — ostvarenju pluralističke demokratije, mešovite privrede i nesvrstanoj orijentaciji. Drugo, pružajući podršku »progresivnim snagama ovih zemalja u njihovoj borbi za demokratiju i slobodu«, SI je veoma odlučnim rečima upozorila na kongresu u Madridu da će se suprotstaviti »svakom pokušaju mešanja stranih sila u unutrašnje poslove latinskoameričkih i karipskih zemalja«. Treće, još na kongresu u Madridu učinjena su ozbiljna upozorenja novoj američkoj administraciji da se ne meša u unutrašnje stvari ovih zemalja, a na kongresu u Albufeiri oštro je osuđeno vojno, ekonomsko i političko mešanje Reganove administracije u ovom regionu, koje »ozbiljno pogoršava ionako tešku i opasnu situaciju«. Kongres je uputio zahtev Sjedinjenim Državama da odmah prekinu direktno i indirektno kršenje teritorijalnog integriteta Nikaragve. Nikada do tada u istoriji Socijalističke internacionale nije se u tolikoj meri ispoljilo distanciranje, pa i osuda ove organizacije i njenih članica od strane ove supersile, za neke od članica SI glavnog partnera u Severnoatlantskom paktu.

Na kongresu SI u Albufeiri pokrenute su i neke inicijative za rešenje ozbiljne krize u karipskom području. Tako su zatraženi direktni pregovori između Hondurasa i Nikaragve kako bi se zaustavili česti upadi sa honduraške teritorije u Nikaragvu. Kongres je prihvatio preporuku Biroa SI iz novembra 1982. godine da se što hitnije održi konferencija o neintervenciji, stabilnosti i miru u Centralnoj Americi pod okriljem SI, i ponudu SP Francuske da

Digitized by Google

bude domaćin ove konferencije. U Rezoluciji o Latinskoj Americi i Karibima ukazano je da se pojedine zemlje Latinske Amerike nalaze u posebno teškoj situaciji zbog izvanredno velikih spoljnih dugova, te je stoga podržana inicijativa da se iznađe multilateralna formula za izlaz iz ovakvog stanja, kako bi se izbegla svetska ekonomska katastrofa. I u ovoj Rezoluciji data je »puna podrška dijalogu Sever—Jug koji bi trebalo da vodi stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka«[37].

Socijalistička internacionala se isto tako veoma angažuje oko problema Juga Afrike. Oštro se osuđuje rasistički režim u Južnoafričkoj Republici »zbog varvarskog tlačenja sopstvenog naroda« i »subverzije i destabilizacije nezavisnih susednih država Namibije, Angole, Mozambika, Lesotoa, Zimbabvea i Zambije«. Na svom poslednjem kongresu SI je potvrdila da »Namibija, zemlja ilegalno okupirana od strane Južne Afrike, suprotno svim normama međunarodnog prava, ima pravo na svoju nezavisnost, a namibijski narod na svoju slobodu«. SI je, u cilju »rasprave o režimu aparthejda u Južnoj Africi, budućnosti Namibije i podrške državama prve linije u tom regionu«, sazvala posebnu konferenciju o problemima Juga Afrike (treba da se održi u Aruši, u Tanzaniji, 17. i 18. juna 1983. godine).

Kriza u Poljskoj u svojim prvim danima posle avgusta 1980. godine kod većine socijaldemokratskih i socijalističkih partija tretirana je s izvesnom dozom rezervisanosti i očekivanja, mada je pružana podrška »demokratskim tokovima koji se odvijaju u ovoj zemlji« kao »važan napredak ka proširenju ekonomskih i građanskih prava«. Pozdravljena je pojava sindikata »Solidarnost«, ali i »pragmatičan i realističan pristup (poljske) vlade« u to vreme.[38] Zavođenje »ratnog stanja« decembra 1981. godine kod nekih socijaldemokratskih partija, međutim, predstavljeno je kao »imanentan izraz komunističke ideologije«, te kao argument o superiornosti sopstvene ideologije u odnosu na ideologiju svoga »komunističkog« suparnika. U drugim socijaldemokratskim i socijalističkim partijama reagovanje na krizu u Poljskoj nije bilo ideološki obojeno, već se ograničavalo na oštru osudu zavođenja »ratnog stanja« i ukazivanje na njegove posledice u međunarodnim odnosima. Ovakav stav prevagnuo je i u Socijalističkoj internacionali. Predsedništvo SI je »osudilo vojni udar u Poljskoj i brutalnu represiju ljudskih prava koja je usledila« (zavođenjem ratnog stanja) i insistiralo na stavu da »poljski narod ima pravo da rešava svoje probleme bez spoljne intervencije«, ali je, istovremeno, »pozvalo sve zainteresovane strane da poljsku krizu ne koriste kao

---

[37] Za stavove SI o problemima Latinske Amerike na kongresu u Madridu 1980. godine vidi: *Congress Resolution*, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 23, a sa kongresa u Albufeiri 1983: *Resolution on Latin America and the Carabbean*, kao i *Emergency Resolution on Nicaragua* (šapirografisano).

[38] Iz Rezolucije sa kongresa SI u Madridu 1980. godine (*Congress Resolution*, »Socialist Affairs«, br. 1/1981, str. 21).

Digitized by Google

pretekst za smanjenje napora kao detantu i kontroli naoružanja, niti kao alibi za bilo kakvu intervenciju u drugim delovima sveta«[39], što je bila aluzija na mogućnu američku intervenciju u karipskom području. Značajno je ovde istaći da se unutar zapadnoevropske levice povodom krize u Poljskoj vrši jedna osobena diferencijacija, odnosno da se neke partije raznorodnih struja međusobno nalaze na bližim pozicijama nego s pojedinim partijama istovetne ideološke orijentacije.[40] Karakteristično je da na poslednjem kongresu SI u Albufeiri 1983. godine u debati gotovo nije bila pominjana Poljska[41] a u osnovnom dokumentu kongresa »Manifestu iz Albufeire« samo se kaže da SI »uočava da se nastavlja lišavanje osnovnih prava poljskih radnika i pozdravlja hrabrost koju ispoljavaju vođe »Solidarnosti«, te da, »iako mi nismo za »vezivanje« i uslovljavanje, moramo da ukažemo na to da odsustvo bilo kakvih stvarnih promena u Poljskoj ima negativan upliv na preovlađujuću klimu odnosa između Istočne i Zapadne Evrope«[42].

Gotovo istovetan odnos Socijalističke internacionale ispoljio se prilikom sovjetske vojne intervencije u Avganistanu 1979. godine. Ona je osuđena kao »kršenje međunarodnog prava«, a Sovjetski Savez je pozvan da »povuče sve svoje trupe iz te zemlje«, ali je, istovetno, ispoljena ista ona bojazan da se zbog toga »ne žrtvuju dostignuća detanta«, jer bi »vraćanje hladnom ratu dovelo svet do ivice propasti«[43]. Kongres u Madridu je podržao ovakav stav Predsedništva SI, uz izražavanje »šoka i razočaranja što Sovjetski Savez nije odgovorio na pozive za povlačenje svojih okupacionih snaga iz Avganistana i poštovanje nezavisnosti i nesvrstanosti ove zemlje«[44]. Na kongresu u Albufeiri izražen je stav da »sovjetska invazija Avganistana 1979. predstavlja kršenje prava da narod sam odlučuje u toj zemlji, da je ona dovela do ubijanja hiljada ljudi i ogromnog broja izbeglica. Tome se moraju suprotstaviti svi koji se bore za miroljubivi svet. Političko rešenje mora se postići među svim zainteresovanim stranama, uključujući istinske predstavnike avganistanskog naroda, snaga otpora u Avganistanu, a ono mora da obuhvati i povlačenje sovjetskih trupa«[45]. Karakteristično je da je Vili Brant u svom govoru rekao da je »sovjetska intervencija u Avganistanu, inače suprotna međunarodnom pravu i neprihvatljiva za sve nas, omogućila uticajnim krugovima u SAD da se njom posluže kao dobrodošlim povodom da strah od Sovjetskog

[39] *Socialist International Statement on Poland,* »Socialist Affairs«, br. 1/1982, str. 5.

[40] Detaljnije o tome u: *Poljska, radnički pokret, socijalizam,* okrugli sto. »Međunarodni radnički pokret«, br. 2/1982.

[41] Ako se uzme jedan izrazito antikomunistički govor izvesnog Stefana Wišinskog, koji je najavljen kao pripadnik »Solidarnosti«, iako u listi učesnikâ posmatrača na kongresu nije bilo pomena o prisustvu predstavnika poljskih sindikata »Solidarnost«.

[42] *The Manifesto of Albufeira,* op. cit., str. 21.

[43] *Statement by the Party leaders Conference,* Vienna, »Socialist Affairs«, br. 1/1980, str. 5.

[44] *Congress Resolution,* »Socialist Affairs«, op. cit., str. 22—23.

[45] *The Manifesto of Albufeira,* op. cit., str. 22.

Digitized by Google

Saveza prevedu u ubrzano proširenje naoružavanja i »kultivisanja« hladnog rata«.[46]

U tom kontekstu treba ukazati na to da se SI (mada ne i neke njene partije članice iz zapadne Evrope) nije upuštala u neke posebne analize i kritike unutrašnjeg političkog i ekonomskog stanja u zemljama takozvane socijalističke zajednice, iako u pojedinim istupanjima na kongresima i u dokumentima SI ima uzgrednih opaski takve vrste.[47] Isto tako, treba zapaziti da je posle jednog talasa kampanje među nekim socijaldemokratskim i socijalističkim partijama protiv »suzbijanja ljudskih prava u istočnoj Evropi« uoči kongresa SI u Ženevi 1976, koja je koincidirala s pripremama za beogradski sastanak KEBS-a, došlo do suštinski drugačijeg odnosa i tretiranja ljudskih prava. Na kongresu u Madridu vođena je posebna rasprava na osnovu Izveštaja jedne studijske grupe o ljudskim pravima, koja je bila lišena bilo kakvog propagandističkog, blokovskog nadmetanja i jednostranog optuživanja. Naprotiv, i Izveštaj i učesnici u raspravi bili su veoma oštri prema takvim pristupima problemu ljudskih prava.[48] Druga, veoma značajna karakteristika pristupa SI pitanju ljudskih prava izražena na tom kongresu jeste da se ona sagledavaju znatno šire od klasično političkih prava, te se uključuju sve brojnija ekonomska, socijalna, kulturna i druga prava. Istovremeno se borba za ljudska prava povezuje sa borbom za mir, popuštanje zategnutosti, socijalni napredak, ekonomski razvoj, eliminisanje eksploatacije na nacionalnom i međunarodnom nivou, sa borbom za stvaranje »pravednijeg međunarodnog ekonomskog pokreta«, sa borbom protiv »svake kolonijalne i neokolonijalne dominacije, protiv svakog oblika rasne diskriminacije ili ugnjetavanja, ... direktnog ili posrednog mešanja spolja, ... svakog oblika ekonomske eksploatacije«[49].

---

[46] Willy Brandt, op. cit., str. 12. — (Socijalistička internacionala se poslednjih godina angažovala i oko niza drugih međunarodnih problema i žarišta kriza: svojevremeno oko rata u Vijetnamu, oko Čilea, Kampućije, Istočnog Timora, intervencije u Čehoslovačkoj i drugih. Ograničeni prostor ne dozvoljava da se o stavovima i delovanju SI, kao i o razlikama koje su se pojavljivale u vezi s ovim pitanjima između pojedinih partija nešto više kaže).

[47] Tako se u Manifestu iz Albufeire kaže da je duboka kriza zahvatila i privrede istočnih komunističkih zemalja, čiji se uzroci delimično mogu pripisati efektima krize u razvijenim kapitalističkim zemljama, ali su oni osnovni proistekli iz samog ekonomskog i političkog sistema tih zemalja (*The Manifesto of Albufeira*, str. 4).

[48] »Sve češće se ljudskim pravima pristupa kao propagandnom sredstvu ili kao načinu da se vrši pritisak u borbi među vodećim zemljama i blokovima. Preterano individualističko, u suštini, političko i čisto defanzivno shvatanje ljudskih prava, kakvo podržavaju konzervativni krugovi — kaže se u pomenutom Izveštaju studijske grupe — postaje prepreka napretku i dubokim promenama koje su neophodne da bi se izišlo u susret težnjama obespravljenih i ostvarile izmene u svetskim ekonomskim odnosima« (*Study Group on Human Rights*, Report of the Socialist International, (šapirografisano), str. 5).

[49] *Study Group on Human Relation*, »Report«, op. cit., str. 9—10.

Digitized by Google

Zaključna razmatranja

Kretanja unutar partija i pokreta koje čine Socijalističku internacionalu, dinamična evolucija kroz koju prolazi ova međunarodna organizacija poslednjih godina i tok rasprava na poslednja dva kongresa SI, pružaju osnove za neka zaključivanja.

Prvo, u prvim godinama popuštanja zategnutosti, prevazilaženja hladnog rata i krute blokovske podeljenosti, veći deo socijaldemokratskih i socijalističkih partija (ranije hladnoratovski orijentisanih) dosta je kasnio u reagovanju na nove pojave u međunarodnim odnosima, čak i u poređenju s nekim građanskim partijama. Mogla bi se izneti tvrdnja o nedostatku istorijske inicijative ovih partija u oblasti spoljne politike. Težnja za, u to vreme, neposrednim sporazumevanjem dveju supersila (bipolarni detant), i s tim u vezi mogućnost određene izolacije Zapadne Evrope, uticala je na socijaldemokratske i socijalističke partije (i to ne samo na one koje su bile na vlasti) da se aktivnije uključe u sve tokove međunarodnih zbivanja i, posebno, u traženju puteva koji će Zapadnoj Evropi, a time i »savremenoj socijaldemokratiji«, obezbediti veću ulogu u svetskoj politici. Saznanje o bitnim promenama u odnosima u Evropi i u svetu, uz delovanje unutrašnjih činilaca, kao što je jačanje levice unutar pojedinih partija, pritisak politiziranog javnog mnenja, radničke klase i omladine pre svega, pojava kod jednog broja socijalističkih i socijaldemokratskih partija kritičkog stava prema kapitalističkom sistemu i težnja ka obnovi doktrinarnih i programskih shvatanja na liniji »vraćanja socijalizmu« — doprineli su pozitivnim promenama i u politici ovih partija prema međunarodnim odnosima.

Drugo, pozitivne promene u shvatanjima i aktivnosti Socijalističke internacionale proizlaze iz jačanja pozitivnih tendencija u sferi spoljne politike socijaldemokratskih i socijalističkih partija Zapadne Evrope, koje i dalje imaju najsnažniji uticaj u SI, ali i usled povratnog dejstva »prodora« Socijalističke internacionale među partije i pokrete zemalja u razvoju, čije je prisustvo i aktivnost u okviru SI nesumnjivo imalo značajnog uticaja na proces dedogmatizacije SI, posebno u sferi međunarodnih odnosa.

Treće, može se tvrditi da okretanje Socijalističke internacionale nekim problemima zemalja u razvoju proizlazi iz težnje ove organizacije i njenih zapadnoevropskih članica da prošire svoj uticaj van uskih granica Zapadne Evrope. Čini se, međutim, da je značajniji činilac saznanje da se sadašnji veoma ozbiljni problemi sa kojima se suočava ceo svet, posebno svetska ekonomska kriza, ne mogu razrešiti na stari način i samo u okviru razvijenog kapitalističkog sveta, te da prihvatanje teze o »globalnoj međuzavisnosti« nagoni SI i njene zapadnoevropske članice da se zalažu za temeljite promene u međunarodnim ekonomskim odnosima ne iz nekog trenutnog prakticizma ili altruizma, već iz ekonomske neophodnosti i obostranog interesa i razvijenog Severa i nerazvijenog Juga. Određeni raskorak između opštih deklarativnih opredelje-

Digitized by Google

nja i stvarnih akcija za ostvarenje proklamovanih načela, posebno kod nekih socijaldemokratskih partija koje su se nalazile ili se nalaze na vlasti, proizlazi iz dvostrukog položaja i, u izvesnom smislu, protivurečnog interesa razvijenih kapitalističkih zemalja; sazrelo je saznanje da postojeće stanje međunarodnih ekonomskih odnosa i, posebno, sadašnja svetska ekonomska kriza, proizlaze iz ozbiljnih slabosti sistema globalnih razmera, i da se dugoročan izlaz može naći samo temeljnim menjanjem postojećeg sistema, te se zahtevi za stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka postavljaju »ne kao moralni, već kao ekonomski imperativ«; kratkoročno, međutim, promena postojećeg međunarodnog ekonomskog sistema zahteva određene »žrtve«, koje, posebno u uslovima privredne krize i masovne nezaposlenosti, mogu izgledati manje prihvatljive, pa čak i »nepopularne«, te, pragmatski gledano, mogu da oslabe položaj partija koje se zalažu za takve promene. Razumljivo je da među članicama SI postoje razlike u pristupu novom međunarodnom ekonomskom poretku, s obzirom na različite sredine iz kojih dolaze i različite interese koje zastupaju (kao, uostalom, što i među nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju postoje razlike). Isto tako treba reći da teškoće u ostvarivanju proklamovanih načela proizlaze i iz činjenice da postoji gotovo dijametralan pristup nekih vodećih zemalja razvijenog kapitalističkog sveta (SAD i Velike Britanije, pre svih) razrešenju postojeće svetske ekonomske krize i problema u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Četvrto, izmenjeni odnosi u savremenom svetu, snažan prodor zemalja u razvoju na međunarodnu političku i ekonomsku scenu, sve veća afirmacija nesvrstanih zemalja kao značajnog činioca međunarodnih odnosa — doprineli su postupnom menjanju odnosa SI i njenih zapadnoevropskih partija članica prema politici i pokretu nesvrstanosti. Od prvobitno gotovo potpunog ignorisanja postojanja ili predskazivanja raspadanja tek stvorenog pokreta, početkom šezdesetih godina, preko izvesnih pokušaja da se pokret nesvrstanih potisne ili zaobiđe ili, pak, nastojanja da se unese određena ideološka diferencijacija unutar pokreta, ove partije i SI došle su do shvatanja da u mnogim domenima međunarodnih odnosa postoje srodnosti u pristupu između SI i pokreta nesvrstanosti (čak da SI i pokret nesvrstanosti imaju »gotovo iste ciljeve«), da pokret nesvrstanosti predstavlja značajan činilac koji može da doprinese razrešavanju postojećih ozbiljnih međunarodnih problema, te da se prihvata kao partner s kojim bi trebalo aktivno sarađivati. Ne ulazeći u sve motive ovakvog sadašnjeg odnosa SI, čini se da ne bi trebalo zanemariti inicijative Socijalističke internacionale u pravcu uspostavljanja određenih oblika saradnje i koordinacije s pokretom nesvrstanosti i »svim progresivnim snagama u svetu«.

Peto, izmenjena klima u međunarodnim odnosima u vreme popuštanja zategnutosti, osobeni položaj i posebni interesi, pre svega ekonomski, zemalja ovog regiona, uticali su da se među so-

Digitized by Google

cijalističkim i socijaldemokratskim partijama Zapadne Evrope u kritici nekih aspekata spoljne politike Sovjetskog Saveza i unutrašnjeg razvitka u takozvanoj socijalističkoj zajednici ispoljava određen stepen uzdržanosti. Ovi i neki drugi činioci doprineli su, takođe, (obostranom) nastojanju kao otvaranju, pa i saradnji socijaldemokratskih i socijalističkih partija s komunističkim partijama na vlasti i nekim (jakim) partijama na sopstvenom tlu (ali ne i sa u pojedinim zemljama neuticajnim komunističkim partijama), što ne znači da je došlo do potpunog prevazilaženja antagonizma (i rivaliteta) prema komunističkim partijama u sopstvenim zemljama. Sve to, uporedo s pozitivnom evolucijom u shvatanjima međunarodnih odnosa u SI i u najvećem broju njenih partija članica, doprinelo je da je ova organizacija napustila raniji izraziti, čak agresivni antikomunizam, da se, s rećim recidivima prošlosti, prestalo s ranijim antikomunističkim propagandnim delovanjem sa tribina SI, a i van nje.

Šesto, ispoljavanje nezadovoljstva tendencijama ka bipolarnošću supersila, težnja da se saradnja u međunarodnim odnosima ostvaruje ne samo sporazumevanjem blokova, te da se omogući ravnopravnije učešće ostalim subjektima međunarodne zajednice, a kod zapadnoevropskih partija članica i težnja da se za Zapadnu Evropu izbori samostalniji status i uloga ravnopravnijeg partnera — doprineli su pojavi određene distance i od druge supersile, Sjedinjenih Američkih Država. Posebno na dva poslednja kongresa SI, u Madridu i Albufeiri, ispoljili su se disonantni stavovi, a u nekim pitanjima i izrazito kritički tonovi prema politici američke administracije. Očigledno da je postojanje razlika u interesima, a i nekih značajnih razlika u politici prema pojedinim krupnim svetskim problemima između većine članica SI i SAD, delovalo da se SI, kao nikada ranije, distancira od dela politike ove supersile, što ne predstavlja izraz nekog antiamerikanizma, već izraz nezadovoljstva kursom prvenstveno sadašnje Reganove administracije.

Sedmo, čini se da su se Socijalistička internacionala, kao i njene partije i organizacije članice, u svojim shvatanjima međunarodnih odnosa, u okvirima iznetih razlika među pojedinim partijama i grupama partija, trajnije opredelili za prevazilaženje kruto blokovske podeljenosti, smanjenje zategnutosti, uspostavljanje odnosa poverenja i sporazumevanja, za rešavanje konfliktnih situacija mirnim putem. Može se isto tako izneti teza da je upravo izmenjena međunarodna situacija uticala na ove partije i samu SI da svojim stavovima i aktivnim odnosom prema problemima savremenog sveta doprinesu prevazilaženju sadašnjeg ozbiljnog i uznemiravajućeg pogoršanja međunarodnih odnosa, da, drugim rečima, ne samo da nije došlo do — kako se u nekim sredinama mislilo — »vraćanja SI na stare hladnoratovske pozicije«, već do dalje pozitivne evolucije u shvatanjima kako prema opštim, suštinskim elementima pristupa međunarodnim odnosima, tako i prema konkretnim pitanjima koja u ovom trenutku zaokupljaju savremeni svet.

Digitized by Google

Miroslav Koraksić

Nedorečenosti u socijalnoj politici

Socijalna politika je ove jeseni, malo po malo, izbila u prvi plan interesovanja i aktivnosti političkih i samoupravnih činilaca u našem društvu. Nema, trenutno, ni jedne društvene i političke teme o kojoj se toliko govori i piše, sa tolikim kontroverzama i nedoumicama. Razlozi za to su dvojaki: objektivne i subjektivne prirode. Ekonomske teškoće i stagnacija i opadanje životnog standarda koji preti ugrožavanjem egzistencijalnog minimuma jednog broja ljudi prirodno su aktuelizovale socijalnu politiku, koja je u političkim dokumentima i normativnim aktima definisana u vreme kada ovakve pojave nisu, tako reći, naslućivane. To što socijalna politika prema mnogim definicijama, a pogotovu u praksi, ne odgovara realnom ekonomskom i društvenom trenutku moglo bi da ima (i ima) negativne političke posledice, koje se naslućuju (i očituju) u rastućem nespokojstvu i nezadovoljstvu jednog broja radnih ljudi. Otuda je neophodno da se politički činioci, Savez komunista u prvom redu, ponovo pozabave ovom temom.

Isto polazište — različni stavovi

Za ilustraciju kontroverzi i nedoumica u socijalnoj politici svakako je najpogodnija takozvana socijalna karta, o kojoj se izražavaju dijametralno oprečna gledišta. Po jednima, ova karta je »nužno zlo« ili, čak, spasonosno sredstvo za ljude sa relativno niskim p.i-

Digitized by Google

hodima, a po drugima je to ozvaničenje uravnilovke, konzervisanje niske produktivnosti i priznavanje sramotne činjenice da u našoj privredi postoji ne mali broj ljudi koji ne mogu (ili neće?) da zarade za podmirenje elementarnih potreba, svojih i svoje porodice. Pri tom se i jedni i drugi pozivaju na temeljne partijske dokumente (Program SKJ i rezolucije kongresâ SKJ). Daleko bi nas odvelo citiranje svih tih delova dokumenata o socijalnoj politici; podsetićemo samo na najnovije. U Rezoluciji Dvanaestog kongresa SKJ ističe se »da socijalna politika treba da bude usmerena ka stalnom jačanju ekonomske i socijalne sigurnosti radnih ljudi i građana u skladu sa materijalnim mogućnostima i politikom ekonomske stabilizacije« i da »komunisti treba da se bore za to da rad i rezultati rada budu osnova socijalnog, ekonomskog i društvenog položaja svakog radnog čoveka i građanina«. Takođe se naglašava da se »Savez komunista zalaže za klasnu, socijalističku solidarnost radi obezbeđenja dogovorenog materijalnog standarda određenih kategorija radnih ljudi i građana, s tim da mere solidarnosti ne umanjuju motivaciju za bolji rad i povećanje dohotka«.

U praksi je zaista teško »pomiriti« ove stavove, pogotovo ako se neki od njih istrže iz celine i prenaglašavaju. Kako, na primer, »ne umanjiti motivaciju za rad i povećanje dohotka« ako se svakom, bez obzira na to kako i koliko radi, namiruje prihod do granice utvrđenog minimuma potreba?

Ovim, naravno, nismo hteli da kažemo da je mogućno (i da treba) u rezolucijama i sličnim dokumentima kongresâ i Centralnog komiteta SKJ predvideti varijante i detalje za svaku organizaciju udruženog rada i svaki »slučaj«. Ali, čini se da je razrada načelnih zaključaka neophodna i u celini (za SKJ) i u pojedinostima (u republikama, pokrajinama, opštinama, radnim organizacijama . . .). Sadašnje šarenilo, kontroverze i nedoumice nisu plod istinske razrade, već su, pretežno, iznuđene sticajem nepovoljnih okolnosti, pa otuda ostavljaju utisak brzopletosti i improvizacije, koja na dužu stazu može više da šteti nego da koristi.

Glavna dilema

U raspravama o ekonomskoj i socijalnoj situaciji i politici iskristalisana je jedna, čini nam se, glavna dilema: ima li smisla (smemo li, možemo li) dozvoliti da pravi ljudi, koji imaju radna mesta u udruženom radu, primaju socijalnu pomoć? U raspravama ove vrste u pomoć se priziva čak i Marks, koji je u svoje vreme tvrdio da donja granica radnikove zarade mora biti ono što je potrebno za pristojan život, njegov i njegove porodice. Tu se, verovatno, ništa nije izmenilo, sem što je opšti progres učinio da radnikove potrebe nešto porastu, a u našim uslovima da radnik postane i upravljač, što navedenu dilemu samo aktuelizuje i komplikuje.

Načelno, dakle, »socijalna karta« i socijalna pomoć su apsurd, a u praksi mnogih organizacija udruženog rada su — stvarnost.

Digitized by Google

Objašnjenje je jednostavno, prozaično: dok mi vodimo načelne rasprave i dok se izborimo za višu produktivnost i za stvarnu raspodelu prema rezultatima rada, ljudi treba da — žive. A, opet: kako povećati produktivnost i utemeljiti raspodelu u skladu s proklamacijama ako socijalom konzervišemo životarenje pojedinaca, radili oni ili ne radili?

Ta dilema nije samo teorijske, načelne, već i veoma praktične prirode. Dok nismo bili suočeni s nedovoljnošću ličnog dohotka jednog, ne malog broja ljudi za elementarne životne potrebe, mogli smo i da »teoretišemo« i da sričemo zaključke nalik na kitnjaste proklamacije. Sada smo, izgleda, u situaciji da to više tako ne možemo i ne smemo. Vreme drukčijih uslova traži drukčija rezonovanja, zaključivanja i ponašanja.

Zasenjena proizvodnja i produktivnost

Trenutno je većina organizacija udruženog rada zaokupljena socijalnom politikom. Iz sindikata im je, tako reći, natureno izjašnjavanje o »socijalnoj karti« i uspostavljanje ove karte. A onda — obezbeđivanje i raspodelu sredstava po veoma rastegljivim kriterijumima, koje »socijalna karta« u svakom slučaju podrazumeva. U onim organizacijama udruženog rada u kojima je »socijalna karta« na pomolu počela su i ona poslovična »dovijanja« u vidu veštačkog deljenja prihoda i slično, da bi se ostvarilo ono što je u izgledu.

Proizvodnja i produktivnost, koje bi trebalo da budu glavne poluge za ostvarivanje dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, umnogome su zasenjene raspravama o socijalnoj politici i praktičnim merama za njeno pospešivanje. Na momente se čini da je socijalna politika u udruženom radu glavna, a ekonomska — sporedna.

To bi, u slučaju da se ovako nastavi, moglo da bude pogubno po stabilizaciju i po budućnost društva uopšte. Za organizacije udruženog rada morala bi da bude primarna ekonomska, poslovna politika u širem smislu koja, ako se valjano vodi, rezultatima omogućava da oni koji dobro rade bolje i žive i da neradnici, kojih nije malo i koji se pokrivaju »socijalnom kartom« i sličnim tvorevinama, što pre iziđu na videlo.

»Smeštanjem« socijalne politike prevashodno ili čak jedino u udruženi rad opština se, na izgled, oslobađa te brige i neprijatnosti, jer se ona »razliva« na druge subjekte. U trenutku to može zaista izgledati kao spasonosno rešenje, ali je s gledišta suštine našeg sistema i njegovih ciljeva neprihvatljivo. Mi se moramo izboriti za to da u organizacijama udruženog rada dominiraju ekonomski kriterijumi, da »rad i rezultati rada budu osnova socijalnog, ekonomskog i društvenog položaja svakog radnog čoveka...« A socijalnu politiku, koja jeste i te kako važna, neka vodi opština, koja za to ima (ili treba da ima) odgovarajuća sredstva.

Digitized by Google

Pri definiciji i usmerenju socijalne politike ne bismo smeli smetnuti s uma upozorenja koja su izrekli sami radnici reagujući na ideju o »socijalnoj karti« i socijalnoj pomoći. — »Mislim da će ta socijalna karta omogućiti neradnicima da još manje rade i zbog toga sam protiv nje« — kaže Draža Nikolić, mesar u beogradskoj »Slaviji«. »Rešenje za očuvanje standarda leži u boljem odnosu prema radu, u višoj produktivnosti« (Negovan Nikolić, mašinski inženjer, Beograd). »Razumem da se socijalna pomoć pruža nezaposlenim ili radno nesposobnim ljudima, ali dati je onome ko radi i privređuje — to je poniženje. Postoji li još neko društvo u svetu koje zaposlene proglašava socijalnim slučajevima« (Mirko Vukmanović, obućarski majstor, Beograd).

Neprijatna podudarnost

Užurbane pripreme i početak deobe pomoći ljudima sa najnižim ličnim dohocima u pojedinim društveno-političkim zajednicama podudarili su se sa vestima o viškovima u budžetima i fondovima samoupravnih interesnih zajednica. U Beogradu, na primer, gotovo u isto vreme su objavljeni zaključci političkih rukovodstava o tome kako pomoći radnicima čiji redovni prihodi nisu dovoljni za egzistenciju njihovih porodica i podaci o nekoliko stotina miliona dinara viškova u gradskom budžetu. Podudarne su bile i diskusije o tome šta sa viškovima i kako, na osnovu kojih kriterijuma deliti pomoć u kolektivima.

Ova neprijatna podudarnost svakako je doprinela usmerenju rasprave o predlozima rukovodstava i dilemama koje su iskrsavale. Rasprava je gotovo svuda, kao po dogovoru, usmerena na suštinu pojave i njenih uzroka. Radnici su, očevidno, najbolje okvalifikovali ideju o »socijalnoj karti« i socijalnoj pomoći. Evo šta neki od njih kažu u anketi koju je vodio list »Komunist«. Mirko Kiš, metalobrusač, IMT—Beograd: »Smatram da je socijalna karta uvreda za nas neposredne proizvođače koji stvaramo dohodak.« Janko Protić, predsednik Akcione konferencije Saveza sindikata u beogradskom »Beku«: »Neprihvatljiva je ideja da u našem društvu, u privredi, neko treba radniku da daje pomoć. Šta je sa ostalim strukturama, sizovima, društveno-političkim organizacijama? Čitamo svakodnevno da se pojavljuju viškovi — od članarina do poreza ubranih od privrede — neka se to za početak vrati udruženom radu... Davanja iz dohotka rastu neviđenom brzinom. Slikovito rečeno, nama od izvoza jednog kaputa, kad sve platimo, ostaje zarada kao da smo napravili jedan rukav.« Toma Mihajlović, predsednik sindikata u Industriji obuće »Beograd«: »Stvarno rešenje je da ovoj radnoj organizaciji ostane više sredstava iz proizvodnje. Onda bismo lako uskladili primanja.« Stojan Nikolić, VKV metalostrugar »Prve petoletke«, Trstenik: »Zar onaj što proizvodi treba da ima socijalnu kartu? Ja sam za višu produktivnost, ali ne samo onih u proizvodnji...«

Digitized by Google

U ovim i sličnim izjavama radnikâ naslućuje se, između ostalih, neiskorišćen radni potencijal koji će, po svemu sudeći, »socijalna karta« i socijalna pomoć, odnosno narasla uravnilovka još prigušiti, što bi za program stabilizacije bilo veoma negativno.

Poreske zakrpe

Tema o socijalnoj politici aktuelizovana je i letošnjom gromoglasnom, ali politički očigledno nepromišljenom najavom nekakve reforme poreskog sistema od koje je, do sad, bilo više štete nego koristi. Najavljeni rezovi, kojima je trebalo ublažiti negativne posledice nekonzistentnosti i nedoslednosti u poreskom sistemu, u stvari su bili obične zakrpe koje su unele smutnju i podstakle svakojake špekulacije, nedoumice i osećanje nesigurnosti, počev od onoga da su mnoge vikendice prekonoć »postale« stanovi sinova i unuka, pa do »preseljavanja« štednih uloga iz banaka u čarape i odustajanja od nameravanog ulaganja u »malu privredu« i poljoprivredu.

Nove mere u poreskom sistemu, onakve kakve su bile najavljene, pozdravio je, jedino, ne baš malen socijalni sloj našeg ovovremenog »lumpenproletarijata«, što je kod trezvenih ljudi odmah pobudilo sumnju u njihovu racionalnost. Kako i ne bi kad su tim merama pogođeni poglavito oni koji su ispoljili spremnost da više rade (i rizikuju, dabome!) u cilju upotpunjavanja našeg proizvodnog programa i stabilizovanja privrede.

Negativne posledice jedne ovako nepromišljene ekonomske i političke »bombe« dobile su u javnosti publicitet, koji je srazmeran onome o samoj »bombi«. Nabrajane su zatvorene radnje u »maloj privredi«, predstavljane namere zbunjenih poljoprivrednih proizvođača, saopštavane dileme štediša i inovatora... Pred tom lavinom negativnih posledica kao da su ustuknuli (i umuknuli) tvorci i inicijatori nove poreske zakrpe. Tako smo, veoma brzo, dospeli u drugu krajnost iz koje se nameće utisak da u poreskom sistemu nema šta da se menja, jer je maltene sve u najboljem redu, što, naravno, veoma koristi pojedincima koji u odsustvu celovitosti poreskog sistema i doslednosti u njegovoj primeni zgrću milione stekavši »popularnu« titulu milijardera.

Zbog svega toga socijalna politika, koja se nameće za ponovno, celovitije razmatranje u političkim rukovodstvima i organizacijama, ne bi mogla da bude odvojena od poreske politike.

Digitized by Google

Ivan Jelić: Komunistička partija Hrvatske 1937—1945.

(»Globus«, Zagreb, 1981)

Navedena je monografija objavljena u dvije knjige: prva koja obuhvaća razdoblje od osnivanja KPH do 1941. i druga koja se bavi ulogom KPH u narodnooslobodilačkoj borbi, u ukupno 816 stranica i tako predstavlja do sad najkompletnije znanstveno djelo o problematici KPH. Monografija eksplicira povijest KPH uoči i u toku revolucije, a nastala je kao rezultat dugogodišnjeg autorovog rada o problematici KPH kojoj je posvetio svu svoju znanstveno-istraživačku energiju.

Prva je knjiga osuvremenjena autorova doktorska disertacija, u kojoj je Jelić izvršio određene redakcijske zahvate, izvjesne korekcije, nadopune i neke inovacije novim sadržajima temeljenim na istraživačkim dostignućima, kao i određena skraćivanja, odnosno sintetiziranja nekih poglavlja. U prvoj knjizi autor na prvom mjestu ističe uvjete, značaj i potrebe trenutka za osnivanje KPH i pri tom posebnu pažnju posvećuje politici KPJ, odnosno KPH prema nacionalnom pitanju, pokretu narodne fronte i organizacijskom pitanju KPH. U oživotvorenju odluke Osnivačkog kongresa KPH autor ukazuje na probleme u vezi djelovanja Hrvatske seljačke stranke i »prirepaške« politike rukovodstva KPH prema HSS-u. Zbog toga dolazi do oštre kritike CK KPJ i smjenjivanja većine članova rukovodstva KPH 1939. godine.

U ocjeni »prirepaške« politike rukovodstva KPH ne bi bilo ispravno, kaže autor, tvrditi da je to bilo antipartijsko frakcionašenje, već više neiskustvo, jer je prvo rukovodstvo KPH bilo sastavljeno pretežno od mlađih drugova i radilo u teškim uvjetima. Navedena se teza autorova ne bi mogla u potpunosti braniti, jer je i većina članova novoformiranog rukovodstva KPJ također bila sastavljena od mlađih članova i djelovala je u istim uvjetima rada, pa nije vodila, već oštro kritikovala »prirepašku« politiku. Navedenu je problematiku bolje objasnio Bakarić obrazloženjem da su smijenjeni članovi prvog rukovodstva KPH svojim konkretnim radom u revoluciji, svojom odanošću smjernicama rukovodstva KPJ, dokazali da nisu frakcionaši.

Digitized by Google

Reorganizacija rukovodstva KPH u jesen 1939. dovodi do spoznaje da se komunističko-radnički pokret u Hrvatskoj treba razviti u samostalni revolucionarni subjekt oslobođen političkih utjecaja HSS-a. To se, kaže autor, podudaralo sa sklapanjem sporazuma između Cvetkovića i Mačeka, kojeg su KPJ i KPH ocijenili kao nedemokratski čin, kao podjelu vlasti između hrvatske i velikosrpske buržoazije. Sporazum je dokazao da je rukovodstvo HSS-a s Mačekom na čelu — ističe autor — izdalo vlastiti program na kojem je okupljalo seljaštvo i da svojom politikom u Banovini štiti samo klasne, a ne seljačke interese u Hrvatskoj.

Od reorganizacije rukovodstva 1939. KPH odlučno provodi politiku kritike HSS-a i cijele takozvane građanske opozicije u Hrvatskoj, jer prijelaz iz opozicije na vlast nije, kaže autor, »značio i ostvarivanje politike programa koji je obilježavao njihovu djelatnost do Sporazuma...« U kontekstu navedene problematike autor raspravlja i o teroru buržoazije nad komunistima nakon Sporazuma, o proširenju postojećih i osnivanju novih logora za komuniste. Takvi stavovi i ispravno djelovanje komunista pod novim vodstvom na široke slojeve stanovništva dovodi do uspjeha i ujedno do raslojavanja unutar HSS-a i SDS-a.

U trećem, završnom dijelu prve knjige autor posebno ističe akcije KPH na pokretanju i razvijanju pučke fronte, organiziranje i djelovanje komunističke omladine i, posebno, studentskih ljevičara na Zagrebačkom sveučilištu, čiji je rad uoči revolucije imao veliko značenje. Ističući rad lijeve inteligencije u Hrvatskoj, autor u zaključku naglašava da je lijeva inteligencija »bila dijelom organizacijski čvršće vezana za komunistički pokret, te da je svojom akcijom na različitim područjima društvenog života znatno pridonosila političkoj djelatnosti KPH« (str. 353).

Takva je politika omogućila brže prodiranje komunista u radne mase, posebno na selo, i procese odvajanja šireg članstva, kako kaže autor, od vrhova građanskih političkih partija i tako označavala sve oštriju diferencijaciju na selu, što, po autoru, potvrđuju ocjene Prve konferencije KPH i Pete konferencije KPJ 1940. godine. Akcije na klasnoj diferencijaciji, djelovanje KPH unutar širokih slojeva stanovništva grada i sela, borba za zaštitu njihovih neposrednih i dugoročnih interesa, djelovanje unutar sindikata, omladine, ženske organizacije i inteligencije, kao i unutar drugih humanitarnih, sportskih i kulturnih organizacija — omogućili su da KPH preuzme ulogu pokretača, organizatora i predvodnika narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, o čemu se govori u drugoj knjizi.

Na početku druge knjige autor opisuje stanje i političku situaciju u Hrvatskoj nakon okupacije i uspostavljanja surovog ustaškog režima i terora, čije se obilježje očitovalo u rasizmu i genocidu temeljenom na posebnoj rasnoj teoriji o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao nekom, kako kaže autor, čisto rasnom i etničkom prostoru hrvatskog naroda. Osim planskog likvidiranja Srba, Židova i Roma, ustaški se teror, ističe autor, očitovao i u takozvanoj politici »unutrašnjeg prečišćavanja«, to jest likvidiranje svih Hrvata i Muslimana koji su pružili otpor »rasnom« genocidu u Hrvatskoj.

Raspravljajući o tim teškim uvjetima i sudbonosnim trenucima djelovanja i razvitka KPH u pripremama za revoluciju, autor ukazuje na brojne probleme, dileme, teškoće i specifičnosti što su se javljali prvih dana okupacije i pripreme za oružanu borbu u Hrvatskoj. U tom se sklopu autor osvrće i pokušava razjasniti problematiku spašavanja komunista zatočenih u Kerestincu 1941. godine. I dok je rukovodstvo KPH poduzimalo određene pripreme za akciju spašavanja komunista, Kopinič, kao »opunomoćenik« Kominterne, poduzima vlastite akcije čiji je cilj bio da »potpuno obezvrijedi rukovodstvo KPH i okvalificira ga nedoraslog za nastalu

Digitized by Google

situaciju...« (str. 67). To se, dakako, suprotstavljalo naporima CK KPH za oslobođenje zatočenih komunista čija se zamisao — kako kaže autor — javila još od uspostave logora.

Međutim, organiziranje akcije, pod utjecajem Kopiniča, samo od strane Mjesnog komiteta iz Zagreba — bez dobre pripreme i suradnje sa CK KPH — dovelo je do poznate tragedije koja je izazvala veoma težak dojam u Zagrebu i u cijeloj zemlji. Kopinićeva akcija »spašavanja« zatočenih komunista u Kerestincu u svojoj se biti, po mišljenju autora, svodila na akciju smjenjivanja CK KPH vođenu s pozicija i autoriteta Kominterne, što govori da se Kominterna »bezrezervno miješala u poslove pojedinih partija ne vodeći računa o nekim osnovnim normama njihova rada...« (str. 77). Kopinićeva izjava da se KPH s Končarem na čelu ponašala izdajnički — pokazala se krajnje lažnom i neodgovornom.

Iako se takva ocjena rada rukovodstva KPH ne može prihvatiti, ne bi se mogao s njega skinuti dobar dio odgovornosti za neuspjeh oslobađanja komunista zatočenih u Kerestincu, što dokazuju i kazne koje su pojedini članovi i cio CK KPH dobili od CK KPJ. Pohvalno je što je autor navedene monografije pokušao analizirati i uspio dati deskripciju događaja, iako se s njegovim zaključcima ne bih u potpunosti složio.

Osnovna politika KPJ s Titom na čelu, a u tom sklopu i politika KPH, bila je od početka do kraja, ističe autor, sažívljavanje s narodom. Pri tom on napominje da je KPH, šireći svoj utjecaj u narodu, najprije u ustanak pokrenula masovnije srpske slojeve stanovništva, što je i bila politika KPH radi zaštite, pravilnog usmjerenja, sprečavanje većeg utjecaja četnika i jačeg raspirivanja bratoubilačke borbe. Iako su hrvatske mase u početku bile zavedene, ustaški režim je brzo pokazao svoje lice i nije u njima mogao stvoriti čvršći oslonac, mogao je naći podršku samo u malobrojnim uskim skupinama iz različitih društvenih slojeva. Očitovala se, ističe autor, sve veća pasivizacija u hrvatskom stanovištu, na što je mogla utjecati parola »čekanja« koju lansira rukovodstvo HSS-a. Navedena je parola »izražavala tendenciju da se sačuva utjecaj na seljačke mase, koje su isticane kao baza stranke, na što se pozivalo kao na glavni oslonac u nastupajućim događajima (...) Time je politika »čekanja« već od samog početka jasno pokazivala svoj pravi smisao: spriječiti proces pristupanja hrvatskog naroda u NOP. Razbijanje te politike bila je prvenstvena zadaća pred kojom se nalazilo rukovodstvo KPH« (str. 353).

Zbog toga se ukazala potreba maksimalnog naprezanja u pridobijanju i uključivanju hrvatskih slojeva stanovništva u pokret, u narodnooslobodilačku borbu, od čega je zavisilo jamstvo uspjeha revolucije, a upravo je na to stalno insistirao CK KPJ s Titom na čelu. Tito je »osobno ukazivao na potrebu neposrednog rada među hrvatskim stanovništvom, s težištem na objašnjavanju smisla »politike čekanja«, te da KPH treba »smjelo i otvoreno da kaže hrvatskom narodu da je takvo držanje vođa HSS-a ne samo štetno već i izdajničko« « (str. 356).

Stoga se napori KPH još više pojačavaju, ističe autor, na okupljanju hrvatskih slojeva, na sprečavanju širenja mržnje između Srba i Hrvata, na stvaranju borbenog bratstva i jedinstva, što se postavlja kao životna zadaća partijskog i vojnog rukovodstva NOP-a u Hrvatskoj. Bratstvo i jedinstvo, »na kome će se temeljiti zajednička borba svih naroda Jugoslavije, bilo je osnovni uvjet za pobjedu narodnooslobodilačke borbe« (str. 131). Bratstvo i jedinstvo, što su ga posebno širile proleterske brigade, nije negiralo, već, dakako, afirmiralo nacionalne slobode i sva pozitivna nacionalna obilježja. To pokazuju i nazivi brojnih jedinica svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Sve je to utjecalo na širenje osnovice NOP-a u svim krajevima Hrvatske, čiju glavnu prekretnicu autor vidi u prodoru prole-

Digitized by Google

terskih brigada s Vrhovnim štabom u zapadnu Bosnu 1942. godine. Zbog sve jačeg širenja NOP-a, još od proljeća 1942. dolazi do »pokušaja sklapanja sporazuma između pojedinih četničkih skupina i ustaškog režima, što su bili vidljivi znaci povezivanja snaga kontrarevolucije u cilju suzbijanja porasta NOP-a« (str. 355), ali i znaci početka njihova poraza.

Veliki značaj širenju osnovice i sve veće afirmacije NOP-a u Hrvatskoj autor pridaje odlukama Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kojima su Hrvati vidjeli rješenje vlastitog budućeg položaja. Dakako, utjecaj na dalje snaženje NOP-a u Hrvatskoj ima ZAVNOH i njegove odluke, što je otvaralo procese pristupanja hrvatskih masa NOP-u i diferencijaciju u HSS-u, a time i slom Mačekove politike »čekanja«. U 1943. godini pristupanje svih slojeva stanovništva Hrvatske NOP-u poprima masovni oblik, posebno nakon kapitulacije Italije u jesen 1943. godine, što dokazuje da je hrvatski narod prihvatio politiku KPH jer je u njoj vidio rješenje vlastitih interesa.

Potpuni krah Mačekove politike autor vidi u 1944. kad se Hrvatska konstituira kao država u sastavu Federativne Demokratske Jugoslavije. U toj godini KPH nastoji i uspjeva učvrstiti politiku Narodnooslobodilačke fronte kao jedinstvene masovne političke organizacije svih naroda i narodnosti u Hrvatskoj i pri tome ukazuje na pokušaje nekih članova HSS-a (Magovac) da se u domobranstvu i širokim slojevima seljačkog stanovništva nađe uporište za kontrarevoluciju. Ističe se i pojava nacionalističkih devijacija Hebranga, kao i političke kombinacije u redovima građanskih stranaka s kontrarevolucionarnim snagama u sprečavanju afirmacije i međunarodnog priznanja nove Jugoslavije.

Sve to nije moglo spriječiti snažno širenje narodnooslobodilačke borbe, afirmaciju NOP-a, pa su tako sve akcije i pokušaji snaga kontrarevolucije bili izolirani, jer su unaprijed bili osuđeni na propast, što je i dokazano konačnim oslobođenjem zemlje i svršetkom rata — ističe se u ovoj monografiji. Posebno se ukazuje na ispravnu politiku KPH za nacionalno i socijalno oslobođenje cjelokupnog stanovništva i za ravnopravnost svih naroda u Hrvatskoj i Jugoslaviji, pri čemu se posebno naglašava ravnopravnost srpskog i hrvatskog naroda.

Ukazujući na veliku ulogu KPH u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji u Hrvatskoj, autor zaključuje da razdoblje 1941—1945. predstavlja »kvalitativno novu etapu u razvoju KPH kao dijelu KPJ, koja je pod Titovim vodstvom pokrenula narodnooslobodilačku borbu i dovela je do konačne pobjede. U novu etapu svog razvoja ona je ušla s velikim povijesnim tekovinama od trajnog značenja« (str. 362). Time je KPH na djelu, u praksi dokazala ono što je još u odlukama svog Osnivačkog kongresa zapisala da je jedina politička snaga koja može izvršiti nacionalno i socijalno oslobođenje stanovništva u Hrvatskoj.

Monografija je pisana na temelju obilne izvorne (pretežno arhivske) građe i literature koja je objavljena na kraju knjige. Ovom je monografijom autor razjasnio bitne događaje i prikazao povijesne tokove revolucionarnog pokreta u Hrvatskoj uoči i u toku revolucije i time zaokružio svoj znanstvenoistraživački rad o povijesti KPH u jednom izuzetno važnom razdoblju. Iako se njome ne iscrpljuje povijest KPH, ona bez dvojbe predstavlja veliki doprinos boljem razumijevanju uloge KPH u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj i Jugoslaviji u cjelini i time se daju šira pojačanja povijesti NOB u Hrvatskoj.

Savo Pešić

Digitized by Google

Dr Milan Vujičić: Skupštinski sistem velikog grada

(»Savremena administracija«, Beograd, 1983, strana 216)

U domaćoj literaturi veoma su retka i sve više nedostaju šira i sistematska istraživanja u oblasti socijalne i političke strukture gradova, posebno ona koja se bave organizacijom i upravljanjem velikim gradskim sistemima. Od klasičnih studija Maksa Vebera posvećenih genezi i osobenostima gradskog društva svetska sociologija i politička nauka još uvek nisu dale dovoljne odgovore na mnoga pitanja koja se otvaraju burnim procesima razvoja gradske civilizacije. Pojava urbanih megalopolisa tokom poslednjih decenija i njihovo širenje u mnogim delovima sveta nametnuli su potpuno nova pitanja društvenog i političkog života u njima, zajedno sa izvanredno složenim problemima upravljanja i razvoja demokratskih odnosa u velikim gradovima. Ovi problemi su podjednako značajni i složeni u uslovima stihijskog širenja gradova u zemljama trećeg sveta, kao i u zemljama razvijenog Zapada u kojima naglo narastaju troškovi upravljanja gradovima i drugi problemi zajedničkog života, koje privatni kapital, po prirodi stvari, nije zainteresovan da rešava, već to mora da čini država preko mehanizama zahvatanja u privatne profite, što potencira etatističku intervenciju u društvene odnose, ali ne može trajno da reši probleme razvoja i upravljanja gradovima.

Zbog svega toga, a posebno zbog činjenice da se i jugoslovensko društvo, od početka svog socijalističkog razvitka do danas, suočilo sa dinamičnim procesima migracije, deruralizacije i rasta velikih gradova, nova studija dr Milana Vujičića o skupštinskom sistemu velikog grada značajno je obogaćivanje naše društvene i političke misli u jednoj relativno malo poznatoj oblasti društvenog života.

Pod skromnim naslovom rasprave o skupštinskom sistemu velikog grada (s posebnim osvrtom na Beograd), ova studija obuhvata znatno širu tematiku. Ona najpre razmatra istorijski nastanak i razvoj gradova, zajedno sa opštim problemima i procesima koji se u naše vrijeme javljaju u velikim gradovima. Autor pri tom ne propušta da teorijski definiše osnovne pojmove o kojima raspravlja u svom radu (urbanizacija, ekonomija velikog grada, politički odnosi, čovek i grad, ekologija), obuhvatajući pri tom i sve značajnije savremene procese u velikim gradovima koji su povezani sa značenjima ovih pojmova. U ovom poglavlju posebno se prikazuje nastanak gradova u socijalističkim društvima i razmatraju društveno-ekonomski i politički odnosi u njima.

U jednom od najzanimljivijih delova studije pisac raspravlja o užoj problematici političke organizacije gradova i pri tom uvodi čitaoca u položaj velikog grada u sistemu lokalne samouprave i u probleme političke organizacije gradova uopšte. Zatim se upušta u obimnu komparativnu analizu političke organizacije velikih svetskih metropola: Londona, Njujorka, Moskve, Varšave, Kaira i Delhija. Izbor gradova koji su ušli u uzorak za istraživanje omogućuje autoru da istovremeno izlaže mogućne modele, pristupe i uporedna iskustva velikih svetskih gradova i da istovremeno daje egzemplarnu komparativnu analizu političke organizacije i procesa u zapadnim zemljama, zemljama u razvoju i socijalističkim zemljama istočne Evrope. Ova analiza je sažeta, pregledna i bogata iznetim činjenicama i podacima koji čitaocu daju mogućnosti uvida u sve različitosti i osobenosti oblikâ političkog organizovanja velikih gradova u različitim društvenim, političkim i kulturnim uslovima pojedinih zemalja.

U drugom delu studije raspravlja se o skupštinskom sistemu i mogućnostima njegove primene u

Digitized by Google

velikom gradu. Time autor otvara neposrednu tematsku analizu o problemima centralizacije i decentralizacije u velikom gradskom sistemu i uslovima za uvođenje i funkcionisanje sistematskih oblika *demokratskog* upravljanja velikim gradovima. Autor konstatuje da je lokalna samouprava u mnogim gradovima u svetu bitno sužavana i ograničavana razvojem centralističkih oblika globalnog upravljanja, što je najvećim delom uslovljeno karakterom političkog sistema u celini i, naročito, sve većom zavisnošću gradova od centralnih finansijskih fondova. Skupština, odnosno lokalno predstavničko telo kao središte autentične autonomije i demokratije u gradovima (koji se, opet, ne mogu posmatrati kao apsolutne kategorije, već u kontekstu društva i društvenih sistema čiji je sastavni deo i veliki grad) nastajala je u onim društvima i periodima razvoja koji su imali razvijenije tradicije lokalne samouprave i demokratske participacije građana. U tim uslovima se i upravljanje u velikim gradovima približavalo modelu skupštinskog sistema upravljanja. Međutim, realni uslovi za potpuniju primenu skupštinskog sistema upravljanja velikim gradovima stvoreni su tek prelaskom na opšti razvoj socijalističke demokratije, posebno u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Uzimajući Beograd kao paradigmu političke organizacije velikog grada, utemeljene na skupštinskom sistemu vladavine, autor u najobimnijem delu studije razmatra sve bitne espekte skupštinskog sistema u Beogradu, pokazujući specifičnosti uslovâ organizovanja i ostvarivanja skupštinskog sistema u velikoj gradskoj zajednici koja je izrasla u socijalističkom samoupravnom društvu. Na prvom mestu se prikazuje istorija političko-teritorijalne organizacije grada Beograda u odgovarajućim periodima socijalističkog razvoja zemlje, zatim savremena organizacija Beograda i ustavno-pravni karakter grada kao zajednice opština i posebne društveno-političke zajednice.

U središtu razmatranja u ovom drugom delu rasprave nalazi se razmatranje položaja i funkcija dva ključna organa skupštinskog sistema: Skupštine grada i Izvršnog saveta. Pored obimnog prikaza položaja i uloge ovih organa, autor daje i odgovarajuće naučno-teorijske premise i kritičke komentare neophodne za dublje razumevanje prirode osnovnih institucija vlasti i integracije samoupravljanja u gradu. Potanko se analizira uloga pojedinih veća skupštine grada i pokazuje u čemu su normativne intencije i praktični dometi ostvarivanja te uloge. Autor uočava određene nedoslednosti u praktičnom realizovanju rada Skupštine na projektovanoj delegatskoj osnovi i određene tendencije koje odstupaju od normativnog modela kao što je proliferacija normi, odluka i stavova, često i o relativno sitnim pitanjima i s tim u vezi probleme realizovanja odluka i sprovođenja politike u praksi. Velika pažnja se posvećuje i ulozi ovih organa u oblasti društveno-ekonomskih odnosa, raspolaganja sredstvima, u donošenju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, kao i u oblasti interventnog delovanja prema samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ovaj deo obuhvata i izlaganje o ulozi upravnih i pravosudnih organa u skupštinskom sistemu grada Beograda i najaktuelnije probleme u ostvarivanju njihovih funkcija u savremenim uslovima.

Opšti pogled na proces odlučivanja u gradu daje se u posebnom odeljku pod naslovom »Složenost Grada kao gradske zajednice opština i uticaj na ostvarivanje skupštinskog sistema«. Ovde su u središtu pažnje pitanja zajedničkog odlučivanja opština u sastavu grada, pitanje dvofaznog odlučivanja i druga značajna pitanja povezana sa složenošću grada Beograda kao zajednice opština, odnosno pluralizma društvenih interesa i potreba koji proizlazi iz takve strukture.

U zaključnim razmatranjima autor rekapitulira svoje osnovne nalaze i saznanja koje izvodi iz provedenih istraživanja. On kon-

Digitized by Google

statuje da su veliki gradovi sputani »administrativnim barijerama, ekonomski nerešenim razvojem, tutorstvom viših organa, stihijskom urbanizacijom i nedostatkom finansijskih resursa« (str. 213). On se zalaže za reformu velikog grada u kome bi se grad vratio sebi i svojim građanima i tako organizovao »da se aktivni, oslobođeni i socijalizovani građani uključuju u njegove demokratske političke oblike i institucije i obezbeđuju unutrašnju suštinu odluka u interesu svih građana«. To je ujedno i pledoaje autora za koncepciju otvorenog, demokratskog i dinamičnog velikog grada kao jednog od progresivnih i pokretačkih središta ukupnog samoupravnog preobražaja društva.

Pisana čitljivim i jasnim stilom, zasnovana na odličnom poznavanju šire urbanističke problematike, protkana i komparativnim pogledom na situaciju velikih gradova u svetu, ova knjiga dr M. Vujičića će služiti kao tumač i vodič zainteresovanim stručnjacima i kulturnim građanima u traganju za boljim razumevanjem gradske sredine, uslovâ pod kojima živi i razvija se gradski čovek i gradska civilizacija danas.

Milan Matić

Ekonomski aspekti politike nesvrstanosti

(NIRO »Poslovna politika«, 1983, strana 278)

Knjiga *Ekonomski aspekti politike nesvrstanosti* jeste, u stvari, materijal s naučnog skupa koji je na istu temu održan u februaru ove godine, znači, neposredno uoči Sedme konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju. Inače, to je drugi naučni skup u seriji skupova koje održavaju Marksistički centar Univerziteta u Beogradu i Marksistički centar SK Beograda o raznim aspektima politike nesvrstanosti, pre svega sa stanovišta i u funkciji njenog daljeg razvoja i obogaćivanja novim sadržajima. Prvi naučni skup iz ove serije ticao se *društvenih osnova politike nesvrstanosti*, s posebnim osvrtom na ulogu Jugoslavije u pokretu, a 1982. godine materijali su objavljeni u sličnoj publikaciji. Sledeći naučni skup održaće se, takođe, u organizaciji ova dva marksistička centra u Beogradu i razmatraće kulturološke aspekte politike nesvrstanosti. Time će se, kako se u uvodu ističe, dobiti jedinstvena trilogija o različitim komponentama politike nesvrstanosti, sagledane iz različitih uglova, odnosno sa stanovišta politikološke, sociološke, ekonomske i kulturološke analize.

Naučni skup »Ekonomski aspekti politike nesvrstanosti« imao je zadatak da kritički analizira dosadašnje rezultate ostvarene u oblasti ekonomskih odnosa sa stanovišta razvoja nesvrstanih zemalja, kao i to da se sa istog gledišta sagledaju perspektive politike nesvrstanosti, kako u pokretu u celini tako i sa stanovišta daljeg angažovanja SFR Jugoslavije u pokretu nesvrstanosti.

Zašto je to bilo nužno?

Pre svega stoga što ekonomski razvoj nesvrstanih zemalja nije imao onaj značaj u pokretu koji zaslužuje, pre svega polazeći od činjenice da je većina zemalja koje pripadaju pokretu ekonomski zaostala i da političke slobode bez ekonomske samostalnosti ne garantuju bezbednost i integritet novooslobođenih zemalja. Time jača i pokret nesvrstanosti, ne samo moralno-politički, već i ekonomski, što u uslovima blokovske podeljenosti u svetu ima i te kakav značaj. Vremenom je u pokretu sazrevalo saznanje da ekonomskom razvoju teba prilaziti kao jednom od prvorazrednih zadataka. Već na Prvoj konferenciji u Beogradu negovešteна je potreba jačanja ekonomske osnove i sadržaja politike nesvrstanosti, da bi na Četvrtoj konferenciji na vrhu, u Alžiru 1973. godine, bila usvojena Alžirska povelja, koja je definitivno sačinila osnove no-

Digitized by Google

vog međunarodnog ekonomskog poretka. Bio je to prelomni trenutak u razvoju politike nesvrstanosti koja je tada obogaćena novim sadržajima.

Naučni skup »Ekonomski aspekti politike nesvrstanosti« obuhvatio je četiri oblasti. Prethodno je profesor Ljubiša Adamović kao osnov za diskusiju imao zapaženo izlaganje pod naslovom »Teorijsko-metodološki pristup ekonomskim aspektima politike nesvrstanosti«, u kome je na jezgrovit način osvetlio glavne, suštinske probleme ekonomskog razvoja nesvrstanih zemalja, ukazavši na svu složenost pokreta, ali i na opasnosti koje proizlaze zbog odbijanja da se od strane razvijenih zemalja pomogne napredak ubedljive većine sveta koji znatno zaostaje.

U prvoj grupi problema analizirana je oblast *Nesvrstanost i međunarodni ekonomski poredak*, o čemu su ugledni ekonomisti i politikolozi (Leo Mates, dr Darko Bekić, dr Ranko Petković, Srba Todorović, dr Srđan Kerim i dr Blagoje Babić) podneli saopštenja o širim aspektima ekonomskih odnosa koji su uticali ili utiču na razvoj pokreta nesvrstanosti u celini.

U drugoj grupi su razmatrana pitanja *Savremene ekonomske krize u svetu i politike nesvrstanosti* (dr Ivo Žuvela, dr Mihajlo Crnobrnja, dr Dragoljub Stojanov, Dragan Djelić). Saženu, ali vrednu ilustraciju karaktera savremene ekonomske krize u svetu dao je i dr Ivo Žuvela, naglašavajući da kriza nije mimoišla ni razvijene kapitalističke zemlje, ni zemlje u razvoju, kao ni socijalističke zemlje. Iako buržoaski i sovjetski ekonomisti smatraju da svetska ekonomska kriza ima ciklični karakter, čini se da ona ima, u suštini, trajniji karakter upravo zato što se može ublažiti ili rešiti samo krupnim promenama i u nacionalnim ekonomijama i u svetskoj privredi.

U trećoj skupini su razmatrani *Tokovi svetske privrede i nesvrstane zemlje* (dr Jurij Bajec, Mojmir Mrak, mr Branislava Alendar, dr Stevo Kovačević, dr Boris Cizelj, dr Marjan Svetličić, dr Milan Vojnović i Milan Pejić). Jedna od verovatno najznačajnijih tema jeste *Ekonomska međuzavisnost razvijenih zemalja i zemalja u razvoju*, o kojoj je govorio dr J. Bajec. On veli da ekonomsku međuzavisnost nekadašnjih metropola i njihovih kolonija, istorijski gledano, treba posmatrati kroz razvitak međunarodne (kapitalističke) podele rada i uloge koju su pojedinim područjima u svetu nametnuli razvijeni u svetskoj (kapitalističkoj) proizvodnji. On naglašava da je još Roza Luksemburg, govoreći o penetraciji kapitalista u nerazvijena područja, tom problemu pristupala mnogo dramatičnije, objašnjavajući zašto je razorno dejstvo kapitala u nerazvijenim područjima bilo tako snažno, a stvaralačko tako slabo i sporo.

Logika današnje ekonomske međuzavisnosti, u uslovima brze internacionalizacije kapitala i proizvodnje između razvijenih zemalja i politički suverenih zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike i dalje je pod snažnim uticajem širenja kapitalističkog načina proizvodnje. U vezi s tim treba naglasiti dva momenta: prvo, bez obzira na jačanje uloge socijalističkih zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima i na povećanje broja zemalja u razvoju s jače naglašenom socijalističkom orijentacijom, današnja svetska privreda i priroda međunarodnih ekonomskih odnosa pod snažnim su pečatom kapital-odnosa u savremenoj fazi njegovog razvitka. Stoga i prirodu ekonomske međuzavisnosti treba posmatrati upravo u takvom okruženju, gde normalno dolazi do eksploatacije zemalja u razvoju, i to veće od one koju te zemlje »objektivno zaslužuju«. Drugi moment, ne manje važan za razumevanje prirode ekonomske međuzavisnosti i implikacije na zemlje u razvoju, jesu specifičnosti razvoja unutrašnjeg kapitalizma u zemljama u razvoju, koje se ispoljavaju u artikulaciji »starih« i »novih« protivrečnosti razvitka kapital-odnosa.

U toj svetlosti treba oceniti i dosadašnje pokušaje i iskustva

Digitized by Google

različitih integracionih oblika između samih zemalja u razvoju i zahtevâ za jačanje integracionih procesa u skladu s principima novog međunarodnog ekonomskog poretka. To nije samo oblik kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage, već i instrument ravnopravnijeg uklapanja zemalja u razvoju u svetsku privrednu i međunarodnu podelu rada.

I, najzad, četvrta grupa najbliže i najkonkretnije opredeljuje i postavljenu temu naučnog skupa. Ova grupa nosi naziv: *Novi međunarodni ekonomski poredak i politika nesvrstanosti* (dr Žarko Mrkušić, dr Božidar Frangeš, dr Oskar Kovač, dr Vera Pilić-Rakić, mr Milica Minić, mr Ljubivoje Prvulović, dr Lazar Pejić, dr Vladimir Štambuk). U izlaganju dr Ž. Mrkušića osvetljeni su opšti principi novog međunarodnog ekonomskog poretka, čije su postulate postavili učesnici Alžirske konferencije nesvrstanih na vrhu 1973. godine, a konačno formulisalo Šesto specijalno zasedanje Generalne skupštine UN sledeće, 1974. godine, uz Akcioni program za sprovođenje u život NMEP. (Inicijatori za sazivanje Šestog specijalnog zasedanja UN su nesvrstane zemlje.) Međutim, na I konferenciji UN o trgovini i razvoju (UNCTAD), još 1964. godine u Ženevi, usvojeno je 15 opštih i 13 posebnih načela, na kojima treba da se zasnivaju novi međunarodni ekonomski odnosi.

Da navedemo opšte principe:

(1) princip da se ekonomski odnosi zasnivaju na suverenoj jednakosti nacija; (2) princip nediskriminacije na osnovu socio-ekonomskih sistema; (3) princip suverene jednakosti nad trgovanjem i nad prirodnim resursima; (4) princip ubrzanja privrednog rasta i smanjivanja razlika u dohotku polazeći od toga da je privredni razvoj briga cele svetske zajednice; (5) princip međunarodne podele rada u interesu zemalja u razvoju i pomoći nerazvijenima od strane razvijenih zemalja; (6) princip povećanja izvoznih prihoda nerazvijenih zemalja; (7) princip međunarodnih aranžmana o pristupu tržištu i renumerativnih cena za primarne proizvode; (8) princip preferencijala i nereciprociteta za zemlje u razvoju; (9) princip da funkcionisanje regionalnih grupacija bude bez štete po interese trećih zemalja, posebno zemalja u razvoju; (10) princip ankuražiranja regionalnih grupacija i integracija zemalja u razvoju; (11) princip rastuće pomoći razvoju bez političkih ili vojnih pritisaka; (12) princip da resursi oslobođeni razoružanjem služe privrednom razvoju; (13) princip slobodnog tranzita za trgovinu zemalja koje nemaju izlaz na more; (14) princip potpune dekolonizacije; i (15) princip priznavanja razvitka u stepenu razvijenosti.

Kao što su, kako u zaključku kaže prof. Lj. Adamović, u sedamdesetim godinama, uz velike napore uspele da se sporazumeju o formulisanju platforme i načelâ Deklaracije o NMEP-u, u osamdesetim godinama bi nesvrstane i nerazvijene zemlje trebalo i da pokažu da u praksi takav sistem može da funkcioniše ako za njegovo prihvatanje postoji politička volja. Svakako da će implementacija načelâ NMEP-a biti teška. Ipak, mora se biti uporan, pre svega u sopstvenim redovima, pa pokazati vitalnost načelâ NMEP-a, kao i to da su ona realistična koncepcija za uspostavljanje efikasnije i pravednije međunarodne ekonomske saradnje.

Najzad, valja naglasiti — kao što to veoma realistički čini dr Darko Bekić — da je poslednjih godina bilo dosta pregovora unutar i izvan UN o modalitetima NMEP-a. Istini za volju, treba priznati da odnos snaga u međunarodnim odnosima, ekonomskim i političkim, još ne ide u prilog slici sveta kakvu su stvorile nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju. Ali ipak, ne treba biti pesimista u pogledu praktične realizacije NMEP-a, odnosno ekonomske teorije nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju. U istorijsku praksu će se pretočiti samo ono što je doista realno i utemeljeno no objektivnim interesima i mogućnostima sveta. Tako

Digitized by Google

je bilo sa svakom dosadašnjom epohalnom koncepcijom sveta.

Čedomir Vučković

Dr Josip Biškup: Karl Marx novinar

(»Školske novine«, Zagreb — »Prosvetni pregled«, Beograd, 1983)

Dva su obilježja koja karakteriziraju Marxov odnos spram novinarstva: njegovo pisanje u raznim svjetskim novinama, to jest Marxova žurnalistička praksa, i njegova teorija žunalistike u okvirima cjelokupnog Marxova filozofskog i revolucionarno-političkog opusa. Ono prvo zanimljivije je onima koji se praktički posvećuju novinarstvu kao pozivu, dok je ovo drugo obilježje značajno i zanimljivo za sve one koji se bave Marxom kao filozofom. Treba, naime, ovdje odmah podsjetiti da ćemo teško ili nećemo nikako drugdje ni naći pojedine značajne Marxove filozofske misli, osobito iz domene društvene filozofije i historijskog materijalizma, rasute po obilju njegovih novinskih članaka, jer, obuzet znanstvenim istraživanjima i organizaciono-revolucionarnim radom. Marx se više nikad nije ni stigao vratiti na njih! Zbog svega toga, žurnalistika je značajna integralija Marxova širokog znanstveno-filozofskog i revolucionarno-političkog djela.

Kao što se zna, Marx je počeo javno istupati kao novinar, te najprije kao saborski kelnski izvjestitelj »Rajnskih novina« (»Rheinische Zeitung«), kojima je 1842. postao i urednik. Radeći na tom poslu, sukobio se on s realnim problemima njemačke političke i društvene svakidašnjosti koji su ga s idealističkih mladohegelovskih oblaka (Bruno Bauer i ostali) spustili na zemlju, i tu upravo i treba tražiti korijenje njegovu budućem materijalističkom tumačenju historije. Nikakva svijest, niti bilo koji drugi idealni faktori nisu pokretači društveno-historijskih zbivanja, nego odnosi unutar društva, to jest klasni, uočljivi svakome tko misli i ima razuma, iz kojih rezultira cjelokupna društvena, pa prema tome i revolucionarno-politička nadgradnja i praksa.

Tako se Marx, kao mladi novinar, približio njemačkoj političkoj praksi koja ga je dovela do materijalističkog poimanja povijesti koje će znanstveno-filozofski razraditi malo kasnije u *Njemačko-francuskim godišnjacima* u vrijeme svog pariškog emigrantskog života kad je već dozreo do komunističke svijesti. U ovim *Godišnjacima*, koje je Marx pokrenuo zajedno s Rugeom i od kojih se pojavio jedan jedini broj, u Marxovoj raspravi *Prilog kritici Hegelove filozofije prava, Uvod* među ostalima se nalaze i ove riječi: »Kad proletarijat objavljuje raspadanje dosadašnjeg poretka u svijetu, onda on izražava samo tajnu svog vlastitog postojanja, jer on je stvarno raspadanje ovog svjetskog poretka. Kad proletarijat zahtijeva negaciju privatnog vlasništva, tada on uzdiže samo kao princip društva ono što je društvo kao svoj princip uzdiglo, što je u njemu kao negativni rezultat društva već otjelovljeno bez njegova sudjelovanja...« A govoreći o ulozi filozofije u revolucionarnom mijenjanju društva, Marx na istom mjestu kaže: »Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje materijalno oružje, tako proletarijat u filozofiji nalazi svoje duhovno oružje, i čim iskra misli bude temeljito udarila u ovo naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude... Emancipacija Nijemaca je emancipacija čovjeka. Glava te emancipacije je filozofija, a njeno srce proletarijat. Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ostvarenja filozofije.« U ovim riječima, kao što se zna, dat je supstrat cjelokupne marksističke revolucionarne koncepcije i katalizator koji je socijalističku i komunističku mi-

Digitized by Google

sao nakon dugog historijskog razvoja kroz razne oblike utopije konačno postavio na znanstvene noge.

Tako je Marx, polazeći od novinarstva kojim se cijelog svog života bavio i od koga je dobrim dijelom i živio, razvio svoju filozofsku i revolucionarnu svijest i stvorio temelje novom svjetonazoru i znanstvenom socijalizmu.

No pogledajmo malo izbliže Marxov odnos prema novinarskom pisanju i njegovo poimanje žurnalistike značajno i do danas.

Prije svega, Marx je u novinarstvu vidio značajno sredstvo revolucionarne klasne borbe i stoga je, po njegovom sudu, ono moralo biti angažirano. Zbog toga je apsurdno razmišljati o nekom neutralnom novinarstvu kad već — kao što i Josip Biškup na jednom mjestu ističe — nije slučajno i beznačajno to da se nekom članku posvećuje baš određeni dio i određeno mjesto u novinskom prostoru.

Prema tome, Marx je od novinarstva u prvom redu tražio da bude angažirano, odnosno — štoviše, u angažiranosti, u idejnosti vidio je Marx nižu pertinenciju žurnalistike, iako je bio žestok protivnik bilo kakvog agitpropovskog manipuliranja ljudskim glavama i ljudskom mišlju u korist vladajuće klase. Upravo zbog svijesti o angažiranosti novinarstva Marx je dobro znao da svoje izvještaje i komentare o evropskoj politici kao londonski dopisnik njujorških listova ne može slati reakcionarnom, nego samo onom liberalnijem i revolucionarnijem dijelu buržoaske štampe. A u tim izvještajima i u tim komentarima Marx je evropsku i dio azijske politike na svoj način komentirao, pa tko te Marxove članke pomljivo pročita otkrit će u njima, kao što i dr Josip Biškup ističe, potvrdu Marxova historijskog materijalizma i njegove filozofske i revolucionarne koncepcije uopće. Novinarstvo bi, po samoj svojoj prirodi, trebalo da bude revolucionarna bodlja, odnosno ironija koja uzurpira stvarnost samo s jednim jedinim ciljem — da bi ju izmijenila na bolje, da bi ju popravila, dakako: novinarstvo progresivno, i upravo je to Marx od novinarstva i zahtijevao, gledajući u njemu ne samo značajan organon revolucije i društvenog prevrata, nego i bitnu dimenziju kasnijeg postrevolucionarnog, besklasnog društva. I baš to je dio onoga što Marxovu koncepciju žurnalizma čini klasičnom i aktualnom i u današnje doba.

U vezi s ovim je i demokratska diseminacija informacija koju je Marx pretpostavio kao temeljnu premisu novinarskom pisanju. Na slobodi koju je Marx inaugurirao u cilj novinarstva i publicistike temelji se i naše samoupravno novinarstvo, pa nam to Marxa kao novinara čini još bližim. Poznata je Marxova polemička oštrina protiv raznih oblika cenzuriranja još iz njegovih mladih dana, kao što je poznato i njegovo uvjerenje da cenzura sputava stvaralački entuzijazam dobronamjernog novinara i da je ona često, čak i vladajućima, više štetna nego korisna. Boreći se protiv cenzure, na jednom mjestu ističe Marx značajnu misao da se nikad nije postavljalo pitanje da li sloboda štampe treba postojati, jer ona, *de facto*, oduvijek postoji, nego se postavlja pitanje da li je ta sloboda privilegij pojedinih ljudi ili privilegij ljudskog duha i, malo kasnije, tome dodaje: »Borba za slobodu štampe je uvijek borba protiv uživanja privilegija ove slobode, a za slobodu onih koji su lišeni te privilegije!«

Koncipiranje žurnalističke slobode integralni je dio Marxova koncipiranja slobode uopće koje je započeo kao 23-godišnji diplomirani pravnik svojom poznatom filozofskom disertacijom »Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode« i koje je razvio svojom teorijom alijenacije i učenjem o ljudskoj slobodi uopće.

Posebno mjesto u prikazu Marxova odnosa spram žurnalistike predstavlja njegovo shvaćanje o nužnosti deprofesionalizacije novinarskog poziva, što predstavlja sjajnu anticipaciju samoupravnog novinarstva. Marx je pre više od

Digitized by Google

sto godina predvidio i multikompleksni tok informacija od baze prema vrhu, i obratno, te horizontalno komuniciranje na istim razinama komunikacijskog sustava s povratnim vezama. Time je Marx, zapravo, predvidio da će svaki samoupravljač biti izvor informacija, njihov kreator i transformator, transfer i njihov recipijent! Marx je, dakle, isticao pravo svakoga da iskaže svoje misli, jer je u borbi mišljenja vidio induktivno kondenziranje i kristaliziranje javnog mnijenja koje je od opće koristi. U tom smislu valja shvatiti Marxovo često korištenje termina »narodna štampa«, kao i njegovo shvaćanje da su novine izraz općeg mentaliteta naroda u vezi s čim je i njegova poznata krilatica: »Svaki narod ima novine kakve zaslužuje!« proistekla iz Marxove oštre kritike reakcionarnog belgijskog društva i njegove štampe.

Marx je iza sebe ostavio čak 10.000 šlajfni novinarskih radova, odnosno od kompletnih 46 tomova Marxovih i Engelsovih djela dvadeset su novinarski, i od tih dvadeset dvije trećine su Marxovi, što iznosi 860 objavljenih novinarskih radova. Prema tome, gotovo da je polovica svega što je Marx napisao bilo žurnalističkog karaktera, pa je tim vrednije pažnje djelo Jopisa Biškupa.

Kao novinar Marx je bio rado čitan jer je pisao briljantno koristeći svoje ogromno obrazovanje koje je još iz djetinjstva sticao. Tako je on, čak i u onim žanrovima u kojima to danas nije uobičajeno, citirao umjetnička djela, te je, na primjer, vijest o izbijanju francuske revolucije počeo citatom iz jednog literarnog djela: »Mrtvaci jašu brzo«. O profilu Marxa novinara govori nam i portret koji je 20. februara 1843. godine »Mannheimer Abendzeitung« posvetio Marxu kao uredniku »Rajnskih novina«:

»Dr Marx je, u stvari, onaj redaktor koji je listu dao osobenu boju, on je prijatelj Bruna Bauera, s kojim je ranije u Bonu htio da izdaje jedan filozofsko-teološki časopis, koji je trebao stajati na stajalištu Bauerove kritike Evanđelja i da nosi naslov »Archiv des Atheismus«. Od Marxa su još prije njegova pristupa redakciji poticali: napisi o šestoj rajnskoj skupštini, jedan napis o slobodi štampe, drugi o zakonu protiv drvokradica. Čitaoci ovih podužih članaka se još sasvim dobro sjećaju oštrog, prodornog uma, zaista divljenja dostojne dijalektike kojom se autor upravo udubljivao u šuplje izjave poslanika, a onda ih iznutra uništavao; nije se često viđao kritički um u takvoj razornoj virtuoznosti, nikad on nije sjajnije pokazao svoju mržnju prema takozvanom pozitivnom, koje je uhvatio u svoje vlastite mreže i zgnječio.« Ovome portretu Marxa novinara ne treba komentara!

Marx je stvorio i nekoliko novih žurnalističkih žanrova, i to: članak s analitičkim instrumentarijem, polemiku, kraću bilješku, te analitički i kritički komentar. Dok se Friedrich Engels oprobao i na putopisu i putopisnoj reportaži, Karl Marx za te žanrove, izgleda, nije imao vremena i nije mario.

Budući da je Marx svoje shvaćanje novinarstva u svom višegodišnjem novinarskom pozivu i ostvarivao, njegovi su novinarski članci posebno značajni za one koji se teorijski ili praktički posvećuju novinarstvu.

Dr Josip Biškup je svojoj knjizi *Karl Marx novinar* dodao kao »Priloge« i opširan bibliografski instrumentarij neophodan svima koji žele ozbiljnije i dublje ući u Marxovo novinarstvo. Tu je, prije svega, pedantan kronologijski popis Marxovih novinarskih članaka objavljenih od 1842. do 1878. godine, sa potpunom adresom objavljivanja, zatim popis literature važne za studij Marxova novinarstva i, konačno, veoma iscrpne bilješke koje upotpunjuju i potpomažu razumijevanje teksta.

Sve u svemu, knjiga dra[illegible]n Biškupa je vrijedna upo[illegible]a marksističke literature i [illegible]re o Karlu Marxu i op[illegible]ju i sa mnogo razloga [illegible] preporučiti svakoj našoj [illegible]nici.

Vera Steinb[illegible]r

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

11
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se! YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 11

Marks, marksizam i savremeni svet

Aleksandar Grličkov
Marksistička misao danas 1533

Elmar Altvater
Dvostruki karakter krize svetskog kapitalističkog sistema 1545

Ernest Mandel
Ekonomska kriza savremenog kapitalizma 1564

Istvan Balogh — Tibor Halai
Dostignuća i protivrečnosti socijalističkog društva 1588

Članci i rasprave

Dušan Pirec
Refleksije o krizi u svetu, novom međunarodnom ekonomskom poretku i nesvrstanosti 1601

Aleksandar M. Vacić
Činioci odstupanja razvoja Jugoslavije od socijalističke samoupravne robne privrede 1619

Vladimir Milanović
Čovek i savremena kriza 1635

Osvrti

Franjo Štiblar
Studij prava u svijetu i kod nas 1650

Prikazi 1664

Digitized by Google

Содержание

Маркс, марксизм и современный мир

Александр Грличков
Марксистская мысль сегодня 1533

Эльмар Альтватер
Двоякий характер кризиса мировой капиталистической системы 1545

Эрнест Мандель
Экономический кризис современного капитализма 1564

Иштван Балог — Тибор Халаи
Достижения и противоречия социалистического общества 1588

Статьи и научные работы

Душан Пирец
Рефлексии о кризисе в мире, о новой международной экономической системе и неприсоединении 1601

Александр М. Вацич
Факторы уклонения развития Югославии от социалистического самоуправляемого товарного хозяйства 1619

Владимир Милянович
Человек и современный кризис 1635

Обзоры

Франъо Штиблар
Система изучения юридических наук в мире и у нас 1650

Рецензии 1664

Contents

Marx, Marxism and the Present-day World

Aleksandar Grličkov
Marxian Thought Today 1533

Elmar Altvater
The Dual Character of the Crisis in the World's Capitalist System 1545

Ernest Mandel
The Economic Crisis in Contemporary Capitalism 1564

Istvan Balogh — Tibor Halai
Achievements and Contradictions in Socialist Society 1588

Articles and Disquisitions

Dušan Pirec
Reflections on the Crisis in the World, the Economic Order and Nonalignment 1601

Aleksandar M. Vacić
Factors of Digression from Socialist Self-managing Commodity Economy in the Development of Yugoslavia 1619

Vladimir Milanović
Man and the Contemporary Crisis 1635

Surveys

Franjo Štiblar
A Study of Law in the World and in Our Country 1650

Reviews 1664

Digitized by Google

Marks, marksizam i savremeni svet

Aleksandar Grličkov

Marksistička misao danas*

Ove godine smo se okupili da bismo raspravljali o temi »Marks, marksizam i savremeni svet«. Savet Međunarodne tribine se odlučio za ovu temu ne samo zato da bi obeležio 100-godišnjicu Marksove smrti, već i da bi se, u granicama raspoloživog vremena, ostvarila razmena mišljenja o sadašnjim prilikama u svetu, njegovim kontroverzama i dilemama, kao i o mogućnostima u razvoju istorijskog procesa socijalizma.

Verujem da ćete se složiti sa mnom u tome da nam nije potrebno, ovde i danas, da sami sebe uveravamo da je marksizam, i pored svojih unutrašnjih protivrečja i kontroverzi, najutemeljenija i najrasprostranjenija savremena naučna misao i teorija radikalnog menjanja postojećeg sveta u pravcu socijalizma; da branimo marksizam od onih koji ga identifikuju sa nekim aspektima političke prakse ranih socijalizama, a takođe i da ga branimo i odbranimo od onih koji marksističku misao obezvređuju sa antikomunističkih pozicija, nastojeći da dokažu da se od nje više ne može očekivati doprinos za razrešavanje klasnih i civilizacijskih protivrečnosti savremenog sveta.

Naš je zadatak da što dublje prodremo u anatomiju savremenog sveta, njegovih materijalnih, društvenih i subjektivnih

* Uvodno izlaganje na okruglom stolu Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, održanom u Cavtatu od 24. do 28. oktobra 1983. godine.

Digitized by Google

potencijala, njegovih protivrečnosti i uslovljenosti. Takođe da sa što dubljom marksističkom analizom otkrijemo moguće i verovatne potencijale socijalizma koji se već potvrđuje u praksi kao svetsko-istorijski proces, da razmotrimo i stanje u samom marksizmu, njegova današnja protivrečja i dileme. Za takav nam prilaz daje osnovu i veći broj priloga koje smo dobili za ovaj okrugli sto.

Dozvolite mi da, u veoma kratkim naznakama, dam svoje viđenje nekih od pomenutih pitanja, koje, razume se, podleže našim raspravama.

Savremeni svet pruža haotičnu sliku krajnje protivrečnih i nepredvidljivih zbivanja, paradoksalnih, pa i iracionalnih pojava. U takvom svetu ponekad kao da iščezavaju temeljne osnove za tumačenje porekla, tendencija, zakonitosti, sadržaja i smisla pojedinih društvenih zbivanja — za razlikovanje nosilaca konzervativnih i reakcionarnih od progresivnih i revolucionarnih pravaca zbivanja, za prepoznavanje uslovâ i činilaca savremenih istorijskih tendencija i njihovih zakonitosti, istorijskih tendencija koje su u toku, kao i za predviđanje njihovih ishoda.

Izgleda kao da ekonomska, socijalno-politička, ideološka i civilizacijska kriza, koja je zahvatila ceo svet, ne može biti objašnjena u kontinuitetu teorijsko-kritičkog mišljenja, dijalektičke analize istorijskih protivrečja kapitalističkog načina proizvodnje i klasne borbe i da se progresivno rešenje te krize ne može predvideti u okviru sukoba između kapitalizma na izmaku i socijalizma-komunizma kao pozitivnog, revolucionarnog odgovora na protivrečja koja su izazvala krizu, a koja su nerešiva unutar savremenih klasnih društava.

Nekim istraživačima, naučnicima i misliocima, koji ne mogu da proniknu do unutrašnje anatomije i dijalektike savremenog razdoblja, čini se da je marksizam, a time i socijalizam-komunizam, kao istorijski pokret i proces i kao perspektiva razrešenja protivrečja epohe, doveden u pitanje. Posle stoleća borbe za socijalizam i posle iskustava te borbe, današnja kontroverzna, duboko protivrečna slika svetskih zbivanja dezorijentiše mnoge umove i nameće im pitanje: da li je socijalistička revolucija istorijska realnost, zbiljski proces korenitog i progresivnog preobražaja sveta, ili je ona samo ideološki izraz nekih nerealnih želja i očekivanja? Ponovo se postavlja pitanje da li se uopšte zna šta je socijalizam ili šta bi mogao biti?

Kada nema adekvatnih odgovora na ta pitanja, onda se saznanje realnih zbivanja i osmišljavanje postojećih razvojnih tendencija zamenjuje jednostranim i jednosmernim ideološkim shemama, a praktična orijentacija i delovanje se zasnivaju na pragmatičnim, ponekad i na čisto proizvoljnim uvidima i ocenama. Takva dvostruka (ideološka i politička) simplifikacija osujećuje neophodnu dublju spoznaju društveno-istorijskog zbivanja, jer smanjuje teorijsko-kritičku sposobnost učesnikâ tih događaja, koji bi inače mogli biti subjekti revolucionarne svesti

Digitized by Google

i prakse. A sve to umanjuje pokretačku snagu teorije i ideje socijalističke revolucije.

Iza duboko protivrečne, sumorne, pa i »zbunjujuće« slike sveta zbivaju se dalekosežne promene. Formira se nov, kvalitativno promenjen globalni sklop objektivnih pretpostavki, potencijalnih subjektivnih snaga i tendencija socijalnih revolucija. Kao što je to uvek bilo u prelomnim istorijskim razdobljima, saznanje novih mogućnosti i ostvarivanje novih puteva i perspektiva zahteva novo osmišljavanje prošlog i sadašnjeg razdoblja.

Nije, razume se, ovo prilika da se dublje proniče u sadržaj osnovnih karakteristika koje određuju društveno-političke, ekonomske, idejne i druge procese i kontroverze savremenog sveta. To nije ni moguće. Dozvolite mi, ipak, da samo u osnovnim crtama skiciram neke opšte uslove koje smatram da su od značaja za sadašnjost i budućnost.

Tri istovremene revolucije, tri strane jedinstvenog revolucionarnog procesa, određuju danas opšte društvene uslove u svetu. Narodnooslobodilačka, socijalistička i naučno-tehnološka revolucija presudno utiču i oblikuju sve važnije promene i razvojne tendencije u načinu života ljudi. U osnovnoj istorijskoj perspektivi one su konvergentne, a u konkretnim uslovima mogu se naći i u međusobnom konfliktu. Tehnološkom prevlašću nastoji se često zadržati ili uspostaviti dominacija na štetu socijalnih i nacionalnih interesa narodâ. U ime socijalne revolucije nekad se guši nezavisnost i nacionalna individualnost. Međutim, ni jedan od ova tri procesa ne može negirati ostale a da ujedno ne dovodi u pitanje i sebe. Oni se samo kao celina oblikuju u revolucionarno menjanje sveta, a bez njihovog međusobnog dijalektičkog prožimanja vode u konfliktna stanja i udaljavaju svet od postuliranih progresivnih preobražaja i težnji. Neostvarljivi su ideali socijalističkog društva ako se u punoj meri ne apsorbuju dostignuća nauke i tehnike i ako se ona ne stave u službu humanističkih ciljeva, to jest interesâ radnog čoveka i narodâ. Naučno-tehnološka revolucija ne bi bila pokretač materijalnog razvoja ako je ne bi pratile promene u odnosima i socijalno-klasnoj strukturi društva. Istinskog nacionalnog oslobođenja, opet, ne može biti bez socijalne i ekonomske emancipacije.

Produbljivanje krize savremenog kapitalizma jedna je od najvažnijih osobenosti sadašnjih istorijskih uslova i društvenog razvoja. Naučno-tehnološka revolucija nastala je na velikim tekovinama znanja i imaginacije, ali su svi njeni rezultati pripali razvijenom svetu, jer je on bio u stanju da ih prvi i koristi. Ona je u prvi mah ojačala reprodukcionu sposobnost kapitala. Činilo se da kapitalizam, zahvaljujući tehnološkoj revoluciji, može produžiti svoj vek. Pokazalo se, međutim, da je neviđen rast materijalnih proizvodnih snaga zaoštrio stare i otvorio nove protivrečnosti kapitalističkog sistema. Buran uspon proizvodnje i sa tim povezani porast potrošnje izazivaju socijalne konflikte

Digitized by Google

širih razmera. Pored radničke klase, najamni odnos se širi i na druge društvene grupe, na delove inteligencije i administracije. Kapitalizam je još sposoban za materijalnu reprodukciju, ali je sve manje u stanju da reprodukuje proizvodne odnose na kojima je izrastao. Razume se da današnja društvena kriza kapitalizma ne može biti identifikovana s njegovim neposrednim nestajanjem sa svetske političke scene. Istorija radničkog pokreta upozorava nas da se u ovakvim prilikama treba uzdržavati od prenagljenih i dobro poznatih »otpisivanja« ili »sahranjivanja« postojećeg klasnog poretka, to jest od proglašavanja tekuće krize za »konačnu« ili poslednju. Moj je utisak da još nije vreme za »odbrojavanje poslednjih dana«.

Drugo strategijsko područje marksističke analize koje postaje sve urgentnije predstavljaju pitanja razvoja ranih socijalizama i ostvarivanja socijalističkih revolucija.

Da bi zbilja bio učinjen iskorak ka spoznaji mogućnosti zrelijeg, svim ljudskim vrednostima bogatijeg socijalizma, socijalizma koji bi bio putokaz za izlazak iz svetske krize, moraju biti ispunjena bar dva uslova. Prvo, sve što se dogodilo s praksom i ideologijom ranih socijalizama i pokreta koji su težili socijalizmu u proteklom stoleću treba da bude podvrgnuto kritičkoj analizi, i to na nivou teorijsko-istorijskog mišljenja koje ne pada ispod ravni Marksove (i drugih mislilaca radničkog pokreta) kritike građanskog društva, već se s te ravni podiže ka složenijoj problematici istorijskog nastajanja socijalizma. Drugo, da se današnje mogućnosti socijalizma i putevi borbe za socijalizam u savremenom svetu istraže na osnovu rezultatâ takve kritičke analize istorijskog iskustva. To istraživanje treba, svakako, da se oslobodi dvostrukog ideološkog nanosa: ideološkog taloga koji je proizvodio i proizvodi kapitalizam, a čiji je smisao da prikriva zbiljske mogućnosti drukčijeg načina proizvodnje života, kao i ideologije koju je emanirala podržavljena i svaka druga u dosadašnjem istorijskom procesu ograničena praksa ranih socijalizama.

Zbog toga je danas više nego neophodno da se, uporedo sa kritikom građanskog društva, razvija i produbljena kritika — na nivou Marksove kritičke svesti — razvoja ranih socijalizama. To je nužno stoga jer je stvarnost razvoja ranih socijalizama, s jedne strane, ubedljivo pokazala da dogmatska svest, sprečavajući kritiku razvoja ovih društava, nije otvarala prostor za teorijsko osmišljavanje ciljeva i sredstava socijalizma i konkretnih unutrašnjih i međunarodnih uslova i mogućnosti za njihovo ostvarivanje u društvima u kojima su započele socijalističke revolucije, a, s druge strane, da je ta ista svest, takođe, osujećivala dublje poniranje u anatomiju svetskog socijalističkog procesa u veoma heterogenim uslovima njegovog razvoja u pojedinim zemljama, regionima i u svetu u celini.

Razvoj ranih socijalističkih društava, njihovi uspesi, neuspesi, protivrečja i vidici njihovog rešavanja, na jedan ili drugi

Digitized by Google

način, pogađaju socijalističke snage širom sveta nezavisno od njihove ideološke orijentacije. Zbog toga je i veliko interesovanje za teorijsko, ideološko i političko promišljanje, a i za propitivanje stvarnosti u razvoju ovih društava. U tome je kritička svest sve angažovanija, strastvenija, kako kod onih koji se nalaze nasuprot ciljevima i idealima socijalizma-komunizma tako i, još više, kod političkih snaga i pojedinaca koji su svoj život, svoje političke i moralne ciljeve vezali za njih.

Svetska kriza kojom su takođe zahvaćena i sva socijalistička društva počela je da produbljuje i zaoštrava njihova protivrečja, pa je i ona doprinela da ona isplutaju na površinu života i da se ponovo traga za uzrocima i mogućim vidicima njihovog rešavanja. Pri tome se obnavljaju neki stari problemi, a često se izlaz iz današnjih kriznih situacija, koje u sebi nose tako mnogo novog, traži u starim teorijskim konstrukcijama. Kritička svest, marksistička i socijalistička misao u svetu, iznova se vraća dosadašnjem istorijskom razvoju u celini — njegovim teorijskim, ideološkim i političkim sadržajima. Zapravo, ona traga za genezom onoga što danas vidimo kao socijalizam u odnosu na proklamovane socijalističke ciljeve i ideale. U strategijskom smislu, propitivanja nastoje da utvrde da li je moguć izlazak iz krize u okviru postojećih političkih i ekonomskih sistema i njihovog usavršavanja ili su nužne i moguće promene na osnovu novih teorijskih, ideoloških i političkih spoznaja na osnovu kojih bi se oblikovala nova etapa u razvoju socijalizma.

Istorijski trenutak neumoljivo zahteva odgovore koji će biti na tragu ciljeva i ideala socijalizma-komunizma. Prema tome, strategijska rešenja se traže ne samo za ekonomsku krizu i puteve njenog prevladavanja, već i za sva temeljna društveno-ekonomska, politička, idejna, ideološka, moralna i druga pitanja koja uznemiravaju savremeni socijalizam. Tu je reč, pre svega, o odgovorima koji ne samo što su od značaja za sadašnjost i budućnost samih ranih socijalističkih društava, već i za celinu svetskog procesa socijalizma. S obzirom na to da je socijalizam prelazni period i da se njegov opstanak ne zasniva na ekonomskim zakonitostima koje su imanentne njegovom biću, da on, dakle, ne poseduje moć samoreprodukcije — osnovna pitanja glase: kako i kakvim konkretnim političkim i ekonomskim sistemima obezbediti dalji dinamičan razvitak materijalnih proizvodnih snaga (koji je u mnogima od njih prvi put u zabrinjavajućem usporavanju) na osnovama intenzivnijeg načina privređivanja i kako da se deo ranih socijalističkih zemalja, koje su industrijski razvijene, efikasnije uključi u naučno-tehnološku revoluciju kako bi ona u buduće, u mnogo većoj meri, delovala kao faktor u razvoju socijalizma-komunizma, a ne kao faktor daljeg jačanja kapitalizma? Reč je o problemu — kako uspostaviti dijalektiku između daljeg ubrzanog razvoja materijalnih proizvodnih snaga, a jednovremeno, i uporedo s tim, napuštati zatečeni način proizvodnje, zasnovan na eksploataciji i odvoje-

Digitized by Google

nosti rada od sredstava i rezultatâ rada, znači, kako stvarati i stvoriti takav konkretan politički i ekonomski sistem koji će otvoriti puteve postupnog, u istorijskom i konkretnom smislu, oslobađanja rada i oblikovanja društva slobodne asocijacije proizvođača? Kako oblikovati politički i ekonomski sistem koji bi bio u stanju da u socijalizmu obezbedi ljudske slobode i demokratiju koje je radnička klasa već izborila u svojoj vekovnoj klasnoj borbi u građanskom društvu? I, dalje, kako ukidati razne limite koje je građansko društvo postavilo daljem stvarnom svestranom razvoju ljudskih sloboda i demokratije, kako bi ove slobode i demokratska prava doista ispunili sve oblasti čovekovog bitisanja, uključujući, naravno, na prvom mestu sam društveno-ekonomski (produkcioni) odnos? Jer socijalizam se kao stvarno radikalna istorijska alternativa može potvrditi samo u onoj meri u kojoj stalno proširuje civilizacijske okvire i horizonte demokratije i slobode. Imajući u vidu konkretno-istorijsku situaciju i iskustva novije istorije socijalizma, neodoljivo nam se nameće pitanje o tome kako izbeći to da vodeća i vladajuća politička partija u zemljama koje su pošle putem socijalizma postepeno, ali gotovo nezadrživo i neodoljivo gubi svojstva revolucionarnog pokreta, što se dešava u kontekstu njenog sraščivanja sa aparatom vlasti, pri čemu ona dobija sve izrazitija svojstva partije poretka. To je nesumnjivo izraz istorijske involucije u kojoj partija-pokret, partija pokreta redukuje svoju istorijsku misiju i ulogu na partiju čuvara (postojećeg) poretka, u praksi narušava svoju dijalektičku povezanost sa sopstvenom radničkom klasom i ostalim radnim klasama i socijalnim slojevima, narušava delatnu povezanost i sa sopstvenim članstvom, što je inače sklonost svih klasičnih političkih partija, nezavisno od njihove ideološke orijentacije? Ne manji teorijski i istorijski značaj ima i pitanje: kako će se i u kojim institucionalnim uslovima oblikovati društvena svest koja će podupirati autentične socijalističke ciljeve i prevladavati koliziju između proklamovanog i stvarnog, što se javlja kao bitan moralno-politički problem savremenih socijalizama? To nisu i jedina pitanja. Postoje i druga od ne manjeg strategijskog značaja. Međutim, ovde nudimo neka od njih koja smatramo bitnim.

Teorijska involucija u pristupu socijalizmu dogodila se ne samo u okviru onih dogmatizovanih socijalno-političkih i ideoloških struktura koje objektivno usporavaju i koče proces socijalizma, već se to u velikoj meri ponovilo i u teorijskom i političkom mišljenju oponenata tim dogmatskim strukturama. Za mnoge među njima karakteristično je da sa teorijski i politički suprotnih pozicija prilaze stvarnosti ranih socijalizama, ne propitujući njihovu praksu i polazeći od teorijsko-istorijske misli formirane u kritici građanskog društva (to jest od Marksa i marksizma). Za to oponentsko mišljenje kritičarâ ranih socijalističkih društava karakteristično je da se javlja u pukom kontemplativnom odnosu i u obliku apstraktnog osporavanja samih ranih

Digitized by Google

socijalizama. Ta se kritika ne oslanja na istorijske uslove rađanja ranih socijalističkih društava, ne otkriva uzroke teorijsko-idejnih i praktičnih stranputica, a formiranu praksu identifikuje sa samom iznovnom idejom, teorijskom baštinom. I to je jedan od oblika sputavanja razvoja teorijsko-kritičke misli koja bi preko kritike prakse u ranim socijalističkim društvima otvarala perspektive i njima samima i procesu socijalizma u svetu.

Mnogobrojni su problemi sa kojima se susreće marksizam sa samim sobom, u procesu suočavanja Marksove i uopšte marksističke misli sa svetsko-istorijskom praksom u toku poslednjih sto godina. Marksizam je nastao i razvijao se kao sinteza mnoštva istorijski uslovljenih interpretacija Marksove misli i saznanja što su posredstvom tih intepretacija teorijski izražavala iskustva pojedinačnih klasnih i revolucionarnih borbi, odnosno teorijski oblikovala rezultate istraživanja uvek različitih konkretno-istorijskih situacija. Marksizam se u svom jednovekovnom razvitku, kao što je poznato, kretao između vrednih i temeljnih istraživanja koja su donela mnoge značajne doprinose Marksovoj teoriji, s jedne, i pozitivističke i scijentističke okoštalosti, s druge strane. Između duhovnog prožimanja i sinteze sa revolucijom i intelektualnog oportunizma apologije konkretne istorijske, socijalne i političke prakse; između kritičke revolucionarne misli sa humanističkim emancipatorskim sadržajima i intencijama i puke ideologije, čiji je smisao ideološko opravdanje (legitimacija) etatističko-birokratske prakse ranih socijalizama i, s tim u vezi, represivna ideološka indoktrinacija svih onih koji su na ovaj ili onaj način bili zahvaćeni tom praksom, znači i dogmatiziranja i kanoniziranja marksističkih teorijskih sadržaja kao pravila i dogme veronauke. Loša ontologizacija dijalektike zamenjivala je živu dijalektiku istorijske prakse, ali i obrnuto.

Nepomirljiva borba starog i novog u današnjem svetu donosi nove izazove marksističkoj misli. Novi fenomeni znatno proširuju predmet marksističkih analiza zahtevajući i promišljanje i dalje razvijanje klasičnog marksističkog kategorijalnog aparata. Upravo zato možemo danas reći da je Marksova misao u ovih proteklih sto godina bila, a i danas je, živa onoliko koliko su marksisti bili spremni i sposobni da se suoče sa novim istorijskim izazovima ljudske prakse, sa gorućim problemima, izazovima i iskušenjima, pre svega sa procesima svetsko-istorijskog procesa socijalizma.

Razume se, nije mi namera, a nisam ni u mogućnosti da ovom prilikom obrađujem sve teorijske probleme marksizma danas. Ovde i ovom prilikom hteo bih da poklonim više pažnje problemima krize, a takođe i problemima pluralizacije marksizma.

Na svom putu do istorijskog ozbiljenja, u prerastanju od tumača sveta u aktera i sudionika njegovog menjanja, marksizam nije uvek za sobom ocrtavao uzlaznu liniju. Empirijski se može

Digitized by Google

dokazivati da njegova teorijska supstanca nije uvek proklijavala u revolucionarnu praksu, dakle, u jedan socijalno-politički ambijent sa mogućnostima oslobođenja čoveka. Mnogi teoretičari (i oni marksističke provenijencije) tvrde da je marksizam zapao čak u krizu i da više nije ili da je sve manje u stanju da daje odgovore na pitanja koja nameće savremeni svet i razvoj procesa socijalizma u njemu.

Da li su te tvrdnje tačne? Jesu li insuficijencije koje su povremeno zahvatale radnički pokret i njegovu teoriju toliko velike da se mogu rigorozno okvalifikovati kao krize ili se radi o fenomenima koji su nastali odslikavanjem marksizma kroz ideološko-propagandnu dioptriju razvijenog građanskog društva? Ako odbacimo propagandističku fatamorganu, koja atakuje spolja, ostaje legitimno pitanje: da li marksizam u svojoj strukturi sadrži elemente koji, pod uticajem socijalno-istorijskih ili saznajnih agenasa, mogu da naruše njegovu koherentnost — dakle, da li postoje imanentni razlozi koji ga mogu uvući ili su ga već uvukli u krizno stanje?

Pre nego što pokušamo da skiciramo odgovor na prethodno pitanje neophodna je napomena koja će uneti izvesno razgraničenje u shvatanju pojma kriza. U mehanističkom tumačenju, prihvaćenom i u zdravorazumskom poimanju, kriza najčešće biva shvaćena kao početak kraja postojanja, nagoveštenje sindroma smrti ili kao sam »zalet u smrt«. U takvoj semiotici svako pokretanje problema krize marksizma bivalo je interpretirano kao predskazanje njegove bolesti i nagoveštaj njegovog kraja. Zato one političke snage u radničkom pokretu koje su svoje shvatanje marksizma redukovale na njegovu mehanističku predistoriju i koje su od njega htele da naprave samo instrument za uterivanje društva i ljudi u komunizam nisu bile naklonjene problematizovanju tog aspekta. Nasuprot tome, dovođenje pojma krize u epistemološke koordinate, dakle, njegovo podvođenje pod saznajno tumačenje, otkriva apogej njegovog značenja. Onda kriza postaje kategorija kretanja, deonica vremena (društva i sveta), impuls procesa i način postojanja i menjanja, ili nadgradnje, saznajnog procesa izraženog u sopstvenim osnovnim misaonim koordinatama. Otuda se u krizi, saznajnoj ili socijalno-političkoj, u zgusnutom stanju iskazuju problemi socijalizma. Ona je nagoveštaj novog fakticiteta i označava vitalnost i potencije novog u misaonom procesu.

Ako marksizam, kao što je primetio Altiser, nije samo »nova filozofija«, već »nova praksa filozofije«, koja totalitet ljudske prakse uzdiže na nivo samopropitivanja i samoosvešćivanja i revolucionisanja, onda on svojom unutrašnjom logikom filozofsku upitnost može usmeriti i na vlastito biće, koje isplutava kroz konkretno-istorijske situacije i, dabome, biva određeno i njihovim ograničenjima.

Deo nesporazuma koji prate marksizam pojavio se još u vreme njegovog nastajanja. Oblikujući se kao delatna teorija, sa

Digitized by Google

intencijom da menja svest, marksizam je, da bi mogao da realizuje svoj kopernikanski projekt, trebalo da izvrši demistifikaciju dotadašnjeg načina života, da se konstituiše kao naučna kritika ljudske predistorije — kako je Marks običavao da označi klasna društva. S druge strane, da bi bio delatan, da bi ostvario projekt po meri vlastite teorije, marksizam je trebalo da postane dominantna svest onih slojeva društva kojima je bio adresovan (pre svega, radničke klase) i od kojih je očekivao da budu akteri oblikovanja novog sveta. U tom susretanju, kada je nauka postajala društvena svest, u socijalnoj disperziji, ona je bila nužno redukovana, a takođe poprimala i naslage segmenata svesti socijalno-kulturnog ambijenta u kome je bila rasađivana. U procesu prisvajanja marksizma od ljudi on je postajao, kako se to kaže, njihova svojina, dakle, ideologija. Postajući ideologijom, marksizam je nužno menjao prvobitno agregatno stanje. U njemu je atrofirala, pre svega, kritička supstanca; samopropitivanje biva supstituisano verovanjem. Ideologizacija marksizma ne teži toliko proturanju lažne slike stvarnosti koliko se krije iza potvrđivanja, pa i apoteoze jedne stvarnosti. Ova ideološka erozija njega dvostruko hendikepira. Na saznajnom planu on postaje neotporan i nepodložan u odnosu na nova dostignuća i savremena saznanja nauke, a na društvenom planu ostaje zatvoren za nove socijalne energije društvenih grupa koje osnivači naučnog socijalizma nisu predviđali kao moguće subjekte revolucionarnih društvenih promena.

To se naročito primećuje u društvima ranih socijalizama u kojima je hipertrofirana država zagušila socijalistički pokret unutar funkcije poretka.

Iz te tendencije nastaju u istoriji socijalizma i takve krize marksizma koje su dovodile u pitanje njegov konkretno-istorijski kontinuitet, dovodeći pri tom u pitanje i samu ideju socijalizma. Reč je, razume se, o staljinističkoj eroziji socijalizma, kada je institucija države sa svojim, pre svega, represivnim atributima, ugrađena u temelje, okosnicu socijalizma.

Razvoj i teorijski ishod marksizma je u tesnoj vezi sa njegovim spoznajnim mogućnostima. Središnje kategorije pojmovnog aparata on je formulisao u procesu kritike građanskog društva na evropskoj tradiciji. Međutim, u poslednjih sto godina svet se toliko izmenio da ga prvobitna epistemologija marksizma ne može obuhvatiti. Sadržaj društvenih procesa, istorijsko uspostavljanje socijalizma, antikolonijalna i naučno-tehnološka revolucija pred marksističku teoriju postavljaju nove izazove koje ona objektivno ne može da razreši u okviru starih kategorija.

Nova iskustva proširuju predmet istraživanja, ali u isto vreme menjaju i idejno-teorijski ugao posmatranja društva. Intelektualni angažman bio je usmeren, u prvom redu, na razgrađivanje i oslobađanje marksizma od »zvaničnih« interpretacija. Misaone snage marksizma tragale su, svaka za sebe, za sopstvenim

Digitized by Google

identitetom i u istraživačke rezultate ugrađivale atribute vlastite konkretne situacije, tradicije i kulture. Sve je to dovelo do pluralizacije marksizma. Prvobitno jedinstveno jegro biće razasuto na civilizacijske krugove i oni će se pojavljivati kao atributi koji određuju posebnost marksizma. U tom smislu razlikovaće se, na primer, »istočni«, »zapadni« i marksizam »trećeg sveta«. Koliko je to umnožavanje teorijske matrice marksizma određeno novim istorijskim iskustvom i naučnim razlozima, toliko u sebi nosi odgovor na zahtev političkih snaga koje su svoju društvenu promociju gradile na adaptaciji za konkretnu političku situaciju Marksovog učenja. Dakle, multiplikacija marksizma bivala je motivisana i ideološkim premisama, koje su nužno taložile svoje naslage i u teorijskim izvođenjima.

Taj praktično-politički sindrom sužavao je, čak i dovodio u pitanje univerzalnost Marksove teorije. Prethodno pomenuta tri bloka svesti (»istočni« i »zapadni« marksizam i marksizam »trećeg sveta«) dalje su se razlagali na sitnije entitete i u žargonu odnosne terminologije susrećemo: sovjetski, kineski, poljski, italijanski, jugoslovenski itd. marksizam. Svaki je od njih hteo da ima »svog« Marksa i da on bude pokriće za svakodnevnu političku akciju. Izvođenje do kraja ovakve relativizacije razvenčava naučnu teoriju socijalizma od univerzalne supstance, a njegovu metodologiju i pojmovno-kategorijalni sistem proizvodi u metodiku dnevne politike.

Zato dilemu »jedan ili više marksizama« smatramo intelektualnom zamkom koja ga može nasukati u plićaku dnevne politike. Marksova misao je višeznačna i sa otvorenim opcijama za najnovija saznanja i humane vrednosti. Otuda, umesto ishitrene dileme »jedan ili više marksizama«, skloni smo *jednom otvorenom marksizmu*, koji će biti u stanju da objašnjava svetsko-istorijska zbivanja i u njima razvoj istorijskog procesa socijalizma. Ali on tada, umesto na ideološkom, biva utemeljen na saznajnom pluralitetu koji će uvažavati nova naučna iskustva i njihovu argumentaciju, izražavati i omogućavati uporedo postojanje različitih struja u njemu samom.

U tom slučaju moraju se menjati i neke stare i usvojiti nove navike. Verifikacija naučnih stavova tada se ne vrši u nekakvim oficijelnim i ovlašćenim političkim i ideološkim centrima moći, već se njihova teorijska zasnovanost testira u naučnim suočavanjima i dijalozima. Suočavanjem stavova i istraživačkih postupaka u misaono stanište marksizma ulazi jedna, ako ne posve, a ono u mnogo čemu drugačija sintaksa prosuđivanja koja — razbijajući gluhi razgovor sa samim slobom — stiče sva prava da »rezultate rada« uma podvodi pod naučnu sumnju ili da traži njihovo obrazloženje. Ta nova varijabla postaje dodatni izvor energije, novi motiv za proširivanje područja saznajnog interesa. Treba li sada reći da ponavljanjem merenja iznalazimo tačniju meru stvarima, da skraćujemo noge uvek mogućim zabludama, približavajući se stanju objektivnosti, a ne da se nalazimo u Pro-

Digitized by Google

krustovoj postelji? Kroz dijalog marksizam doživljava svojevrsnu katarzu, pročišćavanje od ideoloških naslaga i taloga svakodnevnice, dolazeći sve bliže svojoj autentičnosti.

Na kraju, treba li izgovoriti ono što je očevidno? Kontroverze savremenog sveta su pred marksističke mislioce postavile iznova zadatak da odgovore na pitanje koliko je savremeni marksizam produktivan i sposoban da otkriva i rasvetljava zakonite tendencije epohe u kojoj živimo? Može li da spozna duboku svetsku krizu? Koliko je sposoban da sam propituje alternativu koju je ponudio, da otkriva njene mogućnosti i put prevazilaženja savremenih protivrečnosti i krize na trasi dubljeg utemeljivanja razvoja istorijskog procesa socijalizma?

Marksizam je postao oslonac teorijske svesti socijalizma kao pokreta, on je sve više fundamentalna komponenta društvene svesti uopšte, ali protivrečnosti istorije i savremenosti pred njega još uvek postavljaju i nove nepoznanice. Dosadašnji odgovori su objektivno ograničeni. To smo danas u situaciji da vidimo. Nužno je, dakle, kroz međusobni i tolerantni, što ne znači i nesuprotstavljeni dijalog, preispitivanje marksističke teorije i prakse, novi dijalog sa istorijom i u istoriji, da se njeni rezultati ne bi izgubili pred mimikrijom njenih tendencija i pred konzervativizmom grčevitog držanja za apsolutnost sadašnjosti.

Moramo u savremena svetska zbivanja utemeljiti potrebu dijaloga. Dužni smo da utemeljimo stanovište da je teorijski dijalog u širokom dijapazonu socijalističke misli od bitnog značaja za sudbinu i perspektivu socijalizma, da su socijalni i politički subjekti socijalizma širom sveta pozvani i dužni da podrže i omoguće teorijski dijalog, da ih sadašnja istorijska situacija stavlja na probu i dovodi u pitanje njihovu opredeljenost za socijalizam ako nisu kadri da doprinesu takvom dijalogu.

Različite klase, socijalne i političke snage angažovane za socijalizam nalaze se u različitom položaju unutar svetske celine protivrečja socijalizma, različito sagledavaju tu celinu i put razrešenja tih protivrečja. Njihova sposobnost da u neophodnoj meri saglasno i solidarno deluju — bitno zavisi od njihove sposobnosti da produbljenom teorijskom spoznajom sveta, uzajamnom kritikom parcijalnih uvida i pozicija, produktivnim teorijskim dijalogom brže stižu do spoznaje celine protivrečja društveno-istorijske prakse i da se osposobe za iznalaženje načinâ za njihovo razrešavanje. Niko ne može ni socijalno, ni politički, ni ideološki i kulturno da izađe iz parcijalne pozicije bez razvijenog teorijsko-kritičkog mišljenja koje bi sučeljavalo i prevazilazilo jednostrane stavove i argumente.

Ograničena sposobnost ili nesposobnost socijalnih i političkih subjekata socijalizma da prevaziđu ograničenost stavova i orijentacija rezultat je, u suštini, dejstva antagonističkog, to jest kapitalističkog društvenog procesa na te subjekte. Antagonistički društveni proces deli, mrvi i međusobno suprotstavlja potencijalne subjekte socijalizma tako svakog od njih podvrgava vla-

Digitized by Google

stitom ekonomskom i ideološkom uticaju. Ideološka začaurenost, dogmatska isključivost i uzajamno ideološko negiranje i diskreditovanje socijalističkih političkih snaga, partija, pokreta, ideoloških struja uistinu se nadograđuju na osnovno dejstvo kapitalističkih procesa, potenciraju ga i bivaju njime potencirani. U tom smislu sve političke i ideološke pojave, nastojanja koja osujećuju teorijsko-politički dijalog u krajnjem efektu osujećuju i međusobnu solidarnost socijalnih i političkih subjekata socijalizma, solidarnost koja u savremenom svetu predstavlja imperativ borbe za istorijski proces socijalizma.

Suočena sa surovom realnošću savremenog sveta, teorijska socijalistička misao ne može očekivati da politički subjekti socijalizma najpre uklone međusobne ideološke barijere i inaugurišu bitno bolje uslove za teorijski dijalog. Ako doista shvata svet u kojem živimo, socijalistička misao se mora odvažiti da odigra relativno samostalnu ulogu, da kroz teorijski dijalog između različitih škola i struja socijalističke misli — uklanjajući ideološke prepreke i uzajamne isključivosti — doprinosi razvoju saznanja o mogućnostima socijalizma, o putevima razvoja njegovih protivrečja, da doprinosi prevazilaženju ograničenih opredeljenja, različitih pokreta za socijalizam i da teorijski krči put za rehabilitaciju i njihovu zbiljsku solidarnost u praktičnoj političkoj akciji.

Digitized by Google

Elmar Altvater

Dvostruki karakter krize svetskog kapitalističkog sistema

1. Kriza kao prekid kapitalističkog razvoja

Naučnici koji proučavaju karakter savremenih kriza slažu se u tome kada ih definišu kao strukturni prekid u toku kapitalističkog razvoja. Kriza poslednje četvrtine 20-tog stoleća razlikuje se od drugih kriza i recesija nakon drugog svetskog rata bar u dva suštinska vida. *Prvo,* to je kriza kapitalističkog svetskog sistema, a ne više kriza samo ove ili one kapitalističke nacije. *Drugo,* u ovoj krizi uočavamo izvestan model ili sklop ekonomskog rasta i nivo društvenog razvoja izvan kojeg nastavljanje tog modela izgleda nemoguće. I tako smo suočeni sa raskidom; sporno je pitanje, o kome se inače danas raspravlja — na primer, u nedavno objavljenoj knjizi *Dynamics of Global Crisis* (1982) autorâ Samira Amina, Giovanni Arrighia, Andre Gunder Franka i Immanuela Wallersteina — da li je ovaj raskid, u stvari, slom. Wallerstein, na primer, smatra da kapitalistički sistem doživljava slom u luksemburgovskom smislu, mada je njegovo tvrđenje u svojoj srži šumpeterovsko: naime, po njemu je upravo uspeh ovog sistema napunio akumulaciju do vrha i doveo do pojave antisistemskih kretanja u zemljama periferije kao i u srcu kapitalizma. Ali, po mišljenju Immanuela Wallersteina, slom sigurno neće biti kona-

Digitized by Google

čan. On, naime, smatra da će, počev sa devedesetim godinama ovog veka, ponovo doći do novog dugotrajnog Kondratijevljevog ciklusa. Međutim, suprotno njemu, Giovanni Arrighi smatra da je savremena kriza jedna vrsta »diskontinuirane promene« i da će u toku te promene doći do procesa destrukcije institucionalnog okvira koji je više od tri decenije obezbeđivao funkcionisanje svetskog tržišta, pa tako i jedan dugotrajni prosperitet.

To nije prvi put da je u istoriji kapitala došlo do dubokih raskida ili poremećaja. Teorija dugih talasa razvoja, kao i teorija stupnjeva kapitalističkog razvoja, ukazuju na to da tehnološke promene i oblik društvene integracije određuju karakter razvoja i oblik vladavine u datom društvu za niz decenija, sve do iscrpljivanja snaga, strukture i resursa koji karakterišu taj stupanj ili ciklus razvoja. Postavlja se pitanje: kako teorijski shvatiti ove prekide u tendenciji kapitalističkog razvoja. Dobro nam je poznat spor u marksističkoj političkoj ekonomiji o ovom pitanju: da li postoje stupnjevi kapitalističkog razvoja i kako te stupnjeve treba definisati? Kakav je odnos između istorijskog stupnja kapitalističkog razvoja i kapitalizma kao takvog, kao »društvene celine«, kao *oblika proizvodnje*, kao *društvene formacije?* Jedna od paradigmi posebno je značajna u marksističkoj tradiciji: paradigma rastuće *monopolizacije* kao rezultat uticaja zakona vrednosti. Konkurencija primorava svakog kapitalistu na akumulaciju; proces akumulacije dalje podržava tendenciju koncentracije i centralizacije kapitala, a ova tendencija, pak, potkopava konkurenciju i zakon vrednosti i dovodi do rastuće monopolizacije kapitala. Time zakon vrednosti prestaje da bude delotvoran, tako da intervencija države postaje apsolutno nužna za samo održavanje kapitalizma. Nakon stupnja *konkurentskog kapitalizma* i stupnja *monopolističkog kapitalizma* počinje dugotrajni stupanj *državno-monopolističkog kapitalizma.* Lenjin je prvi uveo ovaj pojam i pridao mu jedno sigurno i određeno značenje u svome poimanju revolucije. Državno-monopolistički kapitalizam znači, s jedne strane, pojačavanje državne mašinerije, to jest istorijski nov odnos između ekonomije i politike (Lenjin u *Državi i revoluciji).* Usmeravan od strane države, kapitalizam postaje potencijalno racionalan i organizovan. Ovaj prelaz uzima se kao uslov za revolucionarno preuzimanje državne mašinerije. Ali, s druge strane, ovaj prelaz na državno-monopolistički kapitalizam vodi sve većoj akutnosti društvene krize kapitalizma u meri u kojoj se konkurencija na ovom stupnju kapitalističkog razvoja pojačava i uzima oblik konkurencije među nacionalnim državama. Ova tendencija neizbežno vodi *imperijalističkom ratu.* I utoliko državno-monopolistički kapitalizam mora da bude definisan kao poslednji stupanj kapitalističkog razvoja. Izvan ovog ne može biti nikakvog produktivnog razvoja u okviru kapitalističke društvene formacije. Stoga je sasvim razumljivo što autori kao što je Eugen Varga i drugi koji razmišljaju u tradiciji

Digitized by Google

teorije državno-monopolističkog kapitalizma definišu ovaj stupanj kao stupanj *opšte krize* kapitalizma.[1]

Ali u vezi sa ovakvim pogledom na savremeni kapitalizam javlja se niz problema. *Prvo*, pojam koji u Lenjinovim spisima ima jasno revolucionarno-strateško značenje postaje objektivistički. U kasnijim analizama državno-monopolističkog kapitalizma ima pokušaja da se ovaj stupanj kapitalističkog razvoja definiše pomoću njegovih glavnih oblika, distinktivnih karakteristika. Ali takav jedan pristup onemogućuje uvid u zakone kretanja kapitalističkog razvoja.[2] Suštinsko pitanje koje se javlja u središtu naše diskusije pokazuje se gotovo nerešivim. Navedimo Borkoa, 1973: »Pored sve jalovosti (rasprava o državno-monopolističkom kapitalizmu) tu je još jedan nedostatak. Naime, nepostojanje jasno određenih kriterija pomoću kojih se mogu odrediti karakter i stepen promena u kapitalističkom načinu proizvodnje. Šta je merilo za prelaz kapitalizma iz jednog kvalitativnog stanja u drugo? Gde su granice između akumulacije kvantitativnih promena unutar kapitalističkog načina proizvodnje i kvalitativnog skoka unutar razvoja ovog oblika proizvodnje?« (Borko, 1973, prema navodima Nussbauma, 1978, str. 22—23). Tako se suočavamo sa pitanjem koje je još Lenjin postavio. Državno-monopolistički kapitalizam kao *državno-monopolistički* različit je od drugih stupnjeva kapitalističkog razvoja, ali kao državno-monopolistički *kapitalizam* ovaj stupanj ostaje kapitalizam. Ako to uzmemo u obzir, možemo izvući značajan zaključak: moguće je praviti razliku među različitim stupnjevima unutar kapitalističkog načina proizvodnje.[3] Naravno, to znači da unutar kapitalističkog društvenog okvira (ili načina proizvodnje) postoje različiti oblici socijalizacije (Vergesellschaftung). Stoga, *prvo*, pojam *forme* moramo uzeti ne u jednini, već u *množini:* unutar kapitalističke forme postoje različite *forme* socijalizacije; *drugo*, moramo se pitati koje su glavne distinktivne odlike formi socijalizacije; *treće*, važno je analizirati ne samo odlike različitih stupnjeva, već se mora uzeti u obzir i *period prekida* između ovih

[1] Vidi, na primer, Eugen Varga (1962) i Varga (1969). On naglašava da je karakter kapitalističkog razvoja posle ruske revolucije 1917. godine opšte nestabilan. Ali on je bio dovoljno mudar da prizna i periode stabilnosti u toku jedne opšte krize. Tako, on razlikuje bar tri perioda »opšte krize kapitalizma« (Varga, 1962) spajajući jedan apstraktni teorijski pojam sa empirijskim nužnostima, i to kada se radi o jednoj nužno konkretnoj analizi savremenog kapitalizma. Nakon drugog svetskog rata on je učestvovao u jednoj oštroj raspravi o mogućnosti novog cikličnog uspona, kojeg je on inače smatrao sasvim izvesnim, dok su, nasuprot njemu, sovjetski ekonomisti izražavali nevericu u sposobnost kapitalizma za jedan novi bum [vidi Altvater (1982), Gannage (1980)].

[2] Smatram da je ovo jedna od najkritičnijih tačaka u stanovištu teorije državno-monopolističkog kapitalizma. Vidi Altvater (1982).

[3] Ovu ideju razradila je do razmera upotpunjene teorijske konstrukcije japanska Uno škola. Prema osnivaču ove škole, Uno Kozo, može se praviti razlika između čiste teorije kapitalizma, teorije stupnjeva kapitalističkog razvoja i metoda empirijsko-istorijskih istraživanja. Vidi Sekine (1978).

Digitized by Google

stupnjeva. Imajući ove tri stvari u vidu, pojam stupnjeva kapitalističkog razvoja možemo prevesti u pojam dugih ciklusa istorijskog razvoja. Jer, metodološki posmatrano, izgleda da se razlika sastoji samo u razlici perspektive. Teoretičari stupnjeva usmeravaju svoju pažnju na zakone koji omogućuju funkcionisanje posebne forme kapitalističkog stupnja, dok se teoretičari dugih talasa više koncentrišu na prekide između perioda napretka koji se takođe mogu definisati kao istorijski stupnjevi kapitalističkog razvoja. (Videti moj prilog u časopisu »Socijalizam u svetu«, br. 28/1982).

2. »Forme« društvenih odnosa u jednini ili u množini?

Da bismo to malo bolje objasnili, korisno bi bilo razmotriti termine *forma* u jednini, *forme* u množini i *transformacija*, odnosno proces *prelaza* iz jedne forme u drugu u okviru kapitalističkih društava. Sam Marks — za razliku od političke ekonomije pre njega — postavio je pitanje »zašto ovaj sadržaj uzima tu formu« (MEW, tom 23 str. 95), odnosno zašto rad uzima formu vrednosti, a radno vreme formu kvantiteta vrednosti. Naravno, moramo se pitati i *vice versa* — zašto u toku istorijskih i društvenih promena sadržaj samih društvenih formi leži u osnovi procesa deformalizacije[4] i restrukturacije, znači transformacije. U anotacijama Marks piše da je »već Don Kihot morao da ispašta tu grešku što je mislio da se konjanik uklapa u sve ekonomske forme društva« (MEW, tom 23, str. 96). Društvene forme prakse posreduju i regulišu društveni »metabolizam« (Stofwechsel), razmenu materije između čoveka i prirode. Pošto je taj metabolizam društveni proces, on će biti regulisan i čitavom mrežom društvenih odnosa i njihovih sedimentnih struktura, tačnije, sistemom društvenih institucija. Sveukupnost institucija u istorijski datom društvu može se podvesti pod pojam *društvene formacije* koji Marks uzima kao entitet ekonomske strukture i, u skladu s tim, oblika proizvodnje i društvenih institucija »nadgradnje«, oblika svesti i ideologije. To bi se moglo ilustrovati na sledeći način: oblik proizvodnje može se definisati kao entitet proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, dok je društvena formacija mnogo više od toga: naime, tu spadaju i politički sistem kao i ideologija i oblici individuacije i socijalizacije. Ni jedna društvena formacija ne može se razmatrati bez istorijskih neujednačenosti, bez »ostataka« ranijih formacija. Ali sigurno je da sve ove forme, koje čine jednu društvenu formaciju, moraju imati bar neki minimum kompatibilnosti. To je upravo raz-

[4] Reč de-formalizacija uoptrebljava se u jačem smislu da bi označila prvi korak u procesu prelaza iz jedne u drugu društvenu formu kapitalističke strukture i razvoja. Često se izraz de-formalizacija upotrebljavao da bi označio politički proces potkopavanja formalnih obaveza buržoaske države »neformalnim« aktivnostima i odlučivanjem od strane društvenih grupa i organizacija koje čine »neformalni« trougao korporativističkog tela.

Digitized by Google

log efikasnosti mehanizma prilagođavanja, koji pospešuje procese transformacije, unutar ekonomske strukture, na primer, ili kao promene u formi politike. I to je upravo ono na šta se misli u tezi o »adaptivnom kretanju politike u uslovima određene ekonomske strukture«.[5]

Nije moguće odvojiti analizu logičke strukture forme od analize društvenih i istorijskih sadržaja. To je posledica istorijskog karaktera kapitalizma kao same društvene formacije. Kapitalizam je prvi oblik proizvodnje u istoriji čovečanstva u kome su rast i razvoj u formi akumulacije kapitala postali principi strukturiranja. Oplođavanje kapitala, mereno kvantitativno, ili, bolje reći, proizvođenje profita koji služi za povećanje proizvodnog potencijala *(akumulacija)* jesu »vodeći principi« usmeravanja razvoja ekonomskog sistema i smernice aktivnosti jedinica odlučivanja.[6] Mada na prvi pogled *kvantitativan*, ovaj proces se razvija kao *kvalitativan* proces odvijanja novih struktura koje imaju izvesnog uticaja na formu društvenih odnosa u najširem smislu.

Marks je to opisao analizirajući oblike proizvodnje apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Materijalna osnova jednostavne manufakturne kooperacije zahteva drugačije forme eksploatacije ili podele rada, forme hijerarhijskih struktura u preduzećima, drugačije kvalifikacije, drugačiju organizaciju života izvan radnog procesa i, svakako, drugačiju organizaciju političkih odnosa od onih koje zahteva materijalna osnova industrijske proizvodnje. Industrijska proizvodnja okreće naglavačke oblik eksploatacije, kao i hijerarhije i dominacije u okviru industrijskog procesa. Sistem podele rada će biti revolucionisan kao i sklop kvalifikacije. Tradicionalna forma reprodukcije unutar porodice raskinuće se u procesu rastuće integracije žena i dece u proces proizvodnje. Izvan fabrike, kao rezultat snažnog klasnog sukoba *peau a peau*, javiće se nove državne regulacije društvenih odnosa, sve do uspona moderne države blagostanja. Isto tako, u okviru kapitalističke društvene formacije možemo utoliko praviti razliku među različitim formama društvene integracije — jasno je, dakle, da nije reč samo o jednoj formi. To je jedan od rezultata do koga je Marx došao u prvom tomu *Kapitala* i koji se može uzeti kao osnova za dalje razmišljanje.

Ideju o promenljivosti formi razradili su i drugi autori, kao što je Alfred Sohn-Rethel (1970), Antonio Gramsci ili, u novije vreme, M. Aglietta (1979), usmeravajući pažnju na odnos između promena u organizaciji procesa proizvodnje i posledica po svakodnevni život, izazvanih tim promenama, za svest ljudi i, najzad, za politi-

[5] Vidi Hoffman (1977) koji *ovaj proces* označava izrazom »relativna autonomija« političkog sistema. Relativna autonomija znači da u kapitalizmu postoje mehanizmi svođenja političkog sistema na ekonomsku strukturu; bar u poslednjoj instanci.

[6] U svojoj definiciji kapitala Marks definiše stalno oplođavanje vrednosti kao kretanje »automatskog subjekta« *(Kapital*, odeljak I). To, naravno, ne znači da tu nema prostora i za jedinice odlučivanja da utiču na tok istorije, već znači samo to da su one vezane za objektivne snage.

Digitized by Google

čku organizaciju vladavine. Naučna organizacija i vrednovanje rada u fabrici, onako kako ih je Taylor formulisao, dovela je do promena ne samo u odnosu između manuelnog i intelektualnog rada — koju je tako upečatljivo u svojoj analizi istakao Alfred Sohn-Rethel. Antonio Gramsci bio je među prvima koji su uočili revolucionarne promene u formama rada i života radničke klase izazvane uvođenjem pokretne trake. Sa jedne strane, masovna proizvodnja i pokretna traka zahtevaju disciplinu i dalje produbljivanje podele rada, a, s druge strane, masovnu proizvodnju i, shodno tome, rastuću efektivnu potražnju, to jest nove oblike politike cena i nadnica i političkih regulacija efektivne tražnje.[7]

Društveni uslovi reprodukcije menjaju se tokom ovog procesa, a sa njima i uslovi klasne borbe u sferi proizvodnje, kao i prakse vladavine u takozvanom »*società civile*«. U svojoj teoriji kapitalističke regulacije Aglietta (1979) je ukazao na ove nove forme i dao im ime, koje je već bilo poznato i Antoniu Gramsciju: *fordizam*. Teorijski program analiziranja formi regulisanja i njihovih istorijskih transformacija Aglietta je opisao na sledeći način: »Proučavanje regulisanja kapitalizma stoga ne može biti istraživanje apstraktnih ekonomskih zakona. To je proučavanje preobražaja društvenih odnosa u kojem se stvaraju nove forme koje su i ekonomske i neekonomske, organizovane u nekakve strukture, a i same reprodukuju određujuću strukturu, način proizvodnje. Kao takvo, to proučavanje nam daje opštu pouku iz istorijskog materijalizma: razvoj proizvodnih snaga pod uticajem klasne borbe i preobražaj uslovâ u kojima se ta borba vodi i formi u kojima se ona otelovljuje pod uticajem ovog razoja. Gledano sa tog stanovišta, istorija više nije nekakav izgovor koji treba da posluži za opravdavanje neke apstraktne sheme. Ona je nezamenljiv sastavni deo eksperimentalnog postupka koji tenziju između apstraktnog i konkretnog treba da usmeri ka sledećim pitanjima: koje to snage transformišu društveni sistem i garantuju njegovu dugotrajniju koheziju? Da li se stanja i modaliteti te kohezije mogu postepeno razvijati? U kojim uslovima i putem kojih procesa dolazi do kvalitativnih promena u odnosima proizvodnje? Da li je moguće identifikovati stupnjeve u razvoju kapitalizma i da li takva jedna identifikacija može da nam obezbedi tumačenje strukturne krize ovog načina proizvodnje? Da li je sadašnja kriza samo uvod u druge istorijske promene koje su sastavni deo kapitalizma i da li nam ona nudi osnovu za razne pretpostavke o budućim klasnim borbama? To su pitanja koja se javljaju u vezi sa teorijom kapitalističke regulacije« (Aglietta, 1979, str. 16).

Kapitalistički razvoj mora se stoga opisati kao dvostruki proces: kao *proces unutar* datih i tradicionalnih formi društvene reprodukcije, klasne borbe ili društvene prakse i kao *proces preobražaja* ovih formi, kao proces deformalizacije i restrukturacije u pe-

[7] Ukoliko je »kejnzijanska revolucija« nešto što treba shvatiti ne kao čisto teorijski razvoj, već kao dopunu društvenih promena na polju ekonomske teorije i ekonomske politike.

Digitized by Google

riodima društvenih poremećaja. Naravno, takvo pojmovno shvatanje ima uticaja na pojam krize u političkoj ekonomiji, jer zahteva razlikovanje između »malih« konjunkturnih kriza industrijskog ciklusa i »velikih« strukturnih kriza. Ova druga vrsta krize, kao kriza kojom započinje proces preobražaja društvenih struktura, može se nazvati i *krizom forme reprodukcije.* Takav proces preobražaja dolazi do *(nikad konačnog)* kraja u onoj meri u kojoj nove forme društvene reprodukcije omogućuju novu društvenu ravnotežu između rada i kapitala u načinu proizvodnje i stvaraju u datoj društvenoj formaciji nov *društveni konsenzus* koji se ostvaruje u institucionalizovanim strukturama kompromisa obezbeđenim odgovarajućom ideološkom praksom. Ako se to uzme u obzir, onda je promena društvenih formi proces *»progresivne konzervacije«.* Sistem kao celina ostaje kapitalistički, ali menjaju se društvene forme u kojima će on biti reprodukovan.

3. Pojam forme. Mala i velika kriza

Nakon svega što smo rekli bilo bi korisno nešto preciznije opisati pojam forme. *Forma* društvene prakse je *rezultat* protivrečnosti i njihovih kretanja. Istovremeno, ona nam nudi *okvir* u kojem se odvija dinamika ovih protivrečnosti. Tačnije, neka društvena forma biće opisana totalitetom *funkcija* koje treba da budu ispunjene u nekom kontekstu reprodukcije; što se funkcija tiče, imamo *medije intervencija* sa kojima *društvene institucije* operišu da bi izvršile te funkcije. Zbog protivrečnosti društvenog razvoja, praksa ili aktivnosti institucija i drugih aktera nisu uvek funkcionalne, već mogu postati i *disfunkcionalne.* U tom slučaju, institucije koje moraju da ispune te funkcije doživljavaju krizu. Ta kriza se može prevazići, najpre, proširivanjem granica datog medija intervencije ili, drugo, zadobijanjem novog medija, ili, treće, odbijanjem da se ispunjavaju ove funkcije. Ali ovo poslednje rešenje problema neizbežno vodi direktnom raspadanju ili dezintegraciji društvenih institucija. U svakom od ova tri slučaja mora se naći izlaz iz pat-pozicije restrukturacijom *formalne* organizacije društvene celine.[8]

Želeo bih da to nekako istaknem ponavljajući razlikovanje između *male* i *velike* krize. Malim krizama možemo nazvati one krize koje zahtevaju samo adaptivne procese *unutar* date forme društvene reprodukcije. Velike krize, međutim, jesu *prekidi* više ili manje značajnih delova *formalne strukture* društvene reprodukcije, jer nema mogućnosti za dalji razvoj unutar ove formalne strukture. Navedimo jedan primer: mala ekonomska kriza, budući izazvana preraspodelom u korist najamnog radnika, a na račun kapitala, može se razrešiti regresivnom preraspodelom bez prome-

[8] Ove primedbe nisu ništa drugo do kratko izlaganje jednog prilično složenog shvatanja koje nismo u mogućnosti da predstavimo nešto obuhvatnije.

Digitized by Google

na u sistemu industrijskih odnosa. Velika kriza, međutim, odlikuje se nemogućnošću ili čak neadekvatnošću regresivne preraspodele prihoda u okviru sistema industrijskih odnosa, tako da ova formalna struktura društvene reprodukcije mora da bude razorena i ponovno sastavljena na drugi način. Imajući to u vidu, takođe možemo reći da male krize mogu biti *ekonomske krize*, a ne društvene, dok su velike krize — možda izazvane ekonomskim problemima — u samom svom značenju *društvene i političke krize*. Sada bismo mogli zaključiti da je tokom dugog ciklusa ekonomskog rasta nakon drugog svetskog rata kapitalistička svetska ekonomija doživljavala samo male krize u okviru datog sklopa funkcija i institucija. Skup društvenih, političkih i ekonomskih institucija u nacionalnim državama, kao i na širem svetskom planu, funkcionisao je izvanredno dobro i stvorio dovoljno prostora da omogući procesima prilagođavanja da deluju u okviru skupa formalnih struktura u svetskoj zajednici. Tek početkom sedamdesetih godina postalo je sve očiglednije da su ispoljene protivrečnosti unutar nacionalnih društava, kao i između nacija i svetskih regiona (zemalja periferije i zemalja centra), ograničile delovanje procesa prilagođavanja *u okviru* date formalne strukture. Jasno se pokazalo da je ona isuviše ograničena da bi pronašla rešenja za mnoštvo društvenih problema. Izbila je velika kriza. Započinje sada proces restrukturacije u kome ćemo biti svedoci *preoblikovanja* skupa društvenih institucija i odnosa politike i ekonomije, kao i restrukturacije prakse vladavine na širem svetskom planu.

Taj isti proces može se takođe razmatrati sa stanovišta teorije o ekonomskim stupnjevima. Ali mnogo je teže tako doći do nekog razumljivog rezultata. Već smo uočili da postoji izvesna logika prelaza sa konkurentskog kapitalizma preko monopolističkog do državno-monopolističkog kapitalizma. Ali u slučaju da i državno-monopolistički kapitalizam dalje iscrpi svoje mogućnosti razvoja, koji bi bio *sledeći* stupanj kapitalističkog razvoja i da li on uopšte postoji? Lenjin je u tom pogledu bio sasvim jasan kada je rekao da je državno-monopolistički kapitalizam, to jest imperijalizam, *poslednji, konačan stupanj* kapitalističkog razvoja. Ali teško da bi analitičar savremenog kapitalizma mogao da prihvati ovo tvrđenje; uostalom, teoretičari paradigme državno-monopolističkog kapitalizma uzimaju za sigurno da je sistem već dostigao (posle 1917) stupanj »opšte krize« kapitalizma. Sistem je nakon drugog svetskog rata pokazao svoju regenerativnu moć. Sa stopama rasta višim nego ikada pod okriljem kapitalizma sasvim je neuverljivo zvati ovaj stupanj stupnjem opšte krize. Ali u trenutku kada *opšta kriza* kapitalizma zaista stupi na scenu sasvim je nemoguće ovaj događaj shvatiti drugačije nego pomoću tog staromodnog pojma opšte krize. Ali ova »opšta kriza« naših dana je »opšta« u konkretnom i dvostrukom smislu: ona je *opšta* utoliko što je, prvo, reč o *čitavom* kapitalističkom svetskom sistemu, a s tim i o zemljama periferije, kao i o bloku zemalja realnog socijalizma. I, *drugo*, opšta je u *istorijskom* smislu, jer kriza naše epohe je prva kriza posle one tridesetih godina koja će, po svoj prilici, smrviti središnje

Digitized by Google

institucije jednog prilično dugotrajnog perioda kapitalističke reprodukcije, ili, kako je to rekao Aglietta, kapitalističke regulacije. Karl Polany (1978) nazvao je deceniju tridesetih godina revolucionarnom decenijom, jer je tokom nje preoblikovan tradicionalni skup institucija. Ovaj proces bio je preduslov za nov, dugotrajni uspon kapitalističkog razvoja. Verujem da će i naredne godine u istom tom smislu biti revolucionarne. *Tradicionalna forma društvene reprodukcije* više ne postoji, a nova tek treba da bude oblikovana, naravno, u procesu oštrih društvenih sukoba.

4. **Karakter savremene krize**

Nastavimo sada analizu oblika savremenog procesa preoblikovanja kapitalističke vladavine.

Pošto smo ustanovili dvostruki smisao opštosti dugih ciklusa društvenog razvoja, time što je on *prvo, svetski* i *drugo, dugotrajan,* možemo sada da pređemo na bliže ispitivanje sadašnje krize.

4.1. *Preliminarne primedbe o terminu »svetski sistem«*

Prvo, kada govorimo o krizi svetskog tržišta i, shodno tome, svetskog sistema, šta mi pod tim podrazumevamo? Svetsko tržište često definišemo prilično formalno kao sistem međuzavisnosti visokorazvijenih kapitalističkih zemalja, periferije i centra i, najzad — što je podjednako važno — sistema zemalja realnog socijalizma. Analitička vrednost takvog pojmovnog shvatanja može biti dovoljna za analizu kapitalističke strukture moći, ali nam ono ne pomaže da shvatimo dinamiku razvoja svetskog tržišta. Svetsko tržište, međutim, formira se u toku *internacionalizacije* kapitala, odnosno u toku internacionalizacije *robnog kapitala* (izvoz i uvoz roba), *proizvodnog kapitala* (pojava transnacionalnih kompanija), i, što je isto tako važno, *finansijskog kapitala* (internacionalizacije kreditnog sistema). Ekonomska međuzavisnost u toku ovih procesa internacionalizacije ima za rezultat složeni sistem *političkih institucija* koje regulišu međunarodnu trgovinu, valutni sistem i političke međunarodne odnose. Stoga termin svetsko tržište znači celinu sistema *ekonomske međuzavisnosti* i *političkih institucija.* Ali, to je samo formalna definicija koja nam, ipak, pomaže da shvatimo protivrečne tendencije razvoja svetskog tržišta.[9] Pogledajmo sada razvoj nakon drugog svetskog rata. Neposredno po njegovom završetku stvorene su nove institucije kao što su Međunarodni monetarni fond, Opšti ugovor o trgovini i tarifama, i druge, zamišljene tako da olakšaju međunarodnu trgovinu kako bi se svetsko tržište, uništeno tokom krize tridesetih godina, ponovno ospo-

[9] Struktura razvoja svetskog tržišta proučena je nešto šire u knjizi koju su zajedno napisali Altvater, Hübner i Stanger (1983).

Digitized by Google

sobilo. Karakteristika prve faze razvoja svetskog tržišta (koja se otprilike poklapa sa pedesetim godinama) bilo je naglo povećanje međunarodne razmene roba. Izvoz i uvoz imali su između 1950. i 1960. prosečnu godišnju stopu rasta od otprilike 7,5%. Tokom ove ubrzane ekspanzije svetske trgovine uklonjene su mnoge od ranijih prepreka za trgovinu, tako da je krajem te decenije veliki broj značajnih nacionalnih valuta postao međusobno konvertibilan. To je razlog započinjanja drugog stepena razvoja svetskog tržišta. Mada se ekspanzija svetske trgovine ubrzavala i u ovoj deceniji — u periodu od 1960. do 1970. prosečan stvarni godinšji rast iznosio je 11,9% — glavna odlika razvoja svetskog tržišta tokom šesdesetih jeste internacionalizacija proizvodnog kapitala u formi transnacionalnih korporacija. Započinje epoha velikih direktnih ulaganja američkog kapitala u Zapadnoj Evropi. Tek tokom treće faze razvoja svetskog tržišta, otprilike negde sedamdesetih godina, internacionalizacija kapitala, to jest stvaranje svetskog tržišta u svim njegovim aspektima, biće dovršena internacionalizacijom kreditnog sistema. Prosečne godišnje stope rasta internacionalnih kredita za više od 30% godišnje bile su sasvim uobičajene.

Naravno, ovakav opis stupnjeva razvoja svetskog tržišta nakon drugog svetskog rata daje nam samo grubu sliku. Ali on svakako ima tu prednost da naznačuje upravo osnovne tendencije. Važno je napomenuti da ova struktura ekonomske međuzavisnosti i političkih institucija koje deluju unutar svetskog sistema reprodukuju *hegemoniju*, to jest hegemoniju SAD. U ovom smislu svetska ekonomija se može definisati kao sfera *materijalne, spontane reprodukcije*, dok se svetski politički sistem može nazvati sferom *organizacija* i, shodno tome, sferom institucionalnih utvrđenja hegemonije. Mnogi autori opisali su sistem hegemonije kao strukturu kojom dominiraju SAD. Slažem se sa tom postavkom koja je, uzgred rečeno, i sasvim očigledna. Ali, važno je napomenuti da tu hegemoniju SAD vrši ne samo nacionalna struktura moći SAD, već i visoko razvijeni međunarodni sistem koji se sastoji od (1) međuzavisnosti nacionalnih država, (2) efikasnosti međunarodnih institucija i (3) ekonomskih međuzavisnosti.

4.2. *Razlog za slom hegemonske strukture*

Kriza se mora shvatiti kao period prelaza. Kada govorimo o krizi međunarodnog svetskog sistema, sasvim je očigledno da su sve opisane institucije i međuzavisnosti, tako reći, celokupan sistem vladavine poslednje decenije, došle do *ćorsokaka* u svom razvoju. Izgleda kao da nema nikakvih mogućih procesa prilagođavanja u okviru institucionalnog okvira, tako da postojeća forma međunarodne reprodukcije mora da ustupi mesto nekoj drugoj formi koja tek treba da bude stvorena. Pre nego što se zapitamo koje su tendencije restrukturacije, preoblikovanja svetskog sistema, moramo da ispitamo razloge za prekid modela razvoja koji je u

Digitized by Google

pogledu stopa rasta i u pogledu napretka bio uspešniji nego bilo koji drugi raniji period kapitalističkog razvoja.

Kako je došlo do toga da ovaj uspešni sistem (forma svetske reprodukcije kapitala) doživi slom? Po mom mišljenju, ceo sklop međusobno povezanih činilaca doveo je do konačne propasti kapitalističkog svetskog sistema posle drugog svetskog rata.

Marks je pravio razliku između dve forme konkurencije — unutar jedne industrije robne proizvodnje i konkurencije između različitih industrija. Prva forma konkurencije javlja se kod robne trgovine. Ona preduzeća koja proizvode u uslovima natprosečne produktivnosti dobijaće *ekstraprofit*. Ali ta preduzeća mogu da ostvare ekstraprofit samo ukoliko se tržište širi. Tako možemo izvesti zaključak da je tokom prvog stupnja razvoja svetskog tržišta najproduktivniji celokupan nacionalni kapital (nationales Gesamtkapital) dobio ekstraprofit ostvarujući to brzom ekspanzijom svetskog tržišta. Bilo je to zlatno doba hegemonije SAD u uslovima tehnološke nadmoći i ogromnog jaza u produktivnosti između SAD i drugih delova visokorazvijenog kapitalizma. Ali, nakon ovog prvog stupnja usledio je drugi stupanj povećanja direktnog ulaganja međunarodnih korporacija u inostranstvu. Ovaj proces imao je za rezultat proširivanje razvijenih tehnologija i organizacionih struktura radnog procesa, što je doprinelo sve većem ujednačavanju sistema proizvodnih snaga u zemljama centra. I, čak više od toga, zapadnoevropske zemlje i, posebno, Japan, budući da nisu morale da izdržavaju stari proizvodni aparat, počele su tokom šezdesetih godina da zadobijaju izvesnu prednost u odnosu na neke ključne industrije američkog kapitala. Ovaj proces je rezultat druge forme konkurencije — konkurencije između individualnih kapitala koji se prelivaju u druge zemlje i iz jedne industrije u drugu. Sa ujednačavanjem uslovâ proizvodnje možemo da zapazimo ne samo ujednačavanje profita, već i dobro poznatu tendenciju profitne stope da pada. Mnoga empirijska istraživanja, izvršena tokom sedamdesetih godina o tendencijskom razvoju profitne stope u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, pokazuju da ona svuda pada.[10] Prelaz od lagane do galopira-

[10] U ovom kontekstu ja neću pokušavati da dokažem tendenciju opadanja profitne stope. Empirijska istraživanja pokazuju da je uistinu došlo do opadanja profitnih stopa u većini zapadnih zemalja, tako da podaci stvarno govore u prilog ovog zakona [vidi Weisskopf (1979), Hill (1979), Altvater, Hübner, Stanger (1983) i drugi]. Naravno, spor oko ovog zakona ne rešava se samo prostim navođenjem empirijskih podataka; posebno na pitanje zašto ova tendencija kapitalističkog razvoja ima takvu moć čak i u uslovima visokorazvijenog monopolističkog kapitalizma [vidi, na primer, neka suprotna stanovišta o ovom zakonu kod Barana Sweezyja (1965), ili Gillmana (1957)] mora se odgovoriti i teorijski. Jedan od ključnih problema tiče se uloge klasnog sukoba i njegovog uticaja na stopu viška vrednosti, dok se drugi odnosi na pitanje da li organski sastav kapitala zaista raste ili ne. U tom kontekstu ovaj drugi problem je značajniji. U načinu funkcionisanja konkurencije na svetskom planu transferi kapitala postaju identični sa akumulacijom kapitala. Ovaj proces nosi u sebi tendenciju opadanja profitne stope, i to na svetskom planu.

Digitized by Google

juće inflacije tokom šezdesetih godina (ubrzane još i velikim državnim izdacima za finansiranje vijetnamskog rata) može se tumačiti kao proces monetarne uzdržljivosti u cilju održavanja visokih profitnih stopa.[11] Ali pokušaj *monetarnog* rešenja *stvarnih* problema koji su rezultat promena međunarodne strukture kapitala dovodi do novih i, čak, još ozbiljnijih problema. Najznačajniji među njima je pad vrednosti američkog dolara kao središnje svetske valute. Sa njegovim propadanjem međunarodni monetarni sistem, zasnovan na snazi američkog dolara, prestaje da funkcioniše kao lek za otklanjanje trenja u kretanju međunarodnog kapitala. Istorijat međunarodnog monetarnog sistema — i, konačno, njegova nemoć — već je izložen, tako da to ovde ne bih ponavljao.[12] U ovom kontekstu važno je samo napomenuti da je slom sistema iz Bretton Woodsa imao neke veze sa opadanjem nadmoći SAD i da je to opadanje nadmoć SAD moralo imati neke veze sa ujednačavanjem procesa cirkulacije kapitala na svetskom tržištu; a to je, opet, za rezultat imalo opšti pad profitne stope.

Kao što je Marks ukazao, tendencijski pad profitne stope praćen je drugim protivrečnim procesima. Ako imamo u vidu da je gro investicija finansiran iz profita onda se opadanje profitne stope poklapa sa opadanjem *stope akumulacije*. To neizbežno vodi smanjivanju *stope ekonomskog rasta*. Druga odlika tendencijskog pada *profitne stope* je isto tako značajna: druga strana opadajuće profitne stope je *rastuća masa* profita koji stoje na raspolaganju za akumulaciju ili neke druge svrhe. Kod opadanja profitne stope proces akumulacije slabi ne samo zbog nedostatka *objektivnih* mogućnosti za akumulaciju već i zbog opadanja *subjektivne* zainteresovanosti pojedinaca kapitalista za akumulaciju. Stoga nikako nije slučajno to da se upravo u slučaju opadanja stopa akumulacije i stopa ekonomskog rasta *kreditni sistem naglo širi*. Profiti se sve više i više koriste ne za realnu akumulaciju već za dobijanje većeg interesa i rente. Upravo zbog toga likvidnost međunarodnih banaka raste i eskalira. Kao što zemlje proizvođači nafte usmeravaju svoje petro dolare ka međunarodnom bankarskom sistemu i kapitalističke metropole takođe obezbeđuju kreditni sistem sa više finansijskih sredstava nego što su u stanju da

[11] Inflacija je, kao što znamo, veoma složen proces. U ovom kontekstu shvatićemo je samo kao monetarni pokušaj da se izbegnu posledice opadajuće profitne stope, koje su rezultat protivrečnosti nastalih unutar stvarnog procesa akumulacije. Utoliko se može reći da inflacija ukazuje na tendenciju razdvajanja realnog od monetarnog procesa akumulacije kapitala. Trenutno, ovaj pokušaj može biti uspešan u održavanju profitne stope. Ali nemoguće je na duži rok sprečiti razdvajanje monetarne i stvarne akumulacije. Prema tome, inflacija nam nudi samo kratkoročno rešenje za probleme kapitalističke krize prekomerne akumulacije.

[12] Među najpoznatijim spisima na ovu temu vidi Block (1977) i Parboni (1980). O ovom problemu raspravljali su i Altvater, Hübner, Stanger (1983), II odeljak.

Digitized by Google

absorbuju.[13] Proces monetarne akumulacije se ubrzava dok proces stvarne akumulacije zaostaje. Sada dolazimo u situaciju akutnog razdvajanja procesa monetarne akumulacije od procesa realne akumulacije.[14] Ova nejednakost može da funkcioniše neko vreme ali to je nenormalna situacija koja neizbežno vodi slomu.

Druga strana porasta međunarodnog kreditnog sistema (koji je krajem 1982. raspolagao sa više od 2000 biliona američkih dolara) jeste sve veća zaduženost zemalja trećeg sveta i zemalja koje pripadaju istočnom bloku. Neke od ovih zemalja postale su tokom sedamdesetih godina glavni potrošači međunarodnih kredita. Razlozi su sasvim jednostavni: *prvo*, međunarodni krediti koje obezbeđuje sistem evropskog tržišta novca nekoliko godina su bili jeftini, samim tim što su se kamate zadržale čak ispod sveopšte svetske stope inflacije. *Drugo*, međunarodni krediti koje je nudio bankarski sistem nisu bili vezani za neke političke uslove kao krediti koje su davale međunarodne organizacije, na primer Međunarodni monetarni fond. Stoga je zaduživanje kod međunarodnih banaka izgledalo kao jedan sasvim pogodan način da se izvuku monetarni fondovi za realne investicije u cilju podsticanja procesa industrijalizacije.

Ali, na žalost, mehanizam zadužene industrijalizacije uopšte nije mogao da funkcioniše. Za to postoje dvostruki razlozi: prvo, nakon perioda niskih interesnih stopa SAD su počele da povisuju međunarodni nivo interesnih stopa.[15] To nije bio rezultat nepoštenja političkih elita SAD, već samo izlaz iz akutne krize američke hegemonije: kada se produktivnost usporava, a konkurentnost slabi, znači iščezava *materijalna osnova* američke hegemonije, onda ova hegemonija može da bude ponovno uspostavljena samo *monetarnim* merama. Stoga je to povišenje američkog nivoa interesnih stopa sa svojim značajnim uticajem na međunarodne kamate bilo je nekako logična posledica ove dvostruko vezane situacije. Mere uvedene u jesen 1979. godine nepovoljno su uticale

[13] Kao što se može pokazati analizirajući izveštaje koje su objavili Međunarodni monetarni fond ili Banka za međunarodnu saradnju, visokorazvijene kapitalističke zemlje obezbeđuju oko 66% dolara međunarodne likvidnosti, mada odatle uzimaju samo 57%. Isto se dešava sa zemljama OPEC-a, s tim što moramo imati u vidu ozbiljne promene u ponudi i tražnji međunarodnih kredita, što je posledica opadanja cene nafte i sve većih sukoba u koje su umešane zemlje OPEC-a. Tokom sedamdesetih godina zemlje koje su najviše uzimale kredite uglavnom su pripadale grupi zemalja u razvoju, koje će, prema tome, i postati dužnici sa, tendencijom porasta opterećenja dugovima (vidi Schubert, 1983).

[14] Ovaj proces u slučaju Brazila analizirala je Maria da Conceiçao Tavares (1981).

[15] Iscrpna analiza ovog razvoja morala bi uzeti u obzir ne samo međunarodne odnose, već i međunarodne protivrečnosti američkog kapitalizma. Deficit u državnom budžetu, međutim, posledica je ne samo nekih unutrašnjih činilaca krize, već je povezan i sa sve većim izdacima za naoružanje. Ogromni vojni izdaci mogli bi se tumačiti kao pokušaj ponovnog uspostavljanja nadmoći SAD čisto vojnim sredstvima jer su SAD već izgubile tu neospornu nadmoć kako u ekonomskoj sferi tako i u kulturi i politici.

Digitized by Google

na sve visoko zadužene zemlje trećeg sveta i zemlje realnog socijalizma. Drugi razlog je još značajniji. Pošto je gro kredita ugovoren u SAD dolarima zaduženim zemljama potreban je priliv dolara kako bi mogle da otplaćuju dugove. Ali kako dobiti dolare u vreme stagnacije svetskog tržišta kada svetska trgovina zapravo opada? Jedini način da prodaju svoju robu jeste da devalviraju svoje valute — lek koji, opet, šteti i izaziva čak još težu situaciju. Štaviše, mnoge zemlje su primorane da smanje uvoz kako bi uštedele konvertibilnu valutu za otplatu dugova. *Protekcionizam* sve više uzima maha, što je slično situaciji pre pedeset godina. Stagnacija međunarodne trgovine, izazvana prvobitno usporavanjem procesa akumulacije u kapitalističkim metropolama, biće još više opterećena strukturnim ograničenjima nametnutim visoko zaduženim zemljama. Situacija postaje gotovo patološka. Normalni priliv strane valute nije dovoljan za otplatu dugova, tako da su neke od visoko zaduženih zemalja, kao što su Meksiko, Brazil, Argentina, Čile ili neke zemlje istočne Evrope morale da zatraže nove međunarodne kredite. Teret dugovanja sve više raste bez nekih izgleda da će se u budućnosti smanjiti. Ili započinje proces reprogramiranja dugova zamenom kreditora. Privatne kreditore zameniće međunarodne organizacije, posebno Međunarodni monetarni fond koji će preuzeti deo kredita koje su prvobitno dale privatne banke. To nije ništa drugo do podruštvljavanje privatnih gubitaka na međunarodnom nivou. Očigledno je da sve to neće plaćati samo Međunarodni monetarni fond, već nacionalne države koje popunjavaju rezerve tog fonda. Međutim, nacionalne države dobijaju taj novac oporezivanjem ili unutrašnjim zaduživanjem, tako da u krajnjoj instanci ove gubitke moraju plaćati niže klase zemalja trećeg sveta, kao i kapitalističkih metropola.[16]

Rastuće ekonomske protivrečnosti onemogućuju funkcionisanje starog sistema hegemonije na svetskom nivou. Štaviše, pored ovih suštinskih protivrečnosti moramo imati u vidu i rastuće klasne protivrečnosti u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, kao i pojavu novih sukoba između kapitalističke periferije i metropola. To postaje krajnje očigledno u slučaju vijetnamskog rata koji je i bio jedan od uzroka tendencijskog gubljenja nadmoći vodeće supersile na Zapadu. Ja se ovde neću opširnije baviti tim tendencijama, pošto su one već analizirane u kontekstu teorija svetskog sistema kao što su Wallersteinova, Andre Gunder Franka, Samira Amina (1982) i drugih.

5. Prelaz na racionalizirajući karakter investiranja

Vratimo se sada drugom aspektu »opštosti« krize, odnosno odlici po kojoj je ona prelazni period u dugom ciklusu kapitalističkog razvoja. Ovde bih ukazao samo na jedan aspekt koji mi se čini

[16] Ova posledica nadugačko je razmatrana kod Schuberta (1983) i kod Altvatera (1983).

Digitized by Google

očigledno značajnim. Na početku dugog ciklusa jedna od glavnih karakteristika ekonomskog rasta je povećavanje investiranja. Razlog tome mogu biti tehnološke inovacije ili pak drugi istorijski uslovi za ostvarivanje visoke profitne stope.[17] Prvi razlog naglašavao je posebno Schumpeter i njegovi sledbenici, a drugi Ernest Mandel (1980) u svojoj teoriji dugih ciklusa ekonomskog rasta. Shvatljivo je da povećavanje investiranja vodi visokim stopama ekonomskog rasta i time sveopštem ekonomskom prosperitetu. U političkoj sferi reformistički stav dobija premoć nad drugim političkim paradigmama jer je reformizam taj koji sa sobom donosi stvarni uspeh. Politička kultura odlikuje se sveopštim optimizmom. Ali, šta se dešava kada se široko povećavanje proizvodnih kapaciteta pokaže nerentabilnim, bilo zbog tendencija proizvodnog ciklusa, ili zbog nedostatka stvarne potražnje ili zbog tendencijskog pada profitne stope? U svakom slučaju, rezultat će biti ne samo opadanje investicione stope, već i promene u samom *karakteru investiranja*. Tako, umesto proširivanja kapitala, njegovo produbljivanje postaje odlika procesa investiranja. Ili, drugim rečima, investiranje prvenstveno služi ne ekspanziji kapitala, već racionalizaciji proizvodnih procesa. Ovo pak označava dvostruki napad na punu zaposlenost radne snage. *Prvo*, zbog opadanja stope investiranja opada i stopa rasta i, *drugo*, zato što je investiranje po svome karakteru usmereno na uštedu radne snage. Ova situacija može se površno opisati kao rastavljanje rasta od zanimanja. U slučaju da je rast produktivnosti viši od rasta proizvodnje rezultat će biti rast stope nezaposlenosti. Ovako ekonomski određena situacija ima uticaja na politički sistem koji se pokazuje sve više nesposobnim da sprovede reformističke strategije i da utiče na političku kulturu i svest ljudi. Umesto optimizma, pesimizam u pogledu budućnosti postaje glavno obeležje političke atmosfere. Svemu tome doprinosi i rastuća međunarodna napetost o kojoj smo već ranije govorili.

6. Period prelaza

Dugi talas kapitalističkog razvoja se završava. Njegov kraj je *strukturna* kriza, *opšta* utoliko što je to kriza *svetskog tržišta* i što ona predstavlja *istorijski* prekid jednog modela akumulacije. Tako stupamo u period prelaza, period »diskontinuirane promene« (Arrighi). Naravno, takav period ima neki početak i kraj. U ovom trenutku možemo odrediti samo početnu tačku. Neki bi rekli da je ta početna tačka bila godina 1968. sa izbijanjem klasnog sukoba u Zapadnoj Evropi i studentskih nemira u SAD i sa započinjanjem ofanzive Tet u Vijetnamu. Drugi, pak, kažu da je to 1971. godina kada su SAD odbacile konvertibilnost dolara u zlato. Neki će, opet, reći da je 1973. bila godina sloma, i to zbog dva događaja: istinskog neuspeha sistema fiksirane stope razmene

[17] Vidi Mandel (1980), Gordon (1980); Mensch (1977.)

Digitized by Google

u proleće i dramatičnog povećanja cena nafte u jesen iste godine. Svi su oni u pravu. Nemoguće je dati konkretan datum tog sloma; to je uvek jedan *period*. Ali, nagomilavanje kritičnih momenata pokazuje nam veoma jasno da je ceo period koji se odlikuje posebnom formom reprodukcije hegemonskog sistema došao u ćorsokak. Ovaj ćorsokak ćemo nešto bliže opisati.

Kejnzijanska politika pokazala se dobrom političkom osnovom jedne strukture vladavine koja sadrži ne samo politiku punog zaposlenja, već i funkcionisanje države blagostanja, liberalnu i socijaldemokratiju. Sve to zajedno čini jedan politički projekt. U situaciji u kojoj država ne može da garantuje punu zaposlenost država blagostanja upada u vrtlog. Retko kada se priznavalo da su politika pune zaposlenosti i politika države blagostanja u nekom intrinsičnom jedinstvu, ali u krizi postaje jasno da se ovo jedinstvo nikako ne može razbiti.[18] Država blagostanja ne može vršiti svoju funkciju bez punog zaposlenja. To je rezultat njene inherentne orijentacije na rad. Sistem socijalnog osiguranja (zbog nezaposlenosti, nesreće, bolesti itd.) funkcioniše samo dotle dok nezaposlenost ne postane strukturna. To traje samo kratko — dok država blagostanja ne preokrene svoju funkciju iz funkcije homogenizacije društva u funkciju diskriminacije i marginalizacije. Država blagostanja u tradicionalnom smislu pokazuje se disfunkcionalnom ne samo sa stajališta kapitalističke klase ili konzervativnih političkih grupacija, već, štaviše, čak i sa stanovišta korisnika njenih usluga. Svi ti ljudi koji zavise od socijalnih primanja doživljavaju bespomoćnost ove institucije. Ona je veoma birokratizovana, košta dosta novaca, ali je neefikasna, a uz to je i nadmena. To više nije nedostatak države blagostanja, već nemoć sveukupnosti kejnzijanskog državnog intervencionizma, države blagostanja, liberalne i socijaldemokratije. Prvi udar pogađa kejnzijanski državni intervencionizam kome više ne polazi za rukom da ostvari punu zaposlenost. Drugi udar usmeren je protiv države blagostanja; treći pogađa socijaldemokratiju i sve partije koje na sličan način predstavljaju ovakav model ekonomske reprodukcije i političke vladavine (kao što su evrokomunizam i, u izvesnom simslu, socijalno krilo demohrišćanskih ili konzervativnih partija u Evropi). Upravo zbog toga je socijaldemokratija otelovljenje ovog intrinsičnog jedinstva kao jednog političkog projekta, partija zasnovana na radu i punoj zaposlenosti, na društvenoj ravnoteži, ukratko, partija reformističkih kompromisa. U ovom smislu socijaldemokratija je protagonista simbioze države intervencije i države blagostanja. Onda kada *objektivni* uslovi društvene ravnoteže dospeju u krizu prelaza ugrožen je i *subjektivni* činilac ovog modela. Nije iznenađujuće što su krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina socijaldemokratske partije zapadne Evrope počele da gube svoj uticaj na izborno telo, pokazujući svoju

[18] Suprotno mišljenje izlaže Krätke (1982). On polazi od toga da politika društvenog blagostanja i politika pune zaposlenosti nisu međusobno povezane. Po mom mišljenju, ovakvo stanovište pokazalo se neodrživim, kao što će dalje biti pokazano.

Digitized by Google

nemoć da ponude neke pouzdane programe za rešavanje krize. Svi osećaju ili znaju da stari model više ne funkcioniše ili nema nekog novog političkog programa koji bi bio tako pouzdan i uverljiv kao što je to bio stari.

Ali to nije potpuni opis svih teškoća ovog političkog projekta. Ako je naša analiza ispravna, onda kriza kapitalističkog svetskog sistema ima uticaja na funkcionisanje *nacionalne države*. Sredstva intervencije kapitalističke države su veoma ograničena. U slučaju liberalne demokratije država može da interveniše služeći se, kao sredstvima, samo novcem i zakonima. Ali u kapitalističkom *svetskom* sistemu, koji sledi iz reproduktivnih tendencija samog kapitala, zakon kao i novac su duboko *nacionalna sredstva*. U savremenom kapitalističkom svetu, sem nekoliko izuzetaka, ne postoje međunarodni zakoni, a isto važi i za novac. Nakon pada vrednosti dolara kao svetske valute nema više međunarodne valute, međunarodne centralne banke koja bi regulisala međunarodnu monetarnu cirkulaciju. Štaviše, sa naglom pojavom privatnog međunarodnog tržišta novca i kapitala nacionalne države, kao i međunarodne političke institucije, pokazuju se sve više nemoćnima da kontrolišu ova privatna kretanja kapitala kako bi stvorile situaciju pune zaposlenosti. To što je ona bila tako uspešna u podsticanju ekonomskog rasta može se sada interpretirati kao tragedija kejnzijanske politike. U kapitalističkim uslovima ekonomski rast nije ništa drugo do akumulacija kapitala, to jest koncentracija i centralizacija. Bez preterivanja možemo reći da je princip vrednosti i oplođavanja kapitala nadvladao politički princip ili, drugim rečima, da je zakon vrednosti odneo pobedu u trci sa državnim intervencionizmom â la Keynes i Beveridge.

7. Izlazi iz ćorsokaka

Kriza se nastavlja. Ona pokazuje svoje destruktivne potencijale. Ona sve više pokazuje snagu poremećaja protiv svih onih koji pokušavaju da spasu tradicionalne ekonomske, društvene i političke forme. Ova forma doživljava slom i, umesto političkog projekta punog zaposlenja, na scenu stupa projekt strukturne nezaposlenosti, pesimizma, beznađa. Neoliberalna »kontrarevolucija«[19] ubire gorke plodove kejnzijanske socijaldemokratske obmane. Nije uverljivost neoliberalnog projekta bila osnova njihovih izbornih uspeha poslednjih godina, niti je Reagana i Tacherovu na vlast dovela većina glasova; nedostatak neke uverljive alternative neoliberalnom projektu jeste ono što je tom uspehu doprinelo. Ovaj uspeh je posledica novog pojma sticanja legitimnosti u buržoaskom društvu. Pod okriljem liberala i socijaldemokratije uvek je bilo tenzije između legitimnosti i akumulacije kapitala, što je često bilo predmet analiza [na primer, kod O'Connora, (1973), Bowlesa i Gintisa (1980) Habermasa (1972) i drugih]. Neoli-

[19] Ovaj argument razvijen je u izvesnoj meri kod Singera (1982).

Digitized by Google

berali su presekli vezu između akumulacije i legitimnosti, a to znači: snage tržišta kao takve funkcionišu bez intervencije države — svako je odgovoran za svoju sopstvenu sudbinu, država nema odgovornosti ni za čiju situaciju, država je tu samo da obezbedi zakon i red i da odredi pravila igre. Posle tri decenije takvog državnog intervencionizma, o kome mnogi autori govore kao o »državnom korporativizmu«, neoliberalni projekat bi trebalo da destabilizuje ekonomske i društvene procese. Glavni sastavni delovi ovog projekta su ekonomska odricanja, društvena konkurencija i nejednakost. U prelaznom periodu ovaj projekt na izgled nudi izlaz iz ćorsokaka, ali to je, po mom mišljenju, samo kratkoročni izlaz jer mu nedostaje suštinski činilac, a to je novi oblik društvene proizvodnje, odnosno postojana veza između akumulacije, konsenzusa i legitimnosti.

Drugi izlaz može se definisati kao »autoritarni birokratski korporativizam« — kako je to opisao Guillermo O'Donnell. Ovaj izlaz prihvatila je i trilateralna komisija tokom sedamdesetih godina.[20] Umesto na denacionalizaciju (Entstaatlichung), ovaj projekt ukazuje na moć države koja bi se ispoljavala na međunarodnom planu, i to na autoritaran način. Ni ovaj nas put, kao ni prvi, naravno, ne vodi nekoj mnogo prijatnijoj perspektivi.

Levica, međutim, mora dobro da se zamisli nad ovim dvostrukim karakterom strukturne krize istorijskog oblika društvene proizvodnje. Ona mora ne samo da se bori protiv reakcionarnih rešenja za krizu, već i da razvija *nove* perspektive. Malo je verovatno da bi kejnzijanski model mogao da se obnovi u situaciji u kojoj već svako oseća da on više ne funkcioniše. Na žalost, oni koji osećaju da kejnzijanizam kombinovan sa državom blagostanja više ne može da funkcioniše — potpuno su u pravu. Stoga se mora načiniti *projekt koji bi prevazilazio kejnzijanizam*, projekt koji bismo mogli da nazovemo *treći put* koji je, na primer, razmatrala italijanska Komunistička partija. Takav jedan projekt trebalo bi da bude upućen novim društvenim pokretima i političkim subjektima koji se javljaju u toku društvene krize. No, da bih o tome podrobnije govorio, bilo bi mi potrebno novih dvadeset stranica. Ova primedba treba samo da ukaže na to da politički projekt čini ne samo neki program kojeg bi mogla ponuditi ova ili ona progresivna organizacija, već takođe i sam pokret i subjekti koji taj program treba da ostvare. Hegel je za to upotrebio izraz »stratem istorije« (List der Geschichte). To se ponovo dogodilo tokom ovog prelaznog perioda; cilj jednog političkog projekta, intrinsično povezanog sa dugotrajnim oblikom društvene proizvodnje, biće zamenjen drugim. Ali, isto tako, svedoci smo rušenja tradicionalnih kočnica zastarelog političkog projekta i pojave novih političkih subjekata čiji je istorijski zadatak da stvore novi i progresivniji projekt. Oni bi trebalo da spreče da ovaj proces prelaza i preoblikovanja rezultira u novom autoritarizmu ili,

[20] Ovaj izraz je sa takvim samopouzdanjem upotrebio Friedman (1962) započinjući svoj protivnapad na »kejnzijansku revoluciju«.

Digitized by Google

što je još gore, novom, sada verovatno nuklearnom ratu oko nadmoći. To bi uistinu bio slom kapitalističkog sistema, ali slom koji bi ujedno bio i kraj čovečanstva. Ako sve to imamo u vidu, biće nam jasno koliki je značaj jednog alternativnog projekta levice — *nove levice*, jer izgleda da je projekt tradicionalne levice svoje završio.

Digitized by Google

Ernest Mandel

Ekonomska kriza savremenog kapitalizma*

Međunarodna kapitalistička privreda doživljava najtežu privrednu depresiju u svojoj istoriji. Ta depresija je rezultat delovanja tri istorijska procesa koji pripadaju različitim vremenskim razdobljima:

a) recesija (kriza hiperprodukcije) koja se javlja u svim kapitalističkim zemljama (1974—1975, 1980—1982; naredna recesija je neizbežna i svakako će izbiti negde 1986—1987);

b) razdoblje novog »depresivnog dugog talasa« koji dolazi posle »ekspanzivnog dugog talasa«, čije začetke otkrivamo u posleratnom razdoblju (taj talas je u anglosaksonskim zemljama počeo negde 1940; ovaj novi »depresivni dugi talas« pojavio se krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina i on još nije dovršen);

c) razdoblje dugoročnijih posledica istorijske krize slabljenja svetskog imperijalističkog sistema i kapitalističkog načina proizvodnje; znaci tih promena ispoljili su se početkom prvog svetskog rata i u vreme izbijanja oktobarske socijalističke revolucije; te pojave će trajati do kraja ovog veka i biće praćene neizbežnim usponima i padovima.

---

* Tekst Ernesta Mandela objavljujemo uz izvesna skraćenja koja je izvršila redakcija.

Digitized by Google

Razume se, pobrojani elementi krize nisu se poslednjih godina obavezno ispoljavali na najvišem istorijskom nivou. Međutim, upravo *organsko povezivanje* svih tih elemenata krize stvara takvu nestabilnost kapitalističkog načina proizvodnje i takvu eksplozivnost njegovih protivrečnosti kakve nikada ranije nisu bile zabeležene.

Neophodno je insistirati na činjenici da sadašnja kriza predstavlja rezultat kombinovanja tri prethodno pomenuta procesa. Mnogi komentatori (ne samo predstavnici buržoazije) tvrdoglavo poriču da sadašnja kriza predstavlja klasičnu krizu klasične hiperprodukcije, to jest da je ona *istovremeno* kriza hiperakumulacije kapitala i kriza hiperprodukcije roba. U stvari, recesija iz 1980—1982. bila je dvadeset prva po redu kriza kapitalističke hiperprodukcije od vremena rađanja onoga što je Marx nazivao »svetskim tržištem za industrijske robe« (prva takva kriza izbila je 1825. godine)...

Povremene krize hiperprodukcije su svojstvene, imanentne kapitalističkom načinu proizvodnje. Oni koji su, na osnovu neokejnzijanskih ubeđivanja poverovali da to nije više slučaj posle pedesetih godina, još jednom su se duboko razočarali (kao i u razdobljima koja su prethodila prosperitetu, na primer — 1893—1913. i 1928—1929)...

Međutim, to nije sve. Odveć brzo se zaboravlja da postoji određen odnos između recesija koje nastupaju jedna za drugom i u poslednjih deset godina i »antiinflacionističke« politike, da čak postoji određen odnos između ubrzane političke ekspanzije iz pedesetih i šezdesetih godina — i procesa kumulativne inflacije. U stvari, od završetka krize iz tridesetih godina *opšta* inflacija u kapitalističkim zemljama (bez obzira na njihove državne oblike i na prirodu njihovih vlada) bila je samo sredstvo za ublažavanje posledica koje po stopu rasta imaju unutrašnje protivrečnosti privrednog sistema...

Kako se unutrašnje protivrečnosti sistema od ciklusa do ciklusa sve više zaoštravaju, bile su potrebne sve veće doze inflacije (dugova) da bi se delimično ublažili njihovi efekti. Dugoročno posmatrano, nastavljanje tog kursa ugrozilo bi funkcionisanje samog sistema. Uporedo sa sve višom stopom inflacije morale su se pojaviti sve više kamatne stope (najpre nominalne, a zatim realne), što je sve negativnije delovalo na ukupnu kapitalističku privredu. Visoke kamatne stope otežavaju dugoročne krupne investicione projekte, a prema tome, i široko delovanje tehnoloških inovacija, odnosno povećanje proizvodnosti rada. Inflacija i »borba protiv inflacije« povezane su u tom pogledu sa sadašnjom krizom. Ta povezanost daje realniju osnovu tumačenja sadašnje krize kao klasične krize hiperprodukcije, to jest ne ublažuje njene karakteristike.

Moramo imati u vidu da uporedo s klasičnim industrijskim ciklusom dolazi do smenjivanja faza privrednog ozdravljenja i recesije. Posle recesije iz 1970—1971. došlo je do privrednog oporavka (međutim, taj oporavak je bio čisto spekulativan). Do oporavka

Digitized by Google

je došlo i posle recesije iz 1974—1975. Sada je privredno ozdravljenje počelo pre svega u Severnoj Americi i Japanu, manje u Velikoj Britaniji, u malim evropskim kapitalističkim zemljama i u SR Nemačkoj, a još manje u Južnoj Evropi. To ozdravljenje će se nastaviti, nesumnjivo, i tokom 1984. godine.

Ono što je karakteristično za industrijski ciklus posle drugog svetskog rata jeste njegova tesna poveznost sa »drugim talasima konjunkture«.

a) u vreme trajanja »ekspanzivnog dugog talasa« (poput onoga koji je trajao od 1848. do 1893, od 1893. do 1913. i od 1948 [1940] — 1970) krize nisu bile tako duboke niti su trajale odveć dugo, dok su faze ekspanzije bile dugotrajnije i dublje; u vreme trajanja »depresivnih dugih talasa« (poput onoga od 1873. do 1893, od 1913. do 1940. i od 1970. pa sve do danas) krize su duže i dublje, dok su faze privrednog ozdravljenja kraće i manje vidljive;

b) prelazak od »ekspanzivnog dugog talasa« ka »depresivnom dugom talasu« obično je rezultat delovanja unutrašnjih faktora, unutrašnje logike sistema, dok to nije slučaj sa prelaskom od »depresivnog dugog talasa« ka »ekspanzivnom dugom talasu«. Ta asimetrija je, u krajnjoj liniji, rezultat delovanja tendencijskog pada prosečne profitne stope, što je svojstveno kapitalističkom načinu proizvodnje, dok naglo i trajno *dizanje* te profitne stope — inače neophodan preduslov za trajno ubrzavanje akumulacije kapitala — predstavlja isključivo rezultat kombinovanog delovanja niza spoljnih faktora (ratovi, revolucije i kontrarevolucije, proširivanje geografskih oblasti u kojima deluje kapitalizam itd.); to nije automatski rezultat delovanja samog sistema, već rezultat (neodređen) borbe među društvenim snagama (sukoba klasa, pa čak i delova iste klase). Do sada su zabeležena tri trenutka takvog obrata: posle revolucije iz 1848. i otkrića rudnika zlata u Kaliforniji; posle 1893. i početka imperijalističke epohe i posle drugog svetskog rata;

c) tehnološke revolucije su presudne u tumačenju trajnog i kumulativnog karaktera »dugih talasa«, ali one ne mogu objasniti njihovo nastajanje. »Depresivni dugi talasi« su, po pravilu, praćeni brojnim pronalascima i tehnološkim inovacijama, ali ti pronalasci i inovacije ostaju uglavnom na eksperimentalnom nivou, što nije u suprotnosti sa relativno niskom stopom investicija (akumulacija proizvodnog kapitala). Nasuprot tome, »ekspanzivni dugi talasi« nisu praćeni toliko spektakularnim pronalascima i inovacijama, već njihovim širenjem, opštom primenom, gotovo univerzalnom primenom... Očigledno, to podrazumeva ubrzanje ritma akumulacije kapitala, podizanje stope proizvodnog investiranja. Međutim, kad je reč o kapitalističkom poretku, sve to pretpostavlja *prethodno podizanje prosečne profitne stope*, prethodno širenje tržišta (u najmanju ruku potencijalnih tržišta). U protivnom, neće doći do masovnog investiranja, čak i ako je ono naučno i tehnički moguće.

Što se tiče krize svetskog imperijalističkog sistema, ona predstavlja pozadinu sadašnje krize, čije praktične posledice ne sme-

Digitized by Google

mo potcenjivati. Ne samo što je kapitalistički način proizvodnje prestao da postoji na trećini Zemljine lopte i čovečanstva (kao prostora za investiranje kapitala, kao izvora radne snage koju je moguće neposredno eksploatisati, kao tržišta na koja kapitalizam ima više ili manje slobodan pristup), već je uporedo s tim došlo do zaoštravanja krize imperijalističkog sistema, do širenja oslobodilačkog pokreta u zemljama takozvanog trećeg sveta. Imperijalistički sistem je usled toga bio prinuđen da od poglavito neposredne dominacije (kolonijalizma) pređe na oblik posredne dominacije, pri čemu se u njegovoj eksploataciji pridružuju autohtone vladajuće klase u tim zemljama. Svetski imperijalizam je nastojao da tokom pedesetih i šezdesetih godina promeni taj *oblik* dominacije a da pri tom ne plati nikakvu cenu — ili samo simboličnu. Dugoročno posmatrano, uključivanje autohtonih rukovodećih klasa u dominaciju nad narodima, narodima takozvanog trećeg sveta trebalo je da bude praćeno i delimičnom preraspodelom globalnog viška vrednosti, izvučenog iz najamnina u međunarodnim razmerama (manje od seljaka i od sitnih robnih proizvođača). Deo tog globalnog viška vrednosti koji pripada autohtonim vladajućim klasama trećeg sveta trebalo je ranije ili kasnije da se poveća, doduše, u ograničenom obimu, ali ipak da se stvarno poveća.

Ogroman skok cena nafte u 1973. godini predstavljao je jedan od bitnih mehanizama pomoću kojih je izvršena ta preraspodela. Davanje ogromnih »bankarskih kredita«, počev od recesije iz 1974—1975. bio je drugi osnovni mehanizam te preraspodele. Svi znaju da ogroman deo tih dugova neće nikad biti naplaćen; jedini stvarni problemi se sastoje u tome da se oceni da li će imperijalisti nastaviti da ubiraju kamate na te dugove.

Bilo bi pogrešno smatrati da ta dva bitna mehanizma preraspodele viška vrednosti, profita (u okviru ukupne kapitalističke privrede), predstavljaju »antiimperijalističke« mehanizme ili mehanizme koji su suprotni interesima — da ne kažemo zakonima delovanja — kapitalističkog načina proizvodnje. Neki sektori imperijalističkog kapitala, i to ne beznačajni, imali su velike koristi od te preraspodele. Nabrojaćemo samo neke od njih: veliki petrolejski trustovi; privatne banke u koje su deponovani »petrodolari« i koje su na zajmove date u tim petrodolarima ostvarivale kamate znatno iznad onih što su ih plaćale svojim depozitarima iz OPEC-a; privredne grane orijentisane na izvoz (pre svega mašinogradnja, proizvodnja lučkih postrojenja, proizvodnja mašina za gradnju puteva itd.; elektro-oprema i elektronika itd.). Zemlje OPEC-a i poluindustrijalizovane zavisne zemlje predstavljale su, zahvaljujući kreditima koje su odobrile imperijalističke banke, krupna »tržišta supstitucije« za izvoz imperijalističkih zemalja, i to od trenutka kad je kriza počela snažnije da pogađa međunarodnu trgovinu industrijalizovanih zemalja.

Međutim, isto toliko je tačno da sve značajnije mesto koje zemlje trećeg sveta zauzimaju danas u privredi, u profitima i dohocima međunarodne kapitalističke privrede, čini tu privredu, posebno privredu samih imperijalističkih zemalja, još ranjivijom,

Digitized by Google

još nestabilnijom, još izloženijom delovanju eksplozivnih protivrečnosti koje karakterišu privredu i društvo trećeg sveta. Zavisnost trećeg sveta od imperijalističkih metropola, zavisnost koja je jača no ikada — praćena je sve većom međuzavisnošću. Izveštaj Brantove komisije, inače inspirisan kako evropskim imperijalističkim interesima tako i idealima socijaldemokratije, predstavlja izraz svesti o toj činjenici. Stagnacija ili opadanje rasta u takozvanom trećem svetu doveli bi do naglog pada njihovog uvoza iz imperijalističkih zemalja, što bi danas imalo mnogo teže neposredne posledice po samu imperijalističku privredu nego što je to bio slučaj tridesetih godina, odnosno tokom pedesetih godina. Takva stagnacija bi uticala i na stopu rasta: neto priliv resursa koji se stavljaju na raspolaganje trećem svetu zaustavljen je 1983. godine (40 milijardi dolara novih zajmova prema 40 milijardi dolara plaćenih na ime kamata).

Ekonomske posledice ekonomske krize

Neposredne ekonomske posledice duge depresije koja sada prožima međunarodnu kapitalističku privredu mogu se svrstati u nekoliko grupa karakterističnih pojava:

1) Svetski porast nezaposlenosti: samo u imperijalističkim zemljama nezaposlenost je, prema zvaničnim podacima, porasla od 10 miliona iz razdoblja 1970—1971. na više od 35 milona (u kapitalističkoj Evropi taj porast se kretao od tri na dvanaest miliona). Ti zvanični podaci znatno odstupaju od stvarnosti, posebno u Japanu i SAD. Broj stvarno nezaposlenih se sigurno kreće oko 40 miliona; do kraja osamdesetih godina taj broj će se svakako povećati za još 15 odsto. Navedene brojke dostižu ili premašuju brojke karakteristične za krizu koja je trajala od 1929. do 1933. godine, mada u odnosu na ukupni broj najamnih radnika procent nezaposlenosti nije još toliko visok, zahvaljujući pre svega povećanju najamne radne snage (u međunarodnim razmerama), do čega je došlo u razdoblju 1950—1970/75.

2) Povećanje neravnomernosti razvitka i opadanje relativnog standarda u međunarodnim razmerama, pre svega na štetu zemalja takozvanog trećeg sveta...

3) Zaoštravanje međuimperijalističke konkurencije. Sadašnja depresija ispoljava tendenciju ka ekonomskom nacionalizmu i protekcionizmu svake imperijalističke države, ne samo prema zemljama takozvanog trećeg sveta ili zemljama koje se nazivaju socijalističkim, već i kad je reč o međusobnim odnosima u samoj imperijalističkoj zoni...

4) Zadržavanje i povećavanje *viška proizvodnog kapaciteta* (u svetskim razmerama), i to u nizu značajnih industrijskih grana: crna metalurgija, brodogradnja, rafinerije nafte, petrohemija, automobilska industrija, proizvodnja elektro-uređaja za domaćinstvo, tekstil itd. Uopšteno rečeno, moglo bi se smatrati da bitnu razliku

Digitized by Google

između pojava karakterističnih za sadašnju depresiju i za onu iz tridesetih godina predstavlja činjenica da se, u ono vreme, kriza izražavala pre svega kroz tržište velike količine neprodatih (i uništenih) roba, dok ovog puta preovlađuje *neiskorišćavanje proizvodnih kapaciteta*...

5) *Slabljenje buržoaskih država (uključivši imperijalističke države) u odnosu na transnacionalne kompanije.* — Jedna od glavnih karakteristika ekonomske depresije iz tridesetih godina bilo je jačanje — ponekad spektakularno — ekonomske uloge buržoaske države u privrednom životu, kako kada je reč o državama u kojima su na vlasti bile fašističke partije tako i u državama koje su zadržale buržoasku parlamentarnu demokratiju. U toku sadašnje depresije događa se nešto sasvim suprotno. Znatno je smanjena sposobnost buržoaske države da primeni antikrizne tehnike ili »rešenja«. Van svake je sumnje da buržoaska država i dalje predstavlja bitnog garanta za profite krupnih monopola. Ona i dalje primenjuje neokejnzijanske tehnike *(deficit spending)*, čak i tamo gde su konzervativci na vlasti i gde se pretpostavlja da je monetaristička doktrina zamenila kenzijanizam kao vladajuću ideologiju u oblasti ekonomske politike. Za razliku od razdoblja 1932—1933, kad je došlo do rasta državne intervencije, sada se smanjuje obim tog intervenciozma (a i njegov uspeh)...

Pravi razlog opadanja efikasnosti državnog intervencionizma treba tražiti u kvalitativno sve većem značaju transnacionalnih kompanija, koje u sve većoj meri uspevaju da izbegnu kontroli bilo koje »nacionalne« imperijalističke države, uključivši i SAD...

Nadnacionalna, »kontinentalna«, da ne kažemo »svetska« država bila bi stvarno efikasan instrument državnog intervencionizma u epohi transnacionalnih (multinacionalnih) kompanija, koje su postale preovlađujući oblik organizovanja krupnog monopolskog kapitala. Međutim, sama kapitalistička privatna svojina, to jest međuimperijalistička konkurencija, čini potpuno utopijskom pojavu takvih država u sadašnjem stadiju međunarodnog uplitanja kapitala u domen *svojine*. (Ogromna većina »transnacionalnih« kompanija jeste to po načinu poslovanja, a ne po statusu svojine.)...

6) Pretnja da će doći do sloma međunarodnog bankarskog sistema (međunarodnog kreditnog sistema). — Poslednjih deset godina je sve više panike koja je izbila povodom te pretnje...

Buržoazija je izvukla »tehničke« pouke iz bankarske krize do koje je došlo 1931—1935; ona je izgradila niz mehanizama da bi se izbeglo ponavljanje takvih kriza na nacionalnom planu. Ti mehanizmi su dobro funkcionisali tokom sadašnje recesije, i to uprkos sve većem broju nekontrolisanih špekulativnih, da ne kažem kriminalnih pojava. Otuda je malo verovatno da bi se mogle ponoviti pojave poput propasti bečkog *Creditanstalta*, do čega je došlo tridesetih godina...

Kako je reč o veoma krupnim interesima, a pošto je ništa manje ozbiljan i rizik kome je izložen ceo međunarodni kapitalistički sistem, a budući da, isto tako, u svakoj velikoj zemlji te

Digitized by Google

banke zauzimaju izuzetno mesto u redovima imperijalističke buržoazije — slom bankarskog sistema, izazvan obustavom plaćanja iz inostranstva, ne predstavlja neku veliku opasnost. Uoči takvog *kraha* imperijalističke vlade, pojedinačno ili zajedno, najverovatnije bi »podruštvile gubitke« to jest davanjem finansijskih sredstava sprečile bi slom najmoćnijih privatnih banaka. Međutim, troškovi takvih operacija bili bi svakako ogromni, a posledice po »normalno« delovanje sistema — krajnje negativne. Vladajući monopolistički slojevi i vladajuće buržoaske ekipe imperijalističkih zemalja zaista bi se suočile sa velikom dilemom.

7) *Resinhronizacija industrijske i finansijske krize, s jedne, i agrarne krize, s druge strane, u imperijalističkim zemljama.* — Uporedo sa produbljivanjem sadašnje depresije došlo je do nagle promene situacije (ranije je vladao strah od stalne opasnosti od gladi, to jest od nedovoljne proizvodnje životnih namirnica). Stalni porast proizvodnosti rada i poljoprivredne proizvodnje imperijalističkih zemalja, navodno niži od demografskog pritiska, naglo se ispoljio kao *kriza hiperprodukcije* životnih namirnica (pre svega žitarica i mlečnih proizvoda). Do te krize je najre došlo u imperijalističkim zemljama Evrope, zatim u SAD i Kanadi. Pad cena i dohotka bio je spektakularan i po obimu se približio padu iz tridesetih godina.

Imperijalizam je reagovao kao u prošlosti — drakonskim smanjivanjem proizvodnje (*trećina* obradive zemlje u SAD sada je pretvorena u ledine!). Reč je o potpuno neodgovarajućim merama, o merama koje su kriminalne jer mogu kroz nekoliko godina da dovedu do stvarne gladi. Ali to je neumitna logika tržišta i profita. Da bi se uspostavile odgovarajuće cene i rentabilnost proizvodnje, imperizalizam svesno stavlja na kocku živote desetina miliona ljudi, naročito dece. Međutim, sa ekonomskog stanovišta, negativni efekti prethode toj ljudskoj katastrofi. Snižavanje dohodaka američkih, kanadskih, australijskih, argentinskih i francuskih poljoprivrednih proizvođača u velikoj meri zaoštrava krizu hiperprodukcije u raznim industrijskim sektorima (pre svega u proizvodnji poljoprivrednih mašina, gde mnogim transnacionalnim kompanijama preti bankrotstvo); treba imati u vidu da je prosperitet imperijalističke poljoprivrede tokom sedamdesetih godina delimično ublažavao ekonomsku krizu uzetu u celini.

Društveni efekti ekonomske krize

Svaka kapitalistička kriza uvek predstavlja napad na radničku klasu. Kriza je odgovor sistema na opadanje prosečne profitne stope. Ona je istovremeno mehanizam pomoću kojeg ta stopa treba da se podigne — s jedne strane, obezvređivanjem određenog dela kapitala, a, s druge strane, znatnim rastom stope viška vrednosti. Glavno sredstvo za postizanje ovog potonjeg cilja jeste sve veća nezaposlenost. Bitno menjajući odnos snaga na »tržištu rada« — na štetu »prodavaca« (najamnih radnika), a u korist »ku-

Digitized by Google

paca« (kapitalista) — nezaposlenost treba da obezbedi više ili manje značajan pad realnih najamnina.

Taj temeljni zakon kružnog toka kapitalističke proizvodnje potpuno je potvrđen tokom sadašnje depresije. Ali taj zakon deluje u tačno određenom istorijskom okviru, istovremeno dovodeći do dugotrajnog razdoblja ekspanzije i kvazipune nezaposlenosti (bar u kapitalističkoj Evropi), što je prethodilo sadašnjoj depresiji, ali i do izuzetne oštrine strukturne krize i krize rentabilnosti sistema. Otuda niz društvenih posledica krize, koje se istovremeno razlikuju i podudaraju sa posledicama krize iz tridesetih godina.

Tokom dugog razdoblja ekspanzije 1948 (40)—1968, kako u kapitalističkoj Evropi tako i u Japanu, Kanadi i Australiji (u manjoj meri u SAD), znatno je promenjena struktura realne najamnine. Učešće cene radne snage, oličene u satnici ili nedeljnoj najamnini, veoma je smanjeno. Učešće posredne ili podruštvljene nadnice, to jest nadnice koja se prima posredstvom raznih organa socijalnog osiguranja ili posredstvom državnih i paradržavnih organa (razna osiguranja, dodaci itd.) — znatno je poraslo. Istovremeno je došlo do porasta učešća onog dela te cene koji se plaća na ime naknada za godišnji odmor, za prekovremeni rad, rad nedeljnom i praznicima, za razne premije itd.

Treba naglasiti da je reč o progresivnom kretanju, o porastu životnog standarda (realnih dohodaka) domaćinstava najamnih radnika. Činjenica da se taj porast ne izražava uvek kroz porast količine novca koji prima domaćinstvo ništa ne menja na stvari. Nekada je radničko domaćinstvo moralo, u okviru buržoaskog društva, plaćati sva dobra i usluge koje koristi. Ako umesto neposrednog plaćanja lekara, školarine, prehrane u slučaju invaliditeta ili penzije, radnik sada koristi besplatne usluge ili prima dodatni dohodak koji je jednak cenama tih dobara i usluga — to znači da je novčani dohodak kojim on raspolaže namenjen dodatnim kupovinama. Razume se, o opadanju realnog životnog standarda može se govoriti samo u slučaju kad porezi i doprinosi socijalnom osiguranju, po svojoj vrednosti, prevazilaze vrednost dobara i usluga koje se posredno dobijaju (zahvaljujući podruštvljavanju najamnine radnika), i to tokom čitavog radnikovog života (pri čemu treba voditi računa o delovanju inflacije i o izgubljenoj kamati na iznos novca koje godišnje inkasiraju razne institucije socijalnog osiguranja). Međutim, to nije bio slučaj u kapitalističkim zemljama Evrope ili Severne Amerike, niti u Japanu ili u Australiji (ovde imamo u vidu razdoblje posle drugog svetskog rata).

Ofanziva »stezanja kaiša«, koju sprovodi buržoazija, uperena je protiv sva tri elementa cene radne snage. Vrši se napad na neto iznos neposredne najamnine. Na udaru su premije i razni vidovi novčane pomoći. Napadu je izložena i posredna, »podruštvljena« najamnina. Najteže posledice ima ovaj treći napad.

Ovde se javlja još jedan aspekt progresivne prirode više no srazmernog rasta »posredne najamnine« tokom prethodnog raz-

Digitized by Google

doblja. U većini industrijalizovanih i poluindustrijalizovanih kapitalističkih zemalja, u kojima je bio uveden taj sistem »podruštvljavanja« dela najamnine (izvan kapitalističke Evrope, Kanade, Australije, u zemljama poput Argentine i Meksika; manje u Japanu, a još manje u SAD), tu ekspanziju je pratila *široka klasna solidarnost*, to jest ostvarivanje stečenih prava u svakoj industrijskoj grani, u svakoj korporaciji. Kad je ozakonjeno ili posebnim kolektivnim konvencijama priznato pravo na plaćen godišnji odmor, na zdravstveno osiguranje, osiguranje od nezaposlenosti, na plaćanje rada u vreme praznika — te prednosti, koje su radnici iznudili od kapitala naročito zahvaljujući visokom stepenu organizovanosti i borbenosti najjačih sindikalnih sektora, automatski su se proširile na *sve* ljude u najamnom odnosu, na sve najamne radnike, čak i na one koji nisu organizovani, koji su zaposleni u sitnoj industriji, u domaćoj radinosti, na selu. Te pogodnosti se automatski šire na najsiromašnije i najslabije slojeve proletarijata. To je pobeda načela kolektivne klasne solidarnosti, pored načela konkurencije između individua i grupa; to je ono što je Marx opravdano nazivao »pobedom načela političke ekonomije trudbenika nad načelom političke ekonomije kapitalista«.

Buržoazija je toga potpuno svesna. Njeni dugoročni napadi su usmereni posebno na ta dostignuća trudbenika. Prve mere politike »stezanja kaiša« najčešće su usmerene protiv raznih premija i protiv neposredne najamnine. Ali čim se od pokušaja pređe na suštinske poteze i snižavanje posredne najamnine, dostignuća u oblasti socijalnog osiguranja, postaje značajan, ako ne i glavni cilj napada poslodavaca i buržoaske države.

Cilj je, pre svega, finansijski. Kao detonator navedenog procesa javljaju se sve veći budžetski deficit i prateći deficiti budžeta socijalnog osiguranja. Snižavanje svakog dela realne najamnine, očigledno, predstavlja najjednostavniji i najneposredniji način podizanja profitne stope u nacionalnim razmerama. Međutim, cilj je istovremeno i društven. Smanjivanje primanja na osnovu socijalnog osiguranja ima za cilj da *poveća nesigurnost položaja proleterâ* i da oslabi klasnu povezanost, isto onako kao što do toga dovode porast nezaposlenosti i sve veći strah od nje. Cilj je da se proletarijat kao klasa oslabi, da se povećaju njegove unutrašnje razlike, da se naglasi usitnjenost i atomizacija, da se pojačaju refleksi individualnog »spasavanja«, a sve to na štetu refleksa solidarnosti i pokušaja da se iznađu kolektivna rešenja.

Značajnu ulogu u buržoaskoj ofanzivi protiv radničke klase imaju sve veća primena »skraćenog radnog vremena«, ugovorâ o obučavanju mladih, pri čemu se isplaćuju veoma niske najamnine (niže od minimalnih najamnina), a naročito širenje privremenog i »nestalnog« rada (rad »na crno«, rad »na sivo«). Privremeni rad u 99 odsto slučajeva znači rad bez socijalnog osiguranja, što danas u kapitalističkoj Evropi, Kanadi, Australiji, Japanu i u značajnim industrijskim granama SAD obezbeđuje veliko sniženje realne najamnine (između 20 do 35, pa i više odsto)...

Digitized by Google

Oni kojima je poznata stvarnost dobro znaju šta to znači: tolika najamnina se prima samo ako se radnik *nikad* ne razboli, ako ne ostane bez posla, ako nije povređen, ako nije roditelj sa mnogo dece itd. Čim dođe do takvih situacija, pad iznosa novčanog dohotka i pad životnog standarda postaju više nego očigledni. To utoliko više važi u razdoblju depresije...

Svi koji se zalažu za *samopomoć* nezaposlenih, uključivši i »povratak zemlji«, deluju u interesu buržoazije, kapitala i buržoaske države — a svi ti faktori nastoje da cenu nezaposlenosti plate sami nezaposleni. Objektivan cilj je potpuno jasan: smanjiti učešće najamnina u nacionalnom dohotku da bi se povećalo učešće profita.

Opšte snižavanje cene radne snage i »društvenih« rashoda države ima katastrofalne dugoročne društveno-ekonomske posledice, čak i sa stanovišta buržoazije. To snižavanje predstavlja tipičan primer kombinovanja »kratkoročne delimične racionalnosti« i »dugoročne globalne iracionalnosti«, svojstvenih svakom buržoaskom društvu. Superspecijalizacija i usitnjavanje »akademske ekonomske nauke« dovode do toga da konzervativni savetnici za pitanja ekonomske i socijalne politike uopšte ne vode računa o elementarnim poukama »političke ekonomije razvoja«. Ovaj potonji sektor ekonomske nauke već decenijama ukazuje na to da su rashodi za infrastrukturu, obrazovanje, zdravstvo, stručno obrazovanje — izuzetno proizvodni rashodi, posmatrani dugoročno (pa i na srednji rok). Cilj svih tih rashoda je podizanje prosečne proizvodnosti rada. Nasuprot tome, velike restrikcije koje vrše kapitalističke vlade (bez obzira na to da li se radi o vladama desnice ili levice) u oblasti rashoda namenjenih društvenim delatnostima i infrastrukturi, imaju negativne posledice po prosečnu proizvodnost rada, te snažno povećavaju dugoročne troškove proizvodnje. Kriza lokalnih i regionalnih finansija znači da će se smanjiti efikasnost auto-puteva, da će doći do ukidanja železničkih pruga, da se mostovi neće koristiti ili će se rušiti, da će doći do kvarova ili obustave rada električnih centrala, kanalizacije, da će biti ugroženo čak i snabdevanje vodom za piće. Sve to povećava troškove transporta, energije, industrijske i poljoprivredne proizvodnje, rashoda koje imamo u svakodnevnom životu.

Snižavanje rashoda za obrazovanje i kulturu dovodi do porasta broja nepismenih, do opadanja nivoa kulture, do nedostatka kvalifikovanih radnika, pri čemu se istovremeno javlja sve veći broj nezaposlenih iz redova priučenih i nekvalifikovanih radnika. Snižavanje rashoda za zdravstvo i smanjivanje subvencija koje se daju za penziono osiguranje znači porast stope smrtnosti, ponovnu pojavu epidemija (na primer, tuberkuloze), neposredno povezanih sa siromaštvom. Sasvim je moguće da se u zapadnim gradovima uskoro pojavi kolera, izazvana onim istim uzrocima koji su dovodili do njenog širenja u XIX veku.

Ukupan bilans društvenih posledica ekonomske krize jeste *masovna ponovna pojava bede*, pa čak i gladi u imperijalističkim

Digitized by Google

zemljama. Niz kvartova velikih industrijskih centara pretvara se u ćumeze. Kalkuta se ponovo javlja u pojedinim kvartovima Njujorka, Liverpula, u predgrađima Pariza, a da ne govorimo o Napulju ili Sao Paolu, koje ona nikad nije ni napuštala...

Najzad, najteža posledica tog nazadovanja jeste opasnost marginalizacije, »lumpenizacije« i demoralizacije čitavih slojeva *drop-outs* (otpisanih), naročito (ali ne samo) kod mladih i starih osoba bez zaposlenja, kod onih koji su dugo bez posla. Slabi izgledi da se dođe do posla negativno deluju na obrazovanje. Deo omladine ima utisak da pohađanje škole ničemu ne služi, jer se tamo ne uči ništa što omogućuje da se lakše dođe do zaposlenja. Štaviše, deo nezaposlenih radnika, iz određene starosne grupe (35—40 godina), stiče utisak da iskustvo i kvalifikacija, stečeni tokom 25 godina proizvodne delatnosti, ničemu ne služe, to jest da ne obezbeđuju sigurnost zaposlenja ili dobijanje novog posla. Psihičke i materijalne posledice te traume su veoma teške — kako za zdravlje pojedinca tako i za društveno zdravlje. Porast »sitnog kriminaliteta« (a ne »nasilja« ili »teškog kriminala«, što je samo ideološki mit buržoazije), porast alkoholizma, sve veća upotreba droga, pojave raspadanja društvenog tkiva — sve je to tesno povezano sa ponovnom (makar i ograničenom pojavom) apsolutnog osiromašenja.

Posledice ekonomske krize po klasnu borbu

Na prvi pogled čini se da je reagovanje radničke klase i radničkog pokreta, izloženih buržoaskoj međunarodnoj ofanzivi »stezanja kaiša«, bilo slabo i neefikasno. Kapital je neosporno prikupio bodove u svoju korist. Realni dohoci trudbenika su opali praktično u svim industrijalizovanim i poluindustrijalizovanim kapitalističkim zemljama. Kad je reč o imperijalističkim zemljama, to snižavanje je tokom poslednjih pet godina iznosilo od 4—5 do 15 odsto kumulativno. Stanje je mnogo gore u nekim poluindustrijalizovanim zemljama poput Argentine, Meksika, Brazila. Ako postoje neki izuzeci (kao što je realna najamnina rudara-crnaca u rudnicima zlata Južne Afrike ili najamnine naftaša u nekim arapskim zemljama), oni se mogu objasniti isključivo postojanjem rente koju ostvaruju kapitalisti u tim privrednim granama. Mnogo je izraženije opadanje realnih najamnina u polukolonijalnim zemljama.

Međutim, ako stvari pogledamo izbliza, bolje bi bilo govoriti o *zakasnelom i sektorisanom reagovanju*, a ne o slabom i neefikasnom reagovanju. Da bismo shvatili šta se dešavalo sa radničkom klasom i radničkim pokretom imperijalističkih zemalja i poluindustrijalizovanih zavisnih zemalja, i to od početka buržoaske ofanzive iz 1974—1975 (ta ofanziva se kasnije osetila u zavisnim poluindustrijalizovanim zemljama) — treba ukazati na sledeće pojave:

1) Kapitalistička ofanziva nije jednako pogodila radničku klasu. Najteže udarce su, tokom razdoblja 1975—1980, doživeli najslabiji i najranjiviji slojevi proletarijata; buržoazija je svesno izvršila

Digitized by Google

najteži napad upravo na radnike-imigrante (i na etničke manjine, naročito u SAD, Velikoj Britaniji i Francuskoj), na žene, omladinu, na nekvalifikovane radnike i na »neodređen« i »marginalan« deo rezervne industrijske armije. »Glavnina« radnika (odrasli radnici), srednje ili visokokvalifikovanih najviše je koncentrisana i najorganizovanija; ona jedva da je u tom razdoblju osetila nezaposlenost. Sindikalna rukovodstva (iznenađena i zbunjena krizom) i buržoazija gajili su kod tih radnika iluziju da ih od krize štiti *država blagostanja* (Welfare State). Najviše pogođeni sektori bili su prepušteni pojedinačnoj odbrani. Došlo je do sve veće rascepkanosti tržišta rada (znatan deo radnika-imigranata koji su do tada bili »na privremenom radu«, nezaštićeni, sindikalno neorganizovani, stalno je izložen pretnjama da će biti proteran).

2) Tokom čitave te početne faze ekonomske depresije zaštita »glavnine« radnika bila je dosta efikasna. Socijalno osiguranje jedva da je bilo pogođeno. Naknada koja je isplaćivana nezaposlenima bila je znatno iznad one što su je nezaposleni primali tridesetih godina. Neki slojevi radnika, snažno sindikalno organizovani, izvojevali su u ranijim borbama velika prava u slučaju nezaposlenosti (na primer, »Cassa d'Integrazione« u Italiji), tako da su nezaposleni dobijali 80, pa i 90 odsto svoje redovne najamnine.

3) Tradicionalna radnička rukovodstva (socijaldemokratija, staljinističke i evrokomunističke partije) ne samo što se nisu suprotstavljala buržoaskoj ofanzivi »stezanja kaiša«, već su je proglasila neizbežnom, te su terala sindikate i radnike da je prihvate; neka su čak nastojala da od »nužnosti« načine vrlinu (Berlinguer, Edmond Maire), izjavljujući da »stezanje kaiša«, to jest snižavanje realnih dohodaka radnikâ da bi se povećali profiti predstavlja »šansu« (sic!) radničkog pokreta.

Pritisnuti tim okolnostima sindikati su morali ispuniti prazninu koja je nastala u političkom životu, pri čemu su radnici sve više odbijali politiku »stezanja kaiša«, ali nisu raspolagali efikasnim političkim oružjem da bi svoj sindikalni otpor preneli na politički plan. Iako krajnja levica zauzima sve značajnije mesto u organizovanom radničkom pokretu, njen apsolutni uticaj je još marginalan, u svakom slučaju odveć mali da bi se ona nametnula kao politička alternativa. Radnička klasa je postala politički dezorijentisana jer je bila izložena dejstvu politike »stezanja kaiša«, koju su zastupale i desnica i levica. Otuda ona glasa čas protiv politike »stezanja kaiša« i dovodi levicu na vlast, (ponekad čak na spektakularan način), a zatim, duboko razočarana politikom levice, to jest »stezanjem kaiša«, koju nameću njeni predstavnici (Wilson-Callaghan, Mitterran, Filipe Gonzales), omogućuje desnici da na izborima odnese pobedu i ponovo dođe na vlast. Smena Nixon-Carter-Regan nešto je drugačija jer Demokratska partija u SAD nije radnička, već buržoaska partija.

4) Usled odsustva globalnih političkih alternativa koje bi odlučno prekinule sa politikom »stezanja kaiša« (to jest antikapitali-

Digitized by Google

stičke alternative), reagovanja radnikâ su pojedinačna i sektorska, lokalna, regionalna, granska, a ne opšta.

5) na radničko reagovanje, utiče pored ostalog, *odsustvo istorijske perspektive*. Poređenje sa tridesetim godinama veoma je ilustrativno. U to vreme, uprkos usponu fašizma, reagovanje avangarde radničkog pokreta, bar do 1938. godine, gotovo svuda se (uključivši i SAD) ispoljavalo u sledećoj paroli: »Kriza je kriza kapitalizma; odgovor na nju jeste socijalističko planiranje«. Ovog puta, uprkos činjenici da je radnička klasa brojčano veća i organizovanija nego što je to bio slučaj tridesetih godina, odgovor radničkog pokreta, uključivši i najborbenije sektore avangarde, glasi: »Kriza je svetska, njen uzrok nije jasan. Ne znamo ni odakle dolazimo, ni kuda idemo. Socijalističko planiranje, bar onakvo kakvo se primenjuje u SSSR i u sličnim zemljama, nije nikakav odgovor.« Itd., itd.

Samo se po sebi razume da ta zbrka nije, u suštini uzev, rezultat antikomunističke propagande imperijalista (ta propaganda je danas isto toliko snažna kao i tridesetih godina), već pre svega proizvod dvostrukog praktičnog iskustva: iskustva sa varljivom stvarnošću u SSSR (specifična ekonomska i društvena kriza; intervencija u ČSSR i gušenje »Solidarnosti« u Poljskoj; Kambodža, Avganistan itd.), kao i iskustva sa ništa manje varljivim rezultatima reformizma i neoreformizma na Zapadu. Nije reč toliko o negativnom reagovanju na socijalističku teoriju koliko na praksu radničkog pokreta za poslednjih pedeset godina. (Mi bismo rekli da je reč o negativnom reagovanju na praksu birokratizovanog radničkog pokreta.)

To odsustvo celovite istorijske perspektive guši inicijativu za vođenje opštih borbi, naročito u vreme krize, kad sve veća opasnost od nezaposlenosti preti da radnik izgubi mnogo više nego u razdoblju kapitalističke ekspanzije.

Međutim, stanje je počelo da se menja, naročito od 1980—1982.

Dolazi do manifestacija i štrajkova praćenih zauzimanjem fabrika; te pojave uočavamo u mnogim zemljama, u sektorima koje smo pomenuli i u nekim drugim sektorima. Borba protiv otpuštanja s posla, gubitka radnog mesta, zatvaranja fabrika, protiv sužavanja socijalnog osiguranja i smanjivanja neposrednih najamnina zahvatila je samo ove godine stotine hiljada trudbenika...

Radikalizacija se ispoljava kako u pogledu ciljeva borbe tako i u pogledu njenih oblika. Uopšte uzev, borbe počinju kao defanzivne, ali brzo poprimaju ofanzivna obeležja. Na primer, borba koja se u Nemačkoj vodi za 35-časovnu radnu nedelju, bez snižavanja nedeljne najamnine... Ova plima borbi nastaviće se sledećih godina, uz određene varijacije (usponi i padovi), ali će u suštini biti uslovljena političkom konjunkturom i unutrašnjim stanjem radničkog pokreta. Te borbe svedoče o krajnjim teškoćama sa kojima se suočava buržoazija u pokušaju nametanja radikalnih kapitalističkih »rešenja« krize. Usled tih borbi dolazi do teških unutrašnjih kriza u rukovodstvima buržoaskih političkih partija...

Digitized by Google

Zbog svega toga *kriza će biti dugotrajna*, ne samo usled prethodno navedenih ekonomskih razloga, već i zbog klasne borbe. Ni jedna od dve osnovne klase buržoaskog društva nije danas u stanju da nametne svoje »istorijsko rešenje« krize. Radnička klasa i radnički pokret su odveć moćni da bi imperijalističkoj buržoaziji dopustili da u imperijalističkim zemljama nametne »rešenja« na čileanski i argentinski način, to jest da dozvoli nagli pad najamnine, pad od 30 do 50 i više odsto, kao i promenu političkih institucija nužnu za ostvarivanje takvih ciljeva. Radnički pokret je odveć dezorijentisan na planu političke strategije i socijalističke svesti da bi dozvolio pretvaranje defanzivnih borbi u opšte borbe za rušenje kapitalističkog poretka.

Iz toga nikako ne treba izvući zaključak da bi bilo nekorisno, neodgovorno ili »avanturistički« zalagati se za radikalan otpor ofanzivi politike »stezanja kaiša«. Kao što je Marks nebrojeno puta ponavljao, klasa koja više nije sposobna da brani svoja glavna dostignuća i domete jeste demoralisana klasa koja će prihvatiti podložnost. Potpuno je neosnovano i u suprotnosti sa osnovnim zakonima istorijskog materijalizma pretpostavljati da radnička klasa, nesposobna da ustane u odbranu svojih najamnina i svoje socijalne sigurnosti, može uspešno da se bori za mir, protiv zagađivanja čovekove sredine ili za odbranu demokratskih sloboda...

Sve više treba objedinjavati te defanzivne borbe radnika i borbe širokih »društvenih pokreta« (antiratni, antinuklearni, feministički, ekološki, antiimperijalistički pokreti) istovremeno insistirajući na središnjem mestu radničkog pokreta i na antikapitalističkom, socijalističkom cilju, bez čijeg ostvarivanja sve ostalo biva unapred osuđeno na neuspeh. Usled toga treba voditi odlučnu ideološku, teorijsku, političku protivofanzivu, usmerenu ka samoupravnom socijalizmu, pri čemu bi političku vlast vršili radnički saveti i narodni odbori, to jest pri čemu se vlast ne bi ograničavala samo na preduzeće. Treba temeljito oceniti poljsko iskustvo, iskustvo masovne borbe trudbenika za taj cilj, uprkos svih pokušaja masovnih medija Zapada i Istoka da izvrnu smisao takve borbe. To je jedini način da se u očima ogromne većine međunarodnog proletarijata odbrane marksizam, komunizam, socijalizam, antikapitalistička perspektiva. *Osim proletarijata, nema ni jedne društvene snage sposobne da izvuče čovečanstvo iz sadašnje krize.*

Posledice ekonomske krize po međunarodnu politiku

Međunarodna ofanziva kapitala, ofanziva čiji je cilj da se nametnu kapitalistička »rešenja« sadašnje krize, ne ograničava se na ekonomsku ofanzivu protiv životnog standarda trudbenika, standarda koji je ostvaren u prethodnoj fazi ekspanzije. Ta ofanziva se proširuje i na područje politike. Najizraženiji aspekt te ofanzive jeste ofanziva *militarizacije*, pokušaj da se dostigne stepen na-

Digitized by Google

oružanja (kako klasičnog tako i nuklearnog) koji bi bio iznad onog iz šezdesetih i sedamdesetih godina.

Cilj te ofanzive militarizacije nije izbijanje trećeg svetskog rata, bar ne kratkoročno i srednjoročno gledano (međunarodno naoružanje posle dolaska Hitlera na vlast gotovo je automatski vodilo drugom svetskom ratu). Mada ne isključujemo slučajnosti koje su moguće sve dok postoje nuklearna oružja, ipak smatramo krajnje neverovatnim, ako ne i isključenim, izbijanje trećeg svetskog rata u periodu koji je neposredno pred nama. U stvari, ofanziva militarizacije međunarodnog kapitala ima trostruki konkretan i materijalni cilj:

(a) Zaustaviti nacionalnooslobodilačke borbe u polukolonijalnim zemljama, a naročito sprečiti njihovo prerastanje u socijalističku revoluciju...

(b) Vršiti snažan ekonomski pritisak na takozvane socijalističke zemlje, pre svega na SSSR i na NR Kinu, kako bi se te zemlje uključile u trku u naoružavanju, što ih prisiljava da sve veći deo svojih resursa i svog nacionalnog bruto proizvoda troše u vojne svrhe:

(c) Obezbediti privredi imperijalističkih zemalja, pre svega privredi SAD, »put obnove« u vreme krize koju karakteriše znatna neiskorišćenost radne snage i mašina. Hiperakumulacija kapitala, inače karakteristična za depresiju, podrazumeva postojanje ogromne mase kapitala koji nastoje da pronađu »rentabilne« investicije. Ti kapitali se orijentišu na investiranje u sektor naoružanja, pri čemu se ne koči privredni rast sve dok postoje neiskorišćeni »faktori proizvodnje«. Međutim, masovno naoružavanje ima neosporno inflacionističke posledice, naročito u uslovima postojanja sadašnjeg poreskog sistema imperijalističkih zemalja, to jest s obzirom na to da se naoružavanje delimično finansira putem budžetskog deficita...

S obzirom na to da kriza pojačava društvenu zategnutost u zemljama tokozvanog trećeg sveta, da se tamo javlja sve veći broj revolucija, nastojanje imperijalizma da se tome suprotstavi kontrarevolucionarnom silom i njegova tendencija da u tu svrhu stvori odgovarajuća sredstva, to jest da iskoristi sadašnju fazu militarizacije — nesumnjivo će dovesti do sve većih sukoba i »lokalnih ratova« u raznim delovima sveta. To će neosporno, biti još jedna karakteristika sadašnje krize.

U takvim svojim pokušajima imperijalizam nailazi samo na jednu prepreku — *na političku prepreku:* to je otpor narodnih masa imperijalističkih zemalja (otpor i u međunarodnim razmerama) ratnohuškačkoj politici. Taj otpor, koji je tokom poslednje dve godine doveo do mobilizacije miliona ljudi u Severnoj Americi i u Zapadnoj Evropi, zadržaće svoju snagu...

Taj otpor će biti još veći — naročito u Severnoj i Latinskoj Americi — ako imperijalizam pređe sa širenja kontrarevolucije u Srednjoj Americi na neposredne vojne intervencije.

Digitized by Google

Depresija je takođe osvetlila posebnu prirodu — nekapitalističku — država i društava koja se nazivaju socijalističkim (u odnosu na kapitalističke zemlje, kako imperijalističke tako i one zavisne i polukolonijalne). Ona omogućuje da bolje shvatimo međupovezanost kapitalističkih i takozvanih socijalističkih zemalja. Reč je o *međupovezanostima krize*, odnosno o dvema vrstama krize koje se društveno razlikuju.

Neosporno je da ekonomska, društvena i politička kriza pogađa takođe i takozvane socijalističke zemlje. To je do najvidnijeg izraza došlo u Poljskoj, ali kriza postoji i u većini tih zemalja. Doduše, ta kriza se, po svojoj prirodi, razlikuje od krize kapitalističke privrede i buržoaskog društva. Po svojoj suštini, kapitalistička kriza je *kriza hiperprodukcije robe i kapitala*. Što se tiče krize u takozvanim socijalističkim zemljama, to je kriza *nedovoljne proizvodnje upotrebnih vrednosti* i oskudice proizvodnih resursa. Zapad se nalazi u krizi zato što su trgovine prepune robe koja se ne može prodati usled slabe kupovne moći širokih masa i opadanja profita kapitalista. Istok je zapao u krizu zato što su trgovine prazne i što su neizmerni materijalni resursi »zaleđeni« u nedovršenim ili rasipničkim investicijama (usled lošeg birokratskog planiranja).

Razume se, te dve krize mogu se kombinovati, to jest one se zaista kombinuju. Proširivanje trgovine Istok—Zapad tokom sedamdesetih godina navelo je birokratiju mnogih takozvanih socijalističkih zemalja (pre svega Poljske, Mađarske, Jugoslavije i Rumunije) da zaključi kako će sve veća zaduženost, nastala uvozom imperijalističke tehnologije, biti pokrivena sve većim izvozom na Zapad. Ta nada se izjalovila jer su planeri i politički rukovodioci pomenutih zemalja izveli pogrešan zaključak o neograničenom privrednom »bumu« u posleratnoj Evropi, to jest nisu predvideli kapitalističku ekonomsku krizu i njenu dubinu (tu istu grešku su počinili i neokejnzijanski ekonomisti i reformistički rukovodioci na Zapadu).

Usled svega toga privrede takozvanih socijalističkih zemalja su, kroz trgovinu Istok — Zapad, uvezle, a zatim povećale inflaciju iz zapadnih zemalja, posle čega je došla stagnacija, odnosno sužavanje tržišta, sa svim posledicama, od kojih je najteža, ona koja je dovela do sve većeg porasta spoljne zaduženosti i deficita platnog bilansa sa Zapadom. Te pojave su zaoštrile simptome krize u takozvanim socijalističkim zemljama, ali one nisu prouzrokovale krizu. Uzroci krize su nerazdvojno povezani sa samom postkapitalističkom ekonomijom i društvom.

Osnovni uzrok opšteg usporavanja rasta u pomenutim zemljama (pojava koja je *prethodila* kapitalističkoj krizi) jeste nesposobnost centralizovanog birokratskog sistema planiranja — kao i sistema samoupravljanja, »nastalog« u »socijalističkoj robnoj privredi« — da u društvu stvori interes i odgovornost (tu pre svega imamo u vidu mase trudbenika) za *efikasno delovanje* planske socijalističke privrede. Drugim rečima: u uslovima birokratskog upravljanja (ili pod prevashodnim uticajem tržišta) ta društva i te

Digitized by Google

države nisu našle efikasan supstitut regulativnoj ulozi profita u kapitalističkoj privredi. Jedini efikasan supstitut profitu jeste kolektivan, slobodno određen interes mase proizvođača, to jest slobodan izbor, demokratski i javno formulisan, određenih prioriteta investiranja, oblikâ potrošnje nacionalne i regionalne preraspodele društvenog dohotka — što sve treba da bude delo proizvođačâ i građana koji upravljaju svojim poslovima. Taj model planskog, demokratski centralizovanog samoupravljanja, dopunjen širokom političkom demokratijom proizvođačâ, omogućuje mobilisanje resursa, inicijative, kontrole i aktivnosti proizvođačâ zainteresovanih za postizanje maksimalnih rezultata uz maksimalnu štednju svojih *inputa*, pod uslovom da sami mogu kontrolisati *inpute*, *outpute* i *njihovu preraspodelu*, to jest da mogu biti sigurni da rade za sebe. Kriza je rezultat činjenice da taj model upravljanja, koji odgovara samoj prirodi podruštvljene, kolektivizarane privrede, do sada nije nigde primljen jer je naišao na otpor birokratije na vlasti, koja ne pristaje da se liši monopola raspolaganja društvenim viškom, birokratije oslonjene na monopol političke vlasti, koji joj osigurava velike materijalne povlastice.

Ali ako su te dve krize — kriza kapitalizma i kriza takozvanih socijalističkih zemalja — tako različite, one su istovremeno i komplementarne. Ako to imamo u vidu, odmah ćemo shvatiti zašto, uprkos histeriji »hladnog rata«, koja se širi u imperijalističkim zemljama, ipak nismo na pragu trećeg svetskog rata. Tu komplementarnost najjasnije ilustruje ugovor o izvozu američkih žitarica u SSSR (odnosno u NR Kinu). U vreme pravog antikomunističkog krstaškog pohoda i razmeštaja američkih vojnih snaga po svim okeanima sveta Reganova administracija se tvrdoglavo borila da obezbedi neprekidnu prodaju žitarica Sovjetskom Savezu. *Svakog dana* iz SAD u pravcu sovjetskih luka odlazi *teret od 30.000 tona žitarica*. Dve države koje se međusobno hrane nikako nisu na putu da zadave jedna drugu.

Zaista smo rekli: dve države koje se *uzajamno* hrane. Jer, u razmenu za neprekidan dotok američkih žitarica namenjenih ishrani stoke (prema tome, posredno, ishrani sovjetskih građana) iz SSSR u pravcu SAD takođe teče neprekidna bujica zlata, platine i drugih »realnih vrednosti«, čime se plaćaju farmeri i američki izvoz žitarica. Američka privreda je bila na ivici propasti u vreme recesije koja se upravo završava. Ona je došla u takav položaj usled preobilnih žetvi i pada cena, izazvanih obiljem proizvoda. Za Regana je bilo životno pitanje kako izbeći taj slom — kako zbog njegovih poraznih privrednih i finansijskih posledica tako i zbog ništa manje opasnog uticaja na izborne rezultate administracije na vlasti. Brežnjev i Andropov su takođe osećali svu težinu pritiska, to jest nužnosti izbegavanja potpunog poremećaja snabdevanja sovjetskih masa namirnicama životinjskog porekla. Ta komplementarnost je iznad svih ideoloških obzira, bez obzira na propagandu koja, sa obe strane, nastoji da je prikrije.

Digitized by Google

Političke posledice ekonomske krize u kapitalističkim državama

Dugo razdoblje posleratnog prosperiteta u imperijalističkim zemljama bilo je idealno razdoblje reformizma, kao i vlade »levog« i »desnog« centra, koje se međusobno gotovo nisu razlikovale. To razdoblje je u Velikoj Britaniji nazvano *butskellizmom* (Butler i Gaitskell). S obzirom na opštu ofanzivu »stezanja kaiša« i na militarizaciju u uslovima dugoročne privredne depresije i masovne nezaposlenosti, srušeni su mitovi o večitoj »državi blagostanja«, o garantovanju pune zaposlenosti i rastu realnih dohodaka, o usponu »potrošačkog društva«. Danas je praktično u svim imperijalističkim zemljama na dnevnom redu ukidanje socijalnih beneficija, opadanje životnog standarda, zaoštravanje stava prema nekonformističkim manjinama, dovođenje u pitanje »liberalizma« iz prethodnih faza (napad na pravo žena da odlučuju o prekidu trudnoće, ograničavanje slobodnog kretanja ljudi itd.).

Treba li iz toga izvući zaključak da će tradicionalna i konzervativna desnica svuda doći i ostati na vlasti? Nikako.

Takva eventualnost pretpostavlja odsustvo masovnog i radikalnog reagovanja radnih masa na mere koje ih pogađaju... Međutim, ono što je izvesno jeste to da će u sadašnjim uslovima, to jest u uslovima sve oštrije primene politike »stezanja kaiša« — čemu pribegavaju vlade desnice — doći do opštih štrajkova i do spektakularnih izbornih pobeda levice. *U tim uslovima* izborne pobede će izazvati dinamiku koja se potpuno razlikuje od dinamike vlada čiji su predsednici bili ili jesu Vilson, Kalagan, Miteran i Felipe Gonzales.

Buržoazija je potpuno svesna opasnosti koju bi takva eventualnost mogla predstavljati za njen režim. Ona se svesno priprema za to i to već sada. Otuda se u tradicionalno konzervativnim partijama javljaju ekipe povezane s krajnjom desnicom (takav primer možemo naći na lokalnim izborima u mestu Dreux, u Francuskoj). Otuda sistematsko izgrađivanje aparata i zakonskih propisa kojima se obezbeđuje represija prava, kao što je pravo slobode manifestovanja (Zimmermann u SR Nemačkoj). Otuda otvoreni napadi na sindikalna prava...

Drugim rečima, ukoliko se sadašnja kriza produži (a ona će se, po našem mišljenju, morati produžiti), ofanziva politike »stezanja kaiša« i militarizacije *neizbežno će se pretvoriti u ofanzivu protiv demokratskih i sindikalnih sloboda.* Pošto do takvih ofanziva dolazi u atmosferi prenadraženosti, bunta i sve veće repolitizacije masa, što stvara opšte osećanje da je »svega dosta«, one povremeno mogu dovesti do pravih izbornih poraza desnice (ukoliko se zadrži opšte pravo glasa, a čitavi slojevi »nekadašnjih« i »novih« srednjih klasa postanu sve siromašniji). U takvim uslovima može se postaviti čak i pitanje daljeg opstanka opšteg prava glasa i parlamentarnih institucija.

Te institucije koriste imperijalističkoj buržoaziji kad omogućuju da se želja masa za društvenom promenom uklopi u umerene

Digitized by Google

reforme, kad olakšavaju da se vrhovi radničkog pokreta uključe u buržoasko društvo. Međutim, te iste institucije postaju opasne kad postoji mogućnost da dođe — još jednom ponavljamo da to može biti povremeno i da može poprimiti različite oblike u pojedinim zemljama — do tako masovne leve većine koja politički aktivnim i mobilisanim radnim masama omogućuje da te institucije upotrebe za nanošenje veoma teških udara budžoaskom poretku.

Međutim, kada te institucije dovedu do situacija kao što je ona koja danas postoji u Francuskoj, u kojoj 65 odsto poslanika pripada Socijalističkoj i Komunističkoj partiji: i to u uslovima opšte mobilizacije trudbenika (što se razlikuje od današnjih stanja) — onda se iz osnova menja stav buržoazije prema parlamentu...

Pojava krajnje desnice nije samo rezultat delovanja antikomunizma ili antisocijalizma (uostalom, to nije ni glavni uzrok toj pojavi), mada elementi takve sistematske propagande nesumnjivo igraju značajnu ulogu u formiranju stavova sitnoburžoaskih masa i najmanje politiziranih radnih masa u Francuskoj, SR Nemačkoj i u Velikoj Britaniji. Glavna meta krajnje desnice jesu radnici-imigranti i etničke manjine. Protiv njih se vodi kampanja ksenofobske i rasističke mržnje, kampanja protiv »porasta nesigurnosti i nasilja«; oni su žrtve fizičkih napada, sistematskih atentata i ubistava u političkom životu. Nije nimalo slučajno što sve to podseća na prvu fazu uspona fašizma iz dvadesetih i početkom tridesetih godina u mnogim zemljama Evrope. Odavno govorimo i ponavljamo: *radnici-imigranti i etničke manjine biće Jevreji narednog fašističkog talasa u kapitalističkoj Evropi i u Severnoj Americi.*

Ipak, ne treba preterivati: Ne nalazimo se uoči nastupa fašizma bilo u kojoj imperijalističkoj zemlji. Tek smo na samom početku kad se, prvi put posle 1945, stvaraju nova, »pouzdana« jezgra krajnje desnice...

Političkom scenom zavisnih poluindustrijalizovanih i polukolonijalnih zemalja vlada kriza buržoaskog rukovođenja (izuzev Meksika i, u manjoj meri, Indije). Svuda gde je do ekonomske krize došlo kad su na vlasti bili režimi vojne diktature ti režimi su bili zahvaćeni snažnom krizom jer nisu bili kadri da »upravljaju« krizom, a da ne govorimo o sposobnosti da ponude druga rešenja osim politike »stezanja kaiša«, mnogo oštrije od one u imperijalističkim zemljama. Otuda dolazi do radikalizacije, odnosno do pobune masa kojima diktature sve manje mogu da vladaju (Čile, Argentina, Pakistan, Južna Koreja, Filipini, Tajland, Indonezija itd.). Nasuprot tome, u zemljama koje su pogođene krizom i u kojima postoje ustavni režimi prisiljeni da pribegnu veoma oštrim merama krajnje štednje, mase takođe energično reaguju, čak i u uslovima kad se ti režimi pretvaraju u diktatorske režime (Brazil, Bolivija, Peru, Senegal). Ustavni režimi brzo propadaju, te dolazi do ciklusa: diktatura — ustavni režim — nov državni udar. Mase mogu sprečiti takav razvoj jedino revolucionarnom borbom za vlast.

Digitized by Google

Ideološke posledice ekonomske krize

Ofanzivu krajnje štednje i militarizacije, koju preduzima međunarodna buržoazija, treba da pripremi i dovrši ideološka ofanziva, čiji je cilj da opravda — i učini delimično prihvatljivom za njene žrtve — temeljitu promenu sadašnje ekonomske i socijalne politike (a sutra i sve veće napade na demokratske slobode). Ta ofanziva nije »čisto ideološka«; njene posledice se ne ograničavaju samo na oblast čistih ideja. Njen praktični cilj je otežavanje efikasnog reagovanja žrtava ofanzive, i to tako što bi se one osećale odgovorne za krizu, što bi bile dezorijentisane i podeljene.

Na teorijskom planu akademske ekonomije došlo je do temeljnog preokreta. Od hegemonije neokejnzijanstva prešlo se na hegemoniju monetarizma (ili na hibridnu kombinaciju monetarizma i teorije koja naglasak stavlja na predominaciju ponude — »*supply side economics*«). Cilj svega toga bilo je opravdanje navodnog prioriteta koji je dat borbi protiv inflacije, snižavanju socijalnih rashoda; pri tom se prikrivaju izrazito visok rast troškova za naoružanje, snižavanje najamnina, pooštravanje propisa o socijalnom osiguranju. Stalno se vrše pokušaji da se sindikati, pa i nezaposleni radnici, ubede kako su upravo oni krivi za nezaposlenost: »Sami sebe su izbacili sa tržišta rada«.

Stalno se napada koncept jednakosti šansi i prava. »Rešenja« krize, za koja se zalažu konzervativci, podrazumevaju snižavanje najamnina i povećavanje profita kako bi i radnici i poslodavci mogli uspešno poslovati. Od toga pa do opštijeg napada na koncepte jednakosti na filozofskom, istorijskom, političkom, odnosno antropološkom planu — samo je jedan korak...

Da završimo: antiradnička i antihumanistička ofanziva konzervativne buržoazije postaje opšta ofanziva u korist iracionalnog, magijskog, mitskog, pri čemu se javlja mračna i psihopatska pozadina razaranja, svireposti, sadizma i nehumanosti. Zar je onda čudno što uočavamo da se u praktičnom političkom životu sve više šire represija i tortura? Može li se »racionalno« zastupati ideja o svetskom nuklearnom ratu? Uspon iracionalnog u ideologiji, što je bio slučaj dvadesetih i tridesetih godina, odražava uspon iracionalnih projekata u društvenoj i političkoj praksi. Istorijski nazadna, bolesna, trula priroda buržoaskog poretka najbolje se ogleda upravo u toj plimi nehumanih ideja kojima se opravdava nehumana praksa.

Na žalost, otpor koji u toj plimi iracionalnog i nehumanog u sferi ideja do sada pružaju organizovan radnički pokret i progresivni pokret veoma je slab. Najpre zbog toga što sve veći raskid s marksizmom — sa celovitim učenjem o progresu i ljudskom razumu u oblasti društvene delatnosti — dovodi do toga da se u radničkom pokretu javlja tendencija ka defanzivi koja je nepovezana, podeljena, obeležena sumnjom i ideološkim samonapadanjem. Razočaranja, izazvana neuspesima prakse radničkog pokreta, dovode kod intelektualaca levice do skepticizma, do odbacivanja političke delatnosti, vraćanja privatnom životu; sve to olakšava

Digitized by Google

tehnološka i društvena evolucija poznog kapitalizma, koji proširuje mesto intelektualaca u državi i u privatnim preduzećima.

Nesposobnost organizovanog radničkog pokreta da bude centar privlačnosti velikih društvenih pokreta (feminističkog, ekološkog, antinuklearnog, antiratnog itd.), koji su se razvili tokom poslednjih petnaest godina, dovodi do toga da posebne ideologije, nastale u tim sredinama, ne samo što ne uključuju dostignuća naučnog socijalizma, već, sa svoje strane, prihvataju delove ideološke ofanzive konzervativne buržoazije. Umesto da integrišu saznanja, te ideologije ih usitnjavaju i tako istovremeno šire iracionalni, antinaučni, antihumanistički, mistički potencijal...

Kada se u krugovima nekadašnjih aktivista krajnje levice izjavljuje da treba okončati sa »mitom o proizvodnom radu«, da treba preduzeti krstaški pohod protiv povećanja proizvodnosti rada — takođe se ne vodi računa o tome da bi pad od, recimo, 20 odsto proizvodnosti rada u poljoprivredi bukvalno osudio stotine miliona ljudi i dece na smrt usled pothranjenosti, na epidemije, do čega bi došlo u narednim godinama. Imamo li prava da hladnokrvno osudimo na smrt tolika ljudska bića pod izgovorom — koji, uostalom, nije uopšte dokazan — da će, u suprotnom, kroz sto godina nestati čitavo čovečanstvo? Zar tu ne dolazi do izražaja pseudotehnokratska, samovoljna oholost, koja podseća na oholost staljinizma i javlja se kao njen predznak?

Mi, marksisti, nikad nismo zauzimali nekritički stav prema kapitalističkoj tehnologiji. Savršeno shvatamo da kapitalistička mašinerija ima dvostruki aspekt. Ona je neosporno dovela do procvata proizvodnih snaga, to jest proizvodnosti rada, pa prema tome i do mogućnosti oslobađanja čovečanstva od obaveze da svoj život reprodukuje u teškim, mehaničkim, nehumanim uslovima. Ali ona je istovremeno poprimila specifičan oblik, prilagođen potrebama kapitala da iz radnikâ izvlači maksimum viška vrednosti, da radnike i dalje *potčinjava* mašinama, to jest kapitalu. Posle Engelsovog dela *Položaj radničke klase u Engleskoj*, napisanog pre više od 140 godina, još bolje shvatamo zagađujuće, otrovne, razorne — po čoveka i prirodu — posledice kapitalističke tehnologije. Na osnovu toga smo formulisali precizne, konkretne zahteve radi zaštite i očuvanja biosfere, prirodne čovekove okoline, bez čega civilizacija, a pre svega komunistička civilizacija sutrašnjice, ne bi mogla opstati.

Ali mi odlučno odbacujemo pesimistički zaključak ekstremnih ekologa, zaključak prema kome ni jedna tehnologija koja bi zamenila kapitalističku nije moguća, to jest zaključak da jedino kapitalistička tehnologija istovremeno osigurava nastavak i još veće povećanje proizvodnosti rada. Taj pesimizam podrazumeva određeni defetizam u pogledu mogućnosti nauke i samog komunizma. Po našem mišljenju, takav stav se ne zasniva na naučnim podacima, već je iracionalan i mistifikatorski. Još kategoričnije odbacujemo zaključak ekstremnih ekologa i pacifista, zaključak prema kojem je važnije spasti čovekovu sredinu ili mir, to jest prema kojem to treba da budu glavni ciljevi političke i društvene aktiv-

Digitized by Google

nosti (a ne obaranje kapitalizma). Reč je, u stvari, o neoreformističkim iluzijama koje *potcenjuju*, a ne precenjuju stvarne opasnosti atomskog rata i uništenja biosfere na *duži rok*, to jest stvarnu opasnost pada čovečanstva u varvarstvo.

Bez rušenja kapitalizma u svetskim razmerama varvarstvo je, dugoročno posmatrano, neizbežno. Sadašnja kriza kapitalizma trebalo bi da nas podseća na tu fundamentalnu istinu. Ne postoji drugo rešenje te krize osim socijalističkog. Glavna teza u prilog socijalizmu — kad je današnji svet u pitanju — nije samo to što jedino socijalizam može da omogući izgrađivanje humanijeg, racionalnijeg društva, sposobnijeg da zadovolji osnovne potrebe svih ljudi koji naseljavaju našu planetu, već i to što pretnju nuklearnog uništenja ljudskog roda i uništenja ekosfere može konačno otkloniti jedino svetska socijalistička federacija koja ukida svako nuklearno oružje, koja zabranjuje njegovu proizvodnju — a to čini pomoću jedino efikasnog sredstva za postizanje tog cilja — svesnom rešenošću i stvarnom vlašću svih udruženih proizvođača u svetskim razmerama, kao i njihovom stalnom budnošću.

Sinteza

Ističu se dve primedbe povodom ovakve analize. Jedna se odnosi na preterani pesimizam u pogledu mogućnosti prilagođavanja i »samoregulisanja« kapitala. Druga se tiče preteranog optimizma u pogledu mogućnosti međunarodnog radničkog pokreta i revolucionarnog potencijala proletarijata. Analiza konkretnih podataka o krizi i njenim posledicama omogućuje nam da odgovorimo na te kritike. Taj odgovor se svodi na jednu jedinu formulu. Kritike našeg stava — klasičnog marksističkog stava, obogaćenog zaključcima izvedenim na osnovu svetskog razvoja tokom poslednjih pedeset godina — *potcenjuju težinu, dubinu i trajanje krize* i, usled toga, potcenjuje reagovanja koja je ona već izazvala i koja će sve više izazivati u narodnim masama širom sveta. Rešenja »samoregulisanja«, to jest prilagođavanja kapitala novim društveno-političkim uslovima u svetskim razmerama, rešenja za koja pojedinci tvrde da mogu dovesti do novog poleta akumulacije, sastoje se u sledećem:

— u dekoncentraciji rada, praćenoj koncentracijom kapitala, izvedenoj putem sve većeg kvalitativnog širenja »privremenog rada« i davanjem poslova u zakup...

Čini se da je to isključeno u uslovima sadašnje tehnologije...

— u potpunoj zameni živog rada minulim radom, to jest robotizmom koji bi kvalitativno povećao relativni višak vrednosti. To je nesumnjivo moguće, ali pod sledećim uslovom: robotizacija treba da bude dovoljno masovna da bi dovela do velikog pada najamnina, pri čemu se ne bi u istoj srazmeri smanjili ukupni prihodi potrošačâ... U doglednoj budućnosti ni jedna od tih pretpostavki nije realna...

Digitized by Google

— u novoj međunarodnoj podeli rada, koja bi u znatnoj meri uvela rad na beskrajnoj traci (i masovnu potrošnju trajnih potrošnih dobara) u industrijalizovane zavisne zemlje. Oni koji smatraju da je takva tendencija verovatna i koji preuveličavaju njene posledice po međunarodnu kapitalističku privredu zaboravljaju da to pretpostavlja razrešavanje glavne protivrečnosti takvog novog poleta industrijalizacije nekih zemalja trećeg sveta — gde naći tržišta za proizvedenu robu?...

Oni koji zastupaju tezu o samoregulisanju kapitala primenjuju pogrešan metod, metod ekstrapolacije. Do juče je davana bezrezervna podrška ekspanziji, rastu, punoj zaposlenosti, proizvodnom reinvestiranju profita, kreditima koji su odobravani velikim preduzećima, čarima potrošačkog društva. Danas se veoma spremno ekstrapoliraju *marginalni* pokušaji stvaranja uslovâ za podsticanje akumulacije u velikim razmerama, pri čemu se ne istražuje da li ta tendencija *preovlađuje* ili je i dalje podređena navedenim uslovima koji koče akumulaciju; jednom rečju, ne vrši se kvantitativna analiza jednog ili drugog stava. Posledice se ogledaju u pogrešnoj dijagnozi težine i trajanja krize.

Isto važi i za navodne tendencije organskog slabljenja proletarijata. Očigledno je da kapital *nastoji* da izazove takvo slabljenje, da *nastoji* pretvoriti proletarijat u atomiziranu masu, nesposobnu da se kolektivno i jedinstveno bori za svoje neposredne i istorijske interese. To je, uostalom, tendencija uvođenja samog kapitalističkog načina proizvodnje, tendencija stara više od jednog i po veka...

Međutim, iz svega toga se nikako ne može zaključiti da je organsko slabljenje proletarijata već postalo stvarnost, da je broj proizvodnih radnika već smanjen za 25 ili 30 odsto, da se ista tendencija zapaža i kod sindikalno organizovanih radnika. Zastupnici teorije o uspešnom samoregulisanju kapitalizma zaboravljaju da nema ničeg automatskog u tim tendencijama, da su one samo u začetku, a ne opšte, kao i da treba *najpre slomiti otpor organizovanog radničkog pokreta* kako bi se te tendencije mogle do kraja razviti. Međutim, taj otpor nije ni izdaleka slomljen. Prema tome, nismo svedoci tendencije koja bi potvrđivala uspeh samoregulisanja kapitala, već se suočavamo sa početnim pokušajem čiji ishod i dalje ostaje neizvestan. Radnički otpor će se nastaviti i produbljivati. On može biti krunisan uspehom. Ništa nije rešeno, ništa nije odlučeno! Presudne borbe su pred nama, a ne iza nas...

Ponovimo još jednom: nije reč o krizi nauke, krizi tehnike, krizi ljudskog uma. U krizi su kapitalistički način proizvodnje, tržišna privreda, robna proizvodnja. Put izlaska iz te krize, u interesu trudbenikâ i ogromne većine ljudskog roda, jeste u tome da se proizvodnja za profit zameni proizvodnjom za zadovoljavanje potreba ljudskih bića, pri čemu sama ta bića slobodno, demokratski i u protivrečnosti određuju te potrebe. Demokratski usklađeno, planirano korišćenje svih danas raspoloživih resursa, savršeno omogućuje — bez obzira na ono što govore oni koji prorokuju propast — zadovoljavanje *osnovnih potreba* u svetskim razmerama,

Digitized by Google

pod uslovom da se to zadovoljavanje ne podredi beslovesnim mehanizmima monetarnog bogaćenja i davanjem prednosti onim investicijama koje neposredno donose što više novca. Sistem udruženih proizvođača, koji od samog početka stavlja naglasak na skraćivanje radnog vremena i na poboljšanje uslovâ života, pri čemu ne dolazi do opadanja već postignutog životnog standarda neposrednih proizvođača, nego znatno raste životni standard u najsiromašnijim zemljama — omogućuje da se istraživanje usmeri ka prioritetu koji treba obezbediti onim tehnologijama čija primena garantuje procvat čoveka i prirode, a ne njihovo osakaćivanje.

To je jedini put spasa, jedini put koji stanovnicima naše planete omogućuje da ovladaju svojom sudbinom, da slobodno odrede šta žele da se proizvodi, kako da se to proizvodi i raspodeljuje. U tome i jeste smisao socijalizma.

Svi koji tvrde da to više nije mogućno (ili da to nikad nije bilo mogućno) kažu, u stvari, da je čovečanstvo osuđeno na samoubistvo. Mi želimo da pozovemo u borbu kojom bi se to samoubistvo izbeglo. Ubeđeni smo da će se — bez obzira na to šta se dogodilo — nastaviti borba za ukidanje eksploatacije, ugnjetavanja, društvene nepravde u svim oblicima. Ta borba je stara koliko i samo klasno društvo; ona nikad nije prestajala, a njen krajnji domet predstavlja borba za oslobođenje proletarijata. Ta borba će se voditi sve dok postoje ljudi, jer iskra bunta, pobune, revolucije — jeste sastavni deo našeg antropološkog bića.

Digitized by Google

Istvan Balogh — Tibor Halai

Dostignuća i protivurečnosti socijalističkog društva

U Mađarskoj, kao i u drugim evropskim socijalističkim zemljama, socijalizam je označio rađanje i ispoljavanje razvoja novog tipa.

Radi realne ocene rezultatâ potrebno je uzeti u obzir sledeće:

a) istorijske, društvene i ekonomske probleme koji su tradicionalno karakterisali razvoj zemlje i sa kojima staro društveno uređenje nije moglo izaći na kraj;

b) promene nastale u položaju koji je zemlja zauzimala u svetskoj ekonomici;

c) prethodnu teorijsku i ideološku predstavu o socijalizmu izraženu u društvenim i političkim ciljevima i akcijama, sa kojom možemo uporediti zbiljski razvoj;

d) konkretne unutrašnje i spoljne odnose i uslove koji karakterišu sadašnji razvoj.

Uvereni smo da jedan od uzroka sporova i neslaganja u pogledima o socijalizmu i, naročito, o socijalističkim zemljama, kakvih ima danas, leži upravo u nedovoljnoj jasnoći u pogledu aspekata navedenih u materijalu.

Što se tiče Mađarske, za nju, u poređenju s periodom do drugog svetskog rata, ni izdaleka nije karakterističan samo ekonomski rast; potpuno razgovetno ocrtavaju se konture društveno-eko-

Digitized by Google

nomskog razvoja novog tipa čije osnovne karakteristične crte možemo svesti na sledeće:

— likvidacija ekonomske i političke vlasti eksploatatorskih klasa, kapitalistâ i zemljoposednikâ, odumiranje dominantne uloge privatne svojine uopšte, formiranje i jačanje državne i zadružne svojine;

— u vezi s tim povećanje šansi i mogućnosti planskog razvoja u svim sferama društva. Sâmo centralizovano planiranje imalo je za svoj glavni cilj likvidaciju zaostalosti i modernizaciju. Izmenila se struktura ekonomike;

— povezano sa svim tim pretrpela je principijelne izmene socijalna struktura društva; izmenile su se ne samo proporcije između pojedinih klasa i slojeva, nego i međusobne veze i odnosi različitih društvenih grupa. Smanjile su se razlike u prihodima i u socijalnoj mobilnosti;

— stvorena je nova struktura političke vlasti i izmenila se uloga politike u društvu.

Prema tome, očigledno je da je ovaj preobražaj, pre svega formiranje sistema administrativno-političkih institucija, bio odlučna reakcija na to što društveno-politička struktura — zadržaćemo se na primeru Mađarske — koja se formirala u XIX i u prvoj polovini XX veka nije bila u stanju da reši ekonomske, kulturne i socijalne probleme koji su se nalazili pred društvom, nego ih je samo produbila. Najozbiljniji među ovim problemima bili su ogromne socijalno-ekonomske razlike među društvenim slojevima, izolovanost, beda i nesigurna sutrašnjica znatnog dela radnih ljudi, debalans i lagani tempo razvoja zemlje, a istovremeno s tim povezano odsustvo demokratičnosti u političkom životu ili njeni ogromni nedostaci. Ovi problemi imali su najveći uticaj na široke slojeve. Prema tome, predstava o socijalizmu stvarala se na osnovu elemenata koji su poticali iz različitih izvora: s jedne strane, ona je sadržavala, okrenute u pozitivnu »ravan«, elemente socijalnih problema i protivurečnosti koji su najsnažnije rastrzali mađarsko društvo iz perioda pre drugog svetskog rata; s druge strane, sadržavala je tradicionalne formirane marksističko-lenjinističke elemente teorijskog i ideološkog modela socijalizma, u kome su granice između socijalizma i komunizma bile većim delom izbrisane. U zaključku možemo istaći da je, u skladu s rečenim, ova slika socijalizma sadržavala obeležja ozakonjenja političko-administrativnih sredstava pomoću kojih formulisani ciljevi mogu biti postignuti za najkraće vreme. Naravno, u različitim društvenim grupama, i na raznim stupnjevima nastajanja mreže institucija dominirali su razni elementi shvatanja socijalizma. Ujedno je neophodno istaći da je gore opisana opšta slika socijalizma do sredine, odnosno do kraja pedesetih godina smatrana opšteprihvaćenom, a prihvatanje, podrška ove slike socijalizma odigrala je značajnu ulogu u političkom životu datog perioda. Tek na pragu pedesetih i početkom šezdesetih godina počinje u suštini da se menja ova slika socijalizma: praktično i teorijsko ispoljavanje problema odnosa ciljeva i sredstava, nova

Digitized by Google

spoznaja granica i razlika između komunizma i socijalizma, pouke praktičnih i teorijskih problema vezanih za napetost između ciljeva i društvene određenosti njihovog ostvarivanja — otkrili su istorijsku ograničenost nekad vladajućih predstava o socijalizmu, njihov karakter koji je u čitavom nizu aspekata prožet iluzijama.

Međutim, taj proces se ne može jednostrano karakterisati — samo kao sukob iluzija i realnosti ili kao epoha borbe sa iluzijama, bez obzira na to što mnogi smatraju da su istovremeno s gubitkom iluzija izgubili veru u socijalizam ili, s druge strane, ali na istoj osnovi, tvrde da iluzije treba podržavati i sačuvati budući da je kritika iluzija, tobože, istovremeno i kritika socijalizma. Iluzije su samo jedna strana, a sa određenog stanovišta, u prvom redu ideološkog i psihološkog, veoma problematična strana čitavog procesa. Bez obzira na to, razvoj koji je krenuo početkom šezdesetih godina možemo tačno definisati kao sve realniju ocenu rezultata postignutih u Mađarskoj u toku izgradnje socijalizma, kao otkrivanje mesta i uloge izgrađenih oblika socijalizma u istorijskom aspektu, kao sve konkretniji i praktičniji pristup protivurečnostima koje su se reprodukovale u toku izgradnje socijalizma, kao sve tačnije određivanje mogućnosti i perspektive razvoja. Reč je, naime, o procesu samosvesti socijalizma koji se izgrađuje.

Može se kao istorijska činjenica utvrditi da su rezultati našeg ekonomskog i društvenog razvoja koji se mogu izmeriti — na primer, porast nacionalnog dohotka, industrijske i poljoprivredne proizvodnje, ili poboljšanje socijalnog i zdravstvenog osiguranja — veoma značajni uopšte, ali posebno u poređenju s periodom pre izgradnje socijalizma, a da i ne govorimo o tome da više ne spadamo među slabo razvijene zemlje. Ne zaboravljamo ni to da smo, u poređenju sa evropskim zemljama, uspeli da učinimo samo neznatan korak napred jer naša zemlja još uvek spada u grupu srednje razvijenih zemalja. Ova poslednja tvrdnja je sasvim tačna u pogledu kvalitativnih pokazatelja. Pomenuto upoređenje je takođe element realne ocene naših rezultata — upoređenje sadašnjeg stanja s prošlim stanjem. Zato ocena rezultatâ koje smo postigli u toku izgradnje socijalizma i sva određivanja pojma socijalizma koji ne poklanjaju pažnje dostignućima kapitalističkog svetskog sistema, ili ih uzimaju u obzir u proseku, predstavljaju jednostrane i protivurečne definicije. One su jednostrane zato što ne poklanjaju pažnju činjenici da je razvoj višestran i relativan pojam; protivurečne su zato što, definišući socijalizam kao progresivni svetski sistem, stavljaju konkretne kriterijume socijalizma u zavisnost od takvog stepena ekonomskog razvoja koji se u okviru kapitalističkog načina proizvodnje u pojedinim zemljama već može smatrati prevaziđenim.

Prema tome, danas moramo ispoljavati veliku opreznost ako želimo da izvodimo zaključke o socijalizmu kao društvenoj formaciji, o iskustvu koje smo stekli u toku izgradnje socijalizma. Uporedo sa dostignućima obavezno se mora obratiti pažnja na istorijske mogućnosti završene etape izgradnje socijalizma, na njenu ograničenost. O ovoj istorijskoj ograničenosti svedoči i niz

Digitized by Google

kvalitativnih problema koji sačinjavaju razvoj. Neosporno je da je etapa orijentisana na takozvani ekstenzivni razvoj, pre svega, na kvantitativan rast, bila neophodna u periodu između dva svetska rata radi rešavanja najkrupnijeg problema — likvidacije masovne nezaposlenosti i bede širokih slojeva stanovništva. Sigurnost u sutrašnjicu pretvorila se u neraskidivi deo naše socijalističke stvarnosti. Mi to smatramo velikim dostignućem. Ujedno, ipak, odlučujući faktor predstavlja činjenica da su se u poslednje vreme korenito izmenili međunarodni orijentiri ekonomskog razvoja, da je bitno porastao značaj kvalitativnih pokazatelja. Danas se kao merilo razvoja pojavljuju pre dinamičnost, elastičnost, sposobnost menjanja, inovaciona sposobnost itd., nego to koliko se proizvodi ove ili one robe. Ili, tačnije, kvalitativni pokazatelji sve više postaju *pretpostavka* kvantitativnog razvoja. Naša ekonomika se tek veoma polako, s teškoćom mogla preorijentisati na novu etapu intenzivnog razvoja, i posle dugotrajnih napora prinuđeni smo još uvek da priznamo kako mnogi zadaci na stvaranju društvenih, administrativnih i ekonomskih uslova za intenzivan razvoj još nisu rešeni. Prema tome, kada stvaramo opšte definicije socijalizma kao društvenog oblika polazeći od puta koji smo prešli, moramo izbeći to da te definicije stvaramo polazeći od ekstenzivne etape ekonomskog i društvenog razvoja, učvršćujući ovakvo praktično iskustvo s kojim moramo raskinuti, a taj raskid je najvažniji zadatak sadašnje etape.

Na sličan način istorijski je predodređen, i zato zakonit ograničeni razvoj socijalističke demokratije.

1.

Početkom XX veka za političku kartu Mađarske nisu bile karakteristične slabe i krhke institucije buržoaske demokratije, nego nedostatak demokratije, kontrarevolucionarni teror i politička proganjanja koja su usledila posle poraza Mađarske Sovjetske Republike; politički život koji se odvijao u uskim okvirima buržoaske demokratije i mnogo jači sistem institucija političkog nasilja bili su zainteresovani za ograničavanje i gušenje političke samostalnosti i delatnosti masa. Sve je to, razumljivo, uticalo da cilj socijalističke demokratije, osim problema višepartijskog sistema, nađe svoj izraz u odnosu nove partije radničke klase prema masama. Ipak, za to vreme je postalo jasnije da naš društveni i ekonomski razvoj ne samo poistovećuje interese različitih klasa i slojeva kojima partija može dati političko predstavništvo, nego se istovremeno — za razliku od onoga što je bilo ranije — u društvu pojavljuju diferencirajući faktori, a to znači da se, uporedo sa poistovećivanjem interesa, ispoljava i njihova diferencijacija. Ta diferencijacija, koja je povezana sa socijalističkim razvojem i proističe iz njega, mora biti politički osmišljena i dobijati svoje predstavljanje pošto, s jedne strane, sistem naših institucija — koji je stvoren za izražavanje i predstavljanje opštih i homogeniziра-

Digitized by Google

jućih interesa — nije pogodan za njihovo neposredno određivanje i predstavljanje, a, s druge strane, budući da je nova diferencijacija interesa rezultat socijalističkog razvoja, nedostatak političkog formiranja ovih novih različitih interesa i odsustvo njihovog predstavljanja može biti prepreka samom socijalističkom razvoju. Sve to poprima poseban značaj u onom periodu razvoja u kome samostalnost i inicijativa postaju najvažniji izvor snage, kada dolazi do međusobnog preplitanja sitnih, grupnih i opštih interesa. Prema tome, danas je postao veoma važan problem izražavanja i predstavljanja grupnih, posebnih interesa, njihovog međusobnog sukobljavanja i integrisanja u opšte interese, problem mehanizma institucija datog procesa, i, u vezi s tim, uloga u predstavljanju interesa koja se daje sindikatima, omladinskim i drugim društvenim organizacijama, kao i radnim kolektivima.

Prema tome, u toku opšteg političkog ustrojstva socijalizma neophodno je, doprinositi homogenizaciji interesa, ali nije dovoljno da se samo to čini. Ako mi karakterišemo socijalističko društvo polazeći samo od toga, onda će nam iz vidokruga ispasti one strane odnosâ i predstavljanja interesâ koje u sadašnjem periodu razvoja postaju još važnije. Na osnovu svega toga smatramo da je socijalizam u razvoju mađarskog društva zaista doveo do značajnih promena, noseći sa sobom novi tip razvoja, i zato socijalizam označava novu etapu razvoja u životu naše zemlje. Promena administrativne strukture društva, funkcionišući kao novo sredstvo preobražaja svojinskih i klasnih odnosa, prekinula je vladavinu privatnog kapitala; prihod od sopstvenog rada postao je osnovni princip i određujući faktor, likvidirana je eksploatacija. Istovremeno, međutim, ocena sa istorijskog aspekta veoma važnih rezultata poziva nas na opreznost u pogledu toga koliko osobine našeg društva možemo smatrati sveopštim osobinama socijalizma karakterističnim za društvenu formu u celini.

Naši današnji zadaci i, u vezi s rešavanjem tih zadataka, rad započet na sumiranju rezultatâ ekonomskih i društvenih promena i na izvlačenju teorijskih zaključaka iz ovih rezultata može biti tek u budućnosti krunisan uspehom, a taj uspeh će biti ostvaren, po svoj prilici, u toku diskusija i intenzivnih rasprava.

2.

Ovde ne nameravamo da se upuštamo u opšta razmatranja o društvenim protivurečnostima i o karakteru protivurečnosti socijalizma. Umesto toga, želimo da formulišemo nekoliko misli o onoj osobini našeg socijalističkog društva, o onoj činjenici s kojom je, po našem mišljenju, povezan najveći deo naših društvenih protivurečnosti. Reč je o socijalističkoj robnoj proizvodnji. Neosporno je da oblikovani i danas postojeći odnos socijalizma i robne proizvodnje predstavlja rezultat razvoja koji je marksistička teorija istorijski najmanje otkrila i predvidela. Radi skrivanja i otklanjanja teorijskih i praktičnih teškoća koje iz toga proističu

Digitized by Google

obično se citira *Kritika Gotskog programa* i kaže se da Marksovim i Engelsovim pogledima na socijalizam odgovara povezivanje socijalizma i robne proizvodnje. Jer Marks kaže da u socijalizmu »vlada isti princip koji reguliše razmenu roba, ukoliko je ta razmena — razmena jednakih vrednosti«. Ipak, ovaj argument »hramlje« u dvostrukom smislu. Prvo, Marks u ovom svom delu piše o razmeni roba, tačnije, o ispoljavanju opštih principa robne razmene, ali robna razmena je upravo na osnovu Marksovog stanovišta samo jedna strana, deo robne proizvodnje. U Marksovom tekstu ne govori se o robnoj proizvodnji u uslovima socijalizma. Drugo, o socijalizmu kao društvu koje u sebi sadrži robne odnose Marks u *Kritici Gotskog programa* govori čak kao o ukupnosti takvih društvenih odnosa u kojima robni odnosi imaju sve manju ulogu. On smatra socijalizam takvim društvom čiji je zadatak u oblasti proizvodnih odnosa da *postepeno* likvidira robne odnose. Ne dovodeći u sumnju istorijske zadatke socijalizma u budućnosti, možemo celokupnu istoriju socijalizma i današnju tendenciju njegovog razvoja, nasuprot dalekoj perspektivi, okarakterisati kao razvoj, protivurečan razvoj određenog, istorijski oblikovanog novog tipa robne proizvodnje. Prema tome, na današnjoj etapi razvoja socijalizma robni odnosi: (a) nisu odnosi koji postepeno odlaze u poslednji plan, nego su, nasuprot tome, odnosi koji jačaju i razvijaju se; (b) deluju ne samo kao opšti principi raspodele, nego predstavljaju opšte, neposredne proizvodne odnose; (c) nisu površinski, nego suštinski odnosi socijalističkog društva; (d) socijalizam nije ponavljanje kapitalističke robne proizvodnje, nije njen »slabiji oblik«; on predstavlja ukupnost odnosâ robno-proizvođačkog društva koja se razvija paralelno s kapitalističkim odnosima i daje im istorijsku alternativu.

Treba istaći da se razvijanje robne proizvodnje u priličnoj meri odvijalo nasuprot teorijskim razmišljanjima, oblikovanim ideološkim premisama i zaključcima, a često i konkretnim praktičnim ciljevima. Razvoj socijalističke robne proizvodnje odvijao se i odvija se u stanju određenih, protivurečnih odnosa teorije i prakse, ideologije i stvarnosti. Izdvajajući određeni kurs protivurečnog razvoja, ilustrujući ga u neku ruku, predstavićemo ukratko nekoliko tipova teorijskog tumačenja socijalizma i robne proizvodnje, podsećajući, ipak, na to da su se ova tumačenja sačuvala i danas i da se često pojavljuju u različitoj formulaciji u diskusijama o socijalističkoj robnoj proizvodnji koje se danas odvijaju.

— Prva etapa sporova o odnosu socijalizma i robne proizvodnje povezana je sa dvadesetim godinama, s NEP-om, kada je u Sovjetskom Savezu, posle perioda ratnog komunizma, prvi put ponikla misao da se posredstvom razvijanja robne proizvodnje ubrza proces prelaska u socijalizam.

U interesu razvoja robne proizvodnje sovjetska država je donela niz mera različitog karaktera, ali usmerenih u jednom pravcu. Prvo, legalizovala je trgovinu putem razmene; drugo, sprovedene su stimulativne mere za podršku i podizanje sitne proizvodnje; treće, određena preduzeća (reč je o sitnim preduzećima) data

Digitized by Google

su u zakup privatnim preduzimačima; najzad, u oblasti državne industrije bila je sprovedena takva reorganizacija usled koje su u državnoj industriji prešli na takozvani privredni račun. Specifičnost ove mere bila je u tome što su preduzeća prestala dobijati državnu dotaciju i pružena im je mogućnost za imovinsko osamostaljivanje, što je povećalo tržišnu orijentaciju preduzeća.

Jedna od osobina i protivurečnosti dvadesetih godina sastojala se u tome što je teorijsko shvatanje robne proizvodnje, iako je ona znatno dotakla i državni sektor, bilo dvostruko ograničeno. S jedne strane, nju su smatrali *privremeno pojavom*, pošto se robna proizvodnja tumačila kao poseban put koji vodi ka socijalizmu, a ne kao osobina samog socijalizma. Zato je proširenje sfere uticaja robne proizvodnje izraženo u teoriji kao privremeni ustupak kapitalizmu, izazvan iznuđenom situacijom. S druge strane, iako se u državnom sektoru, po Lenjinovim rečima, radnikov rad »plaća na osnovu cena slobodnog tržišta«, u tom sektoru nisu videli objašnjenje i izvor robne proizvodnje, nego su, naprotiv, smatrali državni sektor najvažnijom garantijom likvidacije, prekida robne proizvodnje. Neosporna obeležja robne proizvodnje koja su se ispoljavala u ovoj sferi ocenjivana su kao drugostepena pojava, kao povratno delovanje sitne robne proizvodnje, koja je zauzimala značajno mesto u privredi, a koja će u »čistim« socijalističkim odnosima, uz znatnu prevagu državnog sektora, postepeno nestati. Prema tome, robni odnosi i socijalizam, kao i ranije, figuriraju kao odnosi koji se teorijski međusobno isključuju, ali na putu ka socijalizmu, prema ovom tumačenju, uporedo sa sve jačim socijalističkim odnosima, mogu delovati — i u pojedinim periodima čak i jačati — robni odnosi nesocijalističkog karaktera. Znači, ekonomika prelaznog perioda je mešovita privreda koja se dinamično razvija, u kojoj se državni sektor obično razvija brže nego nedržavni, sektor robne proizvodnje.

— Moramo smatrati prirodnim što je postavka o pomenutom odnosu između socijalizma i robne proizvodnje postala u drugoj polovini tridesetih godina neubedljiva, jer su u Sovjetskom Savezu, s jedne strane, proglasili kao zadatak izgradnju socijalizma, a, s druge strane — bez obzira na različite eksperimente — nisu uspeli da iz ekonomskog života isključe robne odnose. Posle obrazovanja kolhoza nije više bilo osnove za gledišta o mešovitoj privredi, a deklarisanjem ostvarivanja socijalističkih odnosa nije bilo osnove za to da se na teorijske probleme protivurečnih odnosa između robne proizvodnje i socijalizma odgovor traži u koncepcijama koje se tiču prelaznog perioda.

Sveopštu koncepciju veze između socijalizma i robne proizvodnje, koja je uzimala u obzir realno stanje, najjasnije je formulisao Staljin 1952. godine u radu *Ekonomski problemi socijalizma u Sovjetskom Savezu*. Ovaj pristup, deleći socijalističku ekonomiku na dve, u suštini, različite sfere, pokušava da shvati činjenicu postojanja robne proizvodnje iz razlikovanja dve sfere i njihove neophodne, zakonite međusobne povezanosti. Državna ili, drugim rečima, svenarodna sfera u suštini je oblast robne

Digitized by Google

proizvodnje koja je proživela svoj vek, dok istovremeno grupni oblik svojine koji se oblikuje u zadrugama rađa robne odnose u okviru socijalizma. Prema tome, Staljin tumači robne odnose tako da država može raspolagati samo proizvodima državnih preduzeća, a proizvodima kolhoza raspolažu kolhozi koji ne žele da svoje proizvode predaju društvu na drugi način osim u obliku robe.

Jasno je da ovo gledište jako idealizuje državnu svojinu, posmatrajući je kao svenarodnu svojinu. Ovo gledište ne samo što zataškava problematiku odnosa između države i društva, nego predstavlja istovremeno polaznu tačku drugog gledišta prema kome u socijalizmu pojedine probleme demokratičnosti možemo svrstati isključivo među subjektivne greške i nedostatke i ovi problemi nemaju i ne mogu imati strukturne uzroke. Ovakva gledišta o robnoj proizvodnji dovela su do toga da su, na primer, u Mađarskoj do sredine pedesetih godina bili sprovedeni novi eksperimenti u oblasti »nacionalizacije« proizvodnih zadruga i u oblasti nerobnog oduzimanja proizvodâ proizvodnih zadruga. Uporedo s tim ova koncepcija nalazila se u oštroj protivurečnosti s faktičkim i praktičnim stanjem robnih odnosa usled toga što su se, uz pretpostavku o potrebi postojanja robnih odnosa barem u jednoj od privrednih grana, praktično preduzimali svi mogući pokušaji da se likvidiraju pretpostavke te iste robne proizvodnje.

Istovremeno, novina u ovoj koncepciji bilo je to što je ona povezivala likvidaciju robne proizvodnje sa komunizmom, a ne sa socijalizmom, smatrajući pretpostavkom komunizma stvaranje jedinstvenog proizvodnog sektora koji obuhvata celu privredu. Ali pošto stvoreni izvor robne proizvodnje u poljoprivredi predstavlja svojinu koja »nije svenarodna« (nije državna), nehotice dolazi do hijerarhije između dva oblika svojine. Na taj način, ova koncepcija predstavlja, s jedne strane, posledicu i ideološko opravdanje forsirane industrijalizacije, a s druge strane postaje njen idejni stimulans i polazna pretpostavka. Pretpostavka o zajedničkom postojanju robne proizvodnje i socijalizma prvi put je pružila mogućnost za pojavu hipoteze o tome da robna proizvodnja može, osim kapitalističkog, imati i drugi oblik koji još nije razmatran u istoriji marksizma. »Uopšte nisu u pravu oni drugovi — pisao je Staljin — koji tvrde da ćemo, ukoliko socijalističko društvo ne ukloni oblike robne proizvodnje, morati da obnovimo sve ekonomske kategorije karakteristične za kapitalizam. Ovi drugovi poistovećuju robnu proizvodnju s kapitalističkom proizvodnjom, smatrajući da, ako već postoji robna proizvodnja, onda mora postojati i kapitalistička proizvodnja. Oni ne shvataju da se naša robna proizvodnja korenito razlikuje od kapitalističke robne proizvodnje.«

Ovde, naravno, moramo ukazati na uprošćavanja koja karakterišu ovo tumačenje; na primer, na idealizaciju razlika između socijalističke i kapitalističke robne proizvodnje. Bez obzira na to, činjenica je da je prvi put u Sovjetskom Savezu, u monografiji na temu »Ekonomski problemi socijalizma u Sovjetskom Save-

Digitized by Google

zu«, izraženo tumačenje o zajedničkom postojanju socijalističkog društva i robne proizvodnje.

— Ova teorija socijalističke robne proizvodnje, koja se gradi na razlici između državnog i zadružnog sektora, nikako ne može biti zadovoljavajuća, pošto ona očito iz kruga robnih odnosa isključuje državni, drugim rečima, svenarodni, sveopšti sektor. Počev od druge polovine šezdesetih godina, teorijska istraživanja robne proizvodnje glavnu pažnju poklanjaju odnosima koji se formiraju u državnom sektoru. Kao rezultat ovih istraživanja prikuplja se sve više podataka o unutrašnjoj strukturi takozvane svenarodne, sveopšte svojine, pre svega o diferenciranosti između države i društva, o njihovim međusobnim odnosima, o centralizovanom upravljanju, o karakteru i prirodi takozvanih horizontalnih veza među preduzećima itd. Na primer, mađarska ekonomska, sociološka i pravna istraživanja, analizirajući uglavnom odnose između centralnih organa uprave i preduzećâ, pokazale su da čak i ekstremni oblici neposrednog centralnog upravljanja ne mogu isključiti iz ekonomike posledice privredne izolovanosti preduzeća i da, formirajući svojevrsni mehanizam, takozvani sistem planskih ugovora, u suštini puštaju u pogon mehanizam koji se prilagođava zakonima robne proizvodnje. Sumirajući rezultate ovih istraživanja, možemo rizikovati i dati dijagnozu da je socijalistička privreda, barem u Mađarskoj, do kraja šezdesetih godina predstavljala takvu specifičnu robnu proizvodnju u kojoj — mada se otkrivaju i takve karakteristične kategorije robnih odnosa kao što su relativna izolovanost privrednih jedinica, novčani odnosi, razgraničenost ekonomske i političke sfere itd. — ipak dugo nije postojao niz takvih karakterističnih momenata robne proizvodnje i robne privrede kao, na primer, robne veze među proizvođačima, zainteresovanost za dobit i tako dalje; nisu, naime, postojali kao robni, nego kao administrativni odnosi, latentno i otvoreno. Socijalistička robna privreda morala je platiti, a delimično mora i danas da plaća danak zbog postojanja neadekvatnih, latentnih oblika robne proizvodnje, a taj danak su društveni troškovi koji proizlaze iz niskog nivoa ekonomske racionalnosti socijalističke robne privrede, iz nezadovoljavajuće ekonomske kalkulacije, iz relativno slabe prilagodljivosti, iz disproporcija u privredi i iz deficitarnog privređivanja.

Osnovni uzrok socijalističke robne proizvodnje sastoji se, prema rezultatima analize, u sledećem: na današnjem stepenu razvoja proizvodnih snaga nužno nastaje relativna izolovanost pojedinih proizvodnih jedinica, usled čega se formira i raspodela funkcija svojine između centralizovanog privrednog upravljanja i preduzećâ. Izolovanost poprima dvojak smer: s jedne strane, vertikalni — između centralizovanog privrednog upravljanja i preduzećâ; s druge strane — horizontalni, između preduzeća, pa prema tome u centru pažnje stoji sistem izolovanosti i veza. I mada u pojedinim vremenskim razmacima i u pojedinim zemljama mogu u centru pažnje da se nađu vertikalna ili horizontalna izolovanost i veze, to jest da ova ili ona strana može biti i praktično važnija,

Digitized by Google

jača, karakteristična u ovoj ili onoj privredi — ipak u socijalističkim zemljama postoje oba smera sistema izolovanosti i veza kao jedan od osnovnih uzroka i izvora robne proizvodnje.

Pošto u ovoj koncepciji robna proizvodnja nije dodatak socijalizma koji se u nas istorijski formirao, niti je danas osuđena na likvidaciju, nego je sastavni deo suštinskih i progresivnih crta socijalizma čije adekvatno ekonomsko izražavanje povećava dinamičnost sistema — pomoću ove koncepcije politička ekonomija i marksistička društvena nauka sposobne su da razrade naučni opis zbiljski formiranih socijalističkih odnosa, to jest mogu povezati sadašnju potrebu da se sačuva i proširi robna proizvodnja s potrebama društveno-ekonomskog *razvoja* socijalističkih odnosa. Teorija i praksa, perspektiva razvoja socijalizma i oblici robne proizvodnje koji su praktično delovali nalazili su se u međusobnoj protivurečnosti upravo iz razloga što je socijalizam teorijski iznikao kao društvo pozvano da likvidira robnu proizvodnju, ali u praktičnom privrednom životu uvek kada bi se zaoštrile disproporcije među pojedinim privrednim granama — nasuprot teorijskim postavkama — upravo je proširenjem sfere delovanja robne proizvodnje, formiranjem otvorenih oblika robno-novčanih odnosa, bilo moguće u praksi uspešno rešiti teškoće.

— Međutim, istraživanje istorijske veze između socijalizma i robne proizvodnje samo je polazna tačka daljih istraživanja i diskusija. Potrebno je otkriti konkretan mehanizam istorijskog oblika robne proizvodnje, naročito determinišuće odnose neposredne proizvodnje, povezanost neposredne proizvodnje i makro-odnosa u društvu — svojinskih odnosa, odnosa ekonomskih i političkih interesa itd.

Kao što vidimo, danas u međunarodnim diskusijama, a i u samoj Mađarskoj, postoje dva međusobno sukobljena gledišta o proizvodnji. Sâmo istraživanje neposrednih proizvodnih odnosa istovremeno znači rešavanje pitanja o tome kakav je odnos neposrednog proizvođača prema sredstvima za proizvodnju, a polazeći od toga — šta predstavlja radna snaga u socijalizmu. Danas mnoga gledišta o neposrednoj proizvodnji ističu sopstvenički odnos radnika prema sredstvima za proizvodnju, a u skladu s tim otkrivaju perspektivu zasnivanja takvih unutarfabričkih odnosa neposredno u proizvodnji čija je karakteristična crta unutarfabrička demokratija. Zastupnici ovih pogleda smatraju da su posebna mesta u proizvodnji takva sfera delovanja, stvorena zajedničkim naporima proizvođača, koja u sebi nosi embrion koji vodi u komunizam. Prema ovom shvatanju, socijalistička robna proizvodnja ne razvija se u neposrednoj proizvodnji, nego u ekonomskim vezama posebnih proizvodnih jedinica koje se nalaze u relativnoj ekonomskoj izolovanosti i neophodnoj kooperaciji. Druga koncepcija, koja je, po našem mišljenju, bliža savremenoj stvarnosti, uzima u obzir osobinu današnje društvene situacije da i u socijalizmu deluje sila ekonomske prinude čiji ekonomski mehanizam zakonito predstavlja odvojenost i povezanost neposrednog proiz-

Digitized by Google

vođača i određenog sredstva za proizvodnju. Polazeći od toga, specifičnost socijalizma se ne sastoji u tome da se isključenjem ekonomske prinude može ostvariti slobodno i dobrovoljno udruživanje proizvođača, nego u tome što se likvidira stanje u kome, na osnovu prava nosioca privatne svojine, pojedine društvene grupe, klase mogu da se oslobode ekonomske prinude. Prema tome, socijalizam rasprostranjuje određeni oblik ekonomske prinude i obezbeđuje ekonomske i političke pretpostavke za to da članovi društva koriste društvena dobra bez prava privatne svojine. Na taj način u sferi svojine stvara se složeni posrednički sistem i podela funkcije između države, proizvodnih jedinica i neposrednih proizvođača. Kao rezultat toga, u neposrednoj proizvodnji deluju specifični robni odnosi između radne snage i *neposredno* od nje odvojenog sredstva za proizvodnju.

Mi ne postavljamo sebi cilj da podrobno prikažemo pomenuto stanovište; druga stanovišta takođe smo okarakterisali shematično. Mi samo nameravamo da pokažemo da se bez konkretnog istraživanja istorijski formiranih odnosa socijalističkog društva teško mogu na opštem nivou veza između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, ili na osnovu drugih premisa, zahtevâ i očekivanja razjasniti unutrašnje ekonomske, političke i društvene protivurečnosti nastalih socijalističkih društvenih formacija. Bez toga se ne može dati pravilan odgovor na pitanje u pogledu pravog puta i perspektiva našeg istorijskog razvoja.

3.

Ako uzmemo u obzir istorijski put praktične izgradnje socijalizma i unutrašnje protivurečnosti, potrebno je ocrtati diferenciranu sliku perspektive razvoja. Radi toga je potrebno uzeti u obzir, pre svega, to da je, u poređenju s prvobitnim principijelnim gledištem koje se formiralo u marksizmu, zbiljski tok istorije uneo suštinske promene u odnos socijalizma i komunizma. Poznato je da su u pogledima Marksa i Engelsa socijalizam i komunizam dve etape razvoja jedne iste društvene formacije, pa su, prema tome, socijalizam i komunizam, po svojoj suštini, to jest po osnovnim proizvodnih odnosima, istovetne društvene formacije. Prema tome, prelaz iz jedne formacije u drugu je neposredan, iako spor proces. Uzimajući u obzir različit karakter ocena socijalizma, kritiku socijalističke stvarnosti i većinu takozvanih pozitivnih ocena, moramo reći da pretpostavka suštinske istovetnosti socijalizma i komunizma i do današnjeg dana predstavlja značajan deo predstava o socijalizmu. U sklopu ovakvog tumačenja imamo mišljenje koje svedoči o određenoj oceni problemâ, po kojem je prelazni period od socijalizma ka komunizmu istorijski dugotrajan proces, koji se može sastojati od nekoliko drugih procesa, u kojem se, na osnovu istovetnih društveno-ekonomskih odnosa, postepeno, u nekoliko stadijuma stvaraju uslovi za izgradnju komunizma. Đerđ Lukač je pokušao dati istorijsko-filozofsko obrazloženje i potvrdu

Digitized by Google

ovog gledišta u svom značajnom radu *O ontologiji društvenog bića*. Bez pretenzija da damo analizu Lukačeve ontologije, što daleko prevazilazi okvire našeg konspekta, navešćemo iz njegovog rada dva momenta značajna za našu temu. Prvo, Đerđ Lukač smatra komunizam u zemljama koje danas grade socijalizam takvim strategijskim ciljem sa kojim se neposredno može povezati taktika prilagođena konkretnim okolnostima i uslovima. Oslanjajući se na to, on vidi teorijsku mogućnost da socijalizam i komunizam okarakteriše istim ontološkim kategorijama, to jest da shvata i razmatra razlike i odnose između socijalizma i komunizma u stupnjevima i diferencijama razvoja jedinstvenih ontoloških kategorija. Drugo, Lukačeva ontologija, ne obazirući se na autorove namere, otkriva protivurečnost upravo te istorijsko-filozofske hipoteze, njenu istorijsku nedokažljivost. Ove opšte ontološke kategorije, pomoću kojih se Lukač trudi da obuhvati zajedno socijalizam i komunizam kao dve etape društvene formacije, raspadaju se neizbežno zbog osnovne protivurečnosti. Lukačeve opšte ontološke kategorije, ako ih smatramo opštim, protivureče konkretnoj zbilji socijalizma, a ako one karakterišu konkretne odnose socijalizma, onda ne mogu biti okarakterisane kao opšte istorijsko-filozofske kategorije.

S pravom nastaje potreba da se ozbiljnije uzmu u obzir oni novi teorijski eksperimenti koji socijalizam tumače kao samostalan društveni oblik koji se razlikuje od komunizma po suštini odnosâ, usled postojanja odnosâ robne proizvodnje, ali u kojima se perspektivni razvoj socijalizma povezuje s komunizmom.

Razmatrajući naše današnje osnovne zadatke, teškoće i perspektivu razvoja u okviru ove koncepcije, potrebno je pomenuti tri osnovne grupe problema. Prvo, problemi resursâ za razvoj, koji su se početkom sedamdesetih godina ispoljili kao povećanje cena sirovina i izvora energije, a takođe i kao pogoršanje robne razmene, što je do današnjeg dana polazni moment tumačenja i razgovora o našem ekonomskom položaju i teškoćama. Međutim, dublja analiza razvija takve konture, takve smene epoha u svetskoj ekonomici čija se suština može okarakterisati kao početak epohalnih promena, pri čemu u prvom redu nisu u pitanju promene među prirodnim i takozvanim humanim resursima. Sâmo smenjivanje odnosa između alternativnih prirodnih resursa, pojava, oslobađanje novih prirodnih resursa predstavlja samo propratnu pojavu, posledicu osnovnih pomenutih promena. Sve jasnije se ocrtava i to da promene kvantitativnog reda između takozvanih humanih i prirodnih resursa pretpostavljaju pre svega promenu korišćenja ljudske energije: paralelno s postepenim pomeranjem u poslednji plan proste, fizičke snage sve veću ulogu počinje igrati oslobođenje čovekove duhovne, stvaralačke energije, njeno uključivanje u proizvodni proces i njeno pretvaranje u odlučujući faktor. Ova dva procesa: izmena proporcija između prirodnih i humanih resursa i između fizičkog i umnog rada najtešnje su međusobno povezana i predstavljaju dve strane istog procesa. Samo one zemlje koje su kadre da reše ovaj dvojaki za-

Digitized by Google

datak mogu se reorganizovati i preći na novi put ekonomskog razvoja.

Tu je i problem sistema institucija, koji je prirodno tesno povezan s pomenutim pitanjima. U tom pogledu nastaje ne samo potreba da se preuredi funkcionisanje ekonomike i s njom povezani metodi upravljanja i regulisanja, da se preurede ustanove, nego da se, na primer, preuredi i karakter naučnog rada, njegov sistem institucija, da se uspostavi tesna veza novog tipa između naučnih istraživanja i proizvodnje, da postoje odgovarajući sistemi institucija. Isto toliko je važno stvaranje takvog sistema institucija koji ne samo što omogućuje razradu i korišćenje duhovnih snaga društva, nego i uklanja prepreke koje često nastaju, stimuliše i podstiče obogaćivanje duhovnog potencijala društva. Sve to zajedno doprinosi aktuelnosti pitanja o nužnosti promena i stabilnosti. Često se problem pojavljuje u ovom vidu: promena sistema institucija o kojoj smo maločas govorili može ugroziti ili ugrožava stabilnost socijalističkog društva. Međutim, mi smatramo da je danas aktuelna i druga strana problema: postojanost sistema institucija, odsustvo neophodnih izmena takođe može, ranije ili kasnije, ugroziti stabilnost društva.

U zaključku ćemo pomenuti problem orijentacije ili, drugim rečima, realne perspektive razvoja društva, nužnost njihove spoznaje i povezivanja s praktičnim zadacima. Danas odveć često možemo biti svedoci pogrešne orijentacije, odsustva orijentacione sposobnosti u određivanju društvenih i ekonomskih zadataka, u određivanju pravaca razvoja društva. Naše predstave o realnom socijalizmu znatno su se izmenile poslednjih godina i decenija: i u socijalističkim zemljama i izvan njihovih granica bili su podvrgnuti kritici protivurečnosti i nedostaci prakse izgradnje socijalizma; počinju da se razvijaju ona naučna i teorijska sredstva kritike koja otkrivaju mogućnost za razdvajanje gledišta normativnog i opisnog karaktera, za otkrivanje protivurečnosti između ciljeva i stvarnosti, za analizu odnosa između strategije i taktike. Mnogo su manje značajni rezultati u oblasti razrade takve teorije socijalizma koja otkriva mogućnosti za jedinstveno, ne isključujući razlike, tumačenje raznih, konkretnih i perspektivnih zadataka socijalističke izgradnje koja se odvija u različitim istorijskim uslovima, pa prema tome pruža mogućnost za pravilno osmišljavanje i uopštavanje iskustva borbe za socijalizam.

Prema tome, mi smatramo da kratko uopštavanje nekih mađarskih iskustava i težnja da se dođe do opštijih zaključaka predstavlja važan zadatak. Ipak, taj zadatak ne daje nikakvu osnovu za to da se, oslanjajući se na ove zaključke, zanemari ili dovede u sumnju drugo iskustvo borbe za socijalizam i njegovo uopštavanje. Naše sopstveno stanje i raznovrsnost oblika, raznovrsnost borbi za socijalizam ipak nas obavezuje na to da u našem radu uspešno koristimo i proučavamo sve lekcije, iskustva i rezultate borbe za socijalizam.

Digitized by Google

Dušan Pirec

Refleksije o krizi u svetu, novom međunarodnom ekonomskom poretku i nesvrstanosti

»Jaz u našoj epohi ima kvalitativno drukčiji i daleko veći značaj nego što su ga ikada u istoriji čovečanstva imali problemi neravnomernog ekonomskog razvoja pojedinih naroda ili raznih delova sveta. Zemlje u razvoju, odnosno pokret nesvrstanih zemalja zato izražavaju samo objektivno datu istorijsku neophodnost kada sa velikom odlučnošću postavljaju zahtev da se problemi te vrste moraju rešavati kao problem globalnog svetskog društva, a ne samo kao problemi svake pojedinačne zemlje. Stoga su svetski ekonomski problemi danas izbili u prvi plan i postepeno potiskuju stari način posmatranja i rešavanja nasleđenih međunarodnnih problema« (E. Kardelj, »Snage i putevi rata i mira«, referat održan na naučnoj konferenciji u Zagrebu 8. septembra 1975. godine povodom 30. godišnjice završetka drugog svetskog rata).

U posleratnom razdoblju svedoci smo relativno brzog menjanja društvene morfologije sveta (raspad klasičnih oblika kolonijalizma; jačanje radničke klase unutar razvijenih kapitalističkih zemalja; socijalizam kao svetski proces uzima sve više maha), ali smo svedoci i toga da nikada u ljudskom društvu nije bilo toliko

Digitized by Google

otpora rešenjima koja mu društvena misao pretežno nudi, kao što nikad dosad nisu bile u tolikoj meri međusobno isprepletene protivrečne tendencije i unutar zemalja i u međusobnim odnosima.[1] Zar to ne govori o učaurenosti misli? Jer, kako bismo, inače, mogli da objasnimo to što su društvene nauke ostale (uglavnom) na kategorijalnom nivou prošlog veka ili traže rešenja tamo gde se ona teško mogu naći (na primer, u meta-ekonomiji), a sama praksa politike pribegava solucijama koje samo prividno ili privremeno nude rešenja.

No, ako se već nije promenio (ili se nije mogao promeniti) pristup promišljanju zbilje, promenile su se zato okolnosti i na međunarodnom polju i unutar samih zemalja. Stoga se i protivrečnosti, sadržane u samoj povesti ispoljavaju na nov način i idu u nepoznatom, a možda i nesaznatom pravcu.[2] Te protivrečnosti se reflektuju, nezavisno od višestrukosti i višeslojnosti neposrednih ili posrednih uzroka, i na odnose između razvijenih i nerazvijenih zemalja i na odnose među samim razvijenim zemljama, kao što se reflektuju i na odnose među nerazvijenima. Zato ima mesta, rekao bih, osvrtu na neke aktuelne aspekte problematike.

I

1. Proteklo je već podosta vremena otkako je rast postao istovremeno i slogan i osnovna preokupacija teorije i prakse savremenog sveta. To je, verovatno, u tesnoj vezi sa idejama i koncepcijama koje su dominirale već nekoliko vekova. Tim idejama je preplavljen svet. Razvoj, privreda, racionalnost samo su neki od termina koji se koriste da bi se opisao ovaj kompleks ideja i koncepcija. Međutim, njihovog pravog značaja mnogi možda, nisu svesni, ali su ih usvojili insistirajući i na njihovoj realizaciji prisiljeni tempom života i njegovim zahtevima. Upravo od toga polazi i poimanje rasta.[3] Stoga se i savremene teorije rasta (mada ne samo one) pretežno ograničavaju na teorijsku razradu onih činilaca koji su od bitnog značaja za ekonomski rast, te se mogu (posmatrano sa tog stanovišta) i kvantifikovati, na ispitivanje odnosa među njima

[1] Jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja je sve širi, iako neprekidno jačaju materijalne mogućnosti, njegovog sužavanja; sticanje političke nezavisnosti mnogih zemalja prati nicanje novih vidova potčinjavanja tek oslobođenih zemalja; naporedo sa jačanjem tendencije tehnološke, trgovinske i finansijske međuzavisnosti zemalja i regiona sveta jačaju i tendencije podvajanja i autarkizma; među velikim zemljama odvija se neprekidan proces i ravnoteže i neravnoteže itd. Rečju, sve to ukazuje na dubinu krize sa kojom se suočavaju narodi, ali i na potrebu za dubljim promenama i unutar sebe i oko sebe.

[2] Da nije tome razlog što se bit kapitala *ipak* nije promenila? Da nije rezistentnost kapitala mnogo veća no što se nekad pretpostavljalo?

[3] Rast je proces u kome akteri nastoje da maksimiraju svoje rezultate uz što manje uloženog živog i prenetog rada.

Digitized by Google

i na utvrđivanje takvog njihovog međusobnog odnosa koji bi obezbedio otpimalnu stopu rasta.[4]

No tek što se rodila, teza da rast rešava sve probleme bila je napadnuta sa raznih strana. Naime, dati društveni sistemi su podvrgnuti kritici ne stoga (ili bar ne toliko) što ne obezbeđuju kontinuirani rast, pa ni što (možda), ne učestvuju svi podjednako u plodovima rasta, već što takav rast nosi sobom mnoge ljudske i socijalne posledice u delovima celine i u samoj celini. Otuda se sve više postavlja pitanje »cene« koju čovečanstvo treba da plati *ceteris paribus* za taj i takav rast. U osnovi tog razmišljanja (i tamo gde se o tome i na taj način razmišlja) leži težnja za nalaženje ljudskijih oblika življenja.

Od ne manjeg značaja je i međunarodna strana tog problema. Pogotovo što postoji tesna međuzavisnost tih dveju strana, inače jednog te istog problema. Ovdje je reč, pre svega, o tome da li se i dalje može širiti jaz u razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, to jest između zemalja koje ostvaruju više od 6.000 dolara *per capita* i onih ispod — do 500 dolara? Da li se ove poslednje uopšte mogu miriti s tom činjenicom? Aktivnost pokreta nesvrstanih pokazuje da se zemlje u razvoju neće miriti s tim.

Očigledno je, prema tome, da je tako poiman rast limitiran ne samo prirodnim resursima, čak i ne toliko njima koliko društvenim odnosima, i na užem i na širem planu, koji upravo reprodukuju te posledice. Ako je tako i u meri u kojoj je tako, možemo sebi postaviti pitanje i nije li takvo poimanje rasta ipak promašaj? Ali, da to ne bi bilo tako čini se da je nužno da se u pristupu rastu ograničimo ne samo na njegovu tehnološku komponentu kako bi pomoću nje konstituisali svet, već moramo da pokažemo kako se proizvodi ovaj svet i šta, pa i kakve su mogućnosti sadržane u tome.[5]

No, bilo kako bilo, tek danas smo daleko od optimizma pedesetih i šezdesetih godina, iskazanih, na primer, u radovima Lewisa, Rostowa i drugih, optimizma koji je uticao na formiranje »Prve dekade razvoja«, usvojene od strane Ujedinjenih nacija i produžavane u drugoj dekadi, počev od 1971. godine. Učinjeni su, zatim, i pokušaji reformisanja međunarodnog ekonomskog poretka (1974—78) i jalova konferencija (»Sever — Jug« 1975—76). Ali, to još nije sve. Doduše, kada govorimo o tim promašajima (a i drugim nepomenutim), ne mislimo na promašaje *stricto sensu*. Jer na tim konferencijama su bar, ako ništa drugo, identifikovani najvažniji problemi zemalja u razvoju, kao što je pokrenuto i svetsko javno mnenje. Politička potencija prerasta u proizvodnu snagu.

---

[4] Granice pozitivističkog pristupa su omeđene kvantitativnom određenošću predmeta, to jest statističkim utvrđivanjem konkretne uslovljenosti date pojave.

[5] Usvojimo li, primera radi, stanovište da se sva pitanja sa kojima se socijalizam susreće u procesu svog razvoja mogu rešavati uglavnom ekonomskim rastom, onda se problemu pristupa očigledno sa pozitivističkog stanovišta.

Digitized by Google

Novi međunarodni ekonomski poredak ima zadatak da ostvari i podstiče razvoj zemalja u razvoju. Nosilac i inspirator Novog ekonomskog poretka je pokret nesvrstavanja. Ali, Novi međunarodni ekonomski poredak nije još osmišljen na teorijsko-metodološkom nivou. Štaviše, često se teorijsko-apstraktni nivo pristupa problemu poistovećuje sa konkretno-istorijskim. Tako se pravi zbrka i u teoriji i u praksi. Hoću, naime, da kažem da Novi međunarodni poredak mora biti, i semantički posmatrano, nešto što je suprotno starom, postojećem poretku. To je polazna teorijska hipoteza u izgradnji novoga. Drugo je, međutim, pitanje vremenskog redosleda i tempa njegovog realizovanja. Prema tome, teorijski se može poći samo od negacije kapitala kao takvog. Zato se i ne slažem sa profesorom Štajnerom (nije on jedini) koji smatra da međunarodni ekonomski odnosi sadrže nešto novo ako se u te odnose unese neka novina, iako ona ni u čemu bitno ne utiče na samu logiku kapitala. S druge strane, ima takozvanih radikala u ekonomskoj misli u svetu koji sve čemu teže misle da se može ostvariti preko noći, kao što misle i da izgrade neki teorijski koncept iz glave. Stoga je ta teorija sumnjiva. Tu je reč o drugom polju jednog načina promišljanja. U stvari, i jedni i drugi poistovećuju sam Novi međunarodni ekonomski poredak sa načinom njegovog ostvarivanja. Zapravo, jedno su samo elementi novog, a drugo je novo u svojoj biti.[6]

2. Ekonomsko-političke posledice krize i u oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa nisu ostale van teorijskog interesovanja i u nas i u svetu. Pogotovo što se tu kriza reflektuje i na odnose između razvijenih i nerazvijenih zemalja, kao što i ti odnosi određujuće deluju, *hic et nunc*, na celinu međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. No, ne mislimo da govorimo o celini međunarodnih odnosa, ni o spletu uzroka koji su doveli do toga. Ograničićemo se samo na proces internacionalizacije proizvodnje i uticaja naučno-tehnološke revolucije na taj proces, i to ukratko.

Naučno-tehnološki napredak utiče na razvitak nacionalnih privreda, a time i na strukturu svetske privrede i međunarodne razmene. Zahvaljujući tom progresu, proizvode se novi ili isti proizvodi, ali racionalnije (to jest sa manjim utroškom vremena), povećava se tražnja i ekonomije obima, kao što se proširuje i produbljuje međunarodna podela rada, to jest proces internacionalizacije proizvodnje. Proces internacionalizacije proizvodnje, opet, neodvojiv je od tendencije ujednačavanja nivoa proizvodnje i sve veće ispripletenosti ekonomskih struktura, ali i od jačanja (pa i produbljivanja) međusobnih suprotnosti, ne samo među zemljama sa približno istim stepenom razvitka, već i zemalja na različitom stepenu. To se manifestuje u zaoštravanju konkurentske borbe među zemljama na svetskom tržištu, ali i do stasanja novih industrijskih poligona.

---

[6] Vidi bliže o tome D. Pirec, *Pristup nekim pitanjima Novog međunarodnog ekonomskog poretka* u: *Samoupravljanje — put oslobođenja rada*, Delavska enotnost, Ljubljana, 1981, str. 462—500.

Digitized by Google

Ograničene su (u prvo vreme) mogućnosti koje međunarodna podela rada pruža zemljama u razvoju, kako usled procesa koji se odvijaju unutar zemalja u razvoju tako i usled zatečenih struktura (i materijalnih i socijalnih). Otuda su i problemi veće integrisanosti tih zemalja u međunarodnu podelu rada rezultat i društveno-ekonomskih odnosa koji dominiraju u međunarodnoj podeli rada i strukture razmene u njenom naturalnom i novčanom iskazu. Poznato je, naime, da veliki deo proizvoda namenjenih izvozu iz zemalja u razvoju potiče iz poljoprivrednog sektora, u kome još uvek dominiraju dokapitalistički odnosi proizvodnje naporedo sa plantažnom proizvodnjom kapitalističkog tipa; prerađivački sektor i sirovinski resursi su, opet, pod kontrolom inostranog kapitala (neposrednog ili posrednog). Stoga su i procesi koji se odvijaju u tim sektorima proizvodnje (u velikoj meri) otporni na intervencije države. S obzirom na to, povećanje obima izvoza, a pre svega diverzifikacija tog izvoza, pretpostavlja takve strukturne (pa i strukturalne) promene u zemljama u razvoju koje će obezbediti povećanu proizvodnju dobara namenjenih izvozu i organicističku integraciju date zemlje u razvoju ne samo u podelu rada na svetskom planu, već (pre svega) u podelu rada unutar samih nerazvijenih zemalja.

Diverzifikacija podele rada i porast obima svetske privrede mnogo su izrazitiji u prerađivačkoj industriji nego u sirovinskoj. Razlozi su, manje-više, poznati. Zemlje u razvoju su, međutim, integrisane (u meri u kojoj jesu) u međunarodnu podelu rada pretežno kao izvoznici sirovina (poljoprivrednih i nepoljoprivrednih) i polufabrikata, usled čega je i njihovo učešće u svetskoj razmeni 10—12 odsto. Porast tražnje razvijenih zemalja za sirovinama je relativno blaži od porasta proizvodnje tih zemalja usled smanjivanja materijalnih elemenata u finalnom proizvodu, povećanja proizvodnje alternativnih sirovina i povećanog korišćenja supstitucija. Istina, porastao je obim izvoza gotovih proizvoda iz zemalja u razvoju, kao što je poraslo i učešće tih zemalja u ukupnom svetskom izvozu gotovih (ali ne finalnih) proizvoda. Ali time nije kompenzovano dugoročno opadanje učešća izvoza sirovina i polufabrikata zemalja u razvoju u ukupnoj svetskoj trgovini sirovinama i polufabrikatima. Doduše, zaoštravanje problemâ sirovina i energetskih resursa sedamdesetih godina uticalo je i na porast njihove proizvodnje, usled čega je zaustavljena (jedno vreme) i tendencija smanjenja učešća zemalja u razvoju u ukupnom svetskom izvozu. Ali, kako je taj porast ostvaren isključivo zahvaljujući povećanim cenama i povećanoj proizvodnji, a ne i ovim ili onim strukturnim promenama u privredama zemalja u razvoju, to nije imalo nekog uticaja (bar na određen rok posmatrano) na prestrukturiranje privrede odnosnih zemalja. Pored toga, prednosti od povećanja cena i proizvodnje nisu jednako ni raspoređene.

Proces integrisanosti zemalja u razvoju u svetsku privredu odvija se i u uslovima povećane uloge izvoza kapitala iz razvijenih kapitalističkih zemalja i porasta uloge multinacionalnih kompanija u svetskoj privredi, ne samo u oblasti proizvodnje i trgo-

Digitized by Google

vine, već i u monetarnoj i finansijskoj oblasti. I zbog jednog i zbog drugog one utiču i na cene proizvodâ koje pretežno izvoze zemlje u razvoju. Te kompanije postale su činioci u međunarodnoj podeli rada, u strukturi svetske kapitalističke privrede. Razumljivo je otuda što one (multinacionalne kompanije su i same proizvod logike kapitala) podstiču, sa svoje strane, relativno zaostajanje zemalja u razvoju. One kontrolišu (ili koriste) značajan deo njihovih prirodnih resursa i radne snage samim tim što raspolažu kapitalom i tehnologijom. Odnos tih kompanija prema nerazvijenim zemljama determinisan je logikom reprodukcije kapitala. Međunarodna podela rada, pak, prilagođava se, manje ili više, toj logici i kad su posredi zemlje u razvoju (podsticanje razvitka određenih prerađivačkih industrija u zemljama u razvoju i njihove izvozne usmerenosti; očuvanje tehnološke zavisnosti zemalja u razvoju i drugo). To je učinilo da su (bar zasad) praktično otežane mogućnosti preobrata ekonomskih procesa u nerazvijenim zemljama u smeru koji bi bio, manje ili više, saglasan sa interesima tih zemalja. Samim tim su, u tim uslovima, relativno ograničene mogućnosti »take-off« zemalja u razvoju. Otuda i zahtev za menjanjem tog poretka.

Postavlja se, međutim, pitanje da li se te promene mogu ostvariti »trenutno«. Zapravo, ovde imamo u vidu poznatu kontroverzu između *Niederwerfungsstrategie* (strategija zbacivanja i *Ermattungsstrategie* (strategija iscrpljivanja), o čemu se, početkom ovog veka uveliko vodila rasprava među socijaldemokratima (»Die Neue Zeit«), odnosno između K. Kautskog i R. Luxemburg. U tu diskusiju su se uključivali, povremeno, Lenjin, Martov i drugi socijaldemokrati toga doba.[7] No, nezavisno od toga koji se koncept prihvata, nema sumnje da će to biti, i u jednom i drugom slučaju (mada na različite načine), složen proces. Rešavanje pojedinih problema koji stoje na putu *stvarno* radikalnom preobratu biće, *volens-nolens*, postepeno (bar kako praksa povesti govori), a stvarno radikalan probrat — iznenadan. Otuda i pitanje: da li koncept raskida uopšte ima svoje teorijsko-povesno opravdanje, kao što je dubiozna (a rekao bih i veštačka) i dihotomija između konfrontacije i saradnje. To je ipak pre faktičko nego teoretsko pitanje. Ono je teorijsko ukoliko mu se priđe i sa stanovišta menjanja društvenih odnosa unutar zemalja u razvoju i razvijenih zemalja.[8] Pokazalo se, naime, da se problem razvoja zemalja u raz-

[7] Analogan tom konceptu je i koncept Gramscija o manevarskom i pozicionom ratu.

[8] Teško se dâ pretpostaviti stvarni preobrat zahvaljujući *samo* kolektivnom oslanjanju zemalja u razvoju na sopstvene snage (od toga, inače, polaze Samir Amin i drugi protagonisti raskida, ali na jedan teorijski konfuzan, a po zemlje u razvoju strategijski štetan način). Ako je već tako, onda se ni koncept kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage ne može identifikovati kao koncept »raskida«, a samim tim ni kao neki autarkični koncept. Naprotiv, koncept kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage ima zadatak da se jačanjem međusobne ekonomske saradnje menja priroda odnosa zavisnosti između razvijenog i nerazvijenog dela sveta. Kolektivnim osloncem na sopstvene snage (taj kon-

Digitized by Google

voju ipak ne može rešiti samo pukom preraspodelom svetskog proizvoda u njihovu korist.

3. Najveći broj zemalja u razvoju ostvario je, u protekle dve decenije, relativno beznačajnu stopu rasta *per capita*. Veća je i društvena polarizacija i povećano siromaštvo, a zaoštrene su i društvene konvulzije.[9]

Naravno, ekonomski rast kao takav nije izgubio, niti može izgubiti svoj značaj za zemlje u razvoju. Ali se zato može staviti pod znak pitanja podražavanje evropskog modela razvitka ako on, *via facti*, predstavlja prepreku razvoju zemalja u razvoju primerenom upravo tim zemljama.[10] U osnovi, evropski model razvoja počiva *in extremis* na logici petočlane sheme načina proizvodnje. Njegovom transplantacijom (ili pokušajem transplantacije) na drugu povesnu zbilju ne samo što se pojednostavnjuje slika ljudske povesti, već su implikacije na društvenom planu upravo suprotne od pretpostavljenih.[11] Ako, pak, evropski model razvoja nije prohodan u uslovima nerazvijenih neevropskih društava, onda ni evropski model revolucije (ona sadrži dva stupnja: buržoaski i socijalistički ne može odgovarati zbilji tih zemalja, njihovim revolucionarnim stremljenjima, i *vice versa*.[12] Zar ne treba onda i samom poimanju *humanuma* pristupiti ne samo sa stanovišta identičnosti, nego i različitosti?[13] Jer, ako već tim društvima ne odgovara evropski model razvoja, kako se onda može pretpostaviti da im odgovara priroda tog humanuma. Poimanje humanuma i njegova priroda menjaju se saglasno promenama društveno-povesne zbilje unutar koje se potvrđuje ljudska priroda.[14] Ona je nedeljiva od te zbilje i autohtonosti kulture, jer je i sama njen proizvod, kao što i sam razvoj utiče na njeno menjanje, saglasno načinu proizvodnje, razmene i potrošnje. Načini proizvodnje, razmene i potrošnje, pak, razlikuju se ne samo u zavisnosti od svoje

cept, inače, još nije dobio svoje teorijsko utemeljenje) pružaju se zemljama u razvoju daleko šire mogućnosti no u protivnom (ubrzanja unutrašnjeg razvitka, smanjenja zavisnosti od razvijenih zemalja i poboljšanja pregovaračkih pozicija zemalja u razvoju sa razvijenim zemljama. Može se, stoga, pretpostaviti da će i to doprinositi otklanjanju asimetrije u odnosima između razvijenog i nerazvijenog dela sveta.

[9] Ekonomski rast *per capita* u zemljama južno od Sahare iznosio je 0,2% u razdoblju 1970—1980. godine. Procenjuje se da će taj rast iznositi (naravno, ako se ništa ne bude promenilo) u razdoblju 1980—1990. godine između 0,1% i 1,1%.

[10] I priroda krize u kojoj se koprca ceo svet razlikuje se po svojim obeležjima u zemljama u razvoju od one u razvijenim kapitalističkim zemljama, odnosno u socijalističkim zemljama.

[11] A. Ahg, *Human Nature and the Concept of Basic Needs*, »Dialectic and Humanism«, № 3 1981, str. 87.

[12] Problemima alternativnog razvoja i alternativnim revolucionarnim putevima (i to ne samo kao činu) vratićemo se drugom prilikom.

[13] Interesantna bi, svakako, bila analiza sličnosti i razlika, na primer, između Platona i Lao Cea.

[14] Poimanje humanuma i njegova priroda, inače, jedan je od bitnih filozofskih problema od najstarijih vremena ljudske povesti; taj problem je stalno prisutan u ljudskoj povesti i on se stalno nanovo određuje.

Digitized by Google

vremenske dimenzije, već *i* od opštih *i* konkretnih povesnih okolnosti koje uobličavaju i menjaju tu zbilju. Ako je tako, onda ni paradigma o ljudskoj prirodi ne može biti nepromenjiva zato što ona nije nezavisna od okolnosti i uslovâ koji određuju njenu sadržinu, koji zapravo toj paradigmi daju unutrašnji smisao. Otuda se i humanum u zemljama u razvoju mora razlikovati, po ovim ili onim obeležjima, od humanuma koji je rezultat drugih okolnosti. U protivnom, humanum bi odudarao od same zbilje nerazvijenih zemalja; svi društveni problemi, pak, redukovali bi se na tehničke, tehnološke i organizacione; slika modernog čoveka identifikovala bi se, u tom slučaju, ili sa slikom američkog menadžera ili Hobbesovog *Leviathana*. Savremene teorijske osnove tih koncepata mogu se naći u Schumpeterovom ili Galbraithovom pojmu preduzimačke elite, odnosno u Kautskyjevom konceptu »jedna država, jedno preduzeće« ili Staljinovom konceptu uloge države. Doduše, neki autori smatraju da je u zemljama u razvoju ta slika racionalnog menadžera načinjena samo za lokalnu elitu ne bi li se ona nekako ili po nečemu razlikovala od naroda kome pripada i iz koga je ponikla. Ona imitira američki način života i njegovu logiku »homo consumens universalis« (Samir Amin). S druge strane, opet, sam koncept socijalističke orijentacije ili nekapitalističkog puta razvoja daje državi apsolutni primat u procesu razvoja. Međutim, društva zemalja u razvoju *ipak* ne mogu podražavati društva ni Zapada ni Istoka, niti se ona mogu na taj način uhvatiti u koštac sa problemima koji stoje na putu njihovom razvoju. Narodi nerazvijenih zemalja nastoje samo da potvrde, na ovaj ili onaj način, svoj nacionalni identitet, nezavisno od toga da li se i (koliko) elita tih zemalja potčinila upravo tim uticajima i da li se (i koliko) nastoji da se te zemlje ugledaju na neke sebi neprimerene uzore. Otuda i zaključak: humanum zemalja u razvoju mora se ipak, po ovim ili onim obeležjima, razlikovati od humanuma Zapada i Istoka. Jer, to ne može biti ono čemu teže, *hic et nunc*, nerazvijene zemlje. I to, naravno, ne zato što bi to sadržavalo u sebi neke negativne predznake, već zato što je ono neprimereno okolnostima u kojima žive ti narodi, njihovoj povesti i kulturnom Weltanschauungu. Rečju, zemlje u razvoju imaju svoju sopstvenu logiku razvoja. One, stoga, čine sastavni deo svetske povesne zbilje, njen kreativni subjekt. Jer, u zemljama u razvoju egzistiraju ili jačaju autentično strukturirane socijalno-političke vodeće snage.

II

1. Razmišljajući o svemu tome, postavljaju mi se i neka pitanja koja se odnose na povesno situiranje zemalja u razvoju.[15] Nije,

[15] Naravno, ne mislim da treba, pri tom, poći od premise o pravovernosti evropske misli, evropskog pogleda na svet. To bi, svakako, odvelo na stranputicu u promišljanju. Time bismo pribegli neistorijskoj relaciji (inače, dosta otpornoj u marksističkoj misli u odnosu na zbiva-

Digitized by Google

naime, reč o revolucionarnom promišljanju savremenih zbivanja *in genera et species* kroz Marxovu i Lenjinovu optiku (što je, u suštini, bila nedogmatska misao), već pre svega o naglašavanju one optike u procesu promišljanja koje je, *volens-nolens*, opterećeno okolnostima u kojima je nastalo, svojom povesnom potkom i zadacima koje je ono sebi postavilo, nezavisno od toga što su se te *ipak* povesne okolnosti promenile u proteklih šezdesetak godina. Ako je tako, zar izvorni marksistički pristup problemima ne zahteva onda i dijalektičku negaciju nekih pogleda samog njenog tvorca?[16]

Uostalom, da li se uopšte može zastupati stanovište, polazeći od Marxovog metodološkog pristupa problemima, da je povest jednog segmenta celine (sa stanovišta sa koga posmatramo problem irelevantno je da li je i u kolikoj meri taj segment celine povezan s drugim segmentima celine, pa i sa samom celinom) dominantna sve vreme. Ljudska povest ne govori tome u prilog. Ona se, naime, nije kretala ciklično i u koncentričnim krugovima, čije su se površine smanjivale što su njihove dodirne tačke bivale brojnije a preseci zahvatali sve veće isečke, saglasno obogaćivanju i jačanju matrice međuzavisnosti sveta (zbog prerastanja tehnološkog pluralizma u tehnološki monizam).[17] Naravno, u tim povesnim tokovima dolazilo je i do njihovog preplitanja i međusobnog prožimanja. Međutim, to »trenutno« nije ostavljalo dubljeg traga, dokle god celina uslova (dakle, tehnologije shvaćene u širem smislu) nije »trajnije« omogućavala međusobne uticaje kultura, pa i dijalektičko ukidanje pojedinih kultura. Štaviše, dužina tih ciklusa razlikovala se od razdoblja do razdoblja, kao što su se razlikovali i impulsi u pojedinim razdobljima. I što se vremenom sužavao prostor tehničkoj autohtonosti pojedinih kultura, to je sve više dolazilo i do preplitanja tih ciklusa naporedo sa izrazitijom dominacijom jednog ciklusa. Ali, da se vratimo predmetu naše rasprave. Ovaj kratak osvrt na povest samo je pokušaj da se olakša razumevanje onog što ću reći u daljem izlaganju.

2. U devetnaestom veku slavio se progres, uprkos oštrim kritikama upućenim progresu koji se odvijao u uslovima trijumfa kapitalizma. Zatim je došao prvi svetski rat, pa posle kratkog predaha — velika kriza, a potom uspon nacizma i fašizma u Evro-

---

nja u svetu u toku poslednjih pedesetak godina) naspram novih saznanja, pa i same zbilje. Jer, »čitavo Marxovo shvatanje (Auffassungsweise) nije doktrina, nego metod. On ne daje gotove dogme, nego polazne tačke za dalje istraživanje« (pismo F. Engelsa W. Sombartu od 13. marta 1885) Ta evrocentristička tradicija marksizma pritišče kao mora. Konkretno, ovde mislim na teškoće u marksističkom promišljanju svetske zbilje koje proističu odatle što »nemačka socijaldemokracija nije bila samo najjača udarna grupa, ona je bila misleći mozak Internacionale« (R. Luxemburg).

[16] Razvitak zemalja u razvoju u toku protekle dve decenije bio je ophrvan preokupacijom da se svi problemi sa kojima se suočavaju zemlje u razvoju mogu rešavati na način svojstven evrocentrističkom modelu razvoja i njegovom ekstenzijom na ceo svet.

[17] Tehnološki monizam dominira naporedo sa ostacima tehnološkog pluralizma i jačanja kulturnog pluralizma.

Digitized by Google

pi i, neizbežno, novi svetski rat. Takav razvoj nužno je doveo u krizu tada dominantnu ideologiju. Više se nije slavio progres. Četrdesetih godina ovog veka govoreno je o »krizi progresa«. Pošto se posle drugog svetskog rata završilo sa obnavljanjem ratom razorene privrede, opet je smanjen progres.[18] Nastupilo je razdoblje, manje-više, kontinuirane ekspanzije po relativno visokoj stopi rasta. Ubrzo posle završetka korejskog rata ublažen je i antagonizam između supersila. I kolonijalni problem je rešavan na relativno miran način (izuzev nekih slučajeva koji su rešavani ustankom potčinjenih naroda). Izgledalo je da je uspostavljeno zatišje u klasnoj borbi u razvijenim kapitalističkim zemljama, a socijalističke zemlje se nezadrživo približavaju nivou razvoja razvijenih kapitalističkih zemalja. Sve je to pobudilo nade da je uspostavljena ravnoteža i na svetskom planu i unutar zemalja, pa i da su najzad pronađena rešenja problemâ koji su vekovima potresali svet. Zato više ništa ne bi trebalo da stoji na putu nesmetanom progresu, i u celini i u delovima celine. Doduše, time još nisu otklonjene mogućnosti konflikata među pojedinim delovima celine.

Naravno, mnogobrojni mislioci nisu ostali po strani od toga. Oni su nastojali ili da rehabilituju teorijski koncept da kapital ne sadrži u sebi svoju negaciju, ili da je progres moguć jedino u uslovima identičnim onima na Istoku. Ideologije blagostanja su zauzele svoja mesta. Razmišljajući, pak, o mogućnostima konflikata, teorijska misao Zapada je polazila od pretpostavke da će zaostali delovi celine industrijski sazreti, a teorijska misao Istoka o neizbežnosti opšte krize kapitalizma i, na toj osnovi, jačanja klasne borbe u tim zemljama. Prvi su odatle izvlačili zaključak da će se usled toga olakšati postizanje sporazuma u svetu (naravno, to je stav jednog pravca naučne misli na Zapadu, prema kome potencijalno izvorište sukoba nije u kapitalu) i ublažavati krutost na internom planu, a drugi — da će to dovesti do socijalizma nalik na onaj u njihovim zemljama. Ni jedan od tih koncepata nije, naravno, ostao van kritičkog uklona, pogotovo što je takav uklon podsticala sama praksa.[19] Tu kritiku upućivao je, u prvo vreme, samo manji broj naučnih poslenika na Zapadu (inače politički i socijalno heterogenih), da bi se vremenom postepeno povećavao, sve dok na Zapadu nisu izbili poznati događaji (1968. i 1973). Sličan proces, mada na drugim teorijskim i političkim pretpostavkama, započet je revolucionarnom odlukom Jugoslavije (1948). I u jednom i u drugom slučaju (samo sa stanovišta sa koga posmatramo problem) u osnovi toga je ležala težnja za nalaženjem uslovâ za ljudskiji oblik socijalnog življenja (i u svakom delu celine i u samoj celini) i za respektovanjem nacionalne autohtonosti. Ra-

[18] C. Castoriadis, *Reflexions sur le developement et la rationalité*, »Esprit«, maj. 1976, str. 897.

[19] J. Austry, *Le Scandale du développement*, Marcel Riviere, Paris, 1969; Celso Furtadu, *Le Mythe du développement économique*, »Antropos«, Paris, 1976; kolektivni rad u redakciji Candido Mendes, *Le Mytho de développement*, Le Seuil, coll. »Esprit«, Paris, 1977; i drugi.

Digitized by Google

zumljivo je, otuda, zašto se, u poslednje vreme, ističe kako društvene nauke sve više pokazuju svoju nemoć suočivši se sa krizom koja je zahvatila ceo svet.[20] Razlog te krize društvenih nauka je, verovatno, i u tome što savremena teorijska misao (uglavnom) prenebregava protivrečnu ulogu kapitla, nezavisno od toga da li je taj kapital supstituisan nečim drugim u pojedinim delovima celine ili ne.

Stoga ideologija progresivnosti rezultira iz zatečene i stečene civilizacije. Stoga ona istovremeno i razara i asimilira postojeće vrednosti.[21] Suočavajući se, pak, sa »istinom« jednog sveta, ideologija pribegava (upravo stoga što je i sama deo te stvarnosti) interpretaciji stvarnosti koja ne mora biti i sama stvarnost sa svim svojim otuđenjima i svim manifestacijama, kao što se ni proces otuđenja ne može osuđivati u ime nekog humanizma (pa bio on i socijalistički), već treba pokazati kako se proizvodi, šta uslovljava njegovo generiranje na sve višem nivou i kakve su istorijske konzekvence tog otuđenja. Zato je »otuđeno obličje« sredstava za rad i proizvoda rada istovremeno i proces samorazgrađivanja kapitala.

3. Suština Marxova poimanja revolucije (što nije identično sa prevratničkom praksom) jeste u dijalektičkom promišljanju revolucije i revolucionarnih mogućnosti koje *zbilja* sadrži u sebi, u dijalektičkom poimanju *novuma* (dakle, ne u *negationes negatae*, već *negatio negans*). Otuda, revolucionarna Marxova misao (njegova revolucionarnost proističe upravo iz promišljanja ukidanja kao procesa i njegovih bitnih pretpostavki samim svojim izvođenjem) stiče svoju *konkretnu istorijsku* egzistenciju, svoju životnost ozbiljenjem zbiljskog proizvođenja života.[22] U protivnom, sâmo promišljanje revolucionarne prakse mora, po svojoj prirodi, biti aksiomatsko.[23] Naravno, u tom slučaju mora i zaključak odisati religioznošću. Ostaje samo da *verujemo* da ćemo preko noći promeniti ovaj svet nepravde, eksploatacije, tiranije, potrošačke civilizacije, itd., itd. Ostaje samo da se deduktivnim postupkom dokaže da je *nunc* vreme za revolucionarnu akciju, da je došao *dies irae*, budući da su se već iscrple mogućnosti za reprodukciju kapitala. Da bi se dokazalo da je taj čas došao, u prvi plan se ističe sva dubina i oštrina svetske krize i nemogućnost da se ona reši na uobičajen način. Ostaje samo da zavrnemo rukave da bi-

[20] Vidi: »La situation économique mondiale, plus particulierement du point de vue du développement: modes d'approche, face à la crise economique mondiale actuelle et perspectives pour les annees 80, y compris les questions, les politiques et les mesures se rapportant a la mise en plase d'un nouvel ordre économique international«, Rapport du secrétariat de la CNUCED, Belgrad, 6 juin 1983; govori šefova delegacija na generalnoj debati na UNCTAD VI, Beograd, juna 1983; i dr.

[21] »Svijest ne može biti nikada nešto drugo do svjesno biće, a biće ljudi je njihov stvarni životni proces« (K. Marx, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 293).

[22] K. Marx — Engels, *La crise*, Paris, 1978, str. 85. i dalje.

[23] Revolucija izbija *tada i samo tada* kada dolazi do sticaja *bitnih* uzroka i *mogućih* posledica krize.

Digitized by Google

smo ubrali plod koji nam se, eto, nudi. Ako, pak, nije tako, onda pod lupu kritike treba staviti ne ono što bismo želeli da ostvarimo, a nismo ostvarili, već ono što *jeste*, ono što se danas zbiva u samoj zbilji celine, pa i u delovima te celine. U tom slučaju se postavlja pitanje: da li je ta kriza samo nagoveštaj radikalno novog (i u samoj celini i u delovima celine) ili je ona samo nagoveštaj *novuma*. Jer, ako je kriza »stanje« kada dati način proizvodnje života zataji (to jest kada dato društvo i njegovi instituti nisu više adaptabilni unutar sebe i van sebe), onda se ona može poimati i kao izraz haosa, besperspektivnosti, stihije itd. Naravno, kriza jeste i to, ali ne samo to. Ona je i kriza prakse smera u kome društvo ide. Zato ona otkriva i mogućnosti novuma koji ta kriza sadrži u sebi, i u samoj celini i u delovima celine. Građanska civilizacija je izrastala i sazrevala naporedo sa razvitkom proizvodnih snaga. Nove proizvodne snage (a time i nove društvene potrebe) uvlače se u sve pore zatečenih društvenih odnosa. Razgrađujući ih, te snage podstiču kako kretanje ka novim društvenim odnosima tako i protivrečnosti između razvijenog i nerazvijenog sveta, odnosno unutar samih razvijenih zemalja. Rečju, tehnika i tehnologija probijaju se napred, ostavljajući nerešenim oblast ljudskog življenja. Otuda i konflikti! To je, u stvari, pravi uzrok krize koja »danas« potresa svet. To, pak, pretpostavlja takav teorijski poduhvat koji bi bio izraz zbilje. Jer, samo na taj način on može da odgovori na bitna pitanja koja se *danas* postavljaju unutar procesa u samoj celini sveta, u delovima celine, te tako misao otvori prostore za ljudska dela.

4. Da nešto kažem, na teorijsko-metodološkoj ravni, o pokretu nesvrstavanja i njegovoj povesnoj zasnovanosti, da bih podstakao diskusiju o tom aspektu problema.

Danas se mnogo govori o filozofiji nesvrstanosti. Sam pokret nesvrstavanja, nastupajući zbiljski na svetskom ekonomskom i političkom planu, saglasno svojim bitnim opredeljenjima — kao mogućnost mišljenja i pogleda na svet u pogledu odnosa delova celine između sebe i prema samoj celini — zahteva formiranje filozofije nesvrstanosti, izgradnju svog sopstvenog teorijskog pogleda upravo radi samog sebe i svog jačanja na svetskom planu. Pogotovo što treba stalno tražiti nove odgovore u novim uslovima. To pretpostavlja, istovremeno, i preispitivanje tradicionalne filozofije i njeno dijalektičko razgrađivanje saglasno svetsko-povesnoj zbilji tog novuma sadržanog u samoj biti nesvrstavanja. Budući, pak, da taj novum izranja iz polivalentne prirode kultura (*largo sensu* poimano) i tome saglasnog delanja društveno-istorijskih subjekata, on nužno u sebi sadrži i sve protivrečnosti te zbilje. Ali taj novum sadrži u sebi, zahvaljujući (pored ostalog) i sve većoj međuzavisnosti sveta, usled razvitka saobraćaja među ljudima i sredstava pomoću kojih se obavlja taj saobraćaj, i sve veću međuzavisnost tih raznoglasja kultura. Konkretno govoreći, taj novum integriše u sebi sve protivrečnosti međuzavisnosti (egzistenciju raznovrsnosti kultura povesti, a time nepravolinijske tendencije njihovog prožimanja). Međutim, te su protivrečnosti, is-

Digitized by Google

tovremeno, i pretpostavka (kao njihov rezultat) kretanja napred, ali i konkretno-istorijske omeđenosti tog napretka. Ljudsko biće, boreći se protiv te omeđenosti, istovremeno stvara materijalne pretpostavke daljeg napretka. Na taj način, ono menja i sebe i stvari pomoću kojih menja sebe. Ako se, pak, zazbiljenju nesvrstavanja ide preko višeznačnih i nepravolinijskih tokova povesnog zbivanja, onda i taj »ciljni sadržaj« mora biti (kao što i jeste) i tako bogat po svojoj zasnovanosti i tako beskonačan u svojoj vremenskoj (ne)ograničenosti. Rekao bih da je u osnovi Kardeljevog koncepta socijalizma kao svetskog procesa upravo marksistička teza o nepravolinijskom i nejednakom ritmu razvoja. Svetska povest ipak nije samo sticanje znanja o onome šta je ona po sebi, već o onom šta ona sadrži unutar sebe. U protivnom, povest čovečanstva se pretvara u nešto van njega samog. To bi, u stvari, značilo da proces dezalijenacije teče van samog života, pa i nasuprot njemu. Primera radi, ako se pođe od teze, inače dominantne u zapadno-evropskoj misli (ona je i u nas dosta odomaćena), o industrijalizaciji (nezavisno od sredine i uslovâ) kao zazbiljenju uma, onda se takvo promišljanje, kao jedino prihvatljivo, jedino racionalno opravdanje afirmacije svetskog duha, može poistovetiti kao negacija jednog apsolutnog duha u prilog nekog novog, doduše materijalizovanog, ali ipak apsolutnog duha. Ali ako već jedinstvo na svetskom planu ide preko višeznačnih tokova povesnih zbivanja, saglasno zakonitostima nepravolinijskog i neravnomernog kretanja (čini se da sama povest govori tome u prilog), onda i taj »ciljni sadržaj« mora integrisati u sebi sve to raznozvučje kultura i asimetričnosti razvoja. To znači da takav koncept poimanja povesti i njenih mena pretpostavlja kako uočavanje realnih istorijskih snaga koje će taj univerzalni progres i ostvarivati tako i identifikovanje protivsila, sadržanih upravo u toj zbilji povesti. Po mom mišljenju, jedna od tih realnih istorijskih snaga je i pokret nesvrstavanja. Jer on u sebi u svom bitku i već dokazanim tendencijama, sadrži višeznačni koncept svetske povesti koji delove i celine smešta na nivo ravnopravnih povesnih subjekata, nezavisno od njihove veličine i snage, pa i nezavisno od toga što se unutar njega samog, kao jedinstvenog pokreta, pojavljuje široka lepeza raznovrsnih, pa i međusobno heterogenih subjekata svetskih zbivanja. Razlog tog jedinstva, i pored svih tih raznovrsnih subjekata, proističe upravo otuda što pokret nesvrstavanja čini produžetak, pa i preduslov (rekao bih) nacionalne samostalnosti tih subjekata. Zato se i pokret nesvrstavanja pojavljuje kao najširi, pa i jedino mogući okvir unutar koga se odvija proces oslobađanja narodâ kao proces samooslobađanja unutar njih samih. To, opet, upućuje na izgradnju, u tom duhu, filozofije nesvrstavanja, odnosno promišljanje političke prakse toga pokreta. Na taj način će ta filozofija (možda) ići ispred same stvari. Jer, filozofija izražava misao svoga vremena ako u sebi sadrži samo zbilju, iskazujući time i ono što nedostaje tom vremenu i ono što je već dospelo. Otuda je ta misao i nedeljiva od promišljanja socijalizma kao svetskog procesa. Ako je, pak, socijalizam,

Digitized by Google

kao svetski proces, već istorijska zbilja (sudeći po empiriji, upravo jeste), nezavisno od pokušaja drukčijeg pristupa filozofske i teorijske misli u određenim zemljama — onda to zahteva i teorijsko-metodološko osmišljavanje samog tog novuma koji već ionako egzistira unutar same zbilje. Celina te zbilje, međutim, i dalje je neosmišljena. Možda je razlog tome to što je misao sapeta tradicionalnim načinom promišljanja, tradicionalnim pristupom celini i delovima celine. Ako je tako, razumljivo je onda zašto bi trebalo da se pristupi promišljanju tog novuma saglasno, manje ili više, celini zbivanja u svetu, otvarajući time nove horizontne misli. I upravo marksističkoj misli predstoji otvaranje novim kulturnim društvenim realnostima (i unutar sebe i van sebe), budući da stvarnost otkriva ne samo različite mogućnosti i revolucionarnog (ili evolutivnog) oslobađanja, razne subjekte političkih i socijalnih revolucija, već i razlike u samom tumačenju socijalizma. Bogatstvo i snaga, pa i ubrzavajuće tendencije revolucionarnih i progresivnih promena zbivaju se najčešće van evropski poimanih istorijskih, civilizacijskih i misaonih okvira, van ovog ili onog kategorijalnog sistema. Stoga se i sva složenost zbivanja u svetu ne može (ili bar ne bi trebalo) ukalupiti doktrinarnim prilazima, kalemljenjem apriornih principa na istorijski uzavrelo tle, niti se zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom, ukoliko to odudara od razuđenosti zbiljskog. To, pak, pretpostavlja takvo promišljanje koje će upravo biti saglasno zbilji povesti, jer mi izgrađujemo nove principe iz principa sveta (Marx).

Upravo ta borba nesvrstanih za novo u celini međunarodnih odnosa jača i solidarnost zemalja u razvoju, ma kako ta solidarnost izgledala, posmatrano kroz evrocentrističku prizmu, maglovita i neizvesna, pa i protivrečna. Zahvaljujući, pak, tom zajedništvu, toj solidarnosti, izrasloj na temeljima zbilje, politika zemalja u razvoju je postala objektivna snaga koja utiče na menjanje samih kvantitativnih odnosa u svetu, a time i na proces dokidanja kapitala u međunarodnim ekonomskim odnosima. Naravno, sve to pretpostavlja, ako tako mogu reći, teorijsko istraživanje svih tih (uslovno rečeno) novih pojava, novih kategorija koje se pojavljuju na svetskom planu. U protivnom, nije ništa neobično da se pribegava, na teorijskom planu, izvesnoj simplifikaciji same te ideje, same misli, recimo, novoga međunarodnog ekonomskog poretka, pa i njegovog sprovođenja u život.

III

1. Osvrnemo li se na razvoj ljudskog rada, možemo reći da je njegova istorija istorija njegove borbe za svoje sopstveno oslobođenje od snaga koje su mu se nametale. Ali ta borba odvijala se nužno u određenim povesnim relacijama. Problemi današnjice proizlaze iz problemâ jučerašnjice, kao što problemi sutrašnjice proističu iz problemâ današnjice. U stvari, to je analogno dijalektičkoj protivrečnosti između zakona o stalnosti materije i zakona

Digitized by Google

o njenom kretanju. Otuda se zadatak nauke ne sastoji (samo ili prvenstveno) u hodanju utabanim stazama nego u Das Deulvermosen des seinden Deuren. Jer, ljudska jedinka nije samo proizvod povesti, već i proizvodi povest. Ovi procesi (mada ne samo oni) čine sastavni deo socijalizma kao svetskog procesa. Da bi se taj proces ubrzao, čini se celishodnim da se uspostave jasne veze između svakodnevnog života tih klasa, odnosno eksploatacije kojoj su potčinjeni i političkih opredeljenja. Zar to ne govori u prilog teze da se razvoj kreće ka novoj ekonomskoj realnosti, u kojoj politički faktori nužno moraju dobiti prevagu?[24] Ali, socijalizam kao svetski proces multidimenzionalnog je karaktera, a time i višeznačan, slojevit. Zato se njemu ne može i ne sme prilaziti sa nekog aprioristočkog stanovišta. Rečju, borba za socijalizam ne može uroditi plodom ako ona mehanički koristi tuđa iskustva i njima strane sheme.[25]

2. Da li teza (ako je tako?) o povesnoj nemogućnosti preskakanja razvojnih etapa zapadnoevropske povesti rezultira (još uvek) iz građanskog Uma, koji, poduprt (kao što i sam podupire) kapitalističkim društveno-materijalnim snagama i mogućnostima njegove reprodukcije u proširenim srazmerama, reprodukuje time i na jedan ofanzivan način svoje solucije o ljudskoj sreći i umnosti proizvodnje života ili, pak, mogućnosti reprodukcije tog građanskog Uma svoje utemeljenje nalaze (još uvek) upravo u nesavršenosti prakse ostvarivanja socijalističkog Uma? Suprotstavljanje (bar zasad) tim zbiljskim materijalnim silama zahteva od socijalističkog Uma ne ukidanje ekonomskih zakonitosti i njegove logike racionalnosti, već, pre svega, sve uspešnije zadovoljavanje socijalnih životnih i kulturnih interesa radnog čoveka, sve šire dimenzije njegove slobode i demokratije u društvu uopšte (E. Kardelj). To, opet, pretpostavlja ne samo uvećavanje »zbirke roba«, već i razvijanje društvenih veza među ljudima upravo radi dokidanja društva »međusobno ravnodušnih individua (Marx), a time i ukidanje »povijesno paradoksalne protivrječnosti između najrazvijenijih oblika društvenih veza među ljudima i zbiljske osamostaljenosti individue« (E. Zgodić). I upravo povesni zadatak socijalističkog društva jeste zbiljsko ostvarenje novih povesnih perspektiva stvarnog povratka čoveka kao »čovečnog čoveka« (Marx), to jest ukidanje svih vidova postvarenja i prevladavanja svih odnosa među ljudima u kojima se sam ljudski život i njegovo delanje potčinjava bez ostatka subjektu celine reprodukcije života u procesu proizvodnje života.

---

[24] »Ne recite da društveni pokret isključuje politički pokret. Nema političkog pokreta koji u isto vreme ne bi bio i društveni. Tek u takvom redu stvari u kome neće biti klasa ni klasne suprotnosti, prestaće društvene evolucije da budu političke revolucije (K. Marks, *Beda filozofije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 155).

[25] Mnoge nerazvijene zemlje izjasnile su se za socijalizam. Očigledno, ta reč sadrži u sebi magijsku moć mobilizirajućeg i privlačnog za mase. Njome se, u stvari, izražava težnja za nacionalnom emancipacijom i preobražajem društveno-ekonomskih struktura.

Digitized by Google

Dalje, filozofija socijalizma zahteva formiranje, saglasno samoj zbilji, tome odgovarajućeg koncepta. To pretpostavlja, pre svega, preispitivanje (verovatno) tradicionalne filozofije socijalizma i njeno dijalektičko razgrađivanje saglasno svetsko-povesnoj zbilji (polimorfnost prirode kulture savremenih društvenih i povesnih subjekata i sve veća međuzavisnost sveta, ali i umnožavanje protivrečnosti zahvaljujući toj međuzavisnosti, pa i njihovih nepravolinijskih tendencija prožimanja). Protivrečnosti sadržane u samoj međuzavisnosti preduslov su (kao njegov rezultat) kretanja napred, ali i ograničenosti tog napretka. U protivnom, značilo bi, da se živi teorijom, a ne živim životom.

Dalje, socijalizam kao svetski proces nastupa u horizontu univerzalnosti prema svemu dolazećem ljudskom. No, budući da je on na teorijskom planu ipak proizvod evropskog duha, nužno se mora suočeljavati ne samo sa različitim filozofijskim poimanjima sveta, već i sa raznovrsnošću povesne zbilje. I ukoliko ta filozofija socijalizma ostane samo filozofija Zapada, njena je neizbežna sudbina da nikada neće moći »naći neki neposredni odjek u svom svakidašnjem danas« (Heidegger), iako ona u sebi sadrži, u krajnjoj liniji, elemente proizvodnje života, te samim tim (manje ili više) učestvuje u praksi proizvodnje života. Filozofija socijalizma pretpostavlja dalju afirmaciju i artikulaciju svog pogleda na svet i stvaranje svog sopstvenog i poliformnog duhovno-istorijskog horizonta, naporedo s afirmacijom socijalizma na zbiljsko-političkom i ekonomskom polju. Prema tome, ako se ka jedinstvu na svetskom planu ide preko višeznačnih i nepravolinijskih tokova povesnog zbivanja, onda i ta sadržina socijalizma mora biti tako bogata i duboka da u njoj nađe mesto sva raznovrsnost kultura i povesti čovečanstva. Stoga sam pojam socijalizma mora sadržavati višeznačnost koncepta u kojem su delovi celine smešteni na nivo ravnopravnih povesnih subjekata, nezavisno od njihove veličine i snage, pa i bez obzira na to što se unutar te celine pojavljuje široka lepeza raznovrsnih, pa i međusobno heterogenih subjekata socijalizma.

Najzad, sam pristup socijalizmu trebalo bi da otvori i mogućnosti promišljanja o onim realnim povesnim snagama koje će to i ostvariti, ali i o protivsilama sadržanim upravo u samoj zbilji. Socijalizam kao svetski proces pojavljuje se kao široki okvir unutar koga se odvija proces samooslobađanja svakog tog dela celine. To, opet, pretpostavlja i stvaralačku sintezu svetskog procesa socijalizma, višeznačnog i nepravolinijskog. Jer, neka filozofija izražava misao svog vremena samo ako sadrži ljudskost zbilje, izražavajući (otuda) i ono što tom vremenu nedostaje i što je dospelo da dolazi.

Ali, zar to ne stavlja u pitanje određene sheme promišljanja, uokvirenih u ovaj ili onaj kategorijalni sistem? U protivnom, um se ne oslobađa u svom nastojanju da osmisli upravo to što se danas događa u svetu, u samom tkivu njegovog društvenog bića, već se zatvara, sužavajući misli prostor za uzlet. Usled toga i misao kaska za zbiljom, iako samo zbilja otkriva ne samo različite

Digitized by Google

mogućnosti revolucionarnog oslobađanja, različite subjekte političkih i socijalnih revolucija, već i razlike u njenom tumačenju. Bogatstvo i snaga, pa i ubrzavajuće tendencije revolucionarnih i progresivnih promena, zbivaju se van evropski poimanih istorijskih, civilizacijskih i misaonih okvira, izvan ovog ili onog kategorijalnog sistema.[26] Stoga se sva složenost zbivanja u svetu i ne može ukalupiti doktrinarnim prilazima, putem kalemljenja apriornih principa na istorijski uzavrelo tle, niti se zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom, ukoliko to odudara od stvarnog i istinitog.

Socijalizam kao svetski proces odvija se (još uvek) na tlu svetske »proizvodnje vrednosti«. Svetska proizvodnja vrednosti, zahvatajući društva različitih svojstava, menja ih i stvara nove podele unutar njih i uobličava time svu složenost društvenog sklopa, menjajući je saglasno razlikama u stupnju ekonomske, političke i kulturne razvijenosti, rasporedu socijalnih snaga, potrebama i idejnom i kulturnom nasleđu. Budući da se socijalizam kao svetski proces još odvija na zatečenoj osnovi (dakle, na odnosima kapitala), ali i u različitim okolnostima i unutar sebe i oko sebe, razumljivo je zašto se ta bit kapitala ponegde manifestuje u izvrnutom vidu. Unutar tog procesa posebni ekonomski sistem, odnosno politički i kulturni kompleksi pojedinih društava, prožeti tim procesom proizvodnje vrednosti, učestvuju (na određen način) kao činioci u zasnivanju, promenama i reprodukciji međunarodnih odnosa kapitala i radne snage, bilo unutar sebe bilo u međunarodnim odnosima (alternativno ili simultano). Ako se, pak, socijalizam manifestuje na različite načine i posredstvom raznih socijalnih snaga, onda se i proces konkretnog socijalističkog preobražaja ostvaruje u različitim oblicima i raznim metodima društvene akcije i organizacije, posredstvom različitih tipova političkog organizovanja i uz znatnu raznolikost ideoloških motivacija i interpretacija. Usled toga se neizbežno širi i dijapazon njegova sastava, ustrojstva i praktične aktivnosti. To, opet, vodi novim perspektivama socijalističkog preobražaja sveta. Zar to ne govori o potrebi nešto drugačijeg pristupa filozofiji socijalizma od uobičajenog?

Međutim, celina tog procesa još je (uglavnom) neosmišljena. Možda je tome razlog to što je misao sapeta tradicionalnim načinom promišljanja, tradicionalnim pristupom celini i delovima celine, iako se ubrzavajuće tendencije revolucionarnih i progresivnih promena zbivaju van evropski poimanih istorijskih, civilizacijskih, misaonih okvira, van ovog ili onog kategorijalnog sistema. Ako je tako, onda se sva složenost zbivanja u svetu ne može poimati kalemljenjem apriornih principa na istorijski uzavrelo tle, niti se zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom,

[26] Socijalizam se, za razliku od kapitalizma, počeo da izgrađuje na zatečenoj osnovi, i ekonomskoj i kulturnoj. Samim tim i proces njegovog razvijanja je istovremeno i proces izgradnje materijalne baze i novog načina proizvodnje života. Otuda i nesaglasnosti na teorijskom planu.

Digitized by Google

ukoliko to odudara od razuđenosti zbiljskog. To, pak, pretpostavlja i takvo promišljanje koje će biti saglasno toj zbilji. Nužno je stoga da se objasni »kako se proizvode sami ovi odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa (Marx). U protivnom, um neće osmisliti ono što se danas događa u svetu, u samom tkivu njegovog društvenog bića, već će se zatvarati u sebe, sužavajući time prostor uzleta. To, opet, pretpostavlja takav teorijski poduhvat koji bi bio izraz zbilje, a ne izraz toga — da li je (ili nije) u skladu sa relevantnim tezama klasikâ. Da je tako, marksizam bi bio okamenjen, dogmatiziran, čime bi bila *via facti* ukinuta njegova revolucionarna bit. Zar to nije izazov marksističkoj misli?

3. Razmišljajući o prošlosti, možemo spoznati greške koje smo učinili. Bežeći od odgovornosti za današnjicu (budući da nismo — ako nismo — u mogućnosti spoznati je u njenom jedinstvu sa jučerašnjicom i sutrašnjicom), socijalistička misao teško može naći svoje mesto u procesu kontinualnog i diskontinualnog menjanja. Jer, sadašnjost nam nije nikada svrha, prošlost i sadašnjost su nam sredstva, jedino budućnost nam je svrha (Pascalo). Razmišljajući, međutim, o budućnosti, ono mišljenje koje ne može spoznati buduće mogućnosti nema izgleda da zaživi, a to nema ni ono mišljenje koje nije hrabro da se suoči sa svojom budućnošću i različitim mogućnostima njegovog ostvarivanja, kao ni ono koje nije kadro da dâ razložan program akcija u ostvarivanju onoga što već klija u samom tkivu društvenog bića. Ako nauka može da otkriva te mogućnosti (što je, uostalom, i njen zadatak), njihovo ostvarivanje je moguće samo društvenom akcijom.

Zar sve to ne zahteva oslobađanje uma od ovih ili onih shema, ne bi li se, na taj način, olakšalo upravo umu da osmisli ono što se danas zbiva u svetu, u samom tkivu njegovog polivalentnog društvenog bića? Uostalom, i sama zbilja već ukazuje ne samo na različite mogućnosti revolucionarnog (ili evolutivnog) oslobađanja, na različite subjekte kao nosioce tih procesa, već i na razlike u tumačenjima same zbilje. Bogatstvo revolucionarnih i progresivnih promena zbiva se i van evropski poimanih civilizacijskih, kulturnih i misaonih okvira, van ovog ili onog kategorijalnog sistema. Ali, ne može se zato govoriti o krizi civilizacije uopšte (Myrdal), već pre o krizi građanske civilizacije. Stoga se sva složenost zbivanja u svetu i ne može ukalupiti kalemljenjem ovih ili onih apriornih principa na uzavrelo tle ljudske povesti, niti se ta zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom, ukoliko to odudara od zbiljskog.

Digitized by Google

Aleksandar M. Vacić

Činioci odstupanja razvoja Jugoslavije od socijalističke samoupravne robne privrede

Na osnovu analize političkih dokumenata usvojenih u Jugoslaviji tokom poslednjih dvadeset pet godina može se zaključiti da se dugoročni program razvoja jugoslovenskog privrednog sistema zasnivao na teorijski neočekivanom, ali istorijski nužnom sjedinjavanju opštih obeležja robne privrede i specifičnih obeležja socijalističkih samoupravnih odnosa, koje dovodi do formiranja istorijski novog tipa robne privrede — socijalističke samoupravne robne privrede. Takva orijentacija, pri tome, nije bila slučajna, već se zasnivala na iskustveno stečenom saznanju da takav privredni sistem obezbeđuje brži razvoj materijalnih proizvodnih snaga društva, intenzivniju i bržu integraciju jugoslovenske privrede, njeno šire i efikasnije uključivanje u međunarodnu podelu rada i brži razvoj socijalističkih odnosa proizvodnje. Zakon o udruženom radu, usvojen krajem 1976. godine, u skladu s takvim dugoročnim opredeljenjem, koncipiran je tako da operacionalizuje sistem socijalističke samoupravne robne privrede, otvarajući istovremeno prostor za njeno dugoročno prevladavanje, kroz sve šire i intenzivnije povezivanje delatnosti organizacija udruženog rada samoupravnim udruživanjem rada i sredstava.

Digitized by Google

Aktuelni razvoj privrednih odnosa u Jugoslaviji u toku nekoliko poslednjih godina, međutim, tekao je u sasvim drugom smeru. Krajem sedamdesetih i ubrzanim tempom tokom prvih osamdesetih godina dolazi do sve šireg potiskivanja logike i merila robne privrede i sužavanja prostora slobodne delatnosti socijalističkih samoupravnih proizvodnih jedinica. Javlja se tendencija zatvaranja užih društveno-političkih zajednica, u prvom redu republika i pokrajina, u sopstvene okvire, što se izražava i u stalnom opadanju dela proizvoda koji svaka od njih realizuje na teritoriji drugih, odnosno dela sopstvene potrošnje koji pokriva iz proizvodnje drugih. Uporedo s tim snižava se stepen uključenosti i opada efikasnost uključivanja jugoslovenske privrede u međunarodne privredne tokove. U mnogim empirijskim analizama naučnog karaktera, kao i u više političkih dokumenata, najzad, konstatuje se sve izraženiji zastoj u razvoju samoupravljanja u zemlji.

U prvim godinama posle usvajanja Zakona o udruženom radu odstupanje aktuelnih privrednih odnosa od normativnog poretka utvrđenog tim zakonom tumačilo se uglavnom dvojako — širinom i dubinom promena koje on unosi u društvenu praksu Jugoslavije, kao i inercijom zatečenih odnosa i otporom onih društvenih snaga čije pozicije stečene u prethodnom sistemu menja, odnosno ukida. Što je vreme dalje odmicalo takvo tumačenje odstupanja aktuelnih odnosa od poretka ustanovljenog Zakonom o udruženom radu postajalo je sve neubedljivije zato što je odstupanje vremenom postajalo sve šire i dublje i zato što su sve vodeće društvene snage u Jugoslaviji kontinuirano isticale trajnost svoga opredeljenja za razvoj društvenih odnosa u zemlji u skladu s ustavnim promenama i Zakonom o udruženom radu. Utvrđivanje stvarnih uzroka odstupanja razvoja privrednih odnosa u Jugoslaviji od orijentacije koje je ne samo politički proklamovana, već i pravno utvrđena, postalo je, stoga, bitno pitanje daljeg razvoja zemlje, utoliko pre što je u međuvremenu došlo do vrlo izraženog opadanja tempa privrednog razvoja zemlje, praćenog porastom broja lica koja traže zaposlenje, opadanjem rasta proizvodnosti rada i čak njenog apsolutnog opadanja u pojedinim godinama, snižavanja životnog standarda zaposlenih, akumulacije spoljašnjeg duga zemlje do razmera koje ugrožavaju njenu solventnost prema inostranstvu i strukturnih problema toliko ozbiljnih da je u pojedinim sektorima došlo do pravog raspada privrednih tokova.

Imajući u vidu sve što je rečeno, nije iznenađujuće što su na identifikovanju uzroka bitnog odstupanja razvoja privrednih odnosa u Jugoslaviji tokom poslednje dve-tri godine angažovane gotovo sve društvene snage u Jugoslaviji. Da bi se oni celovito sagledali i istovremeno došlo do zaokruženog programa dugoročne stabilizacije razvoja zemlje, početkom 1982. godine formirana je Komisija za probleme stabilizacije, koja je u proleće 1982. pripremila dokument pod naslovom *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*. Posle toga dokumenta pripremljeno je više posebnih studija, koje se odnose na pojedine oblasti privrednog i društvenog života zemlje, da bi početkom jula 1983.

Digitized by Google

bio usvojen i završni dokument Komisija, u kome je utvrđena platforma na kojoj treba da se zasnivaju takve promene u privrednom sistemu, ekonomskoj politici i privrednom razvoju zemlje da se u mnogim izvorima govori o dubokoj privrednoj reformi.

Iako su u mnogim radovima naučnog karaktera, kao i u brojnim političkim dokumentima već data izvesna objašnjenja razvoja privrednih odnosa u Jugoslaviji tokom poslednjih godina, sa političko-ekonomskog stanovišta središnjim nam se čini pitanje zašto je Jugoslavija odstupila od socijalističke samoupravne robne privrede, sistema koji je — uprkos nespornim protivrečnostima i raznovrsnim problemima — dugo godina davao rezultate koji su joj i van njenih granica stvorili ugled otvorene, dinamične, demokratski organizovane i efikasne privrede, vezujući tako za njeno ime sistem koji se smatrao novinom i u svetskim razmerama?

Na osnovu raspoloživih činjenica — ne pretendujući da je objašnjenje koje sledi jedino moguće — čini se da se uzroci bitnog odstupanja razvoja privrednih odnosa u Jugoslaviji od društveno utvrđene orijentacije i pravno normiranog poretka mogu svrstati u četiri kompleksa — razvojni, ekonomsko-politički, privredno-sistemski i spoljašnji, odnosno međunarodni. Razmotrićemo ukratko svaki od tih kompleksa.

1. Disproporcije privredne strukture

Iako čisto teorijska razmatranja najčešće polaze od datog privrednog sistema u čistom vidu, apstrahujući svestan uticaj države i drugih makroekonomskih subjekata, u savremenim uslovima ni jedan privredni sistem — ni na Istoku ni na Zapadu — ne funkcioniše kao bilo kakav *perpetuum mobile*, koji sam po sebi reguliše sve probleme tekućih privrednih kretanja i dugoročnog privrednog razvoja. U skladu s tim, u ekonomskoj teoriji se smatra nespornim da postoje oblasti (tempo privrednog rasta; osnovna privredna struktura; odnosi sa inostranstvom; osnovna raspodela nacionalnog dohotka; regionalni privredni razvoj i slično u pogledu kojih i u socijalističkoj samoupravnoj privredi moraju biti prisutne izvesne bitne, makroekonomske odluke, koje određuju opšti smer privrednog razvoja, predstavljajući tako okvir mera tekuće ekonomske politike, s jedne, i parametre privredne delatnosti mikroekonomskih privrednih subjekata, s druge strane. Ovu jednostavnu istinu u Jugoslaviji niko javno ne osporava, ali je činjenica da takva politika u nizu godina nije faktički postojala, zahvaljujući čemu su se u Jugoslaviji kumulirale četiri vrste strukturnih problema.

a) *Neusklađenost sirovinske i energetske osnove i prerađivačkih kapaciteta.* — Dok je svoju prvu fazu industrijalizacije, za koju se može uzeti da traje do sredine pedestih godina, završila s bržim prosečnim rastom proizvodnje reprodukcionih materijala

Digitized by Google

nego sredstava za rad,[1] Jugoslavija u toku narednih 25 godina ima 12 godina bržeg rasta proizvodnje sredstava za rad, sedam godina uravnoteženog rasta reprodukcionog materijala i sredstava rada i samo šest godina bržeg rasta reprodukcionog materijala.[2] U tri svoja petogodišnja plana (1966—1970, 1971—1975. i 1976—1980) Jugoslavija postavlja kao cilj brži razvoj energetske i sirovinske osnove, a da se ni u jednom od perioda na koji se odnose taj cilj nije ostvario. Problemi se kumuliraju naročito u industriji, tako da u periodu 1963—1970. proizvodnja prerađivačke industrije raste 1,35 puta brže od proizvodnje ekstraktivne industrije, da bi u periodu 1970—1980. taj odnos ostao gotovo neizmenjen, odnosno, tačnije, nešto uvećan (1,36).[3] Dugoročna neravnoteža u razvoju strukture privrede Jugoslavije vremenom je dovela do toga da se zakonitosti društvene reprodukcije uopšte ne mogu uspostavljati na osnovu domaće proizvodnje, odnosno do bitne zavisnosti ne samo pojedinih delatnosti, već i celokupne privrede od uvoza.

b) *Rastući spoljnotrgovinski deficit.* — Duboka neuravnoteženost strukture razvoja Jugoslavije, čineći privredni razvoj zemlje sve zavisnijim od uvoza, zakonito je dovela do druge krupne strukturne neusklađenosti u privredi Jugoslavije — neravnoteže između uvoza i izvoza. Iako je privreda Jugoslavije u celom poslератnom periodu imala negativan trgovinski bilans, deficit spoljne trgovine kretao se u izvesnim tolerantnim granicama sve do sredine šezdesetih godina. Štaviše, posmatrajući ceo dvadesetogodišnji period od 1947. do 1966. godine, prosečan deficit trgovinskog bilansa, računajući SAD dolar po kursu od 27,30 dinara, nije iznosio više od 20 miliona dolara godišnje, dok je prosečna pokrivenost uvoza izvozom u istom periodu bila 70,5 procenata (iako je u pojedinim godinama bila osetno niža). Već u narednih pet godina (1967—1972) deficit trgovinskog bilansa dobija drugi red veličine, jer od 1967. raste po gotovo geometrijskoj progresiji. Kao rezultat toga, prosečan deficit trgovinskog bilansa u tom periodu, računajući SAD dolar po istom kursu, raste na više od 850 miliona dolara, u narednom petogodištu na gotovo 2,5 milijarde, da bi u periodu 1977—1981. dostigao celih 6,2 milijarde godišnje, a u rekordnoj 1979. godini čak više od 7,2 milijarde dolara. Pokrivenost uvoza izvozom, pod uticajem navedenih kretanja, pada 1967—1971. na 63,7 procenta, zatim dalje na 58,8 procenata u periodu 1972—1976, da bi u 1979, prvi put posle 26 godina, ona pala ispod 50 procenata, tačnije, na svega 48,5 procenata (što se inače, pre toga, u Jugoslaviji desilo samo dva puta, 1951. i 1953. godine).[4]

[1] U periodu 1947—1956. godine proizvodnja reprodukcionog materijala rasla je po prosečnoj godišnjoj stopi od 12,8 procenata, dok je proizvodnja sredstava za rad rasla po stopi od 10,6 procenata. — Izračunato na osnovu *Statističkog godišnjaka Jugoslavije 1963*, str. 166.

[2] *Statistički godišnjak Jugoslavije 1972*, str. 160. i 1982, str. 263.

[3] Izračunato na osnovu *Statističkog godišnjaka Jugoslavije 1981*, str. 264.

[4] Svi podaci u ovom paragrafu izračunati na osnovu publikacije *Statistika spoljne trgovine Jugoslavije za 1981. godinu*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1982, str. 17.

Digitized by Google

c) *Porast zaduženosti prema inostranstvu.* — Sve dok se deficit trgovinskog bilansa Jugoslavije kretao u izvesnim razumnim granicama, a pokrivenost uvoza izvozom kretala oko 70 procenata, deficit trgovinskog bilansa pokrivao se uglavnom suficitom koji je Jugoslavija imala po drugim stavkama platnog bilansa (u prvom redu turizam, prevoz i osiguranje robe i putnika, građevinski radovi u inostranstvu i doznake radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu). Zahvaljujući tome, zaduženje zemlje prema inostranstvu raste postepeno i ne predstavlja bitan problem privrede. U stvari, bruto dugovanje Jugoslavije prelazi brojku od 2 milijarde dolara tek 1969. godine, dok neto zaduženje (dug umanjen za potraživanja prema drugim zemljama) te godine iznosi tek nešto više od 1,7 milijarde dolara. Zahvaljujući brzom porastu deficita trgovinskog bilansa, kao i bržem rastu ukupne društvene potrošnje od društvenog proizvoda, međutim, počev od 1971. godine dug zemlje počinje da raste po vrlo visokim stopama — do 1980. po prosečnoj godišnjoj stopi od 22,8 procenata, tako da bruto dug zemlje 1981. godine prvi put prelazi cifru od 20 milijardi dolara (neto oko 18,6 milijardi).[5] Visina duga prema inostranstvu — potencirana pogoršanjem uslovâ trgovanja (terms of trade) Jugoslavije i strahovitim porastom kamatnih stopa — o čemu će docnije biti reči — čini otplatu duga vrlo složenom, tako da Jugoslavija, koja je u celom posleratnom periodu imala reputaciju zemlje koja uredno izvršava svoje obaveze, biva součena s problemom solventnosti prema inostranstvu i čak sve češće biva pomenuta kao relativno (prema spoljnom dugu po stanovniku) jedna od najzaduženijih zemalja u svetu. Obezbeđenje plaćanja dospelih rata i kamata postaje stoga osnovna determinanta čitave ekonomske politike Jugoslavije.

d) *Prekomerna i strukturno poremećena potrošnja.* — Porast zaduženja prema inostranstvu stvorio je mogućnost da se, u određenom periodu, ukupna potrošnja u zemlji formira na nivou iznad društvenog proizvoda u zemlji. Tako je, uprkos tome što su odgovarajući petogodišnji planovi predviđali svođenje finalne potrošnje u zemlji u okvire društvenog proizvoda, finalna potrošnja u Jugoslaviji u periodu 1971—1975. bila u proseku 7,6 a u periodu 1976—1980. čak 8,3 procenata veća od proizvedenog društvenog proizvoda zemlje, dok je u kritičnoj 1979. godini potrošnja u zemlji bila veća od njene proizvodnje za čitavu desetinu.[6] Odvajanje potrošnje od proizvodnje zemlje dovelo je, sa svoje strane, do krupnih poremećaja u međusobnim odnosima pojedinih vidova potrošnje. Dubina tih poremećaja može se sagledati ako se struktura finalne upotrebe društvenog proizvoda pogleda na duži rok. Dok je do privredne reforme 1965. učešće neproizvodne potrošnje u društvenom proizvodu bilo ispod 60 procenata (1964 — 57,9, a 1964 — 59,6), posle privredne reforme krajem šezdesetih godina

[5] Svi podaci u ovom paragrafu potiču iz »Biltena Narodne banke Jugoslavije«, br. 5/1982, str. 67. ili su izračunati na osnovu njega.

[6] »Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu«, Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, br. 193, 30. 6. 1983, str. 1.

Digitized by Google

dostiglo oko dve trećine (1968 — 66,5),[7] tokom sedamdesetih godina to učešće permanentno raste, tako da u periodu 1971—1975. dostiže u proseku 75,3 procenata, a u periodu 1976—1980. čak celih 77,6 procenata. Kulminacija poremećaja ispoljena je u periodu 1976—1978, kada lične, zajedničke i opšte potrebe dostižu učešće od gotovo četiri petine (79%) društvenog proizvoda.[8] Uprkos tome, iako je padom učešća akumulacije ugrožena stvarna akumulaciona sposobnost privrede, investicije nastavljaju da rastu po vrlo visokim stopama i čak povećavaju svoje učešće u raspodeljenom nacionalnom dohotku od prosečnih 30,5% u periodu 1966—1975. na čitavih 34% u periodu 1976—1979,[9] iz prostog razloga što se i bruto investicije u zemlji formiraju nezavisno od realnih mogućnosti zemlje.

Destruktivne posledice opisane razvojne politike i njome uslovljenog obima deficita trgovinskog bilansa i porasta duga prema inostranstvu pokazale su se čim se zaduživanje zemlje nije moglo dalje produžiti. Posle nerealno visokih stopa rasta društvenog proizvoda od 8,0, 6,9 i 7,0 procenata u 1977, 1978. i 1979. godini, rast društvenog proizvoda drastično pada na svega 2,3 procenta u 1980, 1,5 procenat u 1981. i svega 0,8 procenta u 1982. godini. Štaviše, porast od 0,8 posto u 1982 — jedan od najnižih u posleratnoj jugoslovenskoj istoriji — ostvaren je u prvom redu zahvaljujući porastu obima poljoprivredne proizvodnje od 7,5 procenta, dok je obim industrijske proizvodnje u toj godini gotovo stagnirao, jer je procenjeni porast od 0,1 posto praktično ravan stagnaciji.[10] Takvo kretanje društvenog proizvoda, kombinovano s neophodnošću da se ukupna finalna potrošnja u zemlji formira ispod nivoa proizvedenog društvenog proizvoda, dovelo je do opadanja svih oblika finalne potrošnje, najviše investicione, ali isto tako i zajedničke i opšte potrošnje. Rigorozan program štednje, koji podrazumeva i pad realnih ličnih dohodaka i životnog standarda tokom više godina, javlja se, na taj način, kao nezaobilazna — iako sasvim predvidiva — cena neodmerenog zaduživanja i nekontrolisanog porasta svih oblika potrošnje.[11] Razmere strukturnih poremećaja u okviru same privrede, pošto se više nisu mogle

---

[7] *Privredni bilansi Jugoslavije 1964—1968*, SZS, Beograd, 1969, str. 10.

[8] *Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu*, str. 2.

[9] Izračunato na osnovu *Statističkog godišnjaka Jugoslavije 1981*, str. 160.

[10] *Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu*, str. 16.

[11] Govoreći o istim pitanjima, J. Florijančič, savezni sektretar SFRJ za finansije, kaže: »Mi smo od 1977. do 1981. godine u zemlji godišnje trošili oko tri milijarde dolara inostrane akumulacije uzimanjem kredita, što je išlo kroz lične dohotke, investicije, poreze, doprinose... Išlo je u domaću potrošnju. Sada je situacija obrnuta. Po osnovu otplate ranijih kredita nama se sada odlije godišnje neto akumulacije Jugoslavije u visini od dve milijarde dolara. Znači, morali bismo u godinama koje su pred nama, pa sve do 1987, za toliko da smanjujemo unutrašnju potrošnju ako želimo, naravno, da držimo korektan račun prema inostranstvu.« (»Borba«, 25. jul 1983, str. 7).

Digitized by Google

kompenzirati uvozom, dovele su do takvih poremećaja u privrednim tokovima da se u nizu oblasti — od širokog kruga reprodukcionih materijala do niza prehrambenih proizvoda — Jugoslavija morala vratiti na materijalno bilansiranje i racionirano snabdevanje. A to su mere koje po svojoj prirodi pripadaju razvojnim nivoima ispod, a ne iznad robne privrede, tako da ih je Jugoslavija s pravom napustila pre tri decenije i, isto tako, mere koje činjenica da se uvode na nivou užih društveno-političkih zajednica ne čini ništa boljim, već gorim, jer se na taj način jedinstvenost jugoslovenskog tržišta — bez koga nema ni uslovâ za funkcionisanje socijalističke samoupravne robne privrede — još više ugrožava, odnosno dalje razbija.

2. Tekuća ekonomska politika

Iako su već opisane karakteristike razvojne politike dovoljne da objasne značajan deo odstupanja razvoja privrednih odnosa u Jugoslaviji od onih normativno utvrđenih Zakonom o udruženom radu, neophodno je reći da su tome doprinele i krupne slabosti tekuće ekonomske politike, među kojima su nekolike najvažnije.

a) U dosadašnjoj praksi primene Zakona o udruženom radu nije obezbeđeno poštovanje principa da izdvajanja za zajedničke i opšte potrebe budu u skladu sa kretanjem društvenog proizvoda i proizvodnosti ukupnog društvenog rada i da se predlozi za utvrđivanje ovih obaveza, po pravilu istovremeno i jednom godišnje, iznose na izjašnjavanje u osnovnoj organizaciji, o čemu je bilo reči u trećem delu, tačka 3. pod c. Naprotiv, društveno-političke zajednice zahvataju sredstva privrede prema svojim autonomnim odlukama, bez potrebnog usaglašavanja među sobom i sa privrednim organizacijama udruženog rada. Osim toga, bojazan da će samoupravne interesne zajednice, u odsustvu stvarne povezanosti između privrednih i neprivrednih delatnosti, preuzeti ulogu arbitra koji takođe samostalno odlučuje o zahvatanju iz dohotka privrede — izražena još u vreme donošenja zakona — pokazuje se opravdanom. Tako kumulativno delovanje zahvatanja iz dohotka za opšte i zajedničke potrebe rađa tri negativne posledice: *prvo*, ukupna zahvatanja su iznad mogućnosti privrede;[12] *drugo*,

[12] Specifičan izraz nesklada razvoja privrede i zahvatanja za zajedničke i opšte potrebe je pojava viškova prihoda društveno-političkih zajednica u gotovo svim godinama posle usvajanja Zakona o udruženom radu; uprkos tome što se poslednjih godina zahteva sporiji rast tih prihoda, situacija se ponavlja i 1982. i 1983, o čemu svedoči i nalaz nadležnih organa u Skupštini Jugoslavije: »Četvrti put za poslednjih godinu dana delegati Odbora za rad, zdravlje i socijalnu politiku ponovili su svoja mišljenja o viškovima prihoda društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica. Četvrti put su se pitali otkud ti viškovi (odavno postoji opredeljenje i zakonski mehanizam da se njihovo postojanje spreči), zašto se oni, kad već postoje, ne vraćaju udruženom radu...« (»Politika«, 20. jul 1983, str. 6).

Digitized by Google

osnove i merila zahvatanja različita su po republikama i pokrajinama (delom i drugim, užim društveno-političkim zajednicama) i, kao posledica toga, *treće*, materijalni položaj privrednih organizacija i radnikâ zaposlenih u njima različit je i tamo gde za to nema nikakvog osnova.

b) Činjenica da je u Zakonu o udruženom radu operacionalizacija osnova i merila za raspoređivanje čistog dohotka i sredstava za lične dohotke prepuštena samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima zahtevala je da se društveni dogovori u ovim oblastima donesu na vreme, najkasnije u roku od godinu dana posle usvajanja Zakona o udruženom radu. Do roka predviđenog za usaglašavanje samoupravnih sporazuma o ovim pitanjima sa Zakonom o udruženom radu (1. januar 1978. godine), međutim, bila su doneta samo dva republička dogovora o usklađivanju odnosâ u raspoređivanju čistog dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke, dok međurepublički dogovor o istim pitanjima, koji bi po prirodi stvari trebalo da bude donet prvi, nije usvojen ni do sredine 1983. U stvari, inicijativa za njegovo usvajanje (pošto je prethodni dogovor, usvojen 1975, usvajanjem Zakona o udruženom radu bio stavljen van snage) pokrenuta je tek početkom 1983. godine. Tako je praksa raspoređivanja čistog dohotka i raspodele sredstava za lične dohotke počela i, faktički, sve do sada tekla bez neophodnog ekonomsko-političkog instrumentarijuma i, samim tim, bez potrebne usklađenosti na nivou zemlje. Kao rezultat, došlo je do tri negativne posledice: *prvo*, stopa akumulacije opala je ispod moguće (jer je, kako je već pomenuto, ranije bila viša) i društveno-potrebne (zato se deo investicija i kompenzirao zaduženjem prema inostranstvu); *drugo*, osnovi i merila primenjivani u pojedinim organizacijama (kao i u republikama i pokrajinama) međusobno su se razlikovali i u bitnim pitanjima (na primer, u pogledu ocene da li je vrednost sredstava po radniku relevantna za raspoređivanje čistog dohotka) i, kao posledica i jednog i drugog, *treće*, lični dohoci radnikâ u pojedinim organizacijama, grupacijama i granama, kao i u društveno-političkim zajednicama, diferencirali su se i nezavisno od rada i rezultata rada.

c) Specifična situacija, u kojoj su, zbog porasta zaduženja prema inostranstvu, za određeni period raspoloživa sredstva u zemlji bila osetno veća od društvenog proizvoda u zemlji, zahtevala je vrlo aktivnu monetarno-kreditnu, fiskalnu, spoljnotrgovinsku i deviznu politiku. Osim monetarno-kreditne politike, koja po definiciji deluje u prvom redu linearno, ostale dimenzije tekuće ekonomske politike ostale su nerazvijene. Tako je tražnja u zemlji rasla nezavisno od stvarne proizvodnje, a izvoz, naročito zbog višegodišnjeg nerealnog kursa dinara, bivao sve manje atraktivan. Stoga tokom druge polovine sedamdesetih godina Jugoslavija ne samo da nije obezbedila izvoznu ekspanziju potrebnu da bi mogla stvoriti sredstva za otplatu obaveza stvorenih prema inostranstvu,

Digitized by Google

već je ubrzanim tempom gubila i pozicije koje je već imala na svetskom tržištu, naročito na konvertibilnom području.[13]

d) Slabosti na planu politike dohotka, fiskalne, spoljnotrgovinske i devizne politike potencirale su i slabosti tekuće ekonomske politike na planu razvoja. U stvari, jedan broj dogovora kritičnih za obezbeđenje razvojne politike predviđene društvenim planovima uopšte nije zaključen, dok se veliki broj onih koji su zaključeni nije ostvarivao, zahvaljujući čemu su se strukturni problemi o kojima je napred bilo reči još više produbljavali.

3. Privredni sistem

Sve što je do sada rečeno nedvosmisleno ukazuje na to da privredni sistem koncipiran Zakonom o udruženom radu nije bio podržan odgovarajućom razvojnom i tekućom ekonomskom politikom. Umesto toga sistema, sve više se formirao specifičan *mixtum compositum,* smeša mehanizama koji se zasnivaju na logici samoupravne robne privrede i mehanizama koji su nastajali izvan njega i često nasuprot njemu, tako da je privredna praksa, pod pritiskom tih drugih mehanizama, bila objektivno orijentisana na simulaciju samoupravnih odnosa. Kako i kojim putem je legitimni privredni sistem postepeno zamenjen jednim drugim, u Jugoslaviji još nije dat opšteusvojen odgovor, ali se čini da su među faktorima koji su do toga doveli odlučujuće delovala četiri.

a) Pošto su Zakonom o udruženom radu u privredni život unete bitne novine u gotovo svim oblastima, njegova celovita primena zahtevala je da se u relativno kratkom periodu na odgovarajući način revidiraju svi drugi zakoni iz oblasti privrede. Posle usvajanja Zakona o udruženom radu, međutim, operacionalizacija novog privrednog sistema zastaje, niz bitnih zakona (na primer, Zakon o planiranju) uopšte nije izmenjen, a mnogi od onih koji su doneti više razrađuju institucionalnu stranu sistema, odnosno uvode nove sporazume i dogovore ili samoupravne interesne zajednice, nego što razrađuju onu dimenziju koja je u samom Zakonu o udruženom radu ostala najmanje razvijena — osnove i merila za regulisanje odnosa među organizacijama udruženog rada.

b) Dok je logika Zakona o udruženom radu zahtevala da se društveno-političke zajednice javljaju u prvom redu u funkciji usklađivanja interesa organizacija udruženog rada, a ne autonomnih subjekata privrednog odlučivanja o društvenoj reprodukciji, u stvarnom privrednom životu uticaj društveno-političkih zajed-

[13] Prema nalazima Evropske ekonomske komisije, tokom sedamdesetih godina sve južnoevropske zemlje povećale su svoje učešće u uvozu zemalja OECD, osim Jugoslavije, čije je učešće u 1980. bilo ispod onog u 1970. godini, i to ne zbog promena obima i strukture tražnje na tom tržištu, već zbog bitno smanjene konkurentnosti jugoslovenskog izvoza u drugoj polovini sedamdesetih godina *(Recent Developments in East-West Trade,* »Economic Bulletin for Europe«, Vol. 34, № 4, December 1982, Pergamon Press, New York, str. 511—512, 555.

Digitized by Google

nica — a naročito republika i pokrajina — postaje sve širi i neposredniji, a u sferi proširene reprodukcije u potpunosti odlučujući, utoliko pre što se i banke, preko kojih se finansira najveći deo proširene reprodukcije, i same organizuju u granicama društveno-političkih zajednica i najčešće se nalaze pod njihovom neposrednom neformalnom kontrolom.

c) Pretvaranje društveno-političkih zajednica u glavne nosioce odlučivanja o proširenoj reprodukciji potiskuje, sa svoje strane, u drugi plan povezivanje organizacija udruženog rada i udruživanje raspoloživih sredstava po liniji reprodukcionih veza među samim organizacijama i podstiče regionalno povezivanje unutar pojedinih društveno-političkih zajednica.[14] Slobodno kretanje raspoložive akumulacije, zbog opisanih drugih činilaca, i inače umanjene ispod moguće i potrebne, na taj način biva gotovo u potpunosti suzbijeno, te udruživanje rada i sredstava na osnovama zajedničkog dohotka, od koga se očekivalo da ne samo brže ujednačava uslove privređivanja, već i da otklanja strukturne disproporcije u zemlji — i tamo gde se javlja ostaje u okvirima pojedinih republika i pokrajina.

d) Najzad, neophodno je reći, iako će opšta ocena o tome biti izrečena na kraju, da je potiskivanje mehanizama utvrđenih Zakonom o udruženom radu jednim delom bilo i posledica njegovih sopstvenih ugrađenih slabosti i protivrečnosti. Neke od tih slabosti, zapažene ubrzo posle usvajanja zakona 1976. godine, načelnog su karaktera, kao, na primer: nerazrađenost osnova i merila sticanja dohotka u gotovo svim osnovima (odnosno načinima) sticanja dohotka — prodaji proizvodâ i usluga na domaćem i inostranom tržištu, udruživanju rada i sredstava, slobodnoj razmeni rada i primanjima po osnovu premija, regresa, kompenzacija i slično; neosnovano jedinstveno tretiranje slobodne razmene rada sa ostalim osnovima sticanja dohotka, odnosno gubljenje iz vida činjenice da se slobodnom razmenom rada preraspodeljuje dohodak koji je jednom već stečen od strane nekog drugog subjekta, u čemu, delom, i leži objašnjenje za bujanje zahvatanja iz dohotka privrednih organizacija o kome je napred bilo reči; zavisnost čistog dohotka od odluka društveno-političkih zajednica i samih organizacija udruženog rada, koja ga čini nehomogenom veličinom i zato nepodložnom jedinstvenim merilima raspoređivanja; heterogenost, parcijalnost i međusobna nepovezanost osnova i merila

[14] Na ovu okolnost i njen značaj za formiranje proporcija u okviru društvene reprodukcije ukazano je i u izlaganju predsednika Saveznog izvršnog veća, Milke Planinc, u Skupštini Jugoslavije prilikom razmatranja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije jula 1983. Kao pretežne nosioce odluka i sredstava u finansiranju proširene reprodukcije ona je označila banke i društveno-političke zajednice, koje, »po logici svog interesa i svog poimanja razvoja, nisu uspostavile adekvatnu strukturu proizvodnje... Ti subjekti nisu u stanju da budu nosioci uspostavljanja nove strukture proizvodnje, tj. intenzivnog načina privređivanja i razvoja, a osposobljavanja privrede za stabilizaciju i za ekspanziju izvoza neće biti ako se ne izvrše promene nosilaca razvoja« (»Politika«, 29. jul 1983, str. 5).

Digitized by Google

raspoređivanja čistog dohotka, koji su u Zakonu predviđeni posebno za sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju, a posebno za akumulaciju (sredstva za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada i sredstva rezervi) itd. Druge od tih slabosti su užeg, uslovno rečeno, tehničkog karaktera, iako, bar neke od njih, sa krupnim posledicama. Odredba člana 146. Zakona o udruženom radu, po kojoj svaka osnovna organizacija udruženog rada posluje preko svog samostalnog žiro-računa, iako za regulisanje odnosâ u radnoj organizaciji nije bila odlučujuća (jer su se prihodi i rashodi organizacije, kao i njena sredstva, mogli voditi i preko zasebnih izvoda radnih organizacija), na primer, samom činjenicom umnožavanja sredstava potrebnih da se novostvoreni računi »hrane« potrebnim sredstvima, dovela je do značajnog usporavanja cirkulacije sredstava i, samim tim, efikasnosti privrede, tako da nije neobično što je Savezno izvršno veće jula 1983. pokrenulo inicijativu za izmenu toga člana.[15]

4. Međunarodni uslovi privređivanja

Složenost privrednih prilika Jugoslavije tokom poslednjih godina delom je i posledica izmenjenih i u mnogo čemu pogoršanih međunarodnih uslova privređivanja. Među faktorima koji su na tom planu naročito nepovoljno delovali na jugoslovensku privredu mogu se nabrojati pet.

Prvo, tokom poslednjih godina cene proizvodâ koje Jugoslavija izvozi rasle su sporije od cena proizvodâ koje uvozi, pa su se tako uslovi trgovanja (terms of trade) Jugoslavije u periodu 1971—1981. postepeno pogoršavali, kumulativno za oko 9 procenata.[16]

Drugo, počev od 1973. godine naročito su porasle cene energije, tako da je učešće pogonskih goriva u vrednosti jugoslovenskog uvoza, koje je u periodu 1968—1972. variralo između 4,8 i 5,5 procenata, već posle takozvanog prvog petrolejskog šoka 1973. bitno poraslo i nastavilo da kontinuirano raste, da bi u 1980. i 1981. godini premašilo 23 procenta.[17] Nemogućnost da se uvozna energija zameni domaćim izvorima na kratak rok suzila je na taj način, uvozne mogućnosti u pogledu drugih reprodukcionih materijala, a time i mogućnosti bržeg privrednog razvoja.

---

[15] Predlog za izmenu Zakona upućen je u Skupštinu Jugoslavije 19. jula 1983. »Izmena Zakona o udruženom radu predviđa brisanje člana 146, kojim je previđeno postojanje žiro-računa u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada. Predlagač se zalaže za postojanje samo jednog žiro-računa za celu radnu organizaciju, jer to, kako se obrazlaže, treba da doprinese racionalnom korišćenju društvenih sredstava i eliminisanju usitnjenosti novčanih iznosa« (»Borba«, 20. jul 1983).

[16] Izračunato na osnovu kretanja indeksa izvoznih i uvoznih cena, *Statistički godišnjak Jugoslavije 1982,* SZS, Beograd, 1982, str. 307.

[17] Izračunato na osnovu podataka o vrednosnoj strukturi uvoza Jugoslavije prema nameni, odnosno upotrebi uvezenih proizvoda, *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973,* str. 219. i 1982, str. 310.

Digitized by Google

Treće, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina došlo je do produžene recesije u razvijenim zapadnim privredama, koja je značajnim delom suzila prostor za ekspanziju jugoslovenskog uvoza, a time i mogućnost uravnoteženijih odnosa u trgovinskom i platnom bilansu zemlje.

Četvrto, budući da se među razvijenim zapadnim zemljama nalaze i zemlje u kojima je zaposlen značajan broj jugoslovenskih radnika, recesija u tim zemljama, tokom poslednjih deset godina, dovodi do postepenog smanjivanja broja jugoslovenskih radnika zaposlenih u tim zemljama — od oko 1,1 milion u 1973. na oko 760 hiljada u 1982 godini[18], čime su problemi zapošljavanja na unutrašnjem planu postali složeniji i istovremeno umanjeni potencijalni devizni prihodi zemlje po osnovu doznaka radnikâ.

Peto, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina došlo je do osetnog porasta kamatnih stopa u svetu, čime su se obaveze Jugoslavije po osnovu otplata kamata na primljene inostrane kredite — koje su i inače rasle zbog porasta duga — tokom poslednje tri godine povećavale progresivno i, faktički, u 1982. godini bile gotovo tri puta veće nego 1979. godine — oko 1,8 prema oko 0,6 milijardi dolara.[19]

Sve navedene, kao i neke druge međunarodne okolnosti negativno su uticale na razvojne mogućnosti Jugoslavije, a time i na mogućnosti njenog normalnog funkcionisanja. Uza sve uvažavanje tih okolnosti, međutim, neophodno je ukazati na to da njihov uticaj nije bio odlučujući, odnosno da su navedene slabosti razvoja na unutrašnjem planu delovale neuporedivo jače nego spoljašnje negativne okolnosti. Pogoršani uslovi međunarodne privrede, delovali su u tom smislu, u prvom redu tako što su ubrzali ispoljavanje slabosti jugoslovenskog razvoja i pojačali ih, ali bi se te slabosti, s manje intenziteta i verovatno nešto docnije, i inače manifestovale. Izričući takvu ocenu, imamo u vidu činjenicu da se blagovremenim promenama u razvojnoj, tekućoj spoljnotrgovinskoj i deviznoj politici Jugoslavija mogla prilagoditi nastalim promenama u mnogo većoj meri nego što je to učinila, pošto su njene reakcije na te promene (na primer, porast cena nafte na svetskom tržištu) bile neuporedivo sporije i manje nego u većini drugih uporedivih zemalja.

5. Mogući opšti zaključci

Sve što je rečeno pruža i izvesne elemente za odgovor na pitanje daljeg funkcionisanja jugoslovenske privrede i njenog odnosa prema robnoj privredi. Ako je reč o odgovoru na pitanje koje je napred postavljeno — pitanje odstupanja aktuelnog razvoja privrednih odnosa od normativno utvrđenog sistema, onda bi se u zaključku moglo reći da su to odstupanje uslovile kako međunarodne okolnosti tako i, pre svega, neuravnoteženosti privredne

[18] *Yugoslavia,* OECD Economic Surveys, OECD, Paris 1983, str. 68.
[19] Isto, str. 74.

Digitized by Google

strukture, slabosti tekuće ekonomske politike i, najzad, što ne znači i najmanje, slabosti samog privrednog sistema. Kada je reč o privrednom sistemu, pak, onda je osnovni razlog odstupanja aktuelnih privrednih odnosa od očekivanih prvenstveno u tome što je Zakon o udruženom radu regulisao, pre svega, funkcionisanje samih organizacija udruženog rada, dok je njihov ukupan društveni položaj bio rezultat činilaca na koje Zakon o udruženom radu. po svemu sudeći, nije imao nikakav ili je imao samo mali uticaj. Na takav zaključak upućuju i šire, politikološke analize funkcionisanja jugoslovenske zajednice, iz kojih ćemo, prema novinskom izveštaju, navesti osnovne teze samo jedne od njih:

— »Sistem nije poštovao principe funkcionalnog organizovanja udruženog rada, što se najbolje vidi u formiranju i ulozi veća udruženog rada u skupštinskom sistemu.

— Udruženi rad ostaje u velikoj zavisnosti od centara političkog odlučivanja, što je najvažniji izvor moći političko-upravljačkog sloja.

— Kroz koncept društveno-političkih zajednica inferiorni položaj udruženog rada trebalo je da bude detaljno zaštićen institucionalizacijom njegovih interesa. Ispalo je da su (pre)zaštićeni parcijalni i pretpostavljeni, a ne i stvarni, dugoročni interesi udruženog rada.

— Zaštićujući svaki posebni interes, dajući mu ravnopravni status, uvodeći svuda konsenzus, stvorene su ogromne prepreke za ispoljavanje pravih, istorijskih interesa radničke klase. Zato posrednici, upravljački sloj, uspešno nameću svoje interese kao opšte.

— U razbijanju državne vlasti decentralizacija može značiti korak bliže čoveku, ali se deetatizacija zapravo završila u mnoštvu novih državnih vlasti — republičkoj, pokrajinskoj, opštinskoj (policentrični etatizam).

— Evolucija društveno-političkih zajednica se kretala od premoći federacije, pa donekle i opštine, do stanja u kome je premoć prešla potpuno na stranu republika i pokrajina. Pojačano je svojstvo republika kao suverenih država i autonomnost pokrajina koje su u nizu bitnih pitanja izjednačene sa republikama.«[20]

Ispravnost navedenih ocena potvrđuje činjenica da su vrlo slične ocene izrečene i na najvišim državnim i političkim telima Jugoslavije, u okviru kritičkog razmatranja postojećih odnosa i sagledavanja puteva da se oni prevladaju.[21]

---

[20] Navedene teze, sudeći prema novinskom izveštaju objavljenom u »Borbi«, 25—26. jul 1983, str. 4. proističu iz studije N. Pašića o društveno-političkim zajednicama i podruštvljavanju politike, koja je bila povod rasprave u Marksističkom centru CK SK Srbije, na koju se taj izveštaj osvrće.

[21] Takve ocene sadržane su i u zaključcima IX sednice CK SKJ, posvećene dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, kao i u izlaganjima više učesnika u raspravi, među kojima naročito u izlaganju M. Kučana: »Svojevrsno političko-administrativno starateljstvo nad udruženim radom sa »svoje teritorije« na osnovu principa od udruženog rada otuđenog odlučivanja o tome šta je a šta nije u njihovom intere-

Digitized by Google

Najzad, kada je reč o pravcu promena neophodnih da bi se Jugoslavija vratila na put svoje dugoročne orijentacije na socijalistički samoupravni privredni sistem, čini se da bi proces promena neophodnih da se to postigne, najkraće rečeno, morao obuhvatiti sledeće komplekse:

Prvo, promene u spoljnotrgovinskom i deviznom sistemu neophodne da bi Jugoslavija mogla da blagovremeno odgovara svojim međunarodnim obavezama i da obezbedi stabilno povezivanje unutrašnjih privrednih tokova sa svetskim.

Drugo, efikasnu tekuću ekonomsku politiku neophodnu da bi se na nivou zemlje mogle blagovremeno donositi odluke od kojih zavisi oživljavanje privredne aktivnosti, svođenje potrošnje u raspoložive okvire, suzbijanje unutrašnje nelikvidnosti. efikasna kontrola obima i strukture unutrašnje tražnje, svođenje inflacije na tolerantne razmere i niz drugih oblasti privrednog i društvenog života.

Treće, koncentraciju svih raspoloživih sredstava akumulacije na tačkama koje obezbeđuju ublažavanje stvorenih strukturnih disproporcija i aktiviranje, odnosno potpunije korišćenje raspoloživih kapaciteta zemlje.

Četvrto, formulisanje i ekonomsko-političko obezbeđenje celovite razvojne politike zemlje, neophodne da bi se obezbedilo šire, brže i efikasnije uključivanje zemlje u međunarodnu podelu rada, na bazi aktiviranja stvarnih relativnih prednosti svih republika i pokrajina i obezbeđenja njihove međusobne podele rada i tesne saradnje, koje će njihove privredne kapacitete učiniti komplementarnim, a ne konkurentskim, kakvi su danas velikim delom.

Peto, reviziju postojećeg privrednog sistema, da bi se u što kraćem roku otklonile njegove najslabije tačke i, istovremeno, stvorili teorijski, politički i pravni temelji za izgradnju celovitog privrednog sistema socijalističke samoupravne robne privrede.

U opisanom pravcu orijentisan je u stvari, i Dugoročni program ekonomske stabilizacije koji je tokom jula 1983. godine razmatran u najvišim političkim telima zemlje — Saveznoj konferenciji socijalističkog saveza radnog naroda, Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, Skupštini Jugoslavije, i drugim, kao i u odgovarajućim telima republika i pokrajina. U Skupštini Jugoslavije zaključeno je da taj program predstavlja »jedinstvenu opštedruštvenu platformu za aktivnost i delovanje svih društve-

---

su, pa, prema tome, nije ni dozvoljeno, razlog je za stvaranje onoga što nazivamo teritorijalnim kapitalom, odnosno za stvaranje republičkog, pokrajinskog kapitala i što u najvećoj meri utiče na razbijanje jugoslovenskog tržišta. Jer takva monopolna moć izvršnih, pravnih i političkih struktura u odnosu na udruženi rad nije značajna samo zbog toga što često direktno sprečava i zabranjuje udruživanje i traži ulaganje na svojoj teritoriji, a i neracionalne integracije, već pre svega zato jer one svojim uticajem na nosioce ekonomske politike sprečavaju da bi se u njoj umesto voluntarizma i subjektivizma afirmisali ekonomski porivi u privređivanju na osnovu ekonomske logike« (»Borba«, 26. jul 1983, str. 4).

Digitized by Google

nih subjekata na bržem razrešavanju i prevazilaženju postojećih teškoća i ostvarivanju stabilnog i kontinuiranog društvenog razvoja, na osnovama socijalističkog samoupravljanja«[22]. U skladu s tim, Savezno izvršno veće i savezni organi su obavezani da što pre pripreme i predlože odgovarajuća sistemska i druga rešenja i mere za prevazilaženje nepovoljnih privrednih tokova, za blagovremeno utvrđivanje tekuće ekonomske politike za 1984. i naredne godine, kao i za dalje promene koje proističu iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Jedan krug promena, u stvari, već je izvršen, pre svega u pogledu odnosa sa inostranstvom, pošto su ukupno stanje duga Jugoslavije prema inostranstvu i prenapregnuti tekući platni bilans neodložno zahtevali da se utvrdi operativni mehanizam koji obezbeđuje uredno izvršavanje obaveza zemlje prema inostranstvu[23], čime se dobrim delom pokriva kompleks naveden na prvom mestu. Uvedene su ili nagoveštene i promene koje pružaju prostor za razuđeniju i uravnoteženiju ekonomsku politiku na nivou zemlje, s posebnim naglaskom na ostvarivanju ustavnih prava i uloge Saveznog izvršnog veća i Narodne banke Jugoslavije. U toku je, takođe, niz aktivnosti neophodnih za reviziju srednjoročnog plana razvoja zemlje do 1985. godine, a nagoveštene su i značajne promene u privrednom sistemu zemlje, iako njihov obim i domašaj još ne mogu sa sigurnošću da se sagledaju.

Promene koje su napred naznačene i delom već pokrenute nisu ni najmanje jednostavne, i to iz mnogih razloga, od kojih tri kompleksna treba naročito imati u vidu. *Prvo*, međunarodne okolnosti u kojima se promene moraju ostvarivati nisu povoljne, mada nisu ni u tolikoj meri nepovoljne koliko su mogle biti s obzirom na trendove koji su postojali u svetskoj privredi tokom 1980—1982. godine[24] *Drugo*, duboka neravnoteža kumulirana tokom

[22] »Politika«, 30. jul 1983, str. 5.

[23] Početni uslovi u tom pogledu obezbeđeni su Zakonom o plaćanju konvertibilnim devizama, Zakonom o garanciji Federacije za otplatu dugova, izmenama i dopunama Zakona o deviznom poslovanju sa inostranstvom i Odlukom o ukupnom obimu kredita koje će Narodna banka uzeti u 1983. godini, usvojenim na sednici Veća republika i pokrajina Skupštine Jugoslavije održanoj 3. jula 1983.

Navedenim propisima utvrđuje se između ostalog mehanizam kojim se obezbeđuje uredna otplata svih obaveza prema inostranstvu od strane svih subjekata u zemlji, uvodi garancija federacije za nove kredite koje zemlja treba da dobije (što je bio zahtev stranih kreditora) i uređuju uslovi daljeg preuzimanja stranih kredita.

[24] Kompetentne međunarodne organizacija, kao što su Međunarodni monetarni fond *(International Monetary Survey*, June 13, 1983, str. 161—166), OECD *(The OECD Observer*, № 123, July 1983, str. 28—33) i druge, sredinom 1983. procenile su da je oporavak svetske privrede sada nesumnjivo u toku, pre svega u pogledu visokorazvijenih zemalja, u kojima je recesija najpre i počela i izazvala pad privredne aktivnosti u svetskim razmerama. U većini ovih izveštaja, međutim, ukazuje se na to da taj oporavak još nije konsolidovan, pošto oživljavanje investicija, od koga zavisi trajnost uspona, još nije dobilo šire razmere, tako da dugoročniji uspon svetske privrede značajno zavisi od ekonomske politike visokorazvijenih i drugih zemalja. Za ocenu izvoznih mogućnosti jugoslovenske privrede, značajno je pri tome, pomenuti da je oživlja-

Digitized by Google

godina u odnosima sa inostranstvom čini nužnim da se ukupna potrošnja u zemlji u toku više godina formira ispod okvira tekućeg društvenog proizvoda, uključujući i privremen pad ličnog i društvenog standarda gotovo svih zaposlenih i celokupnog stanovništva. Pošto se od njih istovremeno zahteva izuzetan napor u korišćenju radnog vremena, raspoloživih kapaciteta i reprodukcionih materijala, normalno je očekivati izvestan psihološki i ne samo psihološki, svestan ili nesvestan otpor promenama.[25] Zato je izuzetno značajno što su činjenice iz sfere odnosa sa inostranstvom koje promene čine nužnim u celini saopštene javnosti, ali je isto tako važno da se takvom istom, kritičkom analizom drugih dimenzija privrednog života — tekuće ekonomske politike, dugoročnog privrednog razvoja i privrednog sistema — održi i produbi svest da su promene neophodne i da njihovi uzroci nisu posledica orijentacije koju jugoslovensko društvo sada sledi, već one koja se svesno ili nesvesno formirala tokom sedamdesetih godina. Najzad, *treće*, neophodno je stalno imati na umu da promene o kojima je reč zahtevaju vreme, istrajnost i doslednost, pošto zemlja jedino tako može otvoriti perspektivu bržeg i uravnoteženijeg privrednog rasta, porasta ličnog i društvenog standarda i stvarnog razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. U tom smislu, obim i domašaj promena o kojima je reč perspektivno premašuju okvire Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije[26] i na izvestan način zahtevaju kritičko promišljanje svih dimenzija čitavog posleratnog razvoja zemlje.

---

vanje privredne aktivnosti, najizraženije u SAD, gde se očekuje porast društvenog proizvoda od oko 3 procenta u 1983. godini i, možda, 4,5 procenata u 1984, približan u Japanu (oko 3—3,5 procenta) i najmanji (1—2 procenta u 1983) i najmanje izvestan u Zapadnoj Evropi *(OECD Observer,* № 123, July 1983, str. 28). Relevantno je isto tako da u zemljama u razvoju prevladavanje deceleracije privrednog rasta još nije u toku niti je na kratak rok u izgledu.

[25] Na prisustvo i delom objektivnu uslovljenost takvih reakcija ukazala je i M. Planinc, predsednik Saveznog izvršnog veća u svom izlaganju u Skupštini Jugoslavije prilikom usvajanja zakonâ koji omogućuju uredno izvršavanje obaveza zemlje prema inostranstvu: »U promijenjenim ekonomskim okolnostima u svijetu, kada su presahli izvori inozemne moguće dodatne akumulacije i kada smo, radi sređivanja vlastite situacije, morali zatvoriti ventile iz kojih su priticala nerealna sredstva, pokazalo se pravo stanje, veoma teško stanje, upravo na tekućoj proizvodnji, na reprodukciji, i pokazalo se veoma jasno koliko je sada tekuća proizvodnja prekomerno opterećena i da u tim i takvim uvjetima veoma teško prima i podnosi ekonomske mjere i kriterije, ponekad na njih krivo reagira i bježi od njih« (»Politika«, 4. jul 1983, str. 5).

[26] Na konferenciji za štampu održanoj 19. jula 1983. V. Srzentić, predsednik Skupštine Jugoslavije, izjavio je između ostalog: »Godine koje su pred nama pokazaće svu dubinu i dalekosežnost promjena u koje ulazimo, jer u ovom trenutku još nismo u stanju da ih do kraja sagledamo. Ubijeđen sam da će te promjene biti dublje i dalekosežnije nego što se to može naslutiti iz dokumenta Komisije za ekonomsku stabilizaciju« (»Politika«, 20. jul 1983, str. 5).

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Čovek i savremena kriza

1. Kriza: ko će preživeti?

Sve donedavno kriza u društvenim odnosima, za razliku od krize u egzistenciji živog organizma, nipošto nije za društvenu celinu značila i pitanje njenog opstanka. Istina, krize koje su izbijale najpre u pojedinim segmentima društva, šireći se i radikalizujući se, najčešće su završavale u kataklizmama koje su nesumnjivo označavale i kraj fizičke egzistencije za čitave njegove delove. Pa ipak, i kada su bile propraćene propadanjem ili potiskivanjem čitavih delova kulture — kakav je bio slučaj sa filozofskim i naučnim mišljenjem antičkog društva na prelasku u feudalno — ili, pak, privremenim kretanjem unazad, koje je Zapadnoj Evropi donela privremena vladavina fašizma i nacizma — sam razvoj društva nije bio trajno zaustavljen. Takođe je nesumnjiva istina da revolucije kojima uvek prethodi kriza dovode i do eksplozija masovnog gneva, do destrukcije odnosâ, uništavanja ljudskih života u velikim razmerama, pa i kulturnih vrednosti. Ipak su to akcidentni procesi koji revolucionarnom kretanju ne oduzimaju jednu, u osnovi, progresivnu, etičku, humanističku i optimističku komponentu kao preovlađujuću. Šta se u tom pogledu danas promenilo?

Jedna novinska vest novijeg datuma unela je više nemira i nesigurnosti u naša shvatanja, u naše procenjivanje budućnosti od celokupne sociologije istorije. Ta vest se odnosi na procenu rezultatâ sukcesije atomskih eksplozija na jednom od ostrva izgubljenih u prostranstvima Pacifika, eksplozija koje su svojim

Digitized by Google

radijacijama potpuno onemogućile prisustvo čoveka u toj oblasti za više decenija. Poslednja istraživanja potvrdila su i najpesimističnija predviđanja ne toliko po meri onoga što je atomska energija uništila koliko po formama života koje su se nakon uništavajućeg razaranja sačuvale. Eksplozije i radijacije uništile su sve životinjske vrste sem termita koji su, umesto nadzemnih, nastavili da grade podzemne nastambe i pacova, koji su ne samo preživeli, nego su se čak namnožili. Tako je čovekov razum, ne bez razloga, ponosan na svoje poniranje u tajne materijalnih i životnih procesa, njihovog stavljanja pod kontrolu ljudskog uma, suočen sa perspektivom reduciranja života na nivo glodara, na nivo termita, kao krajnje granice sopstvene evolucije i rezultatâ svekolike civilizacije. Ta činjenica daje obeležje savremenoj društvenoj krizi koja u isti mah predstavlja najveći izazov za čoveka u celokupnoj dosadašnjoj istoriji, ali koja postavlja i pitanje njegove dalje egzistencije. Stavljajući u njegove ruke izuzetno snažna intelektualna i materijalna sredstva, ona nosi u sebi najpesimističniju crtu mogućnosti gubitka ljudskog karaktera života, pa čak i njegovog totalnog uništenja.

Politički pragmatisti savremenu krizu najradije vezuju za neko od drugih društava sa kojima se upoređuju ili sa kojim se takmiče, poričući njeno postojanje u sopstvenom društvu ili, u najboljem slučaju, priznajući da su u krizi samo odnosi u pojedinim segmentima društva. Na žalost, savremena kriza ima tendenciju da postane integralna i globalna; ona je već obuhvatila sve delove sveta, izražena je u svim društvima sa različitim strukturama, različitim sistemima i idejno-vrednosnim orijentacijama, ona sve više zahvata sve slojeve dovodeći u pitanje osnovne rezultate civilizacije, zaoštrvajući osnovna pitanja egzistencije, mada se njene manifestacije, njihov intenzitet i dubina u različitim društvima različito manifestuje. Za sve njih malo je verovatno da će se po izlasku iz krize život nastaviti starim tokovima.

Kriza savremenih društava izražava se na nekoliko nivoa. Najpre, to je kriza savremene civilizacije koja otvara i mogućnosti daljeg razvoja, ali dovodi u pitanje njene fundamentalne tekovine, vrednosti i orijentacije. Kriza se na poseban način manifestuje na nivoima posebnih društava — savremenog građanskog društva, »realnog« socijalizma, jugoslovenskog društva zasnovanog na demokratiji, socijalizmu, samoupravljanju. Unutar tih društava ona se ispoljava kao ekonomska kriza, kao nemogućnost normalnog funkcionisanja ekonomike i zadovoljavanja svih materijalnih potreba društva, kao politička kriza sistema koji ne uspeva da obezbedi društveni konsenzsus, kao kriza institucionalnog aranžmana i, na kraju, kao kriza u političkim i idejnim orijentacijama. Ova poslednja kriza ugrožava elementarna dostignuća u oblasti ljudskih prava, sloboda, rezultatâ emancipacije čoveka kao građanina i kao proizvođača.

Digitized by Google

2. Kriza savremene civilizacije

Funkcija civilizacije u produkciji i reprodukciji života, u produkciji samih ljudi kao društvenih bića, jeste integrativna i produktivna jer stvaranje svakog novog čoveka može se realizovati samo unutar datog društva, unutar date civilizacije, određene kulture, kroz protivrečan proces traganja za sopstvenim identitetom, za sopstvenom autonomijom, ali i za sve višim formama jedinstva sa drugima, dakle, traženjem i nalaženjem smisla vlastitog bivstvovanja. Privid jedinstva čini mi se nikad nije bio veći: pojedinci su masovno obuzeti zadacima koji su im propisani i pripisani, kontrola destruktivnih uticija prirode i destrukcije izazvane ponašanjem ljudi nikada nije bila zaodenuta u jednu prividno humaniju formu. Pa ipak čovek, u poređenju sa vlastitim delom, nikada nije bio manji. Po rečima H. Šelskog, čak se veliki stvaralac danas gubi u sopstvenom delu. Neviđeni proces alijeniranja, interiorizacije destruktivnih efekata savremene civilizacije kuvertiran je na socijalno-psihološkom planu u subjektivno osećanje krivice, što je samo subjektiviziran izraz destruktivnih intencija imanentnih savremenoj civilizaciji.

Kriza savremene građanske civilizacije izraz je posebnih kriza: krize vrednosti, krize nauke, ekonomske krize, strukturno-sistemske krize, političke krize, njihova sinteza, ali i njihovo izvorište. Civilizacijska kriza otvara, u stvari, pitanje ne samo mogućnosti funkcionisanja pojedinih segmenata društva, nego i pitanje smisla njihovog egzistiranja, njihove funkcionalnosti u jednom dubljem i egzistencijalnom smislu reči. J. Habermas je s pravom ukazao na činjenicu da je nesklad između motivacije koju proizvodi jedan socio-kulturni sistem i motiviranosti koju proizvodi državni, politički ili školski sistem ili, naprosto, određena politika zapošljavanja, izraz dublje krize civilizacije. Istina, sistemi ideja koji predstavljaju okvire naših orijentacija, vrednosti koje proizvode osećaj napetosti u odnosu između čoveka i stvarnosti, koje aktiviraju, usmeravaju, dinamiziraju čovekovo delovanje u pravcu njihove realizacije — nisu isto što i neposredno data stvarnost, nego nešto što se potencijalno objektivizira ljudskim ponašanjem. Otuda su ideje i vrednosti neophodan uslov društvene kohezije i koherencije društva. Građansko društvo je donelo džinovski progres upravo zahvaljujući jednom novom sistemu vrednosti, shvatanju čovekove slobode, čovekovog rada i naučnog mišljenja, njihove funkcije u životu čovečanstva. Sada su upravo te osnovne orijentacije u transformaciji, i te nove orijentacije, po našem uverenju, ne samo da izražavaju krizu savremene civilizacije, nego dovode u pitanje njen opstanak.

Kriza se najneposrednije izražava kroz procese socijalne integracije koja je, po oceni Habermasa, došla u pitanje, kroz sukob između normi koje legitimiziraju vlast i motivacione strukture, kroz sukob između potreba sistema i njegove nesposobnosti da ih zadovolji, kroz raskorak između očekivanja i stvarnosti. Si-

Digitized by Google

stem ima sve veću potrebu da idejnu produkciju neposredno preuzima i kontroliše, ali to nije u stanju da učini ograničavajući se na »usmerenu manipulaciju« u domenu obrazovanja, socijalne i zdravstvene politike i drugih posebnih oblasti.[1] To opet rađa raskorak između očekivanja građana i efekata politike, raskorak koji je duboko strukturiran u društvenoj i političkoj stvarnosti građanskog sveta. Motivaciona kriza se manifestuje, kao nesklad između motivacije koju proizvodi socio-kulturni sistem i sistema društvene proizvodnje, državne organizacije i politike. Savremeni »demokratski građanin je pozvan da teži kontradiktornim ciljevima; mora biti aktivan, pa ipak pasivan; umešan, a ipak ne previše, uticajan, a ipak pokoran.«[2]

Kriza civilizacije se manifestuje kao kriza koja proističe iz diskrepance same kulture, između onoga što čini fasadu jednog društva i njegovu unutrašnju sadržinu. Privatistička orijentacija dominantna u građanskom društvu od njegovih začetaka ne samo da ne obezbeđuje prosperitet pojedinca, nego mu kriznim situacijama ne može pružiti ni običnu utehu, ne može garantovati minimum humanosti, solidarnosti i političke etike. Ideologija uspeha ne garantuje, sem formalne, nikakvu stvarnu ravnopravnost ljudima u školovanju i razvoju, nije kadra da obezbedi nediskriminatorne standarde vrednovanja uspeha, sinhronizaciju školovanja i zapošljavanja, funkcionalnu povezanost rada, produktivnosti i statusa pojedinca. Posednički individualizam, toliko agresivan u hibridnim sistemima nedovršenog socijalizma, doživljava svoj kolaps u zemljama stare, kapitalističke civilizacije koje agense i akceleratore ekonomskog i tehničkog progresa već odavno ne traže isključivo u oblasti privatnog vlasništva.

Civilizacijska kriza se manifestuje i u pragmatizmu nauke, slabljenju njene sposobnosti transcendiranja, jačanju orijentacije na reprodukciju pozitiviteta. Nauka bi trebalo da zauzima kritički odnos kako prema stvarnosti koja je predmet istraživanja tako i prema sopstvenom mišljenju, stalan odnos intelektualnog prevazilaženja i sebe i drugih. Od ove motorne snage progresa i emancipacije čoveka od sopstvenih predrasuda nauka je transformisana u zatvoren, institucionalizovan sistem, pretvorena je u generatora moći, represije, kontrole prirode, čoveka, društva, njihovog mišljenja i ponašanja, instrument dominacije i hegemonije, dominanta strukture i unutar posebnih društava, a i u međunarodnim razmerama, u instrument potiskivanja i prefabrikovanja potreba društva i potreba čoveka više nego njihovog zadovoljavanja. Naučna misao stavljena je pod direktnu kontrolu i finansijsku zavisnost od centara moći koji određuju njene programe, orijentacije, kadrovske i materijalne mogućnosti, forme njene organizacije, institucionalizacije i socijalnog strukturiranja, sis-

[1] G. A. Almond — S. Verba, *The Civic Culture.*

[2] J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu,* str. 96—97.

Digitized by Google

tem vrednosti, mentalitet, motivacije i gotovo sve konkretne zadatke. Ono što se danas naziva transferom tehnologije i znanja to je samo svojim manjim delom — jer naučna misao je ipak svetska — a mnogo više realizacija intelektualne i tehničke dominacije monopolističkih centara. Subordinacija nauke dominantnim delovima društva najreljefnije je izražena u njenoj vezanosti za vojne programe, za ostvarivanje hegemonije, kontrole ponašanja radne snage i njene efikasne eksploatacije, povećavanje profitabilnosti kapitala. Činjenica da takozvani razvijeni svet raspolaže sa 98% naučnoistraživačkih kapaciteta čovečanstva otkriva nam istovremeno i njihovu funkciju u reprodukciji postojećih odnosa u svetu. Što je najgore, simbioza naučno tehnokratskih elita i političke birokratije, koja je u domenu naučnog mišljenja rodila duh zavisnosti, potčinjenosti, komercijalizaciju znanja i vrednosti, mehaničku produkciju informacija i znanja uopšte, koja je dovela do napuštanja duha nezavisnosti i kritičkog mišljenja, dakle, jedna nehumana orijentacija koja je preovladala u vodećim zemljama — postala je uzor i model za one zemlje i ona društva koji tek idu putevima modernizacije.

Ne može se osporavati uloga nauke u oblasti organizacije, psihologije i sociologije rada, njena funkcija u efikasnijem iskorišćavanju ljudskih energetskih resursa, ali je njena nesposobnost da prevaziđe pozitivitet jednog društva sasvim očevidna. Novi procesi daljeg razvoja automatizacije, »decentralizacije« proizvodnje, robotizacije, primene informatike, prikupljanja i obrade podataka doveli su do daljeg jačanja kontrole, njene nevidljivosti, impersonalnosti, potčinjavanja radnikâ nevidljivom mašinskom centru, do specifičnog apstrakcionizma i kvantifikacije o kojima je, ne sluteći njihove razmere u budućnosti, svojevremeno pisao From.

Samoubilačke sklonosti imanentne savremenoj civilizaciji najpotpunije otkrivaju tehnika i metode savremenog ratovanja. Tako je, uz pomoć nauke, ratni proces u Vijetnamu bio usmeren ne samo na uništenje vojne sile protivnika, nego na duboku, radikalnu preorijentaciju društva, na mentalno i fizičko uništenje čitavih njegovih delova, na uništenje samih bioloških osnova ljudskog života. Socijalno-psihološki ciljevi ratovanja bili su čišćenje društva i ljudskih mozgova od »zabluda« demokratije, autonomije mišljenja osećanja, digniteta čoveka. Ovi socijalno-psihološki procesi bili su praćeni rekonstruiranjem privrede, nasilnim preseljavanjem čitavih delova stanovništva, patološkom urbanizacijom koja je dosegla monstruozne razmere. Neposredan socijalni rezultat ovih procesa su migracije i emigracije, zastrašujući pauperizam, raspad morala u masovnim razmerama, gubitak čoveka. Ova politika bila je u Vijetnamu dopunjena i bogatim arsenalom okrutnih metoda i iskustava fašističkih zavojevača iz drugog svetskog rata.

Prvi put u svetskoj istoriji primenjena je tehnika uništavanja osnove života na velikim prostranstvima koja je svojom efikasnošću zasenila sve što je bilo poznato do sada. To je bio poku-

Digitized by Google

šaj »asfaltiranja« čitavih zemalja — kako ga je nazvao Norodom Sihanuk. Ono što je čovek uspešno započeo dovršile su erozivne sile same prirode uništavanjem osnove ljudskog života.

Ovu sliku društava stvorenih u ratu dopunjuju najamničke, kvislinške armije, tehnički sjajno opremljene i uvežbane, ali ljudski izobličene, potpuno alijenirane i sukobljene sa većinom stanovništva u sopstvenoj zemlji, neograničeno brutalne i, uprkos svemu, potpuno neefikasne.

Samoubilačka komponenta savremene civilizacije, po rečima E. Tompsona, pretvara našu planetu u apokaliptičnu scenu sa koje put vodi pravo u pakao. Ta orijentacija, ta ideologija je imanentna savremenoj vojnoj tehnologiji. O bitnim pitanjima, o izboru kontinenata koji će biti poprište razaranja ne odlučuju ni birači ni parlamenti, pa čak ni vlade, nego »birokratske mašine za eksterminaciju«, vojni štabovi u čijoj je kompetenciji dislokacija resursa razaranja. Udeo društvenog proizvoda koji se troši za naoružanje danas je dva i po puta veći od onoga koji se davao za pripremu minulog rata. Vojni objekti, vojna postrojenja, ratna industrija predstavljaju najveće objekte izgrađene u istoriji civilizacije. Vojni sektor okuplja najznačajniji cerebralni aparat, te je odavno postao motorna snaga razvoja tehnike i tehnologije, pa čak i produkcije dominantnih ideja koje se, izražavajući interese ovog aparata, nameću celom društvu. Njihovo upravljanje zvaničnim mišljenjem, praćeno krutošću, nepopustljivošću i bezobzirnošću, »kratkovidim egoizmom« — kako ga naziva Vili Brant — daje za pravo Openhajmerovom pesimizmu koji smatra da se savremeno kretanje ka kataklizmi neprekidno ubrzava.

2.1. *Ekonomska kriza u »društvu obilja«*

> »Hiperprodukcija kapitala, ne pojedinačnih roba, — mada hiperprodukcija kapitala uvek uključuje hiperprodukciju roba — ne znači ništa drugo do hiperakumulaciju kapitala...« (K. Marks, *Kapital*, tom III, str. 1140).

Medicina bi terminom »hiper« verovatno označila produkciju iznad granice potreba koja može imati i patološke efekte. Ekonomski je, sa stanovišta pojedinca i potreba stanovništva, teško ustanoviti granicu koja prelazi potrebe, ali je utoliko lakše označiti produkciju koja prelazi mogućnosti društva da se takvom produkcijom koristi. Hiperakumulacija kapitala je svakako povezana sa padom profitne stope, padom profitabilnosti kapitala, faktičkim obezvređivanjem kapitala. Drugu stranu ovog procesa čini obezvređivanje same radne snage, sve oštrija eksploatacija rada, segregiranje radne snage, diskriminacija uvozne radne snage, teška eksploatacija nerazvijenih zemalja, stalna izmena strukture potrošnje na štetu neprivilegovanih društvenih grupa, ekonomska diskriminacija širokog spektra društvenih grupa, raubovanje pri-

Digitized by Google

rodnih resursa, ekološka kriza, razaranje čitavih kultura. Ne treba zapostaviti ni sukobe unutar monopolističkih organizacija, među dominantnim delovima društva, među velikim silama koje dominiraju svetom — kako među onima koje su otvoreno suprotstavljene tako i među onima u istom vojnom angažmanu. Da kriza nije više stvar koju vide samo teoretičari i društveni istraživači, pokazuje podatak da je u visokorazvijenim zemljama nezaposleno nekoliko desetina miliona radnika, a u zemljama u razvoju gotovo pola milijardne ljudi. Zaduženost nerazvijenih zemalja porasla je samo u razdoblju između 1970 — 1978 za 372%, a ukupan teret dugova za 511%. Obaveze otplate ovih dugova znatno premašuju vrednost izvoza ovih zemalja. To, uz druge potrebe i obaveze ovih zemalja, vodi stalnom povećavanju zaduženosti i podrivanju postignutih socijalnih rezultata. Istina, socijalni rezultati nisu ugroženi samo u zemljama koje grcaju u dugovima. Te iste rezultate u visokorazvijenim zemljama neposredno ugrožavaju konzervativne političke snage.

Kriza samo pooštrava stare suprotnosti imanentne kapitalističkoj ekonomici. Kapitalisti nastoje da stalnom racionalizacijom kapitala, proizvodnje, usavršavanjem proizvodnih snaga i organizacije rada, stalnim smanjivanjem sredstava potrebnih za reprodukciju radne snage umanje njenu vrednost. Na drugoj strani, oni su prinuđeni da razvijaju proizvodne moći upravo te klase, da pod njenim pritiskom uvek iznova vrše preraspodelu. Pošto to vodi opadanju profitabilnosti kapitala, oni nastoje da novu proizvodnu moć, novu vrednost rada u procesu razmene ne priznaju. Nudeći radnoj snazi sve veći broj jevtinih roba neophodnih za njenu reprodukciju, povećavajući njihovu potrošnju, ali i putem skupih modernih postrojenja smanjujući udeo živog rada, pooštravaju i eksploataciju, povećavaju proizvodnju, ali i zaoštravaju sukob između rada i kapitala. Ovaj nesumnjivo protivrečan proces praćen je povećavanjem i koncentracijom suvišnog stanovništva i opadanjem kvaliteta ljudskog života. Tome treba dodati i razaranje ekoloških uslova života, ponašanje u čijoj osnovi stoji sebičnost, kratkovidost i krutost. Navešću samo jedan primer. Jedan od poznatih američkih biznismena, lucidno predviđajući krizu u proizvodnji i potrošnji hartije, kupio je, tridesetih godina ovog veka, od brazilskih upravljača površine džungle velike kao država Viskonsin samo za sedam i po miliona dolara. Nedavno su sve ove neispitane oblasti sa svim, nama nepoznatim oblicima života spaljene i zasađene brzorastućim drvećem. Džinovske energane i fabrike doplovile su na splavovima preko okeana, spremne za rad, a primitivni stanovnici pretvoreni u bedno plaćene drvoseče. Preostaje još samo da, posle odbacivanja profita, ceo prostor bude pretvoren u pustinju, pa da ovaj civilizatorski krug bude definitivno zatvoren.

Krizu građanskog društva, njegovu moć reprodukcije smanjuje i stalan rast rasipničkih troškova na činioce njegovog održavanja. To su izdaci na korumpiranje režima i političara u dru-

Digitized by Google

gim zemljama, na finansiranje oligarhija, na održavanje velikih vojnih efektiva, na sve skuplje intervencije i ratove. Tu krizu pojačava i politika inflacije, stalan pad zaposlenosti kako u nerazvijenim tako, mada u manjem obimu, i u visokorazvijenim zemljama. Kriza se manifestuje i kao sve teže funkcionisanje produkcije i reprodukcije, akumulacije i profitabilnosti kapitala, kao sve teže funkcionisanje u oblasti organizacije rada i upotrebe radne snage. Ona se različito manifestuje na svakom posebnom nacionalnom nivou, ali je njena prisutnost opšta.

2.2. *Politička kriza i kriza u idejnim orijentacijama*

Politička kriza kao kriza sistema i aranžmana institucija izražava se kao njihova nesposobnost da efikasno funkcionišu, da obezbede društvenu saglasnost i socijalnu koheziju. Istina, niz drugih procesa, kao što su ekonomski ili kulturni procesi, takođe su poremećeni, ali ti su procesi politizovani stavljanjem pod kontrolu političke moći. Otuda se kriza sa drugih područja prenosi na područje politike, gde se, po rečima Habermasa, manifestuje pre svega kao kriza legitimnosti. Istina, postavljanje pitanja je krajnje osetljivo, ali se uvek u vreme kada političke institucije i organizacije ispoljavaju neefikasnost, nemoć ili disfunkcionalnost postavlja samo od sebe. Ipak, sve dok dominantne strukture krizu priznaju i njene uzroke traže prvenstveno unutar sistema, pitanje legitimnosti se u oštrijoj formi ne postavlja.

Kako se manifestuje disfunkcionalnost institucionalnog aranžmana? Institucije i sistem moraju da proizvedu saglasnost da obezbede zadovoljavanje društvenih potreba. Neodgovarajući sistem, umesto toga, proizvodi i potencira sukobe među pojedincima, grupama i institucijama, nije u stanju da ih politički artikuliše. Visok stepen formalnog demokratizma, splet socijalno-psiholoških činilaca, omogućavali su dominantnim grupama u građanskom društvu da relativno lako manipulišu stanovništvom: materijalnim i drugim ustupcima, rastom blagostanja, idejnim usmeravanjem, psihološkim zastrašivanjem »neprijatljem« koji ugrožava fundamentalne društvene vrednosti. Neefikasnost sistema se naslućuje i iz promena u idejnim orijentacijama u građanskom društvu koje napuštaju njegove osnovne vrednosti. To napuštanje fundamentalnih postignuća u domenu vrednosti izraženo je u neoliberalizmu, neokonzervativizmu i neodesnici. Neoliberalizam napušta davno proklamovane građanske ideje slobode, demokratije, političke jednakosti i socijalne pravičnosti, ideje koje su vodile shvatanju države i njenih funkcija drugačijem od onih koje danas zastupaju neoliberali. Neoliberalizam insistira na minimalizaciji funkcija države, na slobodi za one koji poseduju stvarnu ekonomsku i političku moć, na elitizmu. Oni su protiv socijalnih funkcija države koje je nametnuo socijalistički i rad-

Digitized by Google

nički pokret, protiv politike Nju Dila, a za politiku racionalnosti koju poseduje isključivo tehnokratija.

Ako neoliberalizam i odbacuje doprinose liberalizma, a hipertrofira njegove asocijalne dimenzije, on je ipak u nekoj polemici sa građanskim političarima koji su putem države, njenih funkcija u klasnim sukobima i redistribuciji nacionalnog proizvoda nastojali da unesu neke elemente pravičnosti i ojačaju društvenu koheziju na toj osnovi. Neokonzervativci redefinišu osnovne političke pojmove. U politici koju smo opisali oni vide izvor revandikacija radničke klase i uzroke socijalne krize, nastojeći da politički sistem odvoje od društva, od javne kontrole a odgovornost za sudbinu društva prebace na stručnjake. Neodesničari čak i hrišćansku ideju o jednakosti ljudi pred bogom smatraju izvorom ideje o jednakosti među ljudima i pred ljudima, a veliku građansku revoluciju u Francuskoj smatraju polaznom tačkom u razaranju zapadne civilizacije. Njihove ideje sociobiologije, ideje o socijalnim razlikama, o shvatanjima slobode neodoljivo podsećaju na njihove fašističke prethodnike. Nezavisno od činjenice da neke od ovih ideoloških orijentacija još uvek predstavljaju statistički gotovo zanemarljive veličine, one su dokaz da društvena kriza ne otvara vrata samo progresu, nego i mogućnosti vraćanja društva nazad, mogućnosti iracionalnog, u sfere predrasudnog mišljenja i ponašanja za kojeg smo verovali da smo ga oslobodili.

Sve ove činjenice govore o tome da su neki rezultati civilizacije koje je društvo postiglo u okvirima građanskog ekonomskog i političkog poretka ugroženi. Postavlja se pitanje — da li, s obzirom na opresivni karakter te civilizacije, na nepotpunost prava i sloboda, čovečanstvo time nešto gubi ili, kako to tvrdi sektaški marksizam, dobija?

Nesumnjivo da je u društvu koje je na svojoj površini preplavljeno obiljem, u kojem su standardni pojmovi bogatstva i siromaštva znatno izmenjeni, društvo u kojem je rast materijalnog bogatstva svih društvenih klasa bio gotovo permanentan, veoma teško otkriti duboko strukturirane uzroke ekonomske krize. Ne manje je teško u građanskom društvu koje je ideje slobode, demokratije, osećanja individualnosti — pojmove zaboravljene i sužene na veoma male segmente društva — učinilo opštim, otkriti znake političke krize. Po Marksu, demokratizacija političkih prava, uvođenje običnog čoveka, najširih delova stanovništva do tada zauzetih samo problemima gole egzistencije na političku scenu predstavljaju civilizacijsku tekovinu, osnovicu od koje se sledeće društvo mora kretati ka jednom višem nivou, a ne nazad, kao što se to, u izvesnim slučajevima, dešavalo i u socijalizmu. Zauzeti Marksovom visprenom analizom mehanizma izigravanja stvarne demokratije, njene degeneracije u »parlamentarni kretenizam«, zaboravljalo se da je upravo Marks ukazao na revolucionaran karakter građanskih sloboda, na činjenicu da one predstavljaju potencijalnu negaciju građanskog društva, stvarnu opa-

Digitized by Google

snost po interese buržoazije. »Sve takozvane građanske slobode — pisao je Marks — i svi organi napretka napadaju i ograničavaju njenu klasnu vladavinu, jednovremeno u njenoj društvenoj osnovi i na političkom vrhu..., istovremeno su postali socijalistički.« Upravo taj mehanizam, po Marksu, koji buržoaziju oslobađa »opasnosti da sama vlada«, predstavlja »mač koji treba da je zaštiti«, ali i mač koji »visi nad njenom sopstvenom glavom kao Damoklov mač«. Intelektualna praznina dijaloga, stvarni egozam interesa građanske klase, koji se posredstvom takvog mehanizma realizuje, ne osporava činjenicu koju je još Marks istakao — da je upravo taj metod rodio debate i dijaloge o svim pitanjima i na svim društvenim nivoima i, što je najvažnije, da stalno apelovanje na javno mnenje »daje narodnom mišljenju pravo« da »iskažu svoje pravo mišljenje«.[3] Drugim rečima, ako se problemi društvene krize i mogu rešavati ograničavanjem ljudskih sloboda i nasiljem, onda se takav metod ipak ne može vezivati za socijalistički pristup ovoj problematici niti za delo samog Marksa.

3. Kriza i »realni« socijalizam

Analiza socijalizma uzima obično u obzir nekoliko njegovih međusobno veoma različitih aspekata. Pre svega, zapadni analitičari socijalistička društva najradije upoređuju sa sopstvenim društvima koja su veoma rano razvila industrijsku civilizaciju, koja su kumulirala ogromnu kulturu, eksploatisala i prisvojila najveći deo svetskih bogatstava, i koja su, nema sumnje, postigla visoke ekonomske i političke standarde u realizovanju svojih mogućnosti. Razumljivo da u takvom poređenju, socijalistička, u istorijskom razvoju zakasnela društva, izgledaju na neki način inferiorna.

Drugi aspekt ove analize čini pokušaj upoređivanja socijalističkih koncepcija, ciljeva i zadataka, dakle, jednog teorijskog sistema i prakse socijalističkih društava koji je dosta ograničen kako istorijskim uslovima tako i sopstvenim defektima i iskrivljavanjima. Slika ovih društava koja se tim putem dobija još je sumornija.

Treći vid čine poređenja socijalističkih društava, njihovog razvoja i dostignuća sa predrevolucionarnim društvima, i, mada najčešće statistički besprekorna, ona su u suštini romantičarska i propagandistička. Njihov stvarni smisao je manje u otkrivanju, a mnogo više u prikrivanju društvenih protivrečnosti i kriznih procesa koje u različitim ekscesnim oblicima veoma često izbijaju na društvenu površinu, pa čak dobijaju i karakter snažnih društvenih potresa.

---

[3] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 264.

Digitized by Google

Pogled lišen iluzija otkriva nam da ova društva predstavljaju kompleks građanskih, etatističkih i socijalističkih elemenata koji je dosta daleko kako od realizovanja teorijski postavljenih ciljeva tako i od mogućnosti potpunijeg zadovoljavanja potreba savremenog čoveka. Naravno, time ne mislimo da osporimo činjenicu da su sva ova društva veoma napredovala u svome razvoju, da su ogromno razvila proizvodno-tehničku osnovu, veoma podigla kulturni nivo stanovništva i da ovaj razvoj ne bi bio ni moguć niti bi imao takve rezultate bez socijalizma. Pa ipak, u svim ovim društvima postoji neusklađenost između džinovski razvijenih proizvodnih snaga i nivoa zadovaljavanja potreba stanovništva izražena u permanentnoj potrošačkoj gladi, suprotnost između osamostaljene birokratske hijerarhije i radnog stanovništva spremnog da neposrednije učestvuje u donošenju odluka na svim nivoima, suprotnost između socijalističkih ideala vrednosti i birokratskog, rasipničkog traćenja društvenog proizvoda, privilegija, glomaznosti, neracionalnosti ogromnog upravljačkog aparata. I neke druge slabosti su očevidne: individualna produktivnost je nezadovoljavajuća, sistem stimulira motiviranost ka hijerhiji, ka usdovoljavajuća, sistem stimulira motiviranost ka hijerarhiji, ka usranju i ogromno investiranje nije u istoj meri i ekonomično, a zemlje se uprkos intenzivnom razvoju nisu oslobodile finansijske i tehničke zavisnosti od vodećih kapitalističkih zemalja. U međudržavnim odnosima koji se snažno reperkutuju na raspoloženje i osećanja stanovništva ove zemlje se ne mogu osloboditi hipoteke hegemonije, dominacije i superiornosti većih država nad manjima.

Kriza socijalističkih društava ispoljava se i kao stalna kriza vrednosti i njihove realizacije, kao politička apatija, ali i kao politička i ideološka hipersenzibilizacija, kao opsednutost neprijateljem klasnim i nacionalnim, kao neprekidno preispitivanje, stigmatiziranje, čišćenje do stvarnih ili nabeđenih neprijatelja. Ta atmosfera zatvara vrata svakom konstruktivnom dijalogu, smanjuje kreativno učešće ogromnih intelektualnih potencijala koje ove zemlje poseduju. Privid ideološkog monolitizma samo povećava društvene tenzije do eksplozivne napetosti, što je već pokazala savremena istorija kroz zbivanja u tim zemljama.

4. Kriza i jugoslovensko društvo

Institucije moći i organizacije čija je uloga u razvoju društva neosporna, ako ne i dominantna, jednako kao i politički konformisti, nerado govore o krizi. Ipak, znaci nekih poremećaja i u nas vidljivi su već na površini: povremeno vlada nestašica artikala neophodnih za život, rast cena dobija eksplozivnu brzinu, inflacija ima obespokojavajuće razmere, podređenost inostranstvu u finasijskom i tehnološkom pogledu deprimira, afere koje podrivaju javnu sigurnost i moral sve su češće, nacionalizam je u pro-

Digitized by Google

terivanju porodica sa rodnog tla dobio forme izrazite okrutnosti, dugotrajna i besperspektivna nezaposlenost rađa apatiju, a nesklad između proklamovanih vrednosti i ponašanja je sve očevidniji. Pošto apologeti ne mogu da učine ništa sem da efikasno potkopaju sistem koji »brane« zatvaranjem očiju i uma,čini mi se da je uputnije progovoriti o krizi u našem društvu nego ćutati o njoj.

Znaci ekonomske krize daju se u nas zabeležiti matematičkom tačnošću: gubici u privredi se stalno uvećavaju, rast produktivnosti je pao na najniži posleratni nivo, akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede je veoma mala, a snabdevenost artiklima od bitnog značaja za produkciju i održanje života je neuredna.

Prezaduženost zemlje prati veoma visoka stopa inflacije, brz porast troškova života, osetno snižavanje životnog standarda, čime su pogođeni naročito oni delovi društva koji su i bez tih negativnih procesa bili u nepovoljnom položaju. Uprkos decenijama prosperiteta i zamašnih investicija, jugoslovenska zajednica po ukupnom nacionalnom bruto proizvodu i po produktivnosti rada je na jednom od najnižih mesta u Evropi. No zaostalost i nerazvijenost nisu podjednako raspoređeni: uz delove zemlje koji su u pravom smislu reči polupustinjski, u kojima se stanovništvo biološki rapidno reprodukuje, a kultura i ekonomika beznadežno zaostaju, u drugim krajevima imamo centre industrijske i kulturne moći kao one u najrazvijenijim zemljama. Strukturni nesklad doveo je neke grane proizvodnje u deprivirajući položaj. Oštre razlike u razvijenosti među regionima čine ne samo osnovu migracionih kretanja, nego i izvorište nezadovoljstva koje predstavlja plodno tle za razne radikalističke, destruktivne ideologije i ponašanja. Hronična nezaposlenost maskirana odlascima na rad u inostranstvo, dugotrajnim školovanjem i studijama pojačava se, pogađajući pre svega mladu populaciju, žene, a u poslednje vreme sve više i visokoobrazovane i visokokvalifikovane radnike i stručnjake. Specifičan vid »nezaposlenosti« predstavljaju česti prekidi proizvodnje, prisilno odmaranje radnika koje se reperkutuje na proizvodnost rada i na pad dohotka. Sve te pojave oštrije pogađaju manuelne radnike u proizvodnom radu, a neuporedivo manje administraciju i tehnokratiju. Krizu izaziva i nedovoljna proizvodnost rada, rđavo i neekonomično investiranje, zamrzavanje društvenog kapitala u ogromnim objektima koji se izuzetno sporo grade, a neki od njih nikad i ne dovršavaju, objektima koji nisu ne samo profitabilni, nego nisu u stanju ni da se otplaćuju. Organizacija rada je neracionalna, a za ekonomsku politiku u više navrata je rečeno da je prakticistička i da joj nedostaju širi horizonti. Nekontrolisani priraštaj stanovništva pogoršava biosocijalne odnose među zajednicama i ekonomski položaj nerazvijenih područja koji je i bez toga dovoljno loš. Stambena kriza postala je permanentna uprkos ogromnim razmerama izgradnje. Ta kriza ima nekoliko posledica. Pre svega, pod pritis-

Digitized by Google

kom mehaničkog priliva u gradove, nekontrolisane i neracionalne urbanizacije ona se neprekidno pogoršava. Drugo, ona naročito oštro pogađa mlade parove koji decenijama ostaju u jednom depriviranom položaju. Na kraju, ova kriza je izvor bogaćenja za one koji do stanova mogu doći ili ih grade, a za druge je izvor siromaštva.

Krizu zaoštrava, pretvarajući je u krizu društvenih odnosa — proces socijalno-ekonomske diferencijacije koji ima svoj izvor delimično u privilegijama, privilegovanom zapošljavanju na dobro plaćenim mestima svih članova porodice, a delom špekulacijama i ekonomskim mahinacijama. U globalnim razmerama izražena je prevlast političke sfere nad sferom rada iz koje prva izvlači lavovski deo prihoda, i raspoređuje ih i troši po sopstvenim merilima. Otuda tendencija ka izjednačavanju ličnih dohodaka u jednim i velikih razlika u drugim radnim organizacijama, čime se sistem vrednosti i stimuliranja koje zvanično prihvata socijalističko društvo praktično čini nedelotvornim.

Da li imamo političku krizu na nivou sistema, na institucionalnom nivou? Sistem zvanično inaugurira jedan demokratski mehanizam odlučivanja, dogovaranja i rešavanja problema koji načelno obezbeđuje usaglašavanje individualnih, posebnih i opštih zajedničkih interesa. Teorijski vlada konsenzus, debate najčešće ne otkrivaju dublje razlike, a u praksi jugoslovenska ekonomija i politički sistem razmrvljeni su u posebne republičke celine koje su i dalje fragmentirane na još manje. Otuda sistem nije kadar da proizvede društveni konsenzus, u praksi sve češće preovladava lokalni, regionalni i posebni nacionalni interes nad zajedničkim. Kako se iz tog partikularizma ne da izvesti ne samo duh solidarnosti i dogovaranja, nego se ne može obezbediti ni funkcionisanje društvene celine, to ova situacija reafirmiše kohezionu funkciju države i moć državne birokratije, koja, kao što faktički i čini, jednom sukcesijom čitavih paketa mera normalizuje životne procese. To je samo po sebi izraz protivrečnih tendencija koje proizvodi kriza. Ekspanzija normativne regulacije, bilo državne bilo nedržavne, samo je evidentan dokaz nepoštovanja normi u praksi, odsustva realizacije vrednosti kroz ponašanja ljudi i odsustva efikasne moralno-političke regulacije. Politička nezadovoljstva se, istina, veoma diferenciraju kako u pravcu neoliberalističkih, dogmatsko-sektaških, agresivno-nacionalističkih, socijalističko-samoupravnih, kritičkih do lažnog, površnog optimizma birokratije samozadovoljne sopstvenim položajem, ali i hipersenzibilne na svaki pokušaj kritike i promene koja bi mogla podriti njene privilegije. Upravo te divergentne orijentacije u proceni naše društvene situacije ukazuju na svu ozbiljnost krize iz koje ne vode samo putevi progresa, nego i mogućeg podrivanja tekovina socijalističkog humanizma i revolucije.

Kulturna kriza, u koju spada i kriza idejnih orijentacija i vrednosti, ne ispoljava se samo kao sukob kulturnih radnika i stvaralaca sa političkim institucijama i centrima moći, a još ma-

Digitized by Google

nje kao materijalna kriza institucija koje se bave kulturom, iako problemi materijalnog položaja kulturnih radnika i stvaralaca predstavljaju važan aspekt krize. U načelu, svako stvaranje, a utoliko pre kulturno stvaranje, ima za svoju osnovu kritički odnos prema čoveku i njegovom svetu, ono nastoji da otkrije korene onog što ljudski život čini manje ljudskim i manje vrednim te je svojim otporom političkom pragmatizmu i utilitarnosti samo u prividnom konfliktu sa socijalizmom, ali ne i sa njegovim vrednostima i njegovim osnovnim orijentacijama, čak i onda kada su one predmet kritike. Naravno, moguće je i dalje produbljavanje ove krize i njeno kretanje u pravcu reafirmacije kroz umetnost i onih vrednosti koje su strane socijalizmu. Ali, taj pravac je više određen nesposobnošću subjekata socijalizma da reše egzistencijalne probleme čoveka današnjice nego impulsima koji dolaze iz sfere umetnosti. Ni umetnost, kao ni šira javnost, bez sumnje, ne može ostati indiferentna pred pojavama agresivnog nacionalističkog ponašanja, pred rastućom socijalno-ekonomskom diferencijacijom, pred zatvaranjem i sužavanjem mogućnosti školovanja i napredovanja, administrativnom usmeravanju na manuelni rad, umesto ekonomske stimulacije, uvećavanju socijalnih distanci, haotičnoj hiperprodukciji intelektualaca, procesima partikularizacije, privatizacije, neodgovornosti upravljačkih struktura, normativne hiperprodukcije birokratskih perfekcionista koju prati nemoć sistema, nesposobnost državnog aparata da na rastuću agresivnost patoloških grupa i pojedinaca efikasno odgovori, na osećanje nemoći javnosti bez čijeg aktiviranja, bez čijeg svestranog angažovanja nema demokratskih izlaza iz krize.

5. Kako preživeti

Nesumnjivo, centralnu opasnost po čoveka današnjice predstavlja napetost koja u savremenoj civilizaciji može da dovede na dominantnu poziciju ekstremne, fanatizovane strukture spremne na destrukciju najširih razmera koja horizont savremenog čoveka snižava na nivo animalnog, na nivo preživljavanja na njegovim najelementarnijim nivoima, ukoliko čovek kao vrsta takve nivoe uopšte može podneti. To je nesumnjivo onaj najniži nivo sa kojeg putevi više ne vode ponovo u civilizaciju. Mada kriza u svetskim razmerama ugrožava egzistenciju svih delova društva, mada je otežano ekonomsko, političko i svako drugo funkcionisanje društva, ta najcrnja mogućnost čovečanstva je samo potencijalna — pa ipak, makar i kao mogućnost, ona je prisutna na svetskoj sceni. Mnogo je aktuelnija mogućnost bilo privremenog bilo radikalnog prevazilaženja krize. U prvom slučaju kriza će povećati šanse krutih, fanatizovanih delova društvenih dominanti, nespremnih da se odreknu ni jednog dela sopstvenih privilegija i interesa i istovremeno spremnih da vrate, da anuliraju mnoge rezultate savremene civilizacije, mnoge rezultate političkog

Digitized by Google

i ekonomskog razvoja društva. Kriza u tom pogledu — ne smemo se zavaravati — znači šansu za reafirmaciju konzervativnih snaga, za ponovno ograničavanje čoveka, njegovih mogućnosti i njegovih ljudskih potreba, iznad svega potreba za stvaranjem i slobodom. Činjenica je da se konzervativci u građanskom, socijalističkom i socijalističko-samoupravnom društvu međusobno razlikuju, da njihove šanse protiv čoveka nisu svuda iste, da u istoj meri i na isti način ne mogu vratiti časovnik istorije nazad. U slučaju da dominantne pozicije dobiju konzervativne snage, društvene protivrečnosti neće biti prevaziđene te će takvo rešenje biti samo privremeno. Takvim rešenjem i čovek i čovečanstvo će krizu preživeti, ali ne kao potpuni ljudi. Druga mogućnost pretpostavlja šire angažovanje demokratske javnosti, radnog čoveka, proces emancipacije putem razrešavanja krizne situacije i prevladavanje odnosa koji su doveli do krize. Možda je ovaj demokratski, socijalizmu i samoupravljanju bliži put dugotrajniji i prividno manje efikasan. Ali bez obzira na teškoće, žrtve koje iziskuje, lutanja koja sobom nosi, jedino taj put otvara pravu istorijsku perspektivu i ima pravi ljudski karakter.

Digitized by Google

Franjo Štiblar

Studij prava u svijetu i kod nas

Sve do sredine 70-tih godina diplomantima pravnih fakulteta, kao i viših pravnih i upravnih škola u našoj zemlji, nije bilo teško naći zaposlenje. U uslovima relativno brzog privrednog rasta u 60-tim i početkom 70-tih godina i intenzivnog normativnog i institucionalnog razvoja društva, uz postojeća nepopunjena sistematizovana radna mesta pravnikâ u pravosuđu, privredi i upravi postojala je veća potražnja za njima. Rezultat toga bili su relativno visoki lični dohoci pravnikâ i lako dobijanje stipendije za studij prava, što se odrazilo i na povećan upis i povećanje broja visokoškolskih institucija pravnog smera, koji, uz neke iznimke, postiže maksimum negde sredinom 70-tih godina.

Sporiji privredni rast uz predimenzionirane kapacitete obrazovanja pravnikâ prouzrokovali su, posebno početkom 80-tih godina, problem zapošljavanja pravnikâ u našoj zemlji. Danas 20 pravnih fakulteta, tri više upravne škole i jedna viša pravna škola, na kojima je oko 57.000 studenata,[1] što znači 14% svih studenata u SFRJ, »producira« godišnje oko 4.500 novih diplomiranih pravnika i oko 1.000 novih pravnika i viših upravnih radnika. Time se povećava postojeća populacija zaposlenih pravnika u SFRJ za blizu 9%, dok znamo da je istovremeno dugogodišnja prosečna stopa zapošljavanja u SFRJ bila 4%, a za blisku budućnost predviđa se samo oko 2%.

[1] Broj studenata prava približno je jednak trenutnom broju zaposlenih pravnika u SFRJ.

Digitized by Google

Postavlja se pitanje: da li su nam i u kolikoj meri potrebni novi pravnici, da li je dosadašnja ekspanzija pravničke profesije moguća u sadašnjim stabilizacionim uslovima i u kolikom obimu i kom smeru razvijati studij prava.

I. Uvod

U odgovoru na postavljeno pitanje moguće su dve komparacije: apsolutna i relativna. Prvo, pitanje je kako utvrditi sa apsolutnim kriterijem *da li određenog profila kadrova ima dovoljno*, suviše ili premalo. Obim posla koji treba obaviti moguć je kao jedan kriterij, ali ni on nije sasvim lišen subjektivne procene u pogledu obima posla koji radnik određenog profila može uredno obaviti u određenoj vremenskoj jedinici. Ali zato obim posla, pored materijalnih i demografskih kriterija, može dobro poslužiti kao relativni kriterij, znači, dati u usporedbi informaciju u kojoj je, na osnovu tih kriterija, opskrbljenost radnicima određenog profila iznad prosečne, a gde ispotprosečna (iz čega je moguće zaključiti gde su mogućnosti zapošljavanja novih diplomanata tog profila veće i u kolikoj meri). Kao alternativni apsolutni kriterij javljaju se međunarodne usporedbe indikatorâ zaposlenosti kadrova određenih profila sa drugim zemljama. Dakako, pri interpretaciji razlika u indikatorima treba uzeti u obzir sva ograničenja koja prouzrokuju razlike u društvenom uređenju, stepenu razvoja, kulturi i druge. Ipak, dodatna objektivno data apsolutna informacija o relativnoj proširenosti određenog profila u poređenju sa drugim zemljama može se dobiti na taj način i kao takva značiti jedan od faktora u planiranju daljeg razvoja tog profila (studija). Ako indikatorâ zaposlenosti određenih profila nema, kao prilično dobar supstitut mogu se upotrebiti podaci o proširenosti studija određenog profila. Studij, naime, predstavlja samo potencijalnu dodatnu ponudu zaposlenoj radnoj snazi određenog profila. Kombinacija relativnih indikatora obima posla, demografskog i materijalnog karaktera, sa podacima o proširenosti studija u usporedbi sa drugim sredinama mogla bi dati najpovoljniji odgovor na postavljeno pitanje.

Ovim pitanjima, zapravo, zadiremo u širu problematiku analize procene *potreba za kadrovima određenog profila u usmerenom obrazovanju*. Naše je mišljenje da dosad upotrebljeno metodološki prosto subjektivno nagađanje o potrebnom broju kadrova određenog profila, uz neznatnu upotrebu povratnih informacija iz udruženog rada o potrebama, treba zameniti kvantitativnom empirijskom modelskom analizom faktorâ koji utiču na ponudu i tražnju za kadrovima određenog profila.

Prema delimično već testiranom modelu, postoje dva izvora ponude kadrova iz stanovništva (novodiplomirani i zavodima za zapošljavanje prijavljeni nezaposleni kadrovi) koji se na tržištu radne snage tog profila susreću sa dva osnovna izvora tražnje iz udruženog rada (zamena za radnike koji odlaze u mirovinu kao

Digitized by Google

prosta reprodukcija i prijavljene potrebe udruženog rada za kadrovima kao proširena reprodukcija). Razlika među njima daje ili višak ponude (nezaposlene kadrove) ili višak tražnje (pomanjkanje kadrova). Ili, drugim rečima, godišnja »produkcija« diplomanata određenog profila može se kao dodatna ponuda realizovati na tržištu za prostu reprodukciju (zaposliti kao zamena za one koji odlaze u mirovinu) ili kao proširena investicija u novozaposlenu radnu snagu (zadovoljenje novih potreba udruženog rada), dok eventualno preostala ponuda povećava »zalihe« (broj nezaposlenih kadrova tog profila).

Cilj izgradnje takvog modela je konkretno numerički utvrditi stanje na tržištu radne snage određenog profila u SFRJ i u njenim federalnim jedinicama, predvideti i kvantificirati buduće trendove u kretanju pojedinih izvora ponude i tražnje tog profila i, konačno utvrditi osnovne egzogene faktore (determinante) koji utiču na pojedine izvore ponude i tražnje i kvantificirati njihov uticaj, da bi se odgovarajućom politikom regulacije relevantnih faktora ponude i tražnje radne snage određenog profila mogla postići ravnoteža na tržištu i eliminisati kako nezaposlenost kadrova tako i njihovo pomanjkanje.

U traganju za odgovorima na konkretna pitanja *zapošljavanja pravnikâ i studija prava* kod nas preliminarna analiza je napravljena na tri geografska nivoa:

— komparativna analiza studija prava u svetu, u kojoj se traži mesto Jugoslavije;

— analiza studija prava i zapošljavanja pravnikâ u Jugoslaviji po federalnim jedinicama; i

— analiza zapošljavanja pravnika i studija prava u okviru SR Slovenije, u kojoj je ova problematika dodatno značajna zbog specifičnosti organizacije studija prava (jedina viša pravna škola u Jugoslaviji uz postojeći pravni fakultet).

Obavljena preliminarna analiza uključuje prikupljanje podataka o broju zaposlenih pravnika, broju studenata prava, o potrebama za pravnicima u udruženom radu i o broju nezaposlenih pravnika, izračun osnovnih indikatora i njihovu usporedbu, sastavljanje ponude i tražnje za pravnicima u SFRJ po federalnim jedinicama i u Sloveniji po regionima i po osnovnim područjima rada, specifikaciju osnovnih determinanata (eksplanatornih varijabli) u modelima ponude i tražnje za pravnicima i testne procene tih modela regresionom analizom da bi se dobio uvid u sadržajnu relevantnost specifikacija kao indikator oportunosti dalje empiričke analize.

Relativno dobri testni rezultati regresionih procena ukazuju na to da je potrebno sa metodološki produbljenom kvantitativnom analizom nastaviti, a to znači:

a) proceniti regresionom analizom vremenskog proseka osnovne uzroke razlika u proširenosti studija prava u svetu i rezultate upotrebiti za predviđanje budućih kretanja na tom području u svetu, a analogijom i kod nas;

Digitized by Google

b) proceniti statistički signifikantne i sadržajno prihvatljive regresione modele ponude i tražnje za pravnicima u SFRJ;

c) upotrebiti tako dobijene procene za analizu sadašnjeg stanja i za odgovor na pitanje da li pravnikâ imamo dovoljno, suviše ili premalo;

d) na osnovu najbolje procenjenih modela pod (b), uz kvantifikaciju planiranih vrednosti egzogenih promenljiva modela ponude i potražnje prognozirati kretanje eventualne neravnoteže među njima; i

e) predložiti konkretne mere kvantitativnog karaktera kojima bi se mogla izbeći prognozirana buduća neravnoteža na tržištu pravnih kadrova. A to bi, u stvari, bile konkretno kvantifikovane mere usmeravanja obrazovanja kako ga mi shvatamo: ne direktnim administrativnim zahvatima, obično baziranim na oskudnim, pa i netačnim informacijama, nego indikativnim putem (stipendijama, visinom ličnih dohodaka i diverzifikacijom drugih uslova studija i zaposlenja), na osnovu konkretnih, empiričkih, analitički podubljeno obrađenih podataka.

Naravno, dalji rad na ovom projektu iziskuje dodatnu energiju, vreme i materijalna sredstva.

U ovom članku biće predstavljena prva faza preliminarne analize: usporedba studija prava u svetu i kod nas (u SFRJ kao celini i u federalnim jedinicama) da bismo, uz sva već pomenuta ograničenja takve komparacije, ipak dobili objektivnu informaciju o tome kako je proširen studij prava kod nas u odnosu na druge zemlje. Na studij prava, a ne na zapošljavanje pravnika — što bi možda bila bolja informacija — bili smo prinuđeni da se usredsredimo pošto osnovni podaci o broju zaposlenih pravnika u različitim zemljama ne postoje.

II. Metodološki pristup

Zaključivanje o rasprostranjenosti pravničkog poziva u SFRJ na osnovu *usporedbe sa razmerama u svetu* moguće je samo *uz opširna ograničenja.* Prvo, nama je u analizi jugoslovenske situacije osnovna populacija ipak broj zaposlenih pravnika, dok za međunarodnu usporedbu raspolažemo samo podacima o broju studenata prava i broju diplomiranih pravnika u jednoj godini, koji predstavljaju dodatnu ponudu na tržištu pravnih kadrova. Novooslobođene (nezavisne) zemlje koje tek počinju fazu privrednog i društvenog razvitka tako će imati relativno veći broj studenata i novih diplomanata prava, uz relativno mali broj već zaposlenih pravnika. Drugo, manje zemlje (po broju stanovnika, odnosno po teritoriji) imaće relativno veći broj pravnika, pošto svako uređenje traži određen fiksni broj pravnika na svim područjima, a taj se broj potproporcionalno povećava uz povećavanje broja stanovnika, odnosno teritorije. Treće, za obavljanje sličnih poslova moguć je studij na različitim fakultetima i u raz-

Digitized by Google

ličitim zemljama, a nas interesuju samo pravnici. Četvrto, specifičnosti društveno-političkog i društveno-ekonomskog uređenja zemlje imaće odraza i u proširenosti zapošljavanja pravnikâ.

Da bismo odgovorili na pitanje proširenosti pravnog studija u svetu u međudržavnoj usporedbi, a u okviru SFRJ još u usporedbi među federalnim jedinicama, analiziraćemo *7 populacija* (vidi grafikon), usporedbom kojih ćemo izračunati za svaku geografsku jedinicu *11 indikatora*, koji treba da odgovore na *5 glavnih pitanja:*

1) o relativnoj proširenosti pravnog studija s obzirom na broj stanovnika;

2) o udelu pravnog studija u celokupnom studiju neke zemlje;

3) o brzini diplomiranja kod pravnog studija u nekoj zemlji, usporedbom broja diplomanata u jednoj godini sa brojem studenata;

4) o proširenosti stepenovanosti studija prava u pojedinim zemljama;

5) o udelu žena studenata i diplomanata prava u ukupnoj populaciji studenata, odnosno diplomanata prava.

Ukratko, to su pitanja o demografskoj proširenosti studija prava, efikasnosti studiranja prava, o udelu pravnog studija u studiju uopšte, stepenovanosti studija prava i o njegovoj feminizaciji.

Osnovne populacije međudržavne usporedbe studija prva

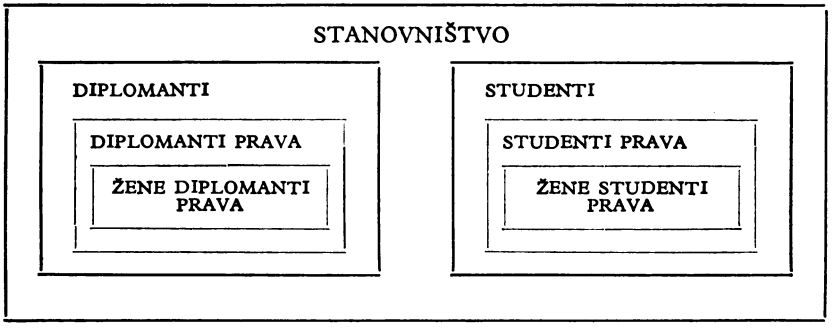

Da bismo u međudržavnim usporedbama vrednosti pojedinih indikatora jasnije utvrdili mesto naše zemlje u ranžiranom redu zemalja po veličini vrednosti indikatorâ, prema potrebi izračunavaćemo *kvantilni rang naše zemlje (P):*

$$\text{kvantilni rang SFRJ (P)} = \frac{\text{rang SFRJ (R)}}{\text{broj zemalja u ranžirnom redu (N)}}$$

Kvantilni rang (P) ukazuje na mesto SFRJ u ranžirnom redu, odnosno izražava koliki postotak zemalja ima vrednost konkret-

Digitized by Google

nog indikatora u analizi manju od date vrednosti, u našem slučaju za SFRJ.

Izvor podataka za međudržavnu usporedbu je *UNESCO Statistical Yearbook 1981.* i *World Statistics in Brief*, UN Sixt Edition, 1981. U prvom su dati podaci o broju studenata i diplomanata ukupno i u pravnom studiju za oko stotinu zemalja svih kontinenata sveta za jednu godinu između 1977. i 1980. Naravno, za studij prava ne postoje potpuni podaci za sve ove zemlje, a neke od njih smo, zbog njihove veličine i značaja, sami eliminisali iz analize. Tako je obično broj zemalja sveta u pojedinim izračunavanjima negde do 80, a među njima je oko 25 evropskih zemalja (kao osnov za posebnu dodatnu usporedbu).

Izvor podataka za federalne jedinice SFRJ je *Statistički godišnjak SFRJ za 1982*, i podaci odgovarajućih saveznih ustanova. Nepostojanje podataka o broju žena studenata prava po federalnim jedinicama stvara manji problem.

Pri izračunavanju indikatorâ kao razmera između veće populacije i u nju uključene manje populacije može *manja populacija* biti *u brojiocu* indikatorâ kao razlomka ili u njegovom *imenitelju*. Ako je manji broj u brojiocu, izračunavamo strukturni udeo manje populacije u većoj, a ako je u imenitelju, utvrđujemo koliko osoba veće populacije otpada na jednu osobu manje populacije (na primer, u prvom slučaju bismo izračunali udeo pravnikâ u celokupnom stanovništvu, dok bismo u drugom slučaju dobili broj stanovnika na jednog pravnika). Uz korektnu interpretaciju oba indikatora su dobra i u daljem radu ćemo ih upotrebljavati naizmenično, shodno boljoj sadržajnosti.

III. Preliminarna usporedna analiza proširenosti studija prava u svetu i u SFRJ

Na osnovu izračunatih indikatora, datih u odgovarajućim tabelama na kraju ovog rada (I — za međudržavnu usporedbu i II — za usporedbu unutar SFRJ), moguć je niz zanimljivih zaključaka sadržajne prirode.

Prema *relativnom broju studenita prava* (broj stanovnika na jednog studenta prava, kolona 1 u tabeli), Jugoslavija je prva u svetu! Na svakih 373 stanovnika imamo jednog studenta prava. Blizu SFRJ, ali ipak sa manjim relativnim brojem studenata prava, jesu zemlje Mediterana (Francuska, Italija, Španjolska, Grčka, Egipat), Austrija, neke zemlje Južne Amerike (Brazil, Venecuela) i uopšte nesvrstane zemlje (naročito one vodeće). Relativno malo studenata prava imaju socijalističke zemlje istočne Evrope (na primer, DR Nemačka relativno, s obzirom na broj stanovnika, 13 puta manje od SFRJ) i privredno nerazvijene zemlje Afrike, Azije i Srednje Amerike. U okviru SFRJ (tabela) pravni studij je najviše proširen na Kosovu (na svakih 225 stanovnika jedan student prava), u Makedoniji (235) i u Crnoj Gori

Digitized by Google

(248), dok je, s obzirom na broj stanovništva, najmanje studenata prava u Sloveniji (na svakih 787 stanovnika jedan, što je negde na nivou Švajcarske), u Hrvatskoj (621) i u Srbiji bez pokrajina (426).

Dok je po broju studenata prava na 1.000 stanovnika na prvom mestu, po broju svih studenata na 1.000 stanovnika (kolona 4) SFRJ je na šestom mestu u Evropi (od 23 zemlje sa podacima, dakle, kvantilni rang P = 0,74), odnosno na 11. mestu u svetu (od 75 značajnijih zemalja sveta), dakle, prema kvantilnom rangu 85% zemalja ima manji broj studenata u usporedbi sa brojem stanovnika. To je još uvek znatno iznad materijalnih mogućnosti, pošto smo prema društvenom proizvodu po stanovniku negde iznad 25. mesta (P = 0,66) među zemljama sveta odabranim za analizu.

U okviru SFRJ relativno najviše studenata ima Kosovo: na svakih 39 stanovnika jednog, što bi u svetskim merilima značilo četvrti rang, a u evropskim drugi, iako takva usporedba metodološki nije sasvim na mestu.[2]

Natprosečan broj studenata u odnosu na broj stanovnika u SFRJ imaju još Makedonija i Srbija bez pokrajina, oko proseka je Vojvodina, a ispod proseka su BiH, Hrvatska, Slovenija i, konačno, Crna Gora, u kojoj jedan student dolazi na svakih 77 stanovnika, što je približno dvostruko manje nego na Kosovu.

U pogledu demografske proširenosti diplomanata prava (kolona 9) SFRJ je treća u Evropi (od 25) i treća u svetu (od 90 zemalja), dok je po broju diplomanata svih profila ukupno stanovništvo (kolona 10) tek na 16. mestu u Evropi (od 25 država, dakle, kvantilni rang P = 0,36) i 26. mestu u svetu (od 95 država, dakle P = 0,82). U okviru SFRJ najfrekventniji su diplomanti prava u Crnoj Gori (na svakih 1.769 stanovnika jedan diplomant prava u jednoj godini), u svim ostalim federalnim jedinicama broj diplomanata prava je negde oko jugoslovenskog proseka (između 4 i 5 hiljada stanovnika na jednog diplomanta prava); jedino su u Sloveniji diplomanti prava ređi: tek na svakih 9.361 stanovnika jedan novi diplomant prava II stepena. Iako smanjena, ova brojka ostaje iznad proseka SFRJ ako u slučaju Slovenije uključimo diplomante prava I stepena i diplomante viših upravnih škola.

Relativno veliku proširenost studija prava kod nas potvrđuje i rang SFRJ prema *udelu studenata prava među svim studentima*, kolona 5 (druga u Evropi i 13. u svetu, dakle, P = 0,81),

---

[2] Metodološka slabost koju često susrećemo u usporedbama ovakve vrste sastoji se u tome da se upoređuju ekstremni podaci za neku federalnu jedinicu SFRJ sa podacima za cele države. Pošto ni druge države nisu homogene celine i podaci za njih su dobijeni kao proseci, vrlo je verovatno da i unutar njih postoje regioni sa još većim ekstremnim vrednostima određenog indikatora. Ako se to ne uzme u obzir, nepravilno se nekim ekstremnim podacima za naše pojedine federalne regione daje suviše istaknuto mesto.

Digitized by Google

gde na svakih 7 do 8 studenata dolazi jedan student prava, a nešto manji postotak diplomanata prava među svim diplomantima (kolona 6), u jednoj godini, koji iznosi 8,63%, odnosno na svakih 11 do 12 diplomanata jedan je *diplomirao pravo* (a to je sedmo mesto u Evropi, dakle, P = 0,72, i 31. mesto u svetu, P = 0,65).

U okviru SFRJ među svim studentima je relativno najviše studenata prava u Crnoj Gori (31,1%!), u BiH (20%), Makedoniji (17,9%) i na Kosovu (17,4%), dok je daleko ispod proseka SFRJ njihov udeo u Sloveniji (4% na fakultetu, odnosno 9% ako se uključe i više škole). Pošto slični podaci važe i za udeo diplomanata prava među svim diplomantima (samo je u Crnoj Gori taj udeo veći od 37% i veći od udela studenata prava, dok je u drugim federalnim jedinicama taj strukturni udeo gotovo upola manji) — tendencija relativno veće proširenosti studija prava u manje razvijenim regionima sveta potvrđuje se i na primeru regiona SFRJ.

Dok je, prema podacima UNESCO-a, studij uopšte sa demografskog stanovišta razvijeniji u ekonomski razvijenim zemljama i predelima sveta,[3] udeo studenata prava među svim studentima naročito je velik u manje razvijenim zemljama, naročito u Africi (isto važi i za udeo diplomanata prava), a mali u Aziji i u socijalističkim zemljama istočne Evrope.

Sledeća zanimljiva informacija se odnosi na *efikasnost studija prava*, merenu *brojem studenata na jednog diplomanta* (ili: koliko studenata je potrebno za jednog diplomanta, kolona 2). Pored marljivosti pri studiju, na taj broj utiču i neki drugi faktori (kao: trajanje studija prava — u novootvorenim školama ne može još biti diplomanata, — a i veći pretpisani broj godina studija automatski znači i više studenata na jednog diplomanta), što u interpretaciji treba uzeti u obzir. U SFRJ jedan diplomant prava dolazi tek na svakih 13 studenata prava, što nam daje, prema stepenu neefikasnosti studija prava, šesto mesto u Evropi (kvantilni rang P = 0,28) i 24. mesto u svetu (P = 0,32). Po federalnim jedinicama SFRJ situacija je naročito nepovoljna u Makedoniji (21 student prava na jednog diplomanta prava) i na Kosovu (20 studenata prava na jednog diplomanta prava), dok je najbolji odnos u Sloveniji (5,2 studenata prava na jednog diplomanta prava).

Inače, od analiziranih zemalja u njih 30 broj studenata prava na jednog diplomiranog pravnika godišnje manji je od razmera između studenata svih studija i njihovih diplomanata (dakle, relativno veća efikasnost studija), a u 45 zemalja, među njima i za Jugoslaviju, taj je razmer za studente prava veći. Prema tome, u dve trećine država u analizi studij je prava ispotprosečno efikasan u poređenju sa svim vrstama studija ukupno. Prema broju studenata potrebnih za svakog diplomanta viših i vi-

[3] Nasuprot tome, u SFRJ manji broj stanovnika na jednog studenta je u privredno manje razvijenim federalnim jedinicama — Kosovu i Makedoniji, a veći među ostalima i u Hrvatskoj i Sloveniji.

Digitized by Google

sokih škola SFRJ je sa više od 8 studenta na jednog diplomanta na petom mestu u Evropi (P = 0,27), odnosno na 26. mestu u svetu (P = 0,35), (kolona 3), što znači da je stepen neefikasnosti celokupnog studija približno jednak onome kod studija prava.[4]

U svetskim razmerama prema statističkim podacima relativno mali broj studenata na jednog diplomanta u studiju prava i u studiju uopšte može se utvrditi za zemlje Azije i pojedine socijalističke zemlje Evrope.

Utvrđene visoke brojke studenata potrebnih za jednog diplomanta u našoj zemlji izraz su neefikasnosti studija, ali na njih bi mogla uticati i težina studija, izražena, među ostalim, i brojem godina studija potrebnih za diplomu. U sadašnjem trenutku pripreme za reformu visokog školstva u SFRJ usporedni međudržavni podaci o *stepenovanosti studija pojedinih profila* (kolona 11) mogli bi biti veoma korisna informacija. Za studij prava (a za druge studije), prema podacima UNESCO-a, moguć je 5. stepen (do prvog stepena ili u nas), više škole 6. stepen (do drugog stepena, ili u nas fakultet) i 7. stepen (postdiplomske studije). Prema tim statistikama, od 80 značajnijih zemalja koje smo analizirali samo njih 14 ima uopšte neki oblik studija prava na 5. stepenu (višeškolski studij). Među njima je SFRJ kao celina negde pri dnu (sa manje od 2% od svih studenata prava na 5. stepenu), ali je Slovenija sa udelom više od 50% višeškolskog studija prava i uprave sasvim pri vrhu svetske lestvice (među prvih pet), a preostale dve republike, u kojima takvog studija još ima (iako upravnog: BiH i Hrvatska), ipak imaju njegov udeo u ukupnom studiju prava znatno manji. Pored naše zemlje, takav studij jedino razvijaju u manjoj meri Ujedinjeno Kraljevstvo (sa 10% svih studenata prava na 5. stepenu),Francuska sa svojim bivšim kolonijama. Nasuprot tome, postoji određen broj zemalja koje razvijaju studij prava samo na 7. stepenu (postdiplomski), među njima socijalističke zemlje istočne Evrope, Nizozemska, Norveška i neke manje razvijene zemlje (Ruanda, Bangladeš, Saudijska Arabija), a u specifičnom obliku i SAD.

Na kraju ovih usporedbi zanimljiv podatak može biti i *spoljna struktura studenata prava i diplomanata prava* (kolona 7). Sa 48% (krajem 70-tih godina), odnosno sa više od 50% (prema najnovijim podacima) studenata prava i diplomanata prava ženskog spola SFRJ se nalazi među prve tri zemlje u Evropi i svetu (od 23 zemlje Evrope, odnosno 37 zemalja sveta za koje imamo padatke).[5] U okviru SFRJ postotak diplomiranih pravnika

[4] Efikasnost studija svih profila se od 1977/1981. u SFRJ popravila: broj studenata na jednog diplomanta opao je od 8,33 na 7,0, pri čemu je na Kosovu 11,5 studenata na jednog diplomanta, a ispod proseka su samo Hrvatska (4,5) i Slovenija (4 studenta na jednog diplomanta).

[5] Dok u međudržavnoj usporedbi raspolažemo sa podacima o udelu žena među studentima prava, za federalne jedinice SFRJ postoje samo podaci o udelu žena diplomanata prava među svim diplomantima prava.

Digitized by Google

ženskog spola najviši je u Sloveniji (gotovo 60%), a najniži na Kosovu (oko 25%), dok je u svim ostalim federalnim jedinicama približno jednak i iznosi između 48 i 57%. Istovremeno, postotak žena diplomanata prava u SFRJ nešto je veći od postotka žena diplomanata svih viših i visokih škola u SFRJ (koji iznosi 44%), (kolona 8), sa nešto izrazitijim odstupanjima, opet, Slovenije naviše (52%) i pokrajine Kosovo naniže (26%). Izuzev SAP Kosovo, u svim ostalim federalnim jedinicama studij prava je iznadprosečno zastupljen ženskim spolom u poređenju sa prosekom ostalih studija. U svetskim odnosima udeo žena u studiju prava visok je u socijalističkim zemljama istočne Evrope i u nekim zemljama Azije (Malezija, Singapur), dok je nizak u tradicionalističkim zemljama Evrope i drugih kontinenata.

IV. Zaključak

U beskrajne diskusije o usmerenom obrazovanju ulazi se bez empirijsko-analitičke osnove. Ako ne postoji analitička obrada kvantitativnih podataka o zapošljavanju i potrebama u kadrovima određenih profila, konkretne mere usmeravanja u studiju znače subjektivnu *ad hoc* odluku centara odlučivanja na tom području, a njihova se nepravilnost pokazuje u sadašnjim zavrzlamama na području studija, zapošljavanja i postojećih potreba kadrova različitih profila. Zato je, po našem mišljenju, nužno kvantitativnom empirijskom analizom ostvariti dobru osnovu za planiranje potreba kadrova i usmeravanje studija, a samu politiku usmeravanja trebalo bi voditi manje krutim administrativnim ograničenjima, a više indikativnim merama (na primer, politikom stipendiranja, ličnih dohodaka, diferenciranja uslovâ zapošljavanja i drugim).

Kao moguć objektivni metod utvrđivanja potreba u kadrovima može se upotrebiti sistematizacija obima poslova i radnih mesta, ali ni taj metod nije sasvim lišen subjektivnih procena. U projektu zato predlažemo kompleksan kvantitativno-empirijski pristup, koji uzima u obzir i izražene potrebe udruženog rada u kadrovima. Na osnovu njega, najpre se međudržavnom usporedbom dobije apsolutni kriterij za procenu rasprostranjenosti kadrova određenog profila u našoj zemlji i u njenim federalnim jedinicama na osnovu usporedbe sa situacijom u drugim zemljama sveta. Zatim se proceni i kvantifikuje tržište radne snage određenog profila determinantama funkcija ponude i tražnje za tim kadrovima. Merama uticaja na utvrđene kvantificirane determinante ponude i tražnje mogla bi se izbeći eventualno utvrđena neravnoteža između ponude i tražnje u budućnosti (nezaposleni kadrovi ili njihovo pomanjkanje). Na kraju, takve ana-

Digitized by Google

lize tržišta kadrova određenog profila mogu se sačiniti i po različitim područjima rada, za različite profile i po regionima unutar pojedinih federalnih jedinica. Jednom usvojena metodologija kvantitativne analize tržišta kadrova različitih profila mogla bi, uz pribavljene odgovarajuće podatke, biti upotrebljena za sve danas relevantne profile kadrova u našem društvu.

Konkretno, u ovom članku prikazani su rezultati prve faze preliminarne analize studija prava i zapošljavanja pravnikâ: međudržavna usporedba i usporedba među federalnim jedinicama u SFRJ. Prema njima, mogli bismo da zaključimo da je u usporedbi sa situacijom u svetu studij prava u SFRJ znatno iznadprosečno razvijen (kako po demografskim tako i po materijalnim kriterijima), čak više iznad svetskog proseka nego studij u SFRJ uopšte, ali da je za jednog diplomanta prava nama potrebno iznimno mnogo studenata prava, što, pored ostalih faktora — od kojih visoko tražena stepenovanost studija prava kao eksplanatorna varijabla otpada pošto spadamo u trećinu zemalja za koje postoje podaci o razvijenom višeškolskom studiju prava na 5. stepenu prema klasifikaciji UN, pa ostaje kao potencijalno relevantan faktor, kao isprika jedino brz i tek skorašnji razvitak takvog studija — ukazuje i na neefikasnost studija prava kod nas. U SFRJ imamo među svim studentima, u poređenju sa drugim zemljama, iznadprosečan broj onih koji studiraju pravo i znatno iznadprosečan postotak žena studenata prava. Dakle, prvi smo u svetu po broju studenata prava u odnosu na broj stanovnika i po broju žena među studentima prava, a među prvima po neefikasnosti studija prava, po udelu studenata prava među svim studentima i po razvijenosti nižih stepena studija prava.

U okviru SFRJ, po broju studenata prava u odnosu na broj stanovnika ističu se ekonomski manje razvijene federalne jedinice u kojima je istovremeno broj studenata prava na jednog diplomanta naročito velik, kao što je velik i udeo studenata prava među svim studentima. Na Kosovu je broj žena studenata prava daleko ispod saveznog proseka relativno u poređenju sa ukupnim brojem studenata prava. Prema tome, sve karakteristike po kojima se SFRJ ističe u svetskim usporedbama u pogledu studija prava još su izrazitije u našim ekonomski manje razvijenim federalnim jedinicama (izuzev stepena feminizacije pravnog studija). Ako bismo se usudili da već ovde na početku istraživanja vrednosno okarakterišemo utvrđene odlike studija prava u SFRJ u poređenju sa drugim zemljama, kao i u okviru SFRJ studija prava u ekonomski manje razvijenim federalnim jedinicama — one bi pretežno dobile negativan predznak, što u ovom slučaju važi i za relativno nizak stepen feminizacije pravnog studija na Kosovu.

Digitized by Google

Tabela I

Indikatori studija prava u svetu

Zemlja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Evropa											
Austrija	661	10,0	15,5	63	9,5	14	28	19	6625	984	0
Belgija	913	6,4	4,5	54	5,9	4	33	33	5901	248	1
ČSSR	—	—	—	—	—	8	—	49	5792	505	—
Danska	1206	10,1	5,8	48	4,0	2	36	34	12190	282	0
Finska	1288	8,9	4,5	38	3,0	1	37	32	10696	175	0
Francuska	406	5,2	5,2	62	15,3	15	—	44	2144	328	16
DR Nemačka	4890	3,0	3,4	43	0,8	1	34	37	15067	150	0
SR Nemačka	986	13,2	5,9	55	5,6	2	29	21	13103	329	0
Grčka	688	8,5	6,1	78	11,3	8	54	47	5895	484	0
Mađarska	1876	7,2	3,8	101	5,3	2	47	54	13630	388	0
Irska	3346	3,6	5,8	71	2,1	3	31	31	12299	418	6
Italija	415	19,5	12,2	52	12,5	7	37	28	8116	640	0
Malta	3763	4,2	4,0	219	5,8	5	10	9	15909	886	0
Holandija	758	13,0	7,9	42	5,6	3	28	26	9936	340	0
Norveška	1073	13,2	3,3	53	5,0	1	32	14	7051	178	0
Poljska	2291	6,1	4,4	56	2,4	1	46	48	14166	247	0
Portugal	1339	9,7	5,3	115	8,6	4	25	25	13102	618	0
Rumunija	3153	4,2	5,3	115	3,6	4	—	—	13371	624	0
Španjolska	524	18,1	10,1	56	10,7	5	35	32	9489	567	0
Švedska	2925	4,6	4,8	41	1,4	1	43	29	13523	203	0
Švajcarska	879	7,3	9,3	81	9,2	11	24	17	6489	759	0
Ujed. Kraljevstvo	942	4,2	4,1	73	2,4	2	32	—	12734	305	10
SFRJ	373	13,0	8,3	50	13,4	8	48	49	4855	419	1
SSSR	—	—	—	—	—	8	—	—	4228	341	—
Bugarska	6454	—	3,0	75	1,1	0	44	43	29831	233	0
Afrika											
Alžir	1799	9,3	9,9	303	16,8	17	—	—	17340	3008	30
Benin	6077	3,0	3,5	1155	19,0	22	—	—	18167	4116	0
Burundi	26709	1,9	1,3	4131	15,4	11	—	—	51111	5648	0
Centralnoafr. Rep.	—	—	—	—	—	28	—	—	86153	24888	—
Čad	15719	6,7	3,6	5765	36,6	20	—	—	106585	21317	50
Egipat	736	13,2	6,8	843	11,4	5	—	18	9761	579	0
Etiopija	128898	3,1	3,4	2927	2,2	2	—	—	405600	10066	0
Gana	50132	3,3	3,4	1162	2,3	2	—	—	169104	4016	81
Kenija	76218	—	—	1546	2,0	—	—	—	—	—	0
Obala Slon.	—	—	—	—	—	16	—	—	7864	1316	0
Libija	—	—	—	—	—	20	—	—	6098	1267	—
Madagaskar	—	—	—	—	—	14	—	—	35819	5190	—
Meksiko	—	—	—	—	—	10	—	—	11490	1170	0
Panama	1148	17,3	14,9	52	4,5	3	—	—	19888	778	—
Portoriko	—	—	—	—	—	1	—	33	12162	240	—
SAD	—	—	—	—	—	1	—	22	6200	122	—
Azija											
Afganistan	26445	12,2	14,6	736	2,7	3	—	—	323958	10783	0
Bangladeš	13061	7,0	7,3	560	4,2	4	3	—	92170	4126	0
Burma	1804	67,0	5,2	270	14,9	1	—	—	120992	1422	0
Honkong	15015	3,5	6,9	92	0,6	1	—	33	53043	639	38
Indija	46131	4,2	6,0	142	3,0	4	5	—	19446	868	0

Digitized by Google

Zemlja	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Indonezija	—	—	—	—	—	10	—	23	53938	5459	0
Iran	17731	2,8	3,5	237	1,3	1	—	21	51276	832	0
Irak	4060	7,9	4,9	128	3,1	1	12	—	32166	639	0
Izreal	1868	6,3	9,0	43	2,3	3	28	31	11880	396	0
Saud. Arabija	46540	6,3	10,0	182	0,3	0	—	—	296896	1834	0
Rep. Koreja	4185	6,2	5,6	73	1,7	1	34	—	26062	416	0
Kuvajt	2420	10,8	5,5	111	4,5	2	39	—	26326	619	0
Malezija	14876	13,5	3,4	351	2,3	0	43	46	201515	1207	50
Nepal	6973	4,0	3,0	429	6,1	2	6	—	28503	1321	0
Pakistan	7191	6,7	2,6	537	7,4	2	2	4	48574	1447	0
Filipini	3786	6,8	4,6	57	1,5	1	—	—	26066	266	0
Singapur	5748	3,2	4,0	98	1,7	2	—	56	18449	404	0
Šri Lanka	34951	1,6	3,2	1110	1,1	2	—	—	153936	3547	0
Sirija	—	—	—	—	—	64	—	34	31918	1307	—
Tajland	1002	17,6	7,8	212	21,2	9	15	11	17691	1661	0
Turska	3407	15,2	4,7	138	4,0	1	18	20	51924	663	0
Okeanija											
Australija	1326	5,1	4,7	45	3,4	3	30	—	6892	216	4
N. Zeland	949	38,1	9,5	36	3,8	0	—	26	36162	349	21
Malavi	149230	—	5,6	417	2,5	15	—	—	149230	23373	50
Mauricijus	—	—	5,4	660	—	—	—	—	—	3622	—
Maroko	—	—	14,2	313	—	56	—	—	7895	4471	—
Mozambik	51515	7,9	12,0	11258	21,8	33	—	—	408000	136000	0
Ruanda	122368	2,0	5,5	4100	3,3	9	—	—	244736	22794	0
Senegal	3682	5,8	4,7	587	15,9	12	—	—	21595	2766	61
Somalija	—	—	5,1	2127	—	—	—	—	—	10877	0
Sudan	6277	16,7	75,9	691	11,0	50	—	—	105058	52529	0
Togo	3714	7,3	7,5	780	21,0	21	—	28	27142	5880	0
Tunis	2113	22,9	7,2	233	11,0	3	25	20	48372	1691	0
Uganda	72240	6,3	4,5	2094	2,8	2	—	—	455862	9503	0
Kamerun	2013	—	2,2	910	45,2	—	—	—	—	3869	50
Tanzanija	—	—	—	—	—	11	—	6	113081	13279	—
Gornja Volta	100447	—	11,3	5253	5,2	—	—	—	—	59557	0
Zambija	25565	4,4	19,1	614	2,4	10	—	—	113000	11746	0
Južna Amerika											
Bolivija	1578	20,0	29,1	121	7,6	11	—	—	31686	3534	0
Brazil	866	8,0	6,2	92	10,6	8	—	—	6983	582	0
Čile	3820	12,2	7,2	85	2,2	1	—	—	46866	619	0
Kolumbija	960	14,6	12,6	111	11,5	9	—	—	14088	1403	0
Peru	1475	17,4	34,3	82	5,5	10	—	17	25767	2830	0
Urugvaj	3243	18,6	19,2	73	2,2	2	—	—	60416	1415	0
Venecuela	853	15,0	20,6	47	5,6	7	—	—	12790	989	0
Severna Amerika											
Barbados	—	—	3,9	228	—	—	—	—	—	896	0
Kanada	2219	3,2	5,2	28	1,2	2	33	27	7232	149	45
Kostarika	—	—	—	—	—	2	—	—	19375	523	0
Kuba	2942	3,0	8,6	73	2,4	7	—	—	8897	636	0
Dominikana	3893	17,1	17,2	124	3,1	3	—	32	66835	2153	0
Salvador	1764	54,6	21,5	138	7,8	3	—	—	96521	2985	0
Gvatemala	1338	376,2	31,2	205	15,3	1	24	—	503571	6414	—
Haiti	24848	—	12,1	1175	4,0	—	—	—	—	14302	—
Honduras	1983	11,6	24,9	191	9,6	20	—	—	23116	4765	—
Jamajka	69354	6,3	3,1	525	0,7	7	—	—	21938	1678	0

Digitized by Google

Tabela II

Indikatori studija prava u SFRJ (1981/82)

Teritorija	1	2	3	4	5	6	7*	8	9	10	11
SFRJ	390	11,5	7,0	55	14,3	8,2	44,0	52,6	4766	391	5,6
BiH	343	12,5	8,4	68	20,0	11,7	45,0	53,0	4892	575	13,0
Crna Gora	248	7,1	8,6	77	31,1	37,6	42,3	49,3	1769	666	0,0
Hrvatska	621	7,1	4,5	70	11,3	6,2	43,0	55,5	5123	321	12,8
Makedonija	235	21,1	9,5	42	17,9	7,9	43,9	48,4	5085	403	0,0
Slovenija	787	5,2	4,0	72	9,1	3,1	52,1	59,4	9361	291	56,1
Srbija ukupno	360	12,5	8,3	47	13,0	8,6	42,0	51,8	4529	393	0,0
Srbija bez pokr.	426	11,0	7,4	47	11,1	7,4	46,3	57,4	4733	354	0,0
Kosovo	225	20,3	11,5	39	17,4	9,8	26,2	25,1	4578	452	0,0
Vojvodina	373	10,7	9,2	53	14,3	12,3	38,8	56,8	4011	495	0,0

Legenda indikatorâ studija prava:

1 = broj stanovnika/broj studenata prava
2 = broj studenata prava/broj diplomanata prava u jednoj godini
3 = broj studenata ukupno/broj diplomanata ukupno u jednoj godini
4 = broj stanovnika/broj studenata ukupno
5 = broj studenata prava/broj studenata ukupno (u %)
6 = broj diplomanata prava u jednoj godini/broj diplomanata ukupno u jednoj godini (u %)
7 = broj žena studenata prava/broj studenata prava ukupno (u %)
7* = broj žena diplomanata ukupno/broj diplomanata ukupno u jednoj godini (u %)
8 = broj žena diplomanata prava u jednoj godini/broj diplomanata prava ukupno u jednoj godini (u %)
9 = broj stanovnika/broj diplomanata prava u jednoj godini
10 = broj stanovnika/broj diplomanata ukupno
11 = postotak studenata prava na petom stepenu studija (višeškolski) (u %)

Digitized by Google

Zoran Pjanić: Samoupravni privredni sistem

(»Radnička štampa«, Beograd, 1983)

Najnovija knjiga Zorana Pjanića posvećena je ključnim problemima specifičnog socijalističkog privrednog sistema. *Differentia specifica* toga sistema u odnosu na neki, hipotetski uzet, opšti »model« privređivanja u prelaznom periodu od kapitalizma ka slobodno udruženom radu jeste: (a) društveno samoupravljanje, (b) robno-novčani odnosi i procesi, i (c) federalno ustrojstvo državne političke i ekonomske vlasti, to jest tendencija takozvanih nacionalnih ekonomija, njihove relativne pozicije i procesno jedinstvo u okviru jugoslovenskog tržišta itd. Autor se uhvatio u koštac s odista složenim i teškim problemima. A kad je reč posebno o problemima robne proizvodnje i monetarne ekonomije u savremenom socijalizmu, autor je morao »hodati po mukama«, — bar zbog dve ograničavajuće okolnosti: prva je nedovoljna razvijenost ili nesazrelost robno-novčanih procesa u našem i bilo kom drugom socijalističkom društvu, a druga »ćutanje« osnivačâ marksizma i o samoj istorijskoj mogućnosti tih problema u okviru ekonomike prelaznog perioda plus savremene uveliko ideologizirane kontroverze oko tih pitanja, kao i mnoge predrasude, dogme, normativistička svest i slično.

Veoma dugo i znalačko autorovo bavljenje pomenutim problemima, njegova srazmerno visoka teorijsko-metodološka svest, njegova nastojanja da naše ekomske probleme dovede u vezu sa svetsko-istorijskim tendencijama, dakle, karakteristična Pjanićeva širina pogleda, njegova prodornost — kad je reč o samoj »srži grandiozne logike« ekonomsko-političkih događaja, odnosno procesâ — našli su odgovarajući izraz i u ovoj njegovoj knjizi.

Knjiga je zapravo svojevrsna zbirka sastavljena od dvadeset članaka i eseja koje je Zoran Pjanić pisao i objavljivao u različitim časopisima i zbornicima tokom poslednjih dvadeset godina. Sam autor priznaje takav karakter ove knjige, napominjući — ne bez izvesnog ponosa — da nije preudešavao, odnosno naknadno doterivao vlastite tekstove, teze,

Digitized by Google

stavove, ideje itd. Izvršio je — prema izvesnoj zamisli, shemi ili sinopsisu — *izbor* iz znatno većeg broja svojih publikovanih članaka, eseja i studija, te je u nekoliko slučajeva izveo nužna skraćenja teksta. »To je bilo moguće — kaže u Predgovoru Z. Pjanić — jer sve ove oglede prožima prilično dosledna misao...« Mada bi Pjanić — po nekoj drugoj, isto tako dopuštenoj shemi, zamisli — mogao pribeći naknadnom razjašnjavanju svih onih istorijskih faza, »prelomnih trenutaka« i slično, on se u ovom slučaju svesno izložio riziku da u ponečemu i ne bude tačno shvaćen. Prevagnula je njegova težnja da kao teoretičar — naučni istraživač i svojevrstan hroničar i učesnik u događajima o kojima ova knjiga uverljivo i zanimljivo govori ostane dosledan svojim prvobitnim zamislima i osnovnim tezama, a i da ostane u okviru, ili na nivou svog naučnog i društvenog habitusa.

*

Pored uvodnih razmatranja, u kojima nalazimo autorove kritičke refleksije o karakteru, ulozi, mogućnostima i dometu političke ekonomije socijalizma, a i o njenim glavnim krugovima predmetâ, knjiga ima sledeća velika poglavlja: Svojina, Robna privreda, Dohodak, Planiranje, Ekonomski mehanizam i prostor, Federalno ustrojstvo i privreda i Tekući privredni trenutak. Očevidno, shema knjige pokriva gotovo sva bitna ili, kako sam autor kaže, krucijalna pitanja »samoupravnog privrednog sistema«. Međutim, nedostaju razmatranja ključnih problema novca i kredita, to jest u knjizi nema podrobnijih kritičkih razmatranja svojevrsnog problema »monetarizacije« jugoslovenske privrede, problema konvertibilnosti dinara, kamata u njihovim različitim ekonomskim određenjima, deviznog kursa dinara itd., — problema koje ne mogu sasvim pokriti odgovarajuće specijalne teorije. Autor je svestan značaja i velike složenosti ovih problema, te daje razjašnjenje ili svojevrsnu metodološku napomenu — da kritičko i podrobnije razmatranje tih i nekih drugih pitanja može uslediti tek posle ponovnog brižljivog i kritičkog ispitivanja i naučne evaluacije Marksovih shvatanja i pojmova o novcu i kreditu, spoljnoj trgovini, meničnim, odnosno deviznim tečajevima itd. Uprkos toj napomeni i »alibiju«, autor se u u ovoj knjizi, ovde-onde dotiče ovih pitanja; posebno kada u nekim poglavljima daje osvrte na aktuelna pitanja deviznog kursa dinara, na izvesne teorijske i službene kontroverze o različitim pitanjima konvertibilnosti dinara itd. U poglavlju »Neka pitanja oko budućih funkcija federacije« (pisanom verovatno u vreme donošenja ustavnih amandmana 1970—73) nalazimo opšta mesta o novcu kao meri vrednosti, prometnom i platežnom sredstvu itd.

Kroz sve te vredne pasaže o novcu i kreditu provejava autorov optimizam u pogledu mogućnosti uspostavljanja konvertibilnosti dinara i njegovog realnog kursa prema takozvanim ključnim valutama. U izvesnim fazama našeg posleratnog privrednog razvitka takav optimizam imao je realnu osnovu; u određenim godinama posle reforme iz 1965. bili smo na samom pragu ostvarenja tog strateškog ekonomsko-političkog cilja, ali smo danas od toga mnogo dalje nego u vreme privrednih reformi i početka sedamdesetih godina.

*

Osnovna premisa knjige jeste: u svetu egzistiraju različite empirijske forme socijalizma. Postoje različiti putevi, metodi, instrumenti, »nacionalne boje«, institucionalna rešenja itd. empirijskog socijalizma. Međutim, postoje i neke opšte zakonitosti koje važe za socijalizam kao svetski proces. Iz toga uvida proističe ključna teza: moguće je uporedno izučavati sve bitne forme, odnosno istorijske puteve socijalizma.

Digitized by Google

Ključna pitanja

1. Socijalizam sa ili bez robne proizvodnje? — Prema shvatanju Zorana Pjanića, ekonomsko-tehnološka određenja samoupravnog socijalizma čine osnovicu na kojoj egzistiraju novčano-kreditni i drugi prometni odnosi i procesi. U realnom ili »fiziološkom« preseku savremenog socijalizma trebalo bi da se nalaze materijalna tehnologija i neki (skriveni) oblik *složene* proizvodnje vrednosti, dakle, ceo niz troškova proizvodnje, takozvana normalna ili ravnotežna cena robâ i proizvodnih usluga, opšta načela i praksa raspodele dohotka prema radu i »rezultatima rada« itd.

Društveno planiranje, odnosno proces »udruživanja razuma« započinje već u pomenutoj sferi, a u prometnoj oblasti društvenog reprodukcionog procesa javlja se uvek u izvesnoj sprezi s delatnošću robno-trgovinskih i finansijskih organizacija. Reč je o »modelu« takozvane tržišno-planske privrede, odnosno o kombinaciji specifičnih tržišnih i planskih metoda privređivanja u bezbrojnim »proizvodno-kontrolnim jedinkama« društvene reprodukcije i na svim nivoima privrednog života društva.

S tog stanovišta Zoran Pjanić kritikuje izvesne teorije koje u nas zastupaju »ekonomiju bez prinude«. »Integralno sporazumevanje i dogovaranje« ne mogu zameniti ekonomske zakonitosti i »tržišno-planski karakter naše privrede«. Takav supstitut, odnosno takvo nasilje nad zakonima robne proizvodnje i tržišta, vodilo bi, i zapravo vodi, pravo u voluntarizam i normativizam. Ako bi naše društvo istrajalo u tom ratu sa zakonima robne proizvodnje i svetskog tržišta, vremenom bi se potpuno izbrisala razlika između »ekonomije bez prinude« i »nebeske ekonomije« u kojoj se, kako kaže Lorenc Darel sve dobija besplatno i u kojoj su nagrade rezervisane za one kojima više ništa ne treba. Dakle, bio bi to involutivan put u varvarstvo *naturalne* privrede i u strogo administrativno upravljanje celokupnim procesom društvene reprodukcije. Bila bi to neka naša varijanta »kulturne revolucije« u ekonomsko-tehnološkoj sferi društvenog života.

2. Mogućnosti uporedne analize različitih istorijskih oblika socijalizma. — Teorijska ekonomija ne daje zadovoljavajuće odgovore na niz ključnih (krucijalnih) pitanja savremene socijalističke reprodukcije jer se nije razračunala sa starim dogmatskim shvatanjima i ukorenjenim predrasudama o socijalizmu kao beskonfliktnom društvenom poretku i o njegovoj ekonomiji kao »transparentnom«, racionalnom i humanom privređivanju, u kojem se na korenito nov način stvara i razdeljuje društveno bogatstvo. Prema takvim shvatanjima (i falangama dogmi, koje i danas utiču na običnu svest i ponašanje ljudi), u socijalizmu nema mesta za robu, novac, kreditne odnose i druge kategorije »nasleđene« od kapitalizma.

Pjanićeva *grosso modo* razmatranja ekonomike savremenih socijalističkih društava ostavljaju otvorena vrata i prostor za dijalog sa akademskom ekonomijom na Zapadu. Građanska akademska ekonomija duguje mnogo toga Marksovom ekonomskom učenju i marksističkoj ekonomskoj analizi i teoriji uopšte, ali i sama, sa svoje strane, doprinosi rasvetljavanju nekih opštečovečanskih ekonomskih problema i niza pitanja ekonomike prelaznog perioda. Zoran Pjanić istrajava na tom važnom teorijskom planu. Nastoji da i sam nešto doprinese pomenutom dijalogu. U tom i takvom kontekstu on neprestano ističe važnost komparativne ekonomske analize. Ukazuje na niz teorijskih teškoća i na specifične istorijske okolnosti koje su, ujedno, izazov i stvarni društveni horizont u kojem se odvija ta velika debata i sporo napredovanje političke ekonomije socijalizma.

3. U vezi s kritičkim ispitivanjem stvarnih ekonomskih problema savremenih društava Zoran Pjanić naglašava značaj »savezništva« kvalitativne i kvantitativne ekonomske analize. A u okviru toga savezništva vidi ulogu opšte ekonomske analize i niza specijalnih analiza, kao što su analize novca i kredita, troškova i cena,

Digitized by Google

finansijskog étata, spoljne trgovine, platnog bilansa itd.

U vezi s metodologijom savremene naučne ekonomije Z. Pjanić pravi zanimljivu i inspirativnu komparaciju i vezu s novijim razvitkom metodologije u prirodnim naukama. »Prirodne nauke su u XX veku upotpunile svoj repertoar postupaka — pored matematike i eksperimenta, koji pored sve svoje komplementarne prirode nisu mogli uvek da daju potrebne rezultate, pojavile su se dopune u vidu korišćenja zakona velikih brojeva, koje dopušta da se na osnovu velike verovatnoće dobijeni rezultati praktično mogu smatrati egzaktnim i u vidu zaključivanja na osnovu analogije, tj. da se pomoću veštačkog mehanizma simuliraju pojave teško dostupne pravim eksperimentima. Ekonomske nauke isto tako treba da se koriste novim postupcima, pa samim tim i matematikom, posebno tamo gde se u izučavanim pojavama mogu utvrditi algebarske strukture« (str. 19). Pjanić se zalaže za multidisciplinarnost (transdisciplinarnost) u ekonomskim naukama.

4. Društvena svojina i njen ekonomsko-politički sadržaj. — Zoran Pjanić nastoji da svestrano ispita i protumači nastanak, razvojne momente i karakteristične oblike društvene svojine. Kritikuje — argumentovano osporava poistovećivanje državne svojine s danas vladajućim oblicima društvene svojine u Jugoslaviji. Kritički revalorizuje shvatanja o protivrečnostima društvene svojine u našem društvu. Polazi od činjenica i odnosâ stvarnog ekonomskog života. Nastoji da vidi empirijske veze između našeg »tipa«, odnosno istorijskog oblika svojine s oblicima svojine koji egzistiraju u inostranoj stvarnosti, a i s oblicima koji su istorijski prethodili aktuelnom procesu ekonomskog udruživanja rada i njegovom opštem rezimeu — društvenoj svojini.

5. »Normalna« (ravnotežna) cena u kontekstu samoupravnog privrednog sistema. — Problematika relativnih i tržišnih cena, a posebno teorijska razmatranja takozvane normalne, odnosno ravnotežne cene (oko koje osciliraju, to jest ka kojoj gravitiraju žive, odnosno aktuelne tržišne cene) nalazi se u fokusu Pjanićevih teorijskih razmatranja. Zoran Pjanić odavno zastupa koncept *specifične cene proizvodnje.* Dosledno, znalački i s mnogo argumenata.

U pogledu na cene, kojima se Zoran Pjanić veoma kompetentno bavi, ova njegova knjiga jeste opšti, ali i veoma sažet pregled svih njegovih dosadašnjih izučavanja i razmatranja troškova i cena. U knjizi ima ponečeg čega nema u njegovoj *Teoriji cena* i drugim radovima koji nisu ušli u ovu knjigu. Naravno, njegova *Teorija cena* je ključ i osnovica za razumevanje svih onih poglavlja ove knjige u kojima se podrobnije i kritički razmatraju različiti aspekti problema troškova i cena.

Prema Z. Pjaniću, normalna cena u našem privrednom sistemu ima (ili bi trebalo da ima) ove karakteristike:

a) ona je opšta ravnotežna, dakle, društveno merodavna ili regulatorna cena oko koje osciliraju tržišne cene robâ i proizvodnih usluga;

b) normalna cena na izvestan način obuhvata (supsumira) sve bitne momente i odnose materijalne reprodukcije u našem društvu;

c) specifična cena proizvodnje ima unutrašnju (veoma složenu) relaciju prema proizvodnji vrednosti i prema neposrednom i indirektnom radu u svakoj proizvođačkoj ćeliji društva; ona uključuje izvestan red ekonomskih veličina i kvalitativnih odnosa, dakle, podrazumeva neku društvenu formulu troškova proizvodnje i troškova prometa;

d) normalna cena je posledica i neizostavni uslov relativno slobodnog kretanja radne snage, »društvenog kapitala« i ostalih proizvodnih elemenata i resursa;

e) specifična cena proizvodnje je naučni pojam i stvarna ekonomska osnovica sa koje se mogu objasniti različita odstupanja u smislu monopolske cene, administrativnog ili voluntarističkog određivanja cena i kvazisamoupravljačkog dogovaranja o veličini i strukturi cena različitih roba i usluga;

Digitized by Google

u njoj sadržan prosečni, odnosno regulatorni dohodak jeste stvarna ekonomska mera za različite oblike i veličine ekstradohotka, — nezavisno od realnih okolnosti i pitanja kome i koliko pripada od tržišno realizovanog ekstradohotka;

f) normalna cena (sa ili bez njenih posebnih određenja) jeste *punctum saliens* sistema i politike cena; ona je stožerna tačka i putokaz za službenu ekonomsku politiku, ukoliko ova politika teži prevladavanju vlastite pragmatične granice.

»Jedna potpuna teorija cena u socijalističkoj samoupravnoj privredi mora ukazati i na činjenicu da karakter objektivnosti cena ne proističe isključivo od unutrašnjih privrednih kretanja, nego i od povezanosti naše zemlje s drugim zemljama, pa i od parametara koje nameće svetska privreda« (str. 122). A ovi Pjanićevi opšti stavovi o cenama dobijaju danas mnogo materijalnih i društvenih potvrda u našem svakidašnjem privrednom životu.

6. Dohodak, takozvani dohodni odnosi, strukture i oblici. — »Dohodak spada u realne, zbiljske konkretne veličine, konkretne u Marksovom smislu, kao »sjedinjenje mnogih odredaba«, kao »jedinstvo mnogostrukog««« (str. 145). Dohodak je, najpre, fenomen robne privrede, kaže Pjanić, a tek podrobnija i kritička analiza može da otkrije njegove različite elemente, strukture, glavne oblike itd. Pod iole normalnim ekonomskim (društvenim) okolnostima dohodak je praktički izveden iz proizvodnje vrednosti i ekonomske delatnosti neposrednih proizvođača i ostalih privrednih subjekata, a ne — striktno ili, pak, pretežno — iz države, reglementacije, normativističke svesti ili neke doktrine.

7. Planiranje, postulati, argumenti i metodi naučne i društvene svesti u privrednom životu i sistemima planiranja. — Za svrhu ovog osvrta dovoljno je reći da Zoran Pjanić ima kompleksan, relativno »zaokružen« i realističan pristup problemima društvenog planiranja. On razmatra mesto i ulogu planiranja u savremenoj privredi, kritički ispituje »valjanost postojećih rešenja o planiranju« u našem društvu i saopštava svoju viziju celine i jedinstva društvenog reprodukcionog procesa. Zalaže se »za više plana i više tržišta«, ne zaboravljajući ni u jednom trenutku na njihovu zajedničku empirijsku i teorijsku osnovicu i društvenu egzistenciju.

»Tekući privredni trenutak«

Poslednji deo knjige sadrži autorove refleksije »o važnosti jugoslovenske teorije i prakse za savremena shvatanja socijalističke privrede«, njegov »pogled na probleme cena u 1982. godini«, njegovo shvatanje, odnosno tumačenje merodavnih definicija »jedinstvenog jugoslovenskog tržišta«, i, naposletku, opšti kritički pogled na »sadašnje privredne teškoće i neminovnost velikih promena u sistemskim zakonima, ekonomskoj politici i ponašanju«.

Zbog svega toga, i mnogo čega drugog vrednog u Pjanićevoj knjizi što u ovom osvrtu nisam ni pomenuo, knjiga *Samoupravni privredni sistem* zaslužuje pažnju i odgovarajuća reagovanja ne samo stručnjakâ (ekonomista), već i svih onih koji iz bilo kog razloga i motiva izučavaju savremene ekonomske probleme i o njima diskutuju, odnosno praktički i naučno raspravljaju.

Živojin Rakočević

Novi međunarodni ekonomski poredak

(Grupa autora, NMEP projekat i »Ekonomika«, Beograd, 1983, strana 532)

Knjiga *Novi međunarodni ekonomski poredak* — putevi, ostvarenja i perspektive proizišla je iz istoimenog projekta u čijoj je realizaciji tokom trogodišnjeg perioda (1978—1980) učestvovao niz

Digitized by Google

institucija i pojedinaca i izrađena 81 studija koje su se bavile teorijsko-metodološkim i praktičnim aspektima uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa. Poput niza dokumenata i studija, globalnih modela koji se bave problemima svetskog razvoja, i u ovoj studiji se daje dijagnoza stanja, uzroci i mehanizmi sadašnje krize, nosioci, strategije i ciljevi budućeg razvoja. Utoliko po svom teorijsko-metodološkom pristupu i globalnom zahvatu i ova studija podseća na neke prethodne i ograničena je polaznim pretpostavkama ostvarivanja novog međunarodnog ekonomskog poretka (u daljem tekstu: NMEP) kao globalnog modela, opštošću zaključaka i sveobuhvatnošću koja ne dopušta da se detaljnije razrade pojedini aspekti NMEP-a. Ukoliko se ova ograničenja, imanentna svakom globalnom projektu, potisnu u drugi plan, tada je značajan doprinos ove studije prvi put sistematsko izlaganje pozicija zemalja u razvoju i njihovih stavova prema međunarodnim ekonomskim odnosima. Za razliku od prethodnih globalnih modela, planova, programa i dokumenata koji su izražavali prvenstveno interese razvijenih i koji su probleme zemalja u razvoju uzimali u obzir samo u funkciji nesmetane reprodukcije svojih privreda — u ovoj studiji se ukazuje na rastuću međuzavisnost sveta u celini, koja nameće potrebu rešavanja složenih dugoročnih problema zemalja u razvoju kao neodvojivog segmenta svetskog procesa reprodukcije.

Izraz međuzavisnosti je svetski proces reprodukcije, koji se sada nalazi u krizi koja ima svetska obeležja i proistekla je iz protivrečnosti što na svetskom planu postoje između razvijenih i nerazvijenih, a koje su izraz kapital-odnosa i kolonijalne eksploatacije sada nerazvijenih zemalja. U ovoj studiji nerazvijenost se tretira u ravni negativnog uticaja eksternih faktora, mada bi u drugoj etapi ovog projekta probleme nerazvijenosti trebalo sagledati i u svetlosti preplitanja eksternih kapitalističkih faktora i internih pret-kapitalističkih koji omogućavaju da se i posle sticanja političke nezavisnosti i dalje reprodukuju odnosi zavisnosti i eksploatacije. Utoliko bi analizu svetskog procesa reprodukcije upotpunilo i razmatranje unutrašnje dinamike nerazvijenih zemalja.

Zaostajanje danas nerazvijenih zemalja počinje još od XV veka, što se poklapa sa svetskom ekspanzijom kapitalizma koja postupnim prelaskom sa trgovine na proizvodnju stvara trajan i obuhvatan sistem eksploatacije. Utoliko je teza o svetskom sistemu reprodukcije unutar koga se uspostavljaju odnosi zemalja potpuno ispravna jer se u tim okvirima trgovinski odnosi upotpunjavaju proizvodnim vezama čiji nosioci nisu više samo transnacionalne kompanije, već i kapitalističke države koje realociraju delove procesa proizvodnje u nerazvijene zemlje. Tako stvoren svetski sistem reprodukcije pod kontrolom razvijenih kapitalističkih zemalja omogućio je razvijenima da političke oblike kontrole zamene ekonomskim i tako zadrže svoje pozicije. To je vezano za transformaciju procesa realizovanja viška vrednosti u procese stvaranja viška vrednosti na internacionalnom nivou. Monopolističke strukture nosioci su tih procesa i na međunarodnom nivou, a protekcionizam, sistemi kvota, carinskih i necarinskih ograničenja, u krajnjoj liniji, uslovljavaju da su cene sirovina, protivno stepenu njihove retkosti, niske, a cene industrijskih proizvoda visoke.

Nepovoljan položaj u sferi razmene učvršćuje se položajem u sferi međunarodnog finansiranja, gde opšta nerazvijenost i strukturni problemi uzrokuju deficite platnog bilansa koji se izvesno vreme pokrivaju sistematskim zaduživanjem; u sadašnjem trenutku enormna zaduženost zemalja u razvoju preti slomom svetskog finansijskog sistema, a još uvek nema znakova da će procesi oživljavanja svetske privrede biti sveobuhvatni i da će preferencijalni položaj nerazvijenih biti praćen i povećanom pomoći, kao što je to predviđeno dekadama razvoja donetim od strane OUN. Naprotiv, u situaciji smo da se po osnovu visokih kamata delovi društvenog proizvoda prelivaju, što uz protek-

Digitized by Google

cionizam i pogoršane odnose razmene samo otežava situaciju (SAD su za petnaest godina izvezle 24 milijarde dolara kapitala, a uvezle 37 milijardi dolara profita). Deformisani razvoj nerazvijenih unutar svetskog sistema reprodukcije produžava se, što potvrđuje niz indikatora o udelu ovih zemalja u svetskom bogatstvu, proizvodnji, trgovini (neki najočitiji pokazatelji: Severna Amerika, Evropa [sa SSSR-om] i Japan učestvuju u stanovništvu sveta sa 29 procenata, a u ukupnoj proizvodnji sa 80 procenata, a zemlje u razvoju [bez Kine] imaju polovinu stanovništva i samo 14 procenata društvenog proizvoda sveta; ili, između 1965. i 1975. dohodak po stanovniku u zemljama u razvoju povećan je za 20 dolara, a u razvijenima za 1.300 dolara). Začarani krug siromaštva nerazvijenih je otvoren i istovremeno reprodukuje razvijenost bogatih i nerazvijenost siromašnih. Kriza svetskog sistema reprodukcije »povod je NMEP-a«, a njeni pojavni izrazi su: usporavanje privrednog rasta i zaustavljanje procesa promena, destabilizacija svetskog tržišta uz inflaciju i nezaposlenost, kriza svetskog finansijskog i monetarnog sistema, militarizacija svetske privrede, realokacija procesa proizvodnje u nerazvijene zemlje.

Obeležja krize svetskog sistema reprodukcije su ugrožavanje opstanka čoveka, kriza preživelih društvenih i ekonomskih struktura i kriza nastajanja i razvoja novih društvenih struktura. Takva priroda krize nameće i shvatanja NMEP-a kao svojevrsnog izlaska iz tekuće situacije, uz dugoročna prestrukturiranja odnosa, što nameće svojevrsno kombinovanje teorijskog — dugoročnog i praktičnog — kratkoročnog. Neka od opštih načela izgradnje novog sistema su: razrešavanje međunarodnih protivrečnosti ne može se ostvariti unutar vladajućeg sistema svetske privrede; ravnopravno integrisanje svih učesnika, a posebno zemalja u razvoju; povezivanje interesa vrlo raznorodnih subjekata. Takva opšta načela, koja se u krugovima zemalja »socijalističke zajednice« ocenjuju kao reformistička i utemeljena na principima kapitalističke svetske privrede (u ravni blokovske podele), izražavaju svojevrsni realizam zemalja u razvoju i uvažavanje interesâ svih subjekata, uz insistiranje na neodložnim kratkoročnim i dugoročnim merama.

Izvori koncepcije NMEP-a su, pored strukturne krize (kapitalističkog) svetskog procesa reprodukcije, i aktivnost progresivnih snaga, kao i kriza teorijske misli. Strukturu NMEP-a sačinjavaju dve međusobno povezane strukture: države (nivo razvoja, uključivanje u međunarodne odnose) i faktori razvoja (raspoloživost, razmeštaj): države su kao nosioci razvoja »jedinice analize« jer ne postoji nadnacionalna međunarodna zajednica, ali one istovremeno koriste svetske resurse, pa povezanost ove dve strukture omogućava odvijanje svetskog reprodukcionog procesa. Ekonomske zakonitosti ovih procesa (kao istorijske, važe za svetski proces reprodukcije, ostvaruju se delovanjem čoveka) daju međunarodnoj privredi obeležje robne privrede, uz menjanje prirode ispoljavanja tih zakonitosti: u početku slobodno svetsko tržište, a zatim sukobljavanje nacionalnih monopolističkih struktura, a u najnovijem periodu sukobljavanje transnacionalnih kompanija koje transnacionalizuju proces proizvodnje (međudržavni odnosi pretvaraju se u unutarkorporacijske odnose). Takva rastuća internacionalizacija proizvodnje i međuzavisnost u različitim aspektima iziskuje međunarodnu strategiju razvoja za čiju se izgradnju bore protagonisti NMEP-a.

Novi međunarodni ekonomski poredak se ne vezuje za propadanje bilo koje društvene formacije i utoliko on nije ničija rezerva, već ima univerzalan karakter. Taj stav u osnovi je analize strategije velikih grupacija zemalja: kapitalističkih koje nastoje po svaku cenu da očuvaju pozicije i ograničavaju se na mere koje reformišu postojeće stanje, uz selektivno vezivanje nerazvijenih u skladu sa kolonijalnom prošlošću; istočno-evropskih socijalističkih zemalja koje zemlje u razvoju nastoje da vežu za sebe kao prirodne saveznike u borbi protiv si-

Digitized by Google

stema svetskih kapitalističkih odnosa i koje odbijaju da učestvuju u programima pomoći nerazvijenim zemljama; nesvrstanih zemalja u razvoju koje u sve većoj meri razvijaju međusobne veze u skladu sa proklamovanom strategijom oslanjanja na sopstvene snage; Jugoslavije koja je kao socijalistička i nesvrstana zemlja upućena na međunarodnu saradnju i sve više oživljava različite oblike saradnje sa zemljama u razvoju kao nosiocima borbe za NMEP. Analizu teorijskih načela NMEP-a i strategije pojedinih zemalja upotpunjava i razmatranje procesa društveno-ekonomskog razvoja (industrija, poljoprivreda, sirovine, energija, tehnologija, prirodna sredina), kao i stanja međunarodnih ekonomskih odnosa u sferi robne razmene, finansiranja razvoja, međunarodnog prava i uloge OUN, koje u specifičnim oblastima potvrđuju potrebu izgradnje NMEP-a.

Miomir Jakšić

Vojislav Koštunica i Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam

(Institut društvenih nauka, Beograd, 1983, strana 186)

Ovo je pristrasna knjiga: pristrasno pisana za pristrasne. Štaviše, njeni pisci ne kriju svoju pristrasnost, ukoliko način na koji je čitaocu priznaju nije svojevrsno prikrivanje. Oni je prikazuju kao nešto što je maltene sudbinski vezano za čovekovu prirodu uopšte, jer »onaj koji izlaže ono što je bilo i što jeste uvek kazuje neku priču, i to svoju *priču*, u kojoj se pojedinačne činjenice navode, povezuju i razjašnjavaju shodno vlastitom razumevanju i izboru onog što je bitno« (str. 8).

Pažljiv čitalac će sam da zaključi da je, ako V. Koštunica i K. Čavoški kazuju svoju priču, onda je i njihov »izbor onog što je bitno« uslovljen tom pričom, a ne stvarnim činjenicama. Drugim rečima, ova knjiga nije u osnovi istoriografska, ma koliko se njeni pisci pozivali na istoriju. Zbog toga pisci ove knjige žure da pomenuto objašnjenje svoje pristrasnosti razmene za njeno opravdanje, pokušavajući da čitaoca navedu na misao da zapravo i nisu pristrasni:

»Svesni ove svoje ograničenosti, pisci se bar nadaju da su pokazali dovoljnu odmerenost i nepristrasnost u izlaganju i zaključivanju, te da su tragali za istinom slobodni od bilo kakvog koristoljublja u mišljenju i rasuđivanju.«

Oni, dakle, kazuju svoju priču (story!) i pri tom se nadaju da nisu pristrasni, da su dovoljno odmereni, a u potrazi za istinom slobodni da smisle i rasuđuju prema svojoj savesti. Ko hoće neka im veruje! Posebno je pitanje o kojoj istini je u ovom slučaju reč — njihovoj ili istorijskoj. Čitalac ne treba da pročita više od prvih dvadesetak stranica ove knjige pa da shvati da njeni pisci uzimaju od naše ratne i poratne istorije samo ono što im je preko potrebno da dokažu svoju, unapred datu, postavku o tobožnoj univerzalnosti demokratskog »jezgra« u političkoj misli liberalizma (str. 114). Antitetički karakter mnogih njihovih razmatranja, kako tvrde, jeste pragmatistička iluzija (R. Aron) kojoj podležu samo pisci ove knjige i niko više, ukoliko zaista veruju u ono što pišu. Način na koji istoriju prilagođavaju za potrebe i u prilog svojih postavki liči pre na optužnicu u nekom — da upotrebimo njihove omiljene reči — političkom procesu u kojem je reč odbrane ograničena na olakšavajuće okolnosti, jer osuda u svakom slučaju dolazi u obzir.

Kad je reč o istoriji, V. Koštunica i K. Čavoški pribegavaju digresijama poput odskoka konja u šahu: pravo, pa nekad levo, nekad desno, zavisno od nauma. Pišući, na primer, o tome zašto su se odlučili za razdoblje od 1944. do 1949. godine kao »formativni period« našeg političkog sistema, oni navode:

Digitized by Google

»Postoje... u razvoju jednog društva relativno retki trenuci kada je tvoračka uloga političkog umeća uistini na delu. To je doba koje neposredno sledi prevrate i revolucije, u kojem oni koji su u središtu političke moći raspolažu mnogo većom slobodom izbora i oblikovanja osnovnih društvenih i političkih ustanova nego što je inače imaju u svakidašnjim, redovnim prilikama. Takva izuzetna sloboda posledica je činjenice da je bitno poremećena ravnoteža postojećeg poretka stvari i uzdrmana njegova tačka oslonca, čime se otvara put za značajnije, pa i radikalnije promene« (str. 7).

Ovo zvuči kao istorijski materijalizam, čak dogmatski (tvoračka uloga političkog umeća onih koji su u središtu političke moći, a ne revolucionarnih narodnih masa itd.), ali već u sledećoj rečenici je rečeni odskok konja u šahu.

»U realpolitičkom žargonu revolucionarnog materijalizma, koji jedino u nasilju vidi babicu novih oblika poretka, to se (bitno poremećena ravnoteža i uzdrmana tačka oslonca »postojećeg poretka stvari« — N.B.) obično naziva promenom odnosa snaga koja pre ili kasnije dovodi do konačnog obračuna«. (ibid.).

Ako je verovati piscima ove knjige, posle prevrata i revolucija, znači i nakon narodnooslobodilačke borbe i revolucije u našoj zemlji, nastaje stanje »bitno poremećene« ravnoteže i »uzdrmane« tačke oslonca društva. »Revolucionarni makijavelizam« od toga pravi — kakve li čarobne moći«! promenu odnosa snaga i priprema »konačni obračun« (!?) Da ne bi bilo zabune: revolucionarni makijavelizam je za V. Koštunicu i K. Čavoškog isto što i »boljševička varijanta«, za razliku od »liberalne varijante« komunističke ideje (str. 11), ukratko, boljševizam kojem je rukovodstvo KPJ bilo »izrazito privrženo« (str. 42). Drugim rečima, u »formativnom periodu« našeg političkog poretka nije moglo biti reči o promeni odnosa snaga. Nju je nametnulo rukovodstvo KPJ sledeći »ideološka i organizaciona načela boljševizma«, zbog čega su »tragovi stranačkog pluralizma« u nas bili srazmerno brzo uklonjeni (ibid.).

Na stranu providno podvajanje rukovodstva i članstva KPJ. Nas zanima na osnovu čega pisci ove knjige tvrde da, počev od 1944. godine, nije bila u pitanju promena odnosa snaga, već »bitno« poremećena ravnoteža u našem društvu — ako znaju ono što znamo i mi i svako đače u nas:

1) da je predratna, građanska Jugoslavija pretrpela 1941. godine potpuni vojni i politički slom;

2) da su posle ustanka 1941. godine, počeli da nastaju narodnooslobodilački odbori kao oblici nove vlasti u oslobođenim područjima; i

3) da je 1943. godine, na Prvom zasedanju AVNOJ-a, udaren temelj nove države.

Istini za volju, pisci ove knjige se na početku (str. 8) ograđuju nekom vrstom klauzule *ceteris paribus:* da se ograničavaju samo na određeno razdoblje (1944—1949) i na stranački sistem od celog političkog poretka, da su svesni toga da time zanemaruju (a) »elemente« građanskog rata u našoj narodnooslobodilačkoj borbi; (b) višenacionalno obeležje naše državne zajednice i (c) njeno federativno uređenje.

Ali, ako su već svesno zanemarili našu narodnooslobodilačku borbu i revoluciju, da bi razmatrali stranački sistem u nas kao »model«, šta im je davalo za pravo — u naučnom smislu te reči — da jedan *dinamički* pristup našoj ratnoj i poratnoj istoriji (promena odnosa snaga itd.) zamene *statičkim* (poremećaj ravnoteže i drugo)? Na osnovu čega tvrde da je takav dinamični pristup istoriji isključivo stvar »revolucionarnog makijavelizma«? V. Čerčil je svojevremeno rekao da ga se ne tiče što će posle drugog svetskog rata u Jugoslaviji komunisti doći na vlast. Šta je tada imao na umu — poremećaj ravnoteže i druge nesuvislosti ili promenu odnosa snaga u našem društvu? Ovim ne želimo da se sporimo oko termina, već da ukažemo na suštinu stvari koje se pisci ove knjige u uvodu akademski odriču kao šireg konteksta u koji ne mogu i ne žele da se upuštaju, da bi se na sledećim stranicama o

Digitized by Google

njoj i te kako izjašnjavali. Ako im navedene ograde zaista važe, onda njihova tvrdnja da je jednostranački sistem u nas imao »alternativu« (str. 43) u razdoblju od 1944. do 1949. godine nema naučnog osnova, jer su se sami unapred lišili potrebe za proučavanjem stvarnih društvenih snaga u tom razdoblju. Stranački sistem kao predmet izučavanja nije dovoljan da se objasne, razotkriju itd. posleratni istorijski tokovi na ovom tlu. Pisci ove knjige su toga svesni, ali kao »izvesne manjkavosti« svog rada. Nama se čini da je njihov rad sveden u uže okvire, najverovatnije radi toga da se izbegne naučna kritika, a da se pod »firmom« nauke saopšte sopstvena politička ubeđenja. Ako bismo hteli da dosledno pratimo unutarnju logiku tih ubeđenja, onda bi nam krajnji zaključak bio apsurdan: KPJ je mogla, da je htela, da posle drugog svetskog rata obnovi građansku demokratiju koja se 1941. godine raspala kao politički poredak u našoj zemlji; za to je imala priliku, recimo, u Sporazumu Tito — Šubašić; trebalo je samo da zaboravi narodnooslobodilački rat i revolucionarne tekovine, odnosno da se seti da svako odstupanje od višestranačkog sistema »ugrožava slobodu«. Pri tom bi nam V. Koštunica i K. Čavoški ličili na nestašne dečake koji vam gurnu prst u oko da bi vas naivno pitali da li vam je to od rođenja.

Osporivši potezom pera rukovodstvu KPJ da se bavi promenom odnosâ snaga u društvu, žigošući ga, čak, zbog toga (»realpolitik«, »revolucionarni makijavelizam« i slično), pisci ove knjige su sebi olakšali posao utoliko što im je nakon toga preostalo da, po svom izboru, pobeleže izjave rukovodećih ljudi u KPJ (Josipa Broza Tita i drugih) date u različitim vremenskim pomacima u našem narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, međusobno ih protivstave i predstave gotovo kao zavereničke. Naravno, izvan istorijskog konteksta. Ništa drugo nisu uradili ni sa pisanom istorijskom građom (dokumentima i sličnim). Tako su, pričajući svoju »priču«, naveli i ujedno povezali činjenice ne bi li čitalac pomislio da je KPJ, navodno, povela narodnooslobodilački rat i revoluciju sa ciljem da preuzme vlast u svoje ruke, a da se oslobođenjem zemlje, to jest borbom protiv stranih zavojevača i domaćih izdajnika, tek uzgred bavila. Uopšte uzev, čitaocu na kraju neće biti jasno šta je, po V. Koštunici i K. Čavoškom, trebalo da se u poratnoj Jugoslaviji desi da se ne bismo, navodno, pitali »kako je do svega ovoga (današnje Jugoslavije — N. B.) došlo« (str. 8): da li smena na vlasti radničke klase ili smena vlasti radničke klase? Pisci u svojoj knjizi koriste oba pojma (str. 29. i 42), a mi smo daleko od pomisli da ne umeju da prave razliku između njih. Što se pri tom ne izjašnjavaju šta, zapravo, imaju na umu — to je njihova stvar prema kojoj će čitalac, bez sumnje, imati poseban stav.

Pisci ove knjige su, takođe na početku (str. 11), obećali čitaocu da će da *rekonstruišu* odnos između »liberalne i jedne u osnovi boljševičke varijante komunističke ideje... u formativnom periodu novog političkog poretka« u posleratnoj Jugoslaviji. Čitalac će se uzalud pitati ko je u tom razdoblju u nas zastupao liberalnu, za razliku od boljševičke »varijante« komunističke ideje bilo kao pojedinac bilo kao politička stranka. To nikako nisu činili D. Jovanović ili opozicija Narodnom frontu na čelu sa M. Grolom, o kojima pisci ove knjige raspredaju na naredne 174 stranice, uklapajući ih u svoju »fenomenologiju osvajanja i učvršćivanja vlasti od strane komunističkih stranaka« (str. 36), u prvom redu KPJ. U slučaju poratne Jugoslavije ta »fenomenologija« se svodi na ne mali umni napor V. Koštunice i K. Čavoškog da ono što je nekad bilo sila istorije sada predstave kao istoriju sile koju je rukovodstvo KPJ, eto, primenilo protiv svojih ideoloških i političkih protivnika, što je, navodno, bilo (i jeste) jedini uzrok jednostranačkog sistema u nas. U svemu tome nema ni traga »rekonstrukciji« liberalne »varijante« komunističke ideje. Čitalac će shvatiti o čemu je u ovom slučaju reč tek kada pročita Završne napomene u knjizi. Uopšte uzev, ključ za razumevanje ove knjige je u Uvodnim i Završnim napomenama; ono što je na stranicama između samo je

Digitized by Google

svojevrsna mimikrija. U Završnim napomenama pisci ove knjige liberalnu »varijantu« komunističke ideje otkrivaju kao mogućnost političkog pluralizma u socijalizmu, ali ne u »osobenom i krnjem obliku« (str. 180) kakav je tobože u nas zvanično prihvaćen, već kao mogućnost »socijalističke... ne i buržoaske opozicije« (ibid.), uz ogradu da takva opozicija, s obzirom na osobene društvene i istorijske uslove u nas, ne bi morala biti »partija u klasičnom smislu« ibid.), što je, kao što je poznato, ranija ideja A. Gamsa i drugih. Oni pri tom pribegavaju mnoštvu digresija poput onih o kojima smo već govorili, bilo da je reč o navodima drugih pisaca (S. Vračar, J. Pelikan) bilo o njihovim sopstvenim mislima. Njihovo opširno citiranje S. Vračara o tome da je »monizam... primarno, a pluralizam sekundarno načelo« u svim društvenim uređenjima; da je u tom pogledu »sklad između sadržine (monizam — N. B.) i forme (pluralizam — N. B.) mnogo izraženiji« u socijalističkom društvenom poretku »nego u buržoaskim demokratijama« (ibid); da stranački pluralizam nije isključen u »nekakvim budućim, hipotetičkim socijalističkim društvima« (ibid.) — govori više od svega u tom smislu: ako pisci na kraju svoje knjige navode S. Vračara u prilog svoje postavke o mogućnosti *socijalističke* opozicije u nas, čemu onda prethodne 174 stranice posvećene optužbi rukovodstva KPJ da je svojevremeno »likvidiralo« *buržoasku* opoziciju? Ili čitalac treba da poveruje u čudo da bismo danas imali »svoju«, socijalističku opoziciju da smo posle rata pomogli »njihovoj«, buržoaskoj opoziciji da se održi na nogama!

Toliko o tome. Ne bi trebalo da se zavaravamo da pisci ove knjige liberalnu »varijantu« komunističke ideje u svojoj *verziji* svode na pitanje jednostranačkog ili višestranačkog sistema u nas i, uopšte, u socijalizmu. Naročito ne bi trebalo da nas zavara to što ta »varijanta« nije u njihovoj knjizi pobliže objašnjena, već je čitaocu prepušteno da sam zaključi da je ona u svemu suprotna »boljševičkoj«, to jest da je demokratska, anti makijavelistička itd. Uprkos tome, ona ima svoju pozadinu. Dužni smo u tom smislu da čitaocu skrenemo pažnju na osobene tačke u ovoj knjizi.

Čitalac će primetiti da pisci ove knjige ne pominju K. Marksa ili marksizam kada pišu o KPJ i drugim komunističkim strankama. Te partije su za njih boljševičke, što bi trebalo da znači da u osnovi u svojoj revolucionarnoj akciji slede istorijsko iskustvo oktobarske revolucije, ma kakva bila njihova stvarna veza sa ovom revolucijom. Polazna tačka ovog njihovog stava je — priznali oni to ili ne *kritika* lenjinizma; oni razlučuju marksizam kao revolucionarnu teoriju od lenjinizma kao revolucionarne prakse oktobarske revolucije, a samog K. Marksa kao građanskog revolucionarnog demokratu od V. I. Lenjina kao revolucionarnog »makijaveliste«. Pisci ove knjige idu u tome do granica smešnog: oni Lenjinu prigovaraju namerno izazovnu oštrinu u polemici sa političkim protivnicima (str. 95) onu istu oštrinu koju je Marks za sebe priznao u *Predgovoru kritici političke ekonomije*, smatrajući je sastavnim delom revolucionarne akcije!

Na istoj je liniji i savremena antikomunistička propaganda. Daleko smo od toga da svaku kritiku lenjinizma proglasimo antikomunističkom propagandom, ali upozoravamo da se ona kritika lenjinizma koja propušta da prethodno odgovori na pitanje da li su u odbrani revolucije sva sredstva dopuštena — opasno približava granici antikomunizma. Boljševizam nije jednostavan obrazac: lenjinizam + staljinizam ili lenjinizam = staljinizam, a podvajanje marksizma i lenjinizma je posledica takvog uprošćavanja koje komunističku ideju u celini izjednačava sa političkom borbom za vlast u ime revolucije. Na toj osnovi nije moguća *marksistička* kritika staljinizma, pa ni revolucionarnog iskustva oktobarske revolucije. Naprotiv, građanska kritika staljinizma je upravo na toj osnovi. Od toga pa do etnocentrističkog podvajanja »evropskog« i »azijskog« komunizma nije daleko.

Ne treba posebno naglašavati da kritika lenjinizma, koja ga pret-

Digitized by Google

hodno poistovećuje sa boljševizmom, poričući mu marksističku izvornost, nije mogućna ni na primeru istorije KPJ. Osim, naravno, ako neko ne želi da zaplovi plitkim vodama antikomunizma. Knjiga V. Koštunice i K. Čavoškog je, ako ništa drugo, poučna u tom pogledu.

Sve u svemu, neka čitalac sam zaključi koliko je u svetlosti ovih činjenica »liberalna varijanta komunističke ideje«, koju ovi pisci suprotstavljaju dosadašnjoj revolucionarnoj akciji radničke klase naše zemlje, pa i drugih socijalističkih zemalja, uopšte varijanta i koliko je *autentična*.

Nije svako zlo za zlo, kaže naš narod. Tako i ova žučaljiva knjiga može da nas navede na razmišljanje, jer ni njeni pisci ne udaraju uvek na otvorena vrata. Reč je o mestu i ulozi Socijalističkog saveza — mi bismo tome dodali i Savez sindikata — u našem političkom poretku, zatim o kritici i samokritici koja nije samo stvar unutrašnjih odnosa i života u Savezu komunista, već i posebna socijalistička i demokratska veza komunista sa narodnim masama, naš pretres pred očima javnosti. Ali, to je već izvan okvira prikaza ove knjige.

Da zaključimo. Po našem mišljenju, sudbina ove knjige je da će uvek imati navijače, nikad pobornike. Ona nije povod za »slučaj«, jer je slučaj bez povoda u ovom povesnom trenutku našeg revolucionarnog razvoja. Ona postavlja pitanja na koja je istorija dala odgovor. Ostaje još, možda, da se otvore sudski spisi o pojedinim suđenjima na koja pisci ove knjige aludiraju, pa da se skine i poslednji veo »šarma« sa njihovog »dokaznog postupka« protiv KPJ i njenog rukovodstva u razdoblju 1944—1949. godine. Kada politički i klasni protivnici istrče na teren, onda ne pomažu zvižduci sa tribine, naročito ne iz počasnih loža. Tada treba izaći na teren i odigrati utakmicu.

Nemanja Božić

Marks, radnički pokret BiH i Program SKJ

(Marksistički studijski centar Sarajevo, 1983)
CK SKBiH »Veljko Vlahović«,

Vjerojatno da ni jedan organizirani radnički pokret, odnosno komunistička ili socijalistička partija u svijetu, marksističke provenijencije nije propustio priliku da obilježi stogodišnjicu smrti Karla Marxa — utemeljivača onog teorijskog pravca za koji postoji, skoro opća, suglasnost da je dominantan u društvenoj misli XX stoljeća. No, treba pretpostaviti — s velikom dozom vjerojatnoće — da je ova prigoda iskorištena na različite načine. U pokretima i partijama koji njeguju stvaralački prilaz Marxovoj misli i marksizmu uopće i ovo je prilika za aktueliziranje izvornih Marxovih i marksističkih postavki o revolucionarnoj preobrazbi svijeta, za apostrofiranje temeljnih principa i njihove aktuelnosti za suvremena svjetsko-historijska zbivanja; za ukazivanje na limite i zastoje u revolucionarnoj praksi suvremeno organiziranog proletarijata, na bit klasne borbe i njenu perspektivu itd. U pokretima i partijama u kojima je marksistička misao doživjela sudbinu kanonizirane ideologije i ovom prilikom o »svetom ocu Marxu« moglo je biti govora na način koji je u »službi« sačuvanja ideologijskog i političkog *status quo* rasporeda socijalnih snaga i moći.

Nije potrebno posebno obrazlagati da je za Marxovu misao i suvremeni marksizam uopće prihvatljiv samo onaj pristup koji — polazeći od filozofijski i znanstveno utemeljenih principa — zasijeca u protivrječnosti suvremene borbe radništva protiv kapital-odnosa u njegovim raznorodnim pojavnim oblicima, pristup koji kritički promišlja puteve nove revolucionarne prakse suvremenog radništva, koji se ne libi istine i »prljave prakse« —koliko god to ponekad može izgledati nezgodno za pokret, partiju, koji riječju: ne služi stvaranju dogmi i dogmatske slike svijeta, nego, naprotiv, rušenju mitova,

Digitized by Google

predrasuda, poluistina i iznalaženju spoznaja koje mogu produktivno oplemeniti praksu klase, pokreta, odnosno čovjeka kao pojedinca u tom procesu.

Savez komunista Jugoslavije se u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu već poodavno legitimirao kao nosilac izrazitog antidogmatskog kursa i kad je riječ o marksističkoj misli i o socijalističkoj praksi. Njegov doprinos svjetsko-historijskoj riznici marksizma i socijalizma — revolucionarnom praksom u oružanoj revoluciji, afirmiranjem principa ravnopravnih odnosa i suradnje u antiinformbiroovskoj borbi, reafirmacijom temeljnih principa socijalne revolucije kroz pokrenute procese socijalističkog samoupravljanja i drugim manje-više je poznat i priznat u radničkom i komunističkom pokretu. Posve je logično da takvoj komunističkoj partiji i samoupravnom društvu — kojima je razvijanje marksističke kulture mišljenja i djelovanja pretpostavka za dalje socijalne iskorake — jedino odgovara stvaralački pristup Marxu i marksizmu, kao, *de facto*, idejnoj osnovi svoje strategije i taktike od koje, umnogome, zavisi kvalitet i tempo socijalnih preobražaja. Stogodišnjica smrti Karla Marxa u Jugoslaviji se kontinuirano obilježava kroz intenziviranu teorijsko-istraživačku, izdavačku, publicističku, a i političku aktivnost.

Zbornik tekstova — koji je povod naprijed istaknutim napomenama — *Marks, radnički pokret u Bosni i Hercegovini i Program SKJ* jeste, u stvari, rezultat dvije teorijske rasprave: »Marksistička i socijalistička misao u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine« i »Marks i Program Saveza komunista Jugoslavije«, koje su organizirane povodom obilježavanja 100-te godišnjice smrti Karla Marxa i 25-te godišnjice usvajanja Programa SKJ.

Otvarajući prvu raspravu, Ivan Brigić je apostrofirao nekoliko ključnih postavki karakterističnih za prilaz Saveza komunista Jugoslavije Marxovom djelu i marksizmu uopće. Istaknuo je da »Marksovo djelo, sjedinjujući najveća civilizacijska ostvarenja, više od jednog stoljeća vrši snažan uticaj na duhovna i revolucionarna kretanja u svijetu, izrastajući u najuticajniju filozofsku i idejnu orijentaciju savremenog svijeta«. Životnost i aktuelnost marksističke misli izvire, po Brigićevom mišljenju, iz osnovne teorijske i humanističke Marxove ideje o nužnosti i potrebi ostvarivanja istinske ljudske zajednice, o mogućnostima emancipacije i progresivnog mijenjanja čovjeka i društva, iz kritičkog odnosa prema vlastitim rezultatima i ostvarenjima.

Brigić je potencirao misao da jugoslovenski radnički pokret i Savez komunista Jugoslavije »daju značajan teorijski doprinos osvjetljavanju zakonitosti i puteva razvoja socijalizma, da obogaćuju marksističku teorijsku misao novim sadržajima, definisanjem novih problema i razrješavanjem društvenih protivrječnosti«, odnosno da je »stvaralačko povezivanje marksističke teorije, samoupravljačke prakse i revolucionarne akcije i danas bitna pretpostavka i za unapređivanje marksističke teorije i za razvoj samoupravljanja«. Nije dovoljno ni danas, a još će manje biti dovoljno ubuduće — ističe Brigić — da se marksističko mišljenje i djelovanje zadržava na postignutom, u smislu njegovog glorificiranja, nego je stalan zadatak jugoslovenskih marksista i pokreta u cjelini da trajno razvijaju i stvaralački ozbiljuju Marxove revolucionarne i humanističke ideje, težnje i ubeđenja. Vrijedi posebno istaći Brigićev stav — uostalom, to je stav i Saveza komunista Jugoslavije — »da u Titovoj misli i revolucionarnom djelu imamo istinski primjer i putokaz ostvarivanja Marksovog povijesnog mišljenja i učenja u našim uslovima«.

Uvodnim izlaganjem Ilijasa Hadžibegovića pokrenut je kompleks pitanja nastajanja i razvijanja socijalističke misli u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Tragajući za pitanjem o počecima širenja socijalističke misli i izrastanja radničkog pokreta, autor predočava stupanj ekonomske, kulturne i političke (ne)razvijenosti u tadašnjim bosansko-hercegovačkim prilikama. Hadžibegović ističe da su se »socijalističke ideje u Bosni i Hercegovini pojavile prije nastanka radničke klase i socijalističkog

Digitized by Google

radničkog pokreta, što je karakteristično i za neka druga agrarna društva na Balkanu koja su se dugo vremena nalazila pod tuđom vlašću, nacionalno i socijalno ugnjetavana«.

Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini počeo se razvijati 80-tih godina 19. stoljeća. Pojave socijalističkih ideja i zaoštravanje klasnih suprotnosti izbacili su na površinu osnovne radničke zahtjeve za veće nadnice, kraće radno vrijeme i bolje radne uvjete, a sve je to bilo praćeno štrajkovima (1890, 1893, 1899 i 1900. godine), prvom proslavom Prvog maja (1894. u Varešu) i početnim naporima na organiziranju radničke klase. Osnivanje radničkih organizacija kulturno-zabavnog karaktera, bolesničko-potpornih društava, Glavnog radničkog saveza (1905. godine), organiziranje poznatih majskih štrajkova, uspostavljanje čvršćih veza sa socijalističkim radničkim pokretima u jugoslovenskim zemljama vodilo je ka osnivanju političke partije radničke klase — Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine i pokretanju prvog socijalističkog radničkog lista »Glas slobode«. Konačno je, juna 1909. godine — nakon prevazilaženja raznih dilema oko pitanja organiziranosti i programske orijentacije — osnovana SDS BiH sa političkim programom koji je bio »inspirisan marksizmom i zalagao se za dalekosežne promjene u društvu, pa je u tom pogledu ova radnička partija nadvisivala sve savremene političke organizacije i grupe na području Bosne i Hercegovine«.

Po Hadžibegovićevom mišljenju, osnovna zasluga socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1914. godine jeste u tome što je u veoma nepovoljnim političkim, ekonomskim i kulturnim uvjetima uspio stvoriti organiziran i akciono jedinstven sindikalni i politički pokret radničke klase. Budeći klasnu svijest i ukazujući na historijsku ulogu radničke klase, na suštinu apsolutizma, feudalnih ostataka, klerikalizma, šovinizma, militarizma i rata, klasnog egoizma građanskih stranaka i drugo, socijalistički radnički pokret je, *de facto*, »predstavljao gotovo jedini kolektiv političkog života u Bosni i Hercegovini«.

U prilogu Franca Cenglea *Progresivna ekonomska misao u Bosni i Hercegovini (1918—1941)* izvršena je kritička analiza socijalno-ekonomske misli u BiH — progresivno orijentirane — zahvatajući i protivrječna društveno-ekonomska i politička previranja na tlu Bosne i Hercegovine u datom periodu. Po Cengleovom sudu, »progresivna ekonomska misao u Bosni i Hercegovini ostvaruje raznovrsne i jedinstvene rezultate u vremenu između dva svjetska rata«, ali je ona istovremeno »sastavni dio marksističke i ostale progresivne ekonomske refleksije u međuratnoj Jugoslaviji, budući da dosljedno izražava oslobodilačke težnje i argumentirano zastupa socijalno-ekonomske, političke i ostale neposredne i istorijske interese radničke klase, seljaštva i inteligencije svih jugoslovenskih naroda i narodnosti«.

U ovom djelu zbornika ističe se i prilog Fahrudina Kalendera *Marksistička i socijalistička literatura u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do 1941. godine.* Iako nije sistematičan, pa ni cjelovit, autorov prilog pruža mogućnost naslućivanja o tome šta je čitala radnička klasa u ovom periodu, kako je bio organiziran »prosvjetiteljski« rad, kako se literatura nabavljala i širila među radničkom klasom i drugo.

Vrijedi istaći i temeljito urađen prilog Uroša Nedimovića *»Krajiški partizan« u funkciji marksističke misli,* koji analizira funkciju i značaj »partizanske literature« u oružanoj revoluciji i narodnooslobodilačkom ratu, sa posebnim osvrtom na list »Krajiški partizan« u periodu mart-septembar 1942. godine. Prilog nudi obilje podataka i ilustracija koji svjedoče o razvijenosti idejno-političkog i propagandnog rada u uvjetima neprijateljskih ofanziva, terora i odmazdi, te, na upečatljiv način, govori o tome na koji se sve način razvijala socijalistička svijest i širila marksistička teorija i komunistička ideologija.

U drugom dijelu zbornika — posvećenom raspravi »Marks i Program Saveza komunista Jugoslavije« — prezentirani su prilozi koji

Digitized by Google

osvjetljavaju relacije Marxovog mišljenja i jugoslovenskog marksizma i socijalističke prakse, odnosno — još preciznije iskazano — Marxove revolucionarne teorije (posebno Manifesta komunističke partije, kao sublimata toka i perspektiva razvoja ljudske historije i borbe proletarijata) i Programa SKJ — teorijske i idejne vizije jugoslovenskih komunista, ali i dokumenta koji je, u neku ruku, pandan Manifestu u suvremenim uvjetima borbe radništva protiv kapital-odnosa.

U uvodnom izlaganju Arifa Tanovića apostrofirana je prožetost Programa SKJ duhom Marxovog učenja. Program SKJ nastaje u historijskoj situaciji kada su »narasle snage jedne duboke originalne revolucije imale potrebu da teorijski osmisle svoje iskustvo i opredijele pravac daljeg kretanja«. Program SKJ je utemeljen »u duhu izvorne misli klasika marksizma«, jer je praksa pokreta, *de facto*, »bila dosljedno klasna i revolucionarna«. Slično kao i Manifest, Program SKJ je izazvao mnogobrojne reakcije. Postao je predmet kritike i »od klasnih neprijatelja, ali i od klasnih drugova, pod uticajem dogmatizirane i birokratizirane deformacije marksizma u radničkom pokretu. Njegovo donošenje propratili su bojkotom znatan dio komunističkog i radničkog pokreta i socijaldemokratska internacionala«. Tako nešto se, vjerojatno, moglo i očekivati jer je »revolucionarni duh Programa rastvarao, zapravo, sile starog svijeta u kapitalizmu i u državno-birokratskom socijalizmu«.

Teorijsko-kritičku i antidogmatsku utemeljenost Programa SKJ aktuelnost izloženih principa autor pokazuje na postavkama Programa o: svjetskom procesu socijalizma; različitim putevima u socijalizam; shvatanju proleterskog internacionalizma i drugom zadržavajući se posebno na kritičkom duhu Programa ispoljenom u analizi protivrječnosti našeg puta u socijalizam. Autor aktuelizira postavke Programa o unutrašnjim protivrječnostima razvoja socijalizma koje »mogu poprimiti i antagonistički karakter«, o odumiranju države kao dugotrajnom procesu o klasnom i nacionalnom oslobođenju kao »mjeri revolucionarne akcije i socijalističke izgradnje«, o protivrječnom položaju proleterske avangarde i drugom. Vrijedi posebno istaći autorov zaključak da je »Program jugoslovenskih komunista s pravom nazvan Manifestom koji donosi novi koncept socijalizma kao svjetskog procesa ravnopravnih država, pokreta i partija«, odnosno da je on »teorijska osnova naše revolucionarne prakse«, ali da nije »zbir konačnih istina i vječnih normi, nego izraz spoznaja ovog vremena i putokaza za današnjost i sagledivu budućnost«. Zato ga »ne treba kao istorijski mijenjati, nego dalje razvijati i, prije svega, u praksi oživotvoriti«.

U prilogu Ljubomira Bakića ukazano je na antidogmatsku suštinu Programa SKJ i na punu dosljednost u primjeni i razradi Marxove teorije, jer, po riječima autora, čitav »niz ideja, ocjena, formulacija i pogleda, sadržanih u Programu, vjerno odražava stvaralački odnos prema Marksovom učenju«. Iako je Program »bitno obogatio riznicu marksizma, uz iniciranje i rasvjetljavanje niza suštinskih pitanja borbe komunističkog, odnosno svakog naprednog radničkog pokreta za stvaranje, učvršćivanje i razvijanje dosljednih socijalističkih odnosa proizvodnje i njihovo kasnije prerastanje u komunističke — ističe Bakić — niko pametan i ne pomišlja na to da bi Program Saveza komunista Jugoslavije mogao da posluži kao neka vrsta recepta drugim radničkim pokretima u svijetu u njihovoj borbi za izgradnju i razvijanje socijalističkog društva«. Ali, objektivno, ne može se ni umanjiti značaj Programa SKJ ni u širim međunarodni okvirima.

Interesantni su i prilozi Stojana Tomića i Fuada Muhića. U Tomićevom prilogu ukazuje se na širu marksističku relevanciju temeljnih postavki Programa, na iskorake koje je Program učinio svojim pojavljivanjem u svijetu socijalizma i marksizma, dok se u Muhićevom tekstu ukazuje na historijski kontekst pojave Programa i nastojanja minimiziranja njegovog stvarnog značaja od stra-

Digitized by Google

ne raznorodnih snaga i pokreta koji su Program gledali kroz svoju sopstvenu ideološku koprenu. Program SKJ — piše Muhić — »bio je ujedno i akt legitimacije i akt transcendencije postojećeg društvenog stanja«, a jugoslovenski komunisti mogu da osjećaju zadovoljenje za proživljene tegobe, jer je Program SKJ »doživio neospornu povijesnu legitimaciju«.

I na kraju osvrta jedna primjedba: izdavaču može svakako biti na čast što je uspešno organizirao dvije značajne teorijske rasprave koje, unatoč prigodama koje su obilježavane, nisu bile puko svečarsko govorenje, nego pokušaj pronicanja u probleme i naznačavanje putova za njihovo uspješno rješavanje. No, utisak je da su se u ovom zborniku našli i neki tekstovi koji ne posjeduju dovoljnu crtu kritičnosti, niti stručne utemeljenosti. Bez njih ovaj zbornik bi bio daleko cjelovitiji i ozbiljniji izdavački poduhvat. Ipak, zbog pomenutih i nekih drugih tekstova ovaj zbornik ispunjava svoju društvenu »misiju«.

Mile Lasić

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
APR 19 1984
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

12
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 12

Dragoslav Marković
Ostvarivanje Platforme SKJ o Kosovu 1683

Dvadeset pet godina Programa SKJ

Vjekoslav Koprivnjak
Epoha i Program Saveza komunista Jugoslavije 1699

Radovan Radonjić
Program revolucije 1705

Jovan Raičević
Program SKJ — Komunistički manifest naše epohe 1715

Vukašin Mićunović
Revalorizacija i reafirmacija marksizma 1726

Jovan Đorđević
Dvadeset pet godina Programa SKJ 1730

Dragomir Drašković
Erupcija kolektivnog stvaralaštva 1733

Dragoje Žarković
Ne menjati, već dosledno primenjivati Program SKJ 1739

Stipe Šuvar
Dalekosežnost Programa i potreba novih promišljanja 1743

Dušan Ničić
Šta je to komunizam — danas i ovde? 1750

Radoslav Ratković
Program SKJ i naše doba 1758

Dušan Bilandžić
Sačuvati integritet Programa SKJ 1763

Milosav Simić
Inspiracija za nova tragalaštva 1777

Stipe Šuvar
Riječ je o misaonoj i praktičnoj revolucionarnoj snazi Saveza komunista 1779

Vjekoslav Koprivnjak
Umjesto završne riječi 1782

Prilozi

Čedomir Štrbac
Vizija svetskog zajedništva i međunarodna savremenost 1783

Osvrti

Nadežda Radović—Jarić
Marks i socijalizam 1792

Prikazi 1800

Registar za 1983. godinu 1813

Digitized by Google

Содержание

Драгослав Маркович
Проведение в жизнь Платформы СКЮ о Косове 1683

Двадцать пять лет Программы СКЮ

Вьекослав Копривняк
Эпоха и Программа Союза Коммунистов Югославии 1699

Радован Радонич
Программа революции 1705

Иован Раичевич
Программа СКЮ — Коммунистический Манифест нашей эпохи 1715

Вукашин Мичунович
Ревалоризация и новое подтверждение марксизма 1726

Иован Джорджевич
Двадцать пять лет Программы СКЮ 1730

Драгомир Драшкович
Извержение коллективного творчества 1733

Драгое Жаркович
Не менять, а последовательно применять Программу СКЮ 1739

Стипе Шувар
Далекондущий характер Программы и необходимость новых начинаний 1743

Душан Ничич
Что такое коммунизм — сегодня и здесь? 1750

Радослав Раткович
Программа СКЮ и наша эпоха 1758

Душан Биланджич
Сохранить неприкосновенность Программы СКЮ 1763

Милосав Симич
Вдохновление для новых исканий 1777

Стипе Шувар
Речь идет об отвлеченной и практической революционной силе Союза Коммунистов 1779

Вьекослав Копривняк
Вместо заключительного слова 1782

Очерки

Чедомир Штрбац
Видение мирового содружества и международная современность 1783

Обзоры

Надежда Радович-Ярич
Маркс и социализм 1792

Рецензии 1800

Указатель за 1983 год 1813

Contents

Dragoslav Marković
Realization of the LCY Platform on Kosovo 1683

Twenty-five Years of the LCY Programme

Vjekoslav Koprivnjak
The Epoch and the Programme of the League of Communists of Yugoslavia 1699

Radovan Radonjić
Programme of the Revolution 1705

Jovan Raičević
The LCY Programme — Communist Manifesto of Our Epoch 1715

Vukašin Mićunović
Revalorization and Reassertion of Marxism 1726

Jovan Đorđević
Twenty-five Years of the LCY Programme 1730

Dragomir Drašković
Eruption of Collective Creativity 1733

Dragoje Žarković
Not Change, but Consistent Application of the LCY Programme 1739

Stipe Šuvar
The Far-reaching Range of the Programme and Need for New Reflections 1743

Dušan Ničić
What Is Communism — Here and Today? 1750

Radoslav Ratković
The LCY Programme and Our Times 1758

Dušan Bilandžić
Safeguard the Integrity of the LCY Programme 1763

Milosav Simić
Inspiration for Fresh Effort 1777

Stipe Šuvar
The Point Is the Conceptual and Practical Revolutionary Strength of the League of Communists 1779

Vjekoslav Koprivnjak
Instead of a Concluding Word 1782

Contributions

Čedomir Štrbac
Visions of World Togetherness and International Contemporaneity 1783

Surveys

Nadežda Radović—Jarić
Marx and Socialism 1792

Reviews 1800

Register for 1983 1813

Digitized by Google

Dragoslav Marković

Ostvarivanje Platforme SKJ o Kosovu*

Savez komunista bavio se neprekidno tokom protekle dve godine ostvarivanjem Političke platforme za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu. Ta aktivnost odvijala se u složenim društveno-ekonomskim uslovima, čije je osnovno obeležje bila bitka za ostvarivanje zadataka ekonomske stabilizacije na osnovama socijalističkog samoupravljanja i u uslovima zaoštrenih međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa i pojačane blokovske konfrontacije.

Na današnjoj sednici Centralni komitet treba da oceni dosadašnje rezultate i da, na osnovu svestrane analize stanja, kretanja i tendencija, pozitivnih i negativnih iskustava, utvrdi pravce dalje aktivnosti SKJ u ostvarivanju Platforme. U zaključcima koje predlaže Predsedništvo CK SKJ — koji će biti predmet današnje rasprave i o kojima će CK SKJ konačno odlučiti — sadržani su glavni zadaci SKJ u narednom periodu. Razmatranje ove problematike povezano je s našom ukupnom delatnošću na sprovođenju odluka Dvanaestog kongresa SKJ i zadataka utvrđenih Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije.

Skoro tri godine prošlo je od kontrarevolucionarnih događaja i našeg otvorenog suočavanja s različitim aktivnostima neprijatelj-

---

* Uvodno izlaganje na Jedanaestoj sednici CK SKJ, održanoj 20. decembra 1983, o ostvarivanju Političke platforme za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu.

Digitized by Google

skih snaga na Kosovu, a dve godine od kako je CK SKJ doneo Platformu. U njoj je data ocena kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu, identifikovani su glavni uzroci i posledice njihove pojave. U Platformi se konstatuje, i to je jedna od najvažnijih ocena od koje se i pošlo u stabilizovanju stanja, da napad na nezavisnost, sistem samoupravnih socijalističkih odnosa, na nacionalnu ravnopravnost, ustavno uređenje naše zemlje u bilo kom njenom delu — znači napad na celu jugoslovensku socijalističku zajednicu. U periodu do kontrarevolucionarnih događaja, uz prodor nacionalizma u deo političkog rukovodstva u Pokrajini, nedovoljno jasna svest o tome da se uvek, ma gde se napad začeo, nasrće na Jugoslaviju kao celinu, dovodila je do toga da se nisu na vreme uočavale opasnosti, a ni uzroci, što je omogućilo da neki delovi SK i neprijateljske snage pomešaju frontove. Međutim, u momentu izbijanja otvorene neprijateljske akcije, u njenim punim razmerama, jasna je bila politička priroda toga kretanja.

Vreme i praksa potvrdili su u celini analize i ocene iz Platforme, kao i na toj osnovi utvrđene pravce i oblike angažovanja SKJ i svih socijalističkih subjektivnih snaga na Kosovu, u SR Srbiji i u celoj zemlji. Platforma ostaje i dalje osnova našeg budućeg delovanja. Upravo je stepen ostvarenosti tih zadataka, uz uvažavanje realnih uslova u kojima deluju organizovane društvene snage, osnovni kriterijum za ocenu stanja i rezultata političke aktivnosti na Kosovu i merilo efikasnosti ukupne aktivnosti SKJ. Kao što je istaknuto i u materijalu za ovu sednicu, Platforma se odnosi na Savez komunista Jugoslavije u celini, iako je prirodno da su najveći teret njene realizacije poneli SK Kosova i druge socijalističke snage u Pokrajini.

Sve dosadašnje ocene govore o tome da je, pre svega na Kosovu, a onda i u SR Srbiji i u SFRJ, uloženo mnogo napora da se stanje posle kontrarevolucionarnih iredentističkih nasrtaja na integritet i socijalistički samoupravni sistem Jugoslavije što uspešnije i efikasnije prevazilazi i sistematski stabilizuje.

Polazeći od svojih odgovornosti za očuvanje tekovina revolucije, SKJ i druge organizovane snage našeg društva preduzeli su odlučnu akciju, kojom je ostvarena brza normalizacija stanja, bar kad je reč o otvorenom delovanju neprijatelja. Energičnim merama slomljena je kontrarevolucionarna aktivnost i stanje u osnovi normalizovano. Analiza ostvarivanja Platforme, posebno ona koju je izvršio Savez komunista Kosova, CK SK Srbije i drugi, i koja predstavlja osnovni materijal za današnju sednicu, govori o nesumnjivom napretku, ali i o tome da ni do danas nije u potpunosti presečen kontinuitet neprijateljskog delovanja. U izmenjenim odnosima snaga neprijatelj je prinuđen da menja taktiku i oblike svog delovanja. Iredenta prelazi u ilegalnost, prilagođava se novim uslovima, preorijentiše se na sitne diverzije, ide na ekscese koji uznemiravaju javnost i šire nespokojstvo, nastavlja s nacionalističkom indoktrinacijom, rasturanjem letaka, parola itd.

Činjenica je da su zadaci u različitim sredinama ostvarivani s različitim uspehom. Trebalo je i na Kosovu i van Kosova poći od potrebe razjašnjavanja uzroka svega onoga što se, očigledno, go-

Digitized by Google

dinama zbivalo, objasniti značaj uticaja spoljnjeg i ulogu unutrašnjeg faktora i precizno i jasno utvrditi pravac akcije organizovanih socijalističkih snaga. Stoga je razumljivo da ni rezultati, iako su značajni i ne smeju se potcenjivati, nisu objektivno mogli biti uvek i u svemu zadovoljavajući. Ono što je do sada postignuto potvrđuje da snaga i mogućnosti imamo, da te snage nisu male, pa stoga ne bismo smeli uvek pravdati zaostajanje, slabosti i neostvarivanje nekih zadataka. Dosadašnje aktivnosti pokazale su da se u većini albanske narodnosti, posebno u radničkoj klasi i na selu, ne prihvata širenje antijugoslovenskih i antisocijalističkih raspoloženja i da se sve više shvata da kontrarevolucionarne akcije neprijatelja ugrožavaju i vitalne interese Albanaca na Kosovu i u Jugoslaviji.

Pored aktivnosti neprijateljskih snaga s pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, došlo je do porasta i svih drugih nacionalizama na Kosovu i u drugim sredinama u zemlji, kao i do jačanja separatističkih i unitarističkih tendencija. Sve zajedno, ove aktivnosti imaju kontrarevolucionarni karakter i poziciju u odnosu na naš socijalistički samoupravni sistem.

Neprijateljska aktivnost s pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma je izazvala mnoge i teške probleme: poremećeni su i narušeni međunacionalni odnosi, nastala je klima nepoverenja među stanovništvom, realna podvojenost među ljudima itd., što ogromno šteti Kosovu, slabi bratstvo i jedinstvo, a ima za posledicu i povećano iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova.

Savez komunista Kosova, posebno komunisti Albanci, ali i ceo SKJ, našao se pred vrlo teškim i dugoročnim zadatkom koji je zahtevao da se akcija ni za trenutak ne odlaže — vraćati svuda međunacionalno poverenje, ali i više od toga: graditi dosledno, na principima socijalističkog samoupravljanja i ravnopravnosti naroda i narodnosti, svestrane i zdrave odnose, nadoknađujući sve što je propušteno u proteklom periodu kada su se, pred pojavama pritisaka, narušavanja društvenih normi i prodiranja nacionalizma, oportunistički zatvarale oči.

I danas je to bitna tačka našeg delovanja — odgovornost komunista Albanaca je velika i prvenstvena. Ali, u borbi za ravnopravnost, za zajedničko življenje, za poverenje, neće biti rezultata ako u njoj ne učestvuju komunisti svih nacionalnosti — kako na Kosovu tako i u Savezu komunista Jugoslavije u celini. Svi u SKJ moramo, dosledno našim programskim opredeljenjima i zadacima iz Platforme o Kosovu, delovati jedinstveno i efikasno, imajući stalno na umu dubok klasni smisao naše borbe za politiku ravnopravnosti u svakoj užoj zajednici i u Jugoslaviji kao celini.

Proces nacionalističke indoktrinacije na Kosovu trajao je dugo. On je omogućio da se zamagli razlika između nacionalne afirmacije Albanaca i politike nacionalne ravnopravnosti, s jedne, i nacionalizma i nacionalističke euforije, s druge strane, što je objektivno išlo na ruku iredentističkoj orijentaciji. U vezi s tim u Platformi se kaže: »Delujući organizovano i perfidno u dužem periodu, u odsustvu odlučnog otpora organizovanih socijalističkih snaga, neprijatelj je uspeo da izazove krizu svesti i kolebanja, naročito u

Digitized by Google

izvesnim slojevima inteligencije, studentske i školske omladine, da nacionalističkim parolama zavede i mobiliše jedan broj građana i mladih ljudi albanske narodnosti na Kosovu. Posledice takvog delovanja na politički život na Kosovu i u celoj našoj zemlji su duboke kako na unutrašnjem političkom i ekonomskom tako i na međunarodnom planu.

Takvi događaji bili su mogući najviše zbog ustupaka koje su Savez komunista i drugi politički činioci pravili nacionalističkim i iredentističkim snagama u dosta dugom periodu i što je nacionalizam bio prodro i u redove Saveza komunista.«

Dosta nerazumevanja ima u vezi s tim što još nema svuda takvih rezultata koji bi dali osnovu za zaključak da smo potpuno prevladali teške idejne i političke posledice delovanja neprijatelja. Tu moramo biti realni i moramo se orijentisati na uporan i organizovan politički i ideološki rad, na osposobljavanje subjektivnih snaga da se bore za drugačiju svest i samoupravnu opredeljenost, za novo i socijalizmu primereno razumevanje međunacionalnih odnosa.

Isticanje objektivnih strana pomenutih procesa i njihovih posledica ne znači mirenje sa stanjem stvari. Naprotiv, baš ta okolnost obavezuje na najveću moguću mobilnost i na najviši stepen odgovornosti i angažovanosti. Analiza ostvarivanja Platforme govori o tome da se tom zadatku tako i prišlo — organizovano i sa svešću o njegovom dugoročnom karakteru.

U oceni postignutih rezultata jedino je ispravan prilaz koji polazi od sledećeg kriterijuma — da li je na Kosovu, a i u zemlji u celini, polazeći od Platforme, učinjeno sve što se realno moglo učiniti. Kada se imaju na umu objektivne okolnosti u kojima je SK Kosova delovao, ali i transformacija — od idejno-političke do kadrovske — koju je unutar svojih redova trebalo da ostvari, nesumnjivo je da su postignuti mnogi značajni rezultati i da su napori komunista Kosova i drugih socijalističkih subjektivnih snaga bili veliki. Na osnovu analize proteklog perioda i kontrarevolucionarnih događaja 1981. godine, kao i na bazi stavova SK Kosova, stavova CK SKJ, izgrađena je jasna politička i akciona orijentacija za rad među komunistima i u masama, što je bio bitan uslov za uspešno prevazilaženje stvorenog stanja.

Jedna od posebno značajnih karakteristika stanja sve vreme posle kontrarevolucionarnih događaja jeste stalna aktivnost Saveza komunista, koja je idejno sve jasnija, sve organizovanija, obuhvatnija i delotvornija — čemu značajno doprinose rukovodeći organi SK Kosova i celokupna aktivnost SKJ.

Analiza koju imate pred sobom ističe rezultate društvene akcije na Kosovu. Ipak, dozvolite da neke od rezultata i posebno istaknem.

Pre svega, očigledan je napredak u stabilizaciji opšte političke situacije u Pokrajini, što je postignuto, između ostalog, i podsecanjem nekih tokova organizovanog ilegalnog neprijateljskog rada i likvidacijom otvoreno nasilnih akcija neprijatelja. U borbi za pokretanje svih socijalističkih snaga, kroz neposrednu radnu, samoupravnu i društveno-političku praksu odvija se i pro-

Digitized by Google

ces idejno-političke diferencijacije u svim sredinama. Taj proces, iako ne svuda, prilično je odmakao. Učinjeno je dosta na konsolidaciji i kadrovskoj obnovi u rukovodstvima SK, pa i u samom SK, širim prijemom novih članova, kao i u institucijama sistema u celini. Vidljivi su efekti pojačane aktivnosti SSRN, Sindikata, omladinske organizacije i sve većeg angažovanja komunista u radu tih organizacija. Ozbiljno se pristupilo prevazilaženju tehnobirokratskih i etatističkih uzurpacija, administrativnih arbitriranja i mešanja u rukovođenje radnim organizacijama ili institucijama.

Na planu odgovornosti, poštovanja ustavnosti i zakonitosti, i pored slabosti i još prisutnih pojava zloupotreba zakona i ovlašćenja, radi se drugačije nego pre iredentističkih demonstracija. Već je učinjeno dosta na planu organizacionog i kadrovskog jačanja organâ bezbednosti i organizacija društvene samozaštite. To je zadatak koji i nadalje ostaje značajan, kako bi svi činioci društvene samozaštite bili u mogućnosti da ostvare funkcije koje su im poverene, odnosno da ponesu svoj deo odgovornosti za obezbeđivanje društvene stabilnosti i stabilnih uslova za rad i život radnih ljudi i građana. Vraćanje i dalje učvršćivanje poverenja u zakonitost i zakonit rad institucija sistema je širi društveni zadatak i zajednička odgovornost svih društvenih činilaca. Ipak, uloga i odgovornost organâ društvene samozaštite i bezbednosti vrlo su značajni i odgovorni. Viši stepen organizovanosti društvene samozaštite u radnim organizacijama, mesnim zajednicama, u opštinama gde žive, rade i ostvaruju svoja prava i odgovornosti radni ljudi i građani svih naroda i narodnosti, jedan je od najvažnijih činilaca u borbi za ostvarivanje zadataka na jačanju zakonitosti i klime poverenja i sigurnosti.

Sadašnju privrednu situaciju na Kosovu karakterišu određeni pozitivni rezultati, ali i mnogobrojne slabosti i teškoće. Pozitivni rezultati izraženi su u povećanju industrijske proizvodnje, iako s oscilacijama koje ukazuju da tendencija rasta nije stabilizovana, u poboljšanju discipline rada, većem korišćenju kapacitetâ i smanjivanju gubitaka u poslovanju. Pozitivni su i rezultati u poljoprivredi.

Školski i obrazovni sistem, kako se pokazalo, bio je umnogome i sredstvo u funkciji ciljeva nacionalizma i neprijateljskih snaga. Deo mladih ljudi postao je žrtva jedne nerazumne i sa ljudsko-moralnog i političkog stanovišta opasne nacionalističke i šovinističke indoktrinacije uperene protiv drugih ljudi i naroda, ali u suštini ne manje i protiv albanskog naroda na Kosovu. Tu nas ubuduće očekuju najsloženiji zadaci dugoročnog karaktera, o čemu se šire govori u predloženim zaključcima.

Od demonstracija do danas dosta je učinjeno u poboljšanju stanja na svim nivoima školovanja i obrazovanja. Otklonjena su neka žarišta nacionalističkog zavođenja i manipulisanja mladim ljudima.

Uprkos otporima, neprijateljskom oponiranju i žilavom opstajanju nacionalističkih ideja i delovanja, ulažu se napori na jačanju organizovanog delovanja socijalističkih snaga i na produbljivanju diferencijacije na Univerzitetu i u sistemu školstva. To daje

Digitized by Google

rezultate. Mnogo se postiglo u eliminisanju iredentističkih sadržaja iz nastavnih planova i programa, oslabljen je, a u mnogim slučajevima i radikalno presečen negativan uticaj iz Albanije, vodi se briga o nastavnom kadru itd. Međutim, veliku pažnju zahteva dalji rad na racionalizaciji mreže školskih ustanova, na usklađivanju broja i profila stručnih kadrova sa stvarnim potrebama privrede i društva u celini, kao i na povezivanju obrazovanja i rada na samoupravnim osnovama. Razvijanje zajedničkog života i jačanje poverenja zahtevaju sistematsko stvaranje materijalnih i kadrovskih uslova za dvojezičnu nastavu, jer je značaj jezika za međusobno razumevanje veliki.

Vrlo veliki zadaci i dalje stoje pred Savezom socijalističke omladine. Komunisti se moraju založiti za obogaćivanje sadržajâ i metodâ rada omladinske organizacije i za uključivanje mladih u samoupravni život u udruženom radu, u mesnim zajednicama, u školama i na fakultetima, u radu delegacija i delegatskih skupština i šire u društvu. Omladinska organizacija na Kosovu je, prema ocenama u SSOJ-u, postigla pozitivne rezultate u svom idejno-političkom radu i vaspitnom angažovanju. Podrška i pomoć omladinskoj organizaciji Kosova neophodna je i može biti veoma značajna. Posebno bih, ipak, istakao veliki značaj onih aktivnosti koje doprinose upoznavanju, povezivanju i zbližavanju omladine iz raznih krajeva naše zemlje. Reč je o radnim akcijama, sportskim, kulturnim i drugim aktivnostima, koje približavaju omladinu kroz zajedničke napore u radu.

*

Nema razloga za potcenjivanje svih postignutih rezultata, pogotovo kada se ima u vidu kakvi su zaista veliki napori uloženi da bi se oni ostvarili i koliko su promena Savez komunista Kosova i njegovi kadrovi morali da učine u svom načinu rada da bi se ovi rezultati postigli. Istovremeno, još manje razloga imamo za samozadovoljstvo, s obzirom na to koliko još treba postići i uraditi, koliko smo daleko od nekih postavljenih ciljeva.

Jednostranost u ocenjivanju stanja dosta ometa efikasnu akciju i na Kosovu i šire za brže ostvarivanje postavljenih ciljeva i zadataka. Nacrt zaključaka koje ćemo, nakon dopuna i izmena, danas usvojiti, daje ocenu o realno ostvarenom i naglašava pravce dalje aktivnosti SK i društva.

Za obaveštenost jugoslovenske javnosti o stanju na Kosovu, kao i za mobilizaciju društvenih snaga za progresivno menjanje stanja, deo zadataka i odgovornosti nose i sredstva javnog informisanja, koja su na pitanju Kosova pokazala gotovo sve svoje vrline i mane. Njihov doprinos pravovremenom i objektivnom izveštavanju o Kosovu, bez obzira na sve slabosti, bio je pozitivan. Celovit pogled na obim i kvalitet izveštavanja pokazuje da je zadatak u celini dobro izvršen, u skladu s mestom koje sredstva informisanja i javnost imaju u sistemu socijalističke demokratije. Odmah, međutim, treba reći da bi taj doprinos mogao i da je

Digitized by Google

trebalo da bude daleko veći da su javna glasila (i uređivačka politika u njima) uspevala da se u nekim slučajevima i situacijama oslobode jednostranosti, senzacionalizma, preteranog insistiranja na slabostima, na ekscesima, incidentima itd., čime se doprinosilo izražavanju raznih nacionalističkih i antialbanskih raspoloženja. Mora se imati u vidu to da uporno insistiranje samo na slabostima i propustima ne pomera odnos snaga u pozitivnom pravcu. Bez obzira na pozitivnu nameru da se ukazivanjem na slabosti mobiliše progresivne snage i izvrši poseban pritisak na ostatke neprijateljskih snaga i njihove recidive — to je često bilo i kontraproduktivno. Nije reč o zatvaranju očiju pred stvarnošću, već o potrebi visoke odgovornosti i saradnje odgovarajućih činilaca i ostvarivanju takve prakse informisanja i obaveštavanja koja će biti objektivna, pravovremena, svestrana i u funkciji politike koja vuče napred, nabolje. Kada je reč o razvoju cele zemlje, kao i o razvoju Kosova — zadržavajući kritički odnos prema slabostima u praksi i u javnim glasilima — mora se imati u vidu da se mobilisanje progresivnih snaga može vršiti, pre svega, na pozitivnom programu i rezultatima koji se u svakodnevnom radu postižu, ali i u razobličavanju delovanja raznih neprijatelja koji putem sredstava informisanja nastoje da situaciju nastalu delovanjem iredente na Kosovu iskoriste za svoje ciljeve.

Zato se i u predlogu zaključaka kaže da komunisti u javnim glasilima treba da ulože još više napora da se zadaci javnih informativnih glasila, utvrđeni u Platformi i u Zaključcima Šeste sednice CK SKJ, u celini dosledno i odgovorno izvršavaju. Potrebno je obezbediti jedinstven pristup u sprovođenju Platforme i onemogućiti pojave jednostranosti, zlonamernosti i senzacionalizma u uređivačkoj politici.

Ostvarivanje Platforme je, u stvari, najdirektnije suprotstavljanje albanskom nacionalizmu i iredenti, ali i svim drugim nacionalizmima ma gde se pojavili. Savez komunista, međutim, posebno mora ostati budan prema jednom osobenom načinu takozvanog »suprotstavljanja« albanskom nacionalizmu. Reč je o suprotstavljanju iredenti s pozicija »drugog« nacionalizma, što je, pored ostalog, dolazilo do izražaja i u štampi i u pojedinim publikacijama. I Program Saveza komunista i Platforma i celokupno naše iskustvo borbe za nacionalnu ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo govore da jedan nacionalizam pothranjuje drugi i da je jedina efikasna brana tome ako se u svakoj sredini komunisti i druge socijalističke subjektivne snage razračunavaju, pre svega, sa »svojim nacionalizmom«, to jest s nacionalizmom u sopstvenoj naciji, što je osnova s koje se mogu uspešno i uverljivo suprotstavljati i drugim nacionalizmima i kritički ukazivati na pojave i tendencije nacionalizma u drugim nacijama. To je bitan uslov da SKJ kao celina vodi uspešnu borbu protiv nacionalizma, da ne previđa ni jedan nacionalizam, da ih ne rangira po stepenu opasnosti, nego da ih pravovremeno uočava i principijelno suzbija, osvetljavajući i dublje društvene uzroke iz kojih nacionalizam izvire.

Platforma je jasno upozorila na izdajnički i rušilački smisao delovanja iredente i kontrarevolucije prema albanskom narodu,

Digitized by Google

radničkoj klasi albanske narodnosti i svemu što je ta narodnost, svojom i zajedničkom borbom, u socijalističkoj Jugoslaviji ostvarila. To je bilo jasno upozorenje onim snagama, pre svega nacionalističkim snagama u Srbiji i šire, koje su nastojale da šire antialbansko raspoloženje. Iako je takvih pokušaja bilo u ne malom broju, može se sa sigurnošću reći da je Savez komunista uspešno suzbijao širenje antialbanskog raspoloženja i da je, u složenim i protivrečnim uslovima, još jednom afirmisao politiku bratstva i jedinstva kao jedinu realnu osnovu razvoja društvenih i političkih odnosa na ovom prostoru. Politika bratstva i jedinstva, kao što je pokazala naša revolucija i naša socijalistička stvarnost, nezamenljiva je osnova naše egzistencije u slobodi i našeg napretka u budućnosti. Baš zato će biti neophodno da se i ubuduće odlučno staje na put sejanju antialbanskih raspoloženja, nacionalističkih pokušaja da se krivica za neprijateljsko delovanje albanskih nacionalista i iredentista baca na celu albansku narodnost kao takvu, da se obnavljaju stare mržnje i netrpeljivosti. To je zadatak SKJ u celini, a posebne obaveze u tom pogledu ima SK Srbije, kao i SK Makedonije i SK Crne Gore, u kojima žive mnogi pripadnici albanske narodnosti.

Jedna od parola iredente bila je, i ostala, da se na eksploatisanju Kosova ubrzano razvijaju SR Srbija i SFR Jugoslavija. S druge strane, nacionalisti su isticali i ističu da je Jugoslavija uzalud velika sredstva usmerila u privredni razvoj Kosova i da na taj način samo stvara materijalnu osnovu ovog nacionalizma koji je ugrožava. Tačno je da je naša zajednica, pogotovo u poslednjih desetak godina, izdvojila znatna sredstva za ubrzani razvoj Kosova. Međutim, nasuprot mišljenju nacionalista, taj bi razvoj morao da bude još brži, sredstva još veća, njihovo korišćenje još racionalnije. To je suštinska pretpostavka i za uspešno suzbijanje društvenih tendencija i odnosa na kojima se održava nacionalistička svest.

*

Kao Savez komunista moramo da uočimo i da izvučemo odgovarajuće političke zaključke iz činjenice da se u akciji iredente najupornije i najžilavije održala parola »Kosovo — republika«, uz uporedni zahtev za etnički čisto Kosovo. U stvari, iredenta te političke parole i zahteve ima kao svoj glavni politički i ideološki program za duži period. Taktiku delovanja ona menja, ali je ovu parolu zadržala kao svoj simbol i najsažetiji izraz svojih ciljeva. Upravo je zato od velikog značaja stalno jačanje i širenje svesti o suštini i kontrarevolucionarnog sadržaja i značenja ove parole, o tome da je njen pravi smisao i sadržaj rušenje teritorijalnog integriteta i suvereniteta naše zemlje i raspirivanje nacionalnih sukoba, o njenom destruktivnom karakteru za stvarne demokratske i socijalističke težnje radničke klase albanskog i svih naroda na Kosovu.

Reč je o tome da je parola »Kosovo — republika« u suštini samo drugo ime za ostvarivanje krajnjeg cilja iredente, o kome se sada ne govori direktno — a to je pripajanje Albaniji. Albanski ire-

Digitized by Google

dentisti na Kosovu i propaganda iz Albanije svesni su apsurdnosti cilja razbijanja Jugoslavije i pripajanja Kosova Albaniji, pa zbog toga sada ističu da su oni za republiku Kosovo, ali u okviru SFRJ. Iredenta uzima takođe brojnost albanske narodnosti u Jugoslaviji kao argument opravdanosti parole »Kosovo — republika« i zahteva za etnički čisto Kosovo, očekujući da to bude i sredstvo za ostvarivanje njenih ciljeva. Ustav SFRJ polazi od principa da se brojnošću nacije ne određuje mera ravnopravnosti, jer bi u tom slučaju to bio izraz drastične neravnopravnosti za sve druge.

U našem delovanju nismo potpunije osvetlili sadržaj te parole koja je bila široko prisutna i pre i posle demonstracija 1968. godine, a bila je glavna parola na samim demonstracijama. Tada nismo ideološki i politički dosledno raščistili šta je u pitanju, iako je kontrarevolucionarni smisao te parole od početka bio nedvosmislen. Nije ni tada, ni kasnije, sve do 1981, razjašnjeno da taj zahtev, ta parola, znači napad na sistem, na ustavni poredak, na temelje državne i društvene organizacije Jugoslavije, na socijalističku samoupravnu zajednicu naroda i narodnosti utemeljenu na Drugom zasedanju AVNOJ-a.

Najzad, mora se imati u vidu da Albanci žive i u Makedoniji, Crnoj Gori i u drugim delovima Srbije. Ta parola znači i njihovo okupljanje, ali se kao izričit zahtev to retko pominje u iredentističkim lecima, jer u tom slučaju ovaj razorni, antijugoslovenski smisao parole postaje očigledan. Zato se u Platformi — da se još jednom pozovemo na nju — direktno kaže da bi Kosovo kao republika bila takva državna tvorevina koja bi otvarala vrata otvorenom mešanju u unutrašnje stvari Jugoslavije, koja bi dovodila u pitanje državne granice, integritet, samostalnu i nesvrstanu politiku SFRJ. I Platforma ukazuje na to da Jugoslavija nije slučajno federativna socijalistička samoupravna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti. Zajednička istorijska sudbina jugoslovenskih naroda i narodnosti ima svoje duboke korene u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji, u ekonomskim, političkim i drugim društveno-istorijskim interesima koji ih povezuju u jednu državnu i društvenu zajednicu. Svest o nužnosti takve zajednice formirala se dugo, kroz zajednički život i tešku borbu u revoluciji i izgradnji, koja je i borba albanske narodnosti na Kosovu i u Jugoslaviji uopšte.

U analizi ostvarivanja Platforme kaže se da je velika pažnja posvećena odnosima u SR Srbiji i problemima ostvarivanja socijalističkog zajedništva u praksi, čemu su veliki podsticaj dali Zaključci CK SK Srbije. Iako u ostvarivanju Zaključaka ima dosta sporosti, postignuta je saglasnost o odredjenim pitanjima jedinstvenog uređenja odnosâ i zajedništva u SR Srbiji na ustavnim i samoupravnim osnovama. Na tim pitanjima, kao i na drugima koja će se u ostvarivanju zajedništva u SR Srbiji zakonito otvarati, treba stalno strpljivo i uporno raditi, jer su takva nerazjašnjena pitanja, vezana za položaj SR Srbije u federaciji i za položaj pokrajina u Republici, donekle ograničavala idejno-političko razjašnjavanje sa parolom »Kosovo — republika«. Prevazilaženjem etatističkog zatvaranja i jačanjem samoupravnog povezivanja i udruživanja u svim

Digitized by Google

oblastima ekonomskog i političkog života i rada treba stvarati prostore za učvršćivanje zajedništva na socijalističkim samoupravnim osnovama.

Uz parolu »Kosovo — republika«, kao komplementarni politički program, ide zahtev za etnički čisto Kosovo. Parola okupljanja i teritorijalnog ujedinjavanja na čistoj etničkoj osnovi jedna je od najreakcionarnijih u savremenom svetu. Višenacionalne zajednice su istorijska realnost savremenog života i nisu nastajale slučajno i stihijno. Život u njima organizovan je zahvaljujući zajedničkim istorijskim interesima, svestranom međusobnom uvažavanju i poverenju, stalnom zbližavanju i saradnji u svim oblastima života i rada. Nacionalni izolacionizam izražen u tom zahtevu za etnički čisto Kosovo suprotan je objektivnim tokovima društvenog progresa. To je zahtev koji je uperen protiv Jugoslavije kao zajednice kakva je revolucijom stvorena i kao države kakva je do danas izgrađivana, koja je izraz suverenosti svih njenih građana, svih radnih ljudi. S više promišljenosti i kompetentnosti treba izvući relevantna istoriografska objašnjenja i tumačenja, zasnovana na saznanjima marksističke istorijske nauke, u čemu značajan doprinos treba da ima delovanje komunista u institucijama kulture, nauke i, posebno, u izdavačkoj delatnosti. Tu postoji mnoštvo proizvoljnosti, ideologizacija i dezinformacija. Jasnoća idejne akcije nije moguća bez razjašnjavanja ovih pitanja. I u predloženim zaključcima rečeno je da je dužnost komunista, prvenstveno iz redova albanske narodnosti, da u masovnom političkom radu, u javnim glasilima i u periodici argumentovano demaskiraju nacionalistički i iredentistički karakter te parole.

Iseljavanje Srba i Crnogoraca je tesno povezano sa zahtevom za etnički čisto Kosovo. Iseljavanje postoji kao živ, otvoren i najteži problem Kosova, ali i Srbije, Crne Gore i Jugoslavije. Iseljavanje pod pritiskom nije samo tamna tačka na stvarnosti Jugoslavije, već je to i velika senka na međunarodnom ugledu Jugoslavije. Pritisci, razume se, nisu jedini, ali su glavni i najveći uzrok intenzivnog iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova. Pretnjama i pritiscima danas su izloženi i Albanci na Kosovu koji se bore protiv nacionalizma, iredentizma i za jačanje poverenja i stabilnosti. Razume se da i dalje ostaje veliki značaj našeg principijelnog opredeljenja za svestranu pokretljivost ljudi, za slobodno kretanje znanja, tehnike i tehnologije i robe na celom jugoslovenskom prostoru, a to je proces koji će jačati sa opštim ekonomskim i samoupravnim razvojem našeg društva, sa ovladavanjem udruženog rada tokovima reprodukcije, sa sve širim povezivanjem i udruživanjem rada i sredstava.

Na Kosovu su uloženi veliki napori da se problem iseljavanja ublaži. To je stalna i glavna tema partijske akcije na Kosovu i glavni zadatak organizovanih socijalističkih snaga. Do takvog odnosa prema iseljavanju došlo se upornim političkim radom s kadrovima u rukovodstvima, a onda i šire, iako još uvek ima i onih koji potcenjuju značaj ovog problema, ima oportunizma, površnog rada, kolebanja i formalizma. Mora se, međutim, podržavati stav koji je rukovodstvo SK Kosova formulisalo: makar i samo jedan čovek

Digitized by Google

da ode s Kosova pod pritiskom — to mora biti politički problem za komuniste na Kosovu.

A pritisci su sada rafiniraniji, skriveniji, ali se i sada ide na stvaranje atmosfere straha, uznemirenosti, nepoverenja i nespokojstva: od direktnih napada na imovinu, ugrožavanja sigurnosti, do ignorisanja u javnoj komunikaciji uopšte. Na iseljavanje, van svake sumnje, utiče i ekonomska nerazvijenost, koju ne prevazilazimo uspešno, a takođe i sužene mogućnosti zapošljavanja. Međutim, danas se sa Kosova sele i mnogi koji imaju posao, koji imaju plodnu zemlju i koji nikad na seobu nisu ni pomišljali.

Zbog svega toga učvršćivanje realnog osećanja sigurnosti ne samo za Srbe, Crnogorce, Muslimane, već i za Turke, Rome i druge, jednom rečju, za sve — ostaje jedina prava orijentacija u rešavanju ovog teškog i osetljivog pitanja. Dužnost je komunista i radnih ljudi, pre svega Albanaca, ali i Srba i Crnogoraca, Muslimana, Turaka i drugih da se izbore za stvaranje sveukupne klime sigurnosti uslovâ života i rada za sve. Neophodno je prevazići stvoreno osećanje da je problem iseljavanja, uz Kosovo, pre svega problem Srbije i Crne Gore. To je zajednički problem, kao što je i ceo kompleks pitanja vezanih za Kosovo zajedničko pitanje i problem svih.

Od ogromnog je značaja i bitnije proširenje veza među organizacijama udruženog rada, opštinama, društveno-političkim organizacijama, kulturnim i sportskim društvima sa Kosova i Srbije, Vojvodine i drugih republika. Takva saradnja je program povezivanja. Postoje realne mogućnosti proširivanja udruživanja rada i sredstava i povezivanja poslovnih interesa, otklanjanja dezinformacija, jačanja poverenja, zbližavanja i međusobnog razumevanja. Te realne mogućnosti još nisu iskorišćene. U poslednje vreme ovim oblicima saradnje posvećuje se velika pažnja, a može se i treba još više učiniti.

U Platformi je konstatovano da je privredni razvoj Kosova od najvećeg značaja za ubrzani društveno-ekonomski preobražaj Pokrajine, za brži razvoj Jugoslavije i za sužavanje osnove delovanja kontrarevolucije i iredente. To je put jačanja socijalističkog samoupravljanja i progresivnog menjanja društveno-ekonomskih odnosa koji su duže vreme bili opterećeni birokratsko-etatističkom zatvorenošću i sputani administrativnim uplitanjem u privredne tokove i ekonomski razvoj. Privredna nerazvijenost je plodno tle za obnavljanje mnogih konzervativnih, pa i nacionalističkih tendencija. Politika podsticanja ubrzanog privrednog razvoja Kosova išla je, kao i u celoj zemlji, za tim da se društvene snage na Kosovu što pre osposobe da samostalno nose glavni teret razvoja Pokrajine. Ta orijentacija je već do sada mogla da dâ i veće rezultate nego što je dala da pomenuta tendencija birokratsko-etatističkog zatvaranja nije potiskivala u drugi plan borbu za produktivnost rada, da je razvoj energetskih potencijala bio u većoj meri zasnovan na udruživanju sredstava u jugoslovenskim razmerama, da je obrazovni sistem bio više u funkciji privrednog razvoja.

Bez obzira na određene pozitivne rezultate, osnovni problemi privredne situacije u Pokrajini sporo se rešavaju. Još nema odgo-

Digitized by Google

varajućih strukturnih promena u privredi, iako se u novije vreme čine neki koraci u tom pravcu. Ekonomsku situaciju teško pritiskaju problemi gubitaka (iako su oni u ovoj godini nešto manji u odnosu na prethodnu, kada su bili izrazito visoki), zatim problemi unutrašnje nelikvidnosti i krajnje otežanog ispunjavanja spoljnih obaveza Pokrajine. Izražen je još uvek veliki nesklad između proizvodnje i potrošnje, nezadovoljavajuća je struktura ustanova društvenih delatnosti i školstva, što otežava rešavanje inače zaoštrenog problema zapošljavanja. Neophodno je još bolje organizovanje unutar Pokrajine, u Republici Srbiji i Jugoslaviji, kako bi se ovi problemi uspešnije prevazilazili. Potrebno je preduzimati i dodatne mere u skladu sa utvrđenom razvojnom politikom zemlje i Kosova, kako bi se sve mogućnosti za pomoć Kosovu u prevazilaženju ovih akutnih problema do kraja iskoristile.

Velika nasleđena nerazvijenost još uvek negativno utiče na bržu modernizaciju privrede i na povećanje efikasnosti privređivanja. Korišćenje sredstava kojima udruženi rad i privreda raspolažu na niskom je nivou. Razlozi su u još izraženom nedostatku industrijske tradicije, u manjku stručnih kadrova i njihovom ne uvek odgovarajućem rasporedu, nedostatku kompleksnog planiranja razvoja itd. Dugogodišnja orijentacija na razvoj bazične proizvodnje pokazuje u ovim godinama i svoje slabe strane, jer guta ogromna investiciona sredstva i onemogućava raznovrsnije strukturiranje privrede i povoljnije ekonomsko aktiviranje postojećih resursa u Pokrajini. Još su zapostavljene mogućnosti poljoprivredne proizvodnje, unapređivanja samoupravnih proizvodnih odnosa na selu i razvoja male privrede.

Veliki problem je nedopustivo sporo napredovanje procesa udruživanja rada i sredstava. Dogovaranje predugo traje, a kada se i okonča, onda se neki društveni činioci komotno ili čak neodgovorno ponašaju u odnosu na postignute samoupravne sporazume i dogovore. Neki davno zaključeni sporazumi nisu uopšte realizovani, sporo se privode kraju započete investicije, a još sporije počinju nove koje bi trebalo da doprinesu menjanju privredne strukture Kosova i bržem zapošljavanju omladine. To ima ne samo nepovoljne ekonomske efekte, već onemogućava integrisanje snaga rada i samoupravljanja na širem društvenom planu, otežava povezivanje radničke klase Kosova i radnih kolektiva u drugim delovima zemlje i usporava prevazilaženje zatvorenosti, parcijalnih interesa i birokratsko-etatističkih pritisaka. Udruživanje rada i sredstava predstavlja zato prioritetnu obavezu i suštinsku odgovornost za sve subjektivne snage, a posebno za sve činioce u delegatskom sistemu, i za samoupravne organe i tela u radnim kolektivima. Svi ti problemi nisu tipično kosovski, oni su u većoj ili manjoj meri svojstveni svim delovima naše zajednice, samo što sporost u njihovom rešavanju teže pogađa Kosovo nego druge delove zemlje.

Poseban ekonomski položaj Kosova zahteva da politiku podsticanja najbržeg razvoja Kosova u Jugoslaviji, u okviru politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, razradimo još doslednije kao kompleksnu i doslednu političku orijentaciju i praktičan program. Bez takvog pristupa, za

Digitized by Google

čiju realizaciju svi moramo snositi deo odgovornosti, nije moguće efikasnije razrešiti mnoge od pomenutih problema društvene situacije na Kosovu.

Treba istaći da je i na Kosovu Dugoročni program ekonomske stabilizacije osnova stabilizovanja privrednih tokova i jačanja socijalističkog samoupravljanja. Problemi koji postoje mogu se prevazilaziti samo postepeno, uz puno i uporno angažovanje celog udruženog rada i svih drugih činilaca društvenog života. Odgovornost Saveza komunista Kosova i drugih subjektivnih snaga da aktiviraju, na racionalan i optimalan način, sve snage i sredstva Pokrajine velika je. Oslonac na sopstvene snage i jačanje svojih obaveza i odgovornosti u radu i odlučivanju osnovni su faktori rešavanja složenih pitanja društveno-ekonomskog razvoja Kosova. Isto tako je velika i odgovornost svih činilaca u Jugoslaviji da, polazeći od realnih mogućnosti i Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, utiču na samoupravno povezivanje privrede Kosova i organizacija udruženog rada iz drugih delova zemlje na osnovama ekonomskih interesa i solidarnosti.

*

Odnosima sa susednom NSR Albanijom SFRJ i SKJ uvek su posvećivali odgovarajuću pažnju. Naš principijelni stav je dosledno poštovanje principa suvereniteta i teritorijalnog integriteta, nemešanja u unutrašnje stvari, nezavisnosti i pune ravnopravnosti. U svestranom napretku Albanije vidimo i svoj interes. Zbog toga smo uvek davali i nastavićemo da dajemo inicijative u korist pozitivnog razvoja jugoslovensko-albanske saradnje gde god je to realno i u obostranom interesu, na osnovama ravnopravnosti i reciprociteta. Nesumnjivo je da je ravnopravna i svestrana saradnja u interesu naroda Jugoslavije i Albanije, ali i svih zemalja i naroda na Balkanu, jer može doprineti stabilnosti i miru u ovom delu sveta. Socijalistička, samoupravna, nesvrstana Jugoslavija objektivno može biti aktivan činilac samo takve saradnje.

Trgovinska i šira ekonomska saradnja između naših zemalja razvija se uspešno. Jugoslavija je glavni spoljnotrgovinski partner Albanije. Tako, na žalost, nije s kulturnom saradnjom, koja je zamrla kada je Jugoslavija predložila promenu dosadašnje prakse u kojoj je Albanija uslovljavala saradnju izgrađivanjem posebnih odnosa i veza s Kosovom, što je i inače bila više godina izražena tendencija.

Saradnja sa SFRJ stalno je praćena od strane albanskog rukovodstva napadima na SFRJ, na njen unutrašnji socijalistički samoupravni sistem i na politiku nesvrstavanja u međunarodnim odnosima, koju Jugoslavija dosledno vodi. Ti napadi su sve bezobzirniji, a žele se predstaviti kao ideološki sukobi i sporovi. Preko tih napada ne možemo ravnodušno prelaziti. Oni ne mogu ostati bez odgovarajućeg odgovora. Ne želimo da ideološki polemišemo, jer ideološke razlike Jugoslavija nikada nije smatrala preprekom

Digitized by Google

svoje saradnje s drugim zemljama. Međunarodni odnosi koje Jugoslavija gradi to su potvrdili.

Isto tako, mi ne možemo a da jasno ne ukažemo na to da posledice antijugoslovenske politike albanskog rukovodstva mogu biti opasne za mir i bezbednost ne samo na Balkanu, nego i šire. Zato se odlučno protivimo takvoj politici.

Moramo i dalje razvijati raznovrsnu aktivnost kako bi se sprečile negativne posledice međunarodnih akcija Albanije protiv naše zajednice. Tu su programi radija i televizije, zatim pitanje antijugoslovenske aktivnosti neprijateljske albanske emigracije, njene povezanosti sa NSR Albanijom, ustaškom i drugom neprijateljskom emigracijom i drugo. Sve su to problemi i zadaci koji su postavljeni u Platformi, ali koji traže veću operativnu razradu i znatno viši stepen organizovanog delovanja odgovarajućih nadležnih organa i institucija na Kosovu i van Kosova, kako bi se front naše političke akcije učinio raznovrsnijim i efikasnijim.

*

Želim, na kraju, još jednom da istaknem značaj obaveza i odgovornosti Saveza komunista u vezi sa zadacima iz Platforme. Ti zadaci odnose se na Savez komunista Jugoslavije u celini, na komuniste u svim republikama i autonomnim pokrajinama. U njihovom ostvarivanju mora se postići puno idejno-političko i akciono jedinstvo. Pre svih, reč je o zadacima u borbi za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa i za prevladavanje etatističkih elemenata i koncepcija razvoja socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina i Jugoslavije u celini. To je put za jačanje inicijativa i uticaja radničke klase i udruženog rada na sve tokove reprodukcije i na razvoj samoupravnih društvenih odnosa, na kojoj osnovi treba da se usklađuju ukupni, pa i nacionalni interesi. Ostvarivanje tih ciljeva znači ostvarivanje istorijskih klasnih interesa i revolucionarnih zadataka Saveza komunista.

Takođe treba ponovo istaći nužnost odlučne borbe za ravnopravnost naroda i narodnosti i u ekonomskom i u političkom pogledu. To je istovremeno uslov i osnovni pravac za suzbijanje svih vrsta i oblika nacionalizma. Obaveza i odgovornost komunista svih naroda i narodnosti jeste da se odlučno obračunavaju s pojavama nacionalizma, pre svega u svojim redovima, ali i s nacionalizmom ma gde se on pojavio. Zato što je nacionalizam platforma okupljanja svih neprijateljskih snaga, borba protiv nacionalizma je zajednički, trajni zadatak svih komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u Jugoslaviji.

Savez komunista Jugoslavije u celini nalazi se pred ostvarivanjem zadataka koji su značajni za pravac dugoročnog društveno-ekonomskog i političkog razvoja. Reč je o borbi za ostvarivanje zadataka iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, o borbi za dugoročno progresivno menjanje produkcionih odnosa, za dosledno i odlučno dalje jačanje socijalističkog samoupravljanja. Za ostvarivanje postavljenih zadataka i ciljeva neophodno je ospo-

Digitized by Google

sobljavanje organizacija i rukovodstava Saveza komunista, češće razmatranje naše akcione sposobnosti, a iznad svega češća provera izvršavanja donetih odluka.

S druge strane, postavljeni zadaci mogu se ostvarivati pod uslovom da komunisti deluju unutar sistema socijalističkog samoupravljanja, pre svega u organizacijama SSRN- u delegacijama u bazi društva, u samoupravnim organizacijama, institucijama i telima. Samo tako SKJ može delovati kao unutrašnja subjektivna snaga sistema, što je u skladu s mestom i ulogom SKJ u našem društvu. To je i način da se realno preuzima odgovornost za tok stvari. Kao i uvek, uspeh u ostvarivanju preuzetih zadataka meriće se po efektima koji će se ostvarivati. U sprovođenju u život svih ovih zadataka Savez komunista i sve socijalističke subjektivne snage društva susretaće se s mnogim objektivnim teškoćama i mnogobrojnim problemima, sa nerazumevanjem i otporima politici SKJ, što nameće potrebu stalne i intenzivne aktivnosti SK, učvršćivanja njegovog akcionog jedinstva i jačanja odgovornosti. Zbog postojanja izuzetnih okolnosti (privredne nerazvijenosti i najvećeg zaostajanja u razvoju) i teških uslova na Kosovu izvršavanje ovih zadataka biće posebno složeno. Otuda i značaj podrške Saveza komunista Jugoslavije komunistima Kosova u ostvarivanju utvrđenih ciljeva.

Ne osporavajući nesumnjiv spoljni uticaj, pre svega iz NSR Albanije, ceo period od kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu do danas potvrdio je da su presudni uzroci tih događaja bili u našim unutrašnjim slabostima i propustima, pre svega u redovima Saveza komunista Kosova i njegovih rukovodstava, ali ne samo tamo. Te činjenice su sagledane i ocenjene u Platformi i na toj osnovi je i organizovana aktivnost SK na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji, što je dalo i nesumnjive pozitivne rezultate. Oni potvrđuju da SKJ može uvek da ostvari svoje ciljeve ako kroz široki politički rad u bazi pokrene ogromne, tako reći nemerljive, snage našeg samoupravnog socijalističkog sistema i naše samoupravne socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

Digitized by Google

Digitized by Google

Dvadeset pet godina Programa SKJ*

Vjekoslav Koprivnjak

Epoha i Program Saveza komunista Jugoslavije

Govor i razgovor vezan uz dvadesetpetogodišnjicu Programa Saveza komunista Jugoslavije može biti i prigodničarski i svečarski. On može biti formalan i nazdravičarski. Ali i *bitan*, jer, bivajući na razini sadržaja o kome govori, on postaje govor o epohi, njenom razumijevanju i akciji potrebnoj da se ona revolucionarno mijenja, da se neprekidno ostvaruje veliki društveni i kulturni projekt socijalizma. Ozbiljno govoriti o Programu znači biti na marksističkoj razini samog Programa.

Podsjetio bih na to da je donošenje Programa Saveza komunista Jugoslavije 1958. godine bilo *od najvećeg značaja* ne samo za projekt jugoslavenskog socijalizma — kojeg prepoznajemo prvenstveno kao socijalističko samoupravljanje — već za cijeli međunarodni radnički i komunistički pokret, *za stvar socijalizma u svijetu.* Da to nije isprazna i kurtoazna tvrdnja, najbolje svjedoče diskusije i reakcije na Nacrt programa koje su se tada zbivale u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, i to posebno onih koji se nisu mogli pomiriti sa činjenicom da borba za socijalizam nije naprosto preslikavanje jednog modela, jednog načela, jednog metoda, već da je borba za socijalizam u

* U organizaciji redakcije časopisa »Socijalizam« vođena je 21. oktobra 1983. godine diskusija o temi »Dvadeset pet godina Programa SKJ«. Objavljujemo autorizovana izlaganja.

Digitized by Google

svijetu cijelo bogatstvo formi, sadržaja i posredovanja grandiozne zamisli ostvarivanja istinske ljudske povijesti.

Sam program Saveza komunista Jugoslavije ponudio je novu, bitno različitu koncepciju socijalizma u odnosu na ono shvaćanje koje je tada bilo dominirajuće u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. On se založio za razumijevanje socijalizma kao *svjetskog procesa* na međunarodnom planu i za njegov *zbiljski revolucionarni* smisao na unutrašnjem planu. U Programu se ističe: »Očigledno je da na današnjem nivou društvenog razvitka postoje i sve se snažnije razvijaju potrebni materijalni, društveni, politički i kulturni uslovi za još veće uspehe socijalističkog pokreta. A na velikoj raznovrsnosti svih tih uslova izrasta i mogućnost raznih puteva i oblika borbe za socijalizam.

Burno kretanje suvremenog čovečanstva ka socijalizmu dovelo je do toga da je socijalizam već postao svakodnevna praksa stotina miliona ljudi, praksa koja se neprekidno bogati novim oblicima i novim kretanjima u neposrednoj socijalističkoj izgradnji i u borbi radničke klase i socijalističkih snaga za uticaj na društvena kretanja u kapitalističkim zemljama.«[1]

Kada danas govorimo o Programu Saveza komunista Jugoslavije, moramo biti apsolutno svjesni toga što je taj dokument Saveza komunista u momentu njegovog donošenja, doista značio sa ovako ekspliciranim stavom ne samo za nas, nego i za stvar socijalizma u svijetu. Pogotovo kada se ukaže i na slijedeći stav: »Jugoslovenski komunisti su na vreme shvatili istorijsku neophodnost daljih promena i aktivno delovali u pravcu uklanjanja smetnji koje sprečavaju socijalistički razvitak. Nisu se oni suprotstavljali samo težnjama za restauracijom buržoaskih političkih oblika i besperspektivnim malograđansko-anarhističkim pojavama, već su sprečili da se država razvija putem jačanja i razgranjavanja svojih funkcija, njenim sve širim zadiranjem u društveni život, porastom državne administracije, jačanjem tendencija birokratizma i ekonomskih privilegija, postepenim pretvaranjem države u silu iznad društva, u gospodara nad narodom. Time su jugoslovenski komunisti podsekli korene tendenciji da se konzerviraju uspostavljeni odnosi i da se zaustavi dalji socijalistički razvitak.«[2]

Na to je potrebno podsjetiti jer samo tako postaje jasno zašto je Program u međunarodnim razmjerima izazvao tako žive, pa i žestoke rasprave. Poznato je da nije bilo gotovo ni jedne komunističke i radničke partije, a i šire, koja je bila ravnodušna prema tom dokumentu, kao i prema izazovima koje je on ponudio svome vremenu. Posebno onima koji su smatrali da jedini misle to vrijeme i njegove potrebe, a pri tom su zaboravljali da »teoretske postavke komunista nipošto ne počivaju na idejama, na načelima koje je izmislio ili otkrio ovaj ili onaj popravljač svi-

[1] *Program Saveza komunista Jugoslavije,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 42—43.

[2] Isto, str. 111.

Digitized by Google

jeta«. I da su one »samo opći izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, historijskog kretanja koje se vrši pred našim očima«.[3] O buri koju je izazvao Program govoreći na nov način o epohi svjedoči i Veljko Mićunović u svojim *Moskovskim godinama*, kao i polemika i napadi u časopisima i listovima drugih partija i naši odgovori i sa govornice Sedmog kongresa SKJ i sa drugih mjesta. O poticajima koje je Program izazvao najbolje svjedoči i polet socijalističke samoupravne prakse u nas, kao i snažni razvoj i zamah naše cjelokupne društvene misli nakon njegova donošenja.

Stoga mi se čini da se danas, kada naša marksistička teorijska misao veoma visoko ocjenjuje pojavu tendencija i sadržaja u suvremenom međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu (koje, na primjer, imenuje evrokomunističkim), neopravdano ispušta iz vida značenje prakse i teorije Saveza komunista i za pojavu tih tendencija i za osvještavanje pojedinih komunističkih i radničkih partija. Nedovoljno se uzima u obzir i praksa i teorija Saveza komunista izražena onim što se zbivalo od 1948. godine i odlučnog NE Staljinu, preko uvođenja radničkog upravljanja 50-tih godina do donošenja Programa Saveza komunista Jugoslavije. Time se gubi iz vida to da su neke stavove koji su izloženi u Programu SKJ kasnije prihvatile i mnoge druge komunističke partije.

Podsjetio bih — i mislim da je to važno za našu raspravu — da je Program, po riječima Edvarda Kardelja na Sedmom kongresu, trebalo da utvrdi neposredne, bliže, kao i krajnje ciljeve društvene akcije komunista. Zatim, da Program Saveza komunista Jugoslavije utvrđuje uslove u kojima se ta akcija vodi i osnovne probleme koje Savez komunista mora rješavati i prema kojima je trebalo da načelno odredi i sredstva borbe i njene metode i oblike.

Pri tom su jugoslavenski komunisti i te kako vodili računa da Program, sam po sebi, ništa ne znači ako ga ne prati odgovarajuća praksa. Zato su posvećivali punu pažnju Marksovom stavu da je svaki korak stvarnog pokreta vredniji nego tuce programa, pa makar oni bili i najbolji, ako ih ne prati odgovarajuća praksa.

Program je, kao što je opće poznato, dao i principijelnu formulaciju krajnjeg cilja, vodeći pri tom računa da taj cilj mora biti istovremeno i putokaz za svakodnevnu akciju, za postizanje neposrednih i danas ostvarljivih socijalističkih ciljeva.

Program je bio definiran prvenstveno kao program određene etape borbe za socijalizam, a ne samo kao spisak zadataka ili popularni propagator određenih ciljeva, jer, kao što je istakao drug Bakarić učestvujući na raspravi na Sedmom kongresu, »Program nije samo program naših tendencija i želja, nego baš program tendencija zasnovanih na kritičkoj ocjeni naše dosadašnje prakse i ocjeni stvarnih faktora kretanja«.

---

[3] K. Marx — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, *Dela*, tom VII, IMRP — Prosveta, Beograd, 1968—1979, str. 390.

Digitized by Google

Stoga je Program nužno ušao u analizu tadašnjeg stanja u našoj zemlji i u svijetu, nastojeći da marksističkom metodom osvijetli to stanje, kao i perspektive daljeg društvenog razvitka. Ova je analiza bila ona polazna tačka koja je morala ukazati — kako je to naglasio Kardelj — na nužni pravac društvene akcije komunista, radničke klase i svih socijalističkih snaga u Jugoslaviji, kao i na odlučujuće probleme u toj borbi i na sredstva i oblike njihovog razrješavanja. Zbog toga je Program prvenstveno okrenut kako izgradnji socijalizma u našoj zemlji tako i suvremenoj borbi za mir uopće, te unutrašnjim i međunarodnim političkim uvjetima u kojima su se borili i bore jugoslavenski komunisti. Program neprekidno promišlja cjelinu radničkog pokreta i njegove povijesne zadaće, te u tom horizontu sagledava proletersku revoluciju u vlastitoj zemlji.

Mislim da na ovom mjestu nije potrebno isticati da su upravo zbog toga prve tri glave Programa posvećene analizi suvremenog svijeta, tada rastućoj ulozi državno-kapitalističkih tendencija, borbi za socijalizam u novim uvjetima, ocjeni stanja i iskustva revolucionarne borbe međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta, razvoju socijalističke misli itd. Pri tom se stalno naglašava vlastita otvorenost za sva pozitivna iskustva koja su socijalističke snage u svijetu postigle.

Kada govori o razvitku socijalističke misli, Program je nedvosmislen u svom zahtijevu da »dalji razvitak socijalizma kategorički zahteva da se ispitaju zakonitosti i protivrečnosti doba prelaza iz kapitalizma u socijalizam i da se socijalistička naučna misao što pre oslobodi pragmatičkog pritiska onih društvenih činilaca koji zadržavaju njen razvitak. Samo pod tim uslovom će ona biti sposobna da se orijentiše ka naučnom osvetljavanju glavnih društvenih problema savremenog čovečanstva, ka objašnjavanju zakonitosti kretanja samog socijalističkog društva u prelaznom periodu i da time još uspešnije nego dosad krči put socijalističkoj praksi«.[4]

U pojavi birokratizma, etatizma i dogmatizma, te uticaju buržoaskih ideologija, oportunizma, reformizma i deklariranog anarhizma na radnički pokret Program vidi društvene faktore koji su utjecali i utječu na kočenje razvoja socijalističke misli.

Osnovno je saznanje i iskustvo revolucionarne borbe da nema automatskog prelaza od kapitalizma ka socijalizmu po samoj materijalno-ekonomskoj nužnosti. Komunisti Jugoslavije su i tada jasno istakli da se opredjeljuju za jedinstvo s drugim socijalističkim i progresivnim pokretima, ali da ne odustaju od prava na ideološku borbu protiv oportunizma, reformizma, dogmatizma, revizionizma i drugih »izama« — kako bismo mi to danas popularno rekli.

Komunisti Jugoslavije se Programom opredjeljuju i za proleterski internacionalizam, ali na bazi ravnopravnosti i dobrovoljnosti. Pri tom se ističe da je za jugoslavenske komuniste

[4] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd., str. 53.

Digitized by Google

proleterski internacionalizam u cijelom svom dosadašnjem razvitku uvijek bio konkretan. »Taj princip uključuje: prvo, upornost radničkog pokreta da u svojoj zemlji razvije doslednu borbu za socijalizam i za svakodnevne interese radnih ljudi, da iskoristi sve oblike rada i borbe za porast svog uticaja, za pripremanje da uzme vlast i da posle uzimanja vlasti pristupi izgradnji socijalizma u skladu sa interesima radnih ljudi celog sveta, kao i mira i opšteg progresa čovečanstva; i, drugo, taj princip uključuje podršku takvoj istoj borbi u svim drugim zemljama, to jest solidarnost s radničkim pokretom i socijalističkim snagama celog sveta u njihovoj borbi za svakodnevne ekonomske i političke zahteve, za mir i za socijalizam.«[5]

Program posebno sagledava odnos stupnja razvoja proizvodnih snaga i mogućnosti birokratske tendencije, kao alternative društvenog razvoja. Definira odnos spram države i smisao socijalističke demokracije. On određuje i ukupni pravac razvoja sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa u Jugoslaviji, te ističe da je osnovna karakteristika rukovodeće uloge Saveza komunista i njegovih metoda u sadašnjim uslovima da se oni izražavaju prije svega, u težnji da se vlast radnog naroda *sve više pretvara iz vlasti u interesu radnih masa u neposrednu vlast samih radnih masa.*

Dvadeset pet godina je prošlo od donošenja Programa. Promatrano kroz prizmu njegovih osnovnih opredjeljenja, kao i tokova društvenih procesa, dostignuća i promjena, postavlja se odlučujuće pitanje — gdje smo danas. To bi trebalo da bude jedno od ključnih pitanja na koje treba pokušati odgovoriti, barem u naznaci, i u ovoj raspravi.

Mnogo se toga dogodilo u svijetu i u nas i ono što se dogodilo nije bilo neočekivano. Odvijalo se upravo onako kako je na to ukazivao sam Program, kako je na to često upozoravao drug Tito u svojim referatima na kongresima, i ne samo na njima. Mnogo onoga što se zbilo i u suvremenom svijetu i u nas dogodilo se upravo onako kako su to predvidjeli naši ključni dokumenti utemeljeni na Programu.

Pa ipak, kao da su nas neke stvari, pojave i procesi iznenadili. Zašto? I to je pitanje o kojem bi trebalo biti riječi kad govorimo u povodu ovakve teme kao što je dvadeset pet godina Programa Saveza komunista Jugoslavije.

Rasprava o Programu i u povodu Programa Saveza komunista obavezuje nas na marksističku analizu našeg puta i zbivanja na tom putu, ona nas obavezuje na analitičko i otvoreno razmatranje osnovnih tendencija razvoja i sadašnjeg trenutka jugoslavenskog socijalizma, njegovih rezultata i dosega. Ali i na razgovor o proturječjima i stranputicama.

Ta rasprava istovremeno zahtijeva i kritičku i marksističku analizu procesâ u suvremenom svijetu. Mi bismo trebali pokušati

[5] Isto, str. 70.

Digitized by Google

da odgovorimo na pitanje što se zbilo, prvenstveno, s kapitalizmom, što danas znači pojava transnacionalnog kapitala u odnosu na njegovu državno-monopolističku fazu o kojoj govori Program; što znače razni »reganizmi« i »tačerizmi« na ekonomskom, ali i na političkom planu; u čemu je smisao nastupa nove desnice sa kvazidemokratskim parolama i frazama; kako se očitava i koje je značenje suvremene krize kapitalizma o kojoj često govorimo kao o temeljnoj i strukturnoj?

Naša je zadaća pokušati odgovoriti i na pitanje: što se zbiva sa socijalizmom kao konkretnom praksom i sa socijalizmom kao svjetskim procesom; što se zbiva i o kojim procesima je danas riječ u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu? Formulacije Programa nas obavezuju da govorimo i o pokretu nesvrstanih kao jednom od subjekata borbe za revolucionarne preobražaje suvremenog svijeta koje vode socijalizmu i komunizmu.

Jednom riječju, to znači govoriti o tome koliko društveni procesi u suvremenom svijetu potvrđuju, a koliko traže promjenu osnovnih polazišta Programa SKJ.

Na kraju, govoriti o Programu Saveza komunista Jugoslavije znači, prije svega, govoriti o Savezu komunista Jugoslavije u sadašnjim uvjetima razvoja socijalističkog samoupravljanja, u uvjetima koje karakterizira borba za ekonomsku stabilizaciju, orijentacija oslanjanja na vlastite snage, zahtjev za bitnom promjenom ponašanja subjektivnog faktora i društva u cjelini. Govoriti danas o Programu znači, u stvari, govoriti o pretpostavkama novog koraka jugoslavenske socijalističke revolucije u razvoju društva na osnovama udruženog rada i o mjestu i ulozi Saveza komunista u tome.

Mislim da su to samo neki momenti koje treba istaknuti kada je riječ o razgovoru kojim se hoće problematski sagledati današnje značenje Programa Saveza komunista Jugoslavije i da su to, zapravo, samo neki elementi za ovaj razgovor. Jedino iz horizonta problematiziranja ukupnih društvenih procesa koji se odvijaju u svijetu i u nas može se plodno odgovoriti i na ono pitanje koje se čulo, ili se moglo pročitati u ponekom tekstu povodom dvadesetpetogodišnjice Programa — *da li Program Saveza komunista Jugoslavije zadovoljava i naše današnje potrebe ili je potrebna inicijativa za pravljenje novog programa?*

Na ovakvu kritički informiranu raspravu obavezuje nas i sam Program, a posebno njegov završni, tako duboko antidogmatski intoniran stav: »Da bismo izvršili svoju istorijsku ulogu u stvaranju socijalističkog društva u našoj zemlji, moramo sve svoje snage posvetiti tome cilju, biti kritični prema sebi i svome delu, biti nepomirljivi neprijatelji svakog dogmatizma i verni revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma. Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!«

Digitized by Google

Radovan Radonjić

Program revolucije

Program SKJ je više nego bilo koji drugi dokument u novijoj istoriji socijalizma doprinio afirmaciji i razvoju marksističke misli. Njegov značaj je utoliko veći što je, kao naučno utemeljen teorijski pristup otvorenim pitanjima i problemima savremenog svijeta i socijalizma, nastao u trenutku kada su druge komunističke i radničke partije tek počinjale s preispitivanjem sopstvenog dogmatsko-doktrinarnog nasljeđa i traženjem mogućnosti da svoju misao i akciju oslobode bremena reformizma, oportunizma, revizionizma, birokratskog voluntarizma i sličnih »relikata« građanske provenijencije i što je, skidajući veo staljinističkih ideoloških racionalizacija i mistifikacija sa otvorenih pitanja i problema društva prelaznog perioda, iz ugla marksističke teorijske opservacije objasnio bitne protivurječnosti savremenog istorijskog procesa i mogućnosti njihovog revolucionarnog razrješavanja.

Program SKJ nije nastao odjednom, kao proizvod nekog ili nečijeg slučajnog nadahnuća. On se postepeno rađao iz ideja, iskustava i spoznaja vodećih snaga jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, čija se djelatnost temeljila na autentičnim sadržajima nastalim u specifičnom unutrašnjem ambijentu i odvijala pod uticajem protivurječno izukrštanih elemenata međunarodnog konteksta. Izrastao je iz dometa i rezultatâ njihove borbe i napora da, koncepcijski i realno, na nov način priđu ne samo strateškom usmjeravanju globalnih tokova socijalističke revolucije u svojoj zemlji, već i pojedinim pitanjima konkretne svoje politike i taktike, odnosno da u uslovima pogromaških spoljnih pritisaka i ogromnih unutrašnjih tjeskoba pronađu mogućnosti za dalje revolucionisanje društvenih odnosa i razmicanje granica ljudskih sloboda. Stoga je i nagoviješten kao dokument čiji je zadatak da ukaže na ciljeve, puteve i sredstva tekuće borbe revolucionarnih snaga u Jugoslaviji, to jest da, »stvarajući zaključke na osnovi iskustava iz sopstvene socijalističke prakse, koristeći i iskustva drugih — doprinese širem razrađivanju gorućih problema daljeg kretanja i razvitka socijalizma« u najširim razmjerama.

Za izgrađivanje programske osnove revolucionarne orijentacije i akcije jugoslovenskih komunista, koja će u Programu SKJ (usvojenom na Sedmom kongresu 1958. godine) dobiti svoj najpotpuniji izraz, poseban značaj imao je Titov dolazak na njihovo čelo. Raniji njihovi programski dokumenti (»Podloga ujedinjenja« iz 1919. godine, Program usvojen na Vukovarskom kongresu 1920. godine, Program Nezavisne radničke partije Jugoslavije iz 1923. godine i drugi), i pored toga što su se oslanjali na neka osnovna stanovišta osnivačâ naučnog socijalizma, nijesu predstavljali stvarnu idejno-teorijsku osnovu za revolucionarnu akciju koja bi odgovarala potrebama i mogućnostima jugoslovenskog radničkog po-

Digitized by Google

kreta. U njima nijesu bila postavljena neka značajna pitanja (nacionalno, seljačko) ili je u njihovoj prezentaciji bilo dosta nedorečenog, nejasnog i shematskog, kakav je slučaj bio sa pitanjima suštine kapitalizma, klasne borbe, puteva i sredstava osvajanja političke vlasti od strane radničke klase i drugim.

S Titovim dolaskom na funkciju generalnog sekretara Partije, snažno podstaknut njegovim koncepcijama i akcijama, otpočeo je proces organizacione, političke i idejne konsolidacije KPJ, koji je dao nov smisao i sadržaj cjelokupnom njenom radu. Taj zaokret se manifestovao, pored ostalog, i kroz drugačiji pristup koncipiranju njenih programskih osnova. On je omogućio KPJ da relativno brzo dođe do uvjerenja da u situaciji kakva je bila ona krajem tridesetih godina jugoslovenski narodi i narodnosti nemaju drugog puta do borbe protiv fašizma i protiv nastojanja reakcionarnih krugova u zemlji da ih pretvore u privjesak bilo koje imperijalističke sile ili bloka; da uspješno vođenje te borbe podrazumijeva uspostavljanje jedinstva svih antifašističkih, demokratskih i patriotskih snaga jugoslovenskog društva; da prevladavanje unutrašnjih problema i protivurječnosti podrazumijeva rješavanje nacionalnog pitanja i demokratizaciju društvenih odnosa itd. Ovi i drugi rezultati analize međunarodnih zbivanja i unutrašnjih tenzija i razvojnih tendencija jugoslovenskog društva činili su osnovu iz koje je KPJ na Petoj zemaljskoj konferenciji izvela sve bitne odrednice svoje revolucionarne strategije za narednih nekoliko godina. Među njima su, svakako, dominirala stanovišta: (a) da program revolucionarne borbe jugoslovenskih komunista može biti dobar i djelotvoran onoliko koliko odražava stvarne ciljeve i interese proletarizovanih širokih masa; (b) da je rješavanje klasnih protivurječnosti u Jugoslaviji neodvojivo od rješavanja nacionalnog pitanja; (c) da klasna i nacionalna emancipacija proletarizovanih masa u Jugoslaviji nije i ne može biti nikakva rezerva ili »pomoćni pravac« ostvarivanja »generalne linije« komunističkog pokreta; i (d) da se uspješnom borbom za socijalizam u svojoj zemlji najviše može doprinijeti stvari svjetskog revolucionarnog pokreta. U kontekstu ovih shvatanja jugoslovenski komunisti su razradili koncepciju narodnooslobodilačke borbe kao specifične forme socijalističke revolucije i ocijenili da je s njenim otpočinjanjem — kako je rekao Tito — nastupio »onaj historijski trenutak koji je zahtijevao smjenu vodećih društvenih snaga«.

Razvijajući se i kritički preispitujući u skladu sa inovacijama koje je KPJ s Titom na čelu unosila u njenu programsku osnovu, jugoslovenska socijalistička revolucija je još u svom oružanom dijelu postala živim primjerom optimalnog aktiviranja stvaralačke energije masa i procesom njihovog samooslobađanja od nekih oblika dominacije i eksploatacije. Način na koji je, na primjer, ostvaren zahtjev u pogledu osvajanja političke vlasti radničke klase i rješavanja niza drugih političkih, socijalnih i ekonomskih pitanja kroz narodnooslobodilačku borbu davao je tom procesu odista autentičan karakter. On je značio unošenje novih formi u praksu izvođenja socijalističke revolucije, čin bogaćenja revolucionarne

Digitized by Google

borbe radničkog i komunističkog pokreta novim saznanjima i iskustvima. Zahvaljujući tome, u Jugoslaviji su tokom narodnooslobodilačkog rata bila riješena mnoga suštinska pitanja, počev od karaktera vlasti i principa unutrašnjeg ustrojstva višenacionalne zajednice, pa do međunarodne političke orijentacije i odnosa prema saveznicima.

Obim i dubina socijalno-ekonomskih i političkih promjena ostvarenih tokom oružanog dijela revolucije odlučujuće su opredjeljivali pravac i karakter poslijeratnog razvoja Jugoslavije. Osvajanjem političke vlasti od strane radničke klase bili su stvoreni značajni preduslovi za neposredni prelazak na socijalističku izgradnju. No hoće li se ta mogućnost pretvoriti i u stvarnost, zavisilo je i od toga koliko će jugoslovenski komunisti uspjeti da, saglasno zahtjevima kvalitativno nove situacije, definišu svoje neposredne zadatke.

Uslovi za koncipiranje nove programske orijentacije koja bi izrazila te zahtjeve bili su veoma složeni. Rješavanje krupnih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih problema s kojima se izašlo iz rata nije trpjelo nikakva odlaganja, a materijalni i ljudski potencijali kojima bi se to ostvarilo bili su veoma oskudni. Vodeće snage jugoslovenske socijalističke revolucije osjećale su i maksimalno uvažavale zahtjeve njene široke socijalne baze za daljom demokratizacijom društvenog života, suprotstavljajući se tako staljinističkoj interpretaciji socijalizma kao visokocentralizovane etatističke strukture s apsolutno rukovodećom ulogom proleterske partije, koja, uz pomoć državnog aparata, održava monopol političkog odlučivanja i na toj osnovi uspostavlja odnose sa svim drugim činiocima političke organizacije društva kao sa svojim instrumentima i transmisijama. Ta njihova demokratska opredijeljenost, utemeljena na stanovištu da novu vlast u Jugoslaviji treba tako izgrađivati »i po sastavu i po organizacionim formama« da ona zaista bude »demokratski instrument stvaralačke aktivnosti masa« (Kardelj), nije mogla odmah da prevagne nad ideološkim racionalizacijama koje su izvođene iz praktičnih mjera uspostavljanja novog društvenog sistema, karakterističnih upravo po naglašenoj ulozi države i administrativno-centralističkom usmjeravanju svih društvenih akcija i procesa. Ovo utoliko prije što državno-svojinski monopol u jugoslovenskoj praksi socijalističkog preobražaja nije nastao kao posljedica puke volje birokratije, kao njen izum, već kao društveno-istorijska neizbježnost i u određenom vremenu i datim socijalno-ekonomskih i političkim uslovima, istorijska neophodnost. Stoga su u Programu KPJ, usvojenom na njenom Petom kongresu, 1948. godine, u okviru opšte teorijske i političke orijentacije revolucionarnog pokreta, dominirali zahtjevi u pogledu: likvidacije gotovo svih oblika privatnog vlasništva i uspostavljanja državne svojine na sredstvima za proizvodnju, afirmacije sistema centralističko-administrativnog planiranja proizvodnje i raspodjele, jačanja uloge države i partije u svim oblastima društvenog života i slično.

Digitized by Google

Nova programska orijentacija mogla se, dakle, teorijski i idejno uobličiti tek na temelju praktične provjere onih shvatanja i koncepcija jugoslovenskih komunista koje su odražavale posebnost njihovog prilaza rješavanju revolucionarnih zadataka u svojoj zemlji. Otuda se osnovano može tvrditi da je odlučujući uticaj na razvoj teorijske misli jugoslovenskih komunista u poslijeratnom periodu i potrebu njenog sintetičkog izražavanja u novom programu izvršilo upravo njihovo opredjeljenje za samoupravnu socijalističku demokratsku alternativu. U osnovi te orijentacije nalazili su se kako iskustvom provjerena potreba da se reafirmišu i dalje razviju oni elementi demokratskog koje je jugoslovenska revolucija od početka nosila u sebi tako i spoznaje bitnih obilježja etatističkog sistema i karaktera deformacija koje njegovo jačanje neizbježno mora da prouzrokuje — do kojih se došlo pažljivim izučavanjem društvene prakse iz koje su izvirale staljinistička ideologija i politika i nastojanjem da se kritički duh marksističke teorije učini živo prisutnim i u svim analizama i teorijskim uopštavanjima ključnih problema socijalizma u drugim zemljama, ali i u valorizovanju sopstvenih iskustava i dostignuća. Naročito velik značaj u tom pogledu imala su saznanja jugoslovenskih komunista da novo društvo ne može stvoriti nikakav birokratski aparat, ma kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, već da ono može izrasti »samo iz inicijative milionskih masa uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterske partije« (Kardelj), da je birokratizam posljednja i najotpornija tvrđava klasnog sistema, a time i najopasniji neprijatelj socijalizma, da se motivi i unutrašnja logika njegove pojave i jačanja na tlu socijalističke društvene prakse nalaze u realnom društveno-ekonomskom položaju državne mašinerije i da, prema tome, zadatak socijalizma nije da jača elemente čovjekovog otuđenja oličene u državi, partiji, predstavničkoj demokratiji, birokratiji i sloju profesionalnih upravljača, već da uklanja sve otuđene posrednike između čovjeka i rezultata njegovog rada. Taj proces i uopšte premošćivanje jaza između političke sfere i sfere rada treba da otpočne odmah, jer opasnost od etatizma i birokratizma, odnosno od otuđenja političke sfere, naročito dolazi do izražaja u onom trenutku kada je revolucija već pobijedila oružjem i kada se pomoću države udaraju ekonomski temelji nove društvene organizacije. To je ona kritična tačka od koje se, u zavisnosti od uloge subjektivnih snaga, cijeli dalji proces socijalističkog razvoja odvija ili ka jačanju uloge države u privredi, a time nužno i ka birokratizaciji društvenih odnosa, ili ka jačanju svjesne uloge i faktičkih prava masa u upravljanju društvenim poslovima.

Tim saznanjima su, kako je svojevremeno istakao Tito, bila otvorena sva suštinska pitanja teorije i prakse socijalizma: o državnoj svojini i svojini u socijalizmu uopšte, o diktaturi proletarijata kao državi prelaznog perioda, o procesu odumiranja države, o socijalističkim društvenim odnosima, o mjestu i ulozi partije, o odnosima među socijalističkim državama i komunis-

Digitized by Google

tičkim partijama, o međunarodnim odnosima i putevima borbe za mir itd.

Misao koja je postepeno izrastala iz naporâ da se daju odgovori na ova i slična pitanja nije se mogla razvijati kao nekakva pozitivistička apstraktna teorija koju interesuju isključivo opšte karakteristike društva prelaznog perioda, niti se u reafirmaciji marksističkog misaonog nasljeđa ona mogla zadržati samo na onome što se u revolucionarnom procesu već potvrdilo kao nezaobilazna vrijednost, ali je iz različitih razloga bilo potiskivano, deformisano, osporavano i odbacivano. Okrenuta proučavanju jedne nove društvene stvarnosti, u kojoj je odista počinjao proces praktične verifikacije istorijskog smisla Marksove teze o asocijaciji slobodnih proizvođača i radničkoj klasi kao subjektu sopstvenog oslobođenja, ova misao je tražila i davala odgovore i na ona pitanja revolucionarnog poretka i socijalizma koja ranije nijesu mogla biti postavljena i spoznata. To ju je činilo antidogmatskom i široko otvorenom prema stvaralačkim refleksijama svjetskog revolucionarnog procesa, odnosno spremnom i sposobnom da društvenu stvarnost čiji je izraz kritikuje s pozicija novih tendencija i mogućnosti njenog razvijanja i unapređivanja.

Na ovim premisama stvorena je vizija socijalizma kao jednog posve novog svijeta. Taj svijet može nastati samo kao proizvod čovjekove slobodne akcije i kreacije, te su procesu njegovog stvaranja neprimjereni shematizam i apsolutizovanje bilo čijih iskustava i bilo kojeg pojedinačnog oblika borbe. Shodno tome, jugoslovenska teorijska misao je:

a) osporila smisao utvrđivanja »generalnih linija« revolucionarnog pokreta kao uputstava o tome gdje sve, kojim putevima i sredstvima treba voditi borbu za socijalizam i objasnila da ta borba podrazumijeva mnoge i veoma različite preobražajne procese, uključujući i one koji se odvijaju izvan granica država u kojima su komunističke partije postale vladajuće, i da su sredstva kojima se progresivne snage u njima koriste šira i raznovrsnija od onih koja poznaje iskustvo bilo koje pojedinačno uzete socijalističke revolucije;

b) upozorila na beznadežnost strategija onih progresivnih snaga koje su, čekajući trenutak svoje državne organizacije i svoje partije na vlasti, propustile da iskoriste obilje mogućnosti koje su im se ukazivale za izvršavanje makar jednog djela svojih zadataka, a time i na neophodnost njihovog znatno bržeg i smjelijeg orijentisanja na to da samostalno, u skladu sa specifičnim uslovima, formulišu svoju političku liniju čiju će osnovnu mjeru revolucionarnosti predstavljati uspjesi u razvoju socijalizma u svojoj zemlji, a ne stepen njene podudarnosti sa »opštevažećim modelima«;

c) razotkrila činjenicu da neminovnost najneposrednijeg suočavanja progresivnih snaga sa mnoštvom posebnih društvenih uslova i situacija u kojima treba da vode svoju revolucionarnu akciju čini njihovu konkretnu praktično-političku djelatnost protivrječnom, dinamički i rezultatski neujednačenom i, po pravilu,

Digitized by Google

dugotrajnom, zbog čega su i ukupni rezultati revolucionarne borbe uvijek u najtješnjoj zavisnosti od njihove sposobnosti da u svakom trenutku znaju upotrijebiti sredstva koja optimalno odgovaraju datim okolnostima;

d) objasnila da različitost puteva i oblika socijalizma podrazumijeva postojanje najraznovrsnijih političkih i socijalnih nosilaca tog procesa; da u tom pogledu nema bezuslovno apriorne avangardnosti bilo koje socijalne grupacije ili političke partije; da se subjekti borbe za socijalizam javljaju i izvan »klasično priznatih« segmenata radničkog i komunističkog pokreta i da se, u određenim okolnostima, takvima mogu smatrati čak i neke snage koje se ne rukovode marksističkom naučnom mišlju.

Glavni sadržaji ove teorijske misli bili su u funkciji borbe za ostvarivanje temeljnog zahtjeva jugoslovenske socijalističke revolucije, koji je već 1950. godine definisan kao »smelo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju udruženih proizvođača« (B. Kidrič). No, ostvarivanje tog zahtjeva nije zavisilo samo od karaktera i rezultata unutrašnjih društvenih promjena, već i od međunarodnog konteksta, to jest od opšteg stanja međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa i spremnosti da se u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu poštuju principi ravnopravnosti i samostalnosti progresivnih snaga u izboru puteva svoje revolucionarne borbe. Zato su jugoslovenski komunisti, slijedeći logiku demokratskog bića revolucije koju su predvodili i njenu potrebu da svoja suštinska svojstva prenese i na međunarodni plan, dali krupan doprinos i razradi i afirmaciji teorijskog stanovišta da raznovrsnost, a ne jednoobraznost čini osnovnu zakonitost socijalističkog kretanja. Okosnicu tog stanovišta činilo je objašnjenje da različite situacije u kojima djeluju revolucionarne snage uslovljavaju da se njihovo akciono jedinstvo može uspostavljati iz samostalnih nacionalnih strategija, a ne obrnuto. U skladu s tim oni su formulisali svoje poznate teze:

a) da se solidarnost i saradnja među progresivnim snagama mogu uspostavljati jedino na temelju punog poštovanja ravnopravnosti, samostalnosti, dobrovoljnosti, nemiješanja u unutrašnje stvari drugih i da je neprikosnoveno pravo svake partije da samostalno procjenjuje šta je internacionalističko u njenoj spoljnoj i unutrašnjoj politici, a šta nije;

b) da svoj internacionalistički dug dosljedno izvršavaju samo one partije koje se podjednako uporno bore kako za oslobađanje svijeta od stega i odnosâ starog klasnog društva tako i protiv tvorevina i pojava koje su sticajem okolnosti othranjene u njedrima samog revolucionarnog pokreta i koje, ispoljavajući se u formi raznih birokratsko-dogmatskih izopačenja i sektaških zastranjivanja, značajno umanjuju domete i efekte njegovih akcija;

c) da internacionalistička solidarnost podrazumijeva i borbu protiv političkih podjela kakva je blokovska bipolarizacija svijeta, odnosno borbu za afirmaciju politike miroljubive aktivne koegzistencije kao forme izražavanja progresivnih političkih i idejnih opredjeljenja i sinteze borbe antikolonijalnih narodnooslobodila-

Digitized by Google

čkih pokreta u nedovoljno razvijenim zemljama za prevazilaženje međunarodnih ekonomskih i političkih problema i uopšte za uklanjanje limita, koje društvenom oslobađanju rada i humanizaciji društvenih odnosa nameće ekonomska i politička struktura kapitalističkog društva.

Takvim svojim teorijskim (i praktičnim) prilazima otvorenim pitanjima i problemima međusobnih odnosa socijalističkih i demokratskih snaga u savremenom svijetu jugoslovenski komunisti su znatno doprinijeli: eroziji monolitizma i afirmaciji koncepta i prakse takozvanog jedinstva u različitima; postepenom napuštanju sektaškog odnosa komunističkih partija prema socijaldemokratiji i ostalim djelovima radničkog pokreta koji nijesu bili pod njihovim direktnim uticajem i kontrolom; orijentaciji socijaldemokratije na preispitivanje svoje doktrine i sa stanovišta uspostavljanja odnosa i saradnje sa drugim demokratski orijentisanim snagama, čak i onima sa drugačijom idejnom usmjerenošću; suzbijanju uticaja raznih novoljevičarskih koncepcija, kojima je osporavana revolucionarnost i progresivnost svim snagama izvan uskih krugova malobrojnih intelektualnih grupa i studentske omladine; usmjeravanju komunističkih i radničkih partija i drugih progresivnih snaga iz socijalističkih i razvijenih kapitalističkih zemalja na uspostavljanje odnosa i saradnje sa naprednim partijama i pokretima u nedovoljno razvijenim zemljama i njihovo prihvatanje kao subjekata borbe za nove društvene odnose itd.

Program utemeljen na toj i takvoj misli i akciji i oslonjen na iskustvo jedne autentične socijalističke revolucije, koja je uistinu prihvatala marksističko stanovište o čovjeku kao tvorcu i nosiocu istorijskog procesa, nužno je morao izvršiti snažan uticaj na razvoj marksističke teorijske misli i revolucionarnog pokreta. Program SKJ je to odista i učinio. On je pregnantno i jasno: dao analizu društvenih kretanja u savremenom svijetu i izložio pogled i stav jugoslovenskih komunista prema njima, izrazio njihova načelna gledišta o nekim principijelnim pitanjima odnosâ u radničkom i komunističkom pokretu, formulisao idejne stavove i postavio osnovne zadatke jugoslovenskih komunista u odnosu na sva bitna unutrašnja pitanja i spoljnu politiku zemlje, odredio smjernice daljeg socijalističkog samoupravnog razvoja jugoslovenskog društva. Program je naročito krupan domet ostvario u kritici birokratsko-dogmatskih koncepcija i etatističke prakse socijalizma i afirmaciji stanovišta da središnje pitanje socijalizma čini borba za oslobođenje rada i čovjeka i da ona može biti uspješna u mjeri u kojoj snage koje je vode stvaraju mogućnost za izgradnju takvog demokratskog mehanizma društvenog upravljanja u kome može doći do izražaja inicijativa najširih radnih masa, njihova neposredna akcija i uticaj na definisanje i ostvarivanje svih društvenih poslova i zadataka. Saglasno tome, u Programu se na socijalizam ne gleda kao na određeno stanje idealno uređenih društvenih odnosa, već kao na izuzetno složen i mnogim protivurječnostima protkan proces prevazilaženja starih i stvaranja novih društvenih odnosa, u kome stalno mora da jača društveni položaj

Digitized by Google

i moć radnog čovjeka, da se sve više zadovoljavaju njegove materijalne, kulturne i druge potrebe i interesi i proširuju njegove slobode.

U kontekstu tih razmatranja Program posebno analizira i teorijski uopštava iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije i borbe za socijalizam u Jugoslaviji. On prikazuje razvitak jugoslovenskog radničkog pokreta između dva rata, objašnjava zašto je revolucija u Jugoslaviji bila neminovna, kakav je bio njen karakter i šta je činilo suštinu nove vlasti koja se u njoj konstituisala, i ocjenjuje tok i rezultate poslijeratne borbe za obnovu i izgradnju zemlje i razvoj socijalističkih društvenih odnosa. Posebnu pažnju Program poklanja određivanju socijalističke samoupravne transformacije jugoslovenskog društva i pitanju uloge Saveza komunista i ostalih subjektivnih snaga u tom procesu. U tom pogledu Program objašnjava koji su, u datim uslovima, osnovni materijalni, društveni i idejno-politički faktori i nosioci objektivnog socijalističkog razvitka i kretanja, šta predstavlja stimulans za djelovanje tih faktora i kakvi treba da budu društveni instrumenti i okviri za usmjeravanje njihovog djelovanja, kakve su mogućnosti i koji su izvori deformacija u tim kretanjima, ko su njihovi nosioci i kakve su društvene posljedice tih pojava, kojim se sredstvima i metodima organizovane socijalističke snage mogu oduprijeti tim negativnim pojavama i tendencijama itd. Uporedo s tim Program razrađuje i bitna pitanja međunarodne političke akcije i orijentacije Jugoslavije i ukazuje na moguće pravce i sadržaje njenog angažovanja u borbi za prevladavanje blokovske podjele svijeta, na uklanjanje političkih suprotnosti i ekonomskih neravnopravnosti, zaustavljanje trke u naoružavanju i razvijanje politike miroljubive aktivne koegzistencije.

Saglasno uvjerenju jugoslovenskih komunista da samo ona teorijska misao koja odražava i naučno objašnjava složene procese i probleme savremenog svijeta može postati faktorom društvenog razvoja, Program daje i kratak prikaz kako opštih karakteristika kapitalizma i imperijalizma, odnosno društvenih kretanja u zemljama koje su se oslobodile kolonijalnog ropstva, tako i nekih problema i protivurječnosti u društvenom razvoju socijalističkih zemalja. Ističući da nema automatskog, na pukoj ekonomskoj nuždi zasnovanog prelaza iz kapitalizma u socijalizam, već da to može biti samo djelo organizovane borbe radničke klase i ostalih progresivnih snaga, Program ukazuje na krupne prodore socijalizma kao svjetskog procesa, ali i na ozbiljne krize u koje on povremeno zapada. Uzroci tih kriza nalaze se ne samo u ostacima starih snaga i odnosa koji se žele nametnuti novom društvu, već i u tendencijama što se javljaju u procesu stvaranja novog društva, čiju osnovu najčešće čine pokušaji birokratsko-dogmatskih i drugih konzervativnih činilaca da, posredstvom fetišiziranja i apsolutizovanja nekih prelaznih oblika u društvenim odnosima ili organizacionih oblika povezivanja socijalnih i političkih nosilaca revolucionarne akcije, ojačaju svoju poziciju i ulogu u nacionalnim okvirima i na međunarodnom planu. S tim u vezi Program insistira

Digitized by Google

na jedinstvu i saradnji progresivnih snaga gdje god oni mogu doprinijeti miru i društvenom napretku i ukoliko se ostvaruju na temelju priznavanja raznovrsnosti pojavnih oblika i puteva socijalizma i uvažavanja principa nezavisnosti, ravnopravnosti i samostalnosti svake partije u određivanju svoje unutrašnje i spoljne politike, ali ne odriče potrebu ideološke borbe i kritike negativnih pojava i tendencija u bilo kojoj partiji ili pokretu. Na toj liniji Program ne samo što smatra anahronim ideje o stvaranju novih »generalnih linija« i »rukovodećih centara«, već daje razornu kritiku kako raznih anarhističkih, reformističkih i sličnih koncepcija i projekcija novog društva i mogućnosti njegovog ostvarivanja tako i staljinističke dogme da u borbi za novo društvo svi mogu uspjeti na isti način, karakterističan za praksu »prve zemlje socijalizma«, ne stavljajući na probu sopstvene sposobnosti, iskustva i specifičnosti.

Iako su njegovim sadržajem obuhvaćena sva bitna pitanja savremenog svijeta i socijalizma, Program je zamišljen i prihvaćen kao osnova buduće aktivnosti i borbe jugoslovenskih komunista, odnosno kao dokument koji ima za cilj da radnim ljudima u Jugoslaviji otvori perspektive dalje socijalističke izgradnje i da njihovoj samoupravnoj društvenoj praksi dâ čvršće i jasnije idejne osnove. Donesen je s uvjerenjem da će ostvarivanje socijalističkih ciljeva u Jugoslaviji predstavljati proces uslovljen »osobenostima istorijskog razvitka jugoslovenskih naroda, materijalnim, ekonomskim i kulturnim potencijalom, stepenom i tempom razvitka proizvodnih snaga i socijalističke svijesti ljudi, djelovanjem svjesnog socijalističkog faktora, međunarodnim položajem Jugoslavije i stanjem međunarodnih odnosa«. Zato je njegovo bavljenje širom problematikom bilo uslovljeno potrebom da se objasni međunarodni kontekst u kome se odvija jugoslovenski revolucionarni proces, a ne željom da se bilo kome daju uputstva i savjeti o putevima i sredstvima njegove revolucionarne borbe. Imajući u vidu složenost svjetskog socijalističkog procesa i istorijski prolazan karakter pojedinih konkretnih formi njegovog ispoljavanja, Program čak upozorava na to da njegove postavke nijesu nikakva apsolutna nauka koja bi nešto na vječnost tumačila i da ne predstavljaju nikakav nepogrešiv spisak konačnih istina. Revolucionarno-kritička i antidogmatska priroda ovog dokumenta jezgrovito je izražena u njegovoj završnoj poruci, da ništa što je stvoreno ne smije za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije«.

Tokom minule dvije i po decenije jugoslovenske idejne koncepcije teorijska misao i samoupravna praksa produbili su i dalje razvili pojedine konkretne stavove, poglede i formulacije Programa SKJ. Rezolucije kongresâ SKJ, Ustav SFRJ, Zakon o udruženom radu i drugi dokumenti, koji su izrasli iz potrebe da se teorijski izraze i uopšte nova iskustva stečena u revolucionarnom procesu što se temeljio i temelji na postavkama Programa, sadrže čak i drugačije formulacije o pojedinim pitanjima i proble-

Digitized by Google

mima. To, međutim, ne znači da je bilo u kom pogledu umanjena vrijednost osnovnih postavki i poruka Programa za tekuće procese revolucionarne borbe jugoslovenskih komunista i radničke klase. Program SKJ nije nastao iz puke potrebe jednog trenutka i radi zadovoljavanja trenutnih potreba, već kao idejna i teorijska osnova jedne autentične socijalističke revolucije koja ispunjava epohu. Otuda on i danas, isto kao i u danima kada je donesen, nudi idejne i teorijske osnove i inspiracije za revolucionarnu akciju progresivnih snaga na svim područjima njihove djelatnosti, počev od onih vezanih za rješavanje tekućih aktuelnih problema i zadataka ekonomske stabilizacije i borbe protiv antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija, preko strateških zahtjeva daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja i jačanja uloge udruženog rada i radnog čovjeka u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji, pa do pitanja daljeg snaženja nesvrstane pozicije zemlje u međunarodnim odnosima i njene uloge u borbi za mir i progres u svijetu.

Kao izraz teorijskog uopštavanja iskustava i saznanja stečenih u revolucionarnom, socijalističkom samoupravnom preobražaju jugoslovenskog društva, a zatim i analize promjena u svijetu i stanja odnosâ u radničkom i komunističkom pokretu, Program SKJ predstavlja do sada najdublji prodor u marksističko objašnjenje suštine i smisla proleterske revolucije u jednoj zemlji i razvoja socijalizma kao svjetskog procesa. Iz njegovih postavki izrasle su neke bitne komponente one platforme borbe za mir, demokratiju i socijalizam u savremenim uslovima na kojoj sve veći broj komunističkih i radničkih partija zasniva strategiju i taktiku svoje revolucionarne djelatnosti i koja već predstavlja nepremostivu prepreku nastojanjima da se različitim vidovima centralističke institucionalizacije međunarodne aktivnosti komunističkih i radničkih partija i na druge načine sačuvaju tradicionalne podjele u radničkom pokretu, da se zadrži ideološki monopol u tumačenju svih bitnih pitanja savremenog svijeta i društva prelaznog perioda i odbrani pravo nametanja sopstvenih ideoloških i političkih koncepcija drugima. Te odlike čine Program SKJ dokumentom čija vrijednost i aktuelnost, barem za revolucionarne snage u Jugoslaviji, ne zaostaje za dometima Manifesta komunističke partije.

*

Rezultati revolucionarne borbe organizovanih socijalističkih snaga u Jugoslaviji uvijek su bitno zavisili od toga koliko su one bile kadre da spoznaju cjelokupnost uslovâ i oblikâ u kojima se postojeće može nadvisiti novim i naprednijim, odnosno od stepena razvijenosti njihove kritičke svijesti i teorijskih saznanja o sopstvenom društvenom biću i svojoj ulozi u svakoj fazi tog procesa. Sadašnji zadaci pred kojima se te snage nalaze podrazumijevaju nove teorijske spoznaje i objašnjenja. Program SKJ predstavlja čvrst oslonac i podsticaj u tom pogledu. On jugoslovenskim

Digitized by Google

komunistima nudi idejne i teorijske polazne osnove za nova traganja i misaone prodore i, što je naročito važno, obavezuje ih da praksu smatraju »konačnim sudijom pravilnosti teoretskih postavki i tumačem ideoloških kretanja«, odnosno da i dalje uče »od svoje prakse, kao i od prakse drugih socijalističkih pokreta, ne oklijevajući da ispravljaju ono što praksa bude obilježila kao preživjelo i neodrživo«.

Jovan Raičević

Program SKJ — Komunistički manifest naše epohe

I

Smatram da je ne samo ispravno i tačno da je Program Saveza komunista Jugoslavije izdržao probu vremena, nego i da su se u istorijskoj praksi, u razvoju savremenog sveta uopšte i socijalizma kao svetskog procesa posebno — potvrdile gotovo sve njegove ocene i analize o socijalno-ekonomskim i idejno-političkim pojavama, društvenim fenomenima, tendencijama i suprotnostima velike epohe prelaza od kapitalizma ka socijalizmu. Tako je, s obzirom na vreme kada je donet i samim protekom vremena, Program SKJ dobio stvarni dignitet jednog izuzetnog stvaralačkog, marksističkog dokumenta koji nema premca u novijoj istoriji radničkog i komunističkog pokreta. Uostalom, ako se izuzme Manifest komunističke partije, koji su napisali Marks i Engels, s punom odgovornošću se može reći da ni jedan drugi revolucionarni pokret, ni radnička ni komunistička partija, nije imao takav program koji bi celovitije odslikao svoju epohu i otvorio perspektivu socijalizma kao što su ga jugoslovenski komunisti dobili, na svom Sedmom kongresu, još pre četvrt veka.

Može se sada, naravno, postaviti pitanje: šta je sve uslovilo da naš Savez komunista donese program takvog idejno-teorijskog nivoa? Ne bih hteo da se detaljnije upuštam u moguće odgovore na takvo pitanje; uostalom, za to nema ni vremena ni prostora, to bi zahtevalo i određena šira istorijska objašnjenja, ali bih ipak istakao samo neke momente, koji se ističu i u aktuelnim razgovorima o Programu, a to su — veliko i čvrsto idejno i akciono jedinstvo koje je tada vladalo u redovima jugoslovenskih komunista, njihova široka povezanost s radnim i narodnim masama, sa svim progresivnim snagama društva, te stabilnost društva, jugoslovenske dru-

Digitized by Google

štvene zajednice u celini, iako su i tada, i ljudi kao pojedinci i društvena zajednica kao celina i pojedini njeni delovi, bili relativno siromašni u materijalnom smislu i borili se sa ne malim ekonomskim teškoćama i svakovrsnim drugim nedaćama.

Ne želim da idealizujem prošlost, još manje da apsolutizujem elemente jedinstva komunista i stabilnosti društva jednog vremena i da ih projiciram na sadašnjost, jer svi znamo da se ti elementi razvijaju i menjaju od jedne do druge etape, ali želim da naglasim da su pomenuti momenti zaista doprineli pojavi upravo takvog programa.

U tome leži i jedno iskustvo i jedna pouka našeg revolucionarnog pokreta: jugoslovenski komunisti su se uvek potvrđivali kao stvarna, a ne kao formalna avangarda — i u idejno-teorijskom i u praktičko-političkom smislu — kada je u njihovim redovima zaista vladalo idejno i akciono jedinstvo, jedinstvo misli i akcije, koje je, sa svoje strane, doprinosilo i stabilnosti u razvoju društva. Nasuprot tome, nejedinstvo u redovima komunista je paralisalo njihovu akcionu sposobnost, idejno ih razoružavalo i dezorijentisalo, što je, opet, sa svoje strane, podupiralo nestabilne i stagnirajuće tendencije u društvu. Jedinstvo komunista, ne ulazeći sada u načine i metode kako se do njega dolazilo i kako bi trebalo da se danas dolazi, istorijski se pokazalo kao neophodna, bitna pretpostavka i projiciranja i ostvarivanja avangardne uloge KPJ, odnosno SKJ.

Ali, jedinstvo komunista u vremenu o kojem je reč bilo je izraz i dokaz jedne šire revolucionarne snage, idejne zrelosti i tvoračke sposobnosti, vitalnosti naše socijalističke revolucije i KPJ, odnosno SKJ, kao njenog predvodnika. Tačnije, svojom političkom pobedom i uspostavljanjem nove, revolucionarne vlasti, svojom smelošću i sposobnošću da kritikuje samu sebe posle osvajanja vlasti, da savlađuje degenerativne i diskontinuelne tačke u sopstvenom biću i da iznova uspostavlja kontinuitet u svom razvoju — što se osobito pokazalo u sukobu s Kominformom i Staljinom i u kritici staljinizma uopšte, ali i u razbijanju centralističkih državnih oblika i odnosa ranog socijalizma i u otvaranju i koncipiranju socijalizma kao samoupravljanja — jugoslovenska socijalistička revolucija je borbom za Program i preko Programa SKJ izrazila, u stvari, sebe samu. Program je izrazio ne samo njenu autentičnost i originalnost kao konkretno-istorijske pojave u tada već šire otvorenom revolucionarnom, socijalističkom procesu, koji je počeo da se valja evropskim i vanevropskim prostorima, nego je izrekao i svoj kritički sud o tome procesu, o stanju odnosâ u radničkim i komunističkom pokretu, o zakonomernim tendencijama i putevima razvoja socijalizma u jugoslovenskom društvu.

II

Posle rečenih konstatacija dopustite mi malu digresiju. U svojoj istoriji KPJ, odnosno SKJ, donela je svega tri dokumenta, koji su se zvanično nazivali programima partije. Prvi je donet na Drugom,

Digitized by Google

Vukovarskom kongresu KPJ. Bez obzira na sve njegove slabosti, to je bio do tada najsnažniji revolucionarni dokument našeg radničkog pokreta posle njegovog ujedinjenja i odigrao je ne malu istorijsku ulogu u širenju i jačanju jugoslovenskog komunističkog pokreta. Razume se, taj program je, na drugoj strani, još izražavao mladost i idejno-teorijsku nezrelost i nerazvijenost tadašnjeg komunističkog pokreta, što se posebno izražavalo u pogrešnim shvatanjima nacionalnog i agrarnog pitanja, pa su takve greške i promašaje kasnije, svojim odlukama i dokumentima, ispravljali partijski kongresi i konferencije.

Drugi program je donet na Petom kongresu KPJ 1948. godine. On je izražavao tadašnji položaj KPJ, sumirao pređeni put, posebno rezultate i tekovine NOR-a i socijalističke revolucije, te utvrdio praktične zadatke komunista u učvršćivanju i razvoju nove, revolucionarne vlasti i stvaranju materijalnihh uslova i pretpostavki za izgradnju socijalizma. Takav program je — kako je to jednom rekao Edvard Kardelj — »mogao poslužiti samo kratko vreme kao rukovodni dokument za akciju komunista«. Istu ocenu tog programa je dao i Šesti kongres SKJ, zbog čega ga je i ukinuo, stavio van snage, ali je doneo i niz stavova i odluka programskog karaktera. Među njima i odluku da se pristupi izradi novog programa SKJ.

Kratak osvrt na ranija dva programa ima za cilj da ukaže na to da su oni, usled složenih i promenljivih uslova klasne i političke borbe, često doživljavali brze promene i korekcije u partijskom životu, da su u mnogim svojim bitnim delovima bili posle kratkog vremena prevazilaženi i zamenjivani ne samo novim taktičkim, nego i strategijskim zadacima i ciljevima. Stoga je u Komunističkoj partiji Jugoslavije nastala praksa da se gotovo na svakom njenom kongresu ili konferenciji donose i stavovi i odluke programskog značenja, pa su tako kongresne rezolucije i dokumenta te vrste vršili funkciju programa u onim oblastima (sektorima) partijskog života i rada kojima su bili namenjeni. Zanimljivo je primetiti i to da između dokumenata pojedinih partijskih kongresa i konferencija, kada su imali i programsku funkciju i značaj, nisu pravljene neke značajnije razlike, što, drugim rečima, znači da su kongresi i konferencije, bez obzira na njihovo statutarno-organizacijsko razlikovanje, pa donekle i na različit »rang«, mogli podjednako da donose dokumenta i programskog karaktera. To je, na primer, slučaj s dokumentima Pete zemaljske konferencije KPJ, održane 1940. u Zagrebu, koji su ne samo imali programski karakter, nego su, u svojoj osnovi, razradili celovitu novu globalnu revolucionarnu strategiju i taktiku KPJ, uključujući i predstojeću borbu protiv fašizma, i osnove vojne strategije i taktike u predstojećem ratu i socijalističkoj revoluciji.

Koji su sve razlozi uslovljavali takvu praksu, teško je odgonetnuti, ali se, bar kad je reč o međunarodnom periodu, ne mogu mimoići oni koji se odnose na uslove ilegalnog rada i unutarpartijsku frakcijsku borbu, kao ni činjenice da je KPJ bila samo jedna od mnogih nacionalnih sekcija Kominterne kao jedinstvene

Digitized by Google

svetske komunističke partije, koja je imala ne samo pravo i dužnost da interveniše u unutrašnji život i odnose svake pojedinačne partije, nego i da menja, odbacuje ili odobrava partijske programe, statute i sva značajnija dokumenta, da potvrđuje, smenjuje ili imenuje partijska rukovodstva, delimično ili u celini itd.

Međutim, opšti unutrašnji i spoljni uslovi u vreme kada je otpočeo rad na, zvanično trećem, partijskom programu, bili su kvalitativno drugačiji. Kominterna je, iz poznatih razloga, raspuštena još 1943. godine, a u momentu donošenja novog Programa već su bili obnovljeni međudržavni i međupartijski odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, održan je i Dvadeseti kongres KPSS, kojim je otpočeo »proces destaljinizacije«, a Informbiro je bio i zvanično ukinut. Ali, mnogi događaji koji su kasnije usledili, pa i razne rasprave u okviru takozvane kritike kulta ličnosti i »procesa destaljinizacije«, bili su ne samo daleko ispod nivoa marksističkih analiza fenomena staljinizma, već izvršenih od strane jugoslovenskih komunista, nego su mnoge stare ideje i praksa u komunističkom pokretu nastavile svoj život, samo u drugom, nešto preobraženom ruhu.

Ovo ističem zbog toga što su u delu domaće i inostrane, teorijske misli i publicistike — i u prošlosti i u sadašnjosti — izražavana različita gledišta o uzrocima i posledicama sukoba Informbiroa i Staljina s KPJ i Jugoslavijom, što se, direktno ili indirektno, povezuje i s karakterom Programa SKJ. Nemam vremena da detaljnije izlažem razliku u tim gledištima, pa ću se zadovoljiti s nekolikim napomenama.

Ta gledišta su se, naime, polarizovala oko pitanja: da li se Jugoslavija opredelila za socijalističko samoupravljanje kao osoben put socijalizma, te za punu nacionalnu ravnopravnost njenih naroda i narodnosti i za nezavisnu (nesvrstanu) spoljnu politiku zbog toga što se 1948. godine našla na udaru Staljina i Informbiroa ili je, pak, do tog sukoba došlo upravo zbog toga što se Jugoslavija još pre njega, po svim navedenim i mnogim drugim obeležjima, razlikovala od drugih socijalističkih zemalja, uključujući i Sovjetski Savez? Na takvo pitanje su se davali, pa i još se daju, dva oprečna i uprošćena odgovora, koji često više zamagljuju nego što celovito objašnjavaju samu suštinu sukoba i njegov odnos prema kasnijem razvitku Jugoslavije. Tako, jedni smatraju da je sve počelo s pomenutim sukobom, da je pre njega Jugoslavija manje-više u svemu bila istovetna s drugim socijalističkim zemljama, a da su razlike počele da se javljaju tek posle sukoba i pod njegovim pritiskom. Takva apsolutizovana teza mogla bi se oboriti jednostavnim pitanjem: ako je to zaista bilo tako, ako je Jugoslavija u svemu, kao jaje jajetu, bila slična onim zemljama s kojima je došla u sukob, zašto je onda Staljin odlučio da napadne baš nju? Logično je, dakle, pretpostaviti da su uzroci sukoba bili i na drugoj strani, u razlikovanju i otporu »rukovodećem centru«, bez obzira na to što je, u okviru politike i prakse globalnog revolucionarnog etatizma, u prvoj fazi bilo znatnijeg kopiranja sovjetskog sistema.

Digitized by Google

Drugo oprečno, ali isto tako apsolutizovano gledište jeste da pomenuti sukob nije imao ni većeg značaja ni uticaja na razvoj unutrašnjeg samoupravnog razvoja, jer su njegovi bitni elementi i pretpostavke postojali odranije, odnosno da su bili sadržani u samom karakteru NOR-a i socijalističke revolucije. Ma koliko ovo gledište bilo tačno, ne može se ipak poreći određena veza između sukoba i smelog prihvatanja pojedinih radikalnijih strateških izbora socijalističkog samoupravnog razvoja, pa i hrabre kritike sopstvene društvene prakse, u nastojanju da socijalistička revolucija prevlada mnoge diskontinuelne tačke u vlastitom razvoju, a one su, nesumnjivo, pretile okoštavanju i birokratizaciji same revolucije. Sukob je, dakle, bio baš tako beznačajan činilac bržeg oslobađanja onih humanističkih i demokratskih elemenata i sadržaja karakterističnih za jugoslovensku socijalističku revoluciju, posebno za njen oružani deo, a koji su bili potisnuti u prvoj fazi posleratnog razvitka.

Pomenuta oprečna gledišta su, razume se, svako na svoj način, sadržana i u pojednostavnjenim i jednostranim ocenama samog Programa SKJ, koje su davane u prošlosti, ali im se tragovi vuku do naših dana. Prema prvom gledištu, Program, navodno, predstavlja samo uopštavanje iskustava tog sukoba; on, istina, izražava prvu dobijenu bitku u »procesu destaljinizacije« i borbe »protiv kulta ličnosti«, ali su taj proces i tu borbu prihvatile i mnoge druge komunističke partije; neke su čak, i teorijski i praktički, u tom pogledu otišle i dalje od Programa SKJ, tako da je njegov međunarodni značaj uglavnom pao u senku zaborava. Prema drugom gledištu, Program je isključivo okrenut socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji i izražava njen neprekinut kontinuitet, pa je, naročito prema pojedinim inostranim autorima, ograničen i determinisan jednom revolucijom i njenim »nacionalnim bojama«, pri čemu se usput dodaje da je samoupravna alternativa socijalizma bila i ostala jedino jugoslovenski izbor, da je ni jedna komunistička partija na svetu nije prihvatila kao vlastiti put razvoja. Domaći autori koji dele ovo gledište polaze od toga da je Program izrazio i zaokružio određenu etapu u razvoju naše revolucije; poneki čak i dodaju — samo prvu etapu u razvoju samoupravljanja, ali da je ta etapa odavno prevaziđena i napuštena samom društvenom praksom i novim saznanjima. Na toj osnovi i nastaju razni modaliteti shvatanja o Programu kao uglavnom dobrom dokumentu za »svoje vreme«, ali da sadašnja situacija, navodno, zahteva nova programska određenja i vizije.

Oba navedena gledišta, čija je interpretacija data u najopštijim crtama minimiziranjem jugoslovenske socijalističke revolucije i njene autentičnosti, bilo time što joj se nekakva samosvojnost, pa i izbor samoupravljanja kao puta razvitka socijalizma, priznanje tek posle sukoba sa Staljinom i Informbiroom, bilo time što se značaj toga sukoba za kasniji razvoj Jugoslavije potcenjuje ili odbacuje — minimiziraju, u stvari, značaj naše revolucije U oba slučaja, u krajnjoj liniji, reč je o gledanju na našu revoluciju kao na lokalni događaj »efemernog značenja«, pa se i Program

Digitized by Google

SKJ, koji izražava suštinu i istorijsko značenje te revolucije i njene vizije socijalizma i prelazne epohe uopšte, pokušava devalvirati ili poslati u »muzej starina«. A ko ne razume suštinu i autentičnost jugoslovenske socijalističke revolucije kao konkretno-istorijske pojave socijalizma kao svetskog procesa, ko u njenom oružanom delu, u sukobu sa Staljinom i Informbiroom ili u samoupravnoj alternativi socijalizma ne vidi samo sastavne razvojne momente, pa ni momente interakcije i međusobne uslovljenosti jednog te istog revolucionarnog procesa — taj ne samo što kategoriju »opšteg« traži i nalazi s one strane »konkretnog« ili »posebnog«, nego i ništa ne razume o stvarnoj ulozi jugoslovenske revolucije koju je ona imala i ima na planu razvoja međunarodnog socijalizma. A sve što važi za revoluciju — važi i za Program, kao njen istorijski i idejno-teorijski rezime. Dopustite mi da, u tom kontekstu, navedem dve izvorne misli — prvu, Titovu, a drugu iz Programa SKJ, a obe se odnose na sukob sa staljinizmom.

»Napad na KPJ je — kaže Tito u svom referatu na Devetom kongresu SKJ — predstavljao prvi otvoreni sukob između birokratskog koncepta o socijalističkoj državi i putevima socijalizma u svijetu, koji je izgrađen u Sovjetskom Savezu pod rukovodstvom Staljina... i antidogmatskog prilaza i demokratskog humanog koncepta socijalističkog društva, koji je došao do izražaja već ranije, a naročito poslije rata u djelovanju KPJ... Događaji su potvrdili da dileme pred kojima su se našli jugoslovenski komunisti nisu bile ništa slučajno, niti nešto samo naše. Pokazalo se, naime, da su to, u stvari, bile dileme daljeg razvoja socijalizma uopšte, i kod nas i u svijetu.«

A u Programu SKJ značaj tog sukoba za komunistički pokret i međunarodni socijalizam izražen je na sledeći način:

»Dajući otpor takvom pritisku i boreći se za nezavisnost svoje zemlje jugoslovenski komunisti i narodi Jugoslavije nisu se borili samo za pravo na svoj slobodan socijalistički razvitak, već su dali i svoj doprinos neophodnoj borbi protiv birokratsko-etatističkih i drugih antisocijalističkih deformacija u razvitku socijalizma i u odnosima između naroda koji su pošli socijalističkim putem. Zato je taj otpor bio dosledno socijalistički i napredan, pa je upravo zato i doprineo jačanju i napretku socijalizma u svetu.«

Bio bi suvišan svaki komentar navedenim mislima, mada su one ipak samo fragmenti jedne univerzalne celine, a nju je, razume se, teško celovito izložiti u ovakvoj prilici. Pa ipak, kada bi se najsažetije htelo reći — šta je Program SKJ, bez dvoumljenja bih odgovorio da je to komunistički manifest druge polovine dvadesetog veka, koji idejno-teorijski, ali na kritički način, razotkriva stvarne tendencije i protivrečnosti velike epohe prelaza od kapitalizma ka komunizmu. To je nezaobilazno marksističko štivo našeg vremena, doprinos savremenoj teoriji i praksi socijalizma, u kojem su ljudi i pokreti, opredeljeni za socijalističku alternativu društvenog razvitka, nalazili, tek će nalaziti raznorodne misaone i praktičke podsticaje i inspiracije. Istina, to se uvek javno

Digitized by Google

i ne kaže, često su se pojedine preuzete ideje našeg Programa naknadno prikazivale i prikazuju kao sopstveni »novumi« ove ili one partije. To nikako nije korektno, ni u naučnom ni u idejno-političkom smislu. Svako, verovatno, ima neke svoje razloge zašto tako postupa. Ne treba se zbog toga uzbuđivati ni biti »ljubomoran«. Program SKJ, uostalom, i nije više »svojina« samo jugoslovenskih komunista.

Bitno je da Program ima aktuelnost za sadašnjost, a verujem da ga ima i za budućnost, i to ne samo za našu, nego i za mnoge druge revolucionarne pokrete u svetu. Prema tome, ne može se ni u kom slučaju govoriti o istorijskoj prevaziđenosti celine Programa SKJ, niti se, pak, ta celina može mehanički deliti na opšte i pojedinačno, na nekakav duh, »apstraktni spirit«, i na »praktički konkretum«, pa bi ovaj prvi, to jest duh, i mogao nekako dobiti »prelaznu ocenu«, ali bi se konkretne formulacije, navodno, »teško mogle uklopiti u savremena iskustva i saznanja«.

U aktuelnim razgovorima o Programu čuju se i mišljenja da on nije dovoljno prihvaćen u svetu i da je pao u zaborav.

Što se prve tvrdnje tiče, ona je vrlo relativna, ali, u svojoj osnovi, ipak netačna. Istina, već je Nacrt programa naišao na kritičke ocene u komunističkim partijama, u prvom redu kod onih na vlasti. Jugoslovenski komunisti su dali argumentovane odgovore na te kritike. Program je, u to vreme, i te kako bio prisutan u svetskoj javnosti. Neki su, istina, kasnije i javno priznali te svoje zablude, a neki prećutno. (Tu, nedavno, čitao sam o tome kakve je sve peripetije imao ondašnji kineski ambasador u Jugoslaviji, u doba kulturne revolucije, samo zbog toga što je u svojim izveštajima ubeđivao tadašnje kinesko rukovodstvo da je Program SKJ dobar i ispravan. Program je preveden na mnoge svetske jezike. Imao sam prilike da ga vidim u javnim i ličnim bibliotekama u mnogim zemljama.)

Nešto slično se može reći i za drugu tvrdnju — tvrdnju o zaboravu. Zaoštreni međunarodni odnosi, snažna blokovska konfrontacija, ratovi među pojedinim socijalističkim i nesvrstanim zemljama, te postojanje još velikih deoba u radničkom i komunističkom pokretu — svi ti nepovoljni elementi sadašnjih odnosa i klime u svetu uopšte, protiv kojih se Program upravo tako žestoko bori, ne idu mu, sasvim razumljivo, u prilog, s jedne, ali ga i snažno potvrđuju, s druge strane. Dosadašnja istorija prisustva Programa na međunarodnoj sceni u velikoj meri deli sudbinu oscilatornih kretanja i uglavnom nepovoljnih odnosa u radničkom i komunističkom pokretu, a određene ideološke i teorijske polarizacije i konfrontacije onemogućavaju, pa čak i direktno sprečavaju njegovu širu afirmaciju.

Uostalom, to se događalo i s Marksovim i Engelsovim *Manifestom komunističke partije*, naročito u prvim decenijama posle njegovog objavljivanja. U vreme kad se pojavio — kako to Engels kaže u predgovorima pojedinim nacionalnim izdanjima — — *Manifest* je bio »sa oduševljenjem pozdravljen od tadašnje još

Digitized by Google

malobrojne prethodnice naučnog socijalizma«, a onda ga je »reakcija potisnula u pozadinu«, naročito »posle poraza pariskih radnika u junu 1848«, a osudom kelnskih komunista (1852) bio je i »zakonski« prokažen. Kada je ojačala evropska radnička klasa, kada je došlo do osnivanja Međunarodnog radničkog udruženja, Marks je morao pisati nov program i statut tog udruženja, jer »ono nije moglo *poći* od načela iznetih u *Manifestu*« (Engels). Tačnije, *Manifest* je bio preuzak za tako širok pokret borbenog radništva, koje je trebalo da se »slije u jednu veliku vojsku«. Kasniji razvoj radničkog pokreta je ponovo stavljao *Manifest* u prvi plan. I *Manifest* je, dakle, dok nije postao »najrašireniji, najinternacionalniji proizvod celokupne socijalističke literature, zajednički program mnogih miliona radnika svih zemalja od Sibira do Kalifornije«, morao, na određen način, deliti sudbinu istorije radničkog pokreta.[1]

Iz sadašnje perspektive, razume se, teško je predvideti kakva će biti budućnost Programa SKJ, odnosno kakva će biti njegova buduća međunarodna afirmacija, ali, uprkos svemu, mislim da vreme ipak radi za njega.

Nekome sve ovo može ličiti na dogmatsku apologiju Programa. Daleko sam i od takvih primisli, jer je i meni, kao i svakom ko ga je pročitao, poznata njegova antidogmatska pozicija, a posebno one sintagme, istaknute u uvodnom i završnom delu, koje govore o tome da će društvena praksa i naučna misao, naša i svetska, menjati, ispravljati i dopunjavati pojedine konkretne stavove Programa.

Nije, verovatno, sporno ni to da bismo pojedine stavove, na osnovu razvoja društvene prakse i određenih novih naučnih saznanja, danas nešto drugačije formulisali, neke čak izražavali i drugim, adekvatnijim terminima i pojmovima, ponešto i izostavili, a ponešto i novo uneli. Međutim, zašto to činiti, koji su to unutrašnji ili spoljni razlozi, ili, možda, idejno-politički, teorijski ili kakvi drugi, koji motivišu pojedine drugove da pokreću pitanje promene, zamene, a neke, verovatno, i za pitanje revizije Programa SKJ? Takvi zahtevi, istina usamljeni i prigušeni, javljali su se i ranije, a — ako me pamćenje dobro služi — prvi put čini mi se, povodom petnaestogodišnjice Programa SKJ. Razume se, tada su bili odbijeni, a danas pogotovo, po mom uverenju, treba da budu ponovo odbijeni. Ali, ne zbog toga što sumnjam u dobre namere onih koji ističu takve zahteve, već u prvom redu zbog toga što se Program SKJ potvrdio kao istorijski dokument našeg revolucionarnog pokreta i njegove avangarde i što je možda najznačajnije, što *danas više niko ne može sebi dati pravo da ma šta menja u tom dokumentu.*

Opet se moram vratiti istoriji *Manifesta komunističke partije*, jer su i njegovu promenu pojedinci zahtevali upravo zbog neadekvatnosti ili zastarelosti nekih »konkretnih formulacija«, naro-

[1] Vidi F. Engels, *Predgovor nemačkom izdanju Manifesta od 1890*, *Dela*, tom 7, str. 486—488.

Digitized by Google

čito onih sadržanih pri kraju druge glave i onih koji se odnose na stav komunista prema raznim opozicionim partijama. Marks i Engels, međutim, nisu udovoljili takvim zahtevima. Obeležavajući baš 25-godišnjicu svog *Manifesta*, Marks i Engels su, u predgovoru nemačkom izdanju iz 1872. godine, napisali i sledeće reči:

»Mada su se za poslednjih dvadeset pet godina prilike mnogo izmijenile, *opšta načela* koja su izložena u ovom *Manifestu ostaju i danas uglavnom potpuno tačna (kurziv* — J. R.). Praktična primjena ovih načela, kako to objašnjava *Manifest*, zavisiće svugdje i u svako doba od istorijski datih okolnosti, te se zato nikako ne pridaje neki poseban značaj revolucionarnim mjerama koje se predlažu na kraju odeljka II. To bi mjesto danas u mnogom pogledu drukčije glasilo... Dalje, po sebi se razumije da je kritika socijalističke literature za današnje vrijeme nepotpuna, jer ne ide dalje od 1847, kao i da su napomene o stavu komunista prema raznim opozicionim strankama (odeljak IV), iako su u osnovnim potezima i danas još tačne, ipak u pojedinostima zastarjele već zato što se politički položaj iz osnova izmijenio i što je istorijski razvitak izbrisao iz života većinu tamo nabrojanih stranaka.

Međutim, *Manifest je istorijski dokument i mi sebi više ne dajemo da na njemu ma šta mijenjamo*«[2] (*kurziv* — J. R.).

Tako su se, eto, Marks i Engels odnosili prema sopstvenom delu, jer kad je *Manifest* postao svojina radničkog pokreta i istorije, oni sebi nisu više davali pravo da ma šta u njemu menjaju. Zašto bi jugoslovenski komunisti postupali drugačije prema svom Programu nego što su to činili Marks i Engels prema *Manifestu(?!)*

A kad je Marks već umro, u predgovoru novom nemačkom izdanju iz 1883. Engels je s primetnom setom napisao: »Predgovor ovom izdanju moram, na žalost, potpisati sam. Marks — čovjek kome cjelokupna radnička klasa Evrope i Amerike duguje više no ikome drugom — počiva u grobu na Hajgejtu i na njegovom grobu niče već prva trava. Poslije njegove smrti ne može više uopšte biti govora o preradi ili dopunjavanju *Manifesta*.«[3]

Namerno sam citirao ove Engelsove reči, iako one imaju sentimentalnu notu. Naš Program, strogo uzev i zvanično, nije delo pojedinca, na njemu je radila posebna, prilično brojna komisija, s Titom na čelu. Pa ipak, svi znamo da su njegovi glavni tvorci bili Edvard Kardelj, Milentije Popović, Veljko Vlahović, Vladimir Bakarić i drugi istaknuti članovi našeg Saveza komunista i mislioci našeg pokreta, kojih, na žalost, nema više među nama. Kardelj je, sasvim sigurno, dao najveći doprinos njegovom konačnom oblikovanju. To treba javno reći i ovom prilikom. Stoga i postavljam pitanje: zar, posle smrti njegovih tvoraca i uopšte korifeja naše revolucije, može biti govora o ma kakvoj promeni Programa SKJ? Pošto mi se, inače, pripisuje »određeni resentiment« prema Programu, neka moj negativan odgovor i iz ovih razloga bude argument više u prilog toj tezi.

[2] Marx—Engels, *Dela*, tom 7, str. 477—478.
[3] Isto, str. 481.

Digitized by Google

Međutim, i kad bismo, recimo, prišli promenama Programa, veliko je pitanje šta bi ko pod tim podrazumevao. Jedna je, na primer, stvar poboljšavati već postojeće programske formulacije ili pojedine termine i pojmove zamenjivati »svežijim« i adekvatnijim, a sasvim druga — vršiti reviziju, bilo putem izostavljanja bilo putem unošenja nekih novih stavova i opredeljenja. U prvom slučaju svako od nas, verovatno, ima neki svoj spisak predloga »konkretnih formulacija« koje bi trebalo danas nešto drugačije izraziti. Imam ga i ja, mogu ga i saopštiti ako naša rasprava bude krenula tim putem. Ni to, dabome, ne bi išlo glatko, javile bi se znatne razlike među nama, ali bi postojala mogućnost nalaženja zajedničkog jezika. U drugom slučaju, međutim, nastali bi sporovi i vrlo različiti pristupi pojedinim pitanjima, pre svega u utvrđivanju, selekciji i kvalifikaciji tih »novih stvari«. U poslednjih četvrt veka svet se, nesumnjivo, menjao, a s njim i naše društvo doživljavalo znatne institucionalne promene. Ali, promene te vrste su nešto sasvim drugo, imaju drugi karakter i često su podložne brzom zamenjivanju novim praktičnim rešenjima, a Program, kao što se zna, izražava opšte idejno-političke i teorijske pravce društvenog razvitka za koje se zalaže revolucionarni pokret i njegova avangarda kojoj on treba da služi kao rukovodno načelo. Uprkos svemu tome, moglo bi se sada postaviti ključno pitanje: koja su ta opšta načela, ocene i opredeljenja, sadržana u Programu, a koja je društveni razvitak u protekle dve i po decenije opovrgao i demantovao, odnosno koja su se pokazala potpuno netačnim ili promašenim? Mislim da ni najveći pedanti ne bi mogli tako nešto da otkriju, osim, kao što smo i naglasili, potrebe za poboljšanjem pojedinih formulacija. Naposletku, može se postaviti i ovakvo pitanje: koja je to nova i originalna velika ideja, nastala u nas ili u svetu u proteklom periodu, a da, na ovaj ili onaj način, nije situirana u Programu, bilo izravno i neposredno bilo da ima oslonu tačku ili razvojnu tendenciju u programskim stavovima, analizama i pretpostavkama društvenog ili međunarodnog razvoja? Mislim da takve nove velike ideje nema. Čak su i politika i pokret nesvrstanih, iako zvanično nastali koju godinu posle donošenja Programa, u prve tri glave anticipirani, a u trećoj, u kojoj se govori o međunarodnim političkim odnosima i spoljnoj politici Jugoslavije, na određen način i formulisani, jer je naša zemlja u to vreme de facto već vodila politiku nesvrstavanja u međunarodnim odnosima.

To je samo deo argumenata koji bi se mogli upotrebiti protiv zahteva za promenom Programa, a takvo pitanje, istina, kao potencijalna mogućnost, naznačeno je i u samom pozivnom pismu za ovaj sastanak. Ako se o tome treba izjašnjavati, moram ponoviti da sam protiv ideje o bilo kakvoj promeni Programa SKJ, bilo da je reč o parcijalnim promenama ili o njegovoj reviziji i zameni potpuno novim programom, bilo o nekakvoj kodifikaciji postojećeg Programa i svih kongresnih rezolucija i partijskih dokumenata koji su kasnije donošeni. Ali, da ponovim, ne zbog toga što ponešto ne bi moglo bolje i celovitije da se izrazi na osnovu 25-godišnjeg

Digitized by Google

razvitka socijalističkog samoupravljanja i saznanja naše i inostrane društvene nauke, već zbog navedenih razloga, a i zbog činjenice što naš socijalno-ekonomski, politički i kulturni razvitak nije u mnogo čemu dostigao određene visine Programa. Naša društvena praksa u znatnim delovima i oblastima društvenog rada i stvaralaštva, a u priličnoj meri i društvena misao, još su ispod nivoa opštih načela, pretpostavki i zahtevâ samog Programa, a jednim svojim delom se kreću i protiv pominjanog samog duha Programa. Prema tome, ako bismo na jedan tas terazija stavili neadekvatne ili nedovoljno razvijene formulacije, a na drugi neke bitne pretpostavke i zahteve za koje se Program zalaže, odnosno takve koji su imali da opredele i obezbede neke ključne procese u razvijanju odnosa socijalističkog samoupravljanja, a ti procesi ne samo što su sporo napredovali, nego su kadikad dobijali i neželjene, pa i nakazne oblike — onda je veliko pitanje koji bi tas terazija prevagnuo. Po meni, to bi bio ovaj drugi koji se odnosi na bitna, fundamentalnija pitanja našeg ukupnog razvoja, i posebno, razvoja naše revolucije i Saveza komunista.

Razume se, postoje i drugi razlozi objektivne i subjektivne prirode, koji, bar se meni tako čini, nisu naklonjeni eventualnoj inicijativi za promenu Programa u ovom momentu. Tu ne mislim samo na kriznu situaciju kroz koju društvo u ovom času prolazi, niti na ovakvo ili onakvo određivanje stepena idejnog i akcionog jedinstva komunista, već i na našu opštu situaciju i, u krajnjoj liniji, na ono novo što bismo eventualno uneli — sem ako se ne misli na neku svojevrsnu kodifikaciju kongresnih rezolucija i dokumenata, Ustava, Zakona o udruženom radu, svega onoga što je nastalo na institucionalnom planu i što bi, u stvari, trebalo da predstavlja razradu i primenu Programa. Ni takva kodifikacija nije prihvatljiva, jer bi time Program dobio isuviše naglašen praktični, da ne kažem i prakticistički karakter, i bio bi podložan permanentnim promenama. Uostalom, Program, po sebi, nije bio smetnja da ga razvijamo i unapređujemo, kako idejno-teorijski tako i praktički, da donosimo nova programska dokumenta, na partijskim kongresima, pa čak i onda kad se mislilo i delovalo ispod nivoa njegovih opštih načela i principa. Umesto zahteva za promenom, možda bi bilo umesnije i potrebnije zapitati se zašto se neka fundamentalna opredeljenja i stavovi o daljem razvoju naše socijalističke revolucije i socijalističkog samoupravljanja ne ostvaruju onako i onim tempom kako ih je anticipirao Program SKJ. Zar u našem idejno-političkom i teorijskom radu, u obrazovanju i vaspitanju, nije neophodno da se više pozivamo i oslanjamo na Program? Zar nam nije preko potrebno upravo svojevrsno vraćanje Programu, kao što je i svojevremeno vraćanje Marksu njegovih tvoraca, između ostalog, omogućilo da nastane Program takav kakav jeste.

Buduće generacije jugoslovenskih komunista će, svakako, praviti svoj program, koji će odgovarati njima i vremenu u kojem budu živele, ali će i one, nadam se, biti ponosne na svog velikog prethodnika — sadašnji Program SKJ.

Digitized by Google

Vukašin Mićunović

Revalorizacija i reafirmacija marksizma

Podstaknut pozivom za ovaj sastanak i nekim tekstovima koji su se pojavili povodom Programa SKJ, ponovo sam prelistavao Program i upoređivao ga s drugim značajnim dokumentima KPJ i Saveza komunista Jugoslavije. Mislim da se Program, i po onom šta je kazao i po onom kako je kazao, izdvaja iz tih dokumenata. Ako bih htio da pravim redosljed po valjanosti dokumenata naše Partije i Saveza komunista, vjerovatno bih Program svrstao među prve zbog toga što ga smatram rezultatom onoga što mu je prethodilo: zbirom saznanja sticanih tokom socijalnog prevrata čiji je ishod uspostavljanje vlasti radničke klase i u procesu konstituisanja i funkcionisanja te nove vlasti. Pokušaću da spomenem neke razloge zbog kojih tako visoko cijenim Program.

Prisjećajući se vremena i uslova u kojima je pripreman i usvajan, stanja u međunarodnom radničkom pokretu i odnosa među socijalističkim zemljama — vremena u kome su se ispoljavale pojave koje bih nazvao dotrajavanjem doktrina — Program je, u stvari, bio program alternative njegovom pojavom zatečenog i do tada vladajućeg shvatanja izgradnje socijalizma. Do opredjeljenja izloženih u njemu Savez komunista je dolazio kritičkom analizom kako vlastite revolucionarne prakse tako i do tada poznate izgradnje socijalizma i tumačenja marksizma i, da tako kažem, obraćajući se izvornom marksizmu. Stoga su i mogla postati programom alternative razvoja, bolje reći, procesa transformacije društva.

Upravo zbog toga što je proizašao iz kritičkog odnosa i prema praksi i prema njime zatečenim interpretacijama marksizma Program SKJ je istovremeno i program revalorizacije i reafirmacije marksizma. On je to po opredjeljenjima protiv zatečenog monopola na tumačenje Marksa i marksizma zbog kojega je dolazilo do dogmatizovanja i, samim tim, devalviranja marksizma. Neću da navodim i ostale negativne posljedice koje je — na shvatanja i primjenu marksizma — nanijela praksa koju nazivamo staljinizmom, te koliko je ta praksa doprinijela devalviranju marksizma kao pogleda na svijet i kao teorije koja služi radničkom pokretu da mijenja način proizvodnje materijalnog života, a samim tim društvenih odnosa.

Program je mogao biti i program alternative i doprinos revalorizaciji marksizma i zbog toga što je, vraćajući se izvornom Marksu, uspostavio kritički odnos prema dotadašnjoj praksi izgradnje socijalizma. I u tome vidim njegovu vrednost. Upravo zbog toga što je i kritika zatečene prakse, a rekao bih i preovlađujuće prakse izgradnje socijalizma onoga vremena, on je, kao što znate, i bio onako dočekan od tada vladajućih doktrina, od snaga koje su

Digitized by Google

se, njegovom pojavom osjetile ugroženim u svom monopolu na tumačenje marksizma. Da se Program, kao kritički izraz kritičkog odnosa prema dotadašnjoj socijalističkoj praksi, poslužio alternativom dokazuju i zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu i komunističkom dijelu toga pokreta. U ta zbivanja ubrajam i kampanje vođene s ciljem da se obezvrijedi ne samo Program SKJ, nego i misao njima podstaknuta. Shvatanja marksizma i socijalizma, koegzistencije među narodima i državama, odnosa među zemljama koje su izgrađivale socijalizam i druga temeljna opredjeljenja sadržana u Programu, nalazila su pristalice i u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Kada to kažem, ne mislim da je samo Program SKJ podstakao drugačije promišljanje marksizma i socijalizma. Njime zatečeni monopol u tumačenju marksizma i ispravnosti puta socijalističke izgradnje i time određeni odnosi koji su socijalističke zemlje nametale — dakle, sve ono što je i komuniste Jugoslavije izazivalo da se izraze kako su to uradili u svom Programu — uslovili su razvijanje misli koja je otvarala puteve prevladavanja tog monopola.

Prisjećajući se, dakle, situacije u kojoj je stvaran i usvojen, pa i uslovâ u kojima je ostvarivan, Program SKJ je — svojim sadržajem i načinom na koji je usvajan i primjenjivan u praksi Saveza komunista — otvorio perspektivu i pokazao da je moguće prevladavanje dotadašnjeg monopola na tumačenje marksizma koji je imao za posljedicu iskrivljavanje Marksovog učenja i shvatanja socijalizma. Doprinio je širenju saznanja da socijalizam nije zadati i iz jednog centra propisani sistem, već proces transformisanja načina proizvodnje i društvenih odnosa, proces prelaska iz klasnog društva u društvo bez klasa.

Napomenuo sam neke od razloga — koje, poštujući vaše vrijeme, ne namjeravam razrađivati — zbog kojih smatram da je Program, kao veoma značajan dokument našeg radničkog pokreta, istovremeno i dokaz je avangarda tog pokreta, u vrijeme njegovog donošenja, u stvari, bila u zenitu vlastite misli, vlastitoga shvatanja i svojih ciljeva i socijalizma, pa stoga to nazivam procesom transformisanja društvenih odnosa.

O tim svojstvima Programa SKJ govorim podstaknut ovako postavljenim pitanjem o njegovom mijenjanju, pitanjem sadržanim u pozivu za ovaj sastanak. Ne kažem da se i taj dokument, ukoliko se ne bi htjelo da se on vrati arhivima i na upotrebu istoričarima, ne bi moglo lektorirati, ne bi moglo u lektorskom i korektorskom smislu aktuelizovati i za današnje tokove rečenog procesa. Međutim, dosljedno onome što sam spomenuo o vrijednostima onoga što je u njemu rečeno i kako je kazano, mislim da nije glavno pitanje mijenjati ili ne mijenjati Program. Ja bih se više zalagao za mijenjanje odnosa prema Programu, za mijenjanje načina djelovanja Saveza komunista u ostvarivanju vlastite uloge u društvenoj praksi. Kada se zalažem za mijenjanje odnosa prema Programu, ne mislim da ga treba učiniti »nedodirivim«, nego ga treba realizovati u društvenoj praksi koja će doprinositi i njegovom usavršavanju. Zašto o tome govorimo? Poznato je kako su mnoge komu-

Digitized by Google

nističke partije dočekale pojavu Programa SKJ. Ali, i pored toga, Savez komunista i jugoslovenska javnost prihvatili su Program kao osnovicu ne samo za konstituisanje vlastite doktrine, nego i prakse socijalističkog samoupravljanja. Pri tome ne treba izgubiti iz vida to da je onda i u našim redovima bilo i ljudi koji su govorili da je Program dobar, ali da je njegova realizacija »za daleka neka pokoljenja«. Kao da su time htjeli da kažu da on ne može da služi praksi. Sudeći po nekim pojavama tokom konstituisanja i funkcionisanja socijalističkog samoupravljanja, smatram da je aktuelniji zadatak da mijenjamo način proizvodnje materijalnog života držeći se Programa, realizujući ga i ostvarujući ga, ne odlažući ga za daleka neka pokoljenja, nego smatrajući ga svojim dokumentom. Polazeći od vrijednosti Programa i validnosti ciljeva koje je Savez komunista postavio sebi kao avangardi radničke klase, mislim da u radu na ostvarivanju programa takozvane ekonomske stabilizacije treba pokazati koliko smo dosljedni Programu SKJ i koliko smo u stanju da promijenimo odnos prema njemu. Zalažući se za podsticanje aktivnosti za brže promjene načina proizvodnje materijalnog života, zalažem se za promjene načina ponašanja i djelovanja Saveza komunista za koje se, sudeći po nekim aktuelnim intervencijama, ne bi moglo reći da su korespondentni s Programom SKJ. Program SKJ je podrazumijevao, da tako kažem, bržu transformaciju Saveza komunista i njegovo brže prilagođavanje procesima socijalističkog samoupravljanja. Ne bih htio, i mislim da nije prilika, da elaboriram te svoje teze o sporom mijenjanju načina rada Saveza komunista i o tome u čemu vidim da taj način rada nije korespondentan sa Programom.

Dolazeći na ovaj sastanak, nijesam pretpostavljao da ću se, sa ostalim učesnicima, suočiti sa zadatkom da odgovorimo na pitanje: da li mijenjati Program SKJ. Redakcija časopisa »Socijalizam« organizovala je ovaj okrugli sto za temu »Dvadeset pet godina Programa SKJ«. Smisao obilježavanja dvadesetpetogodišnjice donošenja Programa vidim i u potrebi podsticanja članstva Saveza komunista na ponovno čitanje Programa. Godišnjica je prilika za podsjećanje na uslove u kojima je on stvaran i usvajan, način na koji je rađen i prihvaćen, reagovanja izazvana njegovom pojavom. Ona je prilika i za revalorizaciju ocjena i opredjeljenja sadržanih u Programu. Pa i povod kritičke analize društvene prakse i prakse Saveza komunista tokom dvije i po decenije. Analize koja bi olakšala iznalaženje pravog odgovora na postavljeno pitanje. Rekao sam već da Program SKJ, čiji značaj i danas veoma cijenim, ne smatram »nedodirivim«. Rekavši to, mislio sam da ću biti shvaćen da sam dosljedan zaključnom stavu Programa. Stavu proizašlom iz saznanja da i doktrine dotrajavaju kao i ljudi koji ih konstituišu. Program SKJ posjeduje svojstva koja sam naznačio upravo zbog toga što se pojavio kada je dotrajavala njime zatečena doktrina izgradnje socijalizma, što sam također rekao. Savez komunista Jugoslavije, spoznavši to dotrajavanje, imao je i snagu, i odvažnost i znanja da u svom Programu odgovori i na pitanja otvorena prije svega vlastitom — ali ne samo njegovom — revolucionarnom

Digitized by Google

praksom. Iako su ga odgovori na ta pitanja učinili programom alternative njime zatečenog shvatanja socijalizma, ipak ne smatram svetom baš svaku misao u njemu sadržanu i važećom za sva vremena.

Drug Šuvar je naveo razloge zbog kojih smatra da »lektura«, odnosno »redaktura« ne bi bila dovoljna i zbog kojih se zalaže za mijenjanje Programa. Slušajući ih, stekao sam utisak da bi se mnogima od njih udovoljilo upravo redigovanjem sadašnjeg teksta. I zagovara potreba da se Program napiše jezikom tekuće politike i teorije. Mislim da se i Program može usavršavati. Pitanje je kako da se to uradi. Ako bi se prihvatili ovdje iznijeti razlozi za promjene, valjalo bi se dogovoriti i o tome kakav program je potreban da bi bio podsticajan za Savez komunista, koliko da bude konkretan da bi bio primjenljiv u društvenoj praksi. Moram reći da sam prilično rezervisan prema načinu na koji se pripremaju i ostvaruju takozvana sistemska rješenja. Pri utisku sam da se to traženje i iznalaženje rješenja vremenom pretvorilo u zanimanja jednog broja — naravno, umnih i obrazovanih — ljudi. Razumije se da su i našem društvu potrebni kadrovi — i dobro je što ih imamo — sposobni da sistematizuju saznanja sticana analizama društvene prakse i teorije o razvoju društva. Ali način na koji se to radi kao da odražava svijest onog dijela članstva koji čeka da mu se kaže šta da radi da bi se prihvatio posla. Više podstiče iščekivanje nego što ohrabruje preduzimljivost samoupravljača i oslobađa inicijativu radnika organizovanog u udruženom radu.

Drug Bilandžić nas je upoznao sa rezultatima svog istraživanja koji, ako sam dobro razumio, upućuju na zaključak da se značajni dokumenti, donošeni poslije usvajanja Programa SKJ, ne pozivaju na Program. Nije mi jasno koliko je ta činjenica uslovljena primjenljivošću slova i sadržaja Programa SKJ, a koliko onim što sam nazvao odnosom prema Programu. Slijedeći praksu Saveza komunista nakon usvajanja Programa, pa i društvenu praksu, nalazimo i oscilacije u njegovoj primjeni te sam sklon utisku da je odnos prema Programu — u koji spada i njegovo spominjanje i pozivanje na njega — bio uslovljen i odnosom snaga i u Savezu komunista i u društvu.

Kada sam rekao da se Program pojavio kada je misao našeg pokreta bila u zenitu, nijesam očekivao da će mi se pripisati potcjenjivanje dostignuća teorijske misli kod nas i u ovom trenutku. Moram da kažem da se ne smatram ni pozvanim ni kvalifikovanim da ocjenjujem njene domete. Ipak mislim da mi zbog tog »zenita« ne bi trebalo pripisivati mišljenje da je, donošenjem Programa, ta misao stala. Pretpostavljao sam da je Ustav SFRJ takođe ishod toka i razvoja te teorije. Pa i Kardeljevi radovi ovdje spominjani, da ne govorim o drugima.

I u traženju odgovora na postavljeno pitanje valja se dosljedno držati završnog stava Programa SKJ. Dobro procjenjivati šta je od dostignutog dotrajalo, čime ga, kako i kada mijenjati i usavršavati. Kada je o Programu riječ, valjalo bi se dogovoriti o značenju zahtjeva da se on prilagodi zahtjevima ovog trenutka i učini konkret-

Digitized by Google

nijim. O tome da li da taj dokument treba da sadrži i takozvana sistemska rješenja. Tokom tog dogovaranja valjalo bi se prisjećati kako je Engels odgovarao kritičarima koji su Marksa i njega kritikovali što nijesu konkretni.

»Milberger zahteva — piše Engels u svojoj raspravi *O stambenom pitanju* — da postanemo *praktični*«, da, »nasuprot stvarnim praktičnim odnosima« ne »iznosimo samo mrtve apstraktne formule«, da »izađemo iz apstraktnog socijalizma i da *pristupimo određenim konkretnim odnosima u društvu.*« Da je Milberger tako postupio, on bi, možda, stekao velike zasluge za pokret. Prvi korak pri pristupanju određenim konkretnim odnosima u društvu sastoji se, svakako, u tome da ih upoznamo, da ispitamo njihovu postojeću ekonomsku povezanost.«

Dokazujući, zatim, da njegov kritičar nije tako postupio, Engels je napisao:

»Niko nije bliže »pristupio određenim konkretnim odnosima u društvu« nego što je to učinio Marks u *Kapitalu.* On je upotrebio dvadeset i pet godina na to kako bi ih ispitao sa svih strana, i rezultati njegove kritike sadrže svugde i klice takozvanih rešenja . . .«

»Ja sam zadovoljan — kaže on u istom tekstu — kad mogu da pokažem da je proizvodnja našeg modernog društva dovoljno velika da svi članovi društva dobiju hrane koliko im treba, i da ima dovoljno kuća da bi se radnim masama već mogao pružiti prostran i zdrav stan. Kako će buduće društvo da reguliše raspodelu hrane i stanova, o tome umovati odvodi neposredno u *utopiju.*«*

Sve u svemu, mislim da, budući da poštujem argumente da treba ponešto preispitati, pa i, kako sam rekao, ponovo pročitati Program SKJ i valorizovati ga — ipak predlažem da se to ne radi zato da bi ga se mijenjalo, već skladno završnici samog Programa.

Jovan Đorđević

Dvadeset pet godina Programa SKJ

1. *Značaj Programa kao teorijsko-političkog dokumenta.* — Program spada u niz onih teorijsko-političkih i intelektualnih dokumenata koji beleže karakter i ciljeve socijalističke revolucije i socijalističkog razvoja Jugoslavije. Ako bi se ocenjivao kao takav, on je nesumnjivo jedan od najznačajnijih i najoriginalnijih među ovim dokumentima. Po formi, Program se približava mnogo više pro-

* Vidi K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 610. i 611.

Digitized by Google

gramima Prve internacionale, a naročito *Programu komunističke partije* — čiji su autori Marks i Engels — nego onim partijskim programima koji su doneseni u prvoj polovini XX veka. On ima elemente teorijskog traktata i idejnog projekta, dok su ovi partijski programi uglavnom statutarnog i deklarativnog karaktera.

Ali, mnogo je značajnija idejno-politička sadržina Programa. U njemu se prvi put odlučno, sistematizovano i argumentovano projicira i skoro definiše jedna nova varijanta socijalizma: samoupravni demokratski socijalizam. To se čini na osnovu kritičke analize društveno-ekonomskog i političkog stanja u svetu posle drugog svetskog rata i pobedonosnih socijalističkih revolucija i oslobodilačkih pokreta. Ali naučnu vrednost stavova Programa treba tražiti, pre svega, u tome što je on problematizovao i podigao na nivo principa i celine jednu već razvijenu i potencijalnu stvarnost socijalističkog samoupravnog konstituisanja u Jugoslaviji...

Pripreman i donet u jednoj istorijskoj situaciji koju je karakterisalo, s jedne strane, još uvek tradicionalističko shvatanje jednog etnocentričnog modela socijalizma, a, s druge strane, zainteresovanost znatnog dela sveta, ne samo socijalističkog, za otvaranje novih puteva i oblika jednog produktivnog i efikasnog socijalističkog društva. Između ove dve situacije Program se opredelio za pravo na sopstveno mišljenje u okviru jedinstvenog i naprednog socijalističkog pokreta zasnovanog na marksizmu i na razvoju ljudske misli i društva od sredine XIX veka do naših dana.

Kao takav, Program je bio napadan, a i sa simpatijama pozdravljan. On je prevođen na veći broj jezika sveta, više nego drugi naši dokumenti sličnog ranga. Pri tome se mora naglasiti da mu naša politička nauka i publicistika nisu pokazale dovoljnu pažnju, niti ga razradile i afirmisale u meri u kojoj to zaslužuje.

2. *Program kao oblik društvene svesti i faktor formiranja i razvoja jedinstvene socijalističke svesti u Jugoslaviji.* — Program, iako akt stvaralaštva pojedinaca, u osnovi je izraz *kolektivne svesti* radničke klase i Saveza komunista u periodu prelaza iz revolucionarnog etatizma u epohu samoupravnog socijalističkog konstituisanja društva. On je i jedan od osnovnih faktora formiranja i razvoja kolektivne svesti i time faktor intelektualno-idejnog i moralno-političkog jedinstva Saveza komunista i jugoslovenskog društva u celini. Sve dimenzije takve svesti nisu do danas ostvarene u celini, a jedinstvo svesti je nailazilo na snage koje su ga ograničavale, pa čak i cepale u samom SKJ. Ali Program je, po svojoj funkciji, bio i ostao merilo ovih rascepa između programiranog i ostvarenog i osnova u borbi za jedinstvenu socijalističku svest i njeno širenje i jačanje.

3. *Odnos između Programa i savremenih promena u društvu i misli.* — Bilo bi nerealno i naivno tražiti potpunu podudarnost između Programa i realnosti na koju se on danas odnosi ili tražiti u njemu odgovore na sva pojedinačna i aktuelna pitanja našeg života i razvoja. To ne postiže ni jedno ljudsko delo.

Digitized by Google

Ali ono što je bitno za Program jeste to da ga dosadašnji razvoj ne demantuje i da se ova stvarnost ne preliva preko Programa. Naprotiv, vrednost je Programa u onome što je Hegel isticao za sistem, da složenu i stalno pokretljivu stvarnost podiže na stupanj principa i celine i da projicira odnos između opšteg i pojedinačnog, prošlog, sadašnjeg i budućeg. Svaka kritička i objektivna ocena potvrđuje da je to bila i njegova namera i da je to i postigao...

U protivnom bio bi akt metafizike i dogmatizma smatrati da se u Programu nalaze definitivne, a još manje večite istine, koje skoro i ne postoje.

4. *Da li Program treba danas radikalno menjati i kako programirati nastale i neizbežne promene u pravcima kretanja društva.* — Već iz napred istaknutog proizlazi mišljenje da nema razloga ga se Program bitno menja, a posebno da se predlaže donošenje novog.

Ali nema ni uslova za donošenje novog programa. Prvo, nema ih u društveno političkoj empiriji jer u toku poslednjih dvadeset pet godina nisu se desile tako radikalne i kvalitativne pojave u stvarnosti našeg društva da bi to tražilo njihovo novo teorijsko obrazloženje i projiciranje. Drugo, u tom periodu ni naša ni opšta socijalistička misao nije stvorila takve nove ideje i nove poglede koji bi omogućavali i tražili njihovo novo programsko situiranje. Treće, u Jugoslaviji i uopšte, nisu se pojavili pojedinci spremni i sposobni da teorijski rekonstruišu novu etapu socijalizma, utoliko pre ukoliko se ona tek nazire u prvim elementarnim obrisima.

Međutim, u međuvremenu, i danas i sutra, dešavaju se i dešavaće se izvesne promene i javljaju se i javljaće se pojedine nove podsticajne misli, što sve zajedno traži i potrebu formulisanja ispoljenih odnosa ili trasiranje novih pravaca ponašanja Partije i pojedinaca. Da bi se zadovoljili ovi zahtevi, postoje i pojedini instrumenti za to. Dovoljno je napomenuti mogućnost Saveza komunista da na svojim kongresima, ili preko najviših foruma, donosi deklaracije i rezolucije o pojedinim pitanjima kojima bi se davao programski karakter i koje bi pozivale Savez komunista i njegovo članstvo da se mobilišu u akciji za promenu tih odnosa. Pored toga, istorija radničkog pokreta, a posebno istorija socijalističkih i radničkih partija, poznaje i druge instrumente aktiviranja masa u pravcu promenjenog, boljeg i slobodnijeg. Navedimo samo neke od njih, kao što su: govori i referati vodećih i misaonih teoretičara i političara sankcionisani od strane kongresâ i javnosti, idejno-politički radovi stvoreni u krilu Partije, kongresne platforme ratifikovane od članstva i na kongresima.

Instrumenti za fiksiranje i projektovanje pojedinih promena su u našim rukama. Ono što ostaje jeste kritička ocena vrednosti Programa i svest o tome da su kontinuitet i celina bitan uslov jedinstva misli i akcije. Drugo, kao što je jedan engleski pisac istakao za ustav: programi nisu »sezonska roba«. Oni, ako su realni i vizionarski, element su politike i kulture jedne zemlje.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Erupcija kolektivnog stvaralaštva

Ako se razmišlja o temi ovog okruglog stola, ali i u susretu sa stvarnim životom, idejnim strujanjima i političkim aspiracijama određenih snaga u društvu, postavljaju se dva pitanja:

Prvo, ako imamo, između ostalog, — što jeste teorijski fond SKJ — i takvu teorijsku osnovu i intelektualni prodor kao što je Program SKJ, zašto se u SKJ pristalo na ideologiju krize? Zašto to duhovno stvaralaštvo, Program SKJ, i dalje u dovoljnoj meri ne smatramo našim idejnim i teorijskim oružjem za praktičnu delatnost i praktično dokazivanje superiornosti naše ideologije naspram drugih ideologija, koncepcija i doktrina? Čini mi se da na to pitanje treba odgovoriti poput onoga što je, pri kraju svog izlaganja, istakao drug Jovan Raičević. Radi se, dakle, o temeljnim studijama i kritičkoj valorizaciji našeg iskustva i savremene stvarnosti u svoj njenoj složenosti i protivrečnim tokovima.

Drugo, ponovno čitanje Programa SKJ, čak i sećanje na sam proces i čin njegovog donošenja, i, rekao bih na one erupcije kolektivnog stvaralaštva u SKJ izraženog u sadržaju Programa, stvara osećanje ponosa da čovek pripada pokretu koji je mogao da izbrusi jedan takav intelektualni proizvod. Naravno, ovo osećanje ne znači da se o Programu SKJ misli isključivo, ili pre svega, iz današnjeg vremena. To mišljenje, naravno, ima na umu razumevanje dijalektičkog kretanja života.

1.

Može se tvrditi da je mera naučne utemeljenosti socijalnog, društveno-političkog, ili pak političkog programa njegova ovovremenost. Odnos stvarnog i mogućeg u teorijskoj, to jest u duhovnoj artikulaciji, kad je reč o Programu SKJ, nije bio zarobljen onom vrstom pristupa koji bi sam Program uzimao kao dovršenu misao vremena.

Antidogmatizam Programa SKJ u vremenu u kome je taj dokument nastajao najviše se približio Marksovom načinu mišljenja stvarnosti i mogućnosti revolucionarnog pokreta. Ova karakteristika Programa SKJ nije zasluga nekog pojedinačnog mislećeg uma, nego umnosti revolucionarnog pokreta koju je crpao iz istinske radničko-klasne demokratičnosti pokreta, pa je kao takav mogao da na teorijski način posreduje stvarno stanje društvenih odnosa i sagleda moguće kao efekat promena koji »proizvodi« avangardna delatnost.

Teorijski i praktično uzeto, trajna je vrednost za revolucionarni pokret način na koji je dijalektički izgrađen odnos između avangarde i klase, avangarde i pokreta, avangarde i društvene akci-

Digitized by Google

je, što svakako čini da je Program SKJ jedan novi momenat u razvoju i dijalektičkom kretanju marksističke teorije partije. Zato to nije program klasične političke partije — partije vlasti, nego, naprotiv, *partije pokreta*, te je tako mogao biti i ostati otvorena misao koja ne robuje kategorijama, shemama. U tom smislu Program SKJ predstavlja novum, korak dalje u razvoju marksističko-lenjinističke teorije partije u prelaznom periodu.

Razumevanje datosti u Programu SKJ omogućava otkrivanje zadatosti revolucionarnog pokreta kao stvarno mogućeg u procesu dijalektičkog kretanja. Ali, stvarno moguće, kako je koncipirano u Programu SKJ, povezano je sa posredovanjem organizacije. Datu društvenu stvarnost posreduje organizovano delovanje avangarde, a taj dijalektički odnos omogućava promene na višoj razini dijalektičkog kretanja društva i kvaliteta života. U tom smislu značenje i značaj organizacije avangarde za karakter promena, za pomicanje društvene prakse ka novim horizontima ostvarivanja ciljeva revolucionarnog pokreta, iako se sada zapostavlja u našoj praksi — ostaje trajna vrednost kako u teorijskoj tako isto i u praktičnoj ravni života. Zato zapostavljanje takvog načina posredovanja ne samo što ograničava mogućnosti ostvarivanja Programa SKJ, nego i pokret lišava masovne inicijative koja u revolucionarnim promenama ne može biti zamenjena ni malim grupama elitističkog tipa ni jezgrima za misleću ekvilibristiku, a, uza sve to, taj vid »zaboravljanja« otvara prostor za lenjost organizacije koja je prva pretpostavka njene organizacijske entropije.

Ostvarivanje Programa SKJ ne predstavlja, niti može da predstavlja, uzak okvir u koji treba »trpati« praksu ili pak »stezati« proces dijalektičkog kretanja. Naprotiv, radi se o otvorenoj misli koja je u stanju da razume zakonistosti istorijskoj kretanja, da u tom kretanju vidi i otkriva stvarne sile promena. U tom smislu u Programu se demokratija misli ne samo kao oblik vlasti i sistem institucija, nego kao svojstvo pokreta, kao nezamenljiv uslov stvaralaštva i antidogmatizma u teoriji i antiprakticizma u društvenoj stvarnosti i politici. Tako se, u stvari, postiže superiornost ideologije SKJ, njegove programske orijentacije naspram svake druge ideologije ili ideološke koncepcije.

Superiornost Programa SKJ, odnosno ideologije radničke klase naspram drugih ideologija, ne dokazuje se samo svojim ciljevima niti mogućim projekcijama budućnosti. Reč je, pre svega, o adekvatnoj dijalektičkoj vezi između ciljeva i sredstava ostvarivanja Programa SKJ, oživotvorenja ideologije SKJ kao ideologije radničke klase. Taj se odnos između sredstva i ciljeva uzima mahom u idejnom horizontu partije pokreta ili partije revolucije, a sve manje partije vlasti i partije poretka. Stvarnost pokreta i mogućnosti promena daju se u dijalektičkom odnosu i taj se odnos izražava onom poznatom mišlju »da ništa nije toliko sveto...«, ali se uz to jasno ukazuje na opasnosti, izvorišta, skrivene podvodne stene na koje može da naiđe matica pokreta, na to šta može da je razdvoji, razdrobi i usitni njene stvarne snage i tako ih razoruža. Ta upozorenja su još uvek aktuelna, misaono živa, praktički spo-

Digitized by Google

znata u stvarnosti političkog života. U tom kontekstu vlast nije nikakva mistifikacija. Ona mora pripasti organizovanoj klasi, narodu, ali mora biti vlast, demokratija kao sila koja u tom smislu — kao sila — deluje protiv *snaga i tendencija starog društva*, kao diktatura proletarijata koja se ostvaruje i kao proces ljudske slobode, ali i kao politički odnos, kao sila koja onemogućava one socijalne snage koje pak onemogućavaju slobodu u konkretno-istorijskom i u ljudskom smislu. Bojim se, inače, da se ovo značenje diktature proletarijata, dato u Programu SKJ, sve više zapostavlja. Tu vrebaju mnoge opasnosti ne samo anarhije, nego i opasnosti revandikacije građanskog, ali i etatističkog društva.

Ovih nekoliko napomena po našem mišljenju, jasno pokazuje, da je Program SKJ, po svojoj duhovnoj strani, ne samo komplementaran *komunističkom manifestu*, nego se čini *korak dalje u koncipiranju društvene uloge partije proletarijata posle osvajanja političke vlasti od strane radničke klase*. Ta koncepcija, ili alternativa u svetskim razmerama, govori, u stvari, o samoupravljanju.

2.

Program SKJ, u odnosu na Komunistički manifest, jeste korak dalje ostvaren činom mišljenja stvarnosti u nas, ali mišljenja koje kritički valorizuje najbolje KP-ovske tradicije.

Srditim kritičarima socijaldemokratske orijentacije u nas osobito smeta KP-ovska tradicija kako u Programu SKJ tako isto i u stvarnosti. Interesantna je geneza ove struje mišljenja i kritike SKJ. Oni prvo počinju u SKJ da, kao njegovi članovi, doprinose kritici staljinizma. Gradi se model kritike za koji se u početku, istinu valja reći, videla šuma od drveća. Međutim, docnije je na taj model »navlačeno« svekoliko komunističko iskustvo, pa je, po našim socijaldemokratima, svaka KP-ovska tradicija, a da i ne kažem takva praksa, u stvari staljinistička. Oni, otprilike, kažu: u pokretu komunističke orijentacije kritika je nemoguća, naravno, ni unutar pokreta. Zato prvo nastoje da nametnu *pravo manjine* kao organizovanog frakcijskog delovanja, te — da se Vlasi ne sete — to pravo manjine ne bi bilo nikakav partijski pluralizam, a u suštini se radi o višepartijskom sistemu kao obliku, prvo, dezintegracije avangarde radničke klase, a zatim se, po njihovoj logici, otvara prostor za višepartijski sistem i borbu za osvajanje vlasti.

Suprotstavljanje frakcijskom grupisanju je jedna od KP-ovskih tradicija, jer se još uvek radi o političkom društvu, o prisutnim oblicima klasne borbe, onda, po logici naših socijaldemokrata, treba napasti tu tradiciju uporno dokazujući da je ona duhovno ispražnjena, te da su pojavni oblici inhibiranosti u organizaciji SK, određene slabosti, protivrečnosti, ili čak učmalosti pojedinih organizacija, posledica te KP-ovske tradicije koje je po njima, bitna smetnja da se učini pomak ka političkom pluralizmu u horizontu socijaldemokratije.

Digitized by Google

Šta, zapravo, radi, ili rade pristalice socijaldemokratskog stanovišta? U njihovim radovima nećete naći ni jednu sistematsku studiju o problemima radničke klase, niti o nekim drugim problemima razvoja društva koji se na ovaj ili onaj način dotiču klasnog stanovišta. Međutim, ova struja mišljenja bavi se pre svega problemom vođstva u nas. Tu se sada dešavaju vrlo interesantni, a, rekao bih, i protivrečni procesi — od kritike harizmatskog tipa autoriteta, te tradicionalne odvojenosti KP od radničke klase, preko kritike crvene buržoazije do negiranja društvene svojine na sredstvima za proizvodnju kao osnove procesa ljudskog oslobađanja, ili slobode u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Ovo je globalna markacija toga procesa i on može biti dokazan na temelju radova naših socijaldemokrata. Sada se postavlja pitanje: šta je prethodilo, da ne kažem — šta je uslovilo, ovakav način mišljenja? Kad god su u novije vreme naši socijaldemokrati govorili o plodotvornosti višepartijskog političkog sistema, ili dovodili u pitanje KP-ovsku tradiciju, to je mahom bio izraz nekog monopola. Nekad se taj monopol čak svodio samo na monopol znanja u pojedinoj naučnoj disciplini ili na monopol, u nekoj redakciji, a nekada je imao čudnu kadrovsku spregu kao izraz monopola u kadrovskoj politici, što se kao tendencija javlja i danas. Određenom kadrovskom kompozicijom, to se isto može pokazati, reprodukovali su se monopoli ove orijentacije.

Sada, kad je već na sceni složen splet teškoća i protivrečnosti u društvu, dovodi se u pitanje društvena svojina, jer je ona sada najslabašnija, pa se ocenjuje da »može da prođe partijski pluralizam«. Zato treba na sve moguće načine obeshrabriti KP-ovsku tradiciju, ceo sistem njenog inoviranja u Programu SKJ, te tako otvoriti kapije političkom pluralizmu koji se sada mistificira pričom o slobodi. Ja se unapred odričem te slobode bez radničke klase i njene klasno-demokratske vlasti.

3.

Napad na vođstvo traje već godinama i, kao što se vidi, dali smo mu osnovne obrise. Međutim, to izaziva mnoge posledice ne samo na društvene odnose, nego i na odnose u samoj organizaciji SKJ. Određenim posledicama, na izvestan način, robuje ne samo misao, nego i praksa u SK. Naime, kritika u SKJ, kad je reč o kritici koja ima teorijske domašaje i praktični smisao, ponekad biva blokirana upravo znanjem političkog značenja te tendencije koja vodi odvajanju vođstva od članstva, od naroda. Iz bojazni da će kritika ići na vodenicu socijaldemokratije ili etatiziranih društvenih snaga, *politički oportunitet* se transformiše u *oportunizam*. Ovaj se odnos, pak, javlja u novim negativnim dejstvima jer to daje šansu birokratizaciji pojedinaca i organa, zatvaranju foruma od uticaja članstva, ili čak ograničavanju mogućnosti da članstvo vrši svestraniji uticaj na partijsku politiku. Pojavni oblici zloupotrebe funkcija i položaja vrlo se sporo otklanjaju, ili se ne dovode do kraja. To

Digitized by Google

demobiliše deo partijskog članstva, vodi raznoraznim zabunama i konfuzijama, doprinose nemoći komunista da utiču na formiranje javnog mnenja, a nedovoljna obaveštenost o stanju u organizaciji i rukovodstvu i same komuniste izlaže opasnostima da postanu deo stihije i stihijski formiranog javnog mišljenja. Tako se, na određen način, devalvira partijski autoritet i ugrožavaju njegovi demokratski izvori, spontani procesi dobijaju različite predznake, odnos spontanog i organizovanog tako, po mom mišljenju, ne garantuje prevlast socijalističkog u svim segmentima društva. O tome se, kao što znate, govori u Programu SKJ. Da prevlast socijalističkog nije zagarantovana, najbolje potvrđuju događaji na Kosovu, gde se jasno vidi da birokratska stihija može da dovede do najcrnje kontrarevolucije sa elementima fašizma.

Samim tim što Program SKJ nije ostvarivan u mogućoj meri, što se sticajem različitih okolnosti politički oportunitet pretvara u otvoreni oportunizam — a onda nema stvarne i plodotvorne kritike koja tvori pretpostavke za promenu odnosa i prakse — to oportunizam odgovara svim vrstama sebičnosti, malograđanskog mentaliteta i uskogrudosti, širom se otvaraju kapije birokratskoj samovolji i voluntarizmu, što je najviše uhvatilo korena upravo u forumima, pri čemu pojedinci sebe poistovećuju sa pokretom i organizacijom.

Ne treba izgubiti iz vida još jedan fenomen. Naime, pojava da se izvestan broj radnika na funkcijama, a njih, kao što znamo, nema mnogo na tim mestima, brže birokratizira nego što se to moglo očekivati ili pretpostaviti. Otuda naopaka svest o degradaciji onog čoveka koji se — kako se to kaže — vraća u bazu. Problem je zato ozbiljniji nego što se na prvi pogled može sagledati. Neki slučajevi, bez obzira na to što mogu biti samo ilustracija, iziskuju da se problem birokratske tendencije u onim delovima radništva koji odlaze na funkcije ozbiljnije postavi. To bi otvorilo šire prostore za kritiku birokratizma kao trajne opasnosti po organizaciju SK.

Birokratizam se, takođe, reprodukuje na određenim monopolima ili na povezivanju partijske i državne strukture na različitim nivoima. Tako bi, na primer, pažljiva analiza jasno pokazala da slabljenje društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i niz iz toga izvedenih odnosa vodi, u stvari dezintegraciji rada i proizvodnje u zemlji, a samim tim i mnogim negativnim posledicama socijalno-političkog karaktera. Kad se javi državno-vlasnički monopol u sferi ekonomskih odnosa, on reprodukuje pretpostavke monopola u politici, kulturi, u bezmalo svim oblastima ljudskog rada. Pored takvog monopola, na sceni je i pojavni oblik kapital-odnosa. Stoga je sasvim jasno i preko potrebno danas govoriti o Programu SKJ. Tako, primera radi, u njemu nigde ne stoji da je Jugoslavija ono što se *neko* dogovori, a taj »dogovor« je u praksi vrlo često dogovor mimo radničke klase i njenih autentičnih interesa.

Digitized by Google

4.

Ako nas ova ovlašna analiza bar nečemu uči, onda se treba vratiti onom pitanju koje je postavljeno u tezama za ovu raspravu: da li menjati Program? Ja delim mišljenje onih drugova koji nisu za promenu Programa SKJ. Mislim da je glavna stvar njegovo ostvarivanje. To ostvarivanje jeste pretpostavka društvenih promena, pa ako se ostvaruje Program SKJ, onda se okolnosti menjaju u pravcu revolucionarnog, a taj pravac, logično, otvara nove perspektive koje nadilaze Program kao izraz vremena, odnosno izraz epohe. Naš stvarni život nije na nivou programskih opredeljenja, pa je stoga govor o promeni Programa opasnost više, prilog mogućim konfuzijama. Zato pitanje treba postaviti u obrnutom pravcu. Ne u smislu promene Programa, nego u smislu njegovog ostvarivanja.

Ostvarivanje Programa SKJ najpreče je u sferi ekonomskih odnosa koji su, u određenom obimu produkovali dezintegraciju radničke klase Jugoslavije, što se, naravno, može utvrditi samo tačnim empirijskim istraživanjem, kojeg, na žalost, nema. Ako je taj proces evidentan, a on to jeste, onda se moramo vratiti Programu SKJ i preispitivati društvenu praksu sa njegovog stanovišta i utvrđivati objektivno moguće promene društvenih odnosa u skladu sa programskim opredeljenjima. Kad govorimo o vraćanju Programu, onda to vraćanje ne vidimo u tome da tradicija treba da bude kočnica inovacijama-promenama. Naprotiv, reč je o vraćanju Programu SKJ kao ovovremenoj i otvorenoj misli. Ako je organizacija SK njom naoružana, onda se može očekivati stvarna promena.

Savez komunista, njegovi organi i tela više, očito, ne mogu da ponavljaju svoje stavove ili zaključke kongresa koji su komplementarni Programu SKJ. Sada treba raditi nešto drugo. SKJ sve više mora da kaže šta hoće da promeni, ko je nosilac tih promena i kakve su njegove odgovornosti, šta se očekuje kao rezultat ili efekat tih promena. Da, tu je reč o problemu organizacijskog života, organizovanog delovanja, korišćenja statutom predviđenih sredstava i principa organizacije.

Vraćanje Programu SKJ pretpostavlja jasno razgraničavanje principa dogovaranja koji odgovara odnosima u političkom sistemu i principa demokratskog centralizma koji odgovara datim istorijskim okvirima ostvarivanja društvene uloge SKJ. Ne može se princip dogovaranja i sporazumevanja iz političkog sistema prenositi u SKJ. U SKJ mora da važi demokratski centralizam, izuzev ako se ne želi preko frakcijske dinamike doći do višepartijskog političkog sistema. Ako, na primer, pratimo proces operacionalizacije programa Krajgerove komisije u rezoluciji za iduću godinu, videćemo da smo u strategiji složni, a u operacionalizaciji nejedinstveni, što je samo prenošenje dogovaranja u SKJ sa svim elementima politizacije interesa i potreba. Kad se to praktično čini, onda ne može biti jedinstva, jer se pokret razoružava snage avangarde koja je, uz radničku klasu, jedan od bitnih činilaca integracije

Digitized by Google

društva, svesti i društvene akcije, ali i integracije radničke klase Jugoslavije u datim uslovima klasne borbe.

Kad se sve politizira, kao što se to u poslednje vreme dešava, onda je jasno da nemamo dominaciju ideologije radničke klase, pa svi politički interesi, bez obzira na njihov karakter i izvore, nastoje da *dobiju oblik opštosti.* Zato se ne može govoriti o promeni ponašanja u nekom socio-psihološkom ili psihologističkom smislu, nego o promeni okolnosti koje će objektivno dovesti do promene ponašanja.

Čini mi se da ova inicijativa redakcije »Socijalizma« ne obavezuje samo nju, nego obavezuje i SKJ da potraži jedan nov impuls u bogatom teorijskom fondu koji će ga vitalizirati u procesu ostvarivanja Programa SKJ.

Dragoje Žarković

Ne menjati, već dosledno primenjivati Program SKJ

Pridružujem se već izrečenim pohvalnim ocenama Programa SKJ i njegovog značaja u vremenu kada je usvojen, za našu zemlju i za međunarodni radnički pokret. Odmah da kažem da smatram da sada nije aktuelno pitanje njegove promene. Naprotiv, veoma je aktuelno pitanje njegove dosledne primene u praksi, s obzirom na to da se poslednjih godina u našem društvenom i privrednom razvoju nismo čvršće oslanjali na ideje i opredeljenja sadržane u Programu, što nas je u velikoj meri dovelo u sadašnju kriznu situaciju.

Biću slobodan da citiran nekoliko formulacija iz Programa, da ih povežem sa našim današnjim stanjem i da ukažem na njihov značaj za izlazak našeg društva iz krizne situacije.

Bitan značaj za jedan ovakav dokument kao što je Program SKJ ima procena subjektivnih i objektivnih činilaca socijalističkog preobražaja, njihovog međusobnog odnosa, unutrašnjih i spoljašnjih uslova u kojima se vrši taj preobražaj. Upravo je u tome domenu, po mom mišljenju, u Programu dostignut najviši domet teorijske i političke misli.

Na str. 33 Programa[1] ističe se sledeće:

»Značajan činilac s kojim se sukobljavaju najnaprednije socijalističke snage jeste i zaostala društvena svest radnih ljudi,

[1] *Program Saveza komunista Jugoslavije,* »Komunist«, Beograd, 1980.

Digitized by Google

uključujući tu i znatne delove radničke klase, kao i uticaj te zaostale društvene svesti na društvene i političke organe. Revolucija ne može preko noći promeniti ekonomsku bazu i ukinuti nemaštinu i lične materijalne tegobe ljudi, niti može preko noći izmeniti društvenu svest koja se formirala u uslovima eksploatacije i bede. Zaostala shvatanja u radnim masama, osećanje nezadovoljenih potreba, sitnosopstvenički egoizam itd. često se vezuju s reakcionarnim ideološkim i političkim strujanjima, čije je poreklo u ostacima starog društva ili u drugim uticajima tuđim socijalizmu.«

Po mom mišljenju, mi smo poslednjih godina pri stvaranju ekonomskog i političkog sistema zanemarivali tu ispravnu konstataciju. Kao da se polazilo od suprotne pretpostavke — da je društvena svest na vrlo visokom nivou, da svi sve znamo, da smo svi za sve kompetentni, da svi za sve imamo vremena i volje, da svi slobodu shvatamo kao postupanje u skladu sa spoznatim nužnostima, da uvažavamo i dugoročne i kratkoročne interese, te opšte, posebne i pojedinačne interese. No pošto to, na žalost, nije tako, došlo je do velikog raskoraka između željenog, proklamovanog i normiranog, s jedne, i stvarnog života, s druge strane. Na primer, akumulativna i reproduktivna sposobnost naše privrede, umesto da postaje sve veća, smanjivala se, otuđivanje dohotka od radnika koji su ga stvarali postajalo je sve veće; u samoupravljanju uopšte i u delegatskom sistemu posebno jako je prisutan formalizam iz koga proističu mnoge nepovoljne posledice; umesto da jača zajedništvo (na svim nivoima) — ono slabi; razlike u privrednoj razvijenosti pojedinih područja se produbljuju; takođe, i nesrazmere u privredi postaju sve veće. Egoizam, parcijalni i kratkoročni interesi sve se više ispoljavaju i postaju sve dominantniji. Euforija potrošnje ozbiljno je ugrozila mogućnosti proširene reprodukcije u nas. Prelivanje društvene imovine u privatne džepove poprimilo je velike razmere. Sve to, razume se, ugrožava naš socijalistički preobražaj.

Na str. 159. Programa piše:

»Na sadašnjem stepenu razvitka materijalnih snaga i u privrednom sistemu Jugoslavije deluju zakoni robne proizvodnje. Dokle god je robna proizvodnja objektivno uslovljena, neuvažavanje zakona vrednosti i drugih zakona tržišta ne jača, već upravo slabi socijalističke elemente u privredi, sputava inicijativu pojedinaca i preduzeća, koči razvitak proizvodnih snaga i rađa snage izvan proizvodnje koje vrše nasilje nad njom ... Društvo mora, odgovarajućim ekonomskim merama i regulativnim instrumentima, utvrđivati materijalne odnose u ekonomici sa ciljem da se omogući normalan tok reprodukcije i da se na taj način odlučujuće utiče na formiranje cena.«

Naš privredni sistem i ekonomska politika našli su se poslednjih godina u procepu između tržišta i plana, pa se s pravom ističe da naša privreda nije ni tržišna ni planska i da je, pored ostalog, zbog toga moralo doći do sadašnje vrlo ozbiljne ekonomske krize. Razvila su se gledišta da je naše društvo, tobože, ovladalo svim

Digitized by Google

objektivnim ekonomskim i društvenim zakonitostima i da celokupan društveni život može da se reguliše različitim propisima. Tome je dosta doprinela mnogobrojna i zvanično podržavana literatura o imaginarnom svetu sveopšteg sporazumevanja i dogovaranja, što nema veze sa stvarnim životom. Na osnovu takve orijentacije u nas je poslednjih godina došlo do ignorisanja tržišnih i drugih zakonitosti, došlo je do potiskivanja bitnih elemenata robne privrede, pa se raširio voluntarizam i subjektivizam, koji nam nanose ogromne ekonomske štete. Samoupravljanje, umesto da sve više postaje društvena praksa, pretvara se u samoupravnu ideologiju, jer buja *ad hoc* etatizam državnog regulisanja i administriranja. Postaju sve izraženije birokratske restrikcije i jalovo administriranje, kojima se vrši nasilje nad privredom. Sve manje se uvažava rad kao osnova društvenih i ekonomskih odnosa. Čak se i u Skupštini SFRJ usvajaju dokumenti koji su, u nekim delovima, u suprotnosti sa Ustavom SFRJ. Dokaz za to je ukidanje nekih odredbi savezne rezolucije o ekonomskoj politici u 1983. godini od strane Ustavnog suda Jugoslavije. Pri svemu tome poseban problem je odsustvo odgovornosti za promašaje.

Na str. 155 Programa ukazuje se na vrlo značajan zadatak društvenog planiranja:

»Društvenim planom centralni organi treba da usmeravaju investiciona ulaganja privrednih organizacija i drugih društvenih faktora.«

Ignorisanje ovog zadatka dovelo je do dubokih strukturnih poremećaja u našoj privredi, što je osnovni generator inflacije i drugih nevolja. Nesklad između odeljaka I i II društvene proizvodnje približio se onome koji je postojao 1938. godine. Protiv bujanja neprivrednih investicija morala se primeniti vrlo rigorozna administrativna mera — njihova zabrana, što je izazvalo i mnoge ekonomske štete (u nedovršenim investicijama ostala su zamrznuta značajna društvena sredstva). Bilo je nastojanja da se stvaraju zaokružene republičko-pokrajinske privredne strukture, iz čega su proistekli suboptimalni kapaciteti i njihovo vrlo nisko korišćenje. Da i ne govorim o potpuno promašenim investicijama i sve nižoj ukupnoj efektivnosti investicija.

Na str. 129. Programa ukazuje se na postupnost razvitka društvene svojine na sredstvima za proizvodnju:

»Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju razvija se u skladu s materijalnim, društvenim i političkim snaženjem socijalističkog društva. Otuda, sve dok se društveno prisvajanje vrši preko, ili uz prisustvo društvene sile u obliku države ili političke vlasti, u svakoj formi društvene svojine ima više ili manje ostataka državne svojine.

Nasuprot tome, u nas je poslednjih godina došlo do nesvojinskog poimanja društvenog vlasništva iz koga su proistekle mnoge štete: zaživeli su razni oblici prelivanja društvenih sredstava u privatne džepove. Na osnovu takvog tretiranja društvene svojine proisteklo je njeno grupnosvojinsko rasparčavanje i razna teritorijalna zatvaranja. Udruženi rad je razdrobljen i neintegrisan.

Digitized by Google

Ekonomska sadržina društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju nikako nije u tome da su ona besplatna, da se mogu koristiti kao prirodni resursi kojih ima u izobilju. Naprotiv, ona su ograničena; treba ih što racionalnije koristiti, pri čemu od njih, to jest od njihovog korišćenja, treba da ima vajde čitavo društvo, naročito oni njegovi članovi koji treba da se zaposle. Da bi se to ostvarivalo, bilo bi neophodno da se iz dohotka organizacija udruženog rada najpre izdvaja deo za proširenu reprodukciju (na primer, u vidu kamate na poslovni fond ili u vidu programirane minimalne akumulacije), da se obračunava realna amortizacija i da kamatna stopa na dinarske kredite bude bar nešto veća od stope inflacije.

U Programu SKJ (na str. 138) ukazuje se na to da »ograničenje slobode rada mora voditi deformaciji socijalističkih odnosa«. Polazeći od toga da će se svim za rad sposobnim ljudima obezbeđivati posao, izričito se ističe da »društvo ne odgovara za posledice koje zadese čoveka ako on neće da radi«.

Postavlja se pitanje — da li porast prinudne nezaposlenosti u nas poslednjih godina, koji je veoma brz, znači to da smo kao društvo sve više ograničavali slobodu rada. Verujem da to niko nije želeo, ali je, na žalost, do toga došlo. Radna snaga, koje imamo u izobilju, veštački je učinjena vrlo skupim činiocem proizvodnje vezivanjem doprinosa i poreza u korist sizova i države za lične dohotke), što je upućivalo na takvo kombinovanje proizvodnih faktora pri kome je radna snaga sve više potiskivana. U vrlo nepovoljnom ekonomskom položaju već više godina se nalaze radno intenzivne delatnosti. Pod uticajem dogmatskih shvatanja o socijalizmu godinama se ograničavao i još uvek se ograničava razvoj sitnog privatnog sektora, u kome bi se mogao zaposliti veliki broj naših građana. Za bezdušne birokrate kao da je bolje da građanin bude nezaposlen nego da radi u sitnom privatnom sektoru, u kome bi mogao ostvariti čak i veći lični dohodak nego li u društvenom sektoru.

Zbog toga se ne treba čuditi zašto se u nas sve teže ostvaruje pravo na rad. Najveća socijalna nejednakost u našem društvu je nejednakost između zaposlenih i nezaposlenih.

Postavlja se pitanje — koliko danas, mi koji smo zaposleni, imamo razumevanja za tu ogromnu armiju nezaposlenih i kakve se mere preduzimaju da bi se taj, po mom mišljenju, najkrupniji ekonomski, politički, socijalni i moralni problem našeg društva što brže prevazilazio. Nisam uveren da se o tome mnogo brinemo; možda se o tome dosta govori i piše, ali, na žalost, nema značajnijih praktičnih mera i akcija.

O tome kako masovna nezaposlenost negativno utiče na socijalističke društvene odnose u našoj zemlji nije potrebno ni govoriti.

U okviru razmatranja o dvema štetnim tendencijama u izgradnji države (str. 118—121), u Programu SKJ se kaže:

Digitized by Google

»Zato zaletanje unapred, u izmišljene konstrukcije, može biti isto onoliko štetno koliko i konzervativno zadržavanje na preživelim oblicima« (str. 119).

S tim u vezi postavlja se pitanje — da nije bilo izvesnih zaletanja, da li bismo došli u ovakvu ekonomsku i socijalnu situaciju u kojoj se danas nalazimo?

Opsesija stvaranja bitno novih društvenih i proizvodnih odnosa poslednjih godina, pri kojoj je zanemaren uspešan i skladan razvoj proizvodnih snaga, dovela nas je do pomenutog velikog raskoraka između željenog, proklamovanog i normiranog, s jedne, i stvarnog života, s druge strane. Kako dobro primećuje dr Najdan Pašić, čim se skrene »na stranputice socijalne utopije... produbljuje se jaz između normativnog i stvarnog«.[2]

Čini se da procene u tome šta je u svakoj etapi našeg razvitka stvarno bilo moguće realizovati od vizije novih društvenih i proizvodnih odnosa nisu bile realne.

Sa ovih nekoliko napomena hteo sam da ukažem na značaj i aktuelnost ideja Programa, na potrebu kritičke ocene prakse i njenog preispitivanja u svetlosti tih ideja.

Stipe Šuvar

Dalekosežnost Programa i potreba novih promišljanja

U našem razgovoru već je izrečeno mnogo pohvala Programu Saveza komunista Jugoslavije, čiju 25-godišnjicu bilježimo. No, i nema potrebe da se natječemo u ocjenjivanju njegove historijske vrijednosti. Nema dvojbe u tome da je on izdržao probu vremena, te da se misao koja je u njemu uobličena, kao u — što reče akademik Đorđević — jednoj vrsti teorijskog traktata, a ne samo nekog pragmatičkog, političko-organizacionog i mobilizacionog dokumenta, potvrdila, i to kao otvorena misao. Čini mi se, međutim, da Programu SKJ ne možemo pristupati ni kao dokumentu za sva vremena. Jer, i to bi bilo posve nedijalektički.

Kao što znamo, pitanja, najčešće poluglasno izrečena — da li treba dirati u Program Saveza komunista Jugoslavije ili ne, u smislu njegovih nadopuna, dorada, daljnjih razrada osnovnih misli u njemu, stara su već deset, ako ne i petnaest godina.

[2] N. Pašić, *Društveno-političke zajednice i podruštvljavanje politike*, Marksistički centar CK SKS, Beograd, jun 1983, str. 41.

Digitized by Google

Ako sam dobro pratio današnju raspravu, neki drugovi misle da ta pitanja ne treba i danas postavljati. Jer, naše se društvo nalazi u vrlo kritičnoj fazi razvoja, a riječ je o tome, po mišljenju tih drugova, koliko je Savez komunista danas jedinstven, da li je jedinstven onoliko koliko je to bio kad je Program pisan i da li je, najzad, njegova teorijska misao danas u stanju da bude na razini Programa.

Rekao bih da bi po naš komunistički pokret i po naše socijalističko društvo doista bilo porazno kad bismo stvari sveli na unisonu tvrdnju: ne mijenjajmo Program, nego ga ostvarujmo! Njega treba ostvarivati, a da za sve, ono što je u njemu zapisano kao dalekosežno neće možda biti dovoljna ni stoljeća pred nama, a ne dvadeset pet godina koje su protekle nakon njegovog usvajanja ili koje su sada pred nama.

Mislim da mi moramo ipak biti oprezniji u tom razmišljanju o Programu SKJ kao nenadmašnom djelu, ili kao da u proteklih dvadeset pet godina i nije bilo ama baš nikakvog proplamsaja pameti našeg komunističkog pokreta i kao da od tada teče i jedna teorijska regresija i jedan podbačaj u praksi. Možemo se složiti o tome da je Program SKJ bio stvarno ono najbolje što je uobličila pamet našeg komunističkog pokreta na osnovu svog zrenja kroz nepune četiri decenije otkako se taj pokret rodio na našem tlu. Bio je i plod poleta revolucije nakon njezine oružane pobjede i uspješnog otpora velikom pritisku izvana, a i velike koncentracije, teorijske i praktično-političke, jednog sretnog trenutka u ranoj fazi socijalističkog razvoja, kad smo mogli te velike misli u Programu i razraditi i zapisati.

Program je donijet i u znaku historijske bitke s Informbiroom i Staljinom, i još smo tada svi intenzivno osjećali koliko smo izloženi težini tog sukoba i koliko smo u međunarodnom komunističkom pokretu osamljeni.

Tada, u tom trenutku, na našoj strani bile su samo dvije beznačajne komunističke partije u svijetu. Program je zbog toga i dočekan na nož u čitavom komunističkom pokretu. Ali u međuvremenu se mnogo toga promijenilo. Stvari su tekle u prilog našim vizijama i našoj praksi, tako da je danas druga situacija.

Dakle, ne sporeći da je Program SKJ jedan historijski dokument i da je u njemu do punog izražaja došla stvaralačka, otvorena misao našeg revolucionarnog pokreta, da je on dalekosežan i vizionarski, ipak bih bio oprezan prema kategoričkim protivljenjima da se u Program dira. Mislim da je to potrebno ne toliko zbog Programa samog, nego zbog toga kako će se naše društvo dalje razvijati.

Mi u tom smislu moramo pokušati napraviti jednu dublju ocjenu pređenog puta u toku dvadeset pet godina. Ovdje je netko rekao da je to vrijeme prekratko, te da se u svijetu i u nas nije mnogo toga dogodilo što bi bilo koju ključnu misao ili tezu Programa SKJ dovelo u pitanje. Međutim, smatram da i u odnosu na takve konstatacije treba biti oprezan. Čovječanstvo se veoma brzo

Digitized by Google

suočavalo s novim problemima, suvremeni svijet se brzo mijenjao, a, usprkos svemu, rekao bih da smo se i mi brzo mijenjali, pa bez obzira u kojim pravcima. Da li je mnogo toga u našem razvoju bilo ispod — kako bi rekao Jova Raičević — razine Programa, o tome se dâ razgovarati, ali promjene su bile velike.

D. Žarković je ovdje citirao rečenice o robnoj proizvodnji, tržištu i planiranju. Po njemu, to je Program SKJ rekao tako dobro da nema potrebe da se išta doda, a problem je samo u tome što se stavovi Programa nisu poštovali. Mogli bismo se, navodeći ove ili one formulacije, sporiti što je i kako rečeno u Programu SKJ, ali je činjenica da u njemu nije ništa rečeno o mnogo čemu s čime smo se suočili u proteklih dvadeset pet godina, pa nije dovoljno rečeno ni o robnoj proizvodnji, tržištu i planiranju.

Ilustrirao bih, s nekoliko primjera, da je naš i svjetski razvoj u međuvremenu obilovao novim pojavama, o kojima se u Programu SKJ malo govori ili se u njemu uopće ne spominju.

Jugoslavija je jedna od tvoraca golemog i snažnog pokreta nesvrstanosti u suvremenom svijetu. Tito je već išao na svoja putovanja kad je pisan Program, ali ni mi u zemlji još nismo shvatili značaj tih putovanja. Kao da je ispod žita tinjala i predodžba da su to turistička putovanja šefa države. A u međuvremenu pokret nesvrstanosti postao je jedan od zaloga našeg održanja i naše historijske perspektive. Jugoslavija mu je dala ključan ideološki i politički biljeg, više nego ijedna druga zemlja. Mislim da se to ne može osporiti. Dobili smo u međuvremenu Kardeljevu studiju *Istorijski koreni nesvrstanosti*, gdje je razotkriven smisao tog pokreta. Kardelj je bio i glavni pisac Programa SKJ, no tada, 1958, ni on sam nije, izgleda, još mogao vidjeti u čemu je sav epohalni značaj pokreta nesvrstanosti. Stoga u Programu imate svega jednu rečenicu koja »miriše« na neko naslućivanje pokreta nesvrstanosti — u smislu uloge zemalja koje stoje između Istoka i Zapada. Prema Programu, pokret nesvrstanosti ne postoji, nego postoji doktrina aktivne koegzistencije, a što je nešto drugo. Za aktivnu koegzistenciju tada se, kao i sada, i te kako zalagao i istočni blok, a prihvaćao ju je u određenoj mjeri i zapadni blok.

Ili, u Programu se govori o protivrječnostima socijalizma i odnosima među socijalističkim zemljama i o onome za što se mi zalažemo. To je posve u redu, ali nema dublje obrade zbivanja u samom svijetu socijalizma, koja, kao što je iskustvo u protekla dva i po decenija pokazalo, vode i do rata među socijalističkim zemljama. Dvije godine nakon Programa SKJ E. Kardelj u svojoj studiji *Socijalizam i rat* i tu temu razrađuje, i to sa svom dubinom poniranja u stvari.

U Programu se kao oblik diktature proletarijata definira narodna vlast. To jedva da je korak dalje od doktrine narodne demokracije, s kojom smo i mi startali na ishodu NOB-e, a da ta doktrina i nije naša. Doduše, doktrina o narodnoj vlasti jest na tragu naše misli iz revolucije, koju je opet najviše Kardelj formulirao, o snazi narodnih masa. Narodna je vlast shvaćena kao institucio-

Digitized by Google

nalni izraz pokazane revolucionarne snage narodnih masa u socijalističkoj revoluciji sada u novom i mladom socijalističkom društvu. No, u Programu ipak nema nikakvog poniranja u probleme narodne vlasti kao nove demokracije, kao nastavka narodnog osvajanja vlasti. U Platformi za pripremu Desetog kongresa SKJ imamo, međutim, formulaciju koja odgovara novim fazama razvoja našeg društva — da je socijalističko samoupravljanje oblik diktature proletarijata, a ne više narodna vlast. A kad to već spominjem, u istoj Platformi je definirano historijsko mjesto samoupravljanja u razvoju samog socijalizma, pa se kaže da socijalističko samoupravljanje nije samo po sebi nešto što je sinonim socijalizma, već da je jedna faza u razvoju socijalizma od državnog socijalizma do udruženog rada, a od udruženog rada u susret asocijaciji slobodnih proizvođača. Prema tome, socijalizam i socijalističko samoupravljanje ne mogu se poistovetiti i u tom smislu o samoupravnom socijalističkom društvu ne može se govoriti kao o nekom konačnom društvu, već samo o jednoj razvojnoj fazi socijalizma.

U Programu SKJ dominira pojam poduzeće, a postoji i pojam radni kolektiv kojeg čine svi zaposleni u poduzeću. A zar smisao svega što pokušavamo postizati na osnovama socijalističkog samoupravljanja nije u tome da se poduzeće negira kao kapitalistička tvorevina, kao derivat komande kapitala nad radom? Stoga je naš razvoj išao od poduzeća prema radnoj organizaciji, a od radne organizacije prema organizaciji udruženog rada. Jer, radna organizacija i organizacija udruženog rada nisu isto. Radna organizacija u normativnom smislu sada je jedan od oblika organizacije udruženog rada ali ranije radna organizacija je bila nešto drugo; to je bio onaj pomak od poduzeća, ali za koji nismo naslutili što znači u odnosu na formulaciju o organizaciji udruženog rada, za koju smo rekli da je svojstvena društvu udruženog rada kojeg stvaramo. Prema tome, i tu imamo jedan razvoj, i teorijski i praktični, koliko god bio ili ne bio uspješan, od poduzeća prema organizaciji udruženog rada. U Programu SKJ se nalazi vrlo neodređen pojam: socijalistička zajednica proizvođača, a na drugom mjestu i pojam: slobodna zajednica proizvođača, što je vrlo neprecizno i ne može izdržati marksističku kritiku. Jer, ne može se govoriti o slobodnoj zajednici proizvođača u socijalizmu. Može se govoriti o asocijaciji slobodnih proizvođača u Marxovom smislu, kao istovetnu s komunizmom. Prema tome, Program je u tom sagledavanju budućeg i maglovit i nejasan.

U Programu SKJ stoji »proizvođač« i na drugom mjestu »radni čovjek«, a nama je i teorijski i praktično otvoreno pitanje odnosa radnika i radnog čovjeka i na tome počiva naš sadašnji Ustav. Riječ je o tome kako da se dokida klasno društvo kroz spajanje radnika i radnog čovjeka ili kako da se u sferi proizvodnih odnosa vrši spajanje potrebnog rada i viška rada. To je onda povezano s problemom odnosa između materijalne proizvodnje i onog što sada zovemo društvene djelatnosti, a što smo drukčije zvali u Programu SKJ. I odatle naša koncepcija o slobodnoj raz-

Digitized by Google

mjeni rada, koja u toj sferi treba da vodi i dokidanju uloge države i dokidanju uloge tržišta.

Stavovi o robnoj proizvodnji i tržištu u Programu SKJ daleko su ispod spoznaja koje smo u međuvremenu formulirali i na vlastitom iskustvu. Može se drug Žarković, a i ostali drugovi, sa mnom složiti ili ne, ali smatram da Program ne sagledava jasno da u socijalizmu djeluje kapital-odnos, da djeluje zakon vrijednosti. Naše iskustvo jasno pokazuje kolika je snaga kapital-odnosa i onda kada na sceni nema više privatnog kapitaliste, ali kada još postoje državno-vlasnički i grupno-vlasnički monopol. U tom smislu naša politekonomska misao razradila je teoriju dohotka, a o čemu u Programu SKJ također gotovo da nema riječi. Program SKJ se zalaže za poštovanje ekonomskih zakonitosti — što je ovdje drug Žarković i citirao. No, naša teorijska misao i naš praktičan razvoj postavili su nova pitanja u odnosu na Program SKJ, koji se zadržava na samostalnosti poduzeća u smislu njegovog osamostaljivanja od države, a već u fazi reforme 1965. osnovni je naš problem da poduzeće jest kako-tako osamostaljeno od države, ali i dalje ostaje poduzeće, i osamostaljeno istupa i prema svim drugim poduzećima, u ratu svih protiv svih, u specifičnom socijalističkom *laissez-faire;* Upravo to je dovelo i do vladavine tehnobirokratskog monopola u uvjetima decentralizacije, a što se poklopilo s birokratskim nacionalizmom i vodilo u poznata politička iskušenja sedamdesetih godina. A u biti se iz toga nismo izvukli ni danas. Program se zalaže za samostalnost poduzeća, a ne vidi se da je to u onoj fazi bilo opravdano kao samostalnost u odnosu na državu, ali da samostalnost poduzeća inače nije cilj, već udruživanje rada. A to pojedini ekonomisti, čini mi se, ne shvaćaju i kada danas tumače program dugoročne stabilizacije, jer se zalažu za poštovanje ekonomskih zakonitosti u smislu samostalnosti poduzeća i u smislu njegovog izrastanja ili ulaženja u »veliki sistem«.

Program SKJ, dakako, ne spominje ni pluralizam samoupravnih interesa, što će tek devetnaest godina kasnije biti predmet Kardeljeve studije, ujedno i neke vrste njegovog političkog i teorijskog testamenta i glavnog dokumenta za Jedanaesti kongres SKJ.

Da ne spominjem da u Programu SKJ štošta nije rečeno ni o međunacionalnim odnosima, a što smo u međuvremenu iskusili i morali i teorijski razjasniti. Spomenimo samo spoznaju da odnose među nacijama ne može uspešno regulirati država, bila ona nadnacionalna ili nacionalna, nego da baza nacije u uvjetima razvoja socijalizma mora biti socijalističko samoupravljanje.

Mogao bih navesti još niz značajnih tema, o kojima se u Programu SKJ ili ne govori ili iznose zastarjela gledanja.

Htio sam ilustrirati svoje mišljenje o tome da naša teorijska misao nije stajala u protekla dva i po desetljeća, da nije u regresiji i da Program SKJ treba da bude obogaćen novim spoznajama na osnovi analize našeg i svjetskog razvoja kroz proteklih četvrt stoljeća. Uvjeren sam da će Savez komunista, ako ne na idućem

Digitized by Google

kongresu, a onda na jednom od svojih kongresa do kraja stoljeća. ipak morati donijeti svoj novi program. Mi smo prema tom dokumentu sentimentalni, mi se s nostalgijom na njega vraćamo; plijeni nas svojom neposrednošću, pa i jednostavnošću misli. No, htio sam naglasiti da društveni razvoj teče dalje, da se teorijska misao razvija i da revolucionarni pokret koji hoće biti vitalan, borben i sposoban treba za svaku novu etapu razvoja da inovira svoje programske ciljeve.

Ne mora se Program SKJ mijenjati u cijelosti. Mogao bi se ostaviti netaknut tekst iz 1958, a nadopisati novi dio. I onda u Programu ostaje ono što mu daje — kako je ovdje rečeno — karakter svojevrsnog komunističkog manifesta našeg vremena ili bar druge polovice dvadesetog stoljeća, a da se ipak i nadopuni. I nije stvar tek u pukoj redakturi, niti u tome da u Program unosimo kongresne rezolucije koje su u međuvremenu usvajane. Nisam uvjeren da naša teorijska pamet danas ili sutra, bez obzira na krizni moment društva, ne bi mogla pružiti nove, a jednako kvalitetne formulacije poput onih u postojećem tekstu. Mogao bih braniti misao da nove stvari treba formulirati upravo u kriznom momentu i da to nije nikad više potrebno kao u kriznom momentu.

Ovdje se pitao D. Drašković zašto smo se priklonili ideologiji krize, misleći na ideologiju krize koja ima svoje rodno mjesto u građanskoj misli. Međutim, pomoću Marxa možemo dokazivati da su i filozofija i sociologija teorije krize, ako ih shvaćamo kao kritiku društva da bi se ono mijenjalo ili razvijalo. U tom smislu potrebna nam je, iz današnjeg ugla, u današnjoj fazi našeg razvoja, jedna stvarno marksistička kritika vlastitog razvoja i razvoja suvremenog svijeta, a ne popuštanje pred građanskom kritikom socijalizma. Jer, drug Drašković je na to mislio — bar sam ga ja tako shvatio.

Prema tome, novo treba formulirati upravo u kriznom momentu. Bit ću otvoren: dokumenti Kraigherove komisije pokazuju da smo daleko ispod teorijskog nivoa Programa SKJ. No, onda je to dodatni razlog da stvari nanovo promišljamo.

Mi bismo morali, pored ostalog, i sebi i drugima pokazati da ne stoji teza da je avangarda na našem tlu duhovno ispražnjena. Tu tezu izriču domaće prišipetlje građanske misli, koja inače neprestano od Oktobra naovamo juriša na socijalizam i na sve socijalističko. Drug Drašković ih je nazvao našim socijaldemokratima, a možemo ih nazvati i drugačije, no nije bit u tome. Naime, mi bismo morali pokazivati snagu naše društvene kritike na tragu Programa SKJ, a ne u smislu njegove revizije. Dopunama Programa bismo, pored ostalog, opovrgavali i tu rastuću kritiku koja upravo danas u široj društvenoj svijesti izaziva sve veće odjeke. Ovdje je spomenuta i zaostala društvena svijest u narodnim masama, u radničkoj klasi. I to je jedan historijski fakat na duži rok, a ta kritika, koja nije naša, našeg razvoja, popunja taj prostor umjesto naše kritike našeg razvoja. Prema tome, jača i reproducira zaostalu svijest i u radničkoj klasi i u narodnim masama i može zavladati i protiv organiziranog socijalističkog pokreta i protiv avangarde.

Digitized by Google

Ne bismo, dakle, smjeli prihvaćati tezu koju danas razvija »slobodoljubiva« kritika — da naš pokret nije danas sposoban da teorijski misli na onoj razini na kojoj je mislio 1958. godine. Stoji to da je Program SKJ proizvod zenita naše revolucionarne misli, ali naša misao mora neprestano biti u zenitu — ili padamo u historijsku provaliju. Ako danas naša misao nije u zenitu, onda je to razlog više da promišljamo put razvoja u međuvremenu i da ga usporedimo s vizijom u Programu SKJ.

Određena kriza naše teorijske misli možda postoji zbog odlaska sa scene E. Kardelja, V. Bakarića, V. Vlahovića, M. Popovića, M. Hadži Vasileva i mnogih ljudi koji su oličavali spoj teoretičara i praktičara.

Misao »iznutra«, u njedrima komunističkog pokreta, koja je ujedno uvijek spoj misli i prakse, utoliko je danas splasnula, pa njezin prostor preuzima katedarska, profesorijalna nauka, koja čitave nove generacije odvodi na put razmišljanja o razvoju našeg društva iz ugla ljudskih sloboda i pravednog društva. To, dakako, ne samo da nije na tragu Marxove misli, nego nije ni na tragu predmarksovske misli u smislu političke ekonomije koju je on kritizirao. Takva su razmišljanja daleki odbljesak francuskog prosvjetiteljstva, odnosno njegovih parola slobode, jednakosti i bratstva. Neki naši teoretičari jedino parolu bratstva zamjenjuju parolom solidarnosti, što onda smatraju dovoljnim za vlastitu teoriju »pravednog društva«, koju iznose po našim časopisima, novinama, katedrama i tribinama.

A ne radi se ni o ljudskim slobodama ni o pravednom društvu, već o oslobođenju rada. Naša teorijska misao morala bi, na tragu Programa SKJ, pružiti inovacije u njemu samome prvenstveno u osvjetljavanju naše i svjetske suvremenosti iz ugla oslobođenja rada: da li se taj historijski proces uopće začeo i koje su mu pretpostavke. Takav nam je napor neophodan ako ni zbog čega drugog a ono zbog naše misaone ofanzive protiv teza onih koji danas napadaju na glavne stavove programa SKJ, nastojeći pokazati, iz svojih pobuda i razloga, da je Program SKJ stavljen *ad acta*.

Morali bismo odgovoriti i na pitanja: da li je jenjala snaga narodnih masa u razgranatom normativnom sistemu socijalističkog samoupravljanja; da li je država u nas danas doista jača nego što je to bila jučer (jer kao da svi polazimo od presumpcije da je tako); da li je u nas danas demokracije manje negoli jučer, ako je i dalje shvatamo onako kako ju je naš revolucionarni pokret uvijek shvaćao, a ne u tipično liberalnoj vokaciji. Ako smo prisiljeni zatvoriti 500 iredentista na Kosovu, onda je demokracije manje. Ali u smislu historijskih pomaka naprijed, teško da je demokracije danas manje negoli što ju je bilo jučer.

Dakle, ipak ne bih bio tako kategoričan u stavu da je Program SKJ jedna vrsta naše biblije, u koju nećemo dirati kao što se kršćani čak kroz dvije hiljade godina nisu usudili dirati u bibliju.

Digitized by Google

Dušan Ničić

Šta je to komunizam — danas i ovde?

Odmah da kažem da nisam za to da se menja, to jest aktuelizuje postojeći Program SKJ iz 1958. godine, i to ne iz »sentimentalnih«, već iz praktičnih razloga, budući da je on, takav kakav jeste, odigrao istorijsku ulogu prvog autentičnog, samosvojnog, antistaljinističkog programa jedne velike komunističke partije na vlasti, koja upravo tim programom dovodi u pitanje sopstvenu poziciju vlasti. Bilo kakav pokušaj da se Program SKJ iz 1958. godine novelira danas je deplasiran.

Program je bio jedinstven napor jednog komunističkog pokreta da radikalno prevlada horizont Druge i Treće Internacionale, da zasnuje drugačije viđenje sveta, socijalizma, komunizma, radničkog, demokratskog i progresivnog pokreta uopšte, sa promenom istorijskog subjekta socijalizma, ne više državom i sa njom stopljenom partijom i njihovim aparatima, već s radničkom klasom i radnim ljudima i njihovim razuđenim oblicima organizacije, u okviru sistema socijalističkog samoupravljanja. Iako sve to, naravno, nije dato u razvijenom obliku — usmerenost je više nego jasna.

Takav jedan istorijski, teorijski i politički dokument predstavlja i danas, nesumnjivo, dragocen politički kapital, a šta je on značio u vremenu donošenja, nije valjda, potrebno, posebno dokazivati.

Iako ne mislim da je komunistički pokret pre svega politički pokret, ipak će on još za dugo biti i to, i ne vidim zašto bi se olako lišavao tog dragocenog nasleđa.

Ne mislim da oko Programa SKJ iz 1958. godine treba previše metanisati, jer — kako to mudro reče Tomas Man — »nemoguće je da se čovek zadovolji onim što je učinio ako nije kadar da stvori nešto bolje. Prošlost možeš da podneseš tek onda kad osećaš da si nadmoćan prema njoj, umesto da joj se, svestan svoje sadašnje nemoći, glupo diviš«.

Ne treba biti ni mnogo mudar ni hrabar pa reći da dosta toga u Programu iz 1958. godine nema, a život je tražio odgovore, ili da ima i takvih stavova koje bismo danas, sa sadašnje vremenske distance svakako drugačije ocenili, ili da u Programu ima i pogrešnih konstatacija.

Na primer, nema pokreta nesvrstanosti; socijalizam je dat kao sistem, a ne kao svetski proces; nema kritike blokovske politike; socijalizam nije dat kao »epoha prelaza od kapitalizma ka komunizmu«; ima iluzija da će kapitalizam brzo nestati (»Živimo u periodu nestajanja kapitalističkog društvenog sistema«); nema ni nagoveštaja mnogo čemu što je temelj Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu; nema ovakvih republika i pokrajina sa svojim odgovornostima i pravima; nema narodnosti; nema »udru-

Digitized by Google

živanja rada«, a još manje udruživanja radnika; nema ni reči o tome ko i kako stvarno savladava klasnu podelu rada.

Ipak, da ponovim, to je prvi program jedne komunističke organizacije koji u svojoj osnovi i dovoljno prepoznatljivo ima bitnu Marksovu tezu »da oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase« i stoga ga treba ostaviti istoriji.

Da bismo tačnije odredili gde smo sada i šta nam valja činiti, moramo dublje razumeti gde smo bili i gde možemo i hoćemo da budemo. Stoga sam za to da se odmah započne rad na jednom programskom dokumentu (nije u ovom času najvažnije kako će se on nazvati, lako će se »krstiti« kad se posao privede kraju) koji bi izrazio naše potrebe i ciljeve danas i sutra, u kome bi se odgovorilo na pitanje šta je to komunizam u Jugoslaviji s kraja XX veka.

Teškoće su, nesumnjivo, velike, ali su velike i šanse. Stoga je svako kolebanje i odlaganje da se pristupi praktičnim pripremama — politički štetno. Za poređenje može nam poslužiti rad takozvane Krajgerove komisije. Čak bi se moglo reći da od stvarnog angažmana, bar na nekoliko ključnih tačaka na jednom budućem programskom dokumentu SKJ u velikoj meri zavisi domašaj onoga što je rečeno u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije Jugoslavije.

To se naročito odnosi na preku potrebu utvrđivanja dubljih uzroka koji su doveli do zastoja u razvoju revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, zastoja u razvoju socijalističkog samoupravljanja i, verovatno, ključnog pitanja — zastoja i gubitka revolucionarne istorijske inicijative Saveza komunista Jugoslavije.

Ovde nema mogućnosti da se razmatra pitanje o tome šta jeste, a šta nije ostvareno iz Programa SKJ iz 1958 godine. To bi danas bilo dosta teško učiniti, između ostalog i zbog toga što u nas ne postoji navika stvarnog polaganja računa o tome kako su ciljevi iz dokumenata ostvarivani. (Ovih dana sam čitao neke izveštaje sa kongresa, iz kojih sam video da, umesto da CK polaže račun članstvu koje kongres predstavlja, on i u izveštaju »daje zadatke«.)

Budući programski dokument, očigledno, neće imati tu privilegiju da za svoju utemeljenost odgovara samo — istoriji, što se već i kod pripremnog rada mora imati u vidu i tačno znati »adrese odgovornosti« — ko će, kada i kako polagati račun članstvu SKJ, da li su se i kako ili nisu i zašto ostvarili ciljevi koji su zabeleženi u dokumentu. Kako sada stvari stoje, — članstvo uglavnom odgovara rukovodstvu ili nikome, a rukovodstvo? U Statutu SKJ se na jednom mestu govori o »uzajamnoj odgovornosti«, ali »uzajamnost« — taj Prudonov pojam — dvosmislena je, a osim toga postoji ravnopravna i neravnopravna uzajamnost, kao, na primer, uzajamnost između feudalca i njegovog kmeta, najamnog radnika i njegovog fabrikanta.

Za proteklih dvadeset pet godina, koliko nas deli od trećeg po redu programa jugoslovenskih komunista, zbilo se mnogo toga u svim »sferama« ljudske situacije, došlo je do dramatičnog ubrza-

Digitized by Google

vanja ljudske istorije, fenomenalnog naučno-tehničkog razvoja, u informatici su se zbila prava čuda. Sve je to krajnje urgentno postavilo mnoga nova pitanja, a mnoga stara su se produbila i izoštrila do tačke kada je opasno svako dalje odlaganje da se na njih odgovori sa jedne znatno razvijenije tačke stajališta.

Jaz između bogatih i siromašnih se krajnje zaoštrio i više apsolutno ne trpi odlaganje i dublje praktične odgovore. Sve to krajnje akuelizira otvoreno suočavanje sa tom zbiljom i hrabru inicijativu ka pravim izlazima.

Zaista je u krizi ceo stari svet, ali to je i vreme odluke i šansa za novi svet.

Mnogi legitimiteti svuda u svetu, a bogme i kod nas, dovedeni su u pitanje, ali bi za ljude u svetu, a i za nas bilo kobno da previdimo da će se stečene lavovske prednosti, investirani interesi, teške privilegije grčevito braniti po cenu najdubljih lomova i katastrofa.

Rešenja stoga iziskuju jedinstveno angažovanje beskrajne mudrosti i beskrajne smelosti, — a to kao da ne ide zajedno.

Jedan programski dokument ako hoće da bude »realističan«, moraće smelo da izrazi zaista svu složenost sveta — čiji je opstanak doveden u pitanje zloupotrebom proizvodne snage rada, atomskim naoružavanjem i suludom trkom u toj »igri« koja preti da zatre ljudsku civilizaciju, ali i svim drugim oblicima zloupotrebe rada, nauke itd. — i jugoslovenskih komunista u tom svetu, da izrazi sve one do sada naslućene potrebe jednog komunizma u društvu koje se grčevito uhvatilo prvih viših prečaga zasnivanja socijalističkog samoupravljanja, procesa neverovatno teškog, ali ljudski izgleda jedino mogućeg.

U ovom trenutku rad na jednom programskom dokumentu ne bi nikako bio teorijsko-literarni niti normativno-politički pothvat, već, u krajnjoj liniji, rezultanta složenog spleta klasnih interesa i odnosa klasnih snaga u jednom raspletu i sa težištem na one koji hoće i mogu da učine ono na što se programom obavežu.

Vraćanje poljuljanog poverenja, naravno, ne zavisi od toga hoće li se, kako to Marks kaže, »crtati socijalistička budućnost« šarenim bojicama, već od spremnosti da se utvrde dublji uzroci koji su doveli do postojeće situacije u SKJ, do staljinističke kontrarevolucije na Kosovu, do jedne specifične, tihe birokratske kontrarevolucije koja je u celini Jugoslavije uspela da potre mnoge tekovine dvadesetpetogodišnjeg razvoja samoupravljanja, koja je dovela do teške strukturne ekonomske krize, prezaduženosti zemlje, do katastrofalne politike u oblasti energije, stanogradnje, zapošljavanja i stotine drugih ekonomskih i društvenih promašaja koji su, opet, doveli do teških socijalnih razlika koje prete da zaustave socijalistički razvoj zemlje.

A tu i jeste glavni problem danas. Koje su to snage koje mogu i hoće stvarni izlaz iz postojećeg stanja na socijalističkoj samoupravnoj osnovi?

U svakom društvenom sloju i socijalno-profesionalnoj kategoriji ima danas ljudi kojima odgovara postojeće, *status quo*, kao

Digitized by Google

što ima i onih koji su za temeljite promene — osa podele ide kroz sve slojeve.

Ipak, dve kategorije predstavljaju, naravno, pod određenim uslovima, glavno društveno uporište moguće kontraofanzive socijalističkog samoupravljanja. To je svet radnika, naročito onog bez oslonca na selu, svet radničke klase i svet mladih, pretežno dobro obrazovanih, — a nezaposlenih. Ovde su rezerve svega najtanje, uključujući i rezerve strpljenja.

Kao i u nekoliko ključnih dosadašnjih situacija, borba se vodi oko toga — kako je to Kardelj rekao — »čiji će biti Savez komunista. Tehnokratske i birokratske snage teže da se nametnu kao komandujuće snage u zemlji i teže da pretvore Savez komunista u forumsku organizaciju i time ga izbace iz jedino pravilnog koloseka da bude unutrašnja avangardna snaga samoupravljanja, udruženog rada, radničke klase«.

Bez mnogo jasnije demarkacione linije u Savezu komunista i na toj osnovi izvršene idejne, političke i praktične diferencijacije teško da se može dalje. Stvarni protivnici socijalističkog samoupravljanja i ravnopravnosti narodâ i narodnosti, republika i pokrajina, neće olako napustiti svoje pozicije.

Bez diferencijacije Savezu komunista Jugoslavije preti stvarno paralisanje akcije usled jednog pseudojedinstva, a, u stvari, vrlo različitog poimanja komunizma, i ne samo po republikama i pokrajinama.

Za sada svak očekuje da se diferencijacija, o kojoj se za sada manje-više samo priča, desi negde drugde, zapravo, svuda — samo ne u njegovoj sredini.

Stvarna diferencijacija, naravno, podrazumeva relativno jasno određenje šta je to komunistička delatnost danas i ovde, i ma koliko to izgledalo paradoksalno — u odsustvu razvijenog, dubljeg odgovora na to pitanje i leže naše aktuelne teškoće. U tom smislu danas bi se sasvim umesno mogao parafrazirati Kant: »da se o komunizmu može na mnogo načina šeprtljati a da se čovek ne mora bojati da će ga uhvatiti u neistini«. To bi se, naravno, moglo reći i za mnoge druge pojmove i kategorije, kao, na primer, za socijalizam i socijalističko samoupravljanje koji su, budući da u praksi označavaju bitno različite pojave, u opasnosti da izgube svako značenje.

Iako se ne može osporiti slojevitost pojmova, pa, u skladu s tim, i različita značenja i poimanja od strane različitih socijalnih slojeva i profesija, ipak je u jednom budućem programskom dokumentu neophodno utvrditi ona značenja osnovnih pojmova koja bi se u Savezu komunista koliko-toliko jedinstveno tumačila. Taj dokument ne može biti tako napisan da bi se mogao tumačiti na onoliko načina koliko ima ljudi u SKJ.

Budući programski dokument mora imati u vidu onu Marksovu izjavu o tome da »anglikanska crkva radije oprašta napad na 38 od 39 njenih pravila vere negoli na 1/39 njenih novčanih prihoda«, te da predvidi jasan i efikasan mehanizam odbrane od aferaša, političko-ekonomskih špekulanata i sličnih, kojima SKJ služi is-

Digitized by Google

ključivo kao paravan koji ih štiti od podizanja optužnice za zloupotrebu službenog položaja i ovlašćenja i organizovanog kriminala.

U SKJ nema mesta ljudima koji su »operacijama sa nekretninama« zaradili milijarde, a od društva dobili više stanova koje su kroz protekle decenije »okrenuli« u svojim mućkama.

Ne mogu biti u SKJ ljudi koji i dan-danas socijalističko samoupravljanje tretiraju kao propagandističku parolu iza koje se vrši nemilosrdan obračun sa svakim ko stvarno pokuša da učestvuje u socijalističkom samoupravljanju i po svojoj savesti deluje u SKJ.

Ne mogu biti u SKJ ljudi koji svoju hijerarhijsku poziciju, kao puž kućicu nose, i na partijski sastanak i tu se ponašaju kao gazde, direktori, ljudi odozgo koji svima dele lekcije o tome kako se moraju ponašati uprkos činjenice da svi vide da se oni sami ponašaju potpuno suprotno od onoga što od drugih zahtevaju.

Ne mogu biti u SKJ ljudi čija je parola i na sastanku SK »Gledaj svoja posla«. Ne mogu biti u SKJ ljudi koji svoju poziciju održavaju na golom strahu što ga šire okolo, na »jakim vezama« koje se mogu »napujdati« na onoga ko neće podanički da savije kičmu.

Ljudi čistih, a ne čvrstih ruku potrebni su i danas i sutra Savezu komunista Jugoslavije, iako će mnoge situacije od članova SKJ tražiti i te kakvu smelost i čvrstinu.

Iako ovo sigurno nije prilika za iole iscrpnije nabrajanje predmeta onoga što bi se nazvalo komunizam danas i ovde, nekoliko stvari ipak želim skicirati.

Biti »dobar i čestit radnik«, »poznavalac svog posla kojeg savesno obavlja«, iako je uslov, nikako nije dovoljan za članstvo u SKJ. Osim toga, »izvršavanje zadataka«, iako se pretpostavlja, — takođe nije dovoljno. Inicijativa koja ne prelazi granicu svog radnog mesta, premda se očekuje — takođe nije dovoljna.

I jedno, i drugo i treće mogu i ljudi podaničkog mentaliteta, koji sa Marksom, socijalizmom, komunizmom i socijalističkim samoupravljanjem nemaju nikakve veze, koji isto tako mogu dobro raditi i slušati naređenja bilo koga, ljudi bilo kakve političke orijentacije, što je ovo društvo i te kako osetilo na svojoj koži, a i Savez komunista Jugoslavije u svom teškom probijanju napred.

Očigledno je, naime, da biti komunist danas podrazumeva neke nove ljudske vrednosti. Komunizam borbe za sadašnju etapu socijalističkog samoupravljanja sve teže podnosi ličnosti lakoverne i bez sposobnosti da samostalno procene posledice užih i širih društvenih, ekonomskih i političkih poteza i procesa.

Komunizam sadašnje etape socijalističkog samoupravljanja iziskuje sposobnost za procenu i preuzimanje odgovornosti i za ono što se obavlja u užim, ali i u širim sredinama u kojima se deluje, podrazumeva kritički stav i praktičnu spremnost aktivnog osporavanja onih poteza, bilo ko da ih preduzima, koji grubo narušavaju elementarne norme našeg društva.

Digitized by Google

Komunizam sadašnje etape socijalističkog samoupravljanja ne može da se odnosi »domaćinski i pažljivo« samo prema svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i, eventualno, svojoj OUR, SOUR, a ignorantski ili, čak, neprijateljski prema drugoj OOUR, OUR, SOUR, regionu, pokrajini ili Republici.

Komunizam ove etape socijalističkog samoupravljanja ne odnosi se hijerarhijsko-činovnički, resorski i sektorski, već deluje tako da dovede u vezu i pokaže bitno klasno jedinstvo radnika u dijalektici neposrednih i istorijskih interesa, odnosno dijalektici pojedinačnog, posebnog i opšteg interesa. Ne kaže slučajno Marks da će »ukidanje birokratije biti moguće onda kada opšti interes postane stvarnost, a posebni interes stvarno postane opšti interes«. Ali put do toga nije uopšte lak, štaviše, krajnje je težak i delikatan. On se ostvaruje u vrlo složenim procesima posredovanja rada robe, novca i svega što iz toga proizlazi, pri čemu svaki pokušaj da se ti odnosi rešavaju preko kolena, voluntarizmom ili dekretima, vodi u teške ekonomske promašaje i može prouzrokovati veliki pad proizvodne snage rada. Ali stvar i jeste u tome da se jezgro radnika-komunista najzad uhvati u koštac sa tim, razvijenijim momentima rada.

Najgrublje i uprošćeno rečeno, komunizam sadašnje etape socijalističkog samoupravljanja ima za pretpostavku inicijativnu, stvaralačku i samostalnu ličnost koja nije ničiji trabant i koja deluje svuda tamo gde može da deluje, ličnost koja je matično vezana za jednu osnovnu organizaciju SK, ali čija delatnost tu ne počinje niti se tu završava, već deluje gde god može u celoj Jugoslaviji, u celom SKJ. Komunist ove etape socijalističkog samoupravljanja suprotstavlja se svakom, ma ko to bio, ko se prema društvenim sredstvima ponaša tako »kao da mu je to tata ostavio u nasleđe«, reaguje prema takvim pojedincima kao prema stvarnim protivnicima socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Tu je naš ključni problem. Treba li dokazivati da se ni jedna ekonomska katastrofa koja se zbila u Jugoslaviji proteklih godina ne bi mogla desiti da smo imali samo nekoliko desetina hijada takvih komunista?!

Stoga je i danas, kad raspravljamo o jednom budućem programskom dokumentu, vredno baciti pogled na neka prethodna razdoblja, a naročito na ono kada je učinjen pokušaj reorganizacije SKJ posle Britanskog plenuma.

Ozbiljna i dublja analiza tog i kasnijeg razdoblja verovatno bi pokazala da se — u oklevanju da se temeljito demokratizuje unutrašnji život u SKJ, u dominaciji hijerarhije aparata nad članstvom, u praktičnom ograničavanju radijusa dejstva članova Saveza komunista na »svoju« osnovnu organizaciju Saveza komunista, na onemogućavanje, sem eventualno svečarskih, radnih, praktičnih kontakata osnovnih organizacija SK sa drugim osnovnim organizacijama SK, drugih opština, regiona, pokrajina i republika, sa kojima se inače održavaju radne, poslovne veze — u svemu tome i u još koječemu — kriju najdublji uzroci zaostajanja Saveza

Digitized by Google

komunista u sposobnosti da bude revolucionarni pokretač društvenih procesa i inicijator udruživanja radnika u Jugoslaviji.

Ustavom je efikasno sprovedena, pre svega, reforma federacije, utemeljena samostalnost i odgovornost republika i pokrajina za sopstveni i opšti društveni razvoj Jugoslavije, ali jedva da je išta ozbiljnije učinjeno da bi se realizovao koncept udruživanja radnika, to jest daljeg razvoja radničkog, socijalističkog samoupravljanja. Zakon o udruženom radu u bitnim tačkama nije nesprovedeno, ali je dosledno sprovedeno samo ono formalno u njemu, i to kruto i primitivno, što ga je gotovo kompromitovalo. Ourizacija je postala pojam za sprdnju, a dobro znamo da Zakon o udruženom radu za temelj ima relativno samostalnu, inicijativnu organizaciju ljudi koji čine osnovnu jedinicu rada, — osnovnu organizaciju udruženog rada, koja idući za sopstvenim pokretačkim motivima, potrebama i interesima, celine Jugoslavije, i šire, uzima kao polje svoje delatnosti i udružuje se na vrlo različite načine sa svima sa kojima želi i može.

Ali jedan od bitnih, apsolutno neophodnih uslova za takvu delotvornu osnovnu organizaciju udruženog rada je — samostalna i inicijativna osnovna organizacija Saveza komunista u njoj.

Apsolutno je nemoguće da rad bude udružen celinom Jugoslavije, a da osnovna organizacija Saveza komunista bude ukalupljena u Prokrustovu postelju užih, lokalnih, parcijalnih kriterija i logika i hijerarhijski, činovnički »vezana« isključivo »jednom vezom« za opštinski komitet.

U ovom spletu odnosa nalazi se najdublji uzrok zastoja samoupravljanja, neostvarivanja stavova ZUR-a, privremenog poraza samoupravljanja. Rad ili, tačnije, radnici nisu mogli da se sami međusobno udružuju u Jugoslaviji jer su ih komunisti uglavnom ostavili na cedilu, budući da su morali da slušaju svoje komitete — opštinske, regionalne, pokrajinske, republičke. Tako se desilo da komunisti, umesto da budu na čelu — procesa udruživanja radnika ili — kako mi to kažemo — udruživanja rada (rad je apstrakcija, ne može se udruživati, udružuju se drugovi, ljudi, ličnosti, radnici), — na mnogim tačkama su postali, zahvaljujući uglavnom politici koja se vodila »gore«, — kočnica tog procesa.

Iz tih razloga bi se moglo zaključiti da odgovornost za postojeće stanje snosi, pre svega SKJ, a naročito njegovo rukovodstvo. To je, uostalom, i rečeno na sednici CK SKJ u raspravama povodom kosovskih događaja.

Svemu tome dodaću još samo jedan komentar.

Iz dana u dan novine, radio i televizija zasipaju nas podacima o sastancima raznih organa SK. Niko razuman ne misli da se bez toga može, ali mnogima je danas jasno da je veliki broj tih skupova jalov ili male »produktivne snage«. Zar ne bi i ti skupovi bili produktivniji ako bi komunisti, naročito onih najvažnjih, velikih proizvođačkih organizacija, na sistematski način raspravljali o problemima SKJ, kao komunisti Jugoslavije, sa pozicije: »proleteri naroda i narodnosti Jugoslavije, udružite se.« Ali ne u smislu praznih propagandističkih parola, nego zahvatajući najozbiljnije

Digitized by Google

teme, one koje su u njihovim međusobnim odnosima stvarni problem: o paritetu cena, na primer, devizama, strukturi troškova proizvodnje, zajedničkim pothvatima i, naravno, pouzdanosti garancija za njihovo ispunjenje, o ugovorima koji se moraju izvršavati, o prekvalifikaciji ljudi koji tumaraju po krugu, o zapošljavanju desetina i stotina hiljada mladih i darovitih stručnjaka koji bi uneli »svežu krv« i stvaralaštvo u proizvodnju itd. Zar to ne bi, najzad, bio trenutak velikog istorijskog susreta radnikâ (rada) još uvek i u mnogo čemu najamnih i otuđenih, rada u mnogo čemu klasno podeljenog i u licu istih učesnika — trenutak jednog komunizma s kraja XX veka, komunizma koji postaje svestan toga da se više ne može održati samo ideološkom hegemonijom, to jest postojanjem »sopstvene« komunističke organizacije, niti političkom hegemonijom, to jest postojanjem »sopstvene« države, već da se odlučna bitka mora voditi na ekonomskom polju ili, još tačnije, zahvatajući sam rad »iznutra«, iz njegovih najtajnovitijih kutaka, misterija, instrumentalizacija i fetiša. Tu je nastala klasna podela rada i otuđenje rada, na tom terenu se ono jedino može i savladati. Mogu ga savladati jedino ljudi čije se kože »sama stvar« tiče.

Dakle, ciljevi ove etape komunizma — etape, socijalističkog samoupravljanja ne mogu se ostvariti samo aktivnim i inicijativnim rukovodstvom SKJ, iako se ono pretpostavlja. Međutim, ukoliko radnička klasa i radni ljudi ne budu praktično ohrabreni, pa čak i na specifine načine, i to pre svega ekonomskim sredstvima, »naterani« na inicijativu i akciju u osnovnim jezgrima radnika-komunista u glavnim proizvođačkim centrima — teško će se izaći na kraj sa ciljevima ove etape.

I na kraju, da kažem još i sledeće. Ili će se što pre krenuti u, uslovno govoreći, drugu ofanzivu radničkog samoupravljanja (prva je bila ona krajem pedesetih i početkom šezdestih godina, sa poznatom inicijativom za neposredno samoupravljanje u radnim jedinicama koja je kapilarno, strukturno iscrpla snagu centralnog državnog monopola) — ili nam predstoje loši dani.

Malo kome danas još nije potpuno jasno ko dobija — gubitkom poverenja najširih masa u sopstvene sposobnosti, tj. u socijalističko samoupravljanje; kao što je manje-više većini ljudi u zemlji jasno koje snage i u čijem interesu sprečavaju, guše ili upućuju na trećerazredne koloseke raspravu o bitnim uzrocima postojećeg stanja i glavnim tačkama za progresivni, socijalističko-samoupravni izlaz iz krize. Isto tako, dobro znamo da i birokratske i tehnokratske snage imaju svoj, naravno, rafinirani, ali danas već dosta dobro prepoznatljiv program »stabilizacije« Jugoslavije.

Stoga je ova, uslovno govoreći, druga ofanziva socijalističkog radničkog samoupravljanja jedan od najprečih ciljeva SKJ, a mogla bi da započne baš kao i prva — iz nekoliko stotina najvećih proizvođačkih sredina koje bi se počele što neposrednije povezivati na inicijativu i uz neposredno učešće radnika-komunista i raspravljati o otvorenim zajedničkim, to jest komunističkim problemima.

Digitized by Google

Neka to budu i žestoke rasprave, neka u vezi sa disparitetima cena bude i ozbiljnih nesuglasica, neka o strukturi troškova proizvodnje bude i velikih početnih nesporazuma, ali tuda i jedino tuda, uz sistematski rad, staloženost, uz dobro pripremljene podatke i mudre procene — vodi put kojim radnici mogu da se udružuju stvarno, a ne propagandno i reklamno.

To bi mogao biti novi susret radničke klase sa onim slojem svoje unutrašnje biti — robom, robom-radnom snagom, susret u kome bi drugi deo, sloj ljudske biti — stvaralačka sposobnost čoveka mogla odneti još jednu malu, ali dragocenu pobedu u prevladavanju najamnog položaja radne snage.

Sporedni produkt ove pobede bio bi — ozbiljno narušavanje birokratskog nacionalizma ili, ako neko to više voli, nacionalističkog birokratizma. A to nije mala stvar danas.

U tom procesu formirale bi se snage nove istorijske smelosti usmerene ne samo na bolji život — jer to danas zaista mogu i sluge — već za jedan drugačiji svet, svet sposoban da valorizuje oslobodilačku društvenu energiju, inicijativu i stvaralaštvo miliona individua. Jedan bitno duhovno bogatiji, drugačiji, slobodarski komunizam, komunizam na prelazu u XXI vek.

Radoslav Ratković

Program SKJ i naše doba

Naš skup se održava povodom dvadesetpetogodišnjice Programa SKJ. Međutim, njegova tema i smisao rasprave trebalo bi da povuku jasnu distinkciju između njega i raznih jubilarnih skupova kojih je tako mnogo u poslednje vreme. Jer, ovde nije reč o obeležavanju nečega što je u prošlosti bilo od interesa, što je imalo neku ulogu u istorijskom razvoju — bilo realnom ili intelektualnom —, što je tu ulogu odigralo i mi sada konstatujemo da je to bilo tako i da je imalo istorijski značaj.

Ovde se mi susrećemo sa dokumentom kome ne može tako da se priđe zato što se ne radi o nečemu što je konzumiralo svoju ulogu kao pozitivan element u prošlosti, nego o nečemu što treba da nam pomogne u razrešavanju niza problema koji su upravo sada aktuelni.

Prethodna diskusija već je dala prilog razmatranju značenja Programa i njegovih pojedinih stavova. Uključujući se u raspravu, ja bih pošao od teze da je reč o jedinstvenom dokumentu u našem pokretu. Nema ničega što može da se ravna sa njim, i to po dva neobična značajna momenta.

Digitized by Google

Prvo — to je širina obuhvata materije koji je ostvaren u Programu. To je tako obiman zahvat problema kakav ni u jednom drugom dokumentu nemamo niti je, doduše, bio zadatak tih drugih dokumenata da to čine. U Programu se daje pogled na celu epohu društvenog razvoja, na njene bitne karakteristike — sa stanovišta socijalizma i borbe za njegov progres. Tu su izložena shvatanja o tome gde se nalazi savremeno društvo, savremeni svet, koje su bitne karakteristike društvenog kretanja u reprodukcionom mehanizmu, u političkim odnosima i u idejnoj sferi. Unutar toga pogleda na epohu obrađena je problematika socijalističke revolucije u našoj zemlji i formulisana specifična društveno-politička doktrina puta u socijalizam kroz oblike samoupravljanja. Uz to — pored ovog pogleda na epohu, pored postavljanja idejnih osnova, osvetljavanja uslovâ i davanja smernica za naš samoupravni put u socijalizam — čini se osvrt na oblast ideologije i socijalističke misli i ukazuje na kritičku teorijsku svest koja shvata izmenjene uslove i pruža rukovodstvo za delovanje u njima.

Na svim ovim planovima date su nove, originalne postavke. Ali one nisu bile nove samo u vreme kad su se pojavile. One su ostale aktuelne i danas jer u svojoj suštini nisu prevaziđene ni demantovane praksom.

Hteo sam, dakle, da kažem da Program SKJ obuhvata celinu problematike epohe, položaja našeg društva u njoj, bitnih pitanja našeg društvenog sistema i razvoja i pitanja socijalističke teorijske misli. Pri tome je to jedna organizovana, sistematska koncepcijska celina u kojoj su ti pogledi na probleme koji se razmatraju, na osnovu kojih se zauzima stav, međusobno povezani i usklađeni. Stvaranje Programa je takav poduhvat koji ne može da se postigne bilo kad. Mora da se steknu posebni uslovi u kojima je moguće dostići takav misaoni uzlet koji može da dâ jedan takav rezultat. Usvajanju Programa neposredno je predhodilo deset godina takvog razvoja — stvarnog i misaonog — koji je pružio istorijske uslove i inspiraciju za njegov nastanak. To je decenija od 1948. do 1958. godine. Znamo šta se tu događalo, kakav je to prelom bio u našem položaju, spoljnom i unutrašnjem, i kakav preobražaj u društvenoj svesti. U tim uslovima nastala je u pokretu izvanredno bogata intelektualna aktivnost, plodno stvaralaštvo čiju sintezu, čiji kondenzovan izraz predstavlja Program SKJ.

Drugi momenat koji se ističe u vezi sa Programom SKJ jeste u tome što je on izraz punog jedinstva o načelnim pitanjima u avangardi socijalističkih snaga Jugoslavije. Neko je to već pomenuo; ja to ponavljam zbog toga što držim da je to izvanredno značajno. Jedinstveni pogledi izloženi u Programu postavljeni su u određeni okvir razgraničavajući se vrlo jasno na dve strane. S jedne strane, to je razgraničenje prema birokratsko-dogmatskim tendencijama, a, s druge strane, prema šarenom skupu antisamoupravnih idejnih struja koje su u Programu obuhvaćene nazivom anarholiberalističkih.

Te dve grupacije idejnih struja predstavljale su izraz realnih društvenih snaga koje su se suprotstavljale razvoju socijalističkog

Digitized by Google

samoupravljanja. One su se formirale već u prvoj deceniji njegovog razvoja i jasno otkrile svoju suštinu koju je Program veoma tačno prikazao i ocenio. Razume se, sa ukupnim promenama u društvenom kretanju — uključujući i svetska kretanja i njihov uticaj na zbivanja kod nas — dolazilo je u protekloj četvrtini veka do pomeranja, preobražavanja, pregrupisavanja unutar ideoloških grupacija i u njihovim međusobnim odnosima. Ali, kao što se društvena suština realnih društvenih snaga koje su delovale u prelaznoj epohi i glavnih usmerenja njihove akcije nije bitno promenila, nisu se mogli bitno izmeniti ni njihovi ideološki izrazi.

Prema tome, iako je u međuvremenu dolazilo do noveliranja u formama, u argumentaciji, u akcentima, u ovom ili onom detalju, osnovna shema razvrstavanja idejno-teorijskih stanja — zasnovana na rasporedu osnovnih socijalnih snaga — ostaje primenljiva i ne vidi se da treba da bude korigovana. Mi možemo u taj klasifikacioni model da smestimo sve aktuelne idejne pojave. Ako sada, naprimer, neki bivši novolevičari kažu Savezu komunista da je iscrpao svoju društveno-političku i misaonu snagu, onda im se može postaviti pitanje u čemu se to kod njih iskazuju neke nove misaone inicijative. Po onome što sada nude kao rešenje vidi se promena u stanovištu koja nije mala: od radikalne kritike svega postojećeg, od zahteva za sprovođenjem opšteg razotuđenja po hitnom postupku — do predloga uvođenja višepartijskog sistema i političkog pluralizma. Ali kakav je karakter tog idejnog pomeranja? Ne govori li on upravo o tome da je ugutar te idejno-političke grupacije došlo do iscrpljenja i da se nema šta novo reći?

Tu nema nikakve novine. Ima skretanja od novolevičarstva ka socijaldemokratizmu, ali nije jasno kako se ta evolucija u okviru njihove pojmovne aparature može predstaviti kao kretanje napred.

Razgraničavajući se na te dve strane, jugoslovenski komunisti su na temeljima naučnog socijalizma izgradili sopstvenu koncepciju, formulisali je u Programu i ostvarili u pokretu doista impresivno idejno jedinstvo. I od tada ga više u toj meri nemamo. Nije prošlo ni godinu-dve, a počela su razmimoilaženja o nekim društveno-ekonomskim i političkim pitanjima, koja su se ispoljila već kod pripremanja Ustava iz 1963; kasnije se to produbilo i sada opet imamo situaciju u kojoj je problem nejedinstva veliki problem za napredne snage u ovoj zemlji i za Savez komunista. Zato činjenica da smo u Programu SKJ postigli visok stepen jedinstva zaslužuje posebnu pažnju danas kada se postavlja zadatak kako da prevaziđemo nejedinstvo. Može li nam Program u tome pomoći? To je pravo pitanje koje u vezi s Programom SKJ treba postavljati, a ne pitanje da li menjati Program ili ga ne menjati.

Izgleda dosta čudno zašto se pitanje o menjanju Programa u sadašnjim uslovima uopšte nameće. Ako se pokazuje tako velika osetljivost u pitanjima da li u ovoj ili onoj odredbi treba promeniti privredni sistem, da li treba u ovom ili onom detalju promeniti pravni sistem, da ne govorimo o političkom sistemu — zašto onda ne pokažemo istu osetljivost prema idejama o menjanju Programa u kome su sadržani fundamentalni stavovi socijalističkog samoup-

Digitized by Google

ravnog sistema i razvoja, jedinstveno usvojeni i oživotvoreni praksom u svim pozitivnim tekovinama koje smo postigli?

Zašto sada da dovodimo u pitanje tu jedinstvenu idejnu platformu, umesto da se čvrsto i dosledno oslanjamo na nju u traženju rešenja i u razrešavanju razmimoilaženja koja su se pojavila na političkom i idejnom planu?

Razume se, može neko da kaže da se ne misli na menjanje principijelnih stavova Programa, već na njihovo razvijanje. Ali ako se pažljivo slušaju neka izlaganja, onda je očigledno da tu ima ne samo ideja koje bi značile dalju razradu nekih problema na programskoj liniji, neka dalja razvijanja koncepcije Programa, nego da tu ima tendencija njegove revizije. Ovde su izneta neka stanovišta koja sam, inače, ranije čuo raspravljajući o ovoj temi u jednoj televizijskoj emisiji. Tako je, da bi se argumentovala teza da je Program nužno dopunjavati, rečeno da u njemu nedostaje nesvrstanost. Doista, termina »nesvrstanost« u Programu nema, ali se može diskutovati o tome da li su bitni elementi tog pojma ipak dati. Može se raspravljati o tome da li u onome što je dato u prvim glavama Programa, naročito u trećoj glavi, gde se iznosi pogled na međunarodne odnose, gde se zastupa suprotstavljanje blokovskoj politici i blokovskoj podeli sveta, gde se izlažu stanovišta o značaju nezavisnosti, samostalnog puta razvitka, potrebe univerzalne saradnje itd. — da li tu nisu sadržani suštinski principi doktrine i politike nesvrstanosti. Međutim, svakako može da se govori o tome da li treba na toj liniji nešto dalje da se ide u upotpunjavanju formulacija i da li je to potrebno činiti u vezi s Programom.

Kaže se da se u Programu ne pominje pluralizam. Ja, inače, nisam naročito oduševljen tim terminom i nekim interpretacijama njegovog značenja, ali bih u vezi s primedbom upućenom Programu SKJ što u njemu nije obuhvaćen pluralizam rekao da sam čitao napise autorâ koji se time posebno bave o tome da je kategorija pluralizma samoupravnih interesa veoma zastupljena u Programu, iako se sam termin »pluralizam« ne upotrebljava.

U takvim i sličnim slučajevima stvar se, izgleda, svodi na to da u Programu SKJ nema nekih termina jer su oni tek kasnije ušli u širu primenu, ali teško da se na toj osnovi mogu zasnivati ocene da je Program prevaziđen i da ga treba dopunjavati.

Još niže vrednosti su primedbe koje se čine Programu što ne sadrži neka normativna rešenja i organizacione oblike našeg sadašnjeg društveno-ekonomskog, političkog i pravnog sistema. Iza tih zamerki se pomalja organizacioni fetišizam koji organizacionim oblicima pripisuje samostalan, čak primaran značaj, ne shvatajući da su oni samo manje ili više dobro pogođeni istrumenti uticaja na društvene odnose, ostvarenja izabranih ciljeva i vrednosti.

Drukčije se, međutim, postavlja pitanje kada se u raspravi o načelnim stavovima Programa pojave zamisli o njihovom ispravljanju. Takvo mišljenje ovde je bilo izneto u vezi sa programskim stanovištem o diktaturi proletarijata. Rečeno je — kako sam shvatio — da je u Programu data definicija diktature proletarijata nedostatna jer je vezuje za vlast.

Digitized by Google

Međutim, upravo tako — dakle, vezujući je za vlast — definišu diktaturu proletarijata Marks, Engels i Lenjin, pa to čini i Program SKJ. Mišljenje da bi diktaturu proletarijata trebalo protegnuti preko toga i uneti je u oblast slobodnog društvenog organizovanja znači zatvaranje perspektive izlaska iz klasnih odnosa i oblika organizovanja ispunjenih prinudom, znači zbrku u teoriji i pometnju u praksi. Zbog toga bi kretanje od programske definicije diktature proletarijata ka ovakvom širenju njenog obuhvata bilo ne njeno poboljšanje, već bitno menjanje, i to u pogrešnom smeru. Pozivanje na to da je tako učinjeno u Platformi za Deseti kongres SKJ nije argument, već samo jedna od ilustracija da je mnogo spisa nastalih posle Programa koji nisu na njegovom nivou. Zašto, uostalom, potrzati Platformu? To je bio pripremni materijal za Deseti kongres i njegova uloga je time iscrpena.

Vratimo se pitanju: kakvu ulogu može i treba da ima Program SKJ u aktuelnoj situaciji?

Mislim da oslanjanje na Program može biti od velike pomoći u usmeravanju rasprave o pitanjima političkog sistema koja je sada otvorena, u odbracivanju onih shvatanja koja se ne mogu uzimati u obzir jer su suprotna socijalističkom samoupravljanju i u formulisanju područja i pravaca traženja rešenja. Razume se da pri tom, u najvećoj mogućoj meri, uz idejna opredeljenja treba uzimati u obzir iskustva prakse, na što Program SKJ u svim delovima svoje sadržine upućuje.

U raspravama o političkom sistemu koje su počele pokazuje se slabost koja bi mogla jako ograničiti uvid u problematiku, pa čak i dezorijentisati društvenu akciju na ovom značajnom zadatku.

Reč je o shvatanju političkog sistema samo u njegovoj institucionalnoj dimenziji, dakle, kao sklopa organizaciono-institucionalnih oblika i normi koje propisuju njihovu strukturu i funkcije. Politički sistem je, međutim, odnos realnih društvenih snaga koji je dobio određeni organizaciono-institucionalni izraz. Primarna je njegova društvena sadržina, a ne njegova institucionalna forma, mada i ona, razume se, ima određenu ulogu i značaj. Ako se politički sistem shvati isključivo institucionalno, onda ne samo da se rasprava o njegovom funkcionisanju i eventualnom menjanju vodi na sporednom terenu, već se ne mogu postaviti polazni kriterijumi za ocenu vrednosti ovih ili onih ponašanja i mehanizama.

Drugi moment koji treba imati u vidu pri pristupanju raspravama o društveno-političkom sistemu jeste okolnost da se svaki sistem — kao realna ili misaona tvorevina — sastoji od nečeg što je u njemu fundamentalno i što se ne može dovoditi u pitanje i nečega što je varijabilno i što mora da se menja da bi se izbeglo usporavanje životnih tokova i otvorili prostori razvoja u društvu. Ako to imamo u vidu, Program SKJ bi mogao da nam značajno pomaže u raspravi o sistemu, jer on sadrži ono što je u njemu fundamentalno. Ovo utoliko više što se kod nas događa, kada je reč o fundamentalnim opredeljenjima, da smo često nepotpuni, pa kažemo da se ne mogu dovoditi u pitanje opredeljenje Ustava, ZUR-a i Desetog, Jedanaestog i Dvanaestog kongresa. A zašto tu

Digitized by Google

nema Programa SKJ? To implicira kao da je u međuvremenu nastao neki radikalni prelom, neki prekid kontinuiteta, pa da je došlo do nastanka novih društvenih shvatanja i odnosa, do neke »treće Jugoslavije«, o kojoj je također početkom sedamdesetih godina bilo reči. Međutim, kontinuitet u razvoju socijalističke Jugoslavije neosporna je, realna činjenica od izuzetnog značaja, a Program SKJ, ocenjujući prošlost i ukazujući na budućnost, taj kontinuitet jasno osvetljava. Otuda on može imati vanredan značaj u rešavanju problemâ i u aktuelnim diskusijama koje se sada kod nas vode dajući nam orijentacione tačke i idejno rukovodstvo da lakše prevaziđemo razmimoilaženja i da dođemo do jedinstvene idejne platforme i strategije daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Dušan Bilandžić

Sačuvati integritet Programa SKJ

Moje izlaganje je pod svježim utiscima koje sam dobio istražujući koliko se Savez komunista Jugoslavije, od usvajanja Programa, u ključnim momentima krupnijih promjena izravno pozivao na formulacije Programa SKJ. Na žalost, moram reći da su istraživanja u tom pogledu pokazala da se — govoreći tehnički — u preambulama glavnih dokumenata u kasnijem razvoju Savez komunista verbalno malo pozivao na svoj Program. U provođenju društvene reforme nigde ne stoji, na primjer, da se društvena reforma provodi zato što to eksplicitno traži Program SKJ. Isto vrijedi i za reformu federacije, kao što vrijedi i za odluke Desetog i Jedanaestog kongresa. Pitao sam se zašto je to tako. I onda sam ponovo uzeo Program i analizom tog fenomena došao do zaključka da je Program insuficijentan u smislu izravne primjenljivosti i u pogledu potpunije elaboracije društvenih odnosa kojima težimo.

Program SKJ je, nesumnjivo, najkrupniji i najznačajniji dokument ne samo našeg, nego i svjetskog komunističkog pokreta u smislu odgovora na historijsko pitanje kako da društvo — u ovom slučaju naše — koje, kad jednom »upadne« u etatističku političku i ekonomsku strukturu, revolucionarnim promjenama nadvladava stalnu tendenciju obnavljanja te jednom stvorene strukture nakon revolucije. Posebno kako da se teškoće rađanja tog novog društva ne iskoriste za takozvanu građansku poziciju kritike staljinizma kao nečeg što je ispod razine građanskog društva. Program daje načelni odgovor na pitanje kako da se društvo izvlači iz tog sistema, kako da se struktura koje je revolucija stvorila ne okameni,

Digitized by Google

izgubi dinamiku i padne u kruti sistem koji je nesposoban da odgovara duhu vremena. U tom pogledu Program nema premca i u tom smislu on ostaje trajni dokument, ali, na žalost, moram reći i ponoviti — insuficijentan je u tom smislu da se u njemu može imati uporište protiv raznih skretanja »lijevo« ili »desno« u historijskom smislu te riječi. Da je to točno, podsjetio bih vas na to da smo mi doživjeli, poslije Programa, krupna skretanja u jednom i u drugom smislu a da se u kritici tih skretanja nitko nije direktno pozivao na Program.

Naravno, on jeste jasan i primjenljiv kada je riječ o uspostavi neostaljinizma ili privatnog kapitala. Za borbu protiv takvih skretanja svatko će naći uporište u Programu. Ali teško može naći uporište u smislu primjene onih odnosa koji se kreću unutar tih velikih tendencija koje kod nas postoje i koje još uvijek nisu dovele društvo u situaciju da ne klizi u jednom ili drugom pravcu.

Društvo može kliziti u oba pravca. Sistem može »kliziti« i u staljinizam, a može kliziti i u građansko društvo. Postoje materijalne, duhovne, idejne i političke pretpostavke i za takva odstupanja. U tom smislu Program ima precizno određenje. On nema dovoljno preciznih stavova na aplikativnom nivou mijenjanja društvenih odnosa. Evo za to još argumenata. Program iz 1958. i Ustav iz 1963. godine nisu se »osušili« na papiru, a Savez komunista je već sredinom 60-tih godina započeo radikalnu kritiku cjelokupne društvene strukture. Program, međutim, ni jednom riječju nije dovodio u pitanje tada vladajuću ekonomsku strukturu društva; on ni jednom jedinom riječju nije doveo u pitanje državne investicione fondove; on nije elaborirao problem robne proizvodnje, nije dovodio u pitanje tadašnji oblik federacije, već je samo konstatirao da je nacionalno pitanje riješeno i da ostaje problem i najrazvijenijih i nerazvijenih. Prema tome, federalizam, robnu proizvodnju i državnu, političku i ekonomsku strukturu tog vremena Program nije dovodio u pitanje. Zbog toga se i Osmi kongres, kada nagovještava, najradikalnije promjene koje se i danas osjećaju, ne poziva mnogo na sam Program. A Osmi kongres je »zacrtao« razvoj uporedno na dva kolosijeka. Jedan kolosijek jeste reforma federacije, i to radikalna, a drugi kolosijek je izgradnja »svijeta robne proizvodnje«. Ne ulazim sada u kritiku validnosti takve strategije. Tako radikalan zahvat se na Osmom kongresu ne poziva na Program u smislu da on baš to traži. To isto vrijedi i za Deveti kongres, za Platformu Saveza komunista za Deseti kongres i za Deseti i Jedanaesti kongres. Zašto?

Sada dolazi »krunski argument« koji potvrđuje hipotezu o kojoj sam govorio, a to su teze Platforme za Deseti kongres kojima se kaže da je način kako smo — teorijski ideologijski — definirali socijalističko samoupravljanje tako neodređen da se pod tom zastavom mogu direktno uvoditi antisocijalistički i antisamoupravni odnosi. Tko je samoupravljanje definirao tako da bi Platforma za Deseti kongres mogla najedanput, kao neko otkrovenje da nam kaže da je socijalističko samoupravljanje definirano tako da se na njega mogu pozivati sve moguće protivrječne tendencije u Jugo-

Digitized by Google

slaviji, uključiv i one koje direktno obaraju sistem? Šta to znači? To znači insuficijentnost kad se ide sa razine vizije svijeta u budućnosti na razinu operabilnosti.

U tom smislu Program je insuficijentan i u pogledu robne proizvodnje. »Svijet robne proizvodnje« je ansambl društvenih odnosa. Kada se primjeni u cjelini, nezaobilazno vodi u kapital-odnos, a kada se uguši, vodi u državni socijalizam.

Takvu »dramatiku« robne proizvodnje Program nije dao. On konstatira nužnost u prelaznom periodu... — to je sve.

Nema preciznije elaboracije o tome kakav je stav komunističkog pokreta Jugoslavije prema onome što se zove »svijet robne proizvodnje«. Jednu je interpretaciju dao Šesti kongres, a zatim je nastala određena politička duhovna i ideologijska situacija u kojoj je Program pisan. Naime, kada smo prešli na samoupravljanje, išli smo u tri pravca — razdvojiti partiju od države, obnoviti svijet robne proizvodnje, obnoviti autonomiju poduzećâ i komuna. Ubrzo se pojavilo liberalno skretanje zbog kojeg je zavladao strah da će te tendencije voditi ka građanskoj restauraciji. Savez komunista je u proljeće 1954. godine doslovno proglasio da je samoupravni socijalizam u Jugoslaviji uglavnom izgrađen i da promjena u njemu više neće biti, osim nekih »dotjerivanja«. Tada je zastala teorijska elaboracija. Ali je ostalo naslijeđe borbe protiv staljinizma. To teorijsko-ideologijsko nasleđe je oblikovano u Programu Saveza komunista 1958. godine. Dakle, Program je pisam u momentu kada se tadašnji sistem uglavnom stabilizirao, i to se temeljito stabilizirao, kada je Jugoslavija ostvarivala spektakularne ekonomske rezultate (po stopi rasta prva zemlja na svijetu) i kada je normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom na neki način implicirala da se bude obazriv u kreiranju takve vizije koja ne bi smjela biti potpuni prekid idejnih i političkih komunikacija sa tim svijetom. U takvim okolnostima Program vjerovatno nije ni mogao ići na operabilnu stranu. Ja to potpuno razumijem. Svjestan sam činjenice da je on u tome morao biti insuficijentan. Sada se postavlja pitanje: ako je tako — šta da se radi. S obzirom na prvu kvalifikaciju — koja je ovdje jednoglasno izrečena — da je Program epohalni dokument, ne smatram da ga treba mijenjati, ali bi bilo dobro da se, imajući u vidu ono što su neki već rekli — da je dvadeset pet godina donijelo golemog iskustva svjetskog i našeg unutrašnjeg razvoja — možda pristupi izdavanju jedne knjige koja bi, nezavisno od toga hoćemo li to usvojiti ili ne, stavila u pitanje ta dva aspekta.

Poslije ovog uvoda želio bih dati duži prikaz našeg razvoja i iskazanih teza iz uvodnih riječi.

U momentu kada je Šesti kongres, 1952. godine, poništio Program usvojen na Petom kongresu KPJ 1948. i odlučio da se izradi nacrt novog programa, Komunistička partija je bila u plamenu obračuna sa staljinizmom i već oblikovala idejno-teorijski koncept transformacije tek izgrađenog državno-centralističkog uređenja u početni oblik socijalističkog samoupravljanja. To je bio »zvjezdani tre-

Digitized by Google

nutak« radikalne kritike cjelokupnog idejnog i teorijskog naslijeđa onovremenog svjetskog komunističkog pokreta, kojem je Staljin dao svoj pečat. Program SKJ je i nastao iz ove radikalne kritike staljinizma. Autori programa, sa Edvardom Kardeljem na čelu, imali su i početno sedmogodišnje iskustvo iz razvoja samoupravljanja (1950—1957).

U čemu je gigantska borba sa staljinizmom bila jedan od najvažnijih izvora i nadahnuća autorima Programa SKJ?

Ukratko: oslobođeni od ideoloških okova staljinizma, jugoslovenski marksisti — u stvari, rukovodeći vrh KPJ — nakon skoro jednogodišnje analize, pod dramatičnim okolnostima borbe za opstanak Partije, zemlje i revolucije, analizirali su povijesni razvoj SSSR-a od oktobarske revolucije do aktualnog momenta, kao i razvoj društvenih odnosa u Jugoslaviji od 1945. godine i, na osnovi »novog čitanja« Marxovih, Engelsovih i Lenjinovih djela, došli do slijedećih glavnih zaključaka:

— državni monopol upravljanja svim sferama društva formirao je otuđenu despotsko-birokratsku kastu, koja je restaurirala eksploatatorski sistem i prešla na pozicije imperijalizma. Po tipu sovjetsko, nije više socijalističko, već je to državni kapitalizam. U tome je korijen napada na Jugoslaviju 1948. godine;

— društveni razvoj u SSSR-u i u drugim zemljama potvrdio je »proročansko« upozorenje klasikâ marksizma da proletarijatu nakon pobjede revolucije može zaprijetiti veća opasnost od vlastite birokracije nego od svrgnute buržoazije;

— društveni sistem u Jugoslaviji, iako revolucionaran, bitno drugačiji od onog u SSSR-u, jer još drži socijalne veze s revolucionarnim masama, po *tipu konstitucije* isti je kao i njegov uzor i zato ga treba napustiti i izgraditi novi na drugim temeljima, ako »ne želimo da kapituliramo pred birokratskom kastom i državnim kapitalizmom«.

Dramu boljševika na sličan način proživljavaju i jugoslavenski komunisti. Boris Kidrič je to ovako sintetično i pregnantno formulirao: »Svjetski je sukob materijalnih proizvodnih snaga s kapitalističkim odnosima proizvodnje kao socijalistička revolucija izbio na ruskom tlu i... naišao na veoma niske materijalne proizvodne snage Rusije. Otpočela je velika Lenjinova drama... Pitanje kako, savlađujući niske materijalne proizvodne snage..., izbjeći sudbonosnu opasnost da se početna uloga države u zaostalim materijalnim proizvodnim snagama ne izrodi u kastinsko-birokratski sistem — ruska revolucija nije riješila.

Rješava ga danas jugoslovenska revolucija. Gornje se pitanje, naime, pojavilo i kod nas, ne samo zbog sovjetskog utjecaja, nego, u prvom redu, zbog sličnosti zaostalih materijalnih proizvodnih snaga stare Jugoslavije s onim carske Rusije.«

Ovako radikalna i bespoštedna kritika »svega postojećeg«, uglavnom sovjetske, ali i vlastite ideologije i prakse, može se razumijeti kada se ima u vidu koliko je sukob bio dramatičan, beskompromisan i sudbonosan. U svemu tome je, naravno, bilo pretjerivanja, jer se u takvoj borbi ne biraju i ne smiju birati sredstva, već se

Digitized by Google

uzimaju sva ona sredstva koja koriste takvoj borbi. Ali, ostavimo taj aspekt historiji...

Za ovu priliku bitno je samo konstatirati sljedeće: KPJ je odlučila *da izvrši veliku povijesnu prekretnicu i da s puta državnog socijalizma prijeđe na put razvoja socijalističkog samoupravljanja.* Eto, tu je i izvor odluke da se poništi Program KPJ koji tek što je bio usvojen na Petom kongresu i da se napravi novi program koji će biti povelja socijalističkog samoupravljanja, *Magna charta* za prelaznu epohu od kapitalizma ka socijalizmu.

Autori Programa su, dakle, dobili zadaću da riješe problem kako spriječiti rađanje birokracije kao »glavnog neprijatelja revolucije i birokratizma kao posljednjeg uporišta klasnog društva«.

Drugi odlučujući momenat i izvor Programa je empirija i društveni razvoj od uvođenja samoupravljanja 1950. do 1957. godine.

O čemu je ovdje riječ?

Uporedno s kritikom staljinizma, čim bi se oblikovalo neko novo saznanje i nova ideja o tome kako mijenjati naslijeđene društvene odnose i oblike, donosile su se konkretne odluke i odmah provodile u život. Idejno i politički homogen politički vrh KPJ — SKJ djelovao je u ratno-revolucionarnom stilu, ne čekajući analize, elaborate, rasprave na dugim sastancima, kakvi se prakticiraju u takozvanim redovnim i mirnim prilikama, iako *operacija izlaska iz krutog administrativnog državno-centralističkog sistema predstavlja jednu od najtežih operacija našeg vremena, što se potvrdilo ne samo u nas, već, na negativan način, u svim socijalističkim zemljama.*

Kako je tekla »operacionalizacija« idejnog koncepta destrukcije naslijeđenog i konstrukcije novog sistema?

Glavni neposredni zadaci bili su:

— ulogu socijalnog nosioca društvenog razvoja prenijeti s državno-partijskog aparata na radničku klasu i odmah predati tvornice na upravljanje radnicima, što je i ozakonjeno 27. lipnja 1950. godine;

—razdvojiti partiju od države, kako bi ona održala svoj politički dignitet revolucionarnog subjekta;

— napustiti naturalni oblik planiranja, privredna poduzeća skinuti s državnog budžeta i staviti u razinu tržišnog privređivanja, uz državno određivanje planskih proporcija i tako od državnih institucija stvoriti subjekte koji što slobodnije privređuju, u svom i u društvenom interesu;

— lokalnu društvenu zajednicu — komunu — učiniti autonomnim subjektom u kome će radni ljudi i građani brinuti o mnoštvu svojih zajedničkih interesa;

— centralnim organima oduzeti naslijeđenu moć i pravo suvarenog odlučivanja, a učiniti ih »produženom rukom« radnih organizacija i komuna, koja će određivati opće uvjete života i rada, usklađivati odnose, ali sve u funkciji osnovnih društvenih subjekata — radnih kolektiva i komuna.

Digitized by Google

Promjene u društvenim odnosima i prvi oblici samoupravljanja dali su spektakularne rezultate, i to ubrzo. Poslije četiri godine potpune stagnacije, od 1951. industrijska proizvodnja rasla je svake godine po stopi od oko 10%. »Samoupravni pokret« se sve više širio i jačao na velikim rezultatima i na viziji budućnosti. Ideje su već zavladale masama i postale materijalna sila, koja je narastala skoro svakog dana. Ali, kao što je to najčešće slučaj s gotovo svakim pokretom, i u ovome je započela diferencijacija, koja se neće razviti jer je bila u samom začetku presječena pošto je nosila značajne implikacije po politički život društva.

O čemu je, naime, bila riječ?

Društveni život, oslobođen krutog administriranja, počeo je rađati neke fenomene koji su po tipu bili ili barem ličili na buržoaske pojave i tendencije. Ne ulazeći detaljnije u opis i klasifikaciju tih pojava, ilustrirat ćemo samo neke. U kritici staljinizma počela se razvijati teza po kojoj se sam staljinizam ne može do kraja slomiti bez višepartijskog sistema. Da bi sebi osigurala legitimitet pripadanja idejnoj doktrini samoupravljanja, ova teza je pošla korak dalje, tvrdeći da se ni samoupravljanje neće moći razviti uz jednopartijski sistem. Time su ovi kritičari prešli na građanske pozicije kritike staljinizma.

Prilikom izbora 1953. godine, kada se prvi put išlo s više kandidata, spontano su se počele oformljavati različite grupe oko pojedinih kandidata. Dojučerašnji istomišljenici su se u izbornoj borbi počeli idejno i politički diferencirati, što je ličilo na rađanje frakcija.

U privrednom životu, koji se odvijao u ambijentu robno-novčanih odnosa, poduzeća su se, u »trci« za što većim dohotkom, počela ponašati kao robni proizvođači, što je bila »normalna« pojava u takvom sistemu, ali se ona doživljavala kao početak rađanja kapitalističkih metoda privređivanja. Obrtnici su težili što većim zaradama, što je također zakonita pojava.

Seljaci, oslobođeni stega i kolektivnog privređivanja, težili su oživljavanju i jačanju svog statusa kao malog privatnog poduzetnika.

Komunisti su bili manje odlučni da se bore protiv tendencija oživljavanja antisocijalističkih pojava da ih se ne bi etiketiralo da su staljinisti, što je, u ono vrijeme, bila teška politička kvalifikacija.

Mnogi komunisti, naročito rukovodeći kadrovi, navikli da što radikalnije sprovode partijsku politiku, tražili su stalno nove promjene u društvenim odnosima, ali je bilo i onih koji su davali otpor s birokratskih pozicija.

Jednom riječju, u idejnoj sferi, u političkom ponašanju i u ekonomskom životu, na temelju novog kursa SKJ počela se rađati takozvana »liberalistička« tendencija u društvu. Krajem 1953. i početkom 1954. godine pojavio se M. Đilas, sekretar CK SKJ, u ulozi protagonista i katalizatora ove tendencije.

Rukovodeći vrh SKJ, prateći društvene procese i sumirajući nove društvene pojave, odlučio, se na političku i ideološku inter-

Digitized by Google

venciju. Polazeći od stajališta da je postojeća, mahom sitnovlasnička, struktura društva pogodna za restauratorske buržoaske tendencije, da u dubljim slojevima društvene svijesti leže stare naslage iz buržoaskog vremena, koje se mogu lako aktivirati, Izvršni komitet CK SKJ presjekao je liberalističke tendencije, učvrstio partijsku disciplinu i, istupivši s tezom da je samoupravljanje već uglavnom oblikovano društveno uređenje, privremeno je zaustavio dalje promjene u društvenim odnosima, smatrajući da promjene izvršene do toga momenta treba stabilizirati, da novi sistem treba da prakticira i stiče iskustva za eventualne promjene u nekom narednom razdoblju. Time je nastao izvjestan zastoj i predah.

U istom momentu kada je izvršena velika povijesna prekretnica, uglavnom dovršen prvi i početni oblik samoupravljanja i određen »predah« u razvoju samoupravljanja, došlo je do normalizacije odnosa sa SSSR-om, prvo po državnoj (1955), a zatim i po partijskoj liniji (1956). Komunistička partija Sovjetskog Saveza i mnoge druge kom-partije povukle su čudovišne optužbe protiv SKJ, koji se opet našao u redovima svjetskog komunističkog pokreta. Bitno je ojačao međunarodni položaj Jugoslavije, koji će dalje jačati u sklopu pokreta nesvrstanosti.

Iskustva šestogodišnje borbe protiv staljinizma (1948—1954), kao i iskustva o mogućnostima i ograničenjima ostvarivanja koncepta samoupravljanja, a zatim i uvjerenje da bi se staro društvo moglo obnoviti, infiltracijom u sam Savez komunista, smirila su »temperaturu« velikog zanosa i ojačala politički »realizam« u SKJ, posebno u njegovim rukovodstvima. A najbitnije i najpresudnje saznanje se sastojalo u tome što je empirijski utvrđena mogućnost oblikovanja »anarholiberalističkog« skretanja koje je SKJ razbio iz tri razloga: prvo, što bi ono moglo izazvati krupnije unutrašnje borbe u društvu, drugo, što je moglo ugroziti ideju samoupravljanja i njenu realizaciju i, treće, što je ono ugrožavalo »povratak« SKJ u međunarodni komunistički pokret i želju rukovodstva, osobito Tita, da »iznutra« vodi borbu protiv staljinizma, a za ravnopravne odnose u tom pokretu.

Upravo u momentu kada se dovršavala borba protiv navedenih i sličnih »buržoaskih« tendencija počele su i pripreme za Sedmi kongres, a u tom sklopu i izrada novog Programa SKJ. Dakle, autori Programa, sa Edvardom Kardeljem na čelu, imali su iza sebe bogato iskustvo i sva potrebna saznanja iz borbe protiv staljinizma, zatim iskustva društvene prakse o funkcioniranju samoupravljanja i spoznaju opasnosti od anarholiberalizma. Tome treba dodati i ogromna nova iskustva iz međunarodnih odnosa i razvoja u svijetu, kao i normalizaciju odnosa s SSSR-om koja je, na osnovi procesa destaljinizacije — pod vodstvom N. Hruščova — dovela do obostranog »priznanja« socijalističkog karaktera odnosnih zemalja.

To su povijesne okolnosti pod kojima su autori kreirali novi Program SKJ. Te okolnosti su utjecale na sadržaj tog važnog dokumenta.

Digitized by Google

Potpunije izlaganje sadržaja Programa nije potrebno na ovom mjestu.

Analizirajući Program s današnje vremenske distance i sa iskustvom socijalističkog razvoja od četvrt stoljeća — što nije baš korektno — mogu se lako uočiti neke praznine kako teorijske tako i praktičko-političke naravi. Ponajprije, Program nije razmatrao problem proširene reprodukcije u prelaznoj epohi. Ovaj se pojam čak i ne nalazi u kategorijalnom aparatu, iako bi se analizom mogao rekonstruirati koncept o proširenoj reprodukciji. Ne vidi se stav autorâ Programa prema tadašnjem konkretnom sistemu proširene reprodukcije, niti se daje vizija o budućem njegovom obliku. U svakom slučaju, Program ne kritizira tadašnji sistem izravno. Generalni stav o ovom krupnom problemu impliciran je u konceptu odumiranja države. Ali, imajući u vidu činjenicu da je tada gotovo cjelokupnom akumulacijom raspolagala država, da je ona bila glavni investitor, a ne radni kolektivi, moglo bi se očekivati da će autori *baš polazeći od koncepta odumiranja države* nagovijestiti reformu sistema. Program, međutim, to nije učinio, već u nizu teza i stavova implicitno akceptira taj sistem — jer ga nije doveo u pitanje. U dijelu teksta koji govori o položaju proizvođača i ulozi države i proizvodnje Program vidi razvoj prema sistemu »teritorijalno-političke samoupravne organizacije proizvođača — potrošača... na raznim nivoima od općine do federacije...«, koji zajedno oblikuju svoje društveno-ekonomske zajednice (teritorijalne). Traži se poštovanje samostalnosti radnih kolektiva u privredi, ali u raspolaganju »određenim fondovima«, a nema ideje da se ojača njihova materijalna osnova. Ne spominje se perspektiva smanjivanja državnih investicionih fondova u korist fondova radnih organizacija. U odjeljku o privrednom sistemu također nema te ideje. U tom pogledu karakteristična je slijedeća formulacija u dijelu teksta o privrednim planovima: »Društvenim planom centralni organi (sinonim za organe federacije — D.B.) treba da usmjeravaju investiciona ulaganja privrednih organizacija i drugih društvenih faktora.« Za onog tko poznaje način funkcioniranja sistema proširene reprodukcije u ono doba to je značilo da svi pojedinačni investitori, a bilo ih je na tisuće, daju svoja sredstva kao participaciju za dobijanje investicionih sredstava od centralnih organa.

Budući da nije otvoren problem proširene reprodukcije, nije se mogao otvoriti ni problem zakona vrijednosti u prijelaznoj epohi, i obrnuto, iako je općepoznato da upravo taj problem spada u temeljna nerašćišćena pitanja svakog socijalističkog pokreta.

Program nije razmatrao ni probleme razvoja federalizma. To je još bila tabu-tema«.

Prema tome, nisu aktuelizirani, pored ostalih, ovi glavni problemi: proširena reprodukcija, način i oblici djelovanja zakona vrijednosti, eventualna deetatizacija i preraspodjela nacionalnog dohotka, kao ni nacionalno pitanje. Rasplinuo se i problem položaja Saveza komunista.

Digitized by Google

Ovim kritičkim sudovima bi se moglo prigovoriti argumentom da dokument kao što je Program ne ulazi u aktualne probleme. To je, dakako, točno, no u tom slučaju bi se ovakvi problemi morali naći u Rezoluciji Sedmog kongresa, ali ih ni tamo nema. Ovaj dokument samo poziva članstvo Saveza komunista da osigura što bolje funkcioniranje postojećeg sistema.

Proširena reprodukcija, materijalna osnova samoupravljanja, zakon vrijednosti i federalizam trajne su i nezaobilazne teme društvenog razvoja. Sve četiri će se otvoriti već tri godine poslije usvajanja Programa, početkom šezdesetih godina, i izazvat će krupna neslaganja, diferencijacije i pregrupiranja društvenih snaga, što traje sve do dana današnjeg.

Gdje su, onda, razlozi, pomenutih praznina u Programu?

Prije odgovora na to pitanje treba ponoviti, radi konkretnosti, da je, i pored određenih nedostataka, Program bio vrhunac društvene svijesti i naše znanosti onog vremena i da i danas, kao vizija i pravac za dugoročni razvoj, može izdržati kritiku. Ali, neke praznine su očevidne.

Po našem mišljenju, autori Programa su bili ograničeni svojim vremenom i povijesnim kontekstom. Iz reda više determinanti dvije su značajne. Prva — rukovodstvo SKJ je, nakon dobivene bitke protiv staljinizma, uvođenja prvog (početnog) oblika samoupravljanja (1950—1954), i nakon jasno izraženih tendencija liberalizma, proklamiralo da je samoupravljanje dobilo oblik društvenog sistema koji je u osnovi dovršen i u kome ne treba očekivati u narednom razdoblju krupnije promjene. Autori su vjerojatno vodili računa o toj ocjeni rukovodstva SKJ. Drugo, krajem 1950-tih godina društvena situacija u cjelini bila je izvanredno povoljna. U toj fazi su se stekle tako povoljne okolnosti kakve nisu poznate ni u jednoj fazi razvoja Jugoslavije — ni prije toga, ni poslije toga, ni danas. Tek sredinom 1950-tih godina dostignuta je predratna razina društvenog standarda. Industrijski razvoj s godišnjom stopom od 13—14% bio je tada četiri puta brži od zapadnoevropskih zemalja, blizu tri puta brži od nerazvijenih, a također brži od bilo koje istočnoevropske zemlje. Tako rapidna industrijalizacija je »stvarala« stotine tisuća mladih radnika koji su prijelaz iz primitivnog načina života na selu doživljavali kao veliku osobnu promociju; seljaštvo se oporavilo od pritiska države i s 50—60 dana rada u ratarstvu postizalo je »nadnicu« radnika; stotine hiljada mladih je počelo pohađati srednje, a u sve većem broju i visoke škole, koje su ranije pohađala djeca povlaštenih (do revolucije); ratne su generacije upravo ušle u zenit svoga života itd. — jednom riječju,svi su društveni slojevi bili u prosperitetu. Prva obustava rada u socijalističkoj Jugoslaviji pojavila se tek 1958. godine.

U takvim prilikama stabilnog i veoma uspješnog razvoja — a poslije krupnih promjena koje su »razbile« onaj stari kruti administrativni sistem i proširile okvire stvaralaštva radnikâ, kolektivâ, komuna, što je i dalo ovako velike rezultate — nije se mogla očekivati radikalnija ideja i akcija za unošenje inovacija u društveni sistem, koji je tako uspješno funkcionirao.

Digitized by Google

Svojim antietatističkim stavovima, kojima je prožet od početka do kraja, i jasnim opredjeljenjem za samoupravljanje Program je pružao solidan legitimitet za nove ideje i promjene u društvenom sistemu, koji je još uvijek bio pretežno centralistički, s dominantnom ulogom države, osobito u proširenoj reprodukciji. Ali, s druge strane, budući da Program nije eksplicitno naznačio da se sistem mora mijenjati, nije bilo ni moguće pozivati se na njega i zahtijevati takve promjene. Ostalo je, dakle, da sama društvena praksa nametne nove promjene. A to se i desilo već početkom 1960-tih godina kada se pojavila nova inicijativa, koja se oblikovala sredinom 1960-tih, poznata pod imenom privredna i društvena reforma, sadržana kao ideja u dokumentima Osmog kongresa SKJ (7—13. prosinca 1964).

Osnovna zamisao protagonistâ privredne i društvene reforme sredinom 1960-tih godina mogla bi se ovako formulirati:

Iscrpljena je mogućnost daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja na dotadašnjim pravcima i u tadašnjem sistemu. Iluzija je da će se usredsređivanjem svih napora za razvoj novih društvenih odnosa samo unutar radnih kolektiva i na razini komune stići u samoupravni socijalizam. Etatizam je još vrlo jak i glavna je prepreka koju treba skloniti s puta društvenog razvoja. Državnom aparatu, naročito federalnom, treba radikalno smanjiti ekonomske funkcije, snažno ojačati autonomiju radnih organizacija »pustiti« da što potpunije djeluje tržišni mehanizam, otvoriti državne granice što slobodnijem komuniciranju svih subjekata našeg društva sa svijetom, pomaknuti Savez komunista s rukovodne prema idejnoj poziciji. Ovaj pravac razvoja će razgraditi, razmrviti i potisnuti etatizam, a na inicijativi novih socijalnih nosilaca razvoja oblikovat će se novi društveni odnosi, novi oblici djelovanja zakona vrijednosti i novi tip planiranja. Istodobno će se savladati centralizam koji nije više u stanju vršiti integrirajuću ulogu jugoslavenskog društva, a umjesto njega i njegove artificijelne funkcije izrastat će organske integracije i veze, koje će stvarati neposredni proizvođači po svojim mjerilima, potrebama i interesima.

Ova vizija razvoja nije baš ovako oblikovana u Programu.

Uz ovu i ovakvu interpretaciju potrebne su neke napomene. Ona je izvedena iz analize sadržaja glavnih protagonista reforme, dok su dokumenti Osmog kongresa, kao osnova reforme, umjereniji. Ali i oni osuđuju »administrativno miješanje političkih faktora« u ekonomiju, traže da cijene slobodnije formira samo tržište, da se izvrši preraspodjela nacionalnog dohotka u korist radnih organizacija, da se »eliminira postojeće administrativno reguliranje deviznog i vanjskotrgovinskog režima«, da se osigura demokratska procedura donošenja odluka, da Savez komunista usmjerava društveni razvoj idejnim angažmanom, a ne posredstvom vlasti; težište u razvoju međunacionalnih odnosa prebacuje se s države kao medijatora na neposredne životne veze.

Početkom sedamdesetih godina, u oštrom sukobu s nacionalizmom i liberalizmom, izvršena je faktička dopuna Programa SKJ.

Digitized by Google

Dokument toga je Platforma za Deseti kongres i njegove odluke, kao i Ustav SFRJ. Ni ova dopuna nije izvedena uz obrazloženje da to eksplicitno traži sam Program.

Deseti kongres, održan od 27. do 30. svibnja 1974. godine, naziva se kongresom koncepcije i konstitucije samoupravno udruženog rada. Osnovna zamisao te koncepcije mogla bi se sažeti u ideji: »sav dohodak radnicima«, što predstavlja radikalizaciju poznate ideje iz 1950. godine »fabrike radnicima«. To se odnosi na sferu produkcijskih odnosa. U sferi političkog sistema osnovna ideja se mogla sažeti u tezi: »sva vlast delegacijama, delegatima i delegatskim skupštinama«. U okvir ove naše teme ne spada opis mnogih reorganizacija koje su oblikovale institucionalnu mrežu udruženog rada (OOUR-i, SIZ-ovi, delegatske skupštine, veliki broj takozvanih sistemskih i drugih zakona), jer je to javnosti dobro poznato.

Iako dokumenti Desetog kongresa ni jednom riječju, dakle, eksplicitno ne osporavaju ideje Devetog kongresa, uporedna analiza sadrži kritiku nekih bitnih teza Devetog kongresa.

Da bi se ova tvrdnja razumjela, treba prvo konstatirati dva značajna rezultata razvoja u prethodnoj etapi. To su promjene u sferi ekonomije i reforma federacije.

U sferi ekonomije tokom 1960-tih godina, naročito od 1965. do 1971. godine, oblikovala se nova privredna struktura u kojoj su se izgradili veliki proizvodni sistemi, jaki centri bankovnog kapitala, snažne trgovinske organizacije i druge institucije primjerene robnom tipu privrede. Takva struktura je ojačala moć tehno menadžerskog faktora koji je počeo dobijati karakter društvenog sloja što tendira kapital-odnosu, dakle, najamnom položaju radnikâ. Ovaj sloj u nastajanju se u tom procesu povezivao s dijelom političko-upravne strukture. Bio je to nov izazov teoriji i praksi samoupravljanja.

Najaktivniji protagonisti robne proizvodnje su smjerali na uvođenje gotovo cjelokupnog »arsenala« primjerenog takvom tipu društvenih odnosa. U takav arsenal bi spadala što potpunija samostalnost radnih organizacija kao »slobodnih« robnih proizvođača, posebno od uplitanja države i društveno-političkih organizacija u društvene odnose koji se u njima razvijaju, što potpunija samostalnost banaka i sličnih institucija, »slobodno« oblikovanje velikih proizvodnih i drugih sistema slično poduzećima, kompanijama i korporacijama koji odgovaraju modernoj privredi i suvremenoj tehnologiji, nesmetano povezivanje sa svjetskom privredom, rigorozno »dijeljenje sudbine« radnih kolektiva sa »sudbinom« njihovih roba itd. — sve do mogućnosti ulaganja privatnih sredstava u »društvena« poduzeća.

Čim su se očitovale tendencije obnavljanja kapitalskih odnosa, a s njima liberalističke ideje i ideje političkog pluralizma, započela je i polarizacija unutar snaga koje su na startu reforme bile uglavnom jedinstvene. Kritika je odmah upozorila na činjenicu da stihijno djelovanje zakona vrijednosti i cjelokupnog instrumentarija robne proizvodnje predstavlja kapitalističku kategoriju i da

Digitized by Google

to vodi restauraciji kapitalističkih odnosa u društvu i bez privatnog vlasništva i buržoazije. Personifikaciju kapitalskog odnosa bi vršila tehnomenadžerska struktura, čiji je društveni status i uloga sličan buržoaziji u »klasičnom« kapitalizmu. Takva tendencija u društvenom razvoju uvodi kategoriju proizvodnje viška vrijednosti, kojim raspolaže tehnostruktura, i time dovodi radničku klasu u najamni položaj, razbija samoupravljanje i svodi ga na eventualnu participaciju i, konačno, skreće društveni razvoj s puta ka besklasnom društvu, a otvara put ponovnom klasnom raslojavanju društva. Isticalo se da su kreditni odnosi već postali oblik izvlačenja viška vrijednosti i njegove centralizacije otuđenim centrima financijske moći, uglavnom u bankama, eksportnim i reeksportnim poduzećima. I kritika je ukazivala kako je tehnomenadžerski sloj već ovladao ogromnim društvenim sredstvima i, postavši centrom financijske moći, »počeo da se konstituira i kao centar vlasti«.

Kritika tendencije osamostaljenja otuđenih centara ekonomske moći imala je puni ideologijski i politički legitimitet u temeljnim programskim dokumentima revolucije i cjelokupnog prethodnog socijalističkog razvoja, ukazujući na historijsko opredjeljivanje komunističkog pokreta kome je krajnji cilj izgradnja besklasnog društva, a na tome putu taj se cilj, u suvremenoj etapi, ostvaruje sistemom društvenih odnosa u kome radnici treba da ovladaju sredstvima proširene reprodukcije, što praktično znači da se formirani centri financijske moći moraju »razbiti« kako bi udruženi rad mogao ovladati tim svim društvenim sredstvima. Iako se kritika protiv otuđenih centara ekonomske i financijske moći oglasila već na Devetom kongresu, njen pun glas se razvio 1970. i 1971. godine kada je, povodom donošenja amandmana na Savezni ustav, dobila oblik pozitivnog programa. Riječ je o takozvanim radničkim amandmanima koji su definirali ideju ovladavanja viškom rada od strane osnovnih organizacija udruženog rada. I Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije, održan maja 1971. godine, izložio je oštroj kritici antisamoupravne tendencije i zahtijevao da se onemogući otuđivanje dohotka od neposrednih proizvođača.

Platforma za Deseti kongres je ovim riječima osudila tendenciju nastajanja kapital-odnosa: »Samoupravno socijalističko društvo nije građeno na »svojoj« osnovi, nego sadrži elemente i buržoaskog društva i socijalizma. Njegov je zadatak upravo dalje savladavanje elemenata buržoaskog društva. Ako se ne poštuje ovaj princip, može se događati da (privremeno) jačaju elementi starog društva, pa i da dođe do krize socijalističkog razvoja. Mi smo upravo imali početak jedne takve krize, koja se izražavala u pritiscima za slabljenje klasne orijentacije, u pojavama i tendencijama monopoliziranja uvjeta rada i upravljanja tim uvjetima i sredstvima rada, reproduciranja starih i uspostavljanja novih kapital-odnosa, u nedovoljnoj odlučnosti i kolebanjima u borbi protiv sve otvorenijeg nastupanja protivnika samoupravljanja i socijalizma, u prodorima liberalizma i drugih socijalizmu tuđih ideologija.«

Digitized by Google

Vladimir Bakarić, jedan od kreatora koncepcije udruženog rada, u svjetlu tendencije obnavljanja kapitalskog odnosa i uspona moći upravljačkih struktura, »revidirao« je i poglede o procesu »odumiranja države«. On je upozorio da parola »oslobodite nas od etatizma«, pri datom odnosu snaga, ide na ruku onima koji raspolažu viškom rada (otuđeni centri ekonomske i financijske moći), a ne, kao u ranija dva desetljeća, u korist samoupravljanja i radničke klase.

I Edvard Kardelj, glavni konstruktor političkog i privrednog sistema udruženog rada, smatrao je da su opasnosti od tehnokratizma u Jugoslaviji čak i veće »nego u jednom centralizovanom državno-vlasničkom sistemu ili u sistemu monopolističkog kapitalizma...« zato što... »u oba pomenuta... sistema tehnokratizam je u... podređenom i zavisnom položaju budući da... ipak, mora da polaže račune vlasniku kapitala, bilo da je reč o državi ili privatnom vlasniku kapitala«. Zato je E. Kardelj smatrao da je opasnost od tehnokratizma »glavna protivurječnost« samoupravljanja u Jugoslaviji, koja će »još dugo rađati« klasne odnose i klasne suprotnosti.

Ovim tezama je izvršena oštra kritika oslonca na zakon vrijednosti, robnu proizvodnju i tržišni mehanizam kao glavne kriterije i osnovu za konstituciju društvenih odnosa i sistem društvene reprodukcije.

Da bi se ova tendencija suzbila, izvršena je reorganizacija cjelokupne privredne strukture. Veliki sistemi, banke, trgovina i drugi nosioci sredstava proširene reprodukcije su reorganizirani tako da su sva sredstva »došla u ruke osnovnih organizacija udruženog rada«, čime se htjelo ograničiti moć poslovodnih struktura, a ojačati moć neposrednih proizvođača kao nosilaca socijalnog razvoja. Ostvareni dohodak uvijek u svim oblicima svog kretanja i alokacije pripada osnovnim organizacijama udruženog rada, čiji radnici neposredno i putem svojih delegata o njemu odlučuju, čime isključuju vlast i države i paradržavnih organa i drugih otuđenih centara. Radikalnije se u jačanju klasne pozicije radnika nije moglo ići. Šira elaboracija ovog principa isključivog prava radnikâ da samo oni raspolažu cjelinom dohotka nije za ovu priliku potrebna, jer je općepoznata. Ovaj princip ustavno zabranjuje i isključuje sve ranije poznate i naslijeđene subjekte prisvajanja dohotka kao što su država, banke, poduzeća i bilo koje druge institucije. Od realizovanja ovog principa očekuje se zatvaranje svih do tada poznatih mogućnosti skretanja društvenih odnosa kako prema tipu državno-socijalističkih tako i prema preobraženim oblicima kapitalskog odnosa.

Revidirani su i pogledi na djelovanje zakonâ vrijednosti tržišnog mehanizma. »Priznaje« se nužnost njihova djelovanja, ali se njima želi ovladati *ex ante*. To ovladavanje se, međutim, ne smije vršiti državnom intervencijom. U ovom stavu je Deseti kongres ostao na antietatističkoj poziciji, koja je bitan element idejno-političke dokrine SKJ još od uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine. Pronađen je i put »ovladavanja« zakonom vrijedno-

Digitized by Google

sti. On je nađen u institutu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja koji bi se prakticirao kao univerzalni princip i u privredi, i u slobodnoj razmjeni rada i u svim drugim oblastima društvenog života.

Dakle, Deseti kongres SKJ je revidirao značajan dio Platforme Devetog kongresa, koja se odnosila na sferu ekonomije. Što se tiče Platforme Devetog kongresa o međunacionalnim odnosima, koja je razvila ideju Osmog kongresa o jačanju prava i odgovornosti federalnih jedinica — ideju koja je realizirana reformom federacije 1971. godine — Deseti kongres ne samo da nije revidirao, već je ojačao državnost republika i autonomnost pokrajina, što je normirano Ustavom iz 1974. godine. Ovaj se koncept federalizma nije ni mogao revidirati, jer mu je legitimitet bio utemeljen u nacionalnoj politici KPJ koju je ona definirala još 1923. godine, zatim je razvila u razdoblju između dva rata, a posebno u revoluciji odlukama AVNOJ-a iz 1943. godine. Ovome treba dodati i idejno-teorijsku osnovu samog čina reforme, koju je oblikovao E. Kardelj u referatu kojim je obrazložio ustavne amandmane iz 1971. godine. Proces jačanja uloge republika i pokrajina koji je trajao šest do sedam godina (1964—1971) bio je praćen plimom nacionalizma, koji je kulminirao u momentu oblikovanja amandmanâ. Savez komunista je uspio tu plimu ugasiti, ali ne odstupajući od izvođenja reforme federacije.

Sa Desetim kongresom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine završena je faza oblikovanja platforme društvenog razvoja. Od tada do danas u dokumentima Saveza komunista nema bitno novih konceptualnih elemenata rješenja problemâ sadašnjeg trenutka društvenog razvoja. Na Jedanaestom kongresu (1978) i na Dvanaestom kongresu (1982) potvrđena je koncepcija udruženog rada usvojena na Desetom kongresu.

*

Program SKJ je izuzetan dokument u svjetskoj literaturi marksističke i komunističke provenijencije po tome što je ne samo pružio konzistentnu kritiku državnog socijalizma, već prije svega po tome što je oblikovao idejno-teorijsku osnovu samoupravnog socijalističkog razvoja i time obogatio svjetski socijalizam novom alternativom. U tom pogledu on je dokument trajne vrijednosti. Protek vremena ne daje nikakvu osnovu za reviziju nijedne teze Programa. Budući da je SKJ na osnovi Programa dalje razvio i teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja, moglo bi se razmišljati o eventualnoj dopuni s onim saznanjima do kojih je SKJ došao u proteklom četvrtstoljetnom razvoju. Značajne inovacije vršili smo i u ustavno-pravnom sistemu (Ustav iz 1963, ustavni amandmani iz 1971. i Ustav iz 1974), pa bi se na sličan način moglo postupiti i kada je u pitanju Program SKJ.

Digitized by Google

Milosav Simić

Inspiracija za nova tragalaštva

Dvadeset pet godina, koliko je proteklo od donošenja Programa Saveza komunista Jugoslavije, predstavlja dovoljno dug vremenski period koji omogućava svestranu analizu kako vrednosti osnovnih stavova Programa i njegovih ocena epohe tako i pređenog puta Saveza komunista Jugoslavije u borbi za dalji socijalistički razvoj našeg društva.

U dosadašnjoj diskusiji izrečeno je dosta velikih pohvala Programu Saveza komunista Jugoslavije kao dokumentu koji ima istorijski značaj kako za SKJ i naše društvo u celini tako i za dalji razvoj socijalizma uopšte. Međutim, i pored toga, čini mi se neophodnim da se istaknu i sledeća tri momenta.

Prvo, ako vrednost Programa SKJ ocenjujemo sa stanovišta temeljitosti marksističke analize društvene stvarnosti vremena u kojem je Program stvaran i donet, njegovih anticipacija osnovnih pravaca i tendencija razvoja savremenog društva i ukazivanja na moguće puteve socijalističkog preobražaja savremenog sveta, onda je on uspešno izdržao probu vremena.

Drugo, neophodno je imati u vidu da je Program stvaran i donet u vreme kada je staljinistički dogmatizam (još uvek) bio dominantan u komunističkom pokretu. Kao što je istorijsko »ne« Staljinu predstavljalo prvo otvoreno suprotstavljanje staljinizmu u političkoj i ideološkoj sferi, tako je Program SKJ bio prva celovita kritika staljinizma u sferi teorije. Samo ta činjenica bila bi dovoljna za ocenu da je Program SKJ imao istorijski značaj za razvoj socijalističke misli i socijalizma uopšte.

Treće, Program je svojom antidogmatičnošću, otvorenošću i svojim anticipacijama društvenog razvoja predstavljao veliku inspiraciju kako u borbi za dalji razvoj naše socijalističke revolucije tako i za razvoj marksističke misli u nas. Insistiranje da se revolucija stalno mora kritički promišljati, da »ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije« — predstavlja apel za razaranje dogmatskog i za razvoj kreativnog i kritičkog mišljenja neophodnog svakoj revolucionarnoj avangardi.

Posmatran sa ovog stanovišta, Program SKJ predstavlja i danas (a to će biti i u budućnosti) inspiraciju svim kreativnim socijalističkim snagama u traganju za odgovorima na nova pitanja koja pred njih postavlja savremena epoha društvenog razvoja.

Zbog toga se na pitanje treba li menjati Program SKJ ne može jednostavno odgovoriti — treba ili ne treba. Ovaj razgovor povodom dvadeset pet godina Programa SKJ i nema taj cilj.

Najveći broj stavova i ocena datih u Programu SKJ vreme nije dezaktueliziralo. Oni i danas predstavljaju dobar putokaz za dalji

Digitized by Google

razvoj socijalističke misli i prakse i veliku inspiraciju u borbi jedne revolucionarne avangarde kao što je SKJ.

Međutim, i pored sve veličine i epohalnog značaja Programa SKJ i savremene aktuelnosti većine njegovih stavova i ocena, mi Programu ne smemo pristupati kao dokumentu datom jednom zasvagda. To bi bilo upravo suprotno samom duhu Programa koji traži stalno kritičko promišljanje društvene stvarnosti i traženje odgovora na sva nova pitanja koja sama ta stvarnost postavlja.

Ako se razdoblje od dvadeset pet godina, koliko je proteklo od donošenja Programa SKJ, posmatra sa stanovišta dubine društvenih promena koje su se zbile u razvoju savremenog sveta i u razvoju našeg društva, doći će se do nedvosmislenog zaključka da ta četvrtina veka predstavlja veoma buran i značajan period društvenog razvoja.

U tom razdoblju došlo je do konačnog raspada klasičnog kolonijalnog sistema, a mnogi narodi sveta izborili su svoju nacionalnu slobodu i stekli političku nezavisnost.

Politika i pokret nesvrstanosti, koji su u vreme donošenja Programa bili tek u fazi nastajanja, doživeli su veliku afirmaciju i potvrdili se kao jedan od najbitnijih činilaca borbe za svetski mir i društveni progres.

Suprotnost između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja i kriza starog svetskog ekonomskog poretka (koji su u Programu genijalno anticipirani kao jedan od najvećih problema sa kojima će se svet sresti) narasli su do takvih razmera da neodložno traže svoje rešavanje.

Trka u naoružavanju (koja je bila izražena i u vreme donošenja Programa) danas je dostigla tolike razmere i ima toliko razorne posledice za dalji progresivni razvoj sveta da se graniči sa potpunim bezumljem.

Kriza energetskih izvora, sirovinskih resursa i ekološka kriza sve se otvorenije manifestuju menjajući mnoge ranije predstave o budućnosti.

Kriza kapitalizma, koja je tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, zahvaljujući ekonomskom prosperitetu, bila u velikoj meri amortizovana, ponovo se zaoštrava pokazujući da »država blagostanja« ne predstavlja očekivani izlaz.

U poslednjih desetak godina sve se otvorenije pokazuje i kriza kako koncepta tako i prakse »realnog socijalizma«. U svojevrsnoj krizi nalazi se i koncept evrokomunizma, a i razvoj socijalističkog samoupravljanja u našem društvu nailazi na ozbiljne teškoće.

Dakle, i samo ovih nekoliko navedenih promena, koje su se dogodile u proteklom dvadesetpetogodišnjem periodu, pokazuje da je svet osamdesetih godina u mnogo čemu bitno drugačiji od sveta pedesetih godina. Promenili su se značajno i uslovi borbe za socijalizam.

U proteklih dvadeset pet godina došlo je i do značajnih promena u našem društvu, koje je u vreme donošenja Programa pra-

Digitized by Google

vilo tek prve korake na putu izlaska iz agrarnog i ulaska u industrijsko društvo. Danas se susrećemo sa problemima daljeg ekonomskog razvoja na nivou srednje razvijene industrijske zemlje i na neuporedivo višem stepenu međuzavisnosti sa privredama drugih zemalja. U oblasti razvoja socijalističkog samoupravljanja pređen je dug put i problemi njegovog daljeg ostvarivanja bitno su drugačiji od problema iz pedesetih godina.

Sve to pred Savez komunista, kao revolucionarnu avangardu, postavlja mnoga pitanja. Zbog toga se ne mogu složiti sa onim učesnicima u raspravi koji smatraju da sadašnja situacija nije takva da bi trebalo otvarati neka pitanja. Pitanja ne postavlja Savez komunista. Pitanja postavlja stvarnost, život. Savez komunista, kao revolucionarna avangarda koja hoće i treba progresivno da menja stvarnost, mora tražiti i pružati odgovore na pitanja koja ta stvarnost postavlja i sa platforme datih odgovora voditi borbu za revolucionarno menjanje stvarnosti. Ako to ne bude činio, Savez komunista Jugoslavije će gubiti ulogu revolucionarne avangarde i širom otvoriti prostor za delovanje drugim snagama koje će, ne retko, nuditi i takve odgovore za koje smo mislili da ih je istorijski razvoj davno odbacio.

Krajnje je vreme da SKJ izađe iz ideološke defanzive, da okupi i angažuje sve svoje kreativne snage u traženju odgovora na pitanja našeg daljeg socijalističkog samoupravnog razvoja. Samo tako ćemo suziti prostor za delovanje svih antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga. Samo tako ćemo otvarati nove perspektive.

Ako ti novi odgovori budu zahtevali i neke promene u Programu SKJ, onda ih treba i izvršiti. To neće i ne može devalvirati epohalni značaj koji Program ima. Štaviše, to će potvrditi njegovu veličinu i značaj, praktično dokazujući njegovu otvorenost, antidogmatičnost i sposobnost da otvara nove perspektive socijalističkog razvoja.

Stipe Šuvar

Riječ je o misaonoj i praktičnoj revolucionarnoj snazi Saveza komunista

Nije svrha našeg razgovora bila, niti sam ga ja ma i u jednom trenutku tako shvatio, da mi prije svega odgovorimo na pitanje: mijenjati ili ne mijenjati Program Saveza komunista.

Digitized by Google

Mi smo, onako kako smo znali i umjeli, razgovarali o Savezu komunista i o društvu, a u povodu Programa. O tome da je Program aktuelan nije bilo spora, a nitko nije ni pomišljao da dokazuje da je on stavljen *ad acta*. Nismo ovdje bili ni podijeljeni tako da ga jedni hvale, a drugi, eventualno, osporavaju. Uopće se ne postavlja ni pitanje, bar ne onome tko se stvarno nalazi u našem komunističkom pokretu i uz njega, da se u cijelosti mijenja jedan takav dalekosežan dokument, niti da se on napušta. No, osobno sam obrazlagao mišljenje da ga treba nadopunjavati, pa netko to može shvatiti kao redakturu, a netko drugačije.

Smatram da je svojevrsni konzervativizam pristup Programu SKJ kao dalekosežnom dokumentu, u kojem je sve bitno rečeno za epohu i za put našeg razvoja i da je problem u tome — a takvih naglasaka, ili sam ja to pogrešno shvatio, bilo je i za ovim okruglim stolom — da ga ne ostvarujemo i da su i naša teorija i naša praksa od trenutka donošenja Programa pa do danas, a pogotovo danas, ispod njegove razine.

Praksa uvijek mora biti u određenom smislu ispod razine dalekosežne teorijske projekcije, ali je riječ o nečem drugom. Ne može se prihvatiti ni mišljenje da, kada bi u Program SKJ i trebalo dirati, nemamo više ni teorijske snage ni jedinstva. Ako je naš razvoj išao u raskorak s Programom, onda je to razlog više da osmislimo problemski sklop tog našeg 25-godišnjeg razvoja na način da reafirmiramo, ali i osuvremenimo ponešto ili štošta u Programu.

Nije mi blisko ni mišljenje da svi naši dokumenti u proteklih dvadeset pet godina, uključujući i Ustav, i ZUR i Platformu za pripremu Desetog kongresa, nisu pružili gotovo ništa novog, i to u smislu bitnih spoznaja, i da ih se može mijenjati i odbacivati po miloj volji, a samo u Program ne dirajmo!

Ako je Marx nešto rekao onako, a stvari se razvijaju ovako, ne reagirajmo kao onaj na kritici čijeg djela je Marx razvijao svoj pogled (iako mu je bio učitelj): tim gore po činjenice.

Radi se o Marxovoj metodi istraživanja društva, koja je u Programu SKJ primijenjena za tadašnji stupanj i epohe i našeg društva, a svijet i društvo su se ipak mnogo promijenili u četvrt stoljeća. Stoga tu metodu opet, i stalno ponovo, primjenjujemo na istraživanje novih momenata razvoja ili krize društva. Mijenjati društvo jedini je zadatak revolucionarnog pokreta i u tome on nema i ne može imati vječnih recepata.

Uostalom, samoupravljanje je u Programu SKJ sagledano manje-više kao politički plašt, kao oblik demokratskih političkih odnosa. A Program gotovo ništa ne govori ni o stvarnom karakteru ekonomskih zakonitosti u razvoju socijalizma. Program je za današnji i sutrašnji moment nedorečen i na njega se u ponečem mogu pozivati i snage državno-socijalističke i snage građanske restauracije u smislu vladavine kapital-odnosa, ukrašene predstavničko-partijskom demokracijom.

Digitized by Google

Kad sve ovo napominjem ne znači da se i čvrsto opredjeljujem za stav da ćemo mijenjanjem i dopunjavanjem Programa nešto postići. Ali, u duhu njegove otvorene misli budimo do kraja otvoreni i prema njegovom osuvremenjivanju, ne napuštajući njegove osnovne spoznaje.

Ne radi se o tome da se mi ovdje, na ovom okruglom stolu, međusobno u detaljima hvatamo za riječ i sporimo. Svi smo mi istomišljenici u osnovnom. Donošenje Programa bilo je od prvorazredne važnosti i za nas i za međunarodni radnički i komunistički pokret, i to upravo po onome o čemu je bilo riječi: da se, naime, radilo o jednom epohalnom činu, budući da se o samoj epohi progovorilo na način koji je odgovarao biti vremena i onim problemima koje je to vrijeme postavljalo. Baš zbog toga što je riječ o velikom društvenom i kulturnom projektu i činu najviše ambicije, pravo pitanje je za nas, u stvari, to da li smo i danas na razini te ambicije. Naš revolucionarni pokret mora postaviti to pitanje. A mi smo možda upali u jednu zamku koja se krije u pitanju: treba li mijenjati Program. To je pitanje bilo unijeto i u podsjetnik, pa smo utoliko i u toku našeg razgovora na njega odgovarali. No, kada se već postavi to pitanje — treba li mijenjati Program — onda moramo odgovoriti na neka prethodna pitanja, o čemu je također bilo riječi u našoj raspravi.

Da li smo mi sami na razini epohe kao što je to Program — to je doista i prvo i pravo pitanje. I drugo, da li je epoha o kojoj je riječ u Programu još uvijek na djelu, da li je ona samo promijenila »kostime«, a u biti ostala ista ili se doista nešto bitno promijenilo. Bez obzira na ta pitanja, i bez naše sposobnosti da budemo na nivou na kojem je Program, kada je riječ o epohi o kojoj govori, mislim da ni na pitanje o mijenjanju ili dopuni Programa ne možemo odgovoriti sa da ili sa ne. Jer, takav jednoznačni odgovor ipak ostaje na nivou jednog emotivnog opredjeljenja, a ne jedne prave marksističke analize suvremenosti. I mislim da je to ono što je naš najpreči zadatak. I za mene je posebno, u ovom kontekstu, važno govoriti o Savezu komunista, jer o njemu je u stvari riječ i kada se govori o Programu, njegovoj validnosti. O Savezu komunista moramo, pak, govoriti i kritički i samokritički, i ozbiljno i odgovorno, i to upravo u samom Savezu komunista, jer to je pretpostavka njegovog stvarnog potvrđivanja kao partije u velikom historijskom smislu. Ukoliko to ne radimo u Savezu komunista, onda imamo sve ono o čemu je ovdje bilo riječi, onda se debata pretvara u nešto što je u svojoj osnovnoj intenciji protiv biti onoga za što se zalaže Savez komunista.

Digitized by Google

Vjekoslav Koprivnjak

Umjesto završne riječi

Bilo bi pretenciozno i neskromno nakon ovakve debate davati završnu riječ. Htio bih komentirati samo jedno pitanje koje je praktično i dominiralo u raspravi, a to je: *treba li ili ne treba mijenjati Program Saveza komunista Jugoslavije?*

Prethodno je nužno ukazati na to da je donošenje Programa 1958. godine bilo od prvorazredne — epohalne važnosti. Nesumnjivo je da je o epohi progovoreno na nov način, na način koji je odgovarao *biti vremena* u kojem je Program nastao. Sam Program predstavlja, kako je to i ovdje bilo više puta isticano, veliki društveni i kulturni projekt — čin najvišeg ranga. Pravo je pitanje za nas: da li smo mi danas na *bitnoj razini ambicije* iskazane u Programu Saveza komunista Jugoslavije?

Zato bih upozorio na zamku koja se krije u pitanju *treba li mijenjati Program ili ne?* Da bismo mogli plodno odgovoriti na to pitanje, a ne tek bilo kako, mi moramo znati: prvo, da li smo svojim promišljanjem *suvremeni* kao što je to sam Program i, drugo, da li je epoha o kojoj je riječ u Programu još uvijek na djelu — da li je ona u našem vremenu promijenila samo kostime, a sadržaj je ostao isti, ili se pak danas, u ovom vremenu u kojem živimo i djelujemo, *zbiva nešto fundamentalno novo i drugo?*

Dakle, pitanje o tome treba li mijenjati Program Saveza komunista ili ne ne može se postaviti direktno — bez prethodne, i to marksističke analize naše suvremenosti!

U ovom kontekstu posebno je važno govoriti o Savezu komunista i njegovoj historijskoj ulozi danas, i to *kritički* i *samokritički, ozbiljno* i *odgovorno*, i to upravo u samom Savezu komunista, jer jedino je to idejna i teorijska pretpostavka njegovog praktičnog potvrđivanja kao partije u »velikom historijskom smislu« — kako ga misli Marx.

Digitized by Google

Čedomir Štrbac

Vizija svetskog zajedništva i međunarodna savremenost*

U razmišljanjima o temi Marks i socijalizam, jedan vek posle Marksa, nezaobilazna su pitanja društvene organizovanosti u svetskim okvirima, odnosno organizovanosti međunarodnih odnosa u svetskoj savremenosti. Na ta pitanja upućuje, pored ostalog, sve veća uzajamnost i međuzavisnost u savremenom svetu, kao i okolnost internacionalizovanja sve većih područja celine društvenog života. Uticaj međunarodnog činioca, i dosad nesporan u istorijskom razvoju, postaje sve naglašeniji kao bitan korelativ ukupnog društvenog života. Neophodnost zbližavanja i ujedinjavanja radi ostvarivanja zajedničkih interesa postaje neminovnost koju razvitak proizvodnih snaga, nauke, kulture i uopšte civilizacije nameće svim narodima sveta. Postepena internacionalizacija ekonomskih aktivnosti usled koje postaju sve ograničenija i najveća nacionalna tržišta, međusobna zavisnost koja iz toga proizlazi, porast i brzina saobraćaja, kao i revolucionarni tehnički razvoj mo-

* Tekst saopštenja podnetog na osmom naučnom skupu Tribine »Marks i savremenost«, u organizaciji Instituta za međunarodni radnički pokret, a o temi »Marks i socijalizam — protivrečja i perspektive«. Skup je održan u Petrovaradinu od 8. do 10. decembra 1983. godine.

Šira osnova objašnjenja nekih od iznetih stanovišta i odgovarajuće reference sadržani su u autorovim knjigama — *Koegzistencija i internacionalizam*, Beograd, 1982. i *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, Beograd, 1975.

Digitized by Google

gućnosti informisanja — u ogromnoj meri su približili razne i najudaljenije delove planete, značajno doprinoseći i svesti o jedinstvu sveta. Uz to, rast socijalizma i njegovo sve izrazitije prisustvo u međunarodnom životu pojavljuje se upravo kao medij koji bi trebalo da omogućuje dalju humanističku integrisanost sveta i ostvarivanje opšteljudskog zajedništva kome je temeljna pretpostavka sloboda za sve.

Pri tom treba posebno imati na umu da je socijalizam uvek i bio zamišljan kao međunarodni fenomen, odnosno projekt progresivnog preobražavanja sveta u celini, a ne jednog posebnog društva u vidu države ili nacije. Socijalistička htenja temeljila su se na uverenju da se stvarni preobražaj ne može ni ostvariti u izdvojenim nacionalnim društvima. Mogućnost socijalističke revolucije dugo vremena sagledavana je kao svetska revolucija, što je kao strateško opredeljenje podsticalo internacionalističku svest, doprinosilo afirmisanju internacionalističkih ideja i razvijanju međunarodne saradnje među organizovanim socijalističkim snagama.

Iskustvo svetsko-istorijskog procesa pokazalo je, međutim, da očekivani internacionalistički obrat nije tako lako ostvarljiv. Raskorak između željenog i realnog ne samo da je bio teško savladiv, nego je često rađao i kontroverze, od kojih su neke ostajale trajnije aktuelnim. Dosadašnja svetska praksa društvenog razvoja i socijalizma razlikuje se značajno od prvotnih vizija i očekivanja. Najbitnije u tome jeste to da do socijalističkih revolucija dolazi i da se socijalistička opredeljenja realizuju u okviru posebnih globalnih društava omeđenih nacionalno-državnim okvirima. Socijalistički motivisane revolucionarne promene u nizu zemalja nisu imale za posledicu stvaranje nove zajednice naroda, već obrazovanje nacionalnih socijalističkih država. Time ni tradicionalna struktura odnosâ u međunarodnoj zajednici sa *državama* kao osnovnim subjektima nije bitno izmenjena.

Otuda, nije realno danas razmišljati o mogućnostima i perspektivama socijalizma uz previđanje (što se često čini) ovog bitnog momenta međunarodnog konteksta savremenog revolucionarnog procesa i socijalističke promene. Štaviše, međunarodni odnosi i spoljna politika kao jedan od njihovih elemenata — koji su se obično smatrali izvedenima iz karaktera društvenog bića pojedinih zemalja — pojavljuju se u savremenosti (u uslovima stvorenih međunarodnih, međudržavnih konstelacija) kao determinišući (u znatno većoj meri nego ranije) i za unutrašnja društvena kretanja i kao graničnik mogućnosti revolucionarne promene (smera, obima, karaktera) u nekim slučajevima. Posebno s obzirom na to da *odnosi država* predstavljaju osnovni okvir zasnivanja i razvijanja međunarodnih odnosa.

Izvesno je da to, sa stanovišta prvobitnih projekcija socijalizma, svetskog komunističkog društva, odnosno svetske komunističke revolucije kao načina njegovog ostvarivanja, predstavlja bitno drugačiju istorijsku situaciju. Pitanja međunarodnog zajedništva u Marksovom smislu, pitanja internacionalizma imanentnog

Digitized by Google

ideji socijalizma, time, naravno, nisu skinuta s dnevnog reda istorije, nego se samo postavljaju u novoj svetlosti. Pri tom treba naglasiti da ono što se uobičajeno naziva nasleđem klasične marksističke misli obuhvata izuzetno bogatstvo sadržaja kada je reč o ideji i principu proleterskog internacionalizma. Ta ideja i princip pojavljuju se kao integralni deo shvatanja o revolucionarnoj promeni, ali i kao bitan korelat totaliteta revolucionarnog menjanja. Njegovu srž čine stavovi o solidarnosti i opšteljudskom zajedništvu narodâ oslobođenih klasnog izrabljivanja i klasnih podela. Taj humanistički univerzalizam u poimanju međunarodnog zajedništva predstavlja, u stvari, konstantu proleterskog internacionalizma i njegov suštinski smisao. Osnovne elemente čine, pri tom, revolucionarna borba proletarijata koja za pretpostavku, odnosno cilj, ima potpunu samostalnost i ravnopravnost narodâ, demokratizam i uzajamno pomaganje u njihovim međusobnim odnosima. Ovi elementi predstavljaju, takođe, stalna obeležja proleterskog internacionalizma, jednako značajna i sa stanovišta savremenosti i tvore okosnicu razmatranja internacionalizma u marksističkoj misli u jednovekovnom vremenskom rasponu. S obzirom na to da se internacionalizam izražava kao revolucionarno htenje i delovanje, odnosno anticipiranje onog što treba da se ostvari u budućnosti kao rezultat tog htenja i delovanja, stavovi koji ga iskazuju po pravilu su konkretno-istorijski situirani. U toj konkretno-istorijskoj oposredovanosti oni su, nužno, u zavisnosti od opšteg konteksta, različito naglašavani, intonirani, razvijani. Razumljivo je, stoga, da nova promišljanja pitanja internacionalizma i međunarodnih odnosa u izmenjenom ukupnom istorijskom kontekstu treba da dolaze do izraza u osnovnim interesovanjima savremene društvene misli neposredno suočene s novim istorijskim pojavama i realnostima.

Već naznačeni moment u osnovi *etatističke posredovanosti* međunarodnih odnosa u savremenosti, u situaciji rasta socijalizma, ne predstavlja, sigurno, pospešujuću okolnost za revolucionarni istorijski prevrat sa stanovišta internacionalističkog totaliteta. Međutim, isto tako je izvesno da istorijska procesnost koja se iskazuje u međunarodnoj savremenosti sadrži i neke druge momente koji su izgledniji sa stanovišta socijalističke, internacionalističke perspektive.

Pre svega, talas političke i ekonomske emancipacije narodâ, koji u vremenu posle drugog svetskog rata stiče obeležja prave svetske antiimperijalističke revolucije, označava da čovečanstvo zakoračuje u novo razdoblje svoje istorije. Sve više naroda i zemalja pokazuju da ne prihvataju da budu pasivan objekt nekih novih svetskih preraspodela, velikodržavnih imperija i blokova i blokovskih podeljenosti, već žele da suvereno gospodare svojom sudbinom. To, u stvari, predstavlja i bitan integralni deo opštih težnji narodâ za demokratizovanjem međunarodnih odnosa i društvenim napretkom uopšte. Na dnevni red međunarodne zajednice dospeva u najnovije vreme pitanje prestrukturiranja ukupnosti postojećih odnosa u njoj, kao osnova mogućnosti udo-

Digitized by Google

voljavanja pomenutim težnjama i htenjima. To podrazumeva, kao osnovna polazišta, pre svega, obezbeđivanje i učvršćivanje mirne koegzistencije i aktivne međunarodne saradnje, kojima će se, u interesu daljeg opšteg razvoja, ublažavati i otklanjati sukobi do kojih dolazi zbog suprotstavljenosti društvenih sistema, kao i oni koji nastaju među narodima koji nisu ravnopravni u međusobnim odnosima. Isto tako, to pretpostavlja i internacionalistički opredeljeno delovanje na iznalaženju praktičnih rešenja u funkciji opštesvetskog društvenog razvoja, koji će doprinositi ublažavanju i postepenom ukidanju, u prvom redu, protivrečnih procesa ekonomskog razvoja razvijenih delova sveta (na »severu«) i nerazvijenih (na »jugu«), kao i svih oblika ekonomskog i političkog potčinjavanja narodâ, odnosno svih vidova imperijalizma, hegemonizma i sličnih pojava. Ovim premisama trebalo bi, znači, da bude posredovano ostvarivanje sveta budućnosti, zajednice slobodnih naroda u kojoj će međusobna saradnja u univerzalnim okvirima i sve veća uzajamnost premošćivati državne i sve druge vidove podeljenosti i suprotstavljenosti među narodima i ljudima.

Emancipatorski potencijal sadržan u ovom istorijskom kretanju (kao već izvesnoj realnosti i kao pretpostavljenoj mogućnosti), koji treba da obezbedi dalji razvoj njegovih osnovnih tendencija, moguće je, između ostalog, razmatrati posebno s obzirom na tri bitna momenta — *šire društveno prihvatanje socijalizma u savremenosti*, zatim, *širenje sadržaja internacionalizma i područjâ društvenog života njime obuhvaćenih*, kao i na *porast istorijske subjektnosti naroda*.

Ostvarivanje socijalizma i imanentne mu ideje internacionalizma, razumljivo, prvo je vezivano za istorijsku misiju radničke klase i za njenu međunarodnu solidarnost, internacionalnu povezanost. Međutim, s obzirom na šire, suštastveno značenje internacionalizma, njegovo ostvarivanje u savremenosti nije svedeno samo na posredovanje radničke klase, još manje na komunističke partije, odnosno one delove radničke klase koje predstavljaju komunističke partije. Komunistički pokret je, istina, u vreme svog nastajanja znatno doprineo vraćanju na ideje i politiku autentičnog proleterskog internacionalizma, posle krize internacionalizma u radničkom pokretu koja je dostigla vrhunac izbijanjem prvog svetskog rata. Ali kasniji staljinistički pragmatizam i manipulisanje idejom proleterskog internacionalizma znatno su udaljili ovaj temeljni pojam marksističke društvene teorije od njegovog izvornog, suštinskog značenja. Novi tokovi razvitka socijalizma kao svetskog procesa i opšteg društvenog razvitka uticali su i utiču na to da se sadržina i osnova proleterskog internacionalizma na određen način menjaju u smislu njihovog usmeravanja na osnovno i stvarno značenje. Pri tom su od bitnog uticaja pluralizacija subjekata socijalističkih htenja i kretanja u svetu, zatim promene i u strukturi radničke klase i u njenom društveno-političkom položaju, kao i *činjenica da socijalizam u savremenosti prihvataju mnogo širi društveni slojevi nego što je to bilo ikad ranije*. Otuda i in-

Digitized by Google

ternacionalizam mora da pretpostavlja širu osnovu socijalističke solidarnosti, koja obuhvata sve delove radničkog i socijalističkog pokreta, uključujući tu i napredne, socijalistički usmerene nacionalnooslobodilačke i narodne pokrete u novooslobođenim zemljama. Tako se javlja potreba za novom formulom internacionalizma odgovarajućom za celinu odnosa među svim socijalističkim snagama, pod kojima se podrazumevaju radničke partije (komunističke, socijalističke, socijaldemokratske), sindikati, omladinske i studentske organizacije, napredno orijentisani narodni, narodnooslobodilački i drugi progresivni politički pokreti.

Kad je reč o značenju internacionalizma u celini međunarodnih odnosa i o njegovoj relaciji prema opštedemokratskim načelima u tim odnosima (dosegnutim ili onima za koje se treba još boriti), onda se mora istaći, pre svega, to da internacionalizam u savremenim uslovima, po suštini svog pojmovnog određenja, treba da označava upravo istorijski preokret u kome se dosadašnji odnosi među narodima, zasnovani, uglavnom, na premoći velikih, snažnijih, s većim kapacitetom sile, zamenjuju međunarodnom solidarnošću, humanizmom i ravnopravnošću u svim područjima života. Jednostavno rečeno, ostvarivanje principa solidarnosti i internacionalizma *ne može se izdvajati iz celine društveno-ekonomskog i političkog konteksta* u kome se razvija borba za demokratski i progresivni preobražaj sveta. Ova borba, koja se izražava u nastojanjima za demokratizacijom međunarodnih odnosa, za izgrađivanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka i drugom i koja se intenzivno i dosledno sve više razvija u najnovijem vremenu — predstavlja, u stvari, svojevrsno odražavanje klasne borbe na najširem međunarodnom planu.

Internacionalizam kao ostvarivanje najšire, mnogostrane i mnogoznačne međunarodne solidarnosti pojavljuje se sve više kao bitan zadatak i htenje u savremenoj borbi radničke klase i najširih društvenih slojeva, koji se ne svodi samo na odnose unutar komunističkog i radničkog pokreta i na borbu za najneposrednije interese i zahteve radničke klase u okvirima društveno-ekonomskih i političkih odnosa u pojedinim zemljama. Borba za socijalizam (i internacionalizam kao njen bitan korelativ), naravno, po prirodi njene suštine, perspektivno gledano, i ne može se tako shvatiti i na to svoditi, ali je u prošlosti, na početku ove borbe, to donekle i mogao da bude slučaj. Međutim, uporedo sa istorijskim razvojem u prelaznom periodu iz kapitalizma u socijalizam ta borba za društveni napredak i socijalizam širila je svoj domašaj tako da je internacionalizam, kao njen korelativ, vezujući se za sve njene vidove, *proširivao područja društvenog života koja obuhvata*. Uz to, u savremenosti se i inače sve više šire područja na kojima dolazi do susretanja u međunarodnim odnosima. Između ostalih, tu dospevaju pitanja mira i saradnje među narodima i državama, odnosno stanja u celini međunarodnih političkih odnosa, svetskoj privredi itd. Zatim, pored pitanja konačnog ukidanja kolonijalizma i podrške narodima koji se bore za oslobođenje od strane dominacije, koja tradicionalno postoje u komunističkom

Digitized by Google

pokretu, sve se više nameću problemi ekonomskog položaja nerazvijenih zemalja, dojučerašnjih kolonija i slično. Internacionalizam postaje kategorija relevantna za znatno šire oblasti borbe za demokratiju i društveni napredak, za socijalizam, i samim tim utoliko značajnija u načinu delovanja i međusobnim odnosima i povezanosti subjekata socijalizma i svih drugih političkih snaga koje se zalažu za ove ciljeve. To niukoliko ne znači da se stvarno značenje internacionalizma gubi u nekakvoj imaginarnoj opšteljudskoj solidarnosti, nego predstavlja konkretno sagledavanje njegove sadržine, oblikâ i načinâ ostvarivanja, saglasno kretanjima u okviru kojih se razvija savremena borba radničke klase i svih progresivnih snaga za društveni napredak.

Reč je, u stvari, o neophodnosti da se subjekti socijalizma, kao savremenog svetskog procesa, u svom internacionalistički opredeljenom odnosu i stavu prema svim pitanjima života međunarodne zajednice postavljaju kao integralan deo stvarnosti te međunarodne zajednice, a ne kao van nje ili naspram nje izdvojene stegonoše revolucionarnog menjanja. Socijalističke snage, subjekti socijalizma, predstavljaju, naravno, osnovne aktivne činioce borbe protiv postojećeg sistema i strukture međunarodnih političkih odnosa, za ostvarivanje samoopredeljenja i nezavisnosti narodâ i za demokratizaciju međunarodnih odnosa, za odstranjivanje svih oblika neravnopravnosti i zavisnosti, politike sile i pritisaka u savremenim međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima. Međutim, bitno je pri tom da se oni u svom međunarodnom ponašanju ne odnose kritički prema postojećem sistemu i strukturi međunarodnih odnosa sa stanovišta neke svoje posebnosti izdvojene iz celine odnosa u međunarodnoj zajednici. Naprotiv, potrebno je njihovo respektovanje konkretno-istorijske međunarodne realnosti i nastojanje unutar te realnosti (»iznutra«) na internacionalističkom revolucionarnom menjanju i postojećeg sistema i strukture međunarodnih odnosa, na stvarno univerzalnim osnovama. Jer, iako međunarodna zajednica nije u celini i iz osnova izmenjena svetskim revolucionarnim prevratom (prema nekadašnjim očekivanjima) — do promena u savremenim uslovima sasvim izvesno dolazi i moguće su dalje (»strukturne«) promene na liniji ostvarivanja internacionalističke, univerzalističke vizije sveta.

To, dalje, znači da se svet ne može menjati ni samo sa stanovišta posebnosti komunističkog zajedništva i na njemu zasnovanog delovanja (na šta je delimično već ukazano), a još manje sa stanovišta posebnosti (bloka) socijalističkih zemalja. Komunistički monolitizam naspram celine odnosâ u međunarodnoj zajednici — koji je, po pravilu, za pretpostavku imao centralističko institucionalizovanje međunarodnih aktivnosti komunističkih i radničkih partija i komunističkog pokreta — pokazao se kao neodgovarajuća, prevaziđena osnova revolucionarnog menjanja međunarodnih odnosa u novonastalim međunarodnim (međudržavnim) konstelacijama i uslovima naraslih snaga i pluraliteta nosilaca i tokova revolucionarnih promena.

Digitized by Google

U pogledu mesta i uloge socijalističkih država u međunarodnim odnosima treba reći da njihova pojava značajno utiče na razvitak ovih odnosa. Nastajanje socijalističkih država znači, na određen način, proširivanje fronta borbe radničkog i komunističkog pokreta stvaranjem mogućnosti za delovanje neposredno i *putem međudržavnih relacija u etatističkoj strukturi međunarodnih odnosa.* Ali, neminovno je pri tom da se, kao realna pojava, pokazuju i elementi borbe sa pozicija državnih interesa, pozicija sile. Oni se iskazuju utoliko više ukoliko je veći uticaj međunarodnog položaja socijalističkih zemalja i njihovih odnosa sa drugim zemljama (i opterećenja iz ovih odnosa) na njihova opredeljivanja i na politiku u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. To je sasvim razumljivo budući da proističe iz kapitalističke prirode društveno-ekonomske osnove međunarodnih odnosa koja se, naravno, ne menja samim nastajanjem zemalja sa socijalističkim političkim sistemima. Već je rečeno da te zemlje nastaju i deluju kao *države* (i s mogućnošću zadržavanja socijalističke revolucije u vidu prostog političkog prevrata), i to ne u nekom praznom prostoru, nego u određenom opštem kontekstu u kome tek treba tražiti rešenja za izmenu sadržine i karaktera međunarodnih odnosa. Uz to, treba napomenuti da su i staljinizam i birokratske devijacije državnih poredaka ranog socijalizma »izašli u susret« imperijalističkoj logici u međunarodnim odnosima, uslovljavajući hegemonističko podređivanje snaga socijalizma međunarodnoj logici kapitalističkih procesa i odnosa. Otuda i u odnosima među komunističkim partijama i socijalističkim zemljama temeljni značaj moraju da imaju tradicionalni principi poštovanja nezavisnosti, ravnopravnosti, suverenosti, nemešanja u unutrašnje poslove, zapravo, načela koegzistencije kao značajna tekovina opštedruštvenog razvitka i razvoja međunarodnopravnog poretka. To znači da i socijalističke snage u izgrađivanju međusobnih odnosa treba da se oslanjaju na postojeća demokratska dostignuća, s obzirom na to da se ti odnosi u biti ne razlikuju od odnosa među drugim subjektima međunarodnog života i da do novih sadržaja u njima treba da dolazi polazeći od progresivnog u postojećem.

S tim u vezi treba posebno primetiti da se već poduže i relativno često, u određenim razmatranjima u teorijskim časopisima i naučnim publikacijama u pojedinim komunističkim partijama i socijalističkim zemljama, ukazuje i na to da apsolutizacija opštedemokratskih principa kao što su ravnopravnost, samostalnost i suverenost može da protivreči duhu i suštini socijalističkog internacionalizma, posebno u odnosima među socijalističkim zemljama. Na drugoj strani su, naravno, sve više prevlađujuća mišljenja u kojima se naglašava da u odnosima među državama, pa i socijalističkim, i dalje ima dosta prepreka čvršćoj povezanosti i boljoj međusobnoj saradnji, ali da uzroke tome ne treba tražiti u postojanju prerogativa nezavisnosti i suvereniteta nacija, već u tendencijama da se oni ignorišu i narušavaju. Zato se ističe da demokratska načela međunarodnih odnosa, kao istorijska tekovina progresivnog društvenog razvoja, treba da dožive svoju punu

Digitized by Google

afirmaciju upravo u odnosima socijalističkih snaga i među socijalističkim zemljama, pogotovo ako se imaju u vidu dosadašnja iskustva u ovim odnosima. Ovaj stav sadrži, u stvari, dva međusobno povezana iskaza — prvi, koji ukazuje na načelno opredeljenje osnove sadašnjih i budućih odnosa socijalističkih zemalja, i drugi, koji posredno izražava kritiku dosadašnje prakse tih odnosa. To, dalje, ukazuje da se, umesto već tradicionalne teze u komunističkom pokretu o apriornoj avangardnoj posebnosti odnosa socijalističkih zemalja, ističe ono pozitivno u celini međunarodnih odnosa, što socijalističke zemlje, kao deo postojeće međunarodne realnosti, treba upravo da afirmišu i time doprinose njenom progresivnom menjanju u smislu približavanja Marksovoj univerzalističkoj viziji jednog humanijeg sveta. Zalaganje za opštedemokratske principe koegzistencije ne protivreči, stoga, duhu i suštini internacionalizma, nego suštinski znači internacionalističko doprinošenje savremenoj međunarodnoj zajednici.

Porast *istorijske subjektnosti narodâ* kao rezultat antikolonijalne i antiimperijalističke borbe i kao izraz svetsko-epohalnog procesa opštedemokratskog razvoja — što se konkretno iskazuje i u demetropolizaciji, policentrizmu i pluralizaciji međunarodnog života — od naročitog je značaja u promišljanju savremene situacije socijalizma, njegovih mogućnosti i perspektive. Ta povećana subjektnost narodâ u međunarodnom životu još uvek je, na savremenom stepenu društvenog razvoja i međunarodne organizovanosti, posredovana nacionalno-državnom zajednicom. Štaviše, s obzirom na prethodno stanje kolonijalne potčinjenosti i imperijalističke dominacije, nezavisna nacionalno-državna zajednica se za veći deo naroda savremenog sveta pojavljuje i kao prva mogućnost iskazivanja međunarodnog subjektiviteta i samostalnog učestvovanja u međunarodnom životu. I pored sve ograničenosti stvarnog domašaja te mogućnosti, njen pozitivan značaj je nesumnjiv. Otuda i značenje načelâ poštovanja nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta, nemešanja u unutrašnje poslove — temeljnih za nacionalno-državni identitet, preko koga se obezbeđuje i subjektnost narodâ u međunarodnom životu.

Koegzistencija država je, znači, bitna pretpostavka međunarodne (svetske) zajednice i u savremenom značenju, koje podrazumeva sve viši stepen međunarodne povezanosti i organizovanosti. Pri tom se mora napomenuti da je postalo gotovo uobičajeno da se o međunarodnoj zajednici govori kao o sasvim izvesnoj realnosti. Činjenica je, međutim, da je realnije i da se pre može govoriti o evoluciji u pravcu njenog stvaranja. Do ostvarivanja svetskog zajedništva *ljudi*, kao krajnjeg cilja, još uvek je dosta daleko. Otuda se današnjem svetu kao osnovno nameće izgrađivanje novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka, čija temeljna pretpostavka treba da bude omogućavanje *svim* državama da učestvuju u pokretanju i rešavanju međunarodnih pitanja na osnovama mirne aktivne koegzistencije. To je ono bez čega se ne može ići dalje u građenju veza i u razvijanju saradnje među narodima i ljudima u svim oblicima društvene organizovanosti, obi-

Digitized by Google

lju sadržaja i mnogostranosti savremenog društvenog života. Stvarnost opštedruštvene prakse u međunarodnim odnosima dosta je udaljena od takve mogućnosti i opredeljenja, ali ipak nije lišena elemenata koji im čine oslonac u anticipiranju budućeg svetskog zajedništva.

*

Naglašeno je već na početku ovih razmatranja da svetska antiimperijalistička revolucija i rast snaga socijalizma, iako u najširim okvirima, nisu značili i temeljnu promenu načina društvene organizovanosti sveta, zasnovane na organizovanju u vidu nacionalno-državnih posebnosti, odnosno na pluralizmu država. Taj svetski revolucionarni proces imao je, ipak (na šta je takođe ukazano), za rezultat stvaranje niza novih nezavisnih država, odnosno učvršćivanje državne nezavisnosti već postojećih, kao i jačanje njihove međunarodne subjektnosti. Socijalistički sadržaj ovog procesa je, isto tako, nesumnjivo značajan, ali je ostao relativno ograničen i sveden, uglavnom, na podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, shvaćeno kao ustanovljavanje državne svojine, što je za posledicu imalo novo naglašavanje uticaja i moći države. Revolucionarne promene zatvorene u granicama *svojih* država i pod uticajem istorije i društvene tradicije, nasleđene od starih država, ne omogućuju okončanje nejednakosti u razvoju, pa samim tim ni u sili — političkoj, ekonomskoj, vojnoj, u postojećem pluralitetu država. Time se nikako ne dovodi u pitanje stvarno pozitivno značenje izvršenih revolucionarnih promena i u celini međunarodnog života, već se samo želi ukazati na to da, ako se sa odgovarajućom sviješću, odlučnije i organizovanije ne otvara put izgrađivanju novog tipa međunarodnih odnosa, ostaje opasnost i realna mogućnost ponovnog nametanja starih oblika neravnopravnih odnosa, koji će rađati nove nepravde, podele i sukobljavanja. Svetska savremenost potvrđuje da opasnosti za mir, a to znači i za nesmetan društveni razvoj i napredak, ne potiču samo iz delovanja onog što je ostalo od starog, imperijalističkog sistema, nego da proizlaze i iz nespremnosti i nesposobnosti država, koje su se oslobodile tog sistema, da međusobno uspostave nove i pravednije odnose i reše određene probleme u svojim zemljama i u svojim međusobnim odnosima. Internacionalističko delovanje u savremenosti podrazumeva zato aktivnost na izgrađivanju novog tipa međunarodnih odnosa, zasnovanih na višem stepenu stvarne jednakosti i demokratije, na većoj saradnji među narodima kojom će se premošćivati objekivna parcijalizovanost interesa i potvrđivati univerzalizam zajedničkih potreba i opšteljudske vrednosti kao činilac snaženja svetske zajednice slobodnih naroda i ljudi.

Razmatranje stvarnih mogućnosti i domašaja takvog delovanja pojavljuje se, sasvim izvesno, kao nezaobilazno u procenjivanju izgleda i perspektiva socijalizma danas.

Digitized by Google

Nadežda Radović-Jarić

Marks i socijalizam

(Povodom osmog naučnog skupa Tribine »Marks i savremenost« pod naslovom: »Marks i socijalizam — protivrečja i perspektive«, održanog 8—10. decembra 1983. u Petrovaradinu)

Osnovna tema skupa problematizovana je u tri tematske celine: »Marks i savremeni svet«, »Savremeni svet i socijalistička alternativa« i »Samoupravno društvo — problemi i perspektive socijalizma u Jugoslaviji«. Učesnicima skupa podneta su 44 pisana saopštenja.

U uvodnoj reči Predrag Vranicki je naglasio da su svi skupovi povodom stogodišnjice smrti Karla Marksa pokušaj bilansiranja u vezi sa marksizmom kao teorijom i praksom.

Marksova misao je naišla na odziv kod mnogih revolucionarnih snaga savremenog sveta. Vrednost te misli se ogleda u tome što ona zahvata ne samo razvijene, već i nerazvijene delove sveta, a njeno je značenje u tome što je ona, kao retko koja, sposobna i da samu sebe objašnjava. Iako nema skupa na kome se ne govori o krizi marksizma, Marksova misao u svojoj biti nije istorijski prevaziđena. Ona je istorijski činilac. U tom smislu ona nije u krizi. Ali, o krizi određenih varijeteta možemo i moramo govoriti. Staljinizam je najdublja kriza. I u nas mnogi nisu svesni uticaja

Digitized by Google

koji staljinizam ima na duh i svest. U nekim sredinama taj pojam je potpuno obesadržajen. Problem staljinizma nije ni istorijski ni teorijski skinut sa dnevnog reda. On je doprineo tome da se mnoge progresivne snage odvajaju od marksizma. Jedan od razloga što se socijaldemokratski pokreti Evrope odriču Marksa jeste istorijsko iskustvo staljinizma. Stoga se to mora razjašnjavati.

Kada marksizam postaje oficijelna misao, dolazi do ideologizacija marksizma. Bili smo svedoci odnosa prema frojdizmu, ajnštajnizmu itd. U takvim situacijama dolazi do napuštanja kritičkog duha marksizma.

Otvorena i za promišljanje zanimljiva područja, po mišljenju Predraga Vranickog, jesu: problem državnog socijalizma, koji nije bio teorijski očekivan; elaboracija socijalističkih samoupravnih odnosa; analiza mogućnosti i granica savremenog socijalizma; problem pronalaženja optimalnih rešenja za nerazvijeni svet; kako teorijski razrađivati problematiku dijalektike istorije; problematika ličnosti; u čemu je marksizam insuficijentan itd.

Svaka tematska celina predstavljena je skupu uvodnim izlaganjem koje je imalo za cilj da problematizira ponuđene referate i u teorijskom pogledu najizazovnije teze iznete u njima. Na ovaj zadatak odgovorio je prvi uvodničar Davor Rodin. Njegovo izlaganje predstavlja i najozbiljniju problematizaciju i rasvetljavanje nekih stavova koji, u svojoj biti, znače osporavanje Marksove nauke. Drugi uvodničar je bio Miroslav Pečujlić, a treći Gajo Sekulić. Pokazalo se da se polemika pretežno vodila o tezama koje je Davor Rodin izdvojio u pristupnoj besedi.

Sa pristupnim izlaganjima, a tokom diskusije još snažnije, nametalo se pitanje — ko sve sudeluje na skupu? Već na prvi pogled bilo je jasno da je reč o vrlo heterogenom sastavu učesnika. Pored sledbenikâ praksis-orijentacije, koji su bili zastupljeni u velikom broju, pristalicâ ortodoksne dijamatovske koncepcije marksizma, intelektualaca koji su aktivni društveno-politički radnici, zatim nekolicine mlađih intelektualaca koji pokušavaju da samostalno misle i predstavljaju svežu teorijsku snagu, nekoliko, takođe mlađih, »bespoštednih« kritičara čija je teorijska razina vrlo niska, a koji radikalizuju teze praksisovaca do granica da ovi nalaze za potrebno da se ograde od njihovih stavova — na skupu je učestvovalo mnoštvo ljudi koji se ne bi mogli ubrojati ni u jednu od pomenutih grupa. Svi učesnici, sem Lasla Sekelja koji se deklariše kao anarhista, polaze od uverenja da su marksisti, mada je reč o veoma različitim pristupima Marksu.

S obzirom na heterogenost sastava, na neka ranija iskustva (bledsko i novosadsko savetovanje filosofa), zatim, na dug vremenski interval (skoro dvadeset godina) koji nas deli od poslednjih razgovora, pre svega praksisovaca i dijamatovaca, — pre početka skupa mogle su se čuti, uglavnom, rezerve u pogledu mogućnosti vođenja dijaloga. Ipak, razgovor je vođen. Atmosfera je bila čak i tolerantna, jer je saslušano svačije mišljenje. Netolerantnost se ispoljila samo kad je Blaženka Despot otvorila pitanje

Digitized by Google

marksističkog feminizma. U polemikama su pretežno korišćeni argumenti. Za naše prilike upotrebljeno je vrlo malo epiteta. Iskre starih sukoba i netolerancija su povremeno iskrsavale, ali je skup okončan u akademskoj atmosferi.

Teško bi se moglo tvrditi da su se na ovom skupu čule neke nove teorijski relevantne ideje. Manje-više većina autora iznosila je teze iz svojih već publikovanih radova ili su ponavljana pitanja i dileme iz rasprava vođenih u Cavtatu.

Najviše kritičkih primedbi upućeno je Svetozaru Stojanoviću. On je izneo i jednu od najprovokativnijih tvrdnji, prema kojoj je Marks suodgovoran za ideologizacije koje su izrasle na njegovom učenju, posebno za autoritarizme čije je rodno mesto, po Stojanovićevom uverenju, u Marksovom poimanju »diktature proletarijata«. Argumentacija kojom je ova tvrdnja potkrepljena teče dosledno, ali bitnije izlazi iz pojmovnog i filosofskog horizonta marksizma i oslanja se na ideje francuskih »novih filosofa«.

»Načinom na koji je gradio svoju teoriju Marks je otvorio mogućnost da se marksizam boljševizuje putem reinterpretacija, redukcija, transformacija, ideologizacija.« Sam Marks označio je ideju »diktature proletarijata« kao svoj jedini originalni doprinos teoriji klasne borbe, veli Stojanović, a upravo je ta ideja odigrala najpogubniju ulogu. Stojanović ne osporava Marksu da je predviđao i želeo privremenu diktaturu ogromne većine nad svrgnutom klasom, ali smatra da je u teorijskom smislu izneo suviše malo ograda koje bi onemogućile zloupotrebe i produžavanje jednog privremenog stanja. On prigovara Marksu da se oglušio o Bakunjinova upozorenja i da na vlastitu teorijsku koncepciju nije primenio kriterije koje je imao u vidu kritikujući druge. »Ni jednom misliocu ne smemo tek tako gledati kroz prste negativne posledice realizacije njegovih zamisli od strane sledbenika koji se pozivaju na njih. Štaviše, on je objektivno saodgovoran za posledice koje su se na tadašnjem nivou iskustva i znanja mogle predvideti« — kaže Stojanović.

Zapravo, Stojanović optužuje Marksa za nedostatak onih elemenata koji spadaju u oblast utopijskih slika budućnosti.

Po Stojanovićevom uverenju, »jedini živi marksizam u ovo doba jeste radikalno-revizionistički i fragmentarni — ostalo je ili ideologija ili iluzija da se, i pored preživelosti sveobuhvatnih misaonih tvorevina, ipak može vaspostaviti jedan celoviti pogled na svet«. Stojanović potom unosi nova određenja nekih pojmova koja treba da mu omoguće dalje konzekventno izvođenje. Naime, »u marksističkom pojmovniku valja razdvojiti vladajuću od preovlađujuće klase«, a opšti pojam treba da bude preovlađujuća, a ne vladajuća. Prema ovom pojmovnom određenju, način dominiranja jedne klase nad drugom je primarniji od oblika proizvodnje u društvu. Nekim klasama je dovoljno da preovlađuju (buržoazija), pa stoga mogu vlast da dele (što omogućuje opštegrađansku demokratiju), a savremena etatistička klasa mora i da vlada da bi

Digitized by Google

preovlađivala. Pošto etatisti ne mogu pomoću ekonomike da dominiraju politikom jer im »vladajuća ekonomska moć proističe iz političke«, demokratija bi im ugrozila položaje i stoga je »proganjanje kritičko-demokratskih nastojanja strukturno svojstveno etatizmu«. Da bi se nategla ova konstrukcija, bilo je, izgleda, nužno, bez prethodnog upozorenja, redukovati etatizam na onaj u zemljama takozvanog realsocijalizma i zanemariti iskustva najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, u čijim društvenim uređenjima etatizam jača već više decenija uporedo sa oblicima opštegrađanske demokratije.

Komentarišući Stojanovićeve stavove, Davor Rodin kaže da Stojanoviću izmiče iz vida činjenica da je moderno buržoasko vlasništvo utemeljeno u radu, to jest da je rad jedan od vidova tog vlasništva. Stoga je sporno smatrati proletarijat nesvojinskom klasom. Svaki proleter je privatni vlasnik svog rada. To je uslov da stupi u kapitalistički produkcioni odnos. Razliku između vladajuće i preovlađujuće manjine Marks izvodi iz kapitalističkog načina proizvodnje života, a proizvodnja života izlazi iz domena ekonomije, to jest i sama ekonomija funkcionira prema strukturi robnog modela čija je funkcija socijalna diferencijacija. I pored preovlađivanja politike nad ekonomijom, u zemljama realnog socijalizma egzistiraju elementi kapital-odnosa, samo je redistribucija profita politička, a ne robna. Može se govoriti o tome koja je distribucija pravednija, efikasnija i funkcionalnija za razvitak proizvodnih snaga, ali to nije Marksovo pitanje. Marks je tražio promenu karaktera proizvodnje i u tom smislu promenu načina proizvodnje života. »U svojoj teorijskoj potrazi za prostorom političkog djelovanja Stojanović je na kraju ipak pomirljiv prema Marksovom nauku« — kaže D. Rodin — »njegov se prigovor Marksu svodi na to da Marks nije dovoljno energično i dosljedno iz svoje teorije odstranjivao sve mogućnosti njene porobljivačke instrumentalizacije.«

Žarko Papić je primetio da pitanje porekla etatizma nije dovoljno razjašnjeno. Rađanje etatizma je vezano i za prve socijalističke revolucije, ali je njegovo rodno mesto kapitalizam, što se često zanemaruje.

U Stojanovićevom prilogu se ne vidi put kojim je buržoazija postala preovlađujuća klasa u društvu, odnosno taj put se smatra prirodnim, za razliku od socijalističkih revolucija koje su neprirodni rezovi u istorijsko tkivo. Papić iz toga izvlači zaključak da, prema Stojanovićevoj analizi, sledi da »radništvo ne može biti ni »vladajuća«, ni »preovlađujuća« klasa i može jedino da proizvodi birokratiju«.

Papić upoređuje Stojanovićeve tekstove iz 1968. godine sa tekstom podnetom ovom skupu i postavlja pitanje kako razumeti tako različito gledanje na građansku demokratiju — bezrezervan odnos divljenja danas i stav od pre petnaest godina: »Iako je riznici slobode dala značajan prilog, građanska demokratija se uglavnom ograničila na pluralizam političkih partija, koji je do danas

Digitized by Google

umnogome ostao »demokratija bez naroda« (iz knjige *Između ideala i stvarnosti).*

Primedba Petra Živadinovića odnosila se na Stojanovićev stav da je Marks načinom na koji je gradio svoju teoriju otvorio mogućnost da se marksizam boljševizuje, odnosno staljinizuje. U tom stavu sadržana je ista metodološka pogreška kao u stavovima većine francuskih »novih filosofa«. Za razliku od »novih folosofa«, koji su vrlo otvoreni u optužbi Marksa, kod Stojanovića je ostavljena izvesna odstupnica. Utoliko je on bliži Glikmanu nego Klavelu. Živadinović se pita kako je moguće tvrditi da je mogućnost staljinizacije u samom Marksu a da se ne bude antimarksista. Ovo pitanje je izazvalo dosta komentara.

Tema »Savremeni svet i socijalistička alternativa« obrađivana je u najvećem broju referata. Prema Pečujlićevim rečima, saopštenja su slika evolucije od nekritičke do kritičke teorije socijalizma. On je takođe ukazao na to da nam nedostaju istraživanja stvarnih promena u socijalističkim zemljama, jer ni takozvani realni socijalizam nije monolit u kome se ništa ne događa.

Najekstremnije stanovište bilo je ono Lasla Sekelja. »Ako socijalistički pokret — veli on — ima bilo kakvu šansu u savremenom svetu, on mora da preispita svoje nasleđe i izvrši radikalnu reviziju... Šansa je libertatski socijalizam. Sve što je vezano za socijalizam II i III internacionale mora biti radikalno odbačeno. Marksizam II i III internacionale se pokazao nekonkurentnim. Tamo gde postoji sloboda izbora on nije biran prosto zato što sadrži suviše despotije i tiranije, a premalo demokratije... Ni jedna socijalistička alternativa nema šansu ukoliko za osnovu nema razvijeno građansko društvo. Socijalizam i humanističke ideje se ne mogu realizovati bilo kada i bilo gde... Jugoslovenska kriza je kriza pogrešnog koncepta. Zasniva se na pogrešnoj tipologiji ljudske prirode (svi su ljudi dobri). Treba poći od malo lošijih ljudi. Pored postojećih svojinskih oblika, treba uvesti i grupnu svojinu i razmisliti o participativnim modelima za proizvodnju... itd.«

Ovo izlaganje bi teško moglo izdržati i najblaže kriterije za jedan naučni skup. Istorija nije čekala da se građansko društvo razvije do svojih krajnjih mogućnosti, a teorijski koncepti se realizuju u nekim bitnim tačkama ili ne, a ne bez ostatka. Analiza krize u našem društvu je preterano pojednostavnjena, a recepti koje predlaže L. Sekelj su ispod razine istorijskog trenutka i značili bi korak nazad od samoupravljanja.

Leo Mates zastupa, uz ostalo, ideju o mirnom preobražaju — »ne nametanje svoje volje istoriji, već služenje istoriji (evrokomunisti)«. Po njegovim rečima, Staljina nije potrebno kritikovati za nasilje nad društvom, jer je to učinila Boljševička partija pre njega. On se može kritikovati za nasilje nad individuama.

Za Miladina Životića »misliti o socijalizmu znači pre svega misliti o mogućnostima nastanka drugačije ljudske prakse, znači misliti o mogućnostima ukidanja postojećeg načina proizvodnje u kojem su interakcija i komunikacija potčinjeni takvom vidu razmene između čoveka i sveta koji znači rast moći vladanja nad čo-

Digitized by Google

vekom«. Jugoslovenska praksa je pružila jednu ohrabrujuću mogućnost (Program SKJ). Demokratski potencijali te prakse postoje i danas... Savremeni ekološki pokreti za spasavanje prirode postaju socijalistički u svojoj biti jer počivaju na saznanju da zagađenoj i upropašćenoj prirodi nema spasa bez izmene postojećih društvenih odnosa i promene načina života. ... Radnička klasa ne može da bude vladajuća klasa. To je jedina klasa koja ne može da oslobodi sebe ako ne oslobodi celo društvo. Subjekt revolucije ne može da jača... Teoriju o jačanju klasne borbe i klasne svesti kao načinu izgradnje socijalizma — kaže Životić — treba zameniti teorijom o jačanju opštečovečanskih sadržaja društvene svesti i društvene prakse.

To je lep zaključak, samo ne može biti rezultat marksističke analize, jer se klasna društvena protivrečja ne mogu prevazići teorijama dobre volje.

Da bi jugoslovensko društvo izašlo iz sadašnje situacije — kaže Vladimir Goati — neophodno je otvoriti dijalog o vitalnim pitanjima društva, pre svega u Savezu komunista. O demokratiji i dijalogu smo do sada mnogo više govorili nego što smo ih praktičirali, a oni bi se morali afirmisati kao ono najvrednije u komunističkom pokretu. Savremeno društvo ne može dalje bez njih. Goati, potom, predlaže izmene u izbornom postupku, zapravo, vraćanje na neka rešenja koja smo ranije imali. Ostaje, međutim, bez odgovora jedno od suštinskih pitanja: na koji bi način ta rešenja proširila prostor individualnih sloboda građanina. Pravo pitanje nije u tome da li jedan, dva ili više kandidata, već to na osnovu čega se ja, kao pojedinac, opredeljujem za njih. Inače su moje slobode manje-više formalne.

Zagorka Golubović je postavila pitanje o tome da li samoupravna struktura treba da bude zasnovana samo na proizvodnom principu. Čak i kad bi se integralno sproveo taj princip, to ne bi omogućilo radničkoj klasi da oslobodi sebe i druge (mada je, veli, skeptična u pogledu mogućnosti da radnička klasa oslobodi druge). Marks ne idealizuje radnika, već traži da se radnik oslobodi svog statusa. Ako politika ostaje političarima, onda je ideja samoupravljanja devalvirana i nužno se nameće pitanje protektorata. Demokratizacija se ne može razrešiti unutar partije. Problem je u tome kako da Savez komunista stupi u višesmernu komunikaciju sa populacijom.

Predrag Vranicki je osporavanje vodeće uloge radničke klase, izneto u referatu Vojislava Šešelja, nazvao ishitrenim i mladalački nesmotrenim, jer je to fundamentalno pitanje, te ako se osporava vodeća uloga radničke klase, pada čitava Marksova koncepcija. Danas se, po njegovim rečima, problem subjekta postavlja šire. Radnička klasa nije izoliran subjekt.

Vojislav Šešelj je svoje teze podupro argumentom da je industrijsko radništvo u konstantnom opadanju, i to u vreme kad još nije ni pokušalo prevrat.

Digitized by Google

Žarko Puhovski je doveo u pitanje tvrđenje Jokice Hadži Vasileve da marksizam za zemlje u razvoju znači više nego za razvijeni svet i da je u tim zemljama marksistička misao u stalnom usponu. On smatra da se Marks ne može dovoditi u vezu sa Afrikom bez preuzimanja njegovog evropocentrizma koji je duboko ukorenjen u njegovu misao. Hadži Vasileva je odgovorila da je velik broj progresivnih afričkih pokreta i teoretičara inspirisan Marksom, da misli i deluje u okvirima njegovog duhovnog horizonta, a da ta inspiracija verovatno ne leži u njegovom evropocentrizmu. Ipak bi bilo preterano tvrditi da Marks ne može biti poticaj Africi ako sami Afrikanci misle da može.

Tomaž Masnak smatra da je fascinantna zaokupljenost staljinizmom učesnikâ u raspravi, a da je čudno da niko ne raspravlja o fašistoidnim tendencijama i pokretima u svetu, mada su oni sve agresivniji.

Andrija Stojković je u svom prilogu izneo tezu da je »osnovni sukob između dva vojno-politička bloka naše epohe, varšavskog i atlantskog, u svojoj osnovi sukob proletarijata i buržoazije«. Žarko Papić je primetio da bi bilo deprimirajuće ako je tako, na šta je Andrija Stojković odgovorio da bi hteo da zna kakav je to onda sukob ako nije sukob proletarijata i buržoazije, to jest šta mu je klasna osnova, a da on, inače, prihvata ulogu nesvrstanih i partijske stavove, ali u nastavku svoje tvrdnje.

Hotimir Burger je prigovorio diskusiji da joj nedostaju sintetički pregledi prakse i da ona može imati vrednost samo uz uvažavanje empirijske situacije. Prema fundamentalnim pitanjima marksizma često se dogmatično odnosimo. Takođe je upozorio da je na delu jedan sistematski pokušaj da se filosofija odstrani iz javnog i znanstvenog života, pored ostalog i time što se eliminira iz obrazovanja, što u osnovi pogoduje političkom pragmatizmu. (»Fundamentalne diskusije se mogu voditi beskrajno, ali ja nisam za fundamentalizam koji preskače naš svakodnevni život, konkretno-istorijsku situaciju.«)

Blaženka Despot je argumentovano teorijski elaborirala, u okvirima marksizma, feministička stanovišta. Položaj žene u društvu i porodici je bitnije različit od onog u Marksovom vremenu. Žena je eksploatisana u dvostrukom smislu. U proizvodnom procesu ona je deo proletarijata, a u porodici se javlja kao proleter u odnosu na svog muža. Empirijski bi se moglo pokazati da su žene u većini radna snaga u niskopropulzivnim delatnostima, da su manje plaćene za isti rad od muškaraca, da teže dolaze na rukovodeća radna mesta itd. Despotova je navela nekoliko relevantnih razloga za priznavanje legaliteta marksističkom feminizmu. To je područje koje pruža šansu za razvoj otvorenom marksizmu. Moguće je dalje promišljati odnos radničkog i ženskog pokreta i, konačno, osvešćivanje i emancipacija polovine čovečanstva dovoljan su razlog za angažman svakog progresivnog pokreta.

Andrija Stojković je predložio osnivanje filosofskog časopisa čija bi osnova bio Program SKJ.

Digitized by Google

Gajo Petrović se usprotivio naglašavajući da jedan politički program ne može biti osnova filosofskog časopisa, ma koliko ovaj potonji bio dobar, već obrnuto — filosofske diskusije bi trebalo da budu inspiracija za političke programe.

*

Ako sumiramo sve što je rečeno za ova tri dana, teško da bismo mogli ustvrditi da bi se u tome moglo naći dovoljno poticaja. Rešenja koja su ponuđena već odavno su ugrađena u partijska dokumenta ili su potpuno van našeg društvenog konteksta, pa stoga i ne mogu imati nikakvu ni praktičnu ni teorijsku relevanciju. I u tom pogledu mogao bi se izdvojiti prilog Despotove koja nudi jednu stvarnu alternativu za prilaz takozvanom ženskom pitanju.

Na skupu je široko afirmisan zahtev da se izloženi stavovi argumentuju i obrazlože. Ipak, nije mali broj onih čija su izlaganja i prilozi ispod ovih zahteva, koji ostavljaju dosta nedoumica, a time pokazuju da su im stavovi nedovoljno promišljeni. I ovog puta se pokazalo da problemi borbe za socijalističko samoupravljanje zahtevaju mnogo ozbiljniji i usredsređeniji naučno-teorijski napor koji bi trebalo da se zasniva na kontinuiranim empirijskim istraživanjima. Rečeni nedostaci su morali da karakterišu i ovaj skup, jer su ozbiljna empirijska istraživanja postala prava retkost.

Digitized by Google

Miroslav R. Đorđević: Samouprava u građanskoj i socijalističkoj misli u Srbiji

(»Svetozarevi susreti«, Svetozarevo, 1983, strana 234)

Inspirisan — kako sam kaže — proučavanjem delatnosti i misli Svetozara Markovića, naš poznati istraživač i teoretičar pravno-političke i, uopšte, društvene istorije prof. M. Đorđević, latio se još jednog posla: da prikaže i osvetli bitnu okosnicu društvenog i političkog razvitka Srbije u XIX veku kao borbu »za samoupravu i samoupravna ostvarenja u svojim određenim vidovima i sadržajima«. I tako je pred nama još jedna potvrda da su ideje samoupravljanja i bitke za samoupravni položaj čoveka i njegove zajednice stare isto toliko »koliko i ideja humanizma i, posebno, koliko i međunarodni radnički pokret, istorija njegove klasne borbe i istorija socijalističke prakse« (Kardelj).

Prof. M. Đorđević je i ovoga puta dosledan svom svesno negovanom metodološkom pristupu koji nije istorijski pozitivizam, a ni teorijski apriorizam. Istovremeno, autor već duže vreme dokazuje da za njega istorijska činjenica još ništa ne kazuje bez društvenog konteksta u kome nastaje, odnosno da pojam totaliteta ljudske zbilje predstavlja čistu apstrakciju ako nije izveden iz konkretnog, pojedinačnog i posebnog društveno-istorijskog iskustvenog materijala. A kada je to tako, prof. Đorđević već u predgovoru za ovu knjigu brani, *explicite*, »nužnost jedinstva istorijskog i teorijskog posmatranja« i potrebu da se posebna pitanja samouprave dovedu u vezu sa ukupnim istorijskim kretanjem (»nužno je da se bar naglase te povezanosti«).

Da je napred rečeno naučno-istraživački *credo* dr Đorđevića, a ne usputna opaska pisca koji hoće da šarmira čitaoca, govori sama struktura izlaganja. Postavljanje pitanja narodne samouprave u Srbiji, smisao narodnog suvereniteta i samouprave, idejna strujanja u borbi za suverenitet i samoupravno organizovanje društva, odjek Pariske komune u Srbiji, kragujevački »Crveni barjak«, narodni odbori u timočkoj buni itd. — sve je to u ovoj knjizi moglo biti razumljivo pošto su izloženi širi okviri istorijskog razvitka Srbije u

Digitized by Google

XIX veku. Prof. Đorđević je to učinio, najpre, uvodnim poglavljem, a potom sociološkim otkrivanjem veza između konkretnih istorijskih datosti i opštih istorijskih prilika i tendencija razvoja, u okviru četiri posebna poglavlja ove knjige.

Knjigu *Samouprava u građanskoj i socijalističkoj misli u Srbiji* autor je proglasio »skromnim delom«. Šta to znači — skromno delo? Da li to da ono nema 1.234 strane, već samo 234? Ili to da ovaj rad ne predstavlja celokupnu istoriju klasnih odnosa u Srbiji u XIX veku i što je u njemu izostala i istorija klasne društveno-političke misli? Skromno je to delo, rekao bih, po obimu, zbog reducirane tematike kojom se autor u tom delu bavi. A možda i zbog toga što sam autor tako misli o njemu imajući u vidu — dakle, subjektivno — druge svoje istraživačke projekte i naučne publikacije kao što su, na primer, *Srpska nacija u građanskom društvu, Iz novije svetske političke istorije, Istorija države i prava, Đakova buna, Pregled razvitka političkih i pravnih ustanova* itd. Međutim, objektivno, to nije skromno delo.

Ideja samouprave u Srbiji pojavljuje se, smatra autor, u žaru borbe za nacionalno oslobođenje od Turaka. Otuda se krajem XVIII i početkom XIX veka pitanje samouprave javlja kao nacionalno pitanje. Na primer, zamisao o samoupravi, i to ne samo u odnosu na tursku vlast, već i u pogledu odnosâ u samom srpskom narodu, tvrdi dr Đorđević, našla se u proglasu 1791. godine koji su srpske starešine uputile narodu na kraju austrijsko-turskog rata, u kome su i srpski odredi učestvovali boreći se protiv turskog iga. Ali, ako ciljevi istaknuti u ovom proglasu, koji su predviđali potpunu samoupravu Srbije, nisu odmah ostvareni, već samo neke samoupravne povlastice (dobijene 1793, a zatim 1796), ipak je nesumnjiva istina da su ideja samouprave i praktikovanje samoupravnih povlastica u neposrednoj vezi sa progresivno-oslobodilačkom borbom srpskog naroda za nacionalno oslobođenje. Ustanak od 1804. godine postavio je zahtev za najširom samoupravom Srbije, kao jedinom alternativom daljeg odnosa prema Porti, ali je formalan zahtev ustaničke deputacije, koja je prosledila odluke ustaničke skupštine u vezi sa samoupravom (1813) turskim predstavnicima u Nišu — odbijen. Ustankom od 1815. godine samo su proširene samoupravne povlastice, da bi se tek 1830. i 1833. godine priznala samoupravna kneževina Srbija, na osnovama odredaba hatišerifa.

Prof. Đorđević već na samom početku rađanja ove ideje i prakse samoupravnog organizovanja u Srbiji pod Turcima stavlja do znanja da treba razlučiti najmanje dve stvari. Prva je u tome da je samouprava tada imala cilj da obezbedi, pre svega, »izvesnu pravnu sigurnost« i ojača »posredničku ulogu srpskih starešina između naroda i turske vlasti«, a da su taj proces pratile »izvesne razlike u političkim nastojanjima« srpskih starešina. Druga stvar je u tome što su ideje i praksa samouprave postavile pitanje i šire od njegovog pravno-političkog aspekta, a, naime — »ko će upravljati u toj samoupravi«? To je pitanje, smatra Đorđević, moglo da rešava samo neko revolucionarno previranje i obračun »u samom srpskom društvu« u pogledu toga »kakvi će se ekonomski, društveni i politički preobražaji ostvariti u okviru najširih ovlašćenja samouprave«.

Ovaj drugi aspekt (pitanje) mnogo je važniji za razvoj samoupravne misli i prakse u Srbiji, jer, ako je on izostavljen, a cela se stvar svodi na pravno-politički položaj Srbije prema spolja, onda samoupravno organizovanje unutar zemlje gubi karakter novih društveno-ekonomskih odnosa, što je inače i slučaj kada nova srpska vlast posle 1815. godine faktički ukida tekovine narodne samouprave i suzbija njihovo obnavljanje (na primer, u Đakovoj buni 1825). Od početka tridesetih godina, pak, samouprava kao unutrašnje društveno-ekonomsko pitanje praktičnih odnošaja sve više je potisnuto autoritarnom vlašću Obrenovića i Karađorđevića i ekonomskim interesima trgovačko-građanske klase koja stupa na istorijsku scenu.

Digitized by Google

Ukidanje »Sretenjskog ustava«, prvog (demokratskog) ustava kneževine Srbije, 1835, zatim, šta je predstavljala »sovetska oligarhija«, 1839, Građanski zakonik, 1844, delovanje »ustavobraniteljske birokratije« itd. — sve je to autor doveo u vezu sa sputavanjem i nemogućnošću da dođu do izražaja zahtevi narodnih masa za samoupravnom organizacijom društva. Pa ipak, borba za suverenitet narodne skupštine, na primer, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina — koja je izbacila na površinu »narodno-slobodoumne partije« i zahtev za proglašenje republike — vaskrsavala je ideju o narodnom suverenitetu iako se pitanje samoupravnih prava sve više postavljalo kao ustavno pitanje, kao pitanje ustavnih reformi čije je rešenje onemogućavano »još težom reakcijom«.

Prateći razvoj narodnog suvereniteta u Srbiji krajem XVIII i u XIX veku, prof. Đorđević, držeći se svojih metodoloških postulata, celo jedno poglavlje u ovoj knjizi posvećuje političkim grupisanjima i idejnim strujanjima šezdesetih godina XIX veka sa gledišta odnosa prema slobodi, opštem dobru, republikanstvu, samoupravi... Pri tom je u prvom planu nastojanje da se pokaže rađanje socijalističkih ideja, posebno formiranje društveno-političkih pogleda Svetozara Markovića, kao i to zašto je upravo rani socijalistički pokret prvi energično, kao svoju osnovnu programsku orijentaciju, postavio pitanje kritike birokratske države i borbe za samoupravnu organizaciju društva od temelja do vrha.

Izlažući evoluciju društveno-političkih gledišta Svetozara Markovića, dr Đorđević ukazuje na dve stvari od posebnog značaja za izučavanje istorije socijalističkog samoupravljanja u Srbiji. Autor, naime, objašnjava da se komponenta *»narodna samouprava«* kod Markovića javlja rano »kao bitna osnova dubljih društvenih i političkih preobražaja«, kao i to da se taj preobražaj ne može vršiti po uzoru na pokrete u kapitalističkoj Evropi, jer, piše Marković, »prirodni poredak zahteva da se *ne krećemo tim putem* kojim je išla stara Evropa«. Spojene u jednome, ove dve stvari u Markovićevom sintetičkom umu imaju sledeću definiciju: »Samouprava kod svoje kuće, u opštini i okrugu — to je temelj na kome se osniva sloboda naroda. Razbirajući o stvarima koje ga se neposredno tiču i koje on izbliže poznaje, on bi se naučio da vodi računa i o onima što se tiču celog naroda — cele države..., on će sve većma odbacivati suvišne tutore, naposletku će on odbacivati svako tutorstvo i ostvariće potpunu samoupravu — republiku«. Ovako citirajući Markovića, prof. Đorđević pokazuje da je ideja samouprave u Markovića dobijala obrise koji su proistekli iz njegovih socijalističkih uverenja, naročito sa njegovim povratkom u Srbiju kada je mogao i da se neposredno suoči sa realnim društveno-političkim stanjem u Srbiji i otpočne praktičnu društveno-političku borbu. »Svuda viču, pismeno i usmeno, na neko strašilo *komunizam*, a ni sami ne znaju šta je to« — pisao je Marković povodom odjeka Pariske komune, pa se on sav predao tome da pokaže kako će »načelo Komune pobediti pre ili posle« jer se oslanja na industriju i nauku.

U poglavlju o samoupravnom organizovanju društva dr Đorđević upravo izlaže šta je u zamisli Svetozara Markovića samouprava i samoupravno organizovanje društva, posebno ekonomsko organizovanje samoupravnog društva na socijalističkim osnovama. Prof. Đorđević pokazuje i zbog čega Marković bitniju reformu vidi u promeni društveno-ekonomskih odnosa. Pri čitanju ovih stranica Đorđevićevog dela ponovo je provocirana jedna nedoumica: da li je Svetozar Marković nekim svojim pasivnim utopizmom bio udaljen od naučnog komunizma i socijalističke samoupravne organizacije (asocijacije slobodno udruženih proizvođača) u shvatanju K. Marksa, što mu je, prema navodu M. Đorđevića, Jovan Skerlić pripisivao kao svesno i namerno opredeljenje.

Već je rečeno da prof. Đorđević raspolaže ne samo dovoljnim znanjem o istorijskim činjenicama, već on, isto tako, dobro razume kako marksističku teoriju društva

Digitized by Google

uopšte tako i njene posebne strane, njenu dijalektiku naročito. Pa kada citira Svetozara Markovića — prema kome je razvitak kapitalističkog društva »zaista faktička istorija zapadnog društva«, ali da »ne mora svako društvo proći kroz sve one stupnjeve ekonomskog razvitka kojima je prošlo industrijalno društvo«, kao što je slučaj sa Srbijom u kojoj socijalističke snage imaju zadatak »ne da uništimo kapitalističko društvo, koje u stvari ne postoji, već da malu patrijarhalnu svojinu preobratimo u zajedničku i da tako preskočimo celu jednu istorijsku epohu ekonomskog razvića — epohu kapitalističkog gazdinstva« — prof. Đorđević s pravom tvrdi da je to u skladu i sa razmišljanjem klasikâ naučnog socijalizma. On navodi ideju F. Engelsa o istorijskoj sudbini zajedničke zemljišne svojine u Rusiji, po kome »ruski seljaci ne bi morali proći međustepen buržoaske parcelne svojine«. U vezi s tim treba podsetiti na to da je i sam Marks, na primer, u pismu (1877) redakciji ruskog časopisa »Otečestvennyje zapiski«, imao istovetan stav. Marks se buni protiv toga da se, kako kaže, njegova »istorijska skica geneze kapitalizma u Zapadnoj Evropi pretvori u filozofsko-istorijsku teoriju opšteg kretanja, sudbinski propisanu svim narodima«. Ruska socijalistkinja Vera Zasulič, u ime grupe »Oslobođenje rada«, pisala je Marksu februara 1881. godine da smo »u poslednje vreme često slušali kako se govori da je seoska opština arhaička forma, koju je istorija osudila na propast. Oni koji to proriču nazivaju sebe Vašim učenicima: »marksistima«... Razumećete stoga, građanine, koliko nas zanima Vaše mišljenje o tom pitanju...«. Marta iste godine Marks je odgovorio i, pored ostalog, naveo da je »istorijska fatalnost« puta kapitalističkog razvitka *»izričito* ograničena na *zemlje zapadne Evrope*«. Godinu dana docnije (1882) Marks je u poslednjem svom radu, pišući zajedno sa Engelsom predgovor drugom ruskom izdanju *Manifesta komunističke partije*, govorio: *»Komunistički manifest* je imao za zadatak da proglasi neizbežnu predstojeću propast modernog buržoaskog *vlasništva*. A u Rusiji, nasuprot vrtoglavom *razvitku kapitalizma* i tek započetom razvitku *buržoaskog zemljišnog vlasništva*, nalazimo više od polovine zemlje u rukama zajedničkog seljačkog poseda. Sad je pitanje: može li *ruska opština*, taj makar i jako potkopani oblik prastarog zajedničkog poseda, preći neposredno u viši oblik *komunističkog zajedničkog vlasništva?* Ili, mora li ona, naprotiv, pre toga proći isti proces raspadanja koji sačinjava istorijski razvitak Zapada?

Jedini odgovor na to koji je danas moguć glasi: postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, sadašnje rusko zajedničko zemljišno vlasništvo može poslužiti kao polazna tačka *komunističkog razvitka.«*

Istorijski razvitak je posle Svetozara Markovića i Karla Marksa tekao različitim putevima i u različitim oblicima koji se mogu objasniti, ali ne sa gledišta »jedne opšte istorijsko-filozofske teorije, čija se vrhovna vrlina sastoji u tome da je nad-istorijska«, kako bi to rekao Marks u odgovoru redakciji pomenutog časopisa.

Što se Srbije tiče, dr Đorđević u odeljku »Crveni barjak i samouprava« opisuje istorijsku sudbinu ideje i praktikovanja samoupravnih načela društveno-političke organizacije. Nakon smrti Svetozara Markovića, u skupštinskim debatama o opštinskoj (seoskoj i varoškoj) samoupravi 1875. godine još uvek je bilo ljudi za koje je »opštinska samouprava« bila »budionik narodne samosvesti«, koji »podstiče narod na samostalnu upravu«. Međutim, klasno raslojavanje društva uticalo je i na formiranje različite ideološke svesti, pa i takve čiji su se politički nosioci bojali da se samouprava ne izrodi u komunu. A kada je kragujevački proletarijat februara 1876. proneo crveni barjak samouprave i time pokazao da će se nadalje radnička klasa pitati o stvarima narodne samouprave i socijalističke samoupravne organizacije društva, birokratski režim, kome je na ruku išlo i ratno stanje, stavio je van snage sve zakonske izmene koje

Digitized by Google

su bile ustupak zahtevima za slobodama i opštinskoj samoupravi.

Od svih građanskih partija jedino je radikalna stranka, osnovana 1881. godine, i dalje razvijala programsku orijentaciju na samoupravu, nastavljajući tradiciju slobodoumnih i naprednih opredeljenja u Srbiji u XIX veku. Kao opozicija monarhizmu i birokratiji, radikalna partija je od strane režimskih vlasti obeležavana čak i kao komunistička. Preko svog lista »Samouprava« predstavljala se strankom samoupravne tradicije. Veliki stegonoša i ideolog radikala, Raša Milošević, govorio je da »samo radikalna partija teži da se vlast u zemlji decentrališe, traži potpunu opštinsku i sresku samoupravu i izborno načelo. Onog trenutka kad radikalna stranka izbriše iz svog programa opštinsku i sresku samoupravu i izborno načelo, onog trenutka ona nije više radikalna, nego obična vlasnička partija«. Prof. Đorđević skreće pažnju na ovu poslednju konstataciju R. Miloševića pokazujući kako će je društveno-istorijske prilike potvrditi u svakom pogledu. Kada su septembra 1883. godine na skupštinskim izborima radikali odneli punu pobedu, već tada nisu bili tako sigurni šta će dalje, jer su došli u sukob sa činovničkom vladom N. Hristića i kraljem Milanom. Narod je, međutim, i dalje nošen idejama slobode, samouprave, društveno-političke reforme vršio pritisak na radikalnu stranku da istraje u svom radikalizmu. I dok je vođa radikala, Nikola Pašić, razmišljao »na koju ćemo stranu, kakvu ćemo taktiku izabrati u našoj borbi koja nam predstoji«, buknula je narodna buna u timočkom kraju, a sa njom i pojava odborâ narodne uprave, narodna vlast. Prema onome što se videlo u ovoj knjizi, kraj timočke bune završio se tačno po receptu kralja Milana koji je, prema navodima prof. Đorđevića, govorio nekim užičkim i pirotskim poslanicima da će ih njihovi radikalski prvaci navesti na zlo a da »njih svagda i na svako vreme čeka čunić privezan na savskoj obali, i kidnuće pre nego što se policija i nakašlje«. Radikalski pokret pretvarao se, nadalje, zaslugom svojih vođa i klasnog raslojavanja pristalica, u pokret za učvršćivanje monarhističko-birokratskog režima. U tom pokretu je samo još njegovo levo krilo podsećalo s vremena na vreme na suverenitet naroda i samoupravu.

Završavajući ovaj tako čitljiv, istorijski verodostojan i teorijski konzistentan rad o istoriji samoupravne misli u Srbiji do kraja XIX veka, prof. M. Đorđević nije želeo da izbegne ni istorijsku istinu da se bitka za samoupravljanje nastavlja u okviru novog društvenog pokreta nastalog na idejama proleterskog socijalizma. »Socijal-demokrat«, organ srpskih socijalista, pisao je (1895) da »nijedan drugi deo samoupravnog života ne da se zamisliti ako se narodu ne zajemči nadmoćnost u državi, ako mu se najpre ne dopusti da u celini sam sobom upravlja«. I tako, zaključuje prof. Đorđević, »domašaj »Socijal-demokrata« u formulisanju narodnog suvereniteta i samouprave završnica je u razvitku onoga sukoba socijalističke i građanske misli koji je započeo sredinom XIX veka. Ujedno, najava je klasnog radničkog pokreta, koji će kroz delatnosti Srpske socijaldemokratske stranke početkom XX veka — dobiti svoje nove dimenzije«.

Zaista, knjiga vredna pažnje za razumevanje i onoga što je socijalističko samoupravljanje danas kao svetski proces i tendencija, a u nas kao društvena stvarnost u razvoju.

Petar Kozić

Đuro Kovačević: Politička elita

(NIRO »Mladost«, Beograd, 1983)

Autor knjige *Politička elita*, Đuro Kovačević, pokušao je da sistematizuje misli o političkoj eliti i kritički ih uobliči u samosvojnu celinu.

Digitized by Google

Pored uvoda, knjiga sadrži pet poglavlja. U prvom autor prikazuje osnovne stavove u teoriji elita; u drugom govori o pojmu političke elite i o momentima njenog određenja. U trećem poglavlju iznosi svoje viđenje savremenog građanskog društva, dok se u četvrtom određuje struktura političke elite i njena uloga u procesu vladanja; i, napokon, u poslednjem, petom poglavlju, autor određuje pitanje krajnje složene oblasti odnosa klase i elite.

Namera je autorova da, »korišćenjem pojma političke elite kao analitičkog pojma proisteklog iz teorije elite..., ispita njegove saznajne mogućnosti u objašnjavanju i razumevanju političkih procesa, vlasti i vladanja u savremenom građanskom društvu« (str. X).

U našoj političkoj i sociološkoj književnosti su krajnje retki radovi ove vrste, no retkost nije presudni kvalitet ove knjige.

U prvom poglavlju autor se poziva na mišljenja užeg kruga teorijskih autoriteta (na primer, Moske, Mikelsa, Manhajma etc.), da bi, uopštavajući ih, došao do momenata koji određuju političku elitu po sebi. Tako, na primer, jedna od pretpostavki teorije elite je nužnost nejednakosti u društvu i otuda proističe podela na elite i mase u istoriji. Élite su, »obično«, kako autor zaključuje na osnovu učenja klasikâ teorije elite, »sloj ljudi koji se, zahvaljujući nekom svojstvu, stvarnom ili pripisanom, nalaze na »vrhu« i odlučuju o životu društva... u tom smislu... elita ima moć, vlast i autoritet« (str. 18). Koncept elite nužno podrazumeva da je društvo hijerarhizovano, i, nadalje, da drugačije društvo nije moguće, »(da je demokratija kao vladavina naroda ili većine neostvarljiva, a komunizam kao novi tip društva iluzoran« (str. 19).

Slédeći povesne primere, autor na početku konstatuje da je teorija elite ideološki i politički izraz vladavine manjinskih snaga u društvu (str. 21). Po Kovačeviću, teorije elite su »apologija političkog društva« (str. 22) i u suštini su »bile i ostale antidemokratske« (str. 23).

S druge strane, teorija elite »formuliše opštevažeće zakone koji objašnjavaju zbivanja u političkoj sferi...; reč je o težnji da se izgradi politička nauka« (str. 28).

U tom kontekstu autor opravdano naglašava situaciju u kojoj se našla moderna teorija elite, to jest da ona između sociološke i političke teorije i njihovih mogućnosti traži svoj put razvoja (str. 32). Autor smatra da su sociološki razlog i logika u tumačenju problema prevagnuli nad političkim mišljenjem i da je time teorija elite, po njemu, više »izgubila« nego dobila. Gubitak se ogleda prvenstveno u tome što je teorija elite izgubila moć da formuliše čisto političke zakone i definicije osnovnih političkih kategorija; dobitak se, s druge strane, ogleda u lakšem uočavanju »društvenih mehanizama konstituisanja elite i vladanja u tom smislu što proces vladanja izvodi iz osnovne ideje o društvenoj stratifikaciji« (str. 32).

Autor ističe da je središnji pojam teorije elite moć, »kao sama sebi uzrok i kao kriterij po sebi, često bez zapitanosti nad njenim društvenim osnovama...«. Ovome nasuprot, marksistička teorija klasa polazi od rada kao osnovne kategorije. Dok je, prema teoriji elite društvo moguće jedino kao političko društvo, marksizam osvetljava istorijsku prirodu političkog društva i suprotnosti na kojima se ono temelji.

Knjiga se dosta opsežno bavi i kriterijima elite koji su se, pojedinačno ili po više njih u grupi, javljali tokom povesti teorije elita i služili objašnjenju pojedinih koncepcija. Ti kriteriji su: obrazovanje, bogatstvo, moć ili vlast, ugled, odnosno poreklo, i, kako autor ističe, u savremenoj teoriji kao najznačajniji kriterij — izbor.

Deo o momentima koji određuju elitu u knjizi je obrađen »škrto«.To je šteta utoliko pre jer je reč o pokušajima definisanja krajnje važnih teorijskih pojmova kao što je, na primer, »moć« (str. 43) i slično.

U analitičkim istraživanjima pojma autor ističe odredbu po kojoj je politička elita »grupa ljudi koja se konstituiše na bazi vršenja političke vlasti i čiji je elitni po-

Digitized by Google

ložaj, s obzirom na pravnu regularnost same političke vlasti u njenim bitnim dimenzijama u savremenom društvu, pravno regulisan i obezbeđen« (str. 48). Odmah zatim autor ukazuje i na takozvane »nelegalne« momente određenja elite, odnosno na suprotnosti u određenju njenog položaja. Legalni, institucionalni tokovi uspostavljanja vlasti »podržani« su uticajima čiste sile (vojska, policija) ili ekonomskih faktora i slično. Istraživanje suprotnosti legalnog i nelegalnog je od bitnog značaja za Kovačevićevu knjigu.

Po autoru, »u samom pojmu političke elite sadržan je dualizam ova dva principa ..., otuda se sva složenost političke elite u društvu može sagledati tek ako se ima u vidu i ova dinamika legalnosti i nelegalnosti« (str. 51).

Posebno poglavlje govori o savremenom građanskom društvu. Kovačević opravdano ukazuje da povećana uloga države, kao »najkrupnijeg vlasnika kapitala«, nije u suštini dovela do »zamene privatnog prisvajanja« (str. 64). Takođe, ni privatne vlasnike nisu zamenile klasno neutralne — birokratija i tehnokratija. Polazeći od klasičnog koncepta demokratije, građanstvo je pobedilo aristokratski poredak. Paradoks nastaje kada građanstvo, da bi ojačalo svoj klasni položaj, mora da odstupi od ideje demokratije i da prihvati koncept teorije elite, putem kojeg pokušava da objasni kako prvobitni saveznik — narod, nije sposoban da vlada i kako se pomoću koncepta elite razvija teorija nužnog vladanja preko predstavnika. Odnosno građanska interpretacija demokratije nužno vodi ka stvaranju klasnog monopola na društvenu moć na osnovu dominacije kapitala. U sferi političkog sistema latentna opozicija naroda spram buržoaske vlasti se institucionalno artikuliše kroz oblik parlamentarne, no suštinski nemoćne opozicije. Otuda autor zaključuje kako se danas vlast krupnog kapitala nalazi pred problemom pomirenja suprotnosti između stvorenih demokratskih institucija i stvarne društvene moći i vlasti, odnosno njenih elitnih nosilaca. Demokratija u savremenom građanskom društvu postaje »ideološki okvir za savremenu političku vlast i savremenu političku elitu« (str. 74).

I ponovo se autor, nešto kasnije (str. 83), vraća na objašnjavanje složene dijalektike odnosa legalnog i nelegalnog u formiranju političke elite u građanskom društvu. Nema, po njemu, političke elite i vlasti koja nije u određenoj meri legalna, i, s druge strane, nema legalnosti koja se, makar u najmanjoj meri, neće osloniti na čistu silu ili neke druge kriterije (svojinu, ugled i slično), a koji su, kako Kovačević ukazuje, »sa stanovišta demokratskih osnova vlasti, nelegalni«. Ovde želim da istaknem da ovaj i neki drugi momenti Kovačevićeve analize očito nemaju knjigom ograničen domet, već bi njihova razrada omogućila primenu i u drugim tipovima klasnog i socijalističkog društva, i otuda je značaj tih pitanja veći nego što se na prvi pogled čini. Na istom mestu autor ukazuje na to da kriteriji formiranja političke elite »i sami bivaju funkcionalno određeni potrebom da se proces vladanja u društvu konstituiše kao vladavina putem i preko prava«, što, s druge strane, određuje u kolikoj će meri i kada koji kriterij biti legalno »priznat« ili će nužno biti ostvaren indirektnim putevima.

Analizirajući formiranje političke elite, autor na prvo mesto stavlja princip izbora, po kome se građanska elita razlikuje od elite u feudalnom društvu. Zbog demokratskih »pritisaka« odozdo (revolucije etc.) građanska klasa je prinuđena na ustupke i izbori postaju »osnovni princip u formiranju političke elite u građanskom društvu« (str. 88). Povodom drugih momenata autor ističe da u složenim uslovima proizvodnje i vladanja u savremenom društvu savremena politička elita mora biti i kvalifikovana, odnosno na odgovarajući način obrazovana; otuda, po njemu, sledi i sve veća otvorenost elite prema inteligenciji, iz čega on izvlači zaključak da obrazovanje tobože »demokratizuje strukturu političke elite« (str. 90), što ostaje nedokazano. Autor zatim ukazuje na momente kao što

Digitized by Google

su bogatstvo i njegov uticaj na pripadanje političkoj eliti, ali, na žalost, krajnje lapidarno.

Poslednje poglavlje »Politička elita i klase« je možda najplodnije. Ukazaćemo na »saznajno-metodološke mogućnosti koncepta političke elite« — kako to autor definiše — i, drugo, na odnos teorije političke elite i teorije klasa. I pored tematske samosvojnosti, ovo poglavlje umnogome sublimira prethodne rezultate istraživanja.

Kovačević ističe da se teorijskim korišćenjem pojma političke elite može utvrditi »stvarna grupa ljudi koja vrši vlast« (str. 117). To je moguće zato što ova teorija politički fenomen uvek vidi »kao nešto personalno, a ne bezlično« (ibid.) I dalje, zato što traga za stvarnim subjektom političke vlasti, teorija političke elite mora nužno da utvrdi i centre političke moći unutar ustanova političkog sistema i van njih, u kojima je, po autoru, stvarno koncentrisana politička vlast i moć političkog odlučivanja u društvu. Kovačević konstatuje da samo utvrđivanje toga ko ima vlast ne dovodi automatski do objašnjenja zašto i u ime čega je ima, ali je »ono dragoceno upravo za dalja istraživanja, za otkrivanje društvenih osnova vlasti preko utvrđivanja socijalne pripadnosti pojedinih njenih nosilaca« (ibid.). Metodski značaj primene koncepta političke elite ogleda se, među ostalim, i u činjenici da se kroz sagledavanje konstituisanja, regrutovanja i formiranja vladajuće grupe otvara mogućnost »sagledavanja i utvrđivanja strukture, unutrašnjih odnosa i mehanizama u procesu vladanja, i, uže, u procesu sticanja i ostvarivanja političke vlasti« (str. 119).

I napokon, do najbitnijih zaključaka autor dolazi prilikom razmatranja političke elite, odnosno teorije o njoj i teorije klasa (str. 136).

Dok je, po Kovačeviću, predmet teorije političke elite — proces vladanja, odnosno subjekt političke vlasti, dotle teorija klasa objašnjava dinamiku istorijskog kretanja društva, odnosno »logiku istorijskog procesa kao dinamiku klasnih sukoba«; ona je »teorija o subjektima istorijskog procesa«. Dalje, dok teorija klasa objašnjava politiku i proces vladanja kao refleks klasa i klasne borbe u društvu, teorija elite pristupa politici posredovanjem kategorije moći, kao bitne za razumevanje podela u društvu i njegove dinamike. Jedan od rezultata takvog pristupa, po Kovačeviću, jeste i »osvetljavanje unutrašnje logike političkih borbi kao borbe za vlast, koje nisu (to jest političke borbe) uvek prosto prenošenje društvenih sukoba i protivrečnosti na plan politike, niti jednostavan i automatski odraz klasnih interesa« (str. 136). Ili, kako autor nešto dalje tvrdi, »teorija elite uglavnom utvrđuje unutrašnju logiku vladanja« (str. 137). Autor se ujedno i ograđuje od ovakve ocene kada iza nje konstatuje da »ovakvo razumevanje politike ne znači i razumevanje društva u celini... i zato se društvo ne može objasniti tezom o podeli i borbi za moć« (ibid.).

Dodajmo — da li teorija elite doista može iznutra da osvetli mehanizam vladanja? Kako je politička vladavina društveni odnos, ona se ne može svesti na takvo definisanje moći i vlasti koje bi moglo da objasni sebe samo, bez istovremenog objašnjenja nad kim se vlada i u kojim istorijsko-klasnim uslovima. Van te dijalektike svako definisanje politike ostaje nepovesno i apstraktno.

Drugi moment razlike leži u tome što teorija klasa objašnjava »duže cikluse društvene dinamike, jer utvrđuje logiku istorijskog kretanja«, dok teorija elite, s druge strane, »objašnjava kraće cikluse, kao cirkulaciju moći u procesu vladanja društvom«.

I, na kraju, autor iznosi jedan pomirljiv, ali ne oportunistički zaključak, čiji je značaj ne samo u pitanjima koja je autor pokrenuo, već još više u opštem stanju marksističke filosofsko-političke kritike elita, u njenim dostignućima i nedorečenim dometima. Citiramo: »Izoštravanje teza (poruka) i jedne i druge teorije i ustanovljavanje njihovih razlika nema kao svrhu njihovo suprotstavljanje, već

Digitized by Google

realno sagledavanje njihovog značaja i stepena metodološke upotrebljivosti u savremenim istraživanjima procesa vladanja i političke vlasti« (str. 139).

Neosporan je utisak da je ova knjiga, mada skromna po obimu, sistematično urađena, sa mnoštvom zanimljivih i plodnih ideja. To je njena osnovna pozitivna osobina. Osnovni negativni moment ogleda se u sledećem. Knjiga je rezultat očito dužeg istraživačkog rada koji je, po svemu sudeći, kulminirao u doktorskoj tezi. Taj plod je, međutim, pretrpeo, po svemu sudeći, oštre zahvate pri sažimanju, koji su se odrazili na kvalitet knjige. Posledice su, uslovno rečeno, »siromaštvo« u dve oblasti: prvo, kritika teorije elita, bilo da je reč o marksističkom pogledu na problem bilo o samim građanskim teorijama. I, drugo, argumenti Kovačevićeve kritike bi bili neuporedivo snažniji kada bi iza njih ležala produbljena kritika društvenih i drugih momenata koje teorija elite opravdava, odnosno iz kojih izvire. Van toga njegovo razmišljanje, mada logički povezano, deluje na mah apstraktno, ispražnjeno od njemu primerenog povesnog sadržaja.

Odnos demokratije i vlasti iz ugla teorije elite je, kako je autor prikazao, ostao na nivou nerešive suprotnosti u okvirima klasnog društva. Ta suprotnost se zaoštrava ukoliko raste »apetit« teorije elite i ukoliko ta teorija pokušava, u težnji da postane opšta teorija politike, da prevaziđe svoje objektivne granice koje je autor naznačio. Teorija elite nije ograničena samo svojim mogućnostima spram demokratije ili — proširimo to — spram savremene civilizacije. Za razliku od teorije klasa, odnosno od teorije proletarijata i klasne borbe, teorija elite je pozitivistički koncept koji ne ide dalje od postojećeg, ne nudi program izlaska iz povesno određenih klasnih suprotnosti. Mislim da i takva razlika u konceptima, a koja nije prisutna, zaslužuje razradu i pomaže u sagledavanju unutrašnjih (ne)mogućnosti konceptualizacije elite.

Dalje, autor upoređuje, na primer, ekonomsku i političku elitu: aristokratiju, intelektualnu elitu, elitu sile, kontraelite i slično. Kako je u svim pomenutim slučajevima reč o poznatim građanskim konceptima i, blago rečeno, teorijski problematičnim, njegova lapidarna poređenja od 54—56. strane, na primer, ne objašnjavaju stav koji autor zauzima. Srećom, taj, inače kratak deo, ne utiče na celinu autorove kritike teorije elite i na njen plodan, stvaralački ishod.

Đorđe B. Popović

Mensur Ibrahimpašić: Društvena priroda opštenarodnog odbrambenog rata

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982, drugo izdanje, strana 414)

Rat je nesumnjivo afirmacija destruktivnosti, oblik sukoba koji u najširem obimu guta ljudske živote, razara materijalna dobra, dovodi u krizu humanističke tekovine civilizacije. Zašto se, onda, baviti teorijom destrukcije? Da li unutar ovog fenomena, koji je eklatantan izraz eksplozivne napetosti, izraz protivrečnosti koje se ne daju razrešiti drugim sredstvima, možemo naći i intenciju koja samu pojavu negira u njenoj biti i lišava je istorijske perspektive? Upravo je to misao vodilja na kojoj Ibrahimpašić gradi svoju i jugoslovensku teoriju opštenarodne odbrane, svoju sociološku analizu i njenu metodologiju, koja mu pomaže da otkrije suštinu ratnog sukoba, njegovu socijalnu determinisanost i društveno-istorijske efekte. Rat nije, kao što se to često od strane neospornih autoriteta ističe, samo izraz i nastavak, nego i činilac politike, nije samo sredstvo, nije samo jednostrana posledica, nego i konstituens odnosa. Rat takođe nije samo nastavak politike — on je sastavni deo svakodnevne politike (str. 70). To ilustruju takve pojave kao što su

Digitized by Google

»detant« (»ništa drugo već politika čiji je sadržaj rat kao neposredna realna mogućnost« — str. 75) ili pak »hladni rat« (ništa drugo do rat u »kome je oružje glavno sredstvo politike, iako ostaje neupotrebljeno« — str. 76). Takve politike koja ne uzima u obzir mogućnost rata, koja ga ne u uzima kao realnu mogućnost — u praksi nema. Ipak, stvarna politika u ovom pitanju se diferencira na onu koja se vodi sa pozicija sile i na onu koja se vodi sa miroljubivih pozicija. Pa ipak, Ibrahimpašić s pravom konstatuje da kvalifikacije rata, njegov stvarni uticaj na život čovečanstva nisu ni dovoljno jasno ni dovoljno precizno naučno utvrđeni.

Ibrahimpašićeva analiza društvenih protivrečnosti kao izvora ratova, protivrečnosti koje su izraz tendencija dominacije, gušenja i eksploatacije u centar pažnje stavlja jednu novu, šokirajuću činjenicu — rat među socijalističkim državama, među društvima koja veruju da su razrešila osnovne društvene protivrečnosti. Ibrahimpašić ne ostaje na onom do banalnosti poznatom određivanju socijalizma kao protivrečnog, prelaznog perioda. Mogućnosti ratova među socijalističkim zemljama proizlaze iz činjenice da se subjektivne snage u različitim socijalističkim zemljama međusobno razlikuju, da dominantni delovi strukture u socijalističkim zemljama imaju diferencirane interese, da se politička vlast i u socijalizmu otuđuje od radničke klase, da je i u socijalističkim društvima moguće antagoniziranje unutarnjih društvenih odnosa i da se ovaj antagonizam prenosi na spoljni plan i pretvara u antagonizam među državama, pa čak i u sam rat. Ipak, Ibrahimpašić dovodi u sumnju tezu da su i ratovi što ih vode države koje su se deklarisale kao socijalističke, ali koje nemaju marksizam kao svoju teorijsku orijentaciju, izraz protivrečnosti samog socijalizma. On smatra da je, pre no što takvu ocenu prihvatimo ili odbijemo, potrebno ispitati prirodu odnosâ u datim društvima. Uz to, on ukazuje na činjenicu da i ono što smatramo rezultatom unutarnje evolucije u jednom društvu ne mora biti to, s obzirom na sve veću integrisanost savremenog sveta u jedno globalno društvo, na sve veću zavisnost delova od celine i obrnuto. Dva snažna protivrečna procesa to potvrđuju — intencija podruštvljavanja politike, a time i odbrane zemlje, ali i procesi alijeniranja vlasti i gubitka kontrole nad sredstvima moći i razaranja. Ibrahimpašićeva analiza uticaja rata na politiku uglavnom je usmerena na otkrivanje nesposobnosti imperijalističke politike da prihvati oslobodilačke procese kao neizbežne, na rast moći vojnih institucija i njihovog uticaja na politiku — ne samo na institucije koje su direktno političke, nego i na celokupnu ekonomiku i organizaciju društva, na razvijanje protivrečnih procesa i orijentacija u samim vojnim institucijama. Tehnička sredstva, čija je destruktivna moć neizmerna, učinila su njihovu ratnu i političku upotrebu iracionalnom te ona nisu mogla zaustaviti oslobodilačke pokrete, procese i konflikte, a druga, takođe veoma moderna sredstva, praktično su neefikasna. Zanimljivo je Ibrahimpašićevo zapažanje o tome da se politički i ekonomski moment ne daju razdvojiti, da obim prometa ratne tehnike u svetu neprekidno raste i da su dve vodeće supersile u 1981. godini prodale oružja za 40 milijardi dolara.

Koje su karakteristike opštenarodnog, odbrambenog rata i kakve su njegove perspektive u savremenim uslovima? Šta nam otkriva Ibrahimpašićeva analiza?

Pre svega, Ibrahimpašić je pružio podrobnu, dobro dokumentovanu analizu intencija koje na području ideologije i teorije rata restauriraju odnose dominacije i agresije i u samom socijalizmu, analizu demokratskog i revolucionarnog karaktera oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije i Titovog doprinosa teoriji i strategiji rata, kao i uticaja Titove ličnosti na razvoj rata. U jugoslovenskom društvu savremena oružana odbrana revolucije oslanja se na one iste činioce koji su rat i revoluciju naroda Jugoslavije doveli do oružane pobede. To su: njen opštenarodni karakter, činjenica da subjekt rata predstavljaju najširi narodni

Digitized by Google

slojevi, oslobodilački karakter rata, permanentnost procesa emancipacije, duh zajedništva koji proizlazi iz jedinstva interesâ naroda u odbrani sopstvene slobode, nezavisnog puta i samosvojnosti. Među bitna obeležja ratne veštine snaga narodnooslobodilačkog rata Ibrahimpašić stavlja i iznalaženje »oblika vojne organizacije koji su bili u skladu sa društvenom suštinom ... rata« (str. 307), neprekidno akceleriranje revolucionarne delatnosti, »stvaralačku borbenu inicijativu ... naoružanog naroda« (str. 309), sposobnost rukovodećih delova ne samo da usmeravaju, nego i »uče od masa« izgrađivanje jedinstvenog i izuzetno visokog borbenog morala (str. 312), neugasivi ofanzivni duh, kao i izgrađivanje adekvatne strategije i taktike rata kao revolucije.

Iz Ibrahimpašićeve analize proizlazi da i savremena oružana odbrana revolucije mora da bude odbrana ciljeva i sadržaja koji su revolucionarni po svojoj suštini (str. 319), iz čega nužno proizlazi proces podruštvljavanja odbrane, a svaka agresija, svaki pokušaj da se revolucionarni tokovi u jugoslovenskom društvu prekinu pretvara se u kontrarevolucionaran akt. Spoljna politika, koja čini okvir i opštenarodne odbrane, zasnovana je na koncepciji miroljubive koegzistencije koja objektivno predstavlja okvir i »najprimereniji način delovanja u pravcu revolucionarnog menjanja sveta« (str. 320). U takvoj koncepciji »ni jedna druga država za Jugoslaviju nije unapred dati mogući protivnik«, ali »svaka to postaje onog časa kada nasilno pokušava preći njene granice« (str. 325). Opštenarodna odbrana je, prema tome, segment unutar jednog revolucionarnog procesa; ona je organizaciono prilagođena zahtevima modernog rata te predstavlja aktivizaciju odbrambenih energetskih resursa na jednom sasvim novom kvantitativnom i kvalitativnom nivou. Naravno, rat na jugoslovenskoj teritoriji, stvar prvenstveno samih naroda Jugoslavije i radničke klase, nije samo to — to je činjenica svetsko-istorijske važnosti, segment od sudbonosnog značenja za budućnost sveta.

Nastojali smo da, u najkraćim crtama, predstavimo pravce u kojima se kretala ova neuobičajena analiza jedne teorije rata, analiza koja je obuhvatila socijalnu, istorijsku, ekonomsku i političku pozadinu i prirodu mogućeg rata, analiza koja je nastojala da što je moguće preciznije odredi determinante, ishodišta i perspektive ratnih sukoba. Njena najznačajnija odlika nije samo nastojanje da se prevaziđe ponavljanje opštepoznatih činjenica, stavova i doktrina koje ne retko vodi u banalizaciju, nego i iscrpnost u dokumentovanju, logičnost u izlaganju, nastojanje da se jednom širom, sveobuhvatnom analizom otkrije sama esencija procesâ koje površni posmatrači redukuju na njihovu spoljnu formu. Otuda ona sadrži i upozorenja implicirana u ovom tekstu i ukazivanje na ono što u jugoslovenskom društvu moramo očuvati, što moramo permanentno razvijati da bi odbrana revolucije, odbrana jugoslovenske zajednice, bila zaista pobedonosna.

Vladimir Milanović

Ćiril Petešić: Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941—1945.

(»Vjesnikova press agencija« — »Globus«, Zagreb, 1982)

Općepoznato je stanovište našeg komunističkog pokreta — proklamirano u predrevolucionarnom periodu i oživljeno u oružanom dijelu revolucije — da sve religije u Jugoslaviji treba da imaju ista prava i položaj, odnosno da treba poštovati religijska osjećanja i omogućiti punu slobodu njihovog ispoljavanja. Ovo stanovište komunističkog pokreta — programska širina i otvorenost prema svim građanima, bez obzira na njihova religijska ili areligijska osjećanja — rezultiralo je u širini i snazi revolucije koju su, predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije,

Digitized by Google

pobjedonosno iznijeli i oni koji vjeruju i ateisti.

Principi utemeljeni u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji bili su osnova izgrađivanju i ustavnom određivanju odnosa država — vjerske zajednice, odnosno položaja vjernika u socijalističkom samoupravnom društvu. Budući da sloboda vjeroispovijesti nije ograničena ni u kojem pogledu — distanciranjem države od religija — religija je postala privatna stvar svakog čovjeka. Interes čovjeka-vjernika kao religioznog bića jedan je od interesa čovjeka u samoupravnom društvu. Religija nije nikakva prepreka za ravnopravno uključivanje čoveka-vjernika u procese socijalističkog samoupravnog odlučivanja. Izgradnja socijalizma u našim uvjetima zajedničko je djelo radnikâ, radnih ljudi i građana, teista i ateista.

No, ova humanistička — marksistički utemeljena — opredjeljenja izložena su napadajima od strane klerikalistički nastrojenih struktura iz vjerskih zajednica, čime se, *de facto*, ugrožavaju temelji razvoja ove samoupravne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti i otežava zadovoljavanje religijskih potreba građana koji vjeruju.

Klerikalizam je bio u historiji i ostao do danas protivnik jedinstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije i njenog socijalističkog samoupravnog razvoja. Međutim, klerikalističke strukture — iako i na to pretendiraju — ne mogu se i ne smiju poistovetiti sa cjelokupnim klerom i sa vjerskim zajednicama u cjelini. Riječ je o dijelu militantno nastrojenog svećenstva i ljudi iz i oko vjerskih zajednica koji sistematski rade na oživotvorenju retrogradnog građanskog duha i morala, koji, u najkraćem, oživljuju aveti prošlosti. S druge strane, unatoč proklamiranim opredjeljenjima i, generalno uzevši, živućoj praksi, nisu tako usamljeni ni slučajevi sektaškog i dogmatskog pristupa pitanjima religije i učešća vjernikâ u procesima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Sve to upućuje na zaključak da je uvijek potrebno ozbiljno pristupati znanstvenom istraživanju procesa u okrilju religijskih zajednica, kako onih u bližoj ili daljoj prošlosti tako i suvremenih, bilo pozitivnih bilo negativnih. Na osnovu istraživanja mogle bi određene spoznaje poslužiti u procesu diferencijacije religijskih struktura od onih klerikalističkih, odnosno moglo bi se značajnije uticati na neke ekscesne pojave unutar religijskih zajednica, a i na odstranjivanje pojava sektaškog pristupa ovom pitanju u pojedinim sredinama.

Povod za ove napomene jeste knjiga Cirila Petešića *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941 — 1945*, u kojoj se istražuje sudjelovanje svećnstva u NOB i socijalističkoj revoluciji, s posebnim osvrtom na sudjelovanje katoličkog svećenstva iz Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Prema tome, u ovoj knjizi nije obuhvaćeno svećenstvo koje je svoju anacionalnu suštinu, dereligijsku i dehumanizirajuću bit ispoljilo tako što se u uvjetima okupacije stavilo u službu interesa zavojevačâ i domaćih izdajnika, nego o onom svećenstvu koje je svoju humanost i patriotizam potvrdilo svrstavanjem uz narodnooslobodilački pokret, dajući, ne rijetko, i svoj život za ideju i viziju slobode, bratstva i jedinstva.

Čitalac će iz ove knjige dobiti i sliku o širini koncepcije Komunističke partije kada je riječ o otvorenosti prema građanima bez obzira na njihovu vjersku i nacionalnu pripadnost. Iz prezentiranih dokumenata očituje se demokratska bit Narodnog fronta i narodne vlasti u NOB, u kojoj su neki svećenici vršili visoke političke funkcije u narodnooslobodilačkim odborima, počev od osnovnih, pa do centralnih tijela, kao što je AVNOJ. Doznaju se veoma interesantni podaci o djelatnosti vjerskih referenata — počev od 23. juna 1942. godine — pri štabovima NOV i POJ, o osnivanju i radu vjerskih odsjeka kao preteča vjerskih komisija pri državnim organima, o upražnjavanju vjerskih obreda u toku revolucije, o obnovi crkvenih objekata i drugom. Riječju: autor je sa uspjehom prikazao antisektašku politiku KPJ i širinu koncepcije Narodnog fronta kad je riječ o zajedničkoj bor-

Digitized by Google

bi komunista i vjernika protiv neprijatelja, apostrofirajući uvažavanje koje su komunisti pružali progresivno orijentiranim svećenicima u njihovom patriotskom i slobodarskom opredjeljenju. Iz prezentiranih dokumenata — kako onih KPJ i Narodnog fronta tako i onih koje su pisali progresivno orijentirani svećenici — i iz prikupljene i priređene faktografije o učešću i stradanju rodoljubivo orijentiranog svećenstva u NOB i revoluciji spoznaje se mnoštvo pojedinačnih sudbina, mnoštvo primjera pomoći, stradanja i dijeljenja sudbine slobodarskog svećenstva sa svojim narodom.

Pretpostavljamo da autor nije uspio u cjelosti prezentirati građu o patriotskom svećenstvu — iako je i ono što je prikupljeno u knjizi prilično impresivno — te da je ostalo primjera koje tek valja otkriti. Svakako da bi se sadržaj ove knjige produktivno oplemenio nekim sličnim istraživanjima koja bi detaljnije rasvijetlila pozitivne primjere i praksu unutar drugih religijskih zajednica, koje su ovdje samo uzgredno dotaknute.

Iako tema ove knjige nije kolaboracija crkvene hijerarhije sa okupatorima i kvislinzima, ipak se u podtekstu prezentirane građe ukazuje i na tu dimenziju. U toj svjetlosti akt pristajanja dijela svećenstva uz NOB i socijalističku revoluciju dobija dimenziju rodoljublja — motiviranog spletom historijskih, nacionalnih, moralnih i općehumanih motiva.

Svećenici iz svih religijskih zajednica koji su učestvovali u NOB i socijalističkoj revoluciji ne zaslužuju da budu zaboravljeni, kao ni drugi borci-rodoljubi. Njihovo humano opredjeljenje u danima najvećih ljudskih iskušenja prilog je borbi protiv zla, neslobode i ropstva. Riječ je o praktičnom humanizmu koji se mora cijeniti i uvažavati, te u suvremenim uvjetima borbe sa klerikalističkim tendencijama na odgovarajući način apostrofirati.

Ovo i slična istraživanja svojevrsno su odavanje duga svećenicima-partizanima koji su svoju humanost djelom potvrdili, prilog svestranijem sagledavanju diferencijacije unutar religijskih zajednica u toku NOB i socijalističke revolucije. Knjiga kao takva može poslužiti u osvještenju pojedinaca od klerikalističkog sljepila, ali i osvještenju od sektaškog drijemeža.

Mile Lasić

Digitized by Google

Registar za 1983. godinu

	Broj	Strana
ALTVATER Elmar: Dvostruki karakter krize svetskog kapitalističkog sistema	11	1545
ANDRIJAŠEVIĆ Jovan: Vraćanje Marksu kao idenje napred	9	1250
ANDŽIĆ Rosa: Prognoza i projektovanje svetske ekonomike	1	52
ANTIKOMUNIZAM DANAS (Izbor iz diskusije vođene u »Komunistu« 30. maja 1983)	9	1268
BAJEC Milan: Od fiktivnog do stvarnog dohotka	9	1205
BALOGH Istvan — HALAI Tibor: Dostignuća i protivrečnosti socijalističkog društva	11	1588
BERISAVLJEVIĆ Živan: Osnovna obeležja antikomunizma posle drugog svetskog rata	9	1312
BILANDŽIĆ Dušan: Sačuvati integritet Programa SKJ	12	1763
BOŠKOVIĆ Blagoje: Ekonomska stabilizacija u svjetlosti Sedme sjednice CK SKJ	5	754
CEROVIĆ Božidar: Kako razrešiti protivrečnosti robne proizvodnje?	7—8	1035

Digitized by Google

	Broj	Strana
CVJETIČANIN Vladimir — ŽIVKOVIĆ Boško: Aktuelna pitanja razvoja i socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela	4	622
ČERNE France: O nekim pitanjima ostvarivanja Marksovih ideja u našem društvu	5	660
Razmišljanje o radu »Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja«	7—8	1042
DADIĆ Juraj: Ostvarivanje većeg dohotka i njegova razmjernija raspodjela	3	422
DAŠIĆ David: O Marksovom metodu ekonomske analize	9	1257
DRAGOSAVAC Dušan: Eskalacija antikomunizma	9	1268
Sistem treba stalno dograđivati	10	1408
DRAŠKOVIĆ Dragomir: Erupcija kolektivnog stvaralaštva	12	1733
DVADESET PET GODINA PROGRAMA SKJ (Okrugli sto održan 21. oktobra u Beogradu)	12	1699
DŽUVEROVIĆ Borisav: Preteče marksizma u Jugoslaviji	3	394
ĐORĐEVIĆ Jovan: Stvaranje Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974.	9	1318
Dvadeset pet godina Programa SKJ	12	1730
ĐUROVSKI Lazar: Koncepcija samoupravne komune u misli Edvarda Kardelja	1	10
FIRA Aleksandar: Postoji li kriza političkog sistema socijalističkog samoupravljanja?	10	1412
GATARIĆ Đuro: Potrebe proširivanja samoupravnih prava radnika u državnoj upravi	1	98

Digitized by Google

	Broj	Strana
GRLIČKOV Aleksandar:		
Marks u dioptriji savremenosti	3	351
Marksistička misao danas	11	1533
HADŽI VASILEV Kiro:		
Aktuelni idejno-politički problemi i zadaci Saveza komunista	2	179
Položaj i uloga SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama	3	438
Odnosi proizvodnje determinišu i politički sistem	10	1382
IĆEVIĆ Dušan:		
Samoopredeljenje i samoupravljanje	1	77
JOVADŽIĆ Radivoje:		
Ideja naoružanog naroda u Marksovom mišljenju o revoluciji	4	573
JOVIČIĆ Ljiljana:		
Dohodovni odnosi i razvoj nedovoljno razvijenih	6	848
KAVČIČ Bogdan:		
Promene u raspodeli uticaja u privrednim organizacijama	2	228
KOMATINA Milija:		
Reduciranje socijalizma na staljinizam — strategija savremenog antikomunizma	9	1302
KOPRIVNJAK Vjekoslav:		
Epoha i Program Saveza komunista Jugoslavije	12	1699
Umjesto završne riječi	12	1782
KORAĆ Miladin:		
Marksistička ekonomska misao Vladimira Bakarića	1	6
KORAKSIĆ Miroslav:		
Centralni komitet o idejnim kretanjima i zadacima SKJ	2	302
Nedorečenosti u socijalnoj politici	10	1514
KUČAN Milan:		
Naš politički rad i omladina	5	641
LOLIĆ Marko:		
Snaga i odgovornost štampe	3	411

Digitized by Google

	Broj	Strana
MAJER Boris: Odnosi socijalističkog samoupravljanja — preduslov kreativnog shvatanja i primene marksizma	3	361
MALEŠEVIĆ Krstan: Da li je socijalističko samoupravljanje diktatura proletarijata	2	274
MANDEL Ernest: Ekonomska kriza savremenog kapitalizma	11	1564
MARKOVIĆ Brana: Socijalistička internacionala i sadašnji zategnuti međunarodni odnosi	10	1488
MARKOVIĆ Dragoslav: Ostvarivanje Platforme SKJ o Kosovu	12	1683
MARKOVIĆ Milenko: Decentralizovani etatizam i međunacionalni odnosi	6	902
MARKOVIĆ Živko: Dileme o ulozi nauke u samoupravljanju	1	116
MARKS, MARKSIZAM I SAVREMENI SVET (Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«)	11	1533
MARSENIĆ V. Dragutin: O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa	10	1442
MATIĆ Milan: Odgovornost kao uslov i činilac razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa	10	1450
MIĆUNOVIĆ Vukašin: Revaloziracija i reafirmacija marksizma	12	1726
MILANOVIĆ Vladimir: Etički aspekti odgovornosti u socijalističkom samoupravnom društvu	4	613
Čovek i savremena kriza	11	1635
MILJANIĆ Dragan: Osobenosti političkog sistema NR Kine u najnovijem ustavu	1	137
MINIĆ Miloš: Glavne komponente antikomunizma	9	1290
MLAKAR Cveta: Minuli rad — element ekonomskog sistema	2	243
Ekonomske zakonitosti i stabilizacija	7—8	1115
MLINAR Zdravko: Krizne pojave i mobilizacija razvojnih potencijala	1	27

Digitized by Google

	Broj	Strana
MUNĆAN Jovan:		
O nekim pitanjima pravnog sistema Jugoslavije	10	1465
NICK Stanko:		
Stanje i aktivnost pokreta nesvrstanih nakon samita u Nju Delhiju	6	911
NIČIĆ Dušan:		
Šta je to komunizam — danas i ovde?	12	1750
NIKOLIĆ Ž. Tomislav:		
Samoupravni odnosi ili način proizvodnje	7—8	1003
NONEVSKI Boris:		
Film na terazijama Festivala	2	309
Umetnost u rezervatu festivala	3	467
Rastezanje društvene rezonance pozorišta	6	949
Metamorfoze našeg filma	9	1347
OREŠKOVIĆ Stipe:		
Pitanje bratstva i jedinstva	9	1187
PAPIĆ Žarko:		
Uvodna reč	7—8	975
Bavimo se praksom, a ne spoljašnjim usmeravanjem	7—8	1033
PAŠIĆ Najdan:		
Teorijski osnovi razvoja socijalističkog samoupravljanja i razgraničenja sa etatizmom	4	493
Kako osigurati odgovorno izvršavanje politike?	10	1419
PETKOVIĆ Ranko:		
Osnovne komponente bezbednosti na Mediteranu	7—8	1148
PETROVIĆ Miloje:		
Blohova kritika Bergsona	9	1241
PIREC Dušan:		
Refleksije o krizi u svetu, novom međunarodnom ekonomskom poretku i nesvrstanosti	11	1601
PJANIĆ Zoran:		
Marks i savremena ekonomska misao	3	377
POPOVIĆ Milorad:		
Razapetost između normativizma i spontanosti	10	1433

Digitized by Google

	Broj	Strana
PRIBIĆEVIĆ Branko:		
Evrokomunizam pred izazovima parlamentarne demokratije	2	286
Pojmovno određenje antikomunizma	9	1281
PULJIZ Vlado:		
O razvoju poljoprivrede i promjenama u selu	5	702
RADENKOVIĆ Dragomir:		
Španski socijalisti na vlasti	3	452
RADENOVIĆ Predrag:		
Postmarksovski razvoj i podele u marksizmu	6	932
RADONJIĆ Radovan:		
Stvarnost mora stremiti misli	1	129
Antisocijalističke tendencije i snage u našem društvu	4	591
Program revolucije	12	1705
RADOVIĆ-JARIĆ Nadežda:		
Marks i socijalizam	12	1792
RADULOVIĆ Petar:		
Neodgovorno ponašanje — uzroci i posledice	10	1386
RAIČ Aleksandar:		
Ideologija i nauka u ekonomskoj teoriji	7—8	990
RAIČEVIĆ Jovan:		
Program SKJ — Komunistički manifest naše epohe	12	1715
RAKOČEVIĆ Pero:		
Potvrda principa naše spoljne politike	7—8	1163
RAKOČEVIĆ Živojin:		
Osnovni oblik ekonomsko-tehnološkog udruživanja rada	2	212
Svetske cene kao parametri i kao promenljive vrednosti	7—8	1075
RANKOV A. Ivan:		
Materijalna baza i ekonomski položaj društvene privrede Jugoslavije	6	802
RANKOVIĆ Milan:		
Pseudoumetnost u savremenim društvima	5	720
RAONIĆ Lazar:		
U praktičnom ostvarivanju zakonitosti ogleda se stabilnost zajednice	10	1398
RATKOVIĆ Radoslav:		
Program SKJ i naše doba	12	1758

Digitized by Google

	Broj	Strana
Reč Uređivačkog odbora	1	175
RIBIČIĆ Mitja: Naučna osnova revolucionarnih preokreta i socijalizma	3	337
RIBNIKAR Ivan: Promene u emisionom mehanizmu	9	1222
ROBNA PROIZVODNJA U USLOVIMA SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA (Pišu: Božidar Cerović, Teodosije Čelenković, Živana Olbina i Žarko Papić)	4	512
ROBNA PROIZVODNJA U USLOVIMA SOCIJALISTIČKOG SAMOUPRAVLJANJA (Rasprava vođena 16. juna 1983. u Novom Sadu)	7—8	975
ROMANIĆ Koviljka: Samoupravne interesne zajednice — problemi i perspektive razvoja	6	881
SIMIĆ Milosav: Inspiracija za nova tragalaštva	12	1777
SISTEM I PONAŠANJE DRUŠTVENIH SUBJEKATA (Okrugli sto održan 24. juna 1983. u Beogradu)	10	1369
STANKOVIĆ Fuada: Da li su u nas definisane ekonomske zakonitosti?	7—8	1030
STOJANOVIĆ Ivan: Robna proizvodnja — od Marksa do savremene socijalističke prakse	7—8	1052
STRPIĆ Dag: »Potiskivanje« »ekonomskih zakonitosti«	7—8	1015
ŠOŠKIĆ Branislav: Položaj i problemi nauke u našem društvu	2	195
ŠTAJNER Egon: Politika cena i primarna raspodela dohotka	10	1475
ŠTAJNER Rikard: Kritika teorija o konvergentnom razvoju suvremenih društava	5	740
ŠTIBLAR Franjo: Studij prava u svijetu i kod nas	11	1650
ŠTRBAC Čedomir: Vizija svetskog zajedništva i međunarodna savremenost	12	1783

Digitized by Google

	Broj	Strana
ŠUVAR Stipe:		
Robna proizvodnja na djelu	7—8	1039
Proizvodni odnosi i politički sistem	10	1369
Dalekosežnost Programa i potreba novih promišljanja	12	1743
Riječ je o misaonoj i praktičnoj revolucionarnoj snazi Saveza komunista	12	1779
TABOROŠI Svetislav:		
U čemu se krije normativizam?	7—8	979
VACIĆ M. Aleksandar:		
Činioci odstupanja razvoja Jugoslavije od socijalističke samoupravne robne privrede	11	1619
VIDOJEVIĆ Zoran:		
Dijalektika društvenog bića i svesti radničke klase	6	824
VLAŠKALIĆ Milena — RADIĆ Jova:		
Marksova teorija o karakteru rada u društvenim delatnostima i koncepcija slobodne razmene rada	5	678
VLAŠKALIĆ Tihomir:		
Razlike u mišljenju i autentični oblici robne proizvodnje	7—8	987
VRANICKI Predrag:		
Kontroverze oko Marxa	4	559
VUJAČIĆ Milivoje:		
Aktuelni problemi strategije razvoja	6	862
VUKOVIĆ Predrag:		
Četrdeset osma	6	789
Zajedničko saopštenje CK SKJ i Predsedništva SFRJ povodom smrti Vladimira Bakarića	1	3
ZEČEVIĆ Miodrag:		
Ostvarivanje političke organizacije na nivou federacije	2	250
Identifikovati uzroke neefikasnog funkcionisanja sistema	10	1427
ŽARKOVIĆ Dragoje:		
O uzrocima naših ekonomskih problema	5	687
Osloboditi se utopijskih predstava o privrednoj stvarnosti	7—8	998
Ne menjati, već dosledno primenjivati Program SKJ	12	1739

Digitized by Google

PRIKAZI KNJIGA

	Broj	Strana
BOŽIĆ Nemanja: Vojislav Koštunica i Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam	11	1671
ČINGO Nikola: Kiro Hadži Vasilev: Socijalizmot i nacionalnite odnosi	5	767
DAKIĆ Zoran: O moralnom liku člana Saveza komunista Jugoslavije	6	967
DAŠIĆ Miomir: Jugoslavija 1941.	5	777
DOMAZET Mladen: Dr Blagoje S. Babić: Strani privatni kapital i razvoj nerazvijenih zemalja	3	485
Dr Rade Aleksić: Jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije — elementi, smisao, značaj	9	1354
ĐURIĆ Rajko: Alen Turen: Sociologija društvenih pokreta	9	1363
JAKŠIĆ Miomir: B. Ilić — Lj. Prvulović: Teorijske osnove i praksa razvoja socijalizma u Sovjetskom Savezu i zemljama istočne Evrope	2	325
Novi međunarodni ekonomski poredak	11	1668
JOVANOVSKI Jordan: Dr Branislav Sinadinovski: Naučno-tehničkiot progres i razvojot na oblicite na organizacijata na opštestvenoto proizvodstvo	7—8	1173
JOVIĆ Svetislav: Dr Radoslav Stojanović: Sila i moć u međunarodnim odnosima	4	629
JUŽNIČ Primož: Predrag Vranicki: Socijalistička alternativa	7—8	1171
KARAHASAN Mustafa: Kresnenskoto vostanie vo Makedonija 1878—1879	3	480

Digitized by Google

	Broj	Strana
KNEZOVIĆ Zlata:		
Philippe Buonarroti: Zavjera za jednakost zvana Babeufova	1	164
KOLENC Janez:		
Vjekoslav Mikecin: Marksisti i Marks	6	962
KOLOSKI Strezo:		
Dr Milan Podunavac: Politička kultura i politički odnosi	7—8	1174
KOZIĆ Petar:		
Miroslav R. Đorđević: Samouprava u građanskoj i socijalističkoj misli u Srbiji	12	1800
LABOVIĆ Đurica:		
Četvrta proleterska, knjiga III i IV — Zbornik sećanja	1	172
LASIĆ Mile:		
Marks, radnički pokret BiH i Program SKJ	11	1675
Ćiril Petešić: Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.—1945.	12	1810
MATIĆ Milan:		
Dr Milan Vujičić: Skupštinski sistem velikog grada	10	1523
MILANOVIĆ Vladimir:		
Mensur Ibrahimpašić: Društvena priroda opštenarodnog odbrambenog rata	12	1808
NAGRADIĆ Slobodan:		
Dr Ivan Cvitković: Religija: pitanja i odgovori	6	970
NIKOLOVSKI Tatjana:		
Tomislav Jantol: Socijalizam i javnost	5	782
NONEVSKI Boris:		
Aleksandar T. Hristov: Prilozi za istorijata na makedonskata politička misla (1878—1919)	1	168
Jakob Bronowski: Porijeklo znanja i imaginacije	7—8	1179
PAVČNIK Marijan:		
Dr Anton Perenič: Relativna samostojnost prava (Prispevek k marksistični teoriji prava)	4	632
PAVLOVIĆ Milovan:		
Dr Berislav Šefer: Socijalna politika u samoupravnom društvu	1	161

Digitized by Google

	Broj	Strana
PEŠAKOVIĆ Milentije: Grupa autora: Prirodno bogatstvo zemlje i mogućnosti njegovog korišćenja	4	636
PEŠIĆ Savo: Ivan Jelić: Komunistička partija Hrvatske 1937—1945.	10	1519
PJANIĆ Zoran: Prof. dr Vera Pilić-Rakić: Marksov metod ekonomske analize	1	159
POPOVIĆ B. Đorđe: Đuro Kovačević: Politička elita	12	1804
PRVULOVIĆ Petar: Vladimir Štambuk: Kibernetika i samoupravljanje	2	319
RAKIĆ Miodrag: Dr Đorđija Petkovski: Savremene metode automatskog upravljanja složenim sistemima — teorija i primena	3	487
RAKOČEVIĆ Živojin: Zoran Pjanić: Samoupravni privredni sistem	11	1664
SIMONITI Iztok: Rikard Štajner: Kriza 2. Anatomija neokolonijalizma in (splošna) teorija mednarodne ekonomske ureditve	9	1356
SIMOVSKA Lidija: Vančo Burzevski: Dijalektikata vo Titovo delo	6	960
STAJIĆ Dubravka: Nacionalno pitanje i socijalizam — Zbornik radova	3	476
STANOJEVIĆ Zoran: Latinska Amerika: Nerazvijenost i revolucija	9	1359
STEINBAUER Vera: Dr Josip Biškup: Karl Marx novinar	10	1528
TRIFUNOVIĆ Savo: Andre Gorz: Ekologija i politika	2	331
TRIVIĆ Branka: Mircea Eliade: Okultizam, magija i pomodne kulture	2	327

Digitized by Google

	Broj	Strana
VUČKOVIĆ Čedomir:		
Ekonomski aspekti politike nesvrstanosti	10	1525
VUJAČIĆ Ilija:		
Leszek Kolakowsky: Main current of Marxism — Its Rise, Growth and Dissolution, vol. I—III	5	771

16 43 61 Q

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY
B000259401
Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY
B000259401
Digitized by Google

Digitized by Google